سوپای ئەییوبیان لە سەروەدەمی سەڵاحەددیندا

پێکهاتنی، ڕێکخستنی، چەکەکانی، هێزی دەریایی و شەڕو جەنگە گرنگەکانی

نووسینی:
پرۆفیسۆر دکتۆر موحسین موحەممەد حسێن

عوسمان عەلی قادر کردوویە بە کوردی

٢٠٠٧زایینی –١٤٢٨کۆچی

به‌ناوی خوای گه‌وره‌و میهره‌بان

ناوی کتێب: سوپای ئه‌ییوبیان له سه‌روده‌می سه‌لاحه‌ددیندا، پێکهاتنی، رێکخستنی، چه‌که‌کانی، هێزی ده‌ریایی‌و شه‌ڕو جه‌نگه گرنگه‌کانی

نووسینی: پرۆفیسۆر دکتۆر موحسین موحه‌ممه‌د حسێن

وه‌رگێڕانی: عوسمان عه‌لی قادر

ژماره‌ی سپاردن: (٦٨٢) سالّی (٢٠٠٧).

شوێنی چاپ: کۆمپانیای چاپ‌و په‌خشی نووسه‌ر

نۆره‌ی چاپ: یه‌که‌م

سالّی چاپ: ٢٠٠٧

تیراژ: ٢٠٠٠

له بلاوکراوه‌کانی: پرۆژه‌ی (تیشك)، زنجیره (١٩)

ناونیشانی پرۆژه له‌سه‌ر تۆڕی ئینته‌رنێت : www.tishkbooks.com

ئیمه‌یلی پرۆژه: info@tishkbooks.com
tishkbooks@yahoo.com

نامەی پرۆفیسۆر دکتۆر موحسین موحەممەد حسێن دەربارەی چاپکردنی ئەم بەرهەمە لەلایەن پرۆژەی (تیشک)ەوە

بەناوی خوا

ئەم کتێبەی خۆی کەنامەی دکتۆرایە بەناوی (سوپای
ئەیوبیان لەسەردەمی صەلاحەددیندا) بە ڕەزامەندی
خۆم پێشکەشی پرۆژەی (تیشک)ی دەکەم کە
هەموو مافی چاپێکی بۆ ئەوان بێت و لە هەموو
ڕووبەڕووبونەوەیەکی یاسایی خۆم بەرپرسیارم
بە ئومێدی ئەوەی کەلێنێک لە کتێبخانەی
ڕەسەنی کوردی پڕبکاتەوە
سەرکەوتوبن .

پ.د. محسن محمد حسین
٢٠٠٧/١/٢٦

پرۆفیسۆر دکتۆر
محسن محمد حسین

سوپاس و پێزانین

ئەم کتێبی (سوپای ئەییوبیان لە سەرودەمی سەلاحەددیندا) ئەسڵی ئەو نامەیەیە کە پلەی دکتۆرامان، لە مێژووی ئیسلام لە کۆلێژی ئادابی. زانکۆی بەغداد دا پێ وەرگرت.

گفتوگۆکەی لە هۆڵی (الطبري) لە ڕۆژی (١٩٨١/٢/٩)دا، بە سەرپەرشتیی مامۆستای بەڕێز (محمد تۆفیق حسین) هاتە جێ. من لە وڵاتی غەریبی لە لیبیا، هەواڵی کۆچی دوایی ئەو زاتەم بیست، من حورمەتی زۆرم بۆی هەیەو چاکەی ئەو لە بیر ناکەم.

لیژنەی گفتوگۆیەکەیش لە مامۆستایانی بەڕێز: پرۆفیسۆر دکتۆر بشار عواد معروف، پ. رشید عبدالله الجمیلي، پ. خاشع عبادة المعاضدي و پ د. عبدالمنعم رشاد پێکهاتبوو. کە ئەمەی دواینیان لە دانیشتنەکەدا دیار نەبوو.

ئەم کتێبە، بۆ یەکەم جار لە ساڵی (١٤٠٦ك/ ١٩٨٦ز) دا، لە بەیروت–لوبنان– لەلایەن دەزگای (الرسالة) وە چاپکراوە. پاشان چەندین جار بەبێ ئاگادری خۆم چاپ کرایەوە. دەزگای چاپەمەنی (ئاراس)یش (کە زۆ سوپاسی دەکەم) سەرلەنوێ چاپی کردەوەو لە نیشتمانی باوباپیرانی سەلاحەددیندا، لە هەولێری پایتەختی هەرێمی کوردستاندا، ئەو ئەرکەی لە ئەستۆی خۆی گرت و ڕێزو حورمەتی بێ پایانیان لێ دەگرم. لە هەمان کاتدا، زۆر سوپاسی بێ پایانم بۆ (پرۆژەی تیشك) لە سلێمانی کە ئەرکی چاپ کردنیان لە ئەستۆ گرت، کە بۆ یەکەم جارە بە زمانە ڕەسەنەکەی سەلاحەددین چاپ دەکرێت.

دانەر

سلێمانی

٢٠٠٧

پێشەکی

بواری لێکۆڵینەوە:

لێکۆڵینەوە لەسەر لەشکرو لەشکرگێری لە مێژوودا بە بابەتێکی گەلێ گرنگ دەژمێردرێ، کتێبخانەکانیشمان پێداویستییەکی تەواوی پێی هەیە. لێکۆڵینەوەی لایەنی لەشکرو لەشکرسازی لە مێژووی ئیسلامدا هەتا ئێستاش لە قۆناغەکانی سەرەتاییدایە، کەچی لایەنەکانی دیکەی بایەخێکی گەورەتری پێدراوە، نەخاسمە لایەنە سیاسیو هزرییەکەی، هەر ئەمەش وەهای لێکردم ئەو کایەیە هەڵبژێرمو لەو ماوەیە بکۆڵمەوە کە سەلاحەددینی فەرماندە سەرکردایەتیی لەشکرگەلی موسڵمانانی بەرەو ڕزگارکردنی خاکی شام لە خاچدروشمە داگیرکارەکان بگرێتە دەست.

ئەوەبوو، لە دوای مەرگی سوڵتان نوورەددین مەحمودی کوڕی تێکۆشەر عیمادەددین زەنگی هەلومەرجێکی ئەوتۆی بۆ ڕەخسا، لەو ململانێ خوێناوییەدا پێگەی بەرپرسی یەکەم وەربگرێ، چونکە سەرەڕای خەسڵەتی شارەزایی ڕێکخستنی سەربازییو فەرماندەیی لەشکرو کارامەیی لە لەشکرو لەشکرگێڕیدا هێزو توانایەکی بەرفراوانو بێشوماری خەڵکی ناوچەکەشی کەوتە دەست.

مۆرکی لێکۆڵینەوەی لەشکرسازی پێداویستی بەوەکرد کە خۆمان لەباسی مێژووی سیاسی لابدەین و دووی نەکەوین، لەبەرئەوە وازمان هێنا لە شرۆڤەی ڕووداوەکانی بەرەوەی ئەو سەردەمەی کە سەلاحەددین بە خاووخێزانەوە لە وڵاتی شام ژیاون، هەروەهاش باسی بارگۆڕانی میسرو چۆن چۆنیش جڵەوی حوکمی میسری کەوتوەتە دەست و چۆنیش هاتووە بۆ دیمەشق شرۆڤەی جموجوڵی لە وڵاتی شامو دەستگرتنی بەسەر باقیمەنی دەسەڵاتەکانی (نوورەددینی)دا، ئەوانەمان هەمووی پشتگوێ خستووەو ئەگەر زۆر پیویستیش نەبووبێ، خۆمان لەقەرەی ئەوە نەداوە کە باسی پێوەندی سەلاحەددین لەگەڵ لایەنە ئیسلامییەکانی دیکەی بە نموونە، وەك خیلافەتی عەبباسی لە بەغداو ئەتابەکی لە موسڵو میرانی جزیرەو هێزە حوکمبەدەستەکانی باکووری ئەفریقاو حوکم بەدەستانی ئەرمەنستانو ئیمپراتۆری بیزەنتەو لایەنی دیکەش بکەین.

خۆشمان بە تەواوەتی بە ماوەی ئەو چارەکە سەدەیەشەوە نەبەستووە کە سەلاحەددین لەو ماوەیەدا حوکمی میسری کردووەو پاشانیش حوکمی شام، چونکە ڕێکخراوەکانو دامودەزگا (سەربازیو ئیدارییو ئابوورییەکانو .. هتد) ئەمانە، بە بەسەرچوونی قۆناغێك و دەست پێکردنی قۆناغێکی نوێ بزر نابن، بەڵکو تا ماوەیەك لە هەناوی سیستەمە تازەکەدا هەر دەمێنێتو پاشان ئەگەر بێزران ئەوە بۆ خۆیان وردە وردە لاواز دەبنو دەپووکێنەوە، یانیش دەست دەکەن بە قۆناغێکی دیکەی بووژانەوەو گەشەکردن. لە لێکۆڵینەوەی ڕێکخراوەکاندا گەلێك ئالۆزو زەحمەتە بتوانین ئەوە ساغ بکەینەوە کە ئەم دەوڵەت، یان ئەو سەردەم جۆرە دامو دەزگایەکی نوێو ئاکارێکی تازەبابەتیان داهێناوەو لێیان زیاد کردووە، چونکە هیچ دەوڵەتێ ناتوانێ بەبێئەوەی سوود لەوانەی پێشتری خۆی وەربگرێ چوار کۆڵەکەی ڕێکخراوەکانی خۆی داکوتێو بنیادبنێ، نەخاسمە ئەو ڕێکخراوە سەربازییانەش کە بۆ بارودۆخی ئەو دەوڵەتە بلوێو بگونجێ. لە دەوڵەتی نوێدا هەستو نەستی نوێ دەستپێدەکاو هەر شتێکیشی لە نوێ لێ پەیدا ببێ دەبێتە سەرباری دەساوەردە کۆنەکانو، لەمەشەوە ڕێکخراوگەلێ دهێنەدی، بەهی دەوڵەتە تازەکە لەقەڵەم دەدرێن.

ڕێکخراوە لەشکرسازییەکانی دەوڵەتی ئەییوبیش لەم ڕێسایە بەدەرنەبووە، خۆ ئەگەر بێتو ئەو گۆڕانکارییانەی سەلاحەددین لە میسردا هێنایەدی، نەخاسمە گۆڕانکارییەکانی لە پێکهاتەی لەشکری فاتمیو هێزی دەریاییدا وەدەرنێین، ئەوە بۆمان دەردەکەوێ کە دەوڵەتی ئەییوبی زۆرتر ڕچەی دابونەریتی زەنگییەکانی گرتووەتەبەرو مۆرکی خۆیشی لێناوە، چونکە ئەییوبییەکان هەر بە ئەسڵ لە ژێر چەتری عیمادەدین زەنگیو نورەددین مەحمودی کوڕیدا پەروەردەبوونو وڵاتی شامیش، بووبوو بە نەبەردی جموجووڵی لەشکری سەلاحەددینو ڕێکخراوەکانی ئەییوبییەکانیش کتومت هەروەك درێژەپێدانێکی ڕێکخراوەکانی دەوڵەتەکەی نوورەددین دەهاتە بەرچاو. (القلقشندي) هەر بەو باوەڕەوە دەڵێ: "دەوڵەتی ئەییوبی لە وڵاتێکی دیکەوە هاتبووە میسرو پاش نەمانی خۆیان فاتمییەکان هاتنە ئاراوە، لە زۆربەی کاروباری وڵاتەکەدا لەوان نەدەچوونو جیاوازبوونو زۆربەی دیمەنی وڵاتەکەشیان گۆڕیو

ڕەفتاریشیان هەر ئەو ڕەفتارە بوو کە دەوڵەتی ئەتابەکی لە سەردەمی عیمادەددین زەنگیدا لە موسڵو، پاشانیش (الملك العادل) نوورەددین مەحمودی کوڕی لە شام دەیانکرد".[1] لام وابێ ئەم درێژەپێدانە ڕێکخستنی لەشکرو جلوبەرگی سەربازو هێزی گرووپی سەربازیو بارەگاو سەربازگەکانی لەشکرو بەکارخستنی مەملوکەکان زۆرترو زیاتر دەگرێتەوە، وەك لە شتیدیکە. ئەمەشمان لە بەشەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا ڕوون کردووەتەوە.

ئێمە نیازی ئەوەمان نییە بە درێژی لە ڕێکخراوە سەربازییەکانی دەوڵەتی نوری و زەنگیی بکۆڵینەوە، چونکە نامانەوێ لە بابەتەکە دەربچینو پاشانیش بگەڕێینەوە سەر ڕێکخراوەکانی پێش سەردەمی ئەتابەکی، بە تایبەتیش ڕێکخراوەکانی دەوڵەتی سەلجوقی کە ئەتابەکییەکانی لێ پەیدابوون، یان وەکو (أبو المحاسن، کوڕی تغري بردي) بڵێین: "نەوەی بوویهی نەوەی سەلجوقیان پەیداکردو نەوەی سەلجوقیش نەوەی ئەرتقو ئاق سەنقەری باپیرەی نەوەی زەنگییان پەیدا کرد". و پاشانیش: "نەوەی زەنگیی نەوەی ئەییوبی سوڵتانەکانی میسرو (شام)یان دروست کردو پاشتریش نەوەی ئەییوب مەمالیك و دەوڵەتی تورکانیان لە میسر دروستکرد، دە وەرە سەیری ئەم جیهانە بکەو بزانە چۆن چۆنی هەتا ئەمڕۆش ئەوە هەر کۆمەڵەو ڕێگای بۆ پەیدابوونی کۆمەڵێکی دیکە خۆشکردووە"[2]. واتا، تا ڕۆژانی ئەو مێژوونووسەش، (٨٧٤ك/ ١٤٦٩ز) ئەم بەزمە هەر بەردەوام بووەو بەردەوامیش دەبێ.

دەبێ ئەوەش بزانین کەئەم لیکۆڵینەوەیەمان لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاری نییە، بەڵکو لێکۆڵینەوەی لەشکری ئەییوبی. سەلاحییە، بەو چەشنەی کە هەبووە، لە کاتی زەروریشدا تیشکمان خستووەتە سەر واقیعی لەشکری نوری لە ولاتی شامو جەزیرەو هی لەشکری فاتمییش لە ولاتی میسر. ئەو زانیارییەش کە هەمانە لە سەر پێکهاتەکانی تیمەکەی نورەددین کە (أسدالدین شێرکۆ)ی مامی سەلاحەددین فەرماندەیی دەکردو بەرەومیسر ملی نا، نەخاسمە لە هەڵمەتی سێیەم (دوا هەڵمەت)ی نورەددین کە ئیدی لەو ولاتەدا لەنگەریگرت، ئەو زانیارییەمان تا ڕاددەیەك زانینی پێکهاتەکانی لەشکری نورەددینمان بە گشتیی بۆ ئاسان دەکا، بەرەچاوکردنی ئەوگۆڕانکاریو بەرفراوانبوونەش کە لە لەشکری ئەییوبیدا ڕوویدا کاتێ لە ولاتی شامدا پێیداکوتا.

دەبێ ئەوەش بڵێین کە ئێمە لەم باسەدا، بانادەینەوە سەر باسی ئەو تیمەی ئەییوبی کە لە ژێر فەرماندەیی براکەی سەلاحەددین" شای مەزن شەمسوددەولە تۆران شای کوڕی ئەییوبدا (٥٦٩. ٥٧٧ك/ ١١٧٣. ١١٨١ز) نێردرایە سەر یەمەن، چونکە باسەکەمان تەنیا لەسەر لەشکری ئەییوبی. سەلاحییە لە میسرو لە شامدا، ولاتی یەمەن هاوبەشیی لە هیچ کۆششێکی جەنگیی لەشکری سەلاحەددیندا نەکرد، بەلام ئەوە دەڵێین کە ئەم هەڵمەتەو هەڵمەتەکەی تەقیەددین عومەری برازای سەلاحەددین بۆ سەر ولاتی بەرقە (لیبیا) کە هەر زوو بە زوو دەنگو باسی نەما، بەشێك لە لەشکرەکەیان خەریککرد کە لەم دوو ناوچەیەدا لەنگەریان گرتو ئۆردوگایان دامەزراند. تۆران شا، جگە لەو گرووپە سەربازە تایبەتەی خۆی کە لەگەڵ خۆی بردنی، هەزار سواریشی لەگەڵ خۆیدا برد بۆ یەمەن[3] ساڵی ٥٦٩ك/ ١١٧٣ز[4].

بەشەکانی ئەم کتێبە:

ئەم لێکۆڵینەوەیەمان کردووە بە حەوت بەش، لە بەشی یەکەمدا سەروسیمای ئەو قۆناغەمان باس کردووە کە

---

1 صبح الأعشى في صناعة الانشا، المطبعة الاميرية، ج٤، ص٥.

2 النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، چاپی (دار الكتب المصرية) بەرگی/ ٥، ل٢٧٩.

3 (أبو شامة)كتاب الروضتين في أخبار الدولتين، ساغكردنەوەی د. محمد احمد حلمي چاپی (المؤسسة المصرية العامة) بۆ کتێبدانانو وەرگێڕانو چاپکردنو بلاوکردنەوە. القاهره، ١٩٦٢. ج١،ق٢، لاپەڕەی ٥٥٤.

4 أبو مخرمة تأريخ ثغرعدن، چاپخانەی بریل، لیدن ١٩٣٦، ج١ ق١، ل٥٣٧. الخزرجی، العقود الؤلؤية في تأريخ الدولة الرسولية، بە ڕاستکردنەوەو دەستکاریکردنی شێخ موحەممەدی بەسیونی عسل، چاپخانەی هلال، مصر، ١٩١١، ب١، ل٢٩. الهمداني كتاب السمط الغالي الثمن في أخبار الملوك من الغزو باليمن، ساغکردنەوەی رکس سمث، چاپخانەی زانکۆی کمبرج، ١٩٧٤، ل١٥. الثمانی، بهجة الزمن في تأريخ ساغكردنەوەی مصطفی حجازي، چاپخانەی مخیمر، یەمەن، ١٩٦٥. ل٧٥- ٧٦.

دەوڵەتی فاتمی لە دوا دوای ڕۆژەکانیدا بەخۆیەوە دیونی، چۆن چۆنی میسر بوو بە دەوڵەتێکی بێ هێز، کە بەرلەوە، لە تافی گەشانەوەیدا، دەوڵەتێکی بەهێزی بەرفراوان بووەو توانیبووی چەندین بەشی بەرفراوانی خاکی شام‌و باکووری ئەفریقیا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی، پاشان ئەم بێهێزبوونەی لە لایەن خاچدروشمانەوە بەهەل زانرا کە چاوی تێبڕن‌و سوود لە داهاتی لە بن نەهاتووی وەربگرن°و بیخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە، دەستی تەواویش بەسەر خاکی شام‌و فەلەستین‌و میسریشدا بگرن. وەلێ ململانێی ناوخۆ، بۆ وەدەستهێنانی پلەو پایەی وەزارەت لە میسر، کارێکی وای کرد کە لایەنێك لە ململانێکاران هانا بۆ نورەددین مەحمود بباو داوای کۆمەکی لێ بکا، ئیدی ئەمیش، لێگا لێگا، هێز لە دوای هێز دەینارد بۆ میسر، تا دواجار بۆی کرا، بەر لە هەڵپەو هەڵمەتی خاچدروشمان بگرێ‌و لە میسردا ڕەگ دابکوتێ‌و ڕێگاش بۆ کودەتایەك دژ بە خیلافەتی فاتمی خۆش بکات.

لەو بەشەدا هەروەها باسی پێکهێنەرەکانی لەشکری فاتمیمان کردووە، تا لەو گۆڕینانەش بگەین کە سەلاحەددین پاش ئەوەی کە بوو بە وەزیری خەلیفە العاضدو پاشتریش دوای مەرگی خەلیفە بوویە سوڵتانی میسر، بە ئەنجامی گەیاندن.

هەرچی بەشی دووەمە، ئەوە، ئەو بەشەمان بۆ باسکردنی ڕێکخستنی لەشکری ئەییوبی تەرخان کردووە، باسی شاری دیمەشقمان تێداکردووە، باسی ئەو هۆکارانەمان تێدا کردووە کە بۆچی سەلاحەددین ئەو شارەی کردووە بە مۆڵگەی لەشکرەکەی لە وڵاتی شام‌داو لەوێوە بەرەو نەبەردەکانی جەنگ لەشکرکێشی دەکاو، دیلەکانی خاچدروشمان لەوێ دەحەوێنێتەوەو ئەوێی کردووە بە دیوانی لەشکری شام، هەروەها لەم بەشەدا باسی گۆڕانکارییەکانی جل‌وبەرگی سەربازانمان کردووە، کە لە سەردەمی سەلاحەددین‌و خەلیفەکانیدا دەبینران، هەر لە کڵاوی سەرەوە بیگرە تا دەگاتە پۆشاکی لەش‌و پێڵاوی پێ. ئنجا هاتووینەتە سەر ئازووقەو ناردنی خۆراك، پاشان ئۆردوگاکانی لەشکری نورەددینی (النوري)و لەشکری فاتمی‌و درێژەکێشانیان تا سەردەمی سەلاحەددین. دوایی هاتووین باسی لەشکرکێشی و جۆرەکانی لەشکرکێشیمان کردووە، هەروەهاش باسی زرێی تایبەت (الحلقة الخاصة)و مەمالیکی سوڵتانیی‌و سیستەمی کۆمەکی سەربازیی (نظام الأطلاب)و بەشەکانی لەشکرو هەریەکە بە پێی چەکی خۆی کردووەو باسی سەربازیی ڕەزامەندیمان لە لەشکری ئەییوبیدا کردووە کە بە حەزو ئارەزووی غەزاو کوشتاری خاچدروشمی دوژمن خۆیان کردووە بە سەرباز، ئنجا باسی گرووپەکانی بە نموونە وەك گرووپی ئەندازیاری‌و گرووپی پزیشکیی‌و گرووپی مۆسیقای سەربازیی‌و ئاڵای لەشکر بەدەستانیشمان کردووە، کە ئەو گرووپانەش لە لەشکردا جێگای خۆیان هەبووە.

لە بەشی سێیەمدا لە سەر داموەزگای دیکەی یاریدەدەری ڕێکخستنی لەشکرو بەڕێوەبردنی کاروباری جەنگ‌و مەسەلەی ئاشتی‌و دیلی جەنگ ڕۆیشتووین‌و درێژەمان پێ داوەو ئەم بەشەمان کردووە بە دوو پشك. لە پشکی یەکەمدا باسی تەترو نامەبەریی‌و دەستەی چەرخەچی (البزك)و کۆتری نامەبەرو بۆسەمان کردووەو گوتومانە کەهەواڵگریی لە سەردەمی سەلاحەددیندا شارەزاییان لە شفرەو شفرەکاریدا هەبووە. وەلێ لە پشکی دووەمدا باسی ئەنجومەنی ڕاوێژکاریی جەنگمان کردووە کە ئەندامەکانی لە میران و فەرماندەکان بوون‌و لە کاروباری سەربازیی پرمەترسی‌و بە تایبەتیش لە کاتی تەنگ‌و تووشیی دۆخی جەنگدا، ڕای خۆیان بۆ سەلاحەددین دەردەبڕی‌و پشتیان بەرنەدەدا. پاشان هاتووینەتە سەر باسی ئەو پلان‌و شێوازانەی کە لەشکر لە جەنگی جۆراوجۆردا دایدەنان، هەروەهاش باسی وەرزەکانی جموجووڵی سەربازیی، یان وەستاندنی جموجووڵی سەربازیمان کردوە. دواتریش چ جۆرە ڕەفتارگەلێکیان بەرامبەر بە دیلە خاچدروشمەکان نواندووە، ئەوەشمان باس کردوە، ئنجا ئەم بەشەمان بە باسی ئەو پەیماننامانەی کە لەنێوان سەلاحەددین‌و خاچدروشماندا مۆرکراوە، کۆتایی پێهێناوە، دواپینیان پەیماننامەی (الرملة) بووە، کە بەسەریدا ریشاردی شێردڵ فەلەستینی بەجێ هێشت‌و گەڕایەوە بۆ وڵاتی خۆی.

---

[5] رنسیمان، تأريخ الحروب الصليبية، گۆڕینی: د. السيد الباز العريني، دارالثقافة، بيروت ١٩٦٨. بەرگی ٢ لاپەڕەی ٦٧٣.

بەشی چوارەممان بۆ باسی چەك و جبەخانەی لەشکری ئەییوبی تەرخان کردووە، دەشبوو یەکێ لەم دوو ڕێگایە بگرینە بەر" یان ئەوەتا، باسی بەراییەکانی بەکارهێنانی ئەم چەکانە، لە مێژووی ئیسلامدا بکەین" جا مسوڵمانان خۆیان دایانهێنابێ، یان لە میللەتانی دیکەوە فێریان بووبن، یانیش ئەوەتا باسی ئەو چەك و ئامرازانە بکەین کە لەو چاخەدا هەبوون و بەکارهێنرابوون. ڕێگای دووەممان گرتەبەر، چونکە ئێمە نەهاتووین باسی چەك بەشێوەیەکی هەموەکی بکەین، بەڵکو باسی چەکی سەردەمی سەلاحەددین دەکەین.

کۆگای چەکیشمان باس کردووە، کە ئەوکات (سیلاح خانە) یان پێدەگوت و لە سەردەمی مەملوکەکانیشدا (زەردخانە)یان پێ گوتووە. ناوی ئەو جێگایانەشمان بردووە کە ماددە سەرەکییەکانی دروستکردنی چەکی تێدا فەراهەم بووە، وەك، تەختەو ئاسن. ئنجا چەکەکانمان بە پێنج بەش داناوە، لە یەکەمیاندا باسی چەکی تاکەکەسیمان کردووە، بە نموونە وەك شمشێرو ڕم و کوتەك و کەوان کە یەك کەس هەڵی دەگرت. ئەم چەکەی دواییان زۆربەرەوچاکتر گۆڕاو گەلێ جۆری لێ پەیدابوون، ئێمە باسی حەوت جۆریمان کردووە کە جۆری وەهایان بووە، بۆ هەڵدان و هاویشتنی بەتەنیا یەك کەس نەکراوەو زیاتری پێویست بووە، لەبەرئەوە بە چەکی تاکەکەسەکی لەقەڵەم نادرێ، لەگەڵ ئەوەشدا، ئەویشمان بەیەکەوە لەگەڵ کەوانەکاندا باس کردووە.

ئنجا باسی چەکی قورسی بە نموونە وەك ئاگروەشێنمان کردووەو وەسفی ئاوربارێن (المنجنيق)و جۆرەکانی ئاوربارێن و تانك و وردە بابەتەکانی تانك و جۆرەکانی چەکی لەشپارێزیی، بە نموونە وەك کڵاوی زریزەو خوودەو پەستەکی زیزەو پەیکوڵی ئاسن و گالیسکەش کردووە .

لە بەشی پێنجەمدا باسی هێزی دەریایی سەردەمی سەلاحەددینمان، لەبەر ئەوە کردووە تا وێنەیەکی تەواوکاری لەشکری سەلاحەددین بەڕوونی دەربخەین، بۆیە هاتووین باسی هێزی دەریایی میسری دوادوای سەردەمی دەوڵەتی فاتمی و ئەو چاکسازییانەش کردووە کە لەم بوارەدا سەلاحەددین بە ئەنجامی گەیاندون. ئەوجا باسی مەڵبەندەکانی کەشتی دروستکردن لە میسرو جۆرەکانی دیکەی هێزی دەریایی ئەییوبی و ئەو ئامرازو چەکانەش کردووە کە لە کەشتییە جەنگییەکاندا بەکاردەخران، هەروەها ئەو دەزگا تایبەتانەش کە بۆ بەرگریی دژ بە ئامێرو ئامرازەکانی دوژمن دەخرانەکار. ئنجا باسی قۆناغەکانی هێزی دەریایی ئەییوبی کراوەو کردوومانە بەسێ قۆناغ. دوای قۆناغی تەیارو ئامادەکردن و دانانی بنچینە، قۆناغی دووەم هاتە پێشەوە کە کەشتیگەلی میسریی تێدا بوژایەوە و هێزی دەریایی ئەییوبییەکان ڕۆڵی لە ململانێی دژ بە هێزی دەریایی بە توانای خاچدروشمان لە دەریای ناوەڕاستدا گێڕا، کە ئەو دەریایە بووبوو بە نەبەردی پێکداهەڵپرژانی هەردوو کەشتیگەلەکە، جگە لەو کۆششە نەزۆك و سەرنەگرتووەی کە خاچدروشمان لە دابەزینی سەرکەنارەکانی دەریای سووردا دووچاری بوون. دوا قۆناغیش ئەو قۆناغەیە کە پاش شەرەکەی حوتەین بەسەر هێزە دەرياييیەکەدا تێپەڕی.

لە هەردوو دوابەشی (شەشەم و حەوتەمیش)دا، باسی جموجوڵی سەربازیی لەشکری سەلاحەددینمان لەبەرچاوترین جەنگی دژ بە خاچدروشمان کردووە، بۆئەوەی ڕێکوپێکی و پلانگەلی ئەم لەشکرە لەکات و ساتی بزووتنی بەرکرداردا بخەینە بەرچاو.

لەبەشی شەشەمدا جەنگی شوورەو قەڵاو جەنگی بەربەرەڵامان لێك جیاکردۆتەوەو باسی ئەوەیانمان کردووە کە نیشانەی ئاشکرا لە نێوان شەڕەکانیدا هەبووە، بەدرێژییش باسی هەموو شەڕەکانمان نەکردووە، چونکە شرۆڤەی تەواوی هەموویان چوونیەك و هاوشێوەن. باسی نسکۆکانی لەشکری ئەییوبیمان کردووە، وەلێ قسەکەمان بەتەنیا لەسەر نەبەردەکانی شام و فەلەستین نەبووە، هاتووین باسی گەمارۆکەی سەر شاری ئەسکەندەرییەمان کردووە کە خاچدروشمان بەدەستیانەوە نەهات و شکستیان تێدا هێناو موسوڵمانان تێیدا سەرکەوتن و بە چەشنی شەڕەکەی (دمیاط)" ئەمجارەش پلانی خاچدروشمانیان بۆ داگیرکردنی کەناراوەکانی میسر لە گۆڕنا. ئنجا باسی گەمارۆی یەك لە دوای یەکی سەر (کەرەك) مان کردووە کە لەشکری ئەییوبی، پاش (حطين) ئەوێشی داگیرکرد. هەروەها باسی

گەمارۆکانی سەر بەندەرگەلی کەناراوی شامەمان کردوە کە سەلاحەددین سەرکەتووانە ئازادی کردن. ئنجا باسی ئازادکردنی (بەیتو لمەقدیس) مان کردووە کە لە هەموو لایەکی جیهانی ئیسلامدا دەنگی دایەوە. باسی گەمارۆی (صور)و هۆکاری سەرنەکەوتنی ئەو گەمارۆیەمان کردووە کە چۆن چۆنی بوو بە خاڵێکی وەرچەرخان لە ڕەوشی ئایندەی لەشکری ئەییوبیدا. ئنجا بە کۆتایی هاتنی شەڕی یەکلاکەرەوە (حطین) ئیدی ئێمەش کۆتاییمان بە بەشی شەشەم هێنا.

لە بەشی حەوتەمدا باسی گەمارۆی درێژخایەنی نزیکەی دوو ساڵی شاری (عكا)و پێکدادانی نێوان لەشکری خاچدروشمی گەمارۆدەری شارەکەو لەشکری ئەییوبی گەمارۆدەری خاچدروشمەکان و نسکۆی پڕ ئازاری خۆبەدەستەودانی ئەو شارەو هۆکاری ئەو نسکۆیەمان کردووە، کە بەرامبەر (ریشارد) خەڵکی شارەکە ئەوپەڕی قارەمانێتییان لەشەڕەکەدا تۆمارکرد. ئنجا باسی گۆڕانکارییەکانی پاش ئەو خۆبەدەستەوەدانەو باسی کزبوونی لەشکری سەلاحەددینمان کردووە، بە تایبەتیش لە ڕەوی بەرەو شاری عەسقەلاندا. لەگەڵ ئەوەشدا لەشکری سەلاحەددین لە دەستوەشاندنی خۆی نەوەستا، بەلام لەشکری خاچدروشمان بە فەرماندەیی ریشارد زەفەریان هێنا و لە جەنگەڵستانەکەی (ئەرسۆف)دا بەسەر موسڵماناندا سەرکەوتن.

ئەم دوو ڕووداوەی (خۆبەدەستەوەدانی شاری عكاو بەزینی ئەرسۆف)ە کارێکی وایان کرد، سەلاحەددین پلانی پێشتری بەرگریکردنەکەی خۆی بگۆڕێ‌و بیکا بە پلانی وێرانکردنی ئەو قەلا سەربازییانەی کە جێگای ستراتیژییان هەیەو لەشکری ئەییوبی ناتوانێ بەرگرییان لێ بکات، لەشکری خاچدروشمان دەیتوانی داگیریان بکاو بییانکات بە پێگەی هێرشبردن بۆ سەر مەڵبەندە گرنگەکانی، بە نموونە، وەك میسرو (بیت المقدس). لەبەرئەوە سەلاحەددین ئەو قەلا سەربازییانەی ڕووخاند، کاتێکیش ئەو ئیشەی تەواوکرد، ئنجا کەوتە پاراستنی (بیت المقدس) لە هێرشی چاوەڕوانکراوی ریشارد. پاشان ئەوەبوو لەشکری ئەییوبی (کەدەمێك بوو خۆی کرکردبوو) هەلی دیارنەمانی ڕیشاردی قۆستەوەو یەکەم هێرشی خۆی بەرپا کردەوە کە لەوکاتەدا ریشارد خەریکی ڕاوێژو راوێژکاریی بوو لەگەڵ پایەدارانی لەشکری سەلاحەددیندا و ئارەزووی خۆی دەربڕی بۆ ئاشتبوونەوە لەگەڵ سوڵتان سەلاحەددیندا.

دەبێ لە کۆتایی ئەم قسانەمدا، دان بەوەشدا بنێم کە ئەم لێتوێژینەوەیەی من گشت حەقیقەتەکانی نەگرتوەتەوەو هەموو لایەنیکی بابەتەکەشی بە شێوەیەکی ئاودامان نەگرتۆتەوە خۆی، چونکە ئەوەیان ئاواتێکە بە گران دێتەدی، ئاسانیش نییە بە یەك لێکۆڵینەوە هەموو لایەنێك دەربخرێن. ئەوەش کە بە دەستمان هێناوە، تەنیا کۆششێکە بۆ ڕچەشکاندنی ڕێگایەکی لێکۆڵینەوەی تر، بۆ ئایندە، ئەمەی ئێستام بەپێزتر بکا، ئومێدەوەرایشم، توانیبێتم شتێکم کەمو زۆر خستبێتە سەر لێکۆڵینەوەی مێژووی لەشکری سەلاحەددینی تێکۆشەرو ئازادیخواز.

لە کۆتاییشدا لەوە زیاترم پێ نییە کە سوپاسی بێپایانو پی زانینی خۆم پێشکەش بە سەرپەرشتی ئەم لێکۆڵینەوەیە بەڕێز مامۆستا موحەممەد تۆفیق حسێن بکەم کە لە ماوەی ئامادەکردنی ئەم نامەیەدا بێوچان ڕێنمایی بەنرخی پێداوم. هەروەها سوپاسی هەردوو سەرپەرشتی راوێژکار د. مرتضى حسن النقيب و د. ڕەشید عبدالله الجميلي دەکەم کە خۆیان بە خوێندنەوەی ئەم لیکۆڵینەوەیەوە ماندوو کردو ڕێنماییان کردم. سوپاسی بەڕێز مامۆستا دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکریش دەکەم کە لەبواری وەرگێڕاندا یاریدەی داوم، هەروەها سوپاسی دکتۆر فەیسەڵ السامر و پرۆفیسۆر دکتۆر عبدالقادر ئەحمەد اليوسفيش دەکەم بۆ ئەو ڕێنماییە دروستانەی لە ماوەی کارەکەمدا بە منیان نیشان داوە، سوپاسی بەڕێزان گفتوگۆکارانیش دەکەم بەرامبەر بەو تێبینیو سەرنجانەی کە لەسەر ئەم نامەیە پیشانیان داوە. سەرکەوتنیش هەر لە یەزدانەوەیەو یاریدەدەریش هەر ئەوە .

دانەر

ڕوونکردنەوەی ژێدەرو سەرچاوە سەرەکییەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە

لەم لێکۆڵینەوەیەدا پشتمان بە کۆمەڵێ ژێدەرو چاوگە لە کتێبگەلی مێژووی گشتیی و مێژووی بنەماڵەی ئەییوبیی و جەنگەکانی سەلاحەددین و مێژووی هەندێ شاری عەرەبی وەك دیمەشق و حەڵەبو (بيت المقدس)و بەیروت و شاری دیکە بەستووە. هەروەها بەکتێبگەلی شاهێدحاڵ و کتێبگەلی باسی ئوسووڵی کوشتارو دروستکردنی چەك و، کتێبگەلی ئیدارەو هی جوگرافیا و زمان و وێژەییش. زەروریش نییە لێرەدا هەموو ئەو کتێبانە بخەینە بەرچا و و یەکالایان بکەینەوە، تەنیا ئەوەمان بەسە باسێکی ئەو ژێدەرە ئەسڵیانە بکەین کە پێوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەیەوە هەیە، نەخاسمە ئەوانەیان کە کەسانێکی هاوچەرخی سەلاحەددین دایانناون، یان لەو بەرگانەوە وەریان گرتووە کە لەو سەردەمەدا دانراون و ئەسڵەکانیان بزربووە. لە مێژوونوسە پێشەنگەکانی ئەو سەردەمەش:

١. (العماد) نووسەری ئەسفەهانی، أبو عبدالله محمد کوڕی صفي الدين محمد کوڕی حامد (ت ٥٩٧ك/ ١٢٠٠ز)ە:

ئەم مێژوونووسە بەرچاوترین نووسەرو مێژوونوسی سەردەمی سەلاحەددین بووەو لە هەموویشیان زیاتر هەڤاڵی بووە، ئاشنای تەواوی ڕۆشنبیریی ئەو سەردەمە بووەو وەزیفەی زۆریشی لە وانەگوتنەوەو دیوانی ئینشا و باڵیۆزەکاندا دیوە. لە (٨)ی (جمادى الآخرة)ی ساڵی (٥٧٠ك) سەرەتای ساڵی (١١٧٤ز) دا خۆی گەیاندووەتە لای سەلاحەددین و ئەویش کردوویەتی بە نووسەری خۆی و پشتی پێبەستووە، تا مەنزڵگەی لە لای سەلاحەددین وەك پلەو پایەی وەزیری لێهاتووە، بەلام نەگەیشتووەتە پلەی (القاضي الفاضل) وەلێ، العماد شوناسیی لەگەڵدا پەیدا کردووەو لە نێوانیاندا دۆستایەتییەکی بەتین پەیدابووە، نامەو نامەکاری و گفتوگۆی وێژەیی شیرین و ناسك لە نێوانیاندا ڕوویداوەو بووە، تا (القاضي الفاضل) پیایدا هەڵداوەو گوتوویەتی: "العماد وەك چەرخی ئاگرپژێن وایە".[٦]

العماد کۆمەڵێ کتێبی داناوە، ژمارەیان گەیشتۆتە بیست کتێب و زۆربەیان مێژووەو باسی شیعرە، بەلام ئەوانەیان کە بەلای ئێمەوە گرنگ بن دوو کتێبە، یەکەمیان :"البرق الشامي"یەو دووەمیان "الفتح القسي في الفتح القدسي"یە، هەرچی کتێبەکانی دیکەی مێژووە، ئەوە ئەوانەی لەسەر سەردەمەکانی پێش سەلاحەددین داناوە.

العماد کتێبی "البرق الشامي"ی بە حەوت بەرگ داناوە، لە بەرەوە باسی خۆی تێدا دەکا، کە چۆن لە عێراقەوە چووە بۆ شام و لە خزمەتی نورەددیندا سەربوردەی چۆن بووەو چۆن چۆنی گەیشتووەتە لای سەلاحەددین. لەبەرئەوەش ناوی ناوە (البرق الشامي)، چونکە ژیانی ڕۆژگاری ئەو سەردەمە جوان و بەختیارەی بە برۆسکە هەورێ چواندووە کە لە پرێکا دێت و دەڕوات.[٧]

العماد ئەو کتێبەی لە کات و ساتی مردنی سەلاحەددیندا تەواو کرد، واتا سەربوردەی بیست و هەشت ساڵی لەو کتێبەدا نووسیوە، کە بە درێژایی ئەو ماوەیە لە خزمەتی دیوانی نورەددین و پاشانیش لە خزمەتی سەلاحەددیندا بووە.

لەو کتێبە بەداخەوە تەنیا دوو بەرگی ماوە، ئەو دوو بەرگەش وان لە کتێبخانەکەی بۆدلیانی ئۆکسفۆرد، یەکێکیان بەرگی سێیەمە کە درێژەی سەربوردەکانی نێوان ساڵی (٥٧٣. ٥٧٥ك) کە ئەکاتە تەمووزی (١١٧٧ تا ئایاری ١١٨٠ز) تێدایە، ئەوی دیکەیان بەرگی پێنجەمە کە باسی بەسەرهاتەکانی (ساڵی ٥٧٨ك) تا سەرەتای (ساڵی ٥٨٠ ك) تێدایە کە ئەکاتە (ئایاری ١١٨٢. تەمووزی ١١٨٤ ز).[٨]

دەشتوانین باسی ڕووداوەکانی باقیمەنی بەرگەکانی تر (بە ڕووداوەکانی ئەو دوو بەرگەشەوە) لە گێڕانەوەکانی (أبوشامە)وە وەربگرین، کە لە (البرق الشامي)یەوە دەیانگێڕێتەوە، هەروەها لە کتێبی (سنا البرق الشامي)یشەوە کە (البنداري) (ت. دوای٦٤٢ك /١٢٤٣ز) لەم کتێبەیدا ، کتێبی (البرق الشامي)ی بە شێوەیەکی هونەرمەندانەی وەها کورت کردووەتەوە، جەوهەری ڕووداوەکانی دەسکاری نەکردووە. (البنداري) ئەم ئیشە جوانەی لەسەر داوای (الملك المعظم

---

6 ابن الساعي، الجامع المختصر في عنوان التواريخ وعيون السير، چاپخانەی سریانی کاسۆلیك، بەغدا ١٩٣٤. ٩/ ٦٤. الصفدي، الوافي بالوفيات، باعتناء هلموت ريتر، ط، فيسبادن، المانيا ١٩٦١. ج١، ص١٣٩.

7 سنا البرق الشامي، کورتکردنەوەی (البنداري) پێداچوونەوەی د. رمضان ششن، دار الكتاب الجديد، بيروت ١٩٧١. ص٥٢.

8 البروفيسور جب، هاملتون، أ، ر. صلاح الدين الايوبي، يوسف أيبش، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٧٣، ص٧٣. د. محمد أحمد حلمي، مقدمة (كتاب الروضتين) ج١، ق٢، ص٣٦.

عیسی کوڕی الملك العادل)ی بەرپرسی گەورەی دیمەشق[9] بەجێ هێناوە.

العماد لەم کتێبەیدا باسی ڕووداوەکانی نێوان ساڵی (٥٦٣. ٥٦٩)ك بە کورتیی دەکات، ئەم ماوەیەش مێژووی سەلاحەددین ناگرێتەوە، هەروەهاش ڕووداوەکانی نێوان (٥٨٣. ٥٨٩ك)، چونکە لە کتێبی (الفتح القسي)ی خۆیدا شرۆڤەی پێداوە. هەرچی ڕووداوەکانی (٥٧٠. ٥٨٢ك)یە، ئەوە بەدوورودرێژی باسیانی کردووە.[10]

العماد هۆگری سەلاحەددین بووە، لە ئاشتی و لە جەنگیشدا لێی دانەبڕاوەو لە هەموو سەردانێکیشیدا بۆ باکووری دەلتا کە ویستوویەتی لە قایمکاریەکانی بەندەرگەلی میسر دڵنیابێ العمادی لەتەك خۆیدا بردووەو لەزۆربەی بۆنەکانیشدا دیلەکانی خاچدروشمانی بەسەرکردۆتەوە. بەچاوی خۆیشی سەرکەوتنەکانی سەلاحەددینی لە (بيت الأحزان و حطين و کەناراوەکانی شام– کەناراوەکانی سوریەو فەلەستینیدا–) دیوەو نووسراوەکانی دەخالەت پێدانو داڵدەدانی خاچدروشمانیشی بەدەستی خۆی نووسیوەو بەدەستی خۆیشی مژدەی سەرکەوتنەکانی بۆ هەموو هەرێمەکان نووسیوە.

ئەوەتا لە وەدەستهانینی قودسدا دەڵێ: "ئەمڕۆ حەفتا نووسراوی مژدەنامەی نووسیوە، هەر یەکەشیانی بە مانایەکی تازە بابەتو جیاواز" کە لەبەر نەخۆشی،[11] بۆ قودسیش نەچوو بوو تا دووەم ڕۆژی گرتنی قودس، هەروەها لە لێقەومانەکەی ڕەملەشدا (ساڵی ٥٧٣ك/ ١١٧٤ز)[12] ئامادە نەبووەو لە شەڕە درێژخایەنەکەی (عکا)شدا، ڕۆڵی ڕۆژنامەوانێکی سەر ڕاستی لە باس کردنو خەبەردانداا گێڕاوە".[13]

(العماد) لە نووسینی مێژوودا بەشێوازێك دەنووسێ گرانیو خۆماندووکردنی پێوە دیارە. ئەم دوو کتێبەی پڕن لە سەجعو جوانکاریی زمانەوانی، بە نموونە، وەك (تەوریەو جناس و طباق و تنظير) هەروەها ئایەتی قورئانیشی تێدایەو پڕیشە لە شیعرو پەخشانو شوبهاندنی جوان جوان.

کاتێکیش وەسفی شەڕەکان دەکا، ڕستەکانی یەك لە دوای یەك ئاهەنگو ئاوازو لەفزی پڕ لەڕەو زرنگانەوەیان لێ دەبارێ، بەڵام خوێنەریش ماندوو دەکەنو خوێنەر ناتوانێ بە ئاسانی حەقیقەتەکانی مێژووی لێ هەڵێنجێ.

ئەوەتا (لین پۆل Lane Poole) لە خوێندنەوەی بێزارەو، گوتوویەتی: "لە کێشدا نییە" واتا زەحمەتە.[14] کەسانێکیش زەوقو فیترەی دروستیان بووە، گاڵتەیان بەو هەموو تەجنیسە کردووە، چونکە بەڵگەی خۆماندووکردن بووە.[15]

(أبو شامة) دەڵێ: "العماد لە هەردوو کتێبەکەیدا (لە البرق الشامي و الفتح القسي)دا پشوویەکی درێژی لە سەجعو وەسفکردندا هەیە، کەسێ بیخوێنێتەوە لێی بێزاردەبێ و لە تێگەیشتنی ڕووداوەکاندا سەرسام دەبێو تا ڕستە تازەکان تێدەگا، کۆنەکانی لەبیردەچێتەوە".[16]

جا، کە (العماد) مەسەلەی چوونی خۆی بۆ وڵاتی شامو خزمەتکردنی دەوڵەتی نورەددین مەحمودی کردبێ بە سەرەتای نووسینی کتێبی (البرق الشامي)[17]، ئەوا شەڕی (حطين)یشی کردووە بە سەرەتای دانانی کتێبی (الفتح القسي)، چونکە ئەو سەرکەوتنی لەشکری موسوڵمانانی ئەیووبیی لە شەڕی (حطين)دا بە کۆچی دووەم لە قەڵەم دەدا..

---

9 سنا البرق، ص٤٩.

10 سنا البرق ص٢٤ـ ٢٥.

11 الفتح القسي في الفتح القدسي، تحقيق وشرح محمد صبح، طبعة الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٥. ص١٣٢.

12 سنا البرق، ٢٥٣. الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٩٧.

13 د. سعداوي، المؤرخون المعاصرون لصلاح الدين، لجنة البيان العربي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة ١٩٦٢ ص٢٣.

14 جب، صلاح الدين ص٧٢.

15 الصفدي، الوافي بالوفيات، ١/١٣٣.

16 الروضتين، ج١، ق١، ص٨.

17 سنا البرق، ٥٥. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٦٨.

واتا كۆچی موسوڵمانان بۆ (بيت المقدس) كه ئەم كۆچەیان لەوی تریان زیاتر بەرقەرارە[١٨]. ئەم ناوی (الفتح القسي)یەشی كە لێ ناوە، لەسەر پێشنیازی (القاضي الفاضل)[١٩] بووە.

گرنگیی ئەم دوو كتێبەی"العماد" لەوەدایە كە وەك باسی ڕۆژانەی جەنگ وایەو، شاهید حاڵێك دەیگێڕێتەوە، دەستێكی باڵای لە نمایشی وێنەیەكی ڕوون و ئاشكرادا هەیە، هەر دەڵێی ڕۆحی بە بەردا كردووەو، ئەوەی باسی دەكاو دەیگێڕێتەوە وەك ئەوە وایە كە پەیامنێرێكی جەنگ، لە نەبەردی شەڕدا، سەعات بە سەعات بە چاوی خۆی ڕووداوەكانی دیبیۆ بیانگێڕێتەوە. لەبەر ئەوە ئەو دوو كتێبە بەڵگەنامەیەكی مێژوویی پڕ بایەخی سەردەمی سەلاحەددینن، دانەرەكەشیان بە پێی سیستەمی ساڵەو ساڵ"نظام الحوليات" ڕچەی شكاندووە، باسی ڕووداوەكانی ساڵێك دەكاو پاشان لەگەڵ ڕووداوەكانی ساڵێكی نوێدا لێكیان گرێدەداو، ڕۆژەكەو مانگەكەش دەڵێو پێگەی بێهێزیو پێگەی بەهێزیی لەشكری ئەیوبییش دەردەخاو هەستو نەستی جەنگاوەرانی سەر زەویو ناو دەریاش لە كاتی جەنگدا چۆن بووبێ بە ڕوونی نیشانیان دەداو، كابرا، هەر دەڵێی لەو شەڕەدا لەگەڵیاندا بووە. وەسفی ڕووداوەكانی جەنگو چەكو جبەخانەی ئەو لەشكرە دەكاو، لە وەسفی هەرێمو وڵاتو دامودەزگاكانیشدا كە شەڕەكانی تێدا ڕوویانداوە، تا ڕادەیەكی زۆر سەركەوتوو بووە.

ئەم نووسیذانەی "العماد"یش هەروەك مێژوونووسەكانی تر كە دەگاتە سەر ڕەنووسەكان "الأرقام" زیاد دەڕوا و زۆریان وەسەردەنێ، هەروەهاش كە زۆر بە سوڵتانو بە لەشكرەكەیدا هەڵدەڵێ. ئەوەتا لە شەڕی "تل السلطان"دا كە لە نێوان ئەتابەگی موسڵو سەلاحەددیندا ڕوویدا، دەڵێ "لەشكری موصل " جگە لە ڕەشوڕووتەكەی، بیست هەزار سوار بوون، لە پشتەوە كۆمەكیشیان بۆ دەهاتو هەموو ڕۆژێكیش هێزەكەیان ڕوو لە زێتر دەبوو، وەلێ لەشكری ئێمە تەنیا شەش هەزار سوار بووین.[٢٠] واتا سەلاحەددین بە شەش هەزار سوارەوە توانیی ئەو لەشكرە گەورەیەی موسڵ تێك بشكێنێ كە سێ هەندێ لەشكرەكەی خۆی زیاتر بوون. لەبەرئەوە "ابن الأثير" مێژوونووسی شانشین "بلاط"ی موسڵ، خۆی پێنەگیراو بەرپەرچی دایەوە.[٢١] بێگومان ئەم لایەنگیرییە لەوەوە هاتووە كە (العماد) زۆر هەواداری سەلاحەددین بووە، هەرچەندیشە بەوە ناسراوە كە ڕووداوەكان بە دروستی دەگێڕێتەوە، بە جۆرێكی ئەوتۆ كە هیچ ڕووداوێكی نەدەنووسی وەك لە كۆتایی كتێبەكەی (الفتح القسی)دا باسی كردووە، تا بە چاوی خۆی نەیدیتبا، ئەوەتا لەوێدا دەڵێ: "ئەوەی نەمدیتبێ نەمگوتووەو نەمنووسیوە.. گوێم بە هیچ ڕووداوێكیش نەداوە تا چاوو گوێم لێی پڕ نەبوو بێ، بنكەی هیچ شتێكیشم دانەمەزراندووە لەسەر بنچینەی ئەوە نەبێ كە لێی دڵنیابووم، لە ڕاستی و دروستیش بەولاوە هیچ نیازێكی ترم نەبووە، لە هەقو هەقیانەتیش زیاتر هیچم نەویستووەو، وشەیەكیشم نەگووتوە لەبەرد بكەوێ و هیچ نیازێكیشم نییە لەوە زیاتر كە خودا لێم ڕازی بێو لیم نەڕەنجێ.[٢٢]

٢. (ابن الأثير): أبو الحسن عزالدين على كوڕی أبي الكرم محمد الجزري یە (ت ٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز) كتێبی (الكامل في التأريخ)ی داناوە.

ئەم مێژوونوسە كاتێ لە دایك بوو، كە بەر لەو بە شەستو پێنج ساڵ خاچدروشمان ڕەگیان لە وڵاتی موسوڵماناندا داكوتابوو. ململانێییەكی قورسو گرانیش لە نێوان موسڵمانانو خاچدروشماندا لە ئارادا بوو، ئیتر كاتو ساتی ئەوەی بۆ ڕەخسا كە بچێ بۆ مەیدانی شەڕ، لە شامو بەچاوی خۆی پێكدادانی نێوان سەلاحەددینو خاچدروشمان ببینێ.

ڕووداوی سەرسوڕهێن كە (أبن الأثير) لە دوا دوای تەمەنیدا بەسەری هات، هەرەسهێنانی دەوڵەتی زەنگی بوو، كە

---

18 الفتح القسي، ص٤٩.

19 الفتح القسي، ص٥٧. الصفدي، الوافي بالوفيات، ١/ ١٤٠.

٢٠ سنا البرق، ١/ ٢٠٠–٢٠١ ،الروضتين ،ج١ ق٢ ،ص٦٥١ .

21 الكامل، چاپی دار صادر ـ دار بيروت ١٩٦٦. ج١١، ص٤٢٩.

22 الفتح القسي، ص٥٨.

(ابن الأثير) بە خاوو خێزانەوە لە ژێر سایەیدا گوزەرانی دەکردو چاودێری دەکران لەو ڕۆژەوەی کە لە شاری جزیرەی کوردەوە (جزيرة ابن عمر) هەڵکەندرابوون‌و هاتبوونە موسڵ، پێوەندیی نێوان ئەتابەکەکانی موسڵ‌و سەلاحەددینیش دۆستایەتیی تێدانەبوو، چونکە سەلاحەددین سێ جار موسڵی گەمارۆ دابوو تا ئەتابەکیی موسڵی بە پێی پەیماننامەی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز) خستە سەر دەوڵەتەکەی خۆی. ئەو، ئەم یادەوەرییانەی هەر لە زەیندا مابوو، کاتێ لە سەر داوای (بدرالدين لؤلؤ)ی بەرپرسی موسڵ،. ئەوەی کە حوکمی دوایین کوڕی بنەماڵەی ئەتابەگی لەناوبرد. دەستی کرد بە نووسینی مێژووەکەی. ابن الاثير پڕ بە گومانەوە لە سەلاحەددینی دەڕوانی‌و وەهایشی نیشاندەدا کە هیچ ئامانجێکی نییە تەنیا ئەوەنەبێ ئارەزوی خۆی بێنێتەدی[٢٣].

ابن الاثير –بەنموونە– هۆی سەرنەکەوتنی سەلاحەددین لە گرتنی شاری (صور)دا بەوە لێکدەداتەوە کە سەربازەکانی بە سووکی دەستیان دایەو بەقورسی هات بە دەستیانەوەو هیچیان بۆ نەکراو تاوانەکەشی خستە ئۆباڵی سەلاحەددین کاتێ کە دەڵێ: "خەتای کەس نەبوو، لە سەلاحەددین زیاتر، چونکە ئەو متمانەی بە خاچدروشمانی شارە گیراوەکان کردو دەخالەتی لێ قبووڵ کردن‌و ئەوانیش ئیشی خۆیان بە عاقلی گرت‌و لە (صور) کۆبوونەوەو بوون بە هێزێکی گەورەو بێ باك".[٢٤]

هەروەها دەڵێ: "سەلاحەددین لە ترسی نورەددین لەشکری کردە سەر یەمەن‌و دەیویست خۆی‌و بنەماڵەکەی لەو وڵاتە خۆیان قایم بکەن، ئەگەر هات‌و نورەددین ویستی بچێتە میسرەوە". تەنیا (ابن الأثير) باسی گفتوگۆی نهێنیی نێوان کوڕانی بنەماڵەی ئەییوبی لە میسر دەکات کە تەگبیری ئەوەیان کردووە چۆن چۆنی بەرپەرچی نورەددین مەحمود بدەنەوە" ئەگەر ویستی بکشێ بەرەو میسر". سەیر لەوەدایە قسەو باسێ لە ژوورێکی داخراودا لە نێوان سەلاحەددین‌و باوکی سەلاحەددین‌و خزمەکانیدا کرابێ‌و بگاتە (ابن الأثير) و نەکەوێتە بەر گوێی نورەددین، کەوابێ هیچ جێگای عاجبایەتیش نییە ئەمێ بە چەك هێرشی بۆ بردبێ، بە قەڵەمەکەشی تانەو تەشەری لە سیاسەت‌و لە ئاواتی ئەو سوڵتانە دابێ.

ڕەخنەیەکی دیکەیش لە (ابن الأثير) دەگیرێ، ئەوەیە سەرچاوە ئەسڵییەکان دەرناخا کە جڵەوی قەڵەمەکەی لە گێڕانەوەیاندا شل کردووەو بە هەوەسی خۆی تاوتوێ‌و شەنوکەویان دەکا، وەك پرۆفیسۆر (جب) و دکتۆر (سعداوي) دەڵێن: "بەرادەیەکە دیتنەوەیان زۆر گرانەو زۆریش ستەمە دەستبکەون".[٢٥] بە دەگمەنیش (ابن الأثير) مەگەر یەکجار گوتبێتی کە لە مێژوونووسێکی دیکەوە وەریگرتووە، ئەویش (العماد)ی نووسەرەو بەوەدا دەرکەوت کە نووسینەکانی (العماد) لە بارەی ژمارەی سەربازانی موسڵ لە شەڕی (تل السلطان)دا بەدرۆ دەخاتەوە.[٢٦] بەڵام ئەم هەڵوێستانە لە بەهای ئەم مێژوونووسەی وەك مێژوونووسێکی هاوچەرخ کەم نەکردووەتەوە، نەخێر، بەڵکو بەهایەکی نوێی بە نووسینەکانی بەخشیوە، چونکە ڕاوبۆچوونێکی ئۆپۆزسیۆنی ئیسلامییە دژ بە سیاسەتی سەلاحەددین و پێچەوانەی دیدی مێژوونووسەکانی سەر بە سەلاحەددینە. ئەم جیاوازییەش لە گێڕانەوەی چیرۆکەکانی مێژوودا کەسانێ دنەدەدا زیاتر بە دووی چیرۆکە ڕاست‌و دروستەکاندا بگەڕێن تا بە بەراوردکردنیان حەقیقەت بدۆزنەوە.[٢٧] ئەم مێژوونووسە، خۆی پێوەندی بە ئیدارەی موسڵەوە هەبووە، ئەمەش هەلێکی ئەوتۆی بۆ ڕەخساندووە، هەر هیچ نەبێ، ڕووداوەکانی دەرەوە بزانێ. ئەم خۆی بێ گومان سەلاحەددینی لە موسڵ‌و لە شامدا چونیەك دیوەو چاوی پێی کەوتووە، وەلێ هیچ

---

23 ئەم بابەتەمان لە وتاری (ابن الأثير وأحداث عصره وموقفه من صلاح الدين) لە نامێلکەیەکدا لە ژێر ناوی (موضوعان في التأريخ الكوردي)دا شەنوکەو کردووە، ئەو نامێلکەیەش لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی کوردییە، لە بەغدا، لە چاپخانەی الحوادث ١٩٧٦ چاپ کراوە.

24 الكامل، ٥٥٦/١١.

25 جب، صلاح الدين، ل٨٤. د. سعداوي، المؤرخون المعاصرون لصلاح الدين، ل١٠.

26 الكامل، ٤٢٩/١١.

27 دريد عبدالقادر نوري، سياسة صلاح الدين ، ماستەرنامە، چاپخانەی الارشاد، بەغدا، ١٩٧٦. ل٢٨.

بەڵگەیەك لە ئارادانییە كە سەروسەختی شەخصیی لە گەڵیدا بووبێ.[٢٨] لە پاش شەڕی (حطین) بەیەك ساڵ، بە جێگای شوێنەواری ئەو شەڕەدا تێدەپەڕیّو ئەو جێگایە دەبینێ پڕە لە ئێسكو پروسكی خاچدروشمانو، دەڵێ: "هەر لە دوورەوە دیاربوو، هەندێكیان یەك لەسەر یەك كەڵەكە كرابوونو هەندێكیشیان تاكو تەرا، ئەمە جگە لەوانەی كە سێلاوو لافاو ڕایانی ماڵیبوونو جگە لەوانەش كە لەو چوڵو داڵدانەدا گورگو چەقەڵ پەلەكێشی كردبوون".[٢٩]

كتێبی دووەمی (أبن الاثیر) بەناوی (التأریخ الباهر في الدولة الأتابكية) كە[٣٠] باسی مێژووە، گرنگییەكی ئەوتۆی نییە، چونكە ئەوەی سەبارەت بە سەلاحەددین دەیگێڕێتەوە، كتومت، هەر ئەوەیە كە لە (الكامل)دا هاتووە، وەلێ هەند بەفراوانی لەسەر ململانێی نێوان زەنگیەكانو سوڵتانی ئەییوبیو جێگرەكانی نەڕۆیشتووەو درێژەی پێ نەداوە، چونكە بوودەڵەیی زەنگیەكان بەرامبەر بە سوڵتان دەردەخاتو، نەشیویستووە ئازاری دڵی شاكانی موسڵ بدات، یان لە گەورەیی (الملك القاهر) كەم بكاتەوە، كە ئەم كتێبەی[٣١] بۆ ئەو داناوە.

٣. أبن شداد، بهاءالدین یوسف كوڕی رافع كوڕی تەمیمە (ت ٦٣٢ك/١٢٣٤ز) كتێبی (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية) یان (سيرة صلاح الدين)ی نووسیوە:

هەر بە چەشنی (ابن الاثیر) لە موسڵ لەدایكبووەو، لەوێش گەورە بووە، پاشان چۆتە بەغداو لە قوتابخانەی (النظامية) پێی غەریبیی كراوەتەوەو تا ماوەی چوار ساڵ لەوێ (معيد) بووە. پاشان لە ساڵی (٥٦٩ك) دا گەڕاوەتەوە بۆ موسڵ، ئەوكات تەمەنی (٣٠) ساڵ بووە، لە موسڵ لە قوتابخانەی (الشهرزورية) دەرسی گوتووەتەوەو لەوێ پلەو پایەی بەرزبووەتەوە. لەبەرئەوەی تابلێی بە ئاوەز بووەو خاوەن هزرێكی سەنگین بووە، لەبەرئەوە ئەتابەك كردوویەتی بە باڵیۆزو ناردوویەتی بۆ لای خەلیفەی عەباسیو بۆ لای سەلاحەددینیش.[٣٢] كاتێكیش لە ساڵی (٥٨٣ك/ ١١٨٨ز) دا لە حەج گەڕایەوە، سەری دا لە (بيت المقدس)، لەوێ سەلاحەددین لە دووی ناردو داوای لێ كرد لە لای بمێنێتەوە، (أبن شداد) ڕەزامەندیی خۆی دەربڕیو مایەوە. دەڵێ: "هەر لەو ساتەوەی چاوم پێی كەوت خوا خۆشەویستیی ئەوی لە دڵم چەسپاند. حەزو ئارەزووی لە غەزایە، لەبەرئەوە پێم خۆش بوو لەلای بمێنمەوەو، لە سەرەتای (جمادى الاولى)ی ساڵی ٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)یشەوە خزمەتم كردووە".[٣٣] بەڵام ئەم بەدڵدا چوونو خۆشەویستییە ڕێگای ئەوەی لێ نەگرت كە مێژووی سەلاحەددین بە جۆرێ بنوسێ خوێنەر سەرسام بكات، بەهەستو نەستی پاكو ڕاستو دروستو بە ئەوپەڕی ئاوەزەوە مێژووی سەلاحەددینی نووسی، بە جۆرێكیش كە لە كتێبەكەیدا هیچ شتێكی لەوبابەتە نابینین، كە (لين پۆل) ناوی دەنێ:"هەواداریی شەخصییەو پیاداهەڵدانی لەڕادە بەدەری ڕۆژهەڵاتییە".[٣٤]

بەڵام ئەم برادەرییەی ابن شداد و سەلاحەددین لە پێنج ساڵ زیاتری نەخایان، لەو ساڵەوە كە باسمان كرد دەستی پێ كرد تا مەرگی سەلاحەددین، (أبن شداد) لەسەری ئامادەبوو، لەلای بوو. بەوتەو وشەی دڵتەزێنیش باسی ئەو تراجیدیایە دەكات، كە بەسەر موسڵماناندا هات.[٣٥] لەبەرئەوە (أبن شداد) بە تاكە مێژوونووسی ڕووداوەكانی ئەو كاتو

---

28 جب، صلاح الدين ل٧٠.

29 الكامل، ٥٣٨/١١.

30 ئەو كتێبە، د. عبدالقادر أحمد طليمات پێیداچووەتەوە، دار الكتب الحديثة، القاهرە، ١٩٦٣.

31 الباهر، ص١٧، سەیری كتێبی (ابن الأثير الجزري المؤرخ) بكە، كە د. طليمات داینا وە، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٩. ص٨٢.

32 سەیری (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية) بكە تحقيق: د. جمال الدين الشيال، طبعة الدار المصرية للتأليف والترجمة، القاهرة، ١٩٦٤، ص٦٥، ٧٠، ٨٥.

33 النوادر، ص٨٧.

34 .lane – pool, Staney Saladin and the fall of The Kingdom of gerusalem, london 1914. P(٧٤)

35 النوادر، ٢٤٦ـ ٢٤٧، بنۆڕە: لیكۆڵینەوەكەی خۆم (ابن شداد في نوادره، والايام الاخيرة في حياة صلاح الدين). مجلة كاروان، العدد، ١٤، سنة ١٩٨٣، ل١٣٩ـ ١٤٧.

ساته له قەڵەم دەدرێ، ئەوەش ئەو ماوەیەیە کە خەباتی دژ بە خاچدروشمان لەوپەڕی گەرمیدا بوو، هێرشی تازەی خاچدروشمانیش کە بە هەڵمەتی سێیەم ناودەبرێ ڕووی دا کە دوای ئازادکردنی (بيت المقدس) ئەوروپا سەروبەری ناو بەرپای کرد. (ابن شداد) لەو ماوەیەدا دەنووسێ و دەڵێ: "ئەوەیە کە بە چاوی خۆم دیومە، یان لە کەسێ بیستوومە هەند بڕوام پێی هەیە کە لە بەچاودیتن زۆر نزیکە".[36]

هەرچی ڕووداوەکانی نۆزدە ساڵی نێوان (٥٦٥- ٥٨٤ك/ ١١٦٩- ١١٨٨ز) یشە، ئەوە (ابن شداد) بیستوونیو دەیانگێڕێتەوە. لەوانەدا هەرچەندیشە پشتی بە ژێدەرو سەرچاوەی بڕوا پێکراو بەستووە، وەلێ لە شرۆڤەو زنجیرەی زەمەنییدا هەندێ هەڵەی کردووە، دەڵێ: "هەرچییەکم بەر لە ساڵی (٥٨٣ك) گوتبێ، ئەوانەم لە زمان کەسانێ گێڕاوەتەوە کە بڕوام پێیان بووەو بە چاوی خۆیان بینوویانە".[37] سەرەڕای ئەوەش لە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ئەو ماوەیەدا دیارە کە بە کورتی دەیانگێڕێتەوە بە جۆرێ کە تەنیا یەك لاپەڕەو نیوی بۆ گێڕانەوەی باسی گرتنی شاری (القدس) نووسیوە، باسی ڕووداوەکانی دیکەش هەر بەوپێیە. کەچی ئەو ڕووداوانەی بەچاوی خۆی دیتبووی بە درێژی باسیان دەکا، ئەوەتا ڕووداوەکانی نۆزدە ساڵ. کە لە خەڵکی بیستووە. لە پەنجا لاپەڕەدا دەگێڕێتەوە، کەچی بە زیاتر لە سەدو شەست لاپەڕە باسی ڕووداوەکانی ئەو پێنج ساڵەی دوایین دەکا.

(ابن شداد) بەمێژوونووسێکی واقیعی دادەنرێ، هەرچییەکی دیتبێ و بیستبێ، ڕاستو دروست، بە شێوازێکی شیرینو بەبێ جوانکاریی زمانەوانی تۆماری کردوون. خەباتی سەختی لەشکری ئەییوبیی دژ بە سەربازانی هەڵمەتی سێیەمی خاچدروشمان بەشێوەیەکی تەواو نمایش کردووە، بەبێ ئەوەی بە دووی هەواو هەوەس پەرستنی قارەمانێتی دا پەلکێش ببێ، وەك ئەوەی بەسەر (ابن الأثير) هات، کە لە کتێبی (التأريخ الباهر)ەکەی خۆیدا، گەلێکی بەشانو باڵی ئەتابەکەکانی موسڵدا هەڵداوە. لەبەرئەوە بە دەگمەن سەرچاوەیەکی مێژووی سوڵتانێ یان میرێ لە سەرکردەکانی چاخی ناوین بدۆزرێتەوە هەندەی کتێبی (سيرة صلاح الدين) بایەخی مێژوویی هەبێ.

ئەم کتێبە هەند زانیاریی پڕ بایەخ و گرنگی تێدایە، هەندێکیان دەگاتە گرنگیی بەڵگەنامە مێژووییەکان، دەقی ئەو وتارانەی تێدایە کە کاغیگۆسی دەرەجەداری ئەرمەنی[38] ناردوونی، یان پەیامنێری ئیمپراتۆرییەتی بیزەنتە بۆ سەلاحەددینی هێناوە.[39] ئاشتینامەکەی (پێکهاتنەوەکەی) (الرملة)ی بە درێژی تێدایە لەگەڵ ئەو بەندانەی کە هەردوولا لەسەری پێکهاتبوون، هەروەها باسی ئامرازەکانی کوشتارو زاراوەگەلی جەنگی، بە نموونە وەك: (يزك، كۆسات، جاليش، منجنيق، جرخ، نمجاة، زنبورك)و ناوی کەشتییەکانی گەشتیگەلی ئەییوبی، بە نموونە وەك: (شيني، طريدة، بيضة، حمالةو بركوس،.. تد).

هەروەها وەسفێکی وردو دەگمەنی (دەبابە)ش دەکاو[40] وەسفی بورجی خەرتومداریش دەکاو، هەر ئەم کتێبەشە کە باسی دابو دەستووری سەربازیی و ئیداریی خاچدروشمان بکات.[41] هەندێ لەوانەشمان لەم لێکۆڵینەوەیەدا باس کردووە.

٤. (ابن أبي طي، يحيى کوڕی حامدی حەڵەبی) (ت٦٣٢ك/ ١٢٣٤ز):

مێژوونووسێکی دیکەی هاوەدەمی سەلاحەددین بووەو خەڵکی حەڵەبە، بەرهەمی زۆرەو تەنیا لە بابەتی مێژوودا

36 النوادر، ٨٧.

37 النوادر، ٧٨.

38 النوادر، ١٢٤- ١٢٦.

39 النوادر، ١٣٢- ١٣٣.

40 النوادر، ١٤٠.

41 النوادر، ١٢، ١٢٦.

زیاتر له ده کتێبی نووسیوه (داناوه).[٤٢] یەکێکیان کتێبی (کنز الموحدين في سيرة صلاح الدين)ه[٤٣]، ئەو کتێبەیە کە (أبو شامة) ناوی دەبات کاتێ کە باسی بە وەزیر بوونی سەلاحەددین لەلای خەلیفە (العاضد)ی فاتمی دەکا، هەموو بەرگەکانی ئەم کتێبە بزربوون[٤٤]، ئەگەر ئەو نەختەی نەبوایە کە (أبوشامه)و پاشانیش (أبن الفرات) لێی دەگێڕنەوە، ئەوە هیچ ئاسەوارێکی ئەوتۆی نەدەما. هەرچەندیشە (أبوشامة) زۆری لێ وەرگرتووە کەچی لە پێشەکیی کتێبەکەی خۆیدا ناوی هیچ کتێبێکی (إبن أبي طي) لە ڕیزی ژێدەرەکاندا نابات و تەنیا بە بۆنەی لێوەرگرتنەکانەوە دەڵێ لەو مێژوونووسەوە وەرگیراون. ئەو کەسەی تەحقیقی کتێبی (الروضتين)ی کردووە دەڵێ: "یەك بە یەك ژماردوومە، (أبو شامة) سی و شەش جار لە (إبن ابو طي)یی وەرگرتووە"[٤٥].

کتیبەکانی ئەم مێژوونووسە تا درەنگانێك هەر مابوونەوە، بێگومان هەموویان. یان هەر هیچ نەبێ، هەندێکیان. تا ڕۆژانی (أبن الفرات)یش، واتا سەدەی نۆیەمی کۆچی، (یازدەی زایینی) هەر مابوونەوە، وەلێ لەوە پاش هەموویان بزربوون.

(ابن ابو طي) مێژووی هەردوو سوڵتان، نورەددین مەحمودو سەلاحەددینی نووسیوە، لەبەرئەوە کتێبەکەی ئەڵقەیەکە، کۆتایی زنجیرەی حوکمی یەکەمیان بە بەرایی زنجیرەی سەردەمی دووەمیانەوە گرێ دەداتەوە. وەلێ لە نووسینەکانیەوە دیارە کە بەرامبەر بە نورەددین مەحمود بە خەشم بووە، چونکە ئەم باوکی ئەوی کە لە گەورە پیاوانی شاری حەڵەب بووە، لە ساڵی ٤٥٣ی کۆچیدا، لەوشارە سەرون (نفی) کردبوو.[٤٦] باوکی بە کتێبدانەرو نووسەری مێژوو دەناسرا، یەحیای کوڕیشی دەنگوباسی زۆری لێوە گێڕاوەتەوە.[٤٧] لە قسەی (أبوشامة)دا، دیارە کە ئەو کابرایە ناحەزی نورەددین بووەو شتی ناشایستەی ناوەتە پاڵی و بۆی هەڵبەستووە. ئەو سوڵتانە شیعەکانی حەڵەبی ملکەچ کردبوو، دروشمەکەشیانی پووچەڵ کردبووەوەو سوننەکانی بەهێز کردبوو.[٤٨]

وەهاش چاوەڕوان دەکرا کە (أبن أبي طي)ی مێژوونووس، ئەمیش وەك باوکی ڕەفتار بکا، باوکی چۆن چۆنی دژ بە نورەددین وەستا، ئەمیش دژ بە سەلاحەددینی خەلیفەی نورەددین بووەستێ، بەڵام ئاکاری لێبوردەیی و سنگفراوانیی سەلاحەددین کارێکی وای کرد ناحەزانی نورەددین بەلای خۆیدا رابکێشێ. ڕاستیشت دەوێ دەقی نووسینەکانی (أبو شامەو ابن الفرات) ئاشکرای دەکەن کە (أبن ابي طي) لایەنی سەلاحەددینی گرتووە، بە نموونە ئەوەتا ئاشتبونەوەی سوڵتان لەگەڵ (سنان راشدالدين)ی سەرۆکی تایەفەی ئیسماعیلی و لادانی گەمارۆی سەر قەڵاچەی (مصياف) یان (مصيات) وەها لێکدەداتەوە کە: "سەلاحەددین لەوە دەترسا، فەرەنگەکانی ژووروی شام بووروژێنو. کە خۆیشی لەوێوە دوور بوو. شتێك بەسەر وڵاتەکەدا بێنن، لەبەرئەوە لەگەڵ (سنان)دا ئاشت بوونەوەو خۆیشی گەڕایەوە بۆ دیمەشق". [٤٩] ئەم لێکدانەوەیە لێکدانەوەیەکی پاکەو ئەم مێژوونووسە نەیویستووە سەلاحەددین لەحەن ئیسماعیلییەکاندا بە دەسەپاچە پیشان بدات، بەڵکو ویستوویەتی ئەوە نیشان بدات کە سەلاحەددین سور بووە لەسەر

---

42 لەبارەی دانراوەکانییەوە :سەیری (الروضتين) بکە، ج١، ق١، ص٣٢، المقدمه. claude cahen, Lasyrie du nord, Al,Epoaue .des Croisades et la principaute Franqued Antioche

43 الروضتين، ج١، ق٢، ص٤١٥. سەیری: (كشف الظنون) بكة، ط، طهران الثالثة، ١٩٤٧، ج٢، ل١٥٢.

44 بەرای پرۆفیسۆر، جب، کتێبەکانی (**ابن ابو طي**) لەبەرئەوە بزرن چونکە شیعە بووە، هەرچەندە ئەو دانانەی کەماون وای دەردەخەن کە نووسەرێکی ئەسڵ بووە، (صلاح الدين الايوبي) ص٧١.

45 الروضتين، ص٣٢.

46 الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٤١.

47 ن، م، ص.

48 ن، م، ص، سەیری (ج١، ق٢، ص١٤٧)یش بکە.

49 الروضتين، ص٦٦٩ـ٦٧٠.

ئەوەی بەشەکانی باکووری ولآتەکەیان لەکیس نەچێ و خاچدروشمان داگیری نەکەن".

شێوازی نووسینی ئەم مێژوونووسە ئاسانەو هیچ رازانەوەیەکی تێدانییەو بە کورتی دەیدات بە دەستەوەو یەکسەر بابەتەکە روون دەکاتەوە. ئەم حەقیقەتە لە نووسین و گێرانەوەکانی (أبوشامة)شدا بەدەردەکەوێ، هەرچی بەرنامەی پۆل پۆل کردنی رووداوەکانیشە، ئەوە کاکی مێژوونووس بە چەشنی مێژوونوسەکانی دیکەی ئەو سەردەمە، ساڵ بە ساڵ جیایان دەکاتەوەو سیستەمی ساڵ بەساڵ (نظام الحوليات) بەکاردێنێ.

٥. أسامه کوری منقذ: دانەری کتێبی (الأعتبار)ە، (ت٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)، میرێکە لە میرەکانی (بني منقذ)" ئەو بنەماڵە عەرەبیە کە حوکمی شاری (شیزر)ی سەر رووباری (عاصي)ی نزیك شاری (حماة)ی کردووە لە ماوەی جەنگەکانی خاچدروشماندا. میرنشینی (بني منقذ) دراوسێی خاچدروشمان بووە. ئەم بنەماڵەیە لە سەردەمی شەریش و ئاشتیشدا پێوەندیی بەوانەوە هەبووە، لەبەرئەوە ئوسامە سەروسەختی لەگەڵیاندا هەبووەو سەردانی کردوون و هەرچیی لێ دیبێ و رووی دابێ لە کتێبی (الاعتبار)[50]دا نووسیوونی. لێکۆڵەران گرنگییەکی زۆر بەو کتێبە دەدەن، چونکە ئەو کتێبە شاهێدییەکی مێژوونووسێکی هاوچەرخی هەندێ زیرەك و وردبینە، چونیەك و دروست چاکەو خراپەی فەرەنگ دەخاتە روو.[51] شەرێکی زۆریشی لەگەڵیاندا کردووەو قارەمانێتی و ئازایەتییەکی زۆریشی تێدا نیشان داوە.

(أسامه) بەشێکی ژیانی خۆی بەهاتوچۆی نێوان تەلاری شانشینی فاتمی لە قاهیرەو تەلاری شانشینی نورەددین لە دیمەشق بردە سەرو لە ماوەیەکی پر ئاشوبدا لە میسر ژیاوەو باسی ئەو کارەسات و رووداوە ترسناکانەشی کردووە کە لە نێوان وەزیرەکانی دوا دوای سەردەمی فاتمیدا قەوماوە[52]، لە نزیکەوە ئاگای لێ بووە. لەگەڵ سەلآحەددیندا ماوەیەکی زۆر هاوزەمان بووە، بەلآم باسی جموجووڵە سەربازییەکانی نەکردووە، هەرچەندیشە بەشان و باڵیشیدا هەڵی داوە، گوتوویەتی کە سەلآحەددین: "تازەکەرەوەی دەستووری چوار یاری پێغەمبەرەو پیاوچاکی دین و دنیایە".[53] راستیشت دەوێ کتێبەکەی کتێبی مێژوونییە، بەڵکو یادداشتگەلێکی میرێکی سوارچاکەو دیدو بۆچوونی خۆی لەو کتێبەدا بەساکاری و راستگۆیی نووسیوە.

ئێمە لە بوارێ زیاتردا سوودمان لێی وەرگرتووە، ناوی تیپەکانی لەشکری سودانی لە میسر بردووەو، باسی بیابانشینەکانی سینا و باشووری فەلەستینی کردووە کە ببوون بە چاوساغی: "ئەو لەشکرانەی لە میسرەوە[54] بەرەو شام مل دەنێن و ئەوانەش کە لە شامەوە بەرەو میسر مل دەنێن، باسی هێزو توانستی مەنجەنیقێکی فەرەنگی کردووە کە بەردێکی بیست و پێنج رەتڵی هەڵ دەدا (واتا نزیکەی دە کیلۆ) و بەردێکی ئەم مەنجەنیقە لە ماڵی برادەرێکی ئوسامەی داوەو بەتەنیا ئەو بەردە نهۆمی سەرو خواری روخاندووە.[55] (أسامه) مەدحی ئەو زینانەش دەکا کە لە شاری غەززەی فەلەستین دروست دەکرێن".[56]

٦. الملك المنصور الايوبي، محمد کوری (تقي الدين عمر)، کوری شاهنشا، کوری ئەییوبە (ت٦١٧ك/ ١٢٢٠ز) دانەری کتێبی (مضمار الحقائق وسر الخلائق)ە[57]:

ئەم کتێبە بەو زانیارییە وردەکارییانەی ناویدا دەناسرێت کە دانەرەکەی دیونی و تۆماری کردوون، وەڵێ ئەوەی

---

50 الاعتبار، تحقيق ونشر فيليب حتي، طبع جامعة برنستون، أمريكا، ١٩٣٠.

51 قدرى قلمچى، صلاح الدين الايوبي، قصة الصراع بين الشرق والغرب، مطابع شركة الطباعة الحديثة، دار الكاتب العربي، بيروت ١٩٦٦، ص٩٧.

الهامش.

52 الأعتبار ٧ـ ٨، ١٨ـ ١٩، ٢١ـ ٢٧.

53 ن، م، ص١٦٥.

54 ن، م، ص١١.

55 ن، م، ص١١٣.

56 ن، م، ص٢٨.

57 مضمار الحقائق، تحقيق، د. حسن حبشي، مطبعة عالم الكتب، القاهرة، ١٩٦٨.

خراپە کە پێداهەڵدانێکی زەق و زۆپی تێدایە، بە جۆرێ کە جاروبار وادەزانی کتێبێکی ئیعلامییەو تەنیا بۆ پێداهەڵدانی مامی باوکی واتا (سەلاحەددین)و پێداهەڵدانی باوکی و دۆستایەتیی نێوانیان دانراوە. لە کتێبەکەدا دەڵی: "کە سوڵتان راو تەگبیری بە باوکی دەکرد (واتا باوکی دانەر) بەرلەوەی دەست بە کارێ بکات، هەروەك لە داگیرکردنی (بیت الأحزان)دا کردی".[٥٨] دیاریشە، ئەو مێژوونووسانەی، بە نموونە وەك (أبي شامەو أبن واصل و حەنبەلی) و کەسانی تریش کە دەربارەی سەلاحەددین کتێبگەلێکیان داناوە، پشتیان بە کتێبەکانی مێژوونووسە هاوچەرخەکان بەستووە، بەڵام ناوی کتێبی ئەم مێژوونووسە ئەییوبییەیان لە نێوان ژێدەرو سەرچاوەکانیاندا نەبردووەو هیچیان لێی وەرنەگرتووە. رەنگیشە لەبەرئەوە بێ کە کتێبی (مضمار الحقائق) بە رای ئەوان نەگەیشتبێتە بالاّی کتێبە بروا پێکراوەکانی مێژوو.

٧. (القاضي الفاضل محمد الدين عبدالرحيم) کوڕی علي، کوڕی محمد اللخمی البيساني العسقلاني) (ت٥٩٦ك/ ١١٩٩ز):

لە دوا دوای سەردەمی فاتمیدا وەزیفەگەلێکی زۆری دیوە، سەلاحەددین کردی بە وەزیرو ڕاوێژکاری یەکەمی خۆی و بە جێگری خۆی بۆ حوکم کردنی میسر، یان دیمەشق. بە گوتەی (المقريزي)[٥٩]، بە چاو دیتەکانی خۆی لە کتێبێکی مێژوودا کە. بەکۆمەڵێ لە تازە ڕووداوەکانی (المتجددات) ناسراوە. تۆمارکردووە، ئەم کتێبە تۆماری ئەو واقیعانەیە کە دیونی و نووسیونی، هەروەها بە کۆمەڵێ نامەو تەعلیقیش لە چەندین بەرگدا کە نزیکەی سەد بەرگ[٦٠] دەبن تۆماری کردوون.

لەوە دەچێ (أبوشامة والنويري والمقريزي والقلقشندي) لەو کەسانە بن کە زۆرتر لە (القاضي الفاضل)یان وەرگرتبێ. (أبو شامة) لە نامەکانی (القاضي) ماددەیەکی زۆری چروپڕی وەرگرتوەو بۆ نووسینی کتێبەکەی خۆی (كتاب الروضتين) سوودی لە زۆربەیان وەرگرتووەو کۆمەڵە پەخشانێکی ئەم نوسەرە بەتوانایەشی بە سەجعێکی جوان و نایاب کە (لەوانەی پێشتر دەست بالاّترە) بۆ کرد بە پاشکۆ.[٦١]

خۆ ئەگەر ئەم کتێبەی (أبوشامە) نەبوایە، ئەوە، هەموو کۆششێکی (القاضي الفاضل) و نامەکانی باسی سیاسەت و جەنگ و وێژەکانیشی بزردەبوون. بەو جۆرە (كتاب الروضتين) بوو بە ژێدەرێکی زۆر گرنگی زانینی مەنزڵگەو پێگەی یەکە پیاوی دەوڵەتەکەی سەلاحەددین،[٦٢] لە دوای ئەوەی کە زۆربەی نووسینەکانی فەوتان و تاك و تەرایەکی نەبێ هیچیان نەمان.[٦٣]

ئەوەی (القلقشندي والنويري) بۆ (القاضي الفاضل)یان کرد، تا ڕادەیەك وەك ئەوە وایە کە (أبو شامة) بۆی کردووە. ئەو دوانە نامەگەلێکی زۆری ئەم نووسەرەیان لە هەردوو کتێبەکەی خۆیاندا نووسیوە، هەرچی (المقريزي)یە، ئەوە، دەقێکی زۆری لێ وەرگرتووە، بە تایبەتیش باسەکانی قەوارەی لەشکری ئەییوبیی لە میسرو ڕەگەزەکانی ئەو لەشکرەو ئەو هەنگاوانەش کە سەلاحەددین بۆ نوێکردنەوەی ئەو لەشکرەو هێزی دەریایی ناوێتی. (المقريزی). جارجارەش. بە وشەی (المتجددات) وەرگرتنەکانی پێشکەش دەکا.

---

58 مضمار الحقائق، ص٢٥ـ ٢٦، ٢٧.

59 الخطط، (ط، بولاق) ٨٦/١. طبعة المعهد، ج٢، ق١، ص١٧.

60 وفيات الأعيان، تحقيق، د. احسان عباس، مطبعة الغريب، دار الثقافة بيروت ١٥٨/٣. النويرى، نهاية الأرب في فنون الأدب، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، ٥١/٨. السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، مطبعة عيسى البابي الحلبي، ١٩٧٠، ١٦٧/٧. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١٥٦/٦.

61 وفيات الأعيان ١٥٨/٣.

62 النجوم الزاهرة ١٥٧/٦. ابن العماد، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، مطبعة المقدسى، القاهرة، ١٩٣١، ٣٢٤/٤.

63 دامودەزگای حکومەتی ئیسرائیل کە لە ساڵی (١٩٦٧)ەوە نیمچە دورگەی سینای داگیرکردووە، گەلێ نامەو بەڵگەنامەی (القاضي الفاضل)ی دۆزییەوە. کاتێکیش ئیسرائیل بە پێی ڕێکەوتننامە ئاشتییەکەی نێوان میسرو ئیسرائیل لە سینا کشایەوە، ئەو بەڵگەنامانەی دایەوە دەست دامودەزگاکانی میسر.

٨. (ابن القلانسي، أبو يعلى حمزة) كوڕی (أسد التميمي) (ت٥٥٥ك/ ١١٦٠ز):

کتێبەکەی خۆی (ذيل تأريخ دمشق)[٦٤] بە سەرچاوەیەکی ئەسڵیی مێژووی خۆرهەڵاتی نزیك دادەنرێ، بە تایبەتیش بۆ مێژووی وڵاتی شام و شاری دیمەشق کە دانەری کتێبەکە کردوویەتی بەتەوەری ئەو ڕووداوانەی کە خۆی دیونی و لە ساڵی مردنیدا لە نوسینی بووەوە. بە شارەزایانە باسی ڕووداوەکانی ئەم شارەی کردووەو زانیاریی چاکیشی خستۆتە بەردەستی لێکۆڵەران. ئەم مێژوونووسە پیاوێك بووە لە پیاوە ڕەسمییەکانی دیمەشق و دوو جاریش بەرپرسێتیی دیوانی ئەم شارەی وەرگرتووە. بەمەش هەلێکی بەرفراوانی بۆ هەڵکەوتووە لە نزیکەوە ئاگای لە ڕووداوو گۆڕانکارییەکانی جەنگی و سیاسیی ناو ئەو شارە ببێ و بشزانێ کە دیمەشق لەگەڵ لایەنەکانی دیکەیدا چ ڕۆڵێکی هەبووە. هەرچەندیشە ئەم سەرچاوەیە باسی ئەو ڕووداوانە ناکات کە یەکسەر بوونەتە هۆی دامەزراندنی دەوڵەتی ئەییوبی، وەلێ سوودی ئەوەی هەیە، ئەو زەمینەیە نیشان دەدات کە ئەییوبییەکان ڕۆڵی خۆیانیان لە خاکی شامدا بینیوە، بەرلەوەی بچن بۆ میسر، چونکە مێژووی ئەو ماوەیەی کە (ابن القلانسي) نووسیویەتی بە بەشێکی بنچینەیی مێژووی دەوڵەتی النوري (نورەددینی) لە قەڵەم دەدرێ کە لە میشەوە دەوڵەتی ئەییوبی سەری هەڵدا.

٩. (أبوشامة عبدالرحمن کوڕی اسماعیل کوڕی ابراهيم المقدسي، (ت٦٦٥ك/ ١٢٦٦ز):

سەر زەمانێ کە دەوڵەتی سەلاحەددین لە شام گۆڕاو، بوو بە ئەمارەتگەلێکی بچووك بچووك و لاواز، لە کەش و هەوایەکی پڕ لە پچڕپچڕی و ئاژاوەو پێکدادانیدا لەو تەنگوچەڵەمەیەدا (أبوشامة)ی بە ئەسڵ مەقدیسی و بە نیشتەجێ دیمەشقی لە دایکبووەو هەر لەوێش گەورە بووەو بەساڵیشدا چووە. بۆ حەج و بۆ سەردانی (بيت المقدس) یش. نەبێ ئەویش بۆ ماوەی کورت کورت. دەنا لەوێ بەدەرنەکەوتووەو جێی نەهێشتووە، دواسەفەریشی ئەوە بوو کە چوو بۆ میسر، گەڕایەوە بۆ دیمەشق و ئیدی لە دیمەشق سەری نایەوە.

لە باسی مێژوودا کتێبێکی دانا بە (كتاب الروضتين في أخبار الدولتين)[٦٥] ناسراوە، پاشان پاشکۆیەکیشی بە ناوی (تراجم رجال القرنين السادس والسابع الهجريين)ەوە[٦٦] بۆ دانا.

لە دیباجەی کتێبەکەیدا هاتووە کە لە نووسینیدا پشتی بە کۆمەڵێ مێژوونووسی سەر ڕاست بەستووەو یەکە بە یەکەش ناویانی بردووە، ئەمانەن: (ابن عساكر، ابن القلانسي و ابن الأثير و ابن شداد)یش کە (أبوشامة) چووە بۆ لای و ئیجازەی هەموو شتێکی پێداوە بیگێڕێتەوە.[٦٧] هەروەها لە (العماد الكاتب)و لە کۆمەڵە نامەکانی (القاضي الفاضل)یشی وەرگرتووەو چەندین بەرگ و دیوان و نامەو نامەکاریشی[٦٨] لە هەردوو کتێبە بە ناوبانگەکەی (البرق الشامي)و (الفتح القسي) خۆیدا بۆ زیاد کردووە.

خۆئەگەر لە کتێبەکەیدا بەوردی سەرنج لە زەمەنی سەلاحەییەکەی بدەین، ئەوە دەبینین باس هەر باسی بێنەو ببەی لەشکرو شرۆڤەی جەنگ و وەسفی چەك و قەڵاو قایمەی سەربازی و کەشتیگەلی سەربازی و پەرەسەندنی کوشتارو کات و ساتی ئاشتی و شتی دیکەی لەو جۆرە بابەتانەی شەڕەکانی لەشکری سەلاحەددینە. ئەم مێژوونووسە لەمەدا سوودی لە دەقی ئەو بەڵگەنامانە وەرگرتووە کە لە سەرچاوە فەرمییەکانەوە وەدەستی هێناون، هەروەها لەو شیعرانەش کە مێژووی

---

[64] (ذيل تأريخ دمشق) تحقيق آمدروز، القاهرة، ١٩٠٨.

[65] چاپی کۆنی هەردوو بەرگی ئەم کتێبە، چاپخانەی (وادي نيل) لە میسر (١٢٨٧-١٢٨٨ك) چاپی کردووە، پاشان د. محمد حلمي محمد أحمد بەهەردوو بەشەکەی بەرگی یەکەمدا چووەتەوەو بڵاوی کردووەتەوە. بەشی یەکەم ڕووداوەکانی لە دوا دوای ساڵی (٥٥٨ك)دا تەواو دەبێ، لە چاپخانەی (لجنة التأليف والترجمة والنشر) لە ساڵی ١٩٥٦دا لە قاهیرە چاپ کراوە، وەلێ بەشی دووەمی ڕووداوەکانی لە کۆتایی ساڵی (٥٧٣)ی کۆچی تەواو دەبێ، لە چاپخانەی (المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر) لە قاهیرە ساڵی ١٩٦٢، چاپ کراوە.

[66] بە چاودێری محمد زاهد الكوثري لە قاهیرە ١٣٦٦ك، ١٩٤٧ز چاپ کراوە، کتێبێکی بزربووشی هەیە بە ناوی (تأريخ دمشق) بە داوێنی کتێبەکەی (الحافظ ابن عساكر)ی ناوبراودا نووسیویەتی، هەمان ناویشی هەیە.

[67] الذيل على الروضتين ص١٦٣.

[68] الروضتين ج١، ق١، ص٨- ٩.

سەلاحەددین‌و باسی شەڕەکانی بە زیندوویی دەهێڵنەوە، یان ئەو نامەو شیعرانەی کە پیرۆزبایی و چاوڕوونی لە سەلاحەددین دەکەن‌و پێخۆشحاڵی بە هەمیشە گەڕانەوەی سەربەرزانەی بۆ دیمەشق دەردەبڕن.

دیارترین‌و جوانترین سیفەتی ئەم کتێبە بەنرخە بێجگە لەوەی باسی هەموو مێژووی سەلاحەددین دەکا، پشتی بە کتێبگەل‌و نامەو نامەکاریگەلێ بەستووە کە بزرن‌و نەماون، گرنگتریشیان بەرگەکانی کتێبی (البرق الشامي)و کتێبەکانی (أبن ابي طي)و نامەکانی (القاضي الفاضل)ن، هەروەها لە کتێبی (الذيل على المنتظم)ی (محمد بن ابي العباس القادسي)یشی (ت٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)[٦٩] وەرگرتووە.

١٠. (أبن واصل جمال الدين محمد کوڕی سالم کوڕی واصل) (ت٦٩٧ك/ ١٢٩٧ز):

مێژوونووسێکی شامەو خەڵکی شاری حەمایە، مێژووی دەوڵەتی ئەیووبی لە سەرتایەوە تا بە کۆتایی دەگا، لە میسرو شام و جزیرێدا لە کتێبێکدا بە ناوی (مفرج الكروب في أخبار أيوب)[٧٠] نووسیوەو (تا ئەم ساتەی کە من ئەم ئیشەم دەست پێ کردووە)، ئەو کتێبە تا بەرگی پێنجەمی چاپکراوە، بەڵام ئەوەی بەلای ئێمەوە گرنگە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیەتی کە دەنگ‌و باسی دەوڵەتی نورەددینی تێدایە، بەرگی دووەمیشی دەنگ و باسی سەلاحەددینی تێدایە لەو ڕۆژەوەی کە دوای مردنی نورەددین مەحمود، سەربەخۆیی میسری لە ژێر ئالای خۆیدا دەسەبەر کرد، تا ساڵی ٥٨٩ك/ ١١٩٣ز کە لەو ساڵەدا خۆیشی ئەمری خوای کرد.

(ابن واصل) بەرنامەیەکی ڕوون و ڕۆشنی هەیە، جێگای بڕوایە، دەبینی ئەوەی لەبەردەستیدا هەیە، دەقەکانیان بەراورد دەکا، بە ڕای خۆی کامیان باشتر و دروستتر بێ ئەوەیان بەگەن دەکا، دەنگ و باسی ڕووداوێ لە تەنیا یەك سەرچاوەوە وەرناگرێ، بەڵکو لە سەرچاوەیەکەوە چەن دێڕێ وەردەگرێ، پاشان دەچێتە سەر سەرچاوەیەکی دیو لەویش چەند دێڕێك وەردەگرێ‌و لەوانەیە بشگەڕێتەوە سەر سەرچاوەی یەکەم‌و دووبارە لێی وەربگرێتەوە، یان لە سەرچاوەی سێیەم، یان چوارەمەوە وەردەگرێ‌و تەواوی دەکات.[٧١] هەر بەدەم ئەوەشەوە بەراوردیان دەکاو فەرق‌و جیاوازیی نێوان ڕاوبۆچوونی مێژوونووسان پیشان دەداو کامیشیان پێی لەبار بێ ئەویان وەردەگرێ، هۆی ئەم بەگەنکردنەش دەردەخات.[٧٢]

ئەم کتێبی (مفرج الكروب)ە، ژمارەییێکی زۆری لە بەڵگەنامە فەرمیی تێدایەو زۆربەشیان بە پێنووسی (القاضي الفاضل و العماد الكاتب)ن، وەك نامەگۆڕکێی نێوان سەلاحەددین‌و دیوانی العزيز (خەلیفەی عەبباسی)، ئەوانەی نێوان خۆی‌و براکانی لە میسرو یەمەن‌و، ئەوانەی نێوان خۆی و کەسانی بنەماڵەی ئەتابەکی زەنگی، یان ئیمپراتۆری بیزەنتە، یان خەلیفە مووەحیدییەکەی مەغریب (يعقوب کوڕی يوسف کوڕی عبدالمؤمن). لە کتێبەکەدا شرۆڤەی شوورەی قاهیرەو[٧٣] شوورەی (بيت الأحزان)[٧٤]یشی تێدایە.

بەڵام ئەو ڕووداوە مێژووییانەی باسیان دەکا، گرنگییەکی تایبەتیان نییەو لەسەرچاوە گەلێکەوە وەرگیراون، کە ئێمە پێیان ئاشناین‌و لەبەردەستماندان. ئەم قسەیە کتێبی زۆرتریش دەگرێتەوە. بە تایبەتیش ئەو کتێبانەی کە باسی مێژووی ئیسلام بە گشتی دەکا، وەك کتێبی (البداية والنهاية)کەی (أبن الأثير) (ت٧٧٤ك/ ١٣٧٢ز)، هەروەها هەردوو

---

69 الروضتين، ج٢، ص١٥- ١٦. ء ص٢١١.

70 د. جمال الدين الشيال، (لە ساڵی ١٩٥٣، ١٩٥٧، ١٩٦٠دا بەهەر سێ بەرگەکانی پێشەودا چووەتەوە)، ج١، مطبعة جامعة فؤاد الأول، ج٢، المطبعة الأميرية، ج٣، طبعة دار القلم. ج٤، ج٥، د. محمد حسنين ربيع (پێیاندا چووەتەوە) لە مطبعة دار الكتب المصرية، ساڵی ١٩٧٢، ١٩٧٧، چاپ کراوە.

71 وەك د. الشيال ڕوونی کردۆتەوە، مقدمە ج٢، صفحە ك (سەیری ص٨٢، پەراوێزی (٢) یش بکە.

72 (بە نموونە سەیری) : ص٤٠- ٤١ بکە.

73 مفرج الكروب، ٢/٥٢- ٥٤.

74 مفرج الكروب، ٢/٨٤- ٨٥.

کتێبی (العبر في خبر من عبد) و (تأريخ الأسلام)ی الذهبي (ت٧٤٨ك/ ١٣٤٧ز)و کتێبی (مرآة الزمان)ی (سبط أبن الجوزي) (ت٦٥٤ك/ ١٢٥٦ز) و کتێبی (ذيل المختصر في أخبار البشر)ی ابن الوردي‌و کتێبی (المختصر في أخبار البشر)ی أبو الفداء (ت٧٣٢ك/ ١٣٣٢ز)و هەردوو کتێبی (الدرة المضية في أخبار الدولة الفاطمية)و (الدر المطلوب في أخبار ملوك بني أيوب)ی دوا داری (ت٧٣٦ك/ ١٣٣٥ز)، کە تەنیا دواداری، ئەویش لەم کتێبەیدا دەقی نامە هانا سەد هاناکەی (العاضد)ی نوسیووە کە بۆ نورەددین مەحمودی ناردووە، هەروەها کتێبی (العبر وديوان المبتدأ و الخبر)ی أبن خلدون (٨٠٨ك/ ١٤٠٥ز)، کتێبی (تأريخ ابن الفرات)ی ابن الفرات خۆی (ت ٨٠٧ك/ ١٤٠٤ز)و کتێبی (العسجد المسبوك)ی الغساني (ت٨٠٣ك/ ١٣٨٢ز)و کتێبی (النجوم الزاهرة في أخبار ملوك مصر والقاهرة)ی أبن تغري بردي (ت٨٧٤ك/ ١٤٥٣ز)، کتێبی (حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة)ی السيوطي (ت٩١١ك/ ١٥٠٥ز).

١١. (المقريزي، أبو العباس تقي الدين أحمد کوڕی علي) (ت٨٤٥ك/ ١٤٤٢ز)، پشتمان بە چوار کتێبی بەستووە ئەمانەن:

(المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار)[75]، کە بە کورتی پێی دەگوترێ (الخطط). ئەم مێژوونووسە لەم کتێبەدا زانیاریی مێژوویی گرنگمان دەخاتە بەردەست، باسی ئەو چاکسازییانەمان بۆ دەکا کە سەلاحەددین لە لەشکری میسردا بە ئەنجامی گەیاند. بە بۆنەی نمایشی سەربازیی ساڵی (٥٦٧ك) کە لە میسر کرا، باسی قەوارەی ئەو لەشکرەی کردووە، دەربارەی هێزی دەریاییش زانیاریی پێ داوین و زۆر بە باشی باسی بنکەکانی دروستکردنی کەشتیگەلی میسری بۆ کردووین و هەنگاوەکانی نوێکاریی ئەو کەشتیگەلەو باسی چارەنووسی لاوازی ئەو کەشتیگەلەشی بۆ کردووین، کە پاش سەلاحەددین بەهۆی کەمتەرخەمیی شاکانی فەرمانڕەوای میسرەوە ڕووی دا. (المقريزي) سەرباری چڕوپڕی زانیارییەکانی، بایەخیشی لەوەدایە کە ئەو زانیارییانەی لە نامەو کتێبە بزربووەکانەوە وەرگرتووە، بە نموونە وەك (رسائل ومتجدداتەکانی القاضي الفاضل)و کتێبی (حسن السريرة في أتخاذ الحصن بالجزيرة)ی أبوعمرو عثمان النابلسي)و کتێبی دیکەش.

(المقريزي) بەشێ لە کتێبی (السلوك لمعرفة دول الملوك)ی[76] خۆی بۆ مێژووی ڕووداوەکانی میسری سەردەمی سەلاحەددین دوای سەلاحەددین تەرخان کردووە، گرنگیی ئەم کتێبە لەوەدایە کە هەر ئەم کتێبەیە باسی هەندێ ڕووداو بکات، بە تایبەتیش شرۆڤەی ئەو گۆڕانکارییانەی سەلاحەددین لە ڕێکخستنی کاروباری ئەم دەوڵەتە تازەیەیدا هێنایە کایەوە. ڕاستیشت دەوێ ئەوەی (المقريزي) لەم دوو کتێبەیدا دەیانگێڕێتەوە جاری وا هەیە چوونیەکن‌و جیاوازییان نییە.

ئەم مێژوونووسە لە کتێبی (اتعاظ الحنفا باخبار الائمه الفاطميين الخلفا)دا[77] باسی ئەو بارودۆخە سەختە دەکا کە لە بەشێکی تەمەنی حوکمی فاتمیدا بەسەر میسردا هاتووە، بە تایبەتیش ئەو گرانی‌و برسێتی‌و قاتوقڕییەی لە سەردەمی (المستنصر)دا کەوتەوە، کە خەڵك و خوا لاشەی لە سێدارە دراوەکانیان خواردووەو کار گەیشتە ئەوەی هانا ببەنە بەر (بدر الجمالي)، فەرمانده‌ی ئەرمەنی ڕەگەزی عەکا، تا ئەو بچێ پۆستی وەزارەت وەربگرێ، ئەمە خوایە بەربڕییەك لەو نەهامەتییە بکات. ڕاستیشت دەوێ کابرا ئەو کارەی بەدەستەوە هات. لە کتێبی چوارەمیدا (البيان والاعراب عما بارض ميصر من الأعراب)[78] کە پشتمان بەوەش بەستووە، (المقريزي) باسی جێ‌و ڕێی ئەو خێڵە

[75] ئەم کتێبە چەندین جار چاپکراوە، کۆنترینیان چاپی (بولاق)یە لە قاهیرە ساڵی ١٢٩٤ك، پاشان چاپی (المعهد الفرنسي)یە بە ساڵی ١٩٠٧-١٩١٣ز، ئنجا چاپی (مطبعة النيل)ە لە ساڵی ١٣٢٤ك، پاشان هی (دار التحرير الجديدة)یە ساڵی ١٩٦٧- ١٩٦٨ز، وەلێ ئێمە بەرگی یەکەم‌و دووەممان بە بنەما دانا.

[76] تحقيق، د. محمد مصطفي زيادة، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة، ١٩٣٤.

[77] تحقيق، د. محمد حلمي أحمد، مطابع ألأهرام التجارية، القاهرة، ١٩٧١.

[78] تحقيق د. عبدالمجيد عابدين، ملتزم الطبع والنشر، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٦١.

عەرەبانەشی کردووە کە ئەوکات لە ولاتی میسر نیشتەجێ بوون.

١٢. (القلقشندي، أبو العباس أحمد کوڕی علي)یە (ت٨٢١ك/ ١٤١٨ز) مەسەلەی زۆر گرنگی لە کتێبی بەناوبانگی (صبح الأعشی في صناعة الأنشا)ی[79] خۆیدا باس کردووە، بە نموونە وەك باسی تاوەرەکانی کۆترو پۆستەو پاشکۆکانی پۆستە لە میسرو، کۆگای چەكو دروستکردنی چەکی بە نموونە وەك شمشێرو ڕمو تیروکەوانو کلاواسن (خودە)و قەڵغانو چەکی دیکەی لەو جۆرە بابەتانە. هەروەها باسی ئامێرو ئامرازگەلی گەمارۆدانی، بە نموونە وەك مەنجەنیقو کووپەڵەی نەوتیش دەکا، ئەوەش گوتراوە کە یەکەم بەکارهێنانی باروت لە سەردەمی مەملوکەکاندا بووە.

هەروەها باسی دیوانی لەشکرو دەرەبەگو لەشکری دەریاو جلو بەرگی سەربازانی سەردەمی فاتمیو ئەیووبیو سەردەمی مەملوکەکانیش دەکا.

١٣. (أحمد کوڕی ابراهیم الحنبلی، أبو البرکات عزالدین العسقلاني المصري) (ت٨٧٦ك/ ١٤٧١ز) و کتێبەکەی: (شفاء القلوب في مناقب بني أیوب)ە.[٨٠]

ئەم مێژوونووسە وەك خۆی گوتوویەتی: لە کۆمەڵێ مێژوونووسی زۆری وەرگرتووە،[٨١] بە نموونە وەك (العماد الکاتب، ابن شداد، سبط کوڕی الجوزیو هەروەها لە مێژوونووسانی سەردەمی دوایین بە نموونە، وەك: أبوشامة، ابن خلکان، ابن واصل، دواداری، ابوالفدأ، الذهبي، الیونینی، پاشانیش لە المقریزي، العیني).

گرنگیی کتێبەکەی ئەمیش هەروەکو کتێبەکانی (أبو شامة و المقریزي) لەوەدایە کە لە کتێبگەلی نامە بزربووەکانەوە ناوەرۆکەکەی وەرگرتووە، بەنموونە لە نامەکانی (القاضي الفاضل)و لە کتێبی (الذیل علی المنتظم)ی (محمد کوڕی أبي العباس القادسي) کە لە میانەوە (أبوشامة)ش وەریگرتووە. وەلێ ئەم وەرگرتنانەی لەم سەرچاوانەوە دەریهێناون، زۆرنین، کەمنو وەك أبوشامەش لە (ابن أبي طي الحلبي)ی وەرنەگرتووە.

(الحنبلي) کتێبەکەی خۆی بۆ باسی بنەماڵەی ئەیووبی تەرخان کردووە، وەلێ وەك نموونەی کتێبگەلی ژیاننامەی لێ کردووە نەك وەکو هی ساڵەو ساڵ، وەك خۆی لە (قاعدە الکتاب)دا گوتوویەتی: "ئەم ژیاننامانە چین بە چین باس دەکەین، چینی یەکەم کوڕانی شادی (باپیرەی سەلاحەددین)ن، چینی دووەم، هی کوڕەکانێتی، چینی سێیەم هی کوڕانی کوڕەکانێتی، .. ئیدی بەو جۆرە. تا دەگاتە کۆتایی کتێبەکە.[٨٢]

بەدەر لە ڕەوشی سەلاحەدین، دانەری کتێبەکە سیستەمی ساڵ بە ساڵەکانی تێدا گرتووەتەبەر و زیاتر لە سێیەکی کتێبەکەی پێ گرتووەتەوە. کتێبەکە هیچ گرنگییەکی سەربازیی سەردەمی سەلاحەدینی تێدا نییە، وەلێ باسی هەندێ چیرۆکی تایبەتی مێژووی سیاسیی تێدایە.[٨٣]

رامان لێرەدا لەوەیە، میسر بەدرێژایی سەردەمی سەلاحەددین مێژوونووسێکی تێدانەبووە ڕووداوو کارەساتی ماوەی سیاسی و سەربازیی بنووسێ، خۆ ئەگەر کتێبێکی مێژووی سەردەمی فاتمییەکانمان دەستنەکەوێ، ئەوا ئەو رامانە دوا سەردەمی فاتمییەکانیش دەگرێتەوە. کەچی لەبەرامبەر ئەمەدا، هەندێ نووسەر لە میسر هاتنەکایەوەو دەستیان کرد بە نووسینی بابەتی ئیداریو یاسایی. باسی بابەتی تیۆریشیان نەکردووە، بەڵکو باسی دامودەزگای ئەو رۆژانەی دەوڵەتی میسریان، چۆن بووبێ، هەروەك خۆی نووسیوە، واتا ئەم سەرچاوانە کتێبی وەسفن، وەسف دەکەن، بەلام زانیاریگەلێکی زۆر گرنگیان تیادایە، چونکە دانەرانی ئەو کتێبانە بە تەواوی ئاگاداری بابەتی نووسینەکانیان بوون، کە لە دایەرەکانی دەوڵەتدا فرمانبەدەست بوونو خاوەن وەزیفە بوون. بەرچاوترینی ئەوانەش ئەمانەن:

---

79 المطبعة الامیریة بالقاهرة، ١٥ جزء (١٩١٣- ١٩١٧)ز.

80 شفاء القلوب، تحقیق، أ. د. ناظم رشید، مطبوعات وزارة الثقافة والفنون ـ دار الحریة للطباعة، الجمهوریة العراقیة، بغداد، ١٩٧٨.

81 مقدمة الکتاب، للمحقق، ص١٢- ١٣.

82 قاعدة الکتاب ص١٩.

83 شفاء القلوب، ص١٢١، ١٥٢.

١٤. (ابن الصيرفي علي كوڕی منجب كوڕی سليمان المصري) (ت٥٤٢ك/ ١١٤٧ز): نووسەری كتێبی (الاشارة الى من نال الوزارة)يە، جۆرو بابەتی كتێبەكەش بە ناوو بە دیباجەی كتێبەكەدا دیارەو دانەرەكەشی ناوی وەزیرەكانی دەوڵەتی بردووەو باسی ئەو ڕووداوانەشی كردووە كە تایبەتن بە تەبیعەتی وەزارەتی ئەو سەردەمەی میسر.[٨٤]

١٥. (ابن مماتي، أبوالمكارم الأسعد كوڕی الخطير المهذب كوڕی مينا) (ت٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز) دانەری كتێبی (قوانين الدواوين)ە[٨٥]. لەم كتێبەدا باسی مووچەی سەربازی كردووە، مووچەی ئەو ڕۆژانەیان لێ داشكاندووە، ئەگەر نەچووبێ و دیارنەبووبێ، هەروەها باسی كۆگاكانی چەكی كردووە. (أبن مماتی) یەكەم كەس بووە باسی جۆرەكانی كەشتیی لەكەشتیگەلی ئەییوبیدا كردبێ. دانەری ئەم كتێبە لە سەردەمی سەلاحەددین‌و لە سەردەمی (الملك العزيز عمادالدين عثمان)یشدا بەرپرسی دیوانی لەشكریش بووە، لەبەرئەمەیە كە زانیارییەكانی پڕبایەخن.

١٦. هەرچی (فخر الدين عثمان كوڕی ابراهيم النابلسي)یە (ت، دوای ساڵی ٦٣٢ك/ ١٢٣٤ز)، ئەوە لە سەردەمی (السلطان الملك الكامل والملك الصالح نجم الدين أيوب)دا، لە گەورە كارمەندانی دیوانەكان بووە. لە دیواندا نزیكەی چارەكە سەدەیەك كاری كردووەو لەو ماوەیەدا كتێبی (لمع القوانين المضية في دواوين الديار المصرية)ی[٨٦] داناوەو پێشكەش بە (الملك الصالح)ی كردووە، ڕای خۆیشی سەبارەت بەو هەنگاوانەش نیشان داوە كە بۆ هەمواركردنی كاروباری بوارە جۆربەجۆرەكانی دەوڵەت پێویستن، بە قسەكانیشیدا دەردەكەوێ كاروباری دەوڵەت شێواو بووە، بە تایبەتیش كاروباری ئابوری و كاروباری لەشكر. بە دەم ئەو نووسینانەوە باسی بارودۆخی میسری پێش ئەو سەردەمەش دەكا. لەم كتێبەوە ئەوەشمان بۆ دەركەوت، كاتێ كانزاو تەختەو ئەو جۆرە شتانە كران بە موڵكی دەوڵەت‌و ئیدی كەس نەیدەتوانی دەستكارییان بكا، ئەوجا سەلاحەددین دەستی كرد بە چاكسازی‌و هەمواركردنی باری هێزی دەریایی. پێدەچێ ئەم (عثمان النابلسي)یە بێ كتێبی (حسن السريرة في اتخاذ الحصن بالجزيرة)ی دانابێ، ئەو كتێبەیە كە (المقريزي)[٨٧] لێی وەرگرتووە.

١٧. سێیەم نووسەری ئەو سەردەمەی میسر (أبو سالم محمد كوڕی طلحة الوزير) (٦٥٢ك/ ١٢٥٤ز) كە خاوەنی كتێبی (العقد الفريد للملك السعيد)ە[٨٨]، لە دوا دوای سەردەمی ئەییوبییەكاندا ژیاوە، باسی ژیاری‌و گوزەران‌و دەرەبەگە سەربازییەكانی كردووەو دیارە ماوەیەكی چاكیش لە دیوانی دەوڵەتدا فەرمانبەر بوە، باسی ئەو زەمانەتانەشی كردووە كە دوو لایەنی گرێبەست لەسەری پێك دەهاتن، چ كاتێكیش دەرەبەگەكە مافی ئەوەی دەبوو كە گرێبەستیەكە لەگەڵ لایەنی دووەمدا پوچەڵ بكاتەوە.

كتێبگەلی سەفەرو گەڕان‌و كتێبگەلی جوگرافیاش، لە بوارە جۆربەجۆرەكاندا زانیاریی بەنرخمان دەدەنێ كە بەسوودن‌و ناكرێ پشتگوێ بخرێن، پێشەنگی هەموویشیان (ناصر خسرو)ە.

١٨. ناصر خسرو، ئەم گەڕۆكە، سەفەرێكی دوورودرێژی لە ساڵی (٤٣٧ك / ١٠٤٥ز)دا لە شاری (مەرو)وەوە دەست پێكرد تا گەیشتە میسرو لەوێ مایەوە تا ساڵی (٤٤٤ك/ ١٠٥٢ز)، پاشان لە ڕێگای حیجازەوە بەسەر ئەحساو بەسرەدا گەڕایەوە بۆ بەلەخ‌و هەرچییەكیشی دیتبوو هەمووی لە كتێبی (سەفەرنامەكەی)دا[٨٩] تۆماركرد.

ئەو دەمەی لە میسر مایەوە كە ڕێكەوتی سەردەمی (المستنصر بالله الفاطمي) بوو، وەسفی شارە گرنگەكانی قاهیرەو میسرو ئەسكەندەرییەو تەنیسی كردووە، بەلاّم ئەوەی (ناصر خسرو) باسی كردبێ‌و بەلای ئێمەوە گرنگ بێ، ئەوەیە كە پێوەندیی بەم باسەی ئێمەوە هەیە" ئەو زانیارییە وردكارو بەسوودەیە كە دەربارەی قەوارەی لەشكری

---

[٨٤] تحقيق وتعليق عبدالله مخلص، طبع المعهد العلمي العربي، القاهرة، ١٩٢٤.

[٨٥] قوانين الدواوين، تحقيق عزيز سوريال عطية، مطبعة مصر، سنة ١٩٤٣.

[٨٦] لمع القوانين، طبعة المعهد الفرنسي، دمشق ١٩٦١.

[٨٧] ـ الخطط، طبعة المعهد الفرنسي، القاهرة، ج٢ ق١ ص١٥.

[٨٨] ـ العقد الفريد للملك السعيد، مطبعة الوطن، القاهيرة ١٣٠٦ك.

[٨٩] (سفرنامه) (كتاب السفر)، دار الكتب الجديد، بيروت، ١٩٧٠، د. يحيى الخشاب لە فارسییەوە كردوویە بە عەرەبی.

فاتمییەکان‌و ناوی تیپەکان‌و ژمارەی سوارەو پیادەی تیپەکان نووسیونی، ئەمانەشی بەدەم وەسفی ئەو نمایشانەوە نووسیوە کە ساڵەو ساڵ، بە بۆنەی (فتح الخليج)ەوە لە ئاهەنگەکاندا لە میسر سازدەدران یادەوەریی ئەم ڕۆژە گەورەترین جەژنی میسری سەردەمی فاتمییەکان بووە.[٩٠]

١٩. (ابن جبير) أبو الحسن محمد کوڕی أحمد (ت٦١٤ك / ١٢١٧ز) دانەری کتێبی (الرحلة)[٩١]یە ناودارترین گەڕۆکی ئەندەلوسیی هاوچەرخی سەلاحەددین بووەو، زیاتر لە یەك جار سەردانی ڕۆژهەلاتی ئیسلامنشینی کردووەو ئەو یادەوەرییانەی لەم سەفەرانەیدا نووسیونی هەمووی بە چاو دیتراون‌و ڕاستن. باسی شتی زۆر گرنگی کردووە، لەهەمووشیان گرنگتر ئەوەیە کە لە مانگی (ذی الحجەی ساڵی ٥٧٨ك)دا لەشاری ئەسکەندەرییە بە چاوی خۆی دیویێتی‌و تۆماری کردووە، ئەوە بوو لەو ڕۆژەدا کە خۆی لە ئەسکەندەرییە بووە خاچدروشمە دیلەکانیان کە هێرشیان کردبووە سەر کەناراوەکانی دەریای سوورو لەو شەڕەدا بەدیل گیرابوون، . هێنرابوون بۆ ئەسکەندەرییە. (ابن جبير) باسی پێوەندیی تەبایی‌و ئیجابیی نێوان هەردوولایەنەکەشی کردووە، بەنموونە وەك ئاڵوگۆڕی بازرگانی‌و سەپاندنی باج‌و گومرگ لەسەر شمەکی بازرگانی یەکتر کاتی بەناو خاکی ئەم لا، یان ئەولادا تێپەڕدەبوو[٩٢]، کەچی شەڕیش لە نێوانیاندا هەر بەردەوام بووە.

(ابن جبير) وەسفێکی بەچاو دیتەی شارەکانی ولاتی شام دەکا، کە خاچدروشمان داگیریان کردبوو، شاری (عەکا)یشی بە قوستەنتینییە چواندووەو دەڵی: "بووەتە کۆمەڵگای کەشتیگەل‌و جێگای یەکدگیربوونی بازرگانانی موسوڵمان‌و کرستیانەکان، لە هەموو لایەکەوە".[٩٣]

وەسفی قەلاو قایمەی قاهیرە دەکا کە بە دەوری شاری میسرو قاهیرەدا، سەلاحەددین بە خاچدروشمە دیلەکانی دروست کردبوو.[٩٤]

(ابن جبير) هەروەها وەسفی شاری قودس‌و دەستە سەربازییە ئیسلامییەکەی دەکا دوای سەندنەوەی شارەکە لە ساڵی (٥٨٣ك /١١٨٧ز)دا. باسی شوورەو قەلاو قایمەو دۆخی تۆبۆگرافی شارەکەشی کردووەو[٩٥] باسی دیمەشق‌و (ميدان الرمادية)ی ناو ئەو شارەشی کردووە[٩٦]. ئەم گەڕۆکە بە دڵبوونی سەلاحەددینی بەگەرمی نیشان داوە، کە چۆن چۆنی دڵی موسوڵمانانی هەموو ولاتێکی بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە[٩٧]. (ابن جبير) کە زۆر سەلاحەددینی بەدڵ بووە لەبەرئەوە بووە کە (ابن جبير) پیاوێکی بەدین بووەو هەستیشی بەوە کردووە کە خودا سەلاحەددینی بۆ ئازادکردنی خاکی موسوڵمانان لە داگیرکاران ڕەخساندووە. شێوازی نووسینی ئەم گەڕۆکە تا بڵێی بە بڕشت‌و ڕێك‌و ڕەوانەو شێوەی هەندێ دەستەواژەو وشەی دیالێکتی ولاتی مەغریب‌و ئەندەلوسیشی پێوە دیارە.

٢٠. (عبداللطيف کوڕی يوسف کوڕی محمد البغدادي) (ت٦٢٩ ك/ ١٢٣٠ز) خاوەنی کتێبی (الأفادة والاعتبار في الأمور المشاهدة والحوادث المعاينة بأرض مصر)[٩٨]، ئەمیش یەکێکە لە گەڕۆکەکانی هاوزەمانی سەلاحەددین.

(عبداللطيف) پاش سەرکەوتنەکەی شەڕی (حطين)ی ساڵی (٥٨٣ك/ ١١٨٧ز) گەڕانێکی بە هەندێ ناوچەی شامدا

---

90 سفرنامە/ ٩٣

91 - رحلة ابن جبير، طبعة دار صادر دار، بيروت، ١٩٦٤ز

92 - رحلة ابن جبير ، ص٢٦.

93 - رحلة ابن جبير ، ص٢٧٦.

94 - ن، م، ص٢٥.

95 - ن، م، ص٢٧٧ ـ ٢٧٨.

96 - ن. م، ص٢٦١.

97 - ن، م، ص٢٧.

98 - پشتمان بە چاپکراوەکەی ساڵی (١٩٦٥)ی لەندەن بەستووە (نشر کمال حافظ زاندور جون أ وايفي، أي، فيدين)، هەروەهاش چاپی (مجلة المصري) بە بێ بەروارو.. ئەوەش کە المقريزی لە (السلوك) ج١، ق١، ص٩٤دا گوتویەتی.

دەست پێ کرد، پاشان بۆ دیداری سەلاحەددین چوو بۆ دیمەشق، ئەویش ڕێزی لێ ناو خەلاتیشی کرد، لەکاتی گەمارۆدانی شاری عەکاشدا، سەری لە بارەگای لەشکری ئەییوبی داو ئەو (شارەشی. سەربازگەیەشی) وەسفکردووە، کە موسوڵمانان لە کاتی گەمارۆ دووروودرێژەکەیدا بنیادیان نابوو، هەروەها وەسفی ئەو گەرمادانەشی کردووە کە مەغرییبییەکان لەوێ بە قوڕو حەسیر دروستیان کردبوون، وەسفی هەندێ لە کەشتییەکانی کەشتیگەلی ئەییوبیشی کردووە[99].

لە بابەتی دیارکردنی جێگای هەندێ شاری ولاتی شامو میسرو جزیرێشدا پشتمان بەم سەرچاوانەی خوارەوە بەستووە:

٢١. (یاقوت الحموي، شهاب الدین یاقوت کوڕی عبدالله الرومي الحموي) (ت٦٢٦ك/ ١٢٢٨ز) ئەم ناوەمان لە کتێبی (معجم البلدان)ە[100]کەیەوە وەرگرتووە. خۆیشی بلدانییەو لە مێژووی سەردەمی سەلاحیەوە نزیکە. هەروەها لەم زاتانەشمان وەرگرتووە:

٢٢. (القزویني، زکریا کوڕی محمد کوڕی محمود) (ت٦٨٢ك/ ١٢٨٣ز) خاوەنی کتێبی (آثار البلاد واخبار العباد)ە[101]. لەم کتێبەدا باسی (عەکا)و گرنگیی (عەکا)و باسی (شاری صورو دمیاطو عەسقەلان)ی کردووە.

٢٣. (ابن شداد عزالدین محمد کوڕی علی الحلبی)یە، (ت٦٨٤ك/ ١٢٨٥ز) خاوەنی کتێبی (الاعلاق الخطیرة في ذکر أمراء الشام والجزیرة)یە،[102] باسی سامانی کانزای ئاسنو دارستانی سنەوبەری چیاکانی لوبنانی تێدا کردوە.

هەرچی کتێبگەلی تایبەت بە باسی چەكو ڕێکخراوە سەربازییەکانو دەستووری شەڕو کوشتارن، ئەوانە، بایەخی تایبەتی خۆیان هەیە، نەخاسمە ئەو کتێبانەی بە تایبەتی بۆ سەلاحەددین دانراون، بە نموونەو وەك کتێبی:

٢٤. "الطرسوسي، مرضي کوڕی علی کوڕی مرضي" (ت٥٨٩ك/١١٩٣ز) کە پێی دەڵێن: (تبصرة أرباب الألباب في کیفیة النجاة في الحروب من الأسواء، ونشر أعلام الأعلام في العدد و لآلات المعدنیة علی لقاء الأعداء"[103]. ئەمە کتێبێکی نایابەو لەوەدەچێ گرنگترین کتێب بێت کە لە مێژووی ئیسلامیی ناویندا، لەبارەی چەکی کانزاییو کیمیاییەوە دانرابێ، بە قسەی دانەری کتێبەکەدا دەردەکەوێ کە بە شارەزاییو بە دیتەیی، باسی دروستکردنی چەکەکانی جەنگ دەکات، جاروباریش لە زمانی (الشیخ أبو الحسن الأبرقي الأسکندراني)[104]ی مامۆستایەوە دەئاخڤێ.

(الطرسوسي) قسەکانی بە باسکردنی شمشێرەوە دەست پێ دەکاتو باسی ئەو ماددانە دەکا کە شمشێریان لێ دروست دەکرێ، پاشان دێتە سەر باسی جۆرەکانی کەوانو ڕمو پیكو دەرەگورزو قەڵغانو زرێو پەستەکی زرێدار، ئنجا باسی مەنجەنیقی عەرەبیو تورکیو فارسیو مەنجەنیقی (فەرەنگ)ی خاچدروشمو (دەبابە)و قولەو سەنگەر دەکا، کەمیکیش لەسەر پەیکولێ ئاسن (المثلثات) دەدوێ، کە (حەسەك)یشی پێدەگوترا، پاشان دێتەسەر باسی نەوتو دەرهێنانو شێوازەکانی پالاوتنی نەوتو ماددەی سووتێنەری ئەوتۆش کە کوژانەوەی بۆ نییە.

٢٥. (الأوسي الأنصاري، عمر کوڕی ابراهیمی خاوەنی کتێبی تفریج الکروب في تدبیر الحروب)[105] دانەری ئەم کتێبە

---

99 ـ طبعة لندن ص١٨٦.

100 ـ معجم البلدان ، دار صادر ـ دار بیروت، پێنج بەرگە، ١٩٥٥ـ١٩٥٧.

101 ـ آثار البلاد، دار صادر ـ بیروت، ١٩٦٠.

102 ـ الأعلاق الخطیرة، تحقیق سامي الدهان ، ط، المعهد الفرنسي للدراسات العربیة، دمشق١٩٦٢، ج٢، ق٢.

103 ـ دەستنووسێکە (١٩٢) پەڕەیە، لە ژێر ژمارەی (٢٨٤٨)دا لە کتێبخانەی ئەیاسۆفیا لە ئەستەمبول، لە کتێبخانەی بودلیانی زانکۆی تۆکسفۆردیشدا هەیەو ژمارەکەی (٢٦٤)ە، لەسەر ئەوەی بوودلیانیش، ئێمە دانەیەکمان بە مایکرۆفیلم گرتووەو هەمانە، ئوستاد کلۆدکاهینیش لە ساڵی (١٩٤٨)دا، لاپەڕە گرنگەکانی لێ بلاوکردووەتەوە".

104 ـ (سەیری پەڕی (أ٧٨)و پەڕەی ٨٨ب، بکە).

105 ـ تحقیق جورج سکانلون، منشورات الجامعه الأمریکیة بالقاهره، ١٩٦١.

لەبەرایی سەدەی نۆیەمی کۆچی (کە ئەکا سەدەی پانزەیەمی زایینی)دا ژیاوەو هاوسەردەمی (فرج کوڕی برقوق)ی سوڵتانی مەملوکی بووەو، وەکو موحەقیقی کتێبەکەشی دەڵێ: "ئەم کتێبە، ڕای گشتیی خۆرهەلاتی ئیسلامی دەربارەی جەنگ لە ماوەی شەڕەکانی خاچدروشماندا، چی بووبێ، هەر ئەوە دەڵێ".

ئەم کتێبە، کتێبێکی ڕێنمایی کردن و ڕێنیشاندانە، ڕێگای ڕاست نیشانی خاوەن دەسەلات و فەرماندەکان دەدات، کە چی پێویستە بیزانن و چی باشە بیکەن، سەیر دەکەی باسی شورە کێشان و خەنەقلێدان بەدەوری شارەکان و قەلاو قایمەکاندا دەکات[١٠٦]. دلوا دەکات پۆستە بە کۆتری نامەبەرو بە هێستر بنێردرێ و سیخوڕو جاسوسان بنێنەوە[١٠٧]. باسی خەسڵەتەکانی جاسوسی چاك دەکاو باسی خەسڵەتەکانی جلەوکێشی لەشکر دەکا[١٠٨]، هەروەها باسی چۆنێتی دەسەویەخەبوونی دوژمن و جێگاو کات و ساتی شەڕ دەکا، شارەزایی بۆسە دانان و لەشکرکێشی و شتی دیکەی لەو جۆرە بابەتانە نیشان دەدا.

٢٦. (الهروي، علي کوڕی أبوبکر کوڕی علي) (ت٦١١ك/ ١٢١٥ز) دانەری کتێبی (التذكرة الهروية في الحيل الحربية)یە[١٠٩]، بە ئەسڵ هەراتی و لەدایکبووی موسڵەو لەحەڵەب گەورەبووەو هەر لەوێش مردووە. هاوسەردەمی سەلاحەددین و (الملك الظاهر)ی کوڕی بووە، کتێبەکەشی بۆ ئەوە داناوە، ببێ بە چاوساغ و ڕێنیشاندەری کاربەدەستان لە هەڵسووڕاندنی حوکمدا. خەسڵەتی چاك و شێوازی هەڵس و کەوت لەگەڵ ڕەعیەو مسکێن و ئاکارو نەریتی جوانی بۆ ئەو کەسانەی، بە نموونە وەك وەزیرو میرو فەرماندەی لەشکرو قازی و دادوەر، ڕوون کردۆتەوە). (الهروي) لە بیست و چوار بەشی کتێبەکەی، سیازدەبەشی بۆ باسکردنی کاروباری شەڕو کوشتارو چەك و هەواڵگری و دەستەویەخەبوونی دوژمن و دزەکردنی لق و پەلەکانی لەشکر تەرخان کردووە.

لە قسەی دانەری کتێبەکە ڕا دەردەکەوێ کە خۆی، لەدوا دوای سەردەمی سەلاحەددیندا، لەگەڵ لقە سەربازییەکانی میسردا، لە میسرەوە بەرەو شام هاتووە،[١١٠] لەو باسە سەیرو سەمەرانەی کە تەنیا ئەم دەیگێڕێتەوە ئەوەیە کە دەڵێ: "ئەو خاچدروشمانەی لە قەلاکەی (کوکب) بەرگرییان دەکرد، خوێیان لەلا نەماو تەواو بوو لەبەرئەوە قەلاکەیان دا بەدەستەوە.[١١١]

٢٧. (حسن کوڕی عبدالله العباسي) ئەمیش کتێبێکی بەناوی (آثار الأول في ترتيب الدول)ی[١١٢] لە ساڵی (٧٠٨ك/ ١٣٠٨ز)دا، لە میسر داناوە، ئەم کتێبەی بۆ باسکردنی خەسڵەتی نەتەوەکانی، بە نموونە، وەك عارەب و تورك و کوردو فارس و دەیلەم، تەرخان کردووە کە چوونەتە ژێر ئالای ئیسلامەوە. باسی هەندێ جۆرە چەکی، بە نموونە وەك پێنج تیر، و (حسك)و قەڵغان و ئامرازو ئامێری گەمارۆدانی بە نموونە وەك دەبابەو مەنجەنیق دەکات و چۆنێتیی لەشکرکێشی و فڕوفێڵی شەڕ، بۆ ئالۆزاندان و زیانلێدانی دوژمن، ڕوون دەکاتەوە، بە نموونە، زەرنیخاویکردنی ئاوی خوادرنەوەی دوژمن و پیسکردنی کەش و هەواو جێ و ڕێی، دوژمن. ئنجا دێتە سەر باسی شەڕی ناو دەریاو باسی ئەو چەکانەش دەکا کە لە ناو کەشتییەکانەوە لە کاتی جەنگدا دەخرانە کار.

٢٨. (ابن منكلي، محمد الناصري کوڕی محمود المصري) (ت٧٧٨ك/١٢٧٦ز) خاوەنی کتێبی (التدابير السلطانية في

---

[106] ـ تفريج الكروب، ص١٢.

[107] ـ تفريج الكروب، ص١٧ـ١٨.

[108] ـ ن. م. ص٤١.

[109] ـ التذكرة الهروية، تحقيق مطيع المرابط، منشورات وزارة الثقافة ، دمشق، ١٩٧٢.

[110] ـ التذكرة، ص٩٠ـ٩١.

[111] ـ ن. م ص٨٦.

[112] ـ آثار الأول، مطبعة بولاق، القاهرة، ١٢٩٥هـ.

سياسة الصناعة الحربية)یە[113]، لەم کتێبەش سودمان وەرگرتووە. ئەم (ابن منكلي)یە لە سەڵتەنەتی (الملك الاشرف، شعبان)دا کە سوڵتانێ بووە لە سوڵتانە مەملوکەکانی میسر، نەقیبی لەشکر بووە. سوودمان لەو قسانەی وەرگرتووە کە باسی جۆرە (قسيی)یەك دەکاو دەڵێ (البنجكان) کە بەکوردیو بە فارسیش مانای (پێنج تیر هاوێژ)ەو بە کورتی (پێنج تیرە). هەروەها باسی (التجفاف) ی کردووە واتا (بن زین)، کە لە بن زینەوە لەشی ئەسپیان پێ داپۆشیوە تا ئاگری بەرنەکەوێ.

هەندەی گوتمان بەسەو، پێویست بە سەربوردەی ژیدەرەکانی دی نییە. هەرچی سەرچاوەکانیشە، ئەوە، لە لیستێکی تایبەت بە خۆیاندا، لە کۆتایی ئەم کتێبەدا یەك بە یەك دەستنیشان کراون.

[113] ـ لە کۆڕی زانیاریی عێراقدا، دانەیەکی بە فۆتستات وێنەگیراوی بە ژمارەی (٦٤٦ ـ چەك) هەیە، لە نوسخەی دەستنووسی ژمارە (١١٤٧ ـ ب) ی دار الكتب المصريەی قاهیرەوە وێنەی گیراوە.

بەشی یەکەم
دامودەزگای لەشکرتاری

کەرتی یەکەم
کۆتایی دەوڵەتی فاتمیو دامەزرانی لەشکری ئەییوبی:

١ـ هەڵمەتی نوورەدینی بۆ سەر میسر: هۆکارەکانو ئەکامەکانی.

٢ـ هەڵمەتی دووەمی نورەددینی.

٣ـ دوا هەڵمەتو جێگیربوونی شێرکۆو سەلاحەددین لە میسر.

٤ـ پێکهاتەی تیپی بۆ میسر نێردراوی نورەددین.

٥ـ ڕەگەزەکانی لەشکری فاتمی.

أ. مەغرییییەکان (بەربەرەکان).

ب. سودانییەکان (قولە ڕەشەکان)

ج. عەرەبەکان

د. تورکەکان.

ه. ڕەگەزی دیکەی وەك:

١ـ ئەرمەنییەکان. ٢ـ کوردەکان. ٣ـ نەتەوەی دیکەش.

٦ـ قەوارەی لەشکری فاتمی.

٧ـ پاکتاوکردنی لەشکری فاتمی.

٨ـ کرۆکی لەشکری ئەییوبی.

٩ـ قەوارەی لەشکری ئەییوبیو بەرەو چاتر چوونی ئەم لەشکرە.

١ـ یەکەم هەڵمەتی نورەددینی بۆ سەر میسر ساڵی ٥٥٩ك/ ١١٦٤ز

هۆکارەکان و ئاکامەکانی

لە سێیەکی دووەمی سەدەی شەشەمی کۆچی، سەدەی دوازدەمی زاییندا باری میسر دای لە نالەباری و داهێزرا[١١٤]، ئاشوب دایگرت و کاولکاریی تێدا کەوتە برەو ئێمە لێرەدا نیازمان نییە باسی مێژووی سیاسیی ئەو ڕۆژانەی میسر بکەین، وەلێ پێویستیشە بە کورتی ئاماژە بۆ ئەو گۆڕانکارییە سیاسییانە بکەین، کە گەیشتە ئەوەی هانا بۆ هێزێکی دەرەکی ببرێ بۆ یەکلاکردنەوەی ئەو ناهەمواریيە.

یەکەم و گرنگترینی ئەو گۆڕانکاری و شڵەژاویەش وەژێر ڕکێفنانی هەڵسوڕاندنی حوکم بوو لەلایەن وەزیرەکانەوە، کە بە ئامان و زەمان چنگیان لێی بەرنەدەدا. ئەو وەزیرە فاتمییانە دەیەها ساڵ بوو دەستیان بەسەر کاروباری وڵاتی میسردا گرتبوو واتە لەو کاتەوەی کە پێگەی خەلیفە کەوتبووە لێژی. هاش و هوشیش ناکەین گەر بڵێین ئەو فەرمانڕانییە یەك سەدە بوو، بەر لەوەی بشڕووخێ بەرەو هەڵدێر دەچوو، نەخاسمە لە ساڵە دوورو درێژەکانی حوکمی (المستنصر)ی خەلیفەی فاتمیدا کە لە (٤٢٧ . ٤٨٧ك) واتا لە (١٠٣٥ . ١٠٩٤ز)ی خایاند.

دەشتوانین ساڵی (٤٦٦ك/ ١٠٧٣ز) بە ساڵی پشتشکێنی، یان بە ساڵی بادانەوەی مێژووی خەلافەتی فاتمی لە قەڵەم بدەین، ئا لەو ساڵەدا، خەلیفەی فاتمی (بدر الجمالي)ی حاکمی ئەرمەننەژادی[١١٥] شاری عەکای بانگهێشت کە بچێ بۆ میسرو، باری دوای ئاژاوەکەی میسر، هێور بکاتەوەو بیهێنێتەوە سەربار، ئەوەبوو (بدرالجمالي) بەدەنگییەوە چوو، بەخۆی و لەشکرێکی ئەرمەنەوە گەیشتە میسرو ئیشەکەی بەدەستەوەهات و خەلیفەش لە پاداشتدا دەستبالای کردو دەسەڵاتێکی بەرفراوانیشی پێ سپارد.[١١٦] بەدوای ئەوەدا چینی فەرمان بەدەست لە ناو خۆیاندا تێکچوون و بوون بە دوو بەرە، بەرەیەکیان سەر بە (نزار)ی کوڕە گەورەی خەلیفەو بەرەکەی دی چوونە پاڵ (المستعلي)ی کوڕی دووەمی خەلیفە، ئەمیان (الوزیر الافضل کوڕی بدر الجمالي) کە لە جێگای باوکی بوو، بوو بەوەزیر، کەوتە یارمەتی و پشتگیری کردنی.

دیاردەی ملهوڕیی وەزارەت بەسەر چارەنووسی وڵاتی میسرەوە، تا لە گۆڕنانی دەوڵەتی فاتمی درێژەی کێشا، بەم بۆنەیەوە (علي بیومي) کە باسی دامەزرانی دەوڵەتی ئەییوبیی نووسیوە، گوتوویەتی: "هۆی ئەم نالەبارییە ئەوەیە کە "زۆربەی ئەو وەزیرە گەورانە لەسەر مەزەبی دەوڵەت نەبوونە لە جیاتی ئەوەی خزمەتی دەوڵەتەکە بکەن، ناوبانگیان لەکەدار کردووەو خراپەیان بەرامبەر کردووە".[١١٧]

باو، باوی ئەوە بوو، هەرکەسێ هێزو توانستی بەخۆی شك بردباو حەزی لێ با، وەزیرێکی دەکوشت و جێگاکەی دەگرتەوە، بە تایبەتیش والیی هەرێمەکان. (أبن الاثیر)[١١٨]، گوتەنی: "وەزیری بۆ ئەو کەسە دەبوو، وەزیرێ ببەزێنێ".

---

114 (حوکمی فاتمی لە میسر لە ساڵی (٣٥٨ك/٩٦٩ز)وە، لە سەردەمی خەلیفە (المعز)ی فاتمیدا دەستی پێکردو لە حوکمی دوا خەلیفەی فاتمی (العاضد) لە ساڵی (٥٦٧ك/ ١١٧١ز)دا کۆتایی هات، واتا فاتمییەکان (٢٠٩) ساڵی کۆچی حوکمی میسریان کردوە، سەیری: المقریزی (اتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفا) بکە. تحقیق: (د.جمال الدین الشیال)، ط، دار الفکر العربی، مطبعة لجنة التألیف والترجمة والنشر، سنة ١٩٤٨، ج١، ص٣٠٩.

115 ابن خلکان، وفیات الاعیان، طبعة بیروت، دار الثقافة ١٩٦٨، ج٢، ص٤٤٩، الدواداری، أ[illegible]دالله بن أیبك، الدرة المضیة في أخبار الدولة الفاطمیة، طبعة المعهد الألمانی للآثار بالقاهرة/١٩٦١، ص٣٩٩. المقریزي، الخطط (طبعة المعهد الفرنسي) ج١، ق١، ص١٣.

116 السجلات المستنصریة، تحقیق ونشر، د. عبدالمنعم ماجد، ص١٠٨. ابن الوردي ، تأریخ ابن الوردي، المطبعة الحیدریة، النجف١٩٦٩، ج١، ص٥٢٤ ـ ٥٢٥، د. حسن أبراهیم حسن، تاریخ الدولة الفاطمیة، مطبعة لجنة التألیف والترجمة والنشر، القاهرة، ط٣، سنة١٩٦٤، ص١٧١ت ١٨٠.

117 علی بیومی، قیام الدولة الأیوبیة في مصر، دار الفکر الحدیث، القاهرة، ١٩٥٢، ص٣٧.

118 الکامل في التاریخ ط، دار صادر، دار بیروت، لبنان ١٩٥٦، ج١١، ص١٨٥ (ابن الأثیر) ئەم دەڵێ: خەلیفەکان پشت پەردە کەوتوون، وەزیرەکان وەك داگیرکەری موڵکن کەم کەسیش لە دوای (الأفضل) بەبی شەڕ وەزارەتی وەرگرتووە، ئەویش ئەنجام هەر کوژراوە.. شتی دیکەی لەو بابەتانەش، (ابن شداد)یش دەڵێ: هێزی میسرییەکان بە لەشکری وەزیرەکانیانەوە بووەو بە وەزیریان گوتووەوە (سوڵتان)، النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة (سیرة صلاح الدین) تحقیق: د. جمال الدین الشیال، طبعة الدار المصریة، القاهرة، ١٩٦٤، ص٣٦، وفیات الأعیان، ١٤٥/٧، والروضتین، ج١، ق٢، ص٣٣١.

(الافضل) له ساڵی (٥٢٤ك/ ١١٣٠ز)دا[119]، له لایەن (المأمون البطائحی)یەوە کوژراو، البطائحیش له لایەن (أحمد بن الافضل)یەوە کوژرا، ئیدی بەو جۆرە، ئەم بەزمە تا کۆتایی حوکمی فاتمییەکان درێژەی کێشا، "ئەم بەزمە هەموو بارودۆخێکی گرتەوە، بە تایبەتیش بارودۆخی ئابووری، تا وای لیٚ هات، نرخی خۆراکی زەرووری، بە نموونە وەك نان و ڕۆن و برنج دوو قات زیادی کردو گەیشتە ئەوەش گەنم بە ئاشەوانەکان نەبیٚ نەدەفرۆشرا"[120]. بە تایبەتیش لەو ساڵانەدا کە ئاوی (نیل) دادەکشاو دەیدا لە کەمی و خەڵکەکە شپرزە دەبوون.

له ساڵی (٥٤٤ك/ ١١٤٩ز)دا[121] ئاژاوەو فیتنەیەك لە قاهیرە لە نێوان گروپەکانی لەشکردا هەڵایساو خەلیفە (الحافظ)ی تێدا کوژراو (الفائز)ی کوڕی، کە هێشتا منداڵ بوو بە یاریدەی (الوزیر عباس) کرا بە خەلیفە، بەو جۆرە میسر لەوە نەدەچوو خەلیفەی هەبیٚ، سەردەمی (الفائز) وەك (المقریزي) دەڵیٚ: کەوتبووە ژێر ڕکێفی وەزارەتەوە[122]. (الملك الصالح طلائع کوڕی رزیك)ی ئەرمەنی نەژادی، والی (الأشمونین)[123]ئەمەی بە هەل زانی و بە هێزەکانی خۆیەوە، ملی نا لە قاهیرەو، (الوزیر عباس) هەڵات و پاشان کوژرا. (طلائع) وەزارەتی داگیرکرد، زۆری نەبرد خەلیفە منداڵەکەش، کە هێشتا تەمەنی یازدە ساڵان بوو، ئەویش لە ساڵی (٥٥٥ك/ ١١٦٠ز)دا سەری نایەوە، بەرلەوەش بمریٚ، ئەقڵی پەڕی، شێت بوو، چونکە ئەو ڕۆژەی کردیانە خەلیفە، لاشەی مامە کوژراوەکانی بە چاوی خۆی دیت و لە ترسانا، تا مرد هەر دەیقیژاندو هاواری دەکرد.[124]

(العاضد)ی برای (الفائز) خەلیفایەتی وەرگرت، ئیدی ئەم دوا خەلیفەی فاتمیی بوو، جا وەرە، حاڵ بەو خراپییەو، ئەم خەلیفەیەش دیسان تەمەنی لە یازدە ساڵ زیاتر نەبوو، (طلائع) کەوتە کار ڕێکخستن و ئاین و ئۆین و کچەکەی خۆی لە خەلیفە مارەکرد، تا بە ئاسانی خەلافەت بخاتە ژێر دەستی خۆی، وەلیٚ (طلائع)یش لە ساڵی (٥٥٦ك/ ١١٦١ز)دا کوژرا، پاش ئەم (رزیك)ی کوڕی کە بە (الملك العادل) ناوداربوو، ئەرکی وەزارەتی گرتە دەست، لەوەو پێشیش (طلائع) کوڕەکەی خۆی ڕاسپاردبوو کە خۆی لە شەڕی (شاور کوڕی مجیر السعدي) والیی (قوص)ی صعیدی میسر بپارێزی و لە

---

[119] ـ الكتبی، محمد بن شاكر، عیون التواریخ، تحقیق: د. فیصل السامر ونبیلة عبدالمنعم داوود، ط، وزارة الاعلام، بغداد، دار الحریة ١٩٧٧، ج١٢، ص٢٢٠.

[120] ـ الخطط، ط أوفسیت، ٢/٢١٧، وانظر: علی بیومی، قیام الدولة الایوبیة . ص٥٤، د. حسن ابراهیم حسن، تاریخ الدولة الفاطمیة، ص١٧١ ـ (لەبارەی گرانی و کەوتنەوەی برسێتیە ئابڕوبەرەکەی کە میسری سەردەمی فاتمیی گرتەوە، سەیری: (ابن الصیرفي المصري بكه)، الأشارة الی من نال الوزارة. طبعة المعهد العلمی الفرنسی، القاهرة ١٩٢٤، ص٤٣. المقریزی، أتعاظ الحنفا باخبار الأئمة الفاطمیین الخلفا، تحقیق د.محمد حلمي محمد احمد، مطابع الاهرام التجاریة، القاهرة ١٩٧١، ج٢ص١٦٥،١٦٤، ١٧١، ١٧٠،١٧١، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٩٨، "نەهامەتی و برسێتی یەك لە دوای یەك دووبارەو سێبارە.. دەبوونەوە، بە جۆری کە خەڵك و خوا شتی بۆگەن و کەلاکی مردارەوە بووی کەرو هێسترو گۆشتی زەلامی لە سێدارە دراوو ئەو جۆرە شتانەیان دەخواردو خۆراکیان لە دەست یەکدی دەرفاند، ئەم حاڵەتە ئاساییو باو بوو هەموو ڕۆژێ بە چاو دەبینران و ڕێبوارانیشیان دەرفاند، ص٢٩٨، أغاثة الامه، ص٢٣ـ ٢٤".

[121] ـ (ململانێ لە سەر کورسیی وەزارەت، لە نێوان وەزیرەکاندا ڕووداوو کارەساتی زۆری لیٚ کەوتەوە، لێرەدا هەر بە نموونە، باسی ئەو ڕووداوە دەکەین کە لە ساڵی (٥٢٨ك)دا ڕووی دا، لەو ساڵەدا، وەزیر ـ ابن سالار الكردی، ابن وهال)ی وەزیری کوشت تا خۆی لە جێگاکەی ببیٚ بە وەزیر ـ سەیری ئەمانە بکە: ابن القلانسی، ذیل تاریخ دمشق، مطبعة الآباء الیسوعیین بیروت ١٩٠٨، ص٢٤٢، ٣١١. أسامة بن منقذ، كتاب الاعتبار، طبعة جامعة برنستون، امریكا، ١٩٣٠، ص٧ـ٩ (ئەمە وەك بە چاو دیتبێتی وەها قسە دەکا). ابن الٲپیر، الكامل، ١١/١٨٤ـ١٨٥، الكتبی، عیون االتواریخ. ١٢/٤٣٨، ٤٨٥.

[122] ـ الخطط، ط، أوفسیت ١/٣٥٧.

[123] ـ الأشمونین: شارۆچکەیەکە لە (صعید)ی میصر.

[124] ـ الخطط، ن.م (بۆ زیاتر زانینی باسی ئەم کارەساتە) بنۆڕە: د.محمد عمارة، عندما أصبحت مصر عربیة، طبعة المؤسسة العربیة للدراسات والنشر، بیروت ١٩٤٧، ص١٦٣ـ ١٧٢.

والیێتی دەری نەکا.[125]

کەچی، ئەم هەر زوو دەری کرد، شاوریش هەستا خەڵکێکی زۆری لەدەوری خۆی خڕکردەوەو بەرەو قاهیرە ملیان نا، (العادل) ڕای کردو پاشانیش کوژرا، بەنەمانی ئەمیش، حوکمی دوا وەزیری بە توانای میسریش نەماو کۆتایی هات. (عمارة الیمني) دەڵێ: "بەنەمانی دەوڵەتی کوڕانی ڕزیك، دەوڵەتی میسریش لەناو چوو".[126]شاور جێگای (العادل)ی لە وەزارەتدا گرتەوەو نازناوی (میری لەشکرەکان)ی لەخۆی نا.

دوای ماوەیەك ئنجا (الملك المنصور ضرغام) کوڕی (سوار اللخمي) فەرماندەی لەشکری میسر، بەرەو قاهیرە کەوتەڕێ، شاور هەڵات بۆ شام‌و ضرغام بوو بە وەزیر. بەم جۆرە، دەبینین هەر لە ماوەیساڵی (٥٥٨ك/١١٦٣ز) دا، سێ وەزیر فەرمانیان بەسەر میسرەوە ڕاندیوە، ئەمانەن: "العادل کوڕی ڕزیك‌و شاورو ضرغام). ابن الأثیر دەڵێ: "ضرغام، هەر کە وەزارەتی کەوتە دەست، زۆرێك لە میرەکانی میسری کوشت، تا وڵاتەکەی بەبێ ڕکابەر بۆ تەخت ببێ، بەو جۆرە دەوڵەت باری کەوتە لێژی‌و هاتە لاوازی، تا وای لێهات جڵەوی وڵاتەکەیان لەدەست بەربوو".[127]

شاور پەنای برد بۆ شام‌و هانای بردە لای سەرگەورەی شام، نوورەددین مەحمود کوڕی عیمادەددین زەنگی، بەڵێنی سێیەکی داهاتی میسرو بەشی ئەرك‌و مەسرەفی لەشکری پێدا، کە ببێ بە فەرماندەی لەشکرەکەی‌و بە خۆی‌و بە لەشکرەوە، لە میسر نیشتەجێ بن، بە مەرجێ خۆیشی واتا شاور، بە فەرمانی نورەددین هەڵسووڕێ.[128] گەورەی شام هەرچەندیشە لەوە دەترسا ئەم کارەی سەرنەگرێ‌و خۆیشی پێداویستی بە سەربازەکان هەبوو بۆ وڵاتەکەی خۆی، نەخاسمە شاور جێگای بڕوا نەبوو، ناوبانگی باش نەبوو، چونکە لەوەو پێش ڕزیکی کوشتبوو، ئەو کارەساتەش "ڕووی سپیی ڕەش کردبوو".[129] ڕێگاش نەهات‌و پڕ مەترسی‌و لە ژێر دەسەڵاتی بازگەو سەربازانی خاچدروشماندا بوو،[130] بەڵام لەگەڵ ئەوانەشدا دەستی نەنا بەڕوویەوە. نورەددین مەحمود دەیزانی کە میسر لە ڕووی ئابورییەوە قورس‌و دەوڵەمەندەو پێگەو ڕێگەیەکی ستراتیجی گرنگی هەیەو دەتوانێ لە شەڕی ئایندەی خاچدروشماندا ڕۆڵێکی چاك بگێڕێ[131]. هەروەها دەشیزانی کە میسر کەوتۆتە قۆناغێکی شپرزەیی ناخۆشەوە، لەبەرئەوە دەترسا خاچدروشمان بەسەر ئەو هەلەوە نەچن‌و لە دەستی خۆیانی دەرنەکەن‌و پەلاماری میسر بدەن.. هەروەکو لە کاتی کوژرانی خەلیفە (الفائز)دا (٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) ویستیان بیکەن، بەڵام لەوەدا پاشەکشەیان کرد، چونکە (طلائع کوڕی ڕزیك) کە ئەو کات وەزیر بوو، بۆین بوو بەوەی کە ساڵانە سەدو شەست هەزار دینار سەرانەیان بداتێ،[132] وەڵێ خاچدروشمان هەر لێی نەوەستان‌و لەشکریان کردە سەر میسرو بیانووی ئەوەیان هێنایەوە کە میسرییەکان بەڵێنی خۆیان نەبردووەتە سەرو

---

125 ـ الكامل، ٢٩٠/١١.

126 ـ عمارة الیمني، النكت العصرية في أخبار الوزارة المصرية، مطبعة مرسو (مدينة شالون) فرنسا ١٨٩٧، ص٦٨. النجوم الزاهرة، ٣٤٦/٥.

127 ـ الكامل، ٢٩١/١١. الخطط، ط، أوفسيت، ٣٥٨/١.

128 ـ الكامل، ٢٩٨/١١. ابن العديم، زبدة الحلب من تأريخ حلب، تحقيق: د. سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية ١٩٥٤، ٣١٦/٢. ابن قاضي شهبة، الكواكب الدرية في السيرة النبوية، تحقيق: د.محمود زايد ، بيروت ١٩٧١ ص١٦٣ـ ١٦٤.

129 ـ النكت العصريه، ص٦٨. (بڕوانە: النجوم الزاهرة، ٣٤٥/٥).

130 ـ ابن الأثير، التاريخ الباهر في الدولة الأتابكية (بالموصل وحلب)، تحقيق: د.عبدالقادر أحمد طليمات، ط، دار الكتب الحديثة بالقاهرة، ١٩٦٣، ص١٢١. الكامل، ٢٩٨/١١. أحمد بن ابراهيم الحنبلي، شفاء القلوب في مناقب بنى ايوب، ص٢٦. الكواكب الدرية، ١٦٤. الروضتين ج١، ق٢، ص٣٣٢. ابن واصل، مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، تحقيق: د.جمال الدين الشيال، مطبعة جامعة فؤاد الأول، القاهرة، ١٩٥٣، ج١، ص١٣٨.

131 ـ "وەك ستیڤن ڕنسیمان دەڵێ: "داهاتی میسر حەددو حیسابی نەبوو". تأريخ الحروب الصليبيه، ترجمة، د.السيد الباز العريني، مطبعة دار الثقافة، بيروت ١٩٦٨، ج٢، ص٦٧٣.

132 ـ د. عبدالفتاح سعيد عاشور، الحركه الصليبيه، مكتبة الأنكاو مصرية، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة، ١٩٦٣، ج٢، ص٦٨١، نقلا عن ميخائيل السرياني ووليم الصوري.

پارەکەیان نەداوە، ئەوکات وەزارەت بە دەست ضرغامەوە بوو، ضرغامیش نەیکردە نامەردی فەرمانی دا بەنداوەکانی سەر ڕووباری نیل بکەنەوەو ئاویان تێبەردەن.[133] ئیدی ئەوە بوو (ئاموری یەکەم)ی[134] شای خاچدروشمان ناچار گەڕایەوە، دەشیزانی کە میسر تا بڵێی لاوازو بێ دەسەڵاتەو خاوەن سامانێکی قورس‌و گرانیشە، دەشیزانی کە بە ئاسانی داگیر دەکرێ، وەلێ خۆی بۆ داگیرکردنێکی گەورەتر تەیارو ئامادەکرد.

جا لەبەر ئەوانە، ئەمجارەیان، نورەددین مەحمود بڕیاری دا کۆمەك بە شاور بکات، ئەوەبوو فەرمانی دا بە پێشەنگ (مقدم)ی لەشکر (ئەسەدەددین شێرکۆی کوڕی شادی)[135] فەرماندەیی لەشکر بگرێتە دەست‌و بەرەو میسر بجوڵێ، بێگومان دەستنیشانکردنی شێرکۆ، ئەوە دەگەیێنێ کە بارودۆخەکە تا بڵێی تیژو ترسناك بووەو ئەوەش نیشان دەدا کە نورەددین مەحمود زۆر بە تەنگ مەسەلەی میسرەوە بووە.

(ابن الأثیر) دەڵێ: "نورەددین ئاگادار بوو کە شێرکۆ "هەند جێ دەستی دیار بووەو هەند ئازا و قارەمان و بەجەرگ بووە، لەبەرئەوە زۆری لێ ڕازی بووەو کردوویەتی بە پێشەنگی لەشکرەکەی خۆی".[136] شێرکۆ لە فەرماندەیی دەوڵەتی نورەددینیدا دەستێکی هەند باڵای هەبووە، کەس نەیتوانیوە بڵێ من شێرکۆم، "تا وای لێ هات، هەر دەتوت شەریکە بەشی موڵك‌و شاهێتی نورەددینە".[137]

شێرکۆ، بەم داوایەی نورەددین قایل بوو، بەرەو میسر کەوتەڕێ‌و (سەلاحەددین یوسف کوڕی ئەیوب)ی برازای خۆیشی لەگەڵ خۆی برد، سەلاحەددین ئەو کات لاوێ بوو، تەمەنی لە بیست‌و حەوت ساڵ تێنەپەڕیبوو) میرانی دیکەو شاوری وەزیری لێخستەشیان لەتەك خۆیاندا بردو لە (جمادي الأولی) ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٤ز)دا گەیشتنە میسر، هەرچی نورەددینە، ئەو دەوروبەری جێگاکانی خاچدروشمانی دەدا تا نەتوانن ڕێگا لەم هەڵمەتەی شێرکۆ بگرن.[138]

شێرکۆ، بە هەزار سوارەوە گەیشتە خاکی میسر[139] و لە بلبیس دابەزی[140] و لەگەڵ لەشکری ضرغام کە (ناصر الدین)ی برای وەزیر فەرماندەیی کرد، تێکهەڵپژان‌و لەشکری ناصرالدین شکاو[141] خۆیشی هەڵات‌و ڕایکرد.[142]

ئنجا شێرکۆ شاوری کردەوە بە فەرمانڕان، وەلێ شاور هەر زوو پشتی بێ وەفایی تێکردو لەو بەڵێنەی بە نورەددینی دابوو، پاشگەزبووەو، چووە پاڵ خاچدروشمان‌و داوای کۆمەکی لێ کردن‌و تەماعی پارەی خستنەبەرو، ترسی ئەنجامی

---

133 - حسن ابراهیم حسن، الفاطمیون في مصر واعمالهم، المطبعة الأمیریة، القاهرة ١٢٣٢ان ص٣٠٢، علی بیومي، قیام الدولة الأیوبیة، ص١٠٣د. عیدالقادر أحمد الیوسف، علاقات بین الشرق والغرب، منشورات المکتبة المصریة، صیدا، ص١٢٥ - د. الباز العریني، الشرق الادنی في العصور الوسطی، (الأیوبیون)، دار النهضة العربیة للطباعة والنشر، ١٩٦٧، ص٣١. د. عاشور، الحرکة الصلیبیة، ٦٨١/٢، معتمدا علی کتاب: Lane- pool, salad in and the fall of kinghom of Jerusatem, London, 1914, p81 schlumberger, .compagnes, pp, 38-48

134 - (ناوی ئەم شایە بە چەندین جۆر هاتووە، وەك: عەموري، أموري، امري، مری، (بە ئینگلیزیش: ئەمالریك: Amalric).

135 - ذیل تاریخ دمشق، ٣٤٩.

136 - التأریخ الباهر ، ١٢٠.

137 - التاریخ الباهر ص١٦٨.

138 - الکامل، ٢٩٩/١١، الحموي، التاریخ المنصوری، تلخیص الکشف والبیان في حوادث الزمان، نشر بطرس غریاز نویج، طبع دار النشر للآداب الشرقیة. موسکۆ ١٩٦٠، ص١٧٥. زبدة الحلب، ٣١٦/٢. الروضتین، ٣٣٢/١. مفرج الکروب، ١٣٨/١، الکواکب الدریة، ص١٦٤.

139 - الخطط. طبع المعهد الفرنسي، نشر M.Gaston Wiet ، ط ١٩١٣، ج٢، ق١، ص١٥.

140 - (بلبیس: شارێکە، کەوتوەتە سەر ڕێگای شام‌و حەوت قۆناغ لە (الفسطاط)ەوە دوورە)، یاقوت الحموي، معجم البلدان، دار صادر، دار بیروت، ج١، ص٤٧٩.

141 - الکامل، ٢٩٩/١١. الخطط، ط، أوفسیت، ٣٥٨/١، مفرج الکروب، ١٣٩/١.

142 - الکامل، ن.م، الخطط، ن. م ، وفیات الاعیان، ٤٤٢/٢. الروضتین، ٣٣٣/١. زبدة الحلب، ٣١٧/٢. شفاء القلوب، ٢٦. Lane- pool, .saladin, p , 82, saladin . p, 82 .

فەرمانڕانینی ئایندەی شێرکۆی خستە دڵیان و لە حوکمی ژێردەستەیی نورەددینش بە ئاگای هێنانەوە، خاچدروشمان پاش ئەوەی قەناعەتیان بە قسەکانی هێنا، بەهێزێکی سەربازی کەوتنە کۆمەککردنی و شا ئەموری بە خۆی فەرماندەیی ئەو هێزەی گرتە دەست و[143] هێزەکە گەیشتە میسرو (بلبیس)یان بە هێزەکانی شێرکۆوە گەمارۆدا، بەڵام نەیانتوانی بیبەزێنن. لەم هەنگامەدا، هەواڵیان وەرگرت، کە خاچدروشمان لە (حارم)[144] ڕایان کردووەو نورەددین قەڵاکەیانی لەوێ داگیرکردووەو، بەرەو (بانیاس)یش کشاوە، بەمەش، خاچدروشمان ریسەکەیان لێ بووەوە بە خوری و ناچار لەگەڵ شێرکۆدا کەوتنە نامەو نامەکاری بۆ وەستاندنی شەڕو داوایان لە شێرکۆ کرد کە هەردوولایان بگەڕێنەوە بۆ شام. بەم جۆرە، هەڵمەتی یەکەمی نورەددین (هەڵمەتی یەکەمی شامی نورەدیینی) بۆ سەر میسر کۆتایی هات.

٢ـ هەڵمەتی دووەمی نورەددین ساڵی ٥٦٢ك/ ١١٦٦ز بۆ سەر میسر:

هیچ لایێ لەم ململانێیەدا بە ئاواتی خۆی نەگەیشت. تەنیا شاور نەبێ.، لە لایەکەوە ضرغامی دوژمنی لە کۆڵ بووەوە، لە لایەکی ترەوە شێرکۆ بە ڕک و تووڕەییەوە گەڕایەوە بۆ شام.[145] ئەم هەڵمەتە، ئەوەی بۆ نورەددین دەرخست کە میسر، وڵاتێکی بێ خاوەنەو هەموو کاروبارێکی بە هەڵخەڵەتاندن و فڕوفێڵ بەڕێوەدەچێ".[146] لەبەرئەوە نورەددین هەڵمەتی دووەمی لە ژێر فەرماندەیی (أسدالدين شيركۆ)دا پاش نزیکەی سێ ساڵی دی، واتا لە ساڵی (٥٦٢ك/ ١١٦٦ز)دا بە دوو هەزار سوارەوە بردە[147] سەر میسر، ئەم جارەشیان سەلاحەدیینی هەر لەگەڵدا ناردن چەند میرێکیش لەگەڵ لەشکرەکە کەوتن. هەر کە شاور بەمەی زانی دەستبەجێ ناردی لە دووی شا ئەموری، ئەمیش دەرحاڵ گەیشتە ئەوێ، لەگەڵ هێزەکانی شێرکۆ لە شەڕی (البابين)[148]دا کە دەکەوێتە (صعيد)ی میسرو، دە میل لە باشووری (المنيا)ی ئێستاوە دوورە، بوو بە کوشتار.[149] هەرچەندیشە لەشکری ئەموری زۆر قەبەو گەورەبوو، بەڵام شێرکۆ سەرکەوت. "ئەم شەڕە سەیرە، چووە ناو مێژووەوە، سەیرەکەشی لەوەدایە کە دوو هەزار سواری شام توانیویانە لەشکرگەلی میسرو لەشکری خاچدروشمانی کەناراوی میسریش پێکەوە تێکبشکێنن".

شێرکۆ، هەر بەو سەرگەرمییەوە ڕوویکردە ئەسکەندەرییەو بە سانایی ئەوێشی داگیرکردو، سەلاحەددینی بە بەرپرسی شارەکە داناو خۆی گەڕایەوە بۆ (صعيد). وەلێ خاچدروشمان و میسرییەکانیش لێنەگەڕان شێرکۆ ئەم پاروە چەورەی بکەوێتە دەست، هەستان چوون بۆ گەمارۆدانی ئەسکەندەرییە. ئەوجا شێرکۆ لە (صعيد)ەوە گەڕایەوە ئەسکەندەرییە، بۆ کۆمەکی سەلاحەددین، ئیدی ئەوەبوو خاچدروشمان گەمارۆکەیان لابرد، بەمەرجێ هەردوولایان خاکی میسر بەجێبهێڵن، بەو جۆرە، شێرکۆ ئەم ئاشتییەی بە نابەدڵی قبوڵ کرد، چونکە بەبرێ پارە قایلیان کرد، ئەویش دەیویست بەهەر نرخێ بێت خاچدروشمان لە میسر دەربچن، حاڵی لەشکرەکەی خۆیشی نالەبار بوو، وەلێ

---

[143] ـ ئەمە دووەم هەڵمەتە کە ئەموری دەیکاتە سەر میسر . یەکەم هەڵمەتیش (وەك باسمان کرد) لەسەردەمی وەزارەتی (ضرغام)دا بوو، واتا، ئەموری، وەك لەمەودوا دەبینین، فەرماندەیی چوار هەڵمەتی بۆ سەر میسر کردووە.

[144] ـ حارم: قەڵایەکی قایمکارەو نیمچە شارێکە دەکەوێتە بەرامبەر شاری (أنطاكية)و سەر بە حەڵەبە، معجم البلدان ، ٢٠٥/٢.

[145] ـ النجوم الزاهرة، ٣٤٨/٥، (ابن شداد) دەڵێ: (شێرکۆ بە ناچاری و نابەدڵی و دڵسووتاویەوە گەڕایەوە بۆ شام) النوادر، ٣٨.

[146] ـ النوادر ، ص٣٦، وفيات الأعيان، ١٤٧/٧، الروضتين، ج١، ق، ص٣٣٧.

[147] ـ الكامل، ٣٢٤/١١، الباهر، ١٣٣، زبدة الحلب، ٣٢٢/٢، مفرج الكروب، ١٤٨/١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٦٤. تأريخ ابن الوردي، ١٠٢/٢. وفيات الأعيان، ١٤٧/٧. ابن العماد، شذرات الذهب في أخبار من أدب، مطبعة القدس، ١٣٥٠ه، ج٤، ص٢٠٣. stevnson, W.B,the Crusadres in the east, Cambridge 1907,P191. (الذهبي) یش دەڵێ: (زۆربەی لەشکرەکەی نورەددینی لەگەڵ خۆی بردە سەر میسر) العبر، تحقيق: د.صلاح الدين المنجد، مطبعة حكومه الكويت، ١٩٦٣، ج٤، ص١٧٦.

[148] ـ (بۆ شرۆڤەو زێدەزانین لە بارەی ئەم شەڕەوە بنۆڕە: الكامل، ٣٢٥/١١ت٣٢٦، الباهر، ١٣٣ـ سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان في تأريخ الأعيان، مطبعة مجلس دار المعارف العثمانية، حيدر آباد، الهند ١٩٥٢ ج٢، عن ٢٦٨ـ ٢٦٩، مفرج الكروب، ١٥٠/١ـ ١٥١. الكوكب الدرية، ١٩٦ـ١٧٠. د.حسن حبشي، نورالدين والصليبيون، ص١١٤.

[149] ـ د.حسن ابراهيم، الفاطميون في مصر ، ٣٠٤.

لەولاوە، ئەموری ڕێکەوتنێکی لەگەڵ شاوردا مۆرکرد کە خاچدروشمان (شحنە) واتا بەرپرسێکیان [150] لە قاهیرەدا بێ، وەك بڵێین نوێنەرێکی باڵا (مفوض سامي)[151] و بازگەی دەرگاکانی شارەکەش بە دەستیان بێت، نەوەکا نورەددین سەربازەکانی خۆی بنێرێتە سەریان‌و دزە بکەن بۆ ناو شارەکە، هەروەها فەڕەنگەکان ساڵانە سەد هەزار دیناریش لە داهاتی میسر وەربگرن.[152]

ئەم هەموو کارەسات‌و کەین‌و بەینە ڕووی دەدا، کەچی خەلیفە (العاضد) فاتمی هیچ هێزو دەسەڵاتێکی نەبوو، کاری بەسەر هیچەوە نەمابوو، ئاگاشی لە هیچ نەبوو، چونکە شاور کاری خۆی لێکردبوو و لەبەرچاوان نەیهێشتبوو.[153]

٣ـ هەڵمەتی سێیەم (دوا هەڵمەت): پێداکوتانی شێرکۆو سەلاحەددین لە میسر (صفری ٥٦٤ك/ تشرینی دووەمی ١١٦٨ز):

بەم هەڵمەتگەلی شامیی‌و خاچدروشمییە بۆ سەر میسر، هەردوولایان لە بارودۆخی میسرو خاڵی لاوازی میسر[154] شارەزاییان بە دەستهێناو زانیارییان لە بارەی سەروەت‌و سامانی زەبەنی میسرو پێگەی ستراتیجی میسر دەستکەوت، ئیدی لەوەدا نەما هیچ لایەکیان بتوانێ واز لە بیرۆو فکری فەرمانداری‌و داگیرکردنی میسر بهێنێ. وەهاش دەردەکەوێ خاچدروشمان زیاتر بەتەمابوون، میسر بکەن بەموڵکی موفتی خۆیان، نەخاسمە کە میسریان بەو بێ هێزیی‌و لاوازییەوە بۆ دەرکەوت.[155]

شا، ئەموری، کاتێ دەستی کرد بەم هەڵمەتە تازەیەی، هەر هەمان بیانووی هێنایەوە کە لە هەڵمەتی یەکەمیدا دەیهێنایەوە، بیانووەکەش ئەوەبوو کە میسرییەکان (واتە وەزارەتەکەی شاور) سەرانەو باجێ کە سەپاندبووی بەسەریانا، دەغەڵی تێدا دەکەن‌و دوای دەخەن، ڕاستیشت دەوێ، شاور دەیزانی ئەو سەرانەو باجە، باری شانی میسری گران کردوەو پێی هەڵناسێ، ئەو کۆمەك‌و یارمەتییەش کە لە خاچدروشمانی داوا کردبوو، بۆی بوو بە (شحنە) واتە نوێنەرێ کە خاچدروشمان لە قاهیرە دای بنێن و خۆشیان پاسەوانی خۆیان لە دەرگاکانی قاهیرەدا هەبێ‌و بازگەکانیان بە دەستەوە بێت.[156]

لەگەڵ ئەوەشدا فەرماندەی بازگەو پاسەوانانی خاچدروشمان لە قاهیرە ئەمجارەیان ناردیان لە دووی شا ئەموری‌و مکوڕ بوون لەسەر ئەوەی کە بچێ بۆ میسر،[157] لەبەرئەوە ئەموری، ئەمەیان چوارەم هەڵمەتی بوو، بە لەشکرەوە بەرەو میسر بەڕێ بکەوێ.

هەرچی شاورە، هەوڵیدا بەر بە لەشکرەکەی بگرێ، بەڵام بێ هودە بوو، بۆی نەکرا، ئەموری گەیشتە (بلبيس)، پاشان گەیشتە قاهیرە، شاور کە هیچی بۆ نەکرا، ئەوجا ڕۆژێك بەرلەوەی خاچدروشمان بگەنە شاری میسر (الفسطاط) فەرمانیدا شارەکە بسووتێنن، نەوەکا دەستی خاچدروشمانی بگاتێ‌و بیکەن بە موڵکی خۆیان، گڕو بڵێسەی ئەو شارە

---

150 ـ شحنە: (واتە وەکیلو جێگری سوڵتان کە بتوانن کاروباری وڵات بە کارامەیی کۆنترۆڵ بکەن). ابن منظور، لسان العرب، دار صادر، دار بيروت (١٩٥٥ـ ١٩٥٦) ٢٣٤/١٣.

151 ـ بڕوانە: کارل بروکلمان، تأريخ الشعوب الأسلامية، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٦٤، ط٤، ص٣٥١.

152 ـ الكامل، ٣٢٧/١١، مرآة الزمان، ٢٦٩/٨. مفرج الكروب، ١٥٢/١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٦٦. الخطط، ط المعهد الفرنسي، ج٣، ق٢، ص١٨٩ـ ١٩٠. الكواكب الدرية، ١٧٢. ابن خلدون، كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر، طبعة دار الكتاب اللبناني. مجلد٥، ق٢، ص٤٤٨، ق٣، ص٦١٨.

153 ـ الباهر ، ١٣٤. النجوم الزاهرة، ٣٥٠/٥. الكواكب الدرية، ١٧٢.

154 ـ زبدە الحلب، ٣٢٢/٢. النجوم الزاهره ، ٣٤٩/٥.

155 ـ الروضتين، ج١، ص٤٣٥. وفيات الأعيان، ١٤٨/٧. شفاء القلوب، ٣٢.

156 ـ الكامل، ٣٣٥/١١، الباهر، ١٣٧. الكواكب الدرية ١٧٢.

157 ـ الكامل، ٣٣٥/١١. الباهر، ١٣٨. مفرج الكروب، ١٥٦/١.

زیاتر له پەنجا ڕۆژ درێژەی کێشا.[158]

جا، ئەوجا خەلیفە (العاضد) پێی زانی کە وڵاتەکەی تووشی چ ئاگرو چ ژێر دەستەیی و وێرانییەك بووە، ناچار، هانا بەری ناردە لای نورەددین، کە بێت بە دەنگییەوەو نامەیەکی کاریگەریی پێدا ڕەوانەکرد، تەنها (الدواداری) دەقی ئەو نامەیە باس دەکا، کە (وەك ئەو دەڵێ) وێنەیەکی لەو نامەیە دەستکەوتووە، نامەکە دەڵێ: "هاوار هەی هاوار، فریای ئاینی ئیسلام بکەوە، بگرە ئوممەتی موحەممەد (درووودی خوای لەسەربێ) هانا، هانا بۆ تۆ نورەددین".[159] چەن تەوقێکیشی لە زلف و پرچی خانمانی تەلاری شای فاتمیشی[160] خستە توێی نامەکە، بۆ ئەوەی نورەددین غیرەت بیگرێ و مەسەلەکە بە گرنگ بگرێ.

نورەددین بە وەرگرتنی نامەکە بۆی دەرکەوت کە کار لە کار ترازاوە، دەبێ خۆی بچێ بۆ میسر. وەلێ "فەرماندەی لەشکری موسڵ (میر زەینەدین عەلی کچك)[161] ئەمری خوای کردو نورەددینیش لەشکری بەرەو ڕۆژهەڵات بەرێخستبوو بە تەمای داگیرکاری". لەوەش دەترسا لەشکر لە شام نەمێنێ و خاچدروشمان ڕۆیشتنی خۆیشی بە هەل بزانن و بەسەریەوە نەچن و هێرش ببەن بۆ شام.[162]

نورەددین ئەنجومەنی جەنگی کۆکردەوە و کەوتە ڕاوێژکاری و تەکبیر، هەمووشیان ڕایان هاتە سەر ئەوەی (أسد الدين شێرکۆ) بە لەشکرێکی گەورەوە بنێرێ، چونکە أسدالدين شێرکۆ لەوانی دی پتر شارەزای میسر بوو، بەتەواویش بۆ ئەو ئیشە تەیارو ئامادەبوو. چوونەوە بۆ میسریشی بە (ئاوات و ئامانج و ئارەزوی خۆی)[163] دەزانی، (أبن الأثير) دەڵێ: "نورەددین لەو دەستوبردو خێرا ئامادەبوونەی سەرسام مابوو"[164].

ئەم جارەیان، شەڕ لە نێوان شێرکۆو ئەموریدا نەقەوما، چونکە شاور توانیی بە فڕوفێڵ ئەموری قایل بکا بگەڕێتەوە بۆ (بيت المقدس)، وەلێ شاور لەم لاوە دەستی کردەوە بە فڕوفێڵ و دەستخەڕۆکردنەوەی شێرکۆو نەبردنە سەری ئەو بەڵێنانەی بە نورەددینی دابوو، هەر لەبەرئەوەش بوو سەلاحەددین و بەیەکەوە لەگەڵ (عزالدين جورديك) عەزمیان

ـ[158] الكامل، ٣٣٦/١١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٣٢. مفرج الكروب، ١٥٧/١. تاريخ ابن الوردي، ١٠٦/٢. ابن خلدون، مجلد ٥، ق٢، ص٥١٤ن ص٦١٩. النجوم الزاهرة، ٣٥٠/٥. الخطط، ط، أوفسيت ٣٥٨/١. شفاء القلوب، ٣٣. الكواكب الدرية، ١٧٦. ابن الفرات، تاريخ ابن الفرات، تحقيق: د. حسن محمد الشماع، مطبعة حداد، البصرة، ١٩٦، ج١، مجلد ٤، ص٢٤. العليمى، الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل، قدمه محمد بحر العلوم، منشورات مطبعة الحيدرية في النجف الأشرف العراق ، ١٣٨٨/١٩٦٨، ج١، ص٣١١. ابن أياس بدائع الزهور في وقائع الدهور (تأريخ المصر) المطبعة الكبرى الأميرية، بولاق ـ مصر ١٣١١هـ، ج١، ص٦٨. العصامى المكى، سمط النجوم الموالي، المطبعة السلفية، القاهيرة، ج٤، ص٥. د. سعداوی دەڵێ: "ئاگر تێبەردانەکەی شاری (فسطاط) یەکێکە لە کارەساتە زەق و تۆقێنەرەکانی مێژووی جەنگ لە میسردا، کە هەتا ئەمڕۆش ئاسەوارەکانی لەزەوییە لمینەکانی میسری دێریندا ، دیارە". بنۆڕە کتێبەکەی: التاريخ الحربي المصري، مكتبة النهضة المصرية. مطبعة لجان البيان، ، القاهيرة١٩٥٧. ص١٤.

ـ[159] الدرر المطلوب في أخبار ملوك بني أيوب، تحقيق: د. سعيد عبدالفتاح عاشور، مطبعة عيسا البابي الحلبي، القاهيرة ١٩٧٢ ص٣٠.

ـ[160] الكامل، ٣٣٧/١١. الباهر، ١٣٨. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٩١. زبدة الخلب ، ٣٢٦/٢. مفرج الكروب، ١٥٨/١. الذهبي، العبر، ١٨٤/٤. أبوالفداء، المختصر في أخبار البشر، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ٦٢/٢. ابن خلدون مجلد٥، ص٤٥٦. ابن الفرات، ج١، مجلد٤، ص٢٢. ابن الوردي ، ١٠٦/٢. الكواكب الدرية، ١٧٦. العليمي، الانس الجليل ٣١١/١. السيوطى، حسن المحاضرة في تأريخ مصر والقاهرة، تحقيق: محمد أبوالفضل ابراهيم ط١، دار أحياء الكتب العربية، ١٣٨٧هـ/ ١٩٦٧ـ ١٩٦٨ز، ج٢، ص١٨. شفاء القلوب، ٣٤، شذرات الذهب، ٢١١/٤.

ـ[161] باوکی (مظفرالدين کوکبری بەناوبانگی) میری هەولێرە.

ـ[162] النوادر، ٣٨ـ٣٩. وفيات الأعيان، ١٤٨/٧. ابن الفرات، ج١، مجلد٤، ص٢٢.

ـ[163] ابن الفرات، ج١، مجلد٤، ص٢٢.

ـ[164] الكامل، ٣٣٨/١١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٩٢، الكواكب الدرية، ١٧٦.

جەزمكرد شاور سەروبن بكەن‌و لەناوی ببەن.[165] پاشان (العاضد)یش فەرمانیدا سەری ببڕن‌و كەللەكەی بۆ بنێرن، دەرحاڵیش وەزارەتی بە شێركۆ سپاردو كردیشی بە فەرمانداری گشتیی لەشكری دەوڵەتی فاتمی‌و نازناوی (الملك المنصور)، واتای شای سەركەوتووی‌و پیێ خەڵات كرد. وەلێ شێركۆ لەو پلەو پایەدا زۆری نەخایاندو دوای نزیكەی دوو مانگ لە (جمادي الآخرى ٥٦٤ك/ ١١٦٩ز) كۆچی دوایی كرد.[166] بەڵام (العاضد) دانەماو، دەستبەجێ پلەوپایەكەی شێركۆی دا بە سەلاحەددینی برازای شێركۆ، هەرچەندیشە هەندێ لە میرە نورەدینییەكان بەوە ڕازی نەبوون، نەخاسمە (عين الدولة الياروقي وعزالدين جورديك)و كەسانی دیكەش. ئەمانە پێی قایل نەبوون‌و دانیان پێدا نەناو گەڕانەوە بۆ شام[167] و بەوە قایل نەبوون لە ژێر فەرماندەی سەلاحەددیندا ئیش بكەن، كە لە هەموو میرەكانی دی منداڵتر بوو.

بەر بەرایی ساڵی ٥٦٧ك/ ١١٧١ز ، سەلاحەددین خەلافەتی فاتمیی لاداو كۆتایی پێهێنا، ئەوەش لە سەر داواو مكوڕبوونی نورەددین مەحمود بەجێهێنا.[168] بەسەرئەوەدا (العاضد) نەخۆش كەوت‌و زۆری نەبرد گیانی لەدەستدا، حوكمی سەربەخۆیی میسری بۆ سەلاحەددین بەجێهێشت.

٤- پێكهاتەی لەشكر (تیپ)ی بۆ میسر نێردراوی نورەددین:

شێركۆ سوارەو جەنگاوەری خۆی لە لەشكری تەوزیمیی نورەددین هەڵبژارد، نورەددینیش هەموو پێداویستییەكی چەك‌و جبەخانەو ولاغ‌و جل‌و بەرگی خستە ژێر دەستی، لە هەڵمەتی یەكەمدا، هەزار سواری لەگەڵ خۆیدا بردو لەبەر كەمیی لەشكرەكەی، شێركۆ لەو هەڵمەتەی كەوتە مەترسی‌و خەمی سەرەنجامی ئەو هەڵمەتەی هاتە پێش. (المقريزي) دەڵێ: "نورەددین هەزار سواری تەیارو ئامادەكردو (أسد الدين) شێركۆی كردە پێشەنگیان‌و فەرمانی پێدا بچێ بۆ میسر، وەلێ شێركۆ قایل نەبوو، گوتی: "نەڕۆیشتوومو ناڕۆم، چونكە خۆم‌و ئەوانەش كە لەگەڵمدا دێن تووشی مەرگ دەبین".[169]

بەڵام لە هەڵمەتی دووەمیدا، وەكو گوتمان، دوو هەزار سواری لەتەكدا بوو، وەلێ لە هەڵمەتی سێیەمدا، بوو بە دوو ئەوەندە. سەرچاوەكانیش دەڵێن، نورەددین، سەرباری دوو سەد هەزار دینارو لاوگەلێكی زۆرو ولاغ‌و ئامرازو ئامێرو چەكی جەنگ، دوو هەزاریش لە ئازاترینی سوارەكانی لەشكرەكەی خۆیشی خستە ژێر دەستی، شێركۆ ئەوەی بە كەم دانا، هەستا شەش هەزار سواری دیكەشی خڕكردنەوە.[170]

لەناو ئەو سوارانەدا، تیپی (الأسدية) كە بەناوی (أسد الدين شێركۆ)، واتا ناوی خۆیەوە خڕی كردبوونەوە

---

[165] ـ تەنیا (ابن أياس) دەڵێ: "شێركۆ شاوری لەبەر دەرگای قاهیرەدا لەسێداره دا، چونكە بە ڕەزامەندیی ئەو شاری فوسطاط ئاگری تێبەردرا". بدائع الزهور ، ٦٨/١.

[166] ـ النوادر، ٤٠. التاريخ المنصوري ١٧٦. مرآة الزمان، ٢٧٨/٨. وفيات الأعيان ، ٤٨٠/٢. الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٠٥، ٤٣٦. مفرج الكروب، ١٦٨/١. العبر، ١٨٥/٤. النجوم الزاهرة، ٣٥٣/٥. الخط، ط أوفسيت، ٣٥٨/١. الكواكب الدرية، ١٧٩. شفاء القلوب، ٤٤. الأنس الجليل ٣١٢/١. ١٨٦/١. العبر، ١٨٥/٤. النجوم الزاهرة ٣٥٣/٥. الخطط أوفسيت.

[167] ـ (ابن كثير) دەڵێ: "نورەددین مەحمود گلەیی لە (عين الدولة الباروقي) كرد كە قایل نەدەبوو سەلاحەددین پلەو پایەی وەزارەتی میسر، دوای مامی وەربگرێ). بنۆڕە: البداية والنهاية، مطبعة السعادة، مصر ١٩٣٢، ج١٢/٢٥٧. هەروەها بنۆڕە: الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٠٧، النجوم الزاهرة ١٨/٦.

[168] ـ النوادر، ٤٥. ابن الجوزي، المنتظم في التاريخ الملوك والامم، مطبعة دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد ـ الدكن، الهند ١٣٥٨هـ/ ١٩٣٩ز، ج١٠/٢٣٧. الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٦٥ـ ٤٦٦. الكواكب الدرية ١٩٦.

[169] ـ الخطط، (طبعة المعهد) ج٢، ق١، ص١٥.

[170] ـ الكامل، ٣٣٨/١١. الباهر، ١٣٩. وفيات الأعيان، ٤٤٧/٢. زبدة الحلب، ٣٢٦/٢. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٩٢. مفرج الكروب، ١٥٨/١. البداية والنهاية، ٢٥٦/١٢. ابن الفرات، ج١، مجلد٤، ص٢٦. السيوطى، حسن المحاضرة، ١٨/٢. العصامي المكي، سمط النجوم، ج٤، ص٥.
"تەنها، (العماد)ی نووسەری ئەسفەهانی دەڵێ: "جگە لە دوو هەزار سوارەكە ، پێنج هەزار زەلامی قارەمانی لەتەكدا بووە". بنۆڕە: تلخيص البنداري لكتابه (البرق الشامي) تحت أسم (سنا البرق الشامي). تحقيق: رمضان ششن، طبعة دار الكتاب الجديد، بيروت ١٩٧١، ج١، ص٧٦.

ڕێکخرابوون، ئەو تیپەیە کە بۆ سەلاحەددین مایەوە، لە کارەسات و ڕووداو گەلی پاشیندا، چ لە میسرو چ لە وڵاتی شام، دەوری زەق و زۆری قارەمانێتی گێڕا، ئەو تیپە، تەنها پێنج سەد سوار بوون.[171] واتا ژمارەی سوارەکانی، بەو تیپەشەوە، لە هەڵمەتی سێیەمدا گەیشتە هەشت هەزار.[172]

سەرچاوەکان باسی ژمارەی پیادەکانی هەڵمەتەکەیان نەکردووەو تەنیا بە (حشود)، واتە کۆمەڵ کۆمەڵ ناویان هێناوە،[173] وەلێ لەوانەیە ژمارەیان لە دوو هێندەی ژمارەی سوارەکان کەمتر نەبووبێ، چونکە شەڕی ئەو سەردەمانە بەو جۆرە باو بووە، هەندێ مێژوونوسیش دەڵێن "ئەو لەشکرەی شێرکۆ بە پیادەو بە سوارەوە خۆی لە حەفتا هەزار دەدا"،[174] ئەگەر ئەم قسەیەش ڕاست بێ ئەوە ژمارەی پیادەکان دیارە گەلێ زۆر بووە.

هەرچەندیشە سەرچاوەکان دەڵێن ئەم هەڵمەتەی سەر میسر لە تورکمان سازدرابوو، یان لەوانەی کە بە (غز)[175] لە هەندێ سەرچاوەدا[176] ناویان هاتووە، وەلێ ئەوەی دیارە ئەوەیە کەناودارترین فەرماندەکانی شێرکۆ کورد بوون، ئنجا تورکمان، ئەمەش بەو گفتوگۆیەدا دەردەکەوێ کە (القاضي ضياء الدين عيسى الهكاري الكوردي) لەگەڵ ئەو فەرماندانەدا کردی و دەیویست قایلیان بکا، کە سەلاحەددین پاش مردنی مامی جێگای بگرێتەوەو وەزارەت وەربگرێ.

(أبن الأثير)و مێژونوسانی دیکەش دەڵێن: "کاتێك خەلیفە "عاضد" سەلاحەددینی کرد بە وەزیر، فەرماندەکانی لەشکری نورەددین کە لەگەڵیدا هاتبوون، گوێڕایەڵی نەبوون و قایل نەبوون، چونکە حوکمیان بۆ خۆیان دەویست"، زانای شەرعی (الهكاري) کە ئەویش لەگەڵ لەشکرەکەدا بوو، هەوڵیدا (سيف الدين علي المشطوب الهكاري) قایل بکا لایەنی سەلاحەددین بگرێ و پێی وت: "تا عين الدولة الياروقي و کوڕی تليل الهذباني و شهاب الدين الحارمي. خاڵی سەلاحەددین. لە ئارادا بن، نۆرە ناگاتە سەر تۆ" تا قایلی کرد، ئنجا چووە لای. الحارمی و پێی گوت: "سەلاحەددین خوشکەزاتە، هێزو پێزو موڵکی هەر هی خۆتەو ئێستا وا گەورەیی بۆ ڕەخساوە، تۆ لە پێش هەموو کەسێکەوە نائومێدی مەکە، خۆ نۆرە ناگاتە سەر تۆ"، بەم جۆرە ئەویشی ڕاکێشا.

ئنجا گەڕایەوە سەر – قطب الدين خسرۆ کوڕی تليل–، پێی گوت: "خەڵك و خوا هەموو بە سەلاحەددین قایل بوونەو تەنیا تۆو (الياروقی) ماون، سا بەهەر حاڵ، تۆ کوردی و ئەویش کوردە، ئەو بۆ تورکان مەشکێنەو بێبەشی مەکە". جا ئەوجا هاتەوە سەر (عين الدولة الياروقي)، ئەمیان خەڵکێکی زیاتری لەگەڵدا بوو، هەموو کۆششێکی لەگەڵ ئەمدا بێهودە بوو، ئەم گوتی: "من هەتا هەتایە خزمەتی سەلاحەددین ناکەم، لێیدا گەڕایەوە بۆ لای نورەددین و ئەوەیش لە تەکیدا چوو، چوو.[177]

لێرەدا پێویستە ئەوەش بخەینە بەرچاو کە هەندێ لە مێژوونووسان بەهەموو ئەوانەی لەگەڵ لەشکری نورەددین دا بۆ میسر نێردرابوون بەهەموویان هەر دەڵێن (الغز الأتراك)، سا ئەوانە تورك بووبن، یان کورد بووبن، یان هەر نەتەوەیەکی

[171] ـ الروضتين، ج۱، ق۲، ص٤۳۸. جب دەڵێ: "جەنگاوەرەکانی ئەم تیپە هەر هەموویان کورد بوون". بنۆڕە کتێبەکەی بە ناوی (صلاح الدين الأيوبي، دراسات في التأريخ الأسلامي)، ترجمة يوسف آيبش، المؤسسات العربية للدراسات والنشر، بيروت، ۱۹۷۳، ص۱٥٤).

[172] ـ (الدواداري) دەڵێ: "لەشکرەکەی گەیشتە دە هەزار سواری ئازاو قارەمان"، الدرر المطلوب ۳۱. الذهبي، دول الأسلام، مطبعة الدائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد، هند، ط۲، ۱۳٦٥ھ، ج۲، ص٥٦.

[173] ـ شفاء القلوب ۲۹

[174] ـ الكواكب الدرية، ۱۷۷. شذرات الذهب ٤/۲۱۱.

[175] ـ الغز: تورکمانە موسڵمانەکانی پشت ڕووبارو (ماوراء النهر)، الروضتين ج۱، ق۱، ص۲۸٥، هامش ۳، شاکانی سەلجوقییەکانیش لەوانن. القلقشندي، قلائد الجمان في التعريف بقبائل عرب الزمان، طبع دار الكتب الحديثة، مطبعة السعادة ، القاهرة. ۱۹٦۳، ص۲۸، صبح الأعشى ٤/٤٤۷. الكتبي، عيون التأريخ ۱۲/٤٦٥.

[176] ـ الكامل، ۱۱/۳٥۱. الباهر ۱٤۳. النكت العصرية ، ۸۱ـ۸۷. ابن الفرات ج۱، مجلد ٤، ص۲٦. المقريزي، اتعاظ الحنفا، ط۱۹٤۸، ج۱، ص۲۹۰. الخطط،ط، اوفسيت، ج۱، ص۳٥۸.

[177] ـ الباهر، ۱٤۲، الكامل، ۱۱/۳٤٤. الروضتين، ج۱، ق۲، ص٤۰۷، وفيات الأعيان ۷/۱٥٥.

دی، ئەوەتا المقریزی کاتێ باسی تەلارەکانی فاتمیەکان دەکات، کە دوای ڕووخاندنی خەلافەت کەوتنە ژێر دەستی سەلاحەددین دەڵێ: "تەلارەکەی لای خۆرئاوا، میر موسەكو میر "أبوالهیجاء السمین، والغز"ی دیکەی تێیدا دادەنیشتن". [178] ئاشکراو ڕونیشە کە ئەم دوو میرە کوڕی هەزەبانینە.

لەوەدەچێ یاروقییەکان دیارترین ئەو تورکانە بن، کە بەشداریی هەڵمەتەکەیان کردبێ، (ابو شامة)و کەسانی دیکەش دەڵین: "کۆمەڵی (عین الدولة الیاروقی) گەورەترین کۆمەڵەو زۆرترین کۆمەڵەی هەڵمەتەکە بوون. [179] وەلێ ئێمە نەئەزانین ژمارەی یاروقییەکان چەند بووە، نە ژمارەی کۆمەڵەکانی دی، هەرچی ئەو کۆمەڵە کوردانەش کە بە گەڵ (أسد الدین شیرکۆ) کەوتبوون، کە بۆ دواتریش هەر ئەوان بەرچاوترین کۆمەڵی لەشکری ئەیوبییان پێکدەهێنا، هەموویان کوردی هەزبانی بوون. کە تا ماوەیەکیش فەرمانڕەوایی هەندێ ناوچەی کوردیشیان کردووە، یەکێ لەو ناوچە کوردنشینانەش هەولێری پێش سەردەمی ئەتابەگی بووە. [180]

بنەماڵەی ئەییوب خۆیان هەزەبانینە، چونکە لە کوردەکانی هۆزی ڕەوادییەکانن، ڕەوادییەکانیش بەرەیەکن لە هەزەبانی. [181] سەرەڕای ئەوە میرموسەكو ئەبوالهیجائیش هەردووکیان هەزەبانین، هەروەها میر (قطب الدین خەسرۆ کوڕی تلیل)یش برازای ئەبو هیجاءە. [182]

کۆمەڵانی کوردی دیکەش کە لەو هەڵمەتەدا بەشداربوونە هەکارییەکانن. [183] بەسەرکردایەتی (سیف الدین علی کوڕی أحمد الهكاري)، کە دواتر دەبێ بە گەورەترین میر لە میرەکای سەلاحەددینو نازناوی (المشطوب) واتە (ڕووشاو)ی بەسەردا دەبڕێت، چونکە لە یەکێ لە شەڕەکاندا چیغێ لە ڕووی کەوتبوو ئەم (ابن شداد)و کەسانی دی بە (شای گەورەی کوردان)ی ناودەبەن. [184] یەکێکی دی لەو هەکارییانەی لە هەڵمەتەکەدا بەشدار بووە (زانا ضیاءالدین عیسی الهكاري)یە، وەك باسمانکرد، لە قایل کردنی فەرماندەکانی لەشکرەکەی شێرکۆدا، کە پشتی وەزیری لاو، سەلاحەددین بەرنەدەن، ڕۆڵێکی گەورەی گێڕاو دوای مردنی مامی سەلاحەددین، لە خڕکردنەوەی میرو فەرماندەکاندا، لە دەوری سەلاحەددین، دەستی بالای هەبووە.

ڕاستیشت دەوێ، کورد پێش سەردەمی نورەددین و ئەتابەكو سەلجوقیش لە لەشکرگەلی ئیسلامیدا هەر بەکارخراوە، چونکە بەشەرت جەنگاوەر بوون، فێری ساردیی و گەرمیی سەختی ژیان بوونەو، تیروکەوان هەر قابیل بە خۆیان بووەو نیشانشکێنی دەستومەچەك ڕەنگین بوونە. [185] (الحسن کوڕی عەبدوڵلای العباسي) وەسفیان دەکاو دەڵێ:

---

[178] ـ الخطط، ط أوفسیت، ١/٤٩٦.

[179] ـ الروضتین، ج١، ق٢، ص٤٠٧، کواکب الدریة ١٠٨. ئەم تایفەیە سەربەگەورەی خۆیان (یاروقي بن أرسلان الترکماني) ینە، بڕوانە: ابن فرات، ج١، مجلد ٤، ص٧٨، ٧٩.

[180] ـ الکامل، ١٠/٦٣٨. الباهر ٣٠، سەیری کتیبەکەی خۆشمان (أربیل في عهد الاتابکی) بکە، مطبعة أسعد، بغداد، ١٩٧٦، ٣٢١/٣٧.

[181] ـ الکامل، ١١/٣٤١. وفیات الأعیان ٧/١٣٩. الروضتین ج١، ق٢، ص٣٢٩.

[182] ـ الروضتین، ج١، ق٢، ص٤٠٦.

[183] ـ الهكاریون: ئەو خێڵە کوردەیە کە لە ڕۆژهەڵاتی ولاتی موسڵ گەلێ دالدەو پەناگەو قەلای قایمکارو دێهاتیان هەیە. وفیات الأعیان٣/٣٤٥. یان (ناوچەی هەکاری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ)ە واتە باکوری کوردستانە، دەکەوێتە تورکیای ئەم سەردەمە، بڕوانە: ف ـ ف مینۆرسکی، الأکراد ترجمة وتعلیق دکتۆر معروف خەزنەدار، مطبعة النجوم، بغداد ١٩٦٨. ص١٧.

[184] ـ النوادر، ١١٠، بڕوانە: مرآة الزمان، ٨/٢٧٨، ٤٢٠. وفیات الأعیان ١/١٨٣. النجوم الزاهرة ٥/٣٥٤. الیونیني، ذیل مرآة الزمان، طبعة حیدر آباد، الرکن الهند ٢/٢٢٤.

[185] ـ الدواداري، الدرة المضیة في أخبار الدولة الفاطمیة، ص١٦٦.

"چ سواريان چ پيادەيان، ئازاو فرياگوزارو بە غيرەتن".[186]

(عين الدولة الياروقي) كە گەڕايەوە بۆ شام، هەموو توركومانەكان بە گەلی نەكەوتن، هەندێكيان لە ميسر مانەوەو واديارە ئەوانە بوو بوون بە مايەی سەرئێشە بۆ خەليفەی فاتمیو بۆ سەلاحەددينيش.

بەڵگەی ئەوەش ديارە، ئەوەتا خەليفەی فاتمی بۆ نوورەددين مەحمودی نووسيوە، داوای لێدەكا، لە ميسر بيانكێشێتەوە، خەليفە ئەم نامەيەی كاتێ نووسی، كە وەزيرەكەی كە لە شەڕی (دمياط)دا بەسەر خاچدروشماندا سەركەوت، هەر لەو نامەيەدا، داواشی لێكرد، تەنيا سەلاحەددينو خوێشەكانی لە ميسر بمێننەوە. كەچی نورەددين داواكەی ڕەتكردەوەو لە نامەيەكدا كە بۆی دەنووسێ: "گەلێ بە شانو باڵی توركان هەڵدەڵێ، دەڵێ: ئەو توركانەی لەبەرئەوە ناردووە، پشتی پێيان بەستووە، چونكە (قنطاريەكان)ی فەرەنگ، مەگەر بە تيری توركان تێكبشكێن، فەرەنگ لەوان نەبێ لەكەس نەتۆقيون، ئەوان نەبن، فەرەنگ تەماعی زياتر لە ميسر دەكەنو ئاواتی زياتريان بە وڵاتی ميسر هەيە، بەڵكو ئەمە خوايە گرتنی (مسجد الأقصى)مان بۆ سانا بكاو بەرەكەتی بێ پايانيشمان بۆ بهاوێتە سەر".[187] بەمەدا دەردەكەوێ، نورەددين مەحمود چەندە پشتی بە توركان بەستووە، كە جەنگاوەری چاك بوونە، چ لە سەردەمی خۆیو چ لە سەردەمی پێشوو تريشدا.[188]

ڕاستيشت دەوێ، توركان، هەر لە سەردەمی خەليفە (المعتصم)و چاخی عەباسييەكانەوە لە پێكهاتەی لەشكری ئيسلامدا ڕەگەزێكی ديارو بەرچاو بوون، خاچدروشمان، لە شەڕی هەڵمەتەكانی يەكەمياندا،[189] ئاوێتەی ورك و كەللە شەقييەكی توندی توركان بوون. خاوەن كتێبی (أعمال الفرنجه وحجاج بيت المقدس) ئاخ هەڵدەكێشێو دەڵێ، توركان كە بە لێوەشاوەيیو بەهرەمەنديی جەنگو ئازايەتی ناودەبرێن، دەسداو تەبەعەی مەسيح[190]نينە. ئنجا دەڵێ: "ڕاستيان گوتووە كە گوتيانە هەركەسێ فەرەنگ نەبێ، يان تورك نەبێ، ناشێ سوارچاكی پێبگوترێ، كەسيش وەك ئەوان بەهێزو ئازاو شەڕزان نييە".[191] بێگومان ئەم قسانە هەندێ پێدا هەڵدانی تێدايە.

٥- ڕەگەزەكانی لەشكری فاتميی:

زانينی ڕەگەزەكانی لەشكری فاتميی، واتا پێكهێنەرەكانی ئەو لەشكرە، زانينيان پێويستە، چونكە بەو زانينە ئەو گۆڕانكارييانەشمان بۆديار دەبن كە سەلاحەددين لە لەشكری ميسردا بەجێی هێناون، ڕاستيشت دەوێ ئەو كۆمەڵە جۆربەجۆرانە، بە گشتيی هەموويان بيانی بوونەو ميسری نەبوون. ئەم ڕەگەزانە موسڵمان بووبن يا ناموسڵمان، گەلێكيان بەر لە سەردەمی فاتمييەكانيش هەر لە ميسردا هەبوون، و بەكارهێنرابوون. وەلێ ئيمە دەقی وەهامان

---

[186] ـ الحسن بن عبدالله العباسى، آثار الأول في ترتيب الدول، مطبعة بولاق، مصر، ١٢٩٥هـ، ص١٤٧. (هارۆڵد لامپ: كوردان، ياساو ڕێسای شمشێريان دەزانی، خەسڵەتێكيان ئەوەيە كە قەد باريكنو .. كەيفيان بە جەنگ دەهاتو بۆ ئيسلامەتی دڵبەجۆش بوون". (شعلة الأسلام) ترجمة محمود عبدالله يعقوب ، مطبعة الأرشاد، مؤسسة فرانكلين ودار المتنبي، بغداد ١٩٦٧، ص٥٦).

[187] ـ قنطاريات: كۆی (قنطارية)يە، وشەيەكی يۆنانيە، جۆرە ڕمێكە لە دارو بەم ناوەو ناسراوە) مفرج الكروب ، ١٨٣/١، هامش ٣.

[188] ـ الحسن بن عبدالله العباسي، وەسفی توركمان دەكاو دەڵێ:"ئازان، بە غيرەتن، زەلامی دڵڕەقنو سوارچاكی مەيدانو تيرەندازو شمشێربازی لێزانن..". آثار الأول، ص١٤٦.

[189] ـ بنۆڕە كتێبی: (أعمال الفرنجي وحجاج بيت المقدس) لمؤلف صليبي مجهول، ترجمة: د.حسن حبشي. طبع دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٥٩، ص٤٠، ٥٠، ٥١، ٥٧، وغيرها.

[190] ـ ص٤١.

[191] ـ ص٤٠، بشنۆڕە: R.C Smail, Crusading Wrafair, Cambridge, 1956 P.758.

Claude Chaen, Les Changements Techniques Meletaires Anse Proche orient Medievafet Leur Importance Historique.

گوتارێكيش لە كتێبی: War Technology and society in the Middle east, edited v. l, parrg and M.E.Y app London ١٩٧٥, P. ١٢١.

لەبەردەستا نییە گوتبێتی، سەلاحەددین میسرییەکانی لە لەشکردا وەرگرتبێ، نەك هەر ئەوە، بگرە (المقریزی) کە خۆی، مێژوونوسێکی میسرییە ڕای وایە کە سەلاحەددین میسرییەکانی لە لەشکر وەلا ناوەو، دەڵێ: "سەلاحەددین خەڵکی میسری لە لەشکر دوورخستەوەو گەندەڵ و کەودەنی کردن". [192]

ئەمانەی وا لە خوارەوە باسیان دەکەین، زەقترین ڕەگەزەکانی ناو لەشکری فاتمیی بوونە:

أ. مەغرییبییەکان (بەربەر):

کاتێ فاتمییەکان میسریان لە ساڵی (٣٥٨ك/ ٩٦٩ز) داگیر کرد، لە ساڵی (٣٦٢ك/ ٩٧٣ز) یشدا کردیان بە بارەگای خەلافەتی خۆیان، وەختێ خەلیفە (المعزالدین لله) بە لەشکرێکی مەغرییبییەوە چووە ناو قاهیرەوە، ئیدی هۆزەکان (القبائل)ی خەڵکی مەغریب، ئەوان بوونە ڕەگەزی بنچینەیی لەشکری فاتمییەکان، بە هۆی فاتمییەکانەوە کۆمەڵگەیەکی زۆری هۆزەکانی بەربەر کۆچیان کرد بۆ میسر. ڕاستیشت دەوێ، فاتمییەکان بە پشتی ئەم بەربەرانە دەوڵەتی خۆیان لە مەغریب دامەزراند. لەبەرئەوە لەشکرەکەیان تیپی زۆری بەربەری هەبووە. ئاساییە، خەلیفە بچێ بۆ میسر، کۆمەڵێکی زۆریش لەوانەی لەگەڵدا دەچن. [193]

ناوی (المغاربة) هەموو ئەو هۆزو بەربەرانەش دەگرێتەوەکە بۆمیسر کۆچیان کردووە، بە نموونە، هۆزی (کتامە) لە قەیرەوانەوە هاتبوون، [194] لەسەر مەزهەبی (شیعەی ئیسماعیلی)، فاتمییەکانیش بوونەو بووبوون بە بڕبڕەی پشتی دەوڵەتی فاتمیی لە میسر. [195] دەیانگوت کاتێ ئەمانە لەگەڵ خەلیفە (المعز) هاتنە میسر، بیست هەزار سوار بوون، [196] پاشان هۆزی (زویله)، ئنجا (الباتلیون)، ئەمانە بەرلە هاتنی خەلیفە هاتنە میسر. [197] دوایی گرووپی (المصامدة)، ئەمانیش بیست هەزار زەلام دەبوون. [198] هۆزی (لواته) [199] و (الباطلة)و (الجودیە) [200] (البرقیە) (ئەمانە لە ناوچەی بەرقەی لیبیاوە هاتبوون) [201]. عەشرەتو هۆزی زۆری دیکەیش هاتبوون. بە نموونە وەك (هوارە)و (صنهاجە)و (دنهاج)و هیدیش. [202]

ئیدی بەو جۆرە مەغرییبییەکان شانو شەوکەتیان پەیداکرد، تا وای لیهات هەندێ لە فەرماندەو سەرۆکەکانیان پلەو

---

[192] ـ المقریزي، أتعاظ الحنفا، ط١٩٤٨، ص٢٩٠. دکتۆر سعداوی دەڵێ: (سەلاحەددین، نەلە کەشتیگەلی دەریاو نە لە لەشکر، میسرییەکانی نەخستووەتە کارو تەنها لە هێڵەکانی پشتی جەنگو لە کارگەو سەنعەتکاریی دەریاییدا ئیشی پێکردوون). التأریخ الحربي، صفحة (ع/ط) مقدمة الکتاب.

[193] ـ المقریزي، البیان والأعراب عما بأرض مصر من الأعراب، تحقیق: د.عبدالمجید عابدین، ملتزم الطبع والنشر، عالم الکتب، القاهرة، ١٩٦١، ص١٣٢.

[194] ـ ناصر خسرۆ، سفرنامە، نرجمة، د.یحیی الخشاب، دار الکتب الجدید، بیروت، ١٩٧٠، ص٩٤. بشنۆڕە: الکامل، ١٠/١–٨٢. البیان والأعراب، ص٥.

[195] ـ د. حسن ابراهیم حسن، تأریخ الدولة الفاطمیة، ص١٢١. د.محمد جمال الدین مسرور، الدولة الفاطمیة في مصر، دار الفکر العربي، القاهرة ١٩٦٦، ص١٠.

[196] ـ سفرنامە، ص٩٤، د. عبدالمنعم ماجد، ظهور الخلافة الفاطمیینن وسقوطها في مصر، طبعة دار المعارف، الأسکندریة، ١٩٦٨، ص٣٧.

[197] ـ سفرنامە، ن، ص، المقریزي، البیان والأعراب، ص٥٠.

[198] ـ ن، م، ص، بنۆڕە: الکامل، ٨١/١٠ـ٨٢. البیان والاعراب، ص٤٩. القلقشندي، قلائد الجمان، ص١٦٩.

[199] ـ اتعاظ الحنقا، ٢٩٩/٢. أسامه الاعتبار ص٨. القلقشندي دەڵێ: "هۆزی لواتە گەورەترین هۆزی بەربەرەکان بووە، بەرەیابیان لە هەموو هۆزەکان تر پتر بووە". قلائد الجمان، ١٧٢.

[200] ـ د. سرور، الدولة الفاطمیة، ص١٤٧.

[201] ـ عمارة الیمنی، النکت العصریة، ٧٤. الأعتبار ٢٣.

[202] ـ المقریزی، البیان والاعراب ، ص٥٠ـ ٥٨.

پایەی بەرزیان لە دامودەزگای دەوڵەتدا بەدەستهانی، بە نموونە وەك وەزارەتو دیوانی لەشکر.[٢٠٣]

وەلێ ئاشوبو ئاژاوە گێڕییان بەرپاکرد، بە تایبەتیش کاتێ پێگەی مەغریبیان گۆڕدرا. لەبەرئەوە پلەو پایەیان دای لە کزیو لەدامودەزگای لەشکردا پێگەیان نەماو لە داخا دەستیان کرد بە ڕەفتاری توندوتیژ دژ بە خەڵكو خوای وڵاتەکەو بە یەکجاری خەڵکی میسریان لە خۆیان هەڵگێڕایەوە، نەخاسمە مەزهەبیشیان جیابوو، مافی سیاسی بەرفراوانیشیان هەبوو.[٢٠٤] کاتێکیش لەگەڵ تورکەکانیشدا کەوتنە ململانێ،[٢٠٥] ئیدی، پتر پێگەیان کەوتە لێژی، چونکە پاش ئەوەی کە تورکەکانیان شکاند، ئیدی ناچاربوون بڕۆن و کۆچیان کرد بۆ باکوور کە (الوجة البحري) پێدەگوترێ، لەوێ مۆڵ بوون. خەلیفە (المستنصر) لە ساڵی (٤٦٦ك/ ١٠٧٣ز) ناردی لە دوی فەرماندەی عەکا (بدر الدين الجمالي) ئەرمەنی نەژاد، کە بێتە میسرو باری ناڵەباری چەندین ساڵەی دووردرێژی میسر ڕاست بکاتەوە.[٢٠٦] میری لەشکر، بدرالدین جمالي بەخۆیو هێزێکی ئەرمەنییەوە گەیشتە میسرو هەندەی نەبرد، مەغریبییەکان کەوتنە بەر کوتەکی پشتشکێن.

میری لەشکر، هەر کە گەیشتە میسر، لەشکری بەردایە سەر گروپە سەربازییە جۆراوجۆرەکان، بە تایبەتیش سەر مەغریبییەکان، ئەوەبوو "لواتە"کانیان وەگیرهێناو (سليم اللواتي)ی پێشەنگو کوڕەکەشیان کوشتنو کەوتنە تاڵانو بڕۆیانو هیچیان بەدەستەوە نەهێشتن، هەندەشیان لێکوشتن، هەندەك دەڵێن کوژراویان گەیشتە بیست هەزار کەس.[٢٠٧] هەر لەبەر ئەوەشە کە لەدوا دوای دەوڵەتی فاتمییدا هیچ ئاسەوارێکی ئەوتۆیان دیار نییە.

(ابن أياس) لەناو ئەو ڕەگەزانەی، سەلاحەددین دوایی پێهانین،[٢٠٨] ناویان دەبا، ئەم مێژوونووسە، ڕەنگە مەبەستی (بەرقییەکان) بووبێ، کە (شاوڕ)ی وەزیر، میرەکانیانی لەسەرخۆو یەك لە دوای یەك دەکوشتو[٢٠٩] باریانی خستە لێژی، بێدەسەڵاتی کردن.

ب. سۆدانییەکان (زنجە – کۆیلەکان):

سۆدانی، یان (زنجەکان) لە کۆنەوە، لە لەشکری کۆنی میسردا هەبوونە، پێدەچی ناوبانگیان بچێتەوە سەر ئەو سەردەمەی کە ئیخشیدییەکان[٢١٠] وەك سەربازی شڕەخۆرو نانەزگ ڕایان دەگرتن. لە لەشکری فاتمییەکانیشدا، ئەوە، لە سەردەمی خەلیفە (الحاكم بامر الله ٣٨٦. ٤١١ك/٩٩٦. ١٠٢٠ز)یەوە هەبوونە، واتا ئەم خەلیفەیە یەکەم خەلیفەی فاتمییەکان بووە پشتی پێیان بەستبێ،[٢١١] ئەم سۆدانیانە بەرە بەرە زیادبوون، تا وای لێهات کەوتنە بەرپاکردنی ئاژاوەو، وەزیر (الجرجرائی) ناچار بەرپرسەکانیانی گرت.[٢١٢]

خەلیفەی پاش ئەو، (الظاهر) (٤١١. ٤٢٧ك/ ١٠٢٠. ١٠٣٥ز) ئەمیش وەك خەلیفەکەی پێش خۆی، سۆدانییە شڕەخۆرەکانی ڕادەگرتو پشتی پێیان دەبەستو بگرە زیاتریش لە خۆی نزیك دەکردنەوەو کۆیلە ڕەشێکی سۆدانیشی مارە کرد، لەو ئافرەتە کوڕێکی بوو، ئەم کوڕە بۆ دواڕۆژ خەلیفە (المستنصر)ی لێدەرچوو (٤٢٧,٤٨٧ك / ١٠٣٥. ١٠٩٤ز)، لەسەردەمی ئەمدا، سۆدانی هێندە زۆر بوون، لەوە پێش میسر بە خۆیەوە نەدیبوو، گەیشتنە پەنجا هەزار

---

203 ـ ابن الصيرفي، الاشارة، ٤٧.

204 ـ د. حسن أبراهيم، تأريخ الدولة الفاطمية، ٦٢١.

205 ـ أتعاظ الحنفا، ١٧٧/٢.

206 ـ ابن الصيرفي، الأشارة، ٥٥. الدواداري، الدرة المضية، ٣٩٩.

207 ـ الأشارة ، ٥٦.

208 ـ بدائع الزهور (تأريخ مصر) ٧٠/١.

209 ـ النكات العصرية، ٧٤.

210 ـ الخطط،(طبعة المعهد) ج٢، ق١، ص٤٤. د. حسن ابراهيم حسن، تأريخ الدولة الفاطمية، ص٦٢٤، د.سرور، الدول الفاطمية، ٢٠٢.

211 ـ النجوم الزاهرة ١٨١/٤.

212 ـ الخطط، ط أوفسيت، ١٨١/١.

سۆدانی.[٢١٣] (ناصر خسرۆ)ی گەڕۆکی فارسنەژادیش کە لە سەردەمی ئەو خەلیفەیەدا سەردانی میسری کردووە، دەڵێ: "بەندە کڕدراوەکان سێ هەزار زەلام دەبن".[٢١٤]

پێدەچێ، فەرقو جیاوازی نێوان ئەو دوو ژمارەیە، لەوەوە هاتبێ کە ئەم گەڕۆکە، بەرلەوەی (المستنصر) سۆدانییەکان لە لەشکرەکەیدا زیاد بکا، ئەو گەیشتوەتە میسر، دیاریشە ئەم خەلیفەیە، دوای سەردانەکەی (ناصر خسرۆ) بۆ میسر، نزیکەی نیو سەدە ژیاوە.

سۆدانی، کە لە میسر بەکاردەخران، بە کڕین دەیانهێنان، یان بە غەزا.[٢١٥] بۆیەکیشە خەلیفە (المستنصر) پشتی پێوەدابوون، دەیویست پەنجە پەنجە لەگەڵ تورکاندا بکا، وەلێ تورکان بەرامبەر بەم جەنجاڵیو لێشاوەی ئەم ڕەگەزە دەسەوەستان دانەمان. ئەوەبوو بەرەو (صعید)ی میسر هەڵیانبرین، تا لە ساڵی (١٤٥٤ك/ ١٠٦٢ز)دا، پازدە هەزاریان لەو ناوچەیە گیرسانەوە، دەستیان تێیدا دەڕۆیشت.[٢١٦] سەرەنجامیش ڕەنێوهاتی کشتوکاڵ دای لە کزی، چونکە نەیاندەهێشت کشتوکاڵ لەو زەویانەدا بکرێ. سەرکەوتنی سەربازانی تورك، بەسەر سۆدانییەکاندا هیچێکی لە شەوکەتی ڕەگەزی سۆدانی کەم نەکردەوەو،[٢١٧] دەشتوانین بڵێین (المستنصر) ئەوەی پێی کرا، کردی، تا حوکم بخاتە دەست ئەم ڕەشانە، لەبەرئەوە بە (صاحب السودان) دەناسرا.[٢١٨]

المقريزي دەڵێ: "دیل لە میسر وەك والی دەخورێو دایکی (المستنصر)یش لە تورکان بێزارەو کەمایەتیو سوکایەتییان پێدەکا".[٢١٩] سۆدانییان لە میسر تا کۆتایی حوکمی فاتمییەکانیش شانو شەوکەتیان هەر مابوو. ئەم مێژوونووسە لە جێگایەکی تردا دەڵێ: "دەستیان بەسەر لەشکرو دەوڵەتو تەلاری شاهانەشدا گرتبوو، لە وەزیرێ هەڵچوونایە دەیانکوشت".[٢٢٠] تا وای لێهات لە وڵاتی میسردا هیچ شارو شارۆچکەو گوندێ نەما، گەڕەکێکی سۆدانیانی تێدا نەبێ، نە کادیرو نە سەرکارو نە والی نەیاندەوێرا قەرەی بکەون، زەرەرو زیانێکی گەورەشیان لە خەڵكو خواو خێزانو ماڵو موڵکیان دەدا.[٢٢١] ژمارەشیان تا دەهات پتر دەبوون. هەندێکیان وایان دەخەملاندن، کاتێ سەلاحەددین ڕایماڵین و تەرتەو وەرتەی کردن، ئەوکات ژمارەی زەلامیان لە لەشکری فاتمیاندا سەد هەزار کەس بووبێ.[٢٢٢]

گەورەترین و بەرچاوترین هۆزەکانی سۆدانی کە چووبنە ڕیزی لەشکری فاتمییانەوە، هۆزەکانی (الريحانيية و الجيوشية و الفرحية) بوونە.[٢٢٣]

ج. عارەب:

پێشتر باسمانکرد، خەلیفەگەلی فاتمییان، میسرییەکانیان لە ڕیزی لەشکری خۆیاندا وەرنەدەگرتو پشتیان بە

---

213 ـ الكامل، ٨١/١٠. الخطط (طبعة المعهد)٢، ق١، ص٤٥. شفاء القلوب، ٧٢. أتعاظ الحنفا، ٢٧٣. د.سرور، الدولة الفاطمية، ١٠١.

214 ـ سفرنامە، ٩٤.

215 ـ د. ماجد، (جۆرە وەستهانێنێکی دیکەی ئەم زنجانەی بۆ میسر دەرخستوەو دەڵێ: "پەیماننامەیەك لە نێوان خەلیفە عوسمانو شای وڵاتی نۆبەدا مۆرکرا بوو دەبوو، شا، ژمارەیێ لەو پێست ڕەشانە بدات بە والیە ئیسلامییەکانی میسر، بۆیە لە میسردا زیادیان کرد". ظهور خلافة الفاطميين ٣٧٢ـ ٣٧٣.

216 ـ ابن الصيرفي، الأشارة، ص٥٥. أتعاظ الحنفا، ٢٩٩/٢.

217 ـ أتعاظ الاحنفا، ٢٧٣/٢. د.حسن ابراهيم حسن، تأرخ الدولة الفاطمية، ص٦٢٦.

218 ـ د. ماجد، ظهور خلافة الفاطميين، ص٣٧٢.

219 ـ أتعاظ الحنفا، ٢٦٧/٢.

220 ـ الخطط "طبعة اوفسيت" ٢٩/٢. شفاء القلوب ٧٢.

221 ـ ابن الفرات، ج١، مجلد ٤، ص٧٢.

222 ـ مفرج الكروب، ٢٦/٢. النجوم الزاهرة، ٧٨/٦.

223 ـ ابن الفرات، ج١، مجلد٤، ص٧٠.

بیانییە غەیرە میسرییەکان دەبەست، وەلێ (وەك چاوەڕوانیش دەکرا) هەندی هۆزی عارەبی میسر، یان عارەبی ناو شارەکان، یان عارەبی دیکەی دەرەوەی میسر، نەخاسمە دۆستانی فاتمییەکان، لە لەشکرەکەیاندا بەشدارییان دەکرد. هەروەها ئەوانەش کە هەمیشە لە شڕەخۆری دەگەڕێن.

(ناصر خسرۆ) لەم ڕووەوە باسی سارانشین (البدو) دەکاو دەڵێ: "خەڵکی حیجازن‌و گوایە ئەمانە تیرەندازییان زانیوە"و دەڵێ: "لەشکری میسر لەم سارانشینانەی زۆر تێدابووەو خۆیان داوە لە پەنجا هەزار سوار".[(٢٢٤)] مێژوونووسێکی میسری دەڵی: "کتامە (کە بەربەرن) لەگەڵ تورکان پێکەوە داوایان کرد لە خەلیفە (الحاکم بأمر الله) کە کابرایەکی ڕاڕا بوو، واز لە ڕەشپێستان بهێنێ‌و هەند ژێر بە ژێر لایەنیان نەگرێ‌و لە تورکان گاڵیان نەدا، هەڕەشەی دەرکردنی عارەبەکانیشیان لێکرد، "گەر دەستیان لێ هەڵنەگری، قاهیرەش ئاگر دەدەین و عارەبانیش لە میسر وەدەردەنێین"[(٢٢٥)] ئەمە گەواهی ئەوەیە کە عارەبان لە میسر، بە تایبەتیش لەو قۆناغەدا چەندێ زۆربوون‌و چەند بە هێزبوون.

المقریزي بەدەم باسکردنی کارەساتی ساڵی (٤٦٩ك/ ١٠٧٦ز) ەوە دەڵێ: "لە شاری (طوخ)ی ناوچەی (صعید)ی میسردا عارەبێکی زۆری هۆزەکانی (جهینة والثعالبة والجعافرة) گردبوونەوە، بۆ شەڕی (بدر)ی میری لەشکر، وەلێ ئەم فەرماندەی لەشکرە لێیان نەوەستاو زۆربەی زۆریان هەر بە کوشتن، کوشت. ئەوانەشیان کە ڕایان کردو هەڵاتن لە دەریاکەدا خنکان‌و تەنیا کەمێکیان نەبێ کە دەرباز بوون، هیچیان نەمان. جا ئەوجا دەستی بەسەر ماڵ و موڵکیشیاندا گرت‌و تالانییەکانیشی نارد بۆ خەلیفە (المستنصر).[(٢٢٦)]

پاشان (بدر) بەشێ لە هێزەکانی کردە سەر ناوچەی (الوجه البحري)و دوای عارەبی (قیس‌و بني سنبس) ی بڕییەوەو هەندێ لێ لارکردنەوە، لە ژماردن نەدەهات، دەڵێن کوژراوایان گەیشتە بیست هەزار زەلام.[٢٢٧]

(ابن أیاس) دەڵی: "عارەبی (االشناترة)[(٢٢٨)] واتا (گوارە لە گوێکان)[(٢٢٩)] ئەوانیش گروپێك بوون لەو عەرەبانەی کە سەلاحەددین ئاسەوارییانی نەهێشت‌و لەناوی بردن. (المقریزي) دەڵێ: "(شناترة) قەومێکی بە جەرگ‌و بەسام بوون، بە قەڵافەت‌و کەتە بوون".[(٢٣٠)]

شاعیرێ، لە شاعیران، سەربازانی (أسدالدین شێرکۆ) بە تورك لەقەڵەم دەداو دەڵی: بۆ شەڕی عەرەبەکانی میسر هاتوونەتە ئەم وڵاتەو دەڵێ:

لەشکری تورکان بەرەو میسر دێ   عارەب ڕادەکاو عوربانە هەڵدێ[(٢٣١)]

(بنو الکنز)یش، لە ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٤ز)دا ئاشوب‌و ئاژاوەیەکی زۆریان نایەوە، لەبەرئەوە سەلاحەددین بە ڕەچەڵەکیاندا چووە خوارەوەو ئاریانی بەسەر پاریانیەوە نەهێشت، ئەمانە بەرە بابێ بوون لە هۆزی (ربیعة).

لەولاشەوە، هەندێ کۆڕو کۆمەڵی عارەب، پشتی (أسدالین شێرکۆ)و هەڵمەتەکەی نورەددینیان گرتبوو، هاوکاریان بوون.

224 ـ سفرنامە، ٩٤.

225 ـ النجوم الزاهرە، ١٨٢/٤.

226 ـ أتعاظ الحنفا، ٣٢٠/٢.

227 ـ د. ماجد، ظهور خلافة الفاطمیین، ص٣٩٤.

228 ـ ابن أیاس، بدائع الزهور، ٧٠/١.

229 ـ لسان العرب، ٤٣١/٤.

230 ـ الخطط، (طبعة المعهد الفرنسي) ١٦٠/٧.

231 ـ الکامل، ٤١٤/١١. مفرج الکروب، تحقیق: د. جمال الدین الشیال، المطبعة الأمیریة بالقاهرة، ١٩٥٧، ج٢، ص١٦. المقریزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقیق: د. محمد مصطفی زیادة، مطبعة دار الکتب المصریة، ١٩٣٤، ج١، ص٥٧. الخطط (طبعة المعهد) ج٣، ق٢، ص٢٨٤. البیان والأعراب ٤٤ ـ ٤٦.

ئەوانەی وڵاتی (الصعید)یش کە چوونە پاڵ (أسدالدین شێرکۆ)، کاتێ کە (أسدالدین) دوای شەڕەکەی (البابین) ڕووی لەو وڵاتە کردبوو، ئەوانیش عارەب بوون و لەو دوورە هەرێمەی وڵاتی میسر دەژیان.[٢٣٢]

(الجعفریون والقریشیون والطلیحیون) کە ناودارترین کۆڕو کۆمەڵی عارەب بوون، پشتی شێرکۆیان گرتبوو.[٢٣٣]

د- تورك:

تورکەکان خەسڵەتی جەنگاوەرییان پێوە دیار بوو، لەبەرئەوە بەشێکی کاراو کارزانی لەشکری فاتمییان پێکهێنابوو، ڕۆڵی ئەمان، هەر زووتر لە پێکهێنانی لەشکری فاتمییاندا دەرکەوتبوو[٢٣٤]، بە تایبەتیش لە سەردەمی خەلیفە (العزیز)دا (٣٦٥. ٣٨٦ك/ ٩٧٥. ٩٩٦ز) ئەم خەلیفەیە تورکانی بە زۆری هێنایە ناو لەشکرو بە خۆی ئاشناکردن، ئیدی لەو کاتەوە بوون بە لایەنێکی گرنگ لە لەشکری فاتمییدا، تا وایان لێهات دژ بە خەلیفە (الحاكم بأمر الله)ی پاش (العزیز) شۆرش بەرپا بکەن، چونکە ئەم خەرج و بەخششی لێبڕین و کەوتە پشتی پشتی لەگەڵ مەغریبییەکان.[٢٣٥]

وا دیارە ئەم سیاسەتە، هیچ تینێکی بۆ دوورخستنەوەی ڕەگەزی تورك لە پێگە پڕ هێزەکانی ژیانی لەشکر نەهێنا، حوکم و حکومەت بە جۆرێ شێویا، لە نۆ ساڵی بەرایی نیوەی دووەمی سەدەی پێنجەمی کۆچییدا، چل وەزارەتی جیاوازو جۆراوجۆری دوا بەدوای یەك دەهاتن و دەچوون، دەسەڵات لەو ماوەیەدا کەوتبووە دەست سەربازە تورکەکان و بۆ وەرگرتن و وەدەستهێنانی داواو خواست و پێداویستیان دەستیان دەدایە چەك، تەلارەکانی خەلیفەکانیان خەسارو کاول کرد، بوونە مایەی بێبازاریی ئابووریی و داکشانی ڕەنێوهاتی کشتوکاڵ.[٢٣٦]

هەندێ لە وەزیرانی دەوڵەتی فاتمیی، تورك بە پاسەوانی خۆدانانیان کرد بە باو، ئەو پاسەوانانە ڕۆڵی گەورەیان لە کێشەو ململانێی ناو تەلاری شاهانەدا گێڕا، کە لە ساڵی (٥٤٨ك/ ١١٥٣ز) دا سەری وەزیر (أبن سالار)ی تێداچوو. ئەم وەزیرە (٣٠٠) سواری تورکی بۆ پاراستنی خۆی دامەزراندبوون.[٢٣٧] زۆر جاران، لە هەر لایێ ئاشووبێ، ئاژاوەیێ هەڵایسابا، پەنجەی تورکانی تێدا بووەو تورکان لایەنێك بوونە لە ئاژاوەگێڕان. بە نموونە، ساڵی ٤٢٠ك/ ١٠٢٩ز، لە سەردەمی خەلیفە (الظاهر)دا، ئاژاوەو تێکهەڵپرژانی گەورەیان لەگەڵ مەغریبییەکاندا نایەوەو تورکێکی زۆری تێدا کوژرا، وەك (المقریزي) دەیڵێ، تا خەلیفە، خۆی نەگەیشتە سەریان، بڵاوەیان لێنەکرد، ئەوجا بە میانەیی خەلیفە ئاشتبوونەوە.[٢٣٨]

تورکان، وەك نانی هارخواردو ئۆقرەیان نەبوو، هەندەی نەبرد ئنجا، کەوتنە گروگێچەڵکردن بە زنجە (سۆدانییەکان)، کە خەلیفە (المستنصر) بە ئامۆژگاریی دایکی هێنابوونی، (چونکە دایکی بە ڕەچەڵەك لەو زنجییانە بوو)، ئەوەبوو، لەو ئاژاوەو دەستەویەخەیەدا کە ساڵی (٤٥٩ك/ ١٠٦٦ز) لە نێوان هەردوولادا ڕوویدا، تورکەکان بەسەر زنجییەکاندا زاڵبوون و بەرەو (الصعید) ڕایانماڵین، هەر چەندیشە خەلیفە بە خۆو بە دایکەوە کۆمەکیان بە زنجییەکان دەکردو گاڵیان دەدان (دژ بە تورکان بجەنگن و لە میسر دەریان بکەن).[٢٣٩]

---

232 ـ الروضتین، ج١، ق٢، ص٤٢٧. الخطط. (طبعة المعهد) ج٣، ق٢، ص١٨٩. النجوم الزاهرة، ٣٤٩/٥. شفاء القلوب ٣٠.

233 ـ الروضتین، ج١، ق٢ن ص٤٢٥. (بۆناسینی ئەو هۆزانە، بنۆڕە: المقریزي، البیان والاعراب ، ص٢٢، ٣٣، ٤٠).

234 دیارە تورکەکان، هەر لە ڕۆژانی دەوڵەتی (طولۆنی)یەوە ژمارەیان لە میسر دای لە زیادی، چونکە دامەزرێنەری ئەم دەوڵەتە (أحمد کوڕی طولۆن)، خۆی تورکی وڵاتی (ماوراء النهر) بووە. ئەو خۆی ئەم تورکە زۆرەی بۆ پشتیوانی خۆی هێنا بووە میسر. بنۆڕە: الخطط، (طبعة المعهد) ج٢، ق٢، ص٤٣، ٤٤. د. سیدة أسماعیل کاسف، أحمد بن طولون، طبعة دار القومیة للطباعة والنشر. القاهرة ١٩٦٥، ص١٩. د. حسن ابراهیم حسن، تاریخ الدولة الفاطمیة ١٠٢، ١٠٣.

235 ـ د. سرور ، الدولة الفاطمیة في مصر ، ١٠٢ ـ ١٠٣.

236 ـ أتعاظ الحنفا، ص٢٠. د. حسن ابراهیم حسن، تأریخ الدولة الفاطمیة، ٥٨٠ ـ ٥٨١.

237 ـ ابن قلانسي، ذیل تأریخ الدمشق ، ص٣٢٠.

238 ـ أتعاظ الحنفا، ج٢، ص١٧٧.

239 ـ ن، م ، ص٢٧٣.

ساڵی دواتر، تورکان بە هەوای ئەو سەرکەوتنەی بە دەستیان هێنابوو، لەخۆبایی بوونو داوایان لە خەلیفە (المستنصر) کرد موچەکانیان زیاد بکا، ئەوەبوو، لە ساڵی (٤٦٠ك/ ١٠٦٧ن)دا مانگانەیان گەیشتە چوار سەد هەزار دینار.[٢٤٠] کە لەوەو پێش تەنها بیستو هەشت هەزار دینار مانگانەیان وەردەگرت.

کاتێکیش دەرکەوت کە خەلیفە، داواکەیان بەجێناهێنێ، ملهوڕانە، ملیان لێناو "المستنصریان، تەنگە تاوکردو هەرچی پارەی هەبوو دزییانو بردیان"[٢٤١]. نەخێر تورکان، هەندە شووڵیان لێ هەڵکێشا، خەلیفە ناچار هانای بردە بەر میری لەشکر (بدر الجمالي)ی ئەرمەننەژاد، کە ئەوکات فەرماندەی هێزی (عکا)ی سەر بە دەوڵەتی فاتمیی بوو، خەلیفە ساڵی ٤٦٦ك/ ١٠٧٣ز داوای لێکرد، بەخۆو بە لەشکرەوە بگاتە میسر. بە گەیشتنی ئەم هێزەش لایەنێکی نوێی دیکە لە پێکهاتەی لەشکری فاتمییدا زیاد بوو، ئەو لایەنە نوێیەش نەژادی ئەرمەنیی بوو. ئەم ئەرمەنییانە ئازایانە، بە ڕێنمایی (الجمالي) کەوتنە شوێن پێهەڵگرتنی تورکانو کون بە کون بە دوویاندا دەگەڕانو لە هەر کونو قوژبنێکی وڵاتی میسردا سووسەیان بکردنایە ڕاویان دەنان، بە تایبەتیش لە هەردوو شاری قاهیرەو میسر، کە تورکان بە چڕیو لەو دوو شارەدا دەستبالا بوون.[٢٤٢]

(ناصر خسرۆ) کە لە ساڵی ٤٤١ك/ ١٠٤٦زدا سەردانی میسری کردو وەسفی ئاهەنگەکەی گرتنی کەنداوی کرد (فتح الخلیج)، تورکان لە ناو تیپی (المشارقة)دا ناودەبا، کە بریتی بوو، لە "تورکو عەجەم"و دەڵێ: "بە هەردوو لایان دە هەزار زەلام دەبوون".[٢٤٣]

ڕاستیشت دەوێ دەستی باڵای تورکان، لە دوادوای قۆناغی مێژووی دەوڵەتی فاتمییاندا، دای لە کورتیو بە تەواوی نشێوتو نەوی، بە جۆری، کاتێ هێزەکانی شام لە ژێر فەرمانداریی (شێرکۆ)دا گەیشتنە میسر، ئاسەوارێکی ئەوتۆی تورکی تێدا بەدی نەدەکرا.

ه. ڕەگەزی دیکە، لە لەشکری دەوڵەتی فاتمییدا:

سەرباری ئەو ڕەسەنو ڕەگەزانە، لەشکری فاتمییەکان، ئەرمەنو کوردیشی تێدا هەبوون، وەلێ کەمیان لەبارەوە دەزانین.

ئەرمەنیەکان:

بوونی ئەرمەنیان، لە میسر، لە نیوەی ماوەی حوکمی فاتمییەکانەوە دەست پێدەکا، لەو کاتەوەی کە لەگەڵ فەرمانداری فاتمیی، ئەرمەننەژاد، میری لەشکر (بدر الجمالي)دا لە (عکا)وە هاتنە میسر. ئەو فەرماندارە کاتێ خەلیفە (المستنصر) هانای بۆ برد، لەگەڵ خەلیفەدا شەرتوشروتێکی بەست، کە بە مەرجێ دێتە میسر هەر سەربازو لەشکرێ خۆی بیەوێ و بە دڵی خۆی بن. ئەوانە لە شامەوە دەهێنێ، تا بتوانێ جێگای سەربازانی سۆدانی و تورک و مەغریبی بگرێتەوە، ئەوە بوو خەلیفە بەو شەرتوشروتەی ملی داو قایل بوو.[٢٤٤] ڕاستیشت دەوێ ئەرمەنیی بەر لە چوونی (بدر الجمالي) بۆ میسر[٢٤٥] لە لەشکری فاتمییدا، بوونیان نەبووە، بەوەشدا دەردەکەوێ کە (ناصر حسرۆ) لە سەردانەکەی ساڵی (٤٤١ك/ ١٠٤٦ن) یدا، واتە بەر لە هاتنی (بدر) بە چارەکە سەدەیەکیش، لە باسی پێکهاتەکانی ئەو لەشکرەدا، ناوی ئەرمەنیی نەهێناوە. ئەرمەنیان، پاشان لە لەشکری فاتمیدا مانەوەو بەردەوام بوون، تا سەلاحەددین لە شکۆی خستن.[٢٤٦]

---

240 ـ الکامل، ١٠/٨٣.

241 ـ أتعاظ الحنفا، ٢/٢٧٥.

242 ـ أتعاظ الحنفا، ٢/٣٠٠.

243 ـ سفرنامە، ٩٤.

244 ـ الخطط(طبعة أوفسيت) ١/١٣٨، د. سرور، الدولة الفاطمية، ص١٠٧، بنؤرة: د. ماجد ظهور خلافة الفاطميين، ص٣٩٣، ٤٠٢.

245 ـ سفرنامە، ص٩٤.

246 ـ مفرج الكروب، ٢/٢٦.

کورد:

هەرچەندیشە (القلقشندي) لە باسی ڕەسەنگەلی پێکهێنەری لەشکری فاتمییدا ناوی کوردیشی هێناوە، وەلێ ئێمە هیچ نیشانەیەکی ئەوەمان لە لا نییە، کورد لە جموجوڵی لەشکری فاتمیدا بەشداربووبێ.[247]

بەڵێ، چەند کوردێ، پلەو پایەی باڵایان لە دامودەزگای دەوڵەتی فاتمییدا گرتبووەوە، لەم ڕووەوە بە نموونە: یەك لە وەزیرانی دوا سەردەمی دەوڵەتی فاتمیی (العادل ابن السالار سیف الدین ابو الحسن علي) کورد بووەو لە هۆزی زەرزاری بووە، ئەم کوردە، ساڵی ٥٤٣ك/ ١١٤٨ز لە سەردەمی خەلیفە (الظافر) دا وەزارەتی بەدەست بووە.[248]

(القلقشندي) ناوی دەیلەمو ڕۆمو فەرەنگیش دێنێ، هەروەها دەڵێ (الصقالیة)ش کە ئەمانە، هەموویان لە لەشکری فاتمیدا هەبوونە، بەڵام ناوبەناو.[249] هەرچی دەیلەمە، ئەوە، خەلیفە (العزیز بالله) (ت٣٨٦ك/ ٩٩٦ز) لەگەڵ تورکاندا ئەوانیشی بەگەڕخستووە، وەك (المقریزي) دەڵێ: "ئەم خەلیفەیە بە درێژایی خەلیفایەتی خۆی تەنیا ئەو دوو ڕەگەزەی خستۆتە کار".[250]

لەبارەی عەجەمەکانیشەوە،[251] کە بە تورکیشەوە دوو هەزار سەربازیان لە تیپی (المشارقة)دا هەبووە، هیچ بەڵگەو نیشانێکمان بە دەستەوە نییە، تەنها هەندە نەبێ، کە (ناصر خسرۆ)ی گەڕۆك دەڵێ، زەلامی کەتە کەتە بوون، هەمووشیان لەسەر خاکی میسر لە دایکبوونە.[252]

دەڵێن، لەشکری فاتمییەکان، تایەفەگەلی جۆربەجۆری تێدابووە، هەر تایەفەو سەر بە خەلیفەیەك بووە، بە نموونە: ئەوانەی سەر بە خەلیفە (الآمر) بوونە، پێیان دەگوترا (الآمرية)و ئەوانەش کە سەر بە خەلیفە (الحافظ) بوونە پێیان گوتراوە (الحافظية). تایەفەش هەبووە سەر بەیەکێ لە وەزیرەکان بووە بەناوی ئەوەوە دەناسران، بە نموونە، وەك (الجیوشیة) کەسەر بە (أمیر الجیوش) بدر الجمالی بوونەو، (ألأفضلیة) کە سەر بە وەزیر (ألأفضل) بوونە.[253]

لەشکری ئەییوبییش هەر بەو جۆرە، بوو بە فرەڕەگەزیی کاتێ کە تیپی سەر بەو شاو، سەر بەم فەرمانداری گەورەی تێدا دروست بوو، بە نموونە وەك تیپی نورەدینی و تیپی یاروقی (ئەوانەی سەر بە فەرمانداری تورکڕەسەن، یاروقی کوڕی ئەرسەلان بوون، هەر بەو جۆرە (الأسدیة، الصلاحیة، و العادلیة)، العادلیە: سەر بە (الملك العادل سیف أبوبكر) برای سەلاحەددین بوونە.

ئەم بارە نالەبارە، دیاردەیەك بوو لە نیشانەکانی گەندەڵیی و لاوازیی دەسەڵاتی خەلیفەی فاتمیی و ئاشووب و شڵەژاویی ئاسایش، تا گەیشتە ئەوەی وەزیرەکان، هەریەکەو بۆ خۆی هێزی تایبەتی هەبێ و بە هەوەسی خۆی هەڵیانسوڕێنێ، ئەوەی خەلیفە دەیکرد، ئەمانیش دەیانکرد.

سەرئەنجام وا دەردەکەوێ میسرییەکانیش، نەخاسمە شاریی و گوندیی و فەلایان، لە ساڵەکانی دواداوی حوکمی فاتمییدا، دەچوون ناوی خۆیان لە ڕیزەکانی سوپاو لەشکردا دەنووسیی و دەبوونە سەربازی فەرمی وەڵامنامەکەی وەزیر شاور بۆ (الأمیر أسدالدین شێرکۆ) کە بە هانای شاورەوە چوو بوو، ترسی ئەو لەشکرە لەبن نەهاتووەی فاتمییانی کەوتبووە دڵەوە، لەو وەڵامنامەیەدا، شاور بە (أسدالدین) دەڵێ: "لەشکری فاتمیی جێگای مەترسی نییە، چونکە زۆرینەی زۆریان جوڵا و فەلان، بە سانایی و ئاسانی پرش و بلاو دەکرێنەوە".[254]

---

247 - صبح الاعشى، ٣/٤٧٨.

248 - وفيات الاعيان، ٣/٤١٦. الكتبي، عيون التواريخ، ١٢/٤٧٥. د. حسن ابراهيم حسن، الفاطميون في مصر، ص٢٩٦.

249 - صبح الأعشى، ٣/٤٧٨. بنۆڕە: الخطط (طبعة المعهد) ج٢، ق١، ص٤٤.

250 - الخطط، ن، م.

251 - (ئەم مێژوونوسە مەبەستی لە (العجم) چییە، نەیگوتووە)، ڕەنگە مەبەستی لە (خۆراسانییەکان) یان (فارسەکان) بووبێ.

252 - سفرنامه، ٩٤.

253 - صبح الأعشى، ٣/٤٧٨.

254 - الروضتين، ج١، ق٢، ص٤١٩.

٦ـ قەوارەی لەشکری فاتمییەکان:

سوپای فاتمییان، بە سوپایەکی مەزنی هاوشانی سوپاگەلی سەردەمەکانی حوکمی ئیسلام لە قەڵەم دەدرێ. (المقريزي) لە وەسفی لەشکری (المعز الدين لله)دا دەڵێ: "زەمین، پاش لەشکری ئەسکەندەری مەکدۆنی، لەشکری لەبن نەهاتووی وەك ئەوەی (المعز)ی بەسەر پشتی خۆیەوە نەدیوە".[255](ناصر خسرۆ) ژمارەی زەلامی ئەم لەشکرە بە دوو سەدو پازدە هەزار دەخەملێنێ و دەڵی: "سەدو پازدە هەزاریان سوارەو، سەد هەزاریان پیادە بوونە".[256]

وا دیارە ژمارەی سەربازانی ئەم لەشکرە (ئەگەر خسرۆ و ابن مماتی ڕاستو ڕەوانیان گێڕابێتەوە)، دوای هاتنی (بدر الجمالي) داکشابێ و دابێتی لە کەمی، چونکە (بدر) کەوتە تەتەڵەو لە بێژنگدانی هەندێ ڕەگەزی بەربەرو تورکو، تەنیا پشتی بە ئەرمەنی و سۆدانی قایم کرد).

(الأسد ابن مماتي) کە لە دوای باوکی، بووەتە بەرپرسی دیوانی لەشکری میسر،[257]لە سەردەمی (رزيك بن طلائع)ی وەزیردا، لە (القاضي الفاضل)ی پرسی، دەبێ ژمارەی سەربازانی لەشکری فاتمی چەند بووبن؟، واتا، بەر لە ڕووخانی دەوڵەتی فاتمی بە دەساڵ، (القاضي الفاضل) وەڵامی دایەوە گوتی: چل هەزارو پێنج سەد سواری دەبوونو، سی هەزار پیادەی سۆدانیش.[258]وەلێ ژمارەی ڕەگەزەکانی دیکەی نەگووت. کەچی (القاضي الفاضل) هەر خۆی، لە نامەیەکدا کە دەینووسێ و سەلاحەددین بۆ خەلیفەی عەبباسی (المستضیء)ی دەنێرێ، دەڵێ: "ژمارەی زەلامی سۆدانی، هەر خۆیان بە تەنیا، لە سوپای فاتمییدا (ئەوانەی کە لەشکری سەلاحەددین لە ژێر فەرمانداری (الملك العادل)ی برای و (أبو الهيجاء، عزالدين موسك)دا، لە ناویان بردن"، گەیشتە سەد هەزار زەلام.[259]

دووریش نییە، ئەم زیادبوونە لەوەوە هاتبێ کە سۆدانییەکی زۆری دیکە، بۆ بەهێزکردنی پێگەی ئەم ڕەگەزە، بەرامبەر بە لەشکرەکەی سەلاحەددین، هاتبنە ریزی لەشکری فاتمییەوە، کەچی، دەبینی، (عثمان النابلسي) لە کتێبە بزربووەکەی خۆیدا (حسن السريرة في أتخاذ الحصن بالجزيرة)دا، کە (المقريزي) لێی وەرگرتووە، گرتوویەتی: "من چۆن چۆنی بچم بۆ هەرێمێ، دە هەزار سوارەو چل هەزار (بەندە)[260]ی، واتا سۆدانیی تێدابێ؟".

سا بەهەرحاڵ، ئەم هەموو قسەگۆڕینو وێکنەچوونەی لە نێوان نووسینو گێڕانەوەی مێژوونووسانو، جاروباریش لە جیاوازی نووسینەکانی یەك مێژوونووسیشدا، کە (المقريزي) خۆیەتی، وامان لێدەکەن کە لێیان دوودڵ بینو قسەکانیان بە ڕاستو دروست دانەنێین، لەگەڵیاندا سەر حساب ببینەوە، نەخاسمە کە مەسەلەکەش بریتی بێ لە گێڕانەوەی ڕووداوی واقیعی قۆناغێکی زۆر کەمی دوارۆژەکانی دەوڵەتی فاتمیی، لەلایەکی ترەوە، دووریش نییە ئەم هەموو ناسەر ڕاستییە لە بارودۆخی شێواوو شڵەژاوی ژیانی بەدبەختی میسری ئەو سەردەمەوە هەڵتۆقیبێ، یان بە هۆی گۆڕانی قەوارەی لەشکرەوە پەیدابووبێ، کە لە وەختی شەڕدا زیاد دەبێ و لە کاتی ئاشتیدا قەوارەی دەدا لە کەمیی.

٧ـ شڵەژانی باری میسرو پێچانەوەی لەشکری فاتمیان:

ئێستا ئەوەمانزانی ڕەگەزو ڕەسەنە جۆربەجۆرەکانی سوپای فاتمیی، لە زۆربەی قۆناغەکانی مێژووی ئەم دەوڵەتەدا، لە نێو خۆیاندا دوژمن بوونو بە کوشتاری یەکدییەوە سەرگەرم بوون، هەرچەندیشە وەزەنیان بۆ لوتکەی ڕژێم نەبووە. ئەو ململانێیانە بە ئاواتی لەناوبردنی دەوڵەتی فاتمییەوە نەبووە، هەرچەندیشە بە بیانووی پاراستنی ئەو حوکمەوە ئەم

---

[255] ـ الخطط (طبعة معهد) ج٢، ق١، ص٤٤.

[256] ـ سفرنامە، ص٩٤ـ ٩٥.

[257] ـ ياقوت الحموي، معجم الادباء ، مكتبة عيسى البابى الحلبي وشركاه بمصر، طبعة أحمد فريد رفاعي، القاهرة، ج٦/ ١٠٩ـ ١١٣. وفيات الاعيان ٢١٠/١.

[258] ـ الخطط (طبعة المهد) ج٢، ق١، ص١٥.

[259] ـ مفرج الكروب، ٢٦/٢. بنؤرة: النجوم الزاهرة، ٧٦/٦.

[260] ـ الخطط، ن، ص.

هەموو شەڕو هەڵایەیان بەرپا دەکرد. ئەنجامیش، وەك، چۆن بەهۆی گەندەڵی و لاوازیی حوکمەوە، ئەم پاشاگەردانییە لەبرەودا بوو، بوو بە هۆی ڕووخانی دەوڵەتی فاتمیی.

بە پێویستی نازانین دووبارە بێینەوە سەر باسی ئەم گەندەڵیو گەلحۆییەی کە حوکمی فاتمییانی گرتەوەو، ڕووبەری جوگرافی دەوڵەتی میسری فاتمی هێنایەوە سەر ئەو ڕوبەرەی کە باکوری ئەفریقا و فەلەستینو پارچەی دیکەی لێ جیابووەوە.[٢٦١]

دوای هاتنی هەڵمەتە شامییەکەی شێرکۆو ڕوودانی ئەو هەموو کارەساتە قورسو گرانەی باسمانکردن، چار نەبوو، دەبوو لەشکرێکی نوێ ڕێکبخرێو جێگای لەشکری ئالۆزی فاتمییان بگرێتەوە، نەخاسمە خاوەنی هەڵمەتەکەش، واتە: نورەددین مەحمود، هەر لە یەکەم هەڵمەتەوە، بۆ تێکشکاندنی شانو شەوکەوتی فاتمییەکان تێدەکۆشاو دەیویست میسر بهێنێتەوە ژێر ڕکێفی دەوڵەتی عەباسی، هەرچەندیشە بارودۆخی ناوخۆی میسر، بەپلەی یەکەم، خۆی چارەنووسی میسری کێشا. هەرچی سەلاحەددینە، ئەو بەرەنگرشتنی حوکمێکی سەقامگیرو بەرقەراری نوێوە سەرگەرم بوو. خۆ دەبوو هێزێکی سەربازی ڕێكوپێکیشی هەبێو لە خۆبووردەبێو لە تەنگوچەڵەمەی چاوەڕوانکراوی ئایندەدا جێگای متمانەی بێو ئەرك و مەسرەفیشی بەتێریی بۆ تەیارو ئامادە بکرێ. دەشبوو چاپووکانەو ژیرانە، بۆ لەناوبردنی سوپای فاتمییان بکەوێتە خۆ.[٢٦٢]

ڕاستیشت دەوێ کارەساتی لەسەریەکی میسرو دووربینیی سەلاحەددینو ئەو توانستو لێزانینە سەربازییانەیەی لە (شحنە)کەی شاری دیمەشقدا (بەرلەوەی لەگەڵ مامیدا بێتە میسر)[٢٦٣]بەدەستیهێنا، هەروەها ئەو ئەزموونە چڕو دەوڵەمەندەی لە میسر شارەزایی لەلا پەیداکرد، چ لەگەڵ مامی، چ دوای مەرگی مامی، هەروەها کە کۆمەڵێ قەومو خوێشو خزمو لایەنگرانی لەدەوری خڕبوونەوە. ئەم هۆکارانە، بە ڕاستی، سەلاحەدینێکی فەرماندەی قاڵی سەربازیی پڕهزرو بە ئاوەزی پەیداکردو کردی بەو شەخسیەتە جەنگاوەرە بێ باكو بە جەرگە، بەرلەوەی حوکم بگرێتە دەستو بەرلەوەش کە لەشکرێکی ڕێکوپێکی جڵەو لەدەستی خۆی دامەزرێنێ.

پیمۆایە، شەرەکەی (البابین) یەکەم شەڕ بووبێ کە سەلاحەددین وەك یاریدەدەرێکی شێرکۆی مامی بەشداری تێدا کردبێ. بەڕاستی ئەم شەڕە، بەهرەمەندییو لێوەشاوەیی ئەم فەرماندارەی دەرخستو جارێکی دیکەش سەلماندی کە شێرکۆ ڕابەرێکی سەربازیی لێزانو تەکتیکسازێکی بێوێنەی یەکەمە. ئەوەبوو، بەهێزێکی کەمەوە، ملی نا لە هەردوو لەشکری خاچدروشمو لەشکری میسری (فاتمیی)و هەردوکیانی پایەماڵ کرد. ئەم پەلامارە بەزەفەرو پڕشکۆیە، وەك عاجبایەتییەکی سەرسامهێن، بەشانازییەوە لە مێژوودا تۆمارکرا، "بەڕاستیش سەیرە تەنیا دوو هەزار سوار، دڕ بە دوو سوپای میسرو سەربازگەی فەرەنگی کەناراوی میسر بدەنو تێکیان بشکێنن!".[٢٦٤]

لەم شەڕەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ئیدی پێویستی بەوەکرد، فەماندەو گەجەرو گوجەری لەشکری میسری (لەگەڵ دوژمن دەستتێکەڵ) پاکتاو بکرێن، ئەو سەرکەوتنە لە سایەی شێرکۆی فەرماندارەوە هاتە دەست، ئەو پلانەی شێرکۆ بۆ ئەو شەڕەی دانابوو، وەستایانە بەکارخرا. شێرکۆ، لەشکرەکەی خۆی دابەش کردو کردی بە بەرسنگێكو دوو قۆڵی لای ڕاستو لای چەپو، سەلاحەددینیشی لە پێش سنگی لەشکردا دانا، چونکە دەیزانی دوژمن لەوێوە هێرش دێنی،

[261] ـ لەم بارەیەوە بنۆڕە: د. حسن ابراهیم حسن، تأریخ الدولة الفاطمیة، وکتابه (الفاطمیون في مصر) د. ماجد ، ظهور خلافة الفاطمیین. د. سرور، الدولة الفاطمیة في مصر.

[262] ـ علی بیومی، قیام الدولة الأیوبیة في مصر، ص١٠١.

[263] ـ الروضتین، ج١، ق٢، ص٢٥٠.

[264] ـ الکامل، ٣٢٦/١١. الباهر، ١٣٤. الروضتین، ج١ ق٢، ص٤٣٨. الذهبي، العبر، ١٧٦/٤. مفرج الکروب، ١٥٠/١. الکواکب الدریة، ١٧١. شذرات الذهب، ٢٠٣/٤.

چونکە سەرلەشکر لەسنگی لەشکردا دەبێ. شێرکۆ فەرمانی دا بە سەلاحەددین لە کاتی دەستەویەخەدا، بەرە بەرە بکشێتەوەو خۆیشی فەرمانداریی قۆڵی ڕاستی دەکرد، واتا شێرکۆ ئەم پلانەی بۆ چەواشەکردنی دوژمن دانا. ئیدی ئەوەبوو، کاتێ هەردوو لەشکر تێکهەڵپرژان، سەلاحەددین بە پێی پلانەکە کشایەوەو خاچدروشمان دووی کەوتن، تا پاشکۆی لەشکرەکەیان کەوتە بەردەم شێرکۆ، جا ئەوجا شێرکۆ، بایدایەوەو پشتی لێگرتن‌و چاپوکانە، کەوتە پەلامارو لەشکری دوژمن ئالۆزاو بەیەکدا دەهاتن، ئەنجام ترسیان لێنیشت‌و نەبەردیان جێهێشت‌و هەڵاتن. پاشانیش سەلاحەدین بەرەو پیرییان پێشکەوتەوەو گەیشتە سەریان، مامیشی لە دوایانەوە دایدەپڵۆسین. دوژمن کەوتە نێوان مام‌و برازا، ملیان بۆ شمشێرو ڕمیان کەچکردو خۆیان دا بەدەستەوە.[265] بێگومان، ئەم شەڕە مەشق‌و ئەزموونێکی دیکەی لای سەلاحەددین زیاتر کردو لەوەوە فێربوو، کە پلانی ژیرانە، گەلێ جار لە زۆری‌و بۆری سەرباز چاکترە. ئیدی لەو شەڕەوە پتر لە توانست و لێهاتوویی خۆی دڵنیایی پەیداکردو بڕوای زیاتری بەخۆی هێنا. ئەزموونێکی دیکەی ئەوەبوو، ساڵی ٥٦٢ك/ ١١٦٧ز، کە لەگەڵ مامیدا لە ئەسکەندەرییە بوون، لەشکرێکی هاوبەشی خاچدروشمان‌و وەزیر شاور گەمارۆیان دان، ئەوەبوو شێرکۆی مامی، بەجێیهێشت‌و ڕووی کردە دەڤەری (الصعید)[266] و سەلاحەددین بە تەنیا بەری لە هەردوو لەشکری خاچدروشمان‌و لەشکری میسری گرت، کە لە قاهیرەوە بۆ گەمارۆدان‌و داگیرکردنی ئەو شارە هاتبوون. لەشکری لە ئەسکەندەرییە گەمارۆدراوی سەلاحەددین، بەهۆی سەختیی گەمارۆو کەمیی خۆراك‌و درێژەی ماوەی گەمارۆکەوە کە چوار مانگی خایاند،[267] کێشەیەکی لە کێش نەهاتووی بەسەرهات، وەلێ کۆڵی نەدا، لەوەشدا سەلاحەددین بە ناسۆرترین وانەی گەمارۆ فێربوو، هەرچەندیشە خەڵك‌و خوای ئەو شارە لە هەموو ڕێگەیەکەوە کۆمەکیان پێدەکردو "شانبەشانی سەلاحەددین شەڕکردنیان بە چاکەو بە ئەرکێکی ڕاست دەزانی".[268] ئەو خەم‌و تاڵاوەی لەو گەمارۆیەدا نۆشیی هەرگیزاو هەرگیز لەبیر نەدەچووەوە. بۆ هەڵمەتی سێیەمیش کە مامی داوای لێکرد، خۆی تەیارو ئامادە بکا بچێتە میسر، بە مامی گوت: "مامە، بە خودا قەسەم، هەموو موڵکی میسرم بدەنێ، هەنگاوی بۆ نانێم. ئەو تاڵاوەی لە ئەسکەندەرییە نۆشیم هەتا مردن لە بیرم ناچێت".[269]

دەنگی گەمارۆی ئەسکەندەرییە گەیشتە شێرکۆ، کە ئەو کات لە (قوص)ی دەڤەری (صعید)ی میسر، ئۆردوگای هەڵدابوو، خێرا کەوتە خۆیی‌و بە هانای سەلاحەددینەوە ڕێگای ئەسکەندەرییەی گرتە بەر. خاچدروشمان‌و دۆستانیان، هەرکە پێیانزانی گەمارۆیان هەڵوەشاندەوەو بەرەو دوا گەڕانەوە بۆ قاهیرە.

پاشان شێرکۆ لە (جمادی الاخر ٥٦٤ك/ ١١٦٩ز) دا کۆچی دوایی کرد. ئەستێرەی برازاکەی زیاتر ورشەی سەند "وەلێ سەلاحەددین گەورەترین پشتیوانی لەکیس چوو، هەرچەندیشە ژیانی ئایندەی تەنیا نەبووەو پیاوەی زیرەك‌و دانای لە دەوروپشت بووەو لە کاتی تەنگانەو لێقەوماندا ڕێنماییان کردووە". سەلاحەددین کە لەوەوپێش بەفەرمانی مامی ڕەفتاری دەکرد، بە مردنی مامی، ئیدی یەکسەر فەرمان کەوتە دەست خۆی. دەبوو خۆی بڕیار دەربکاو فەرمان بدات، بۆ هەموو ئەمانەش ئەنجومەنی جەنگ‌و ڕاوێژ، کە لە ژێر دەسەڵاتی خۆیدا بوو، بۆ ڕاوێژو تەکبیر کۆی دەکردنەوەو لەسەر بڕیارو فەرمانان پێکدەهاتن. دواتریش دەبینین بڕیارەکانی ئەم ئەنجوومەنە لە وڵاتی شامدا، کاتێ پێکدادان لەگەڵ خاچدروشماندا دەستپێدەکا، چەند گرنگ‌و بە بایەخ بووە.

گرنگترین شت کە سەلاحەددین لە ڕووداوە سەربازییەکانی پێشتر بۆی بوو بە دەرس. نەخاسمە شەڕی (البابین)و

---

[265] ـ شفاء القلوب، ٣٠. الكواكب الدرية، ١٧١. Lane – poole, Saladin, p, 89.

[266] ـ سنا البرق الشامي، ٦٤. مرآة الزمان، ٢٦٩/٨. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٦٦. الكواكب الدرية، ١٧١.

[267] ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٧٠. الكواكب الدرية، ١٧١. وفي سنا البرق (شهورا) ص٦٤.

[268] ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٧٠.

[269] ـ الكامل، ٣٤٣/١١، الباهر، ١٤١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٩٤. الكواكب الدرية، ١٧٧. ابن الطقطقا، محمد بن على بن طبا طبا، الفخري في الآداب السلطانية والدول الأسلامية، طبعة دار صادر، بيروت ١٩٦٦.

گەمارۆکەی ئەسکەندەرییەی. ئەو دەرسەیە، کە ببڕاو ببڕ ناکرێ‌و ناشێ، بۆ جەنگ پشت بە سەربازانی فاتمیی میسر ببەسترێ. ڕووداوە چاوەڕوانکراوەکانیش وەهای لێکرد بە زووترین کات بڕیاری پاکتاوکردنی ئەو لەشکرە بدات، کە هێشتا خۆی وەزیری خەلیفەی (العاضد) بوو. باسی ئەوەشمانکرد، کە وەزیرەکان هەروەك خەلیفە، لەشکری تایبەت بە خۆیان هەبوو، کەواتە سەلاحەددینیش وەزیر بووەو، وەك ئەوان، ئەمیش لەشکری خۆی هەبووە.

یەکەم ڕووداویش، ئەوەبوو کە سۆدانییەکان لە تاوسانی ساڵی (٥٦٤ك/ ١١٦٩ز)دا شۆڕشیان بەرپاکرد، چونکە بەرامبەر بەم وەزیرە لاوەی هێزی شامی هێناوەو دەیەوێ جێگای سەربازانی میسرو بە تایبەتیش جێگای سۆدانییەکان بگرێتەوە، زۆر داخ لە دڵ‌و تۆڵەخوازبوون، ئەوەبوو سەرگەورەی خەساوە ڕەشپێستەکان، ئەمینداری خەلیفە، کە (جوهر)ی ناو بوو، دەستی کرد بە فڕوفێڵ‌و لەگەڵ کۆمەڵێ میسریدا پێکهاتن، کە نامە بنێرن بۆ خاچدروشمان و بانگیان بکەن بۆ داگیرکردنی میسرو کە سەلاحەددینیش بۆیان بەدەرکەوت، ئەمان پشتی لێبگرن و بیخەنە نێوان دوو ئاگرەوەو لەناوی بەرن، بەڵام زەلامێ لە لایەنگرانی[270] سەلاحەددین نهێنی ئەو تەتەرەی کە دەبوو بچوایە بۆ لای خاچدروشمەکان هەڵماڵی، ئیدی سەلاحەددین فەرمانیدا بکەونە سوسەی کابرای ئەمینداری خەلیفە. کاتێکیش نیازی ناپاکانەی ساغ بووەوە، ئەوجا بێ سێ‌و دوو گرتی‌و لە پەتیدا، گەلێکیش لە قەوم‌و خوێشەکانی هەڵواسی، بەم کارەش سەربازی سۆدانییەکان لێی بەرقا کەوتن‌و "دەستیان کرد بە خڕبوونەوەو خۆئامادەکردن تا لە پەنجا هەزار کەس تێپەڕین"[271].

ئەوجا دەستیان کرد بە شۆڕش و داواکردنی تۆڵەو خوێنی سەرگەورەکەیان‌و لەگەڵ هێزەکانی سەلاحەددیندا کە (المقدم ابی الريجاء السمين) فەرمانداری دەکرد، لە جێگایەکدا لە قاهیرە کە هەتا ئەمرۆش (بين القصرين)ی پێدەڵێن. شەڕ قەوما، سەربازانی سەلاحەددین لەو شەڕەدا زەفەریان هیناو سەرکەوتن‌و ئاوریان لە ماڵە سۆدانییەکان بەردا‌و گەڕەکی (المنصور)ەشیان سووتاند، کە گەڕەکی سۆدانییەکان بوو.[272]

(شمس الدولة تورانشاه)ی برای سەلاحەددین ئەمیش هەتا (الجيزة) ڕاوەدووی نان‌و لەوێش تەنگەتاوی کردن تا (الصعيد)، ئیدی لەوێ چەندین جاری دیکەش یاخی بوون، ئەمیش سەرکوتی دەکردن، تا وای لێکردن هەر دەتگوت مەسەلەی سۆدانی هەر نییەو هەر نەشبووە.[273]

لەو زنجیرە یاخیبوونانەدا، یاخیبوونی (الكنز) لە هەموویان ترسناکتر بوو، (الكنز) لە ساڵی (٥٧٠ك/ ١١٧٥ز)دا سۆدانییەکانی هەڵاتووی (الصعيد)ی لە ژێر ئاڵای خۆیدا خڕکردنەوەو شۆڕشیان دەستپێکردو لەو شەڕاندا برایەکی (الهيجاء) بە دڕاندانەیی کوژراو چەند میرێکی دیکەش سەریان تێداچوو. ئەوجا سەلاحەددین زانی کە مەسەلەکە هەروا سانا نییەو ترسناکە، دەستبەجێ هێزێکی لە ژێر فەرماندەیی (الملك العادل)ی برای‌و (عزالدين بوسك بن چكۆ)ی خاڵۆزایدا کردنە سەرو ئەمان یاخیبوونەکەیان سەرکوت کردو (الكنز)یشیان کوشت. وەك (عماد الكاتب) یش دەڵێ: "دەوڵەت دوای ئەو کنزەی، کەنزی تری بەدەستەوە نەما".[274]

بەو نامەیەشدا کە سەلاحەددین بۆ (المستضيء)ی خەلیفەی عەبباسی نارد، دەردەکەوێ ژمارەی ئەو سۆدانییانەی لەناوی بردبوون لە سەد هەزار زەلام زیاتر بووە".[275]

پاشان سەلاحەددین بایدایەوە سەر سەربازە ئەرمەنییەکان و کەوتە وێزەیان. نامەیەکی بۆ بەغداد نارد، دەڵێ: "ئەرمەنییەکان، بەجەرگ‌و بە سامن، چەکی شەککەیان بە دەستەوەیەو وەك کۆڵنجی شان‌و مل بە ئازارن، زەهرن، تا

[270] ـ الكامل، ٣٤٥/١١، ٣٤٦. مفرج الكروب، ١٧٤/١ـ ١٧٥. البداية والنهاية ، ٢٥٧/١٢ـ ٢٥٨. ابن خلدون، مجلد ٥، ق٣، ص٦٢٣.

[271] ـ سنا البرق، ٨٣/١. الكامل، ٣٦٥/١١. الروضتين، ٤٥٣/١. مفرج الكروب، ١٧٦/١. ابن الفرات، ج١، مجلد ٤، ص٦٩. الكواكب الدرية، ١٨٤.

[272] ـ الروضتين، ٤٥١/١ـ ٤٥٢. ابن خلدون، مجلد ٥، ق٣، ص٦٢٤. ابن الفرات، ج١، مجلد ٤، ص٧١. شفاء القلوب، ٧٢. الكواكب الدرية، ١٨٥.

[273] ـ النجوم الزاهرة ، ٣٥٤/٥، ٧٦/٦. ابن الفرات، ن، م، ص Lane Poole, Saladin. P. 101.

[274] ـ سنا البرق، ١٧٥/١ـ ١٧٦. بنۆڕە: النوادر، ٤٧، ٤٨. الكامل، ٤١٤/١١. مفرج الكروب، ١٦/٢ـ ١٧. السلوك،٥٧/١ـ ٥٨. البيان والأعراب، ٤٦.

[275] ـ مفرج الكروب، ٢٦/٢. النجوم الزاهرة، ٧٨/٦. (دەڵێن لەم شەڕەدا هەشتا هەزار زەلامیان کوژراوە). شذرات الذهب ٢٣٦/٤.

بڵێی لووت بەرزن". [٢٧٦] ئەرمەنییەکان نیشانشکێنی لێزان بوون. سەلاحەددین (ئەهلی ذمە) [٢٧٧]ی نەدەویست، بۆ لەشکر، ئەهلی کیتابی نەسرانی و جوولەکەشی ڕێنەدەدا بین بە سەرباز.

ئەرمەنییەکان لە سەربازگەکانی خۆیاندا، لە نزیك ماڵە سۆدانییەکانەوە، پەنا گیرو یاخی بووبوون. لە بۆسەی ئەوەدا بوون، لەشکری سەلاحەددین لەبەر سۆدانییەکان هەڵبێ و ببێ بە نێچیری ئەوان. سەلاحەددینیش نەیکردە نامەردیی بارەگاکانیانی. کە کەوتبوونە نێوان ئەو تەلارەی باسمان کردن. ئاوری تێبەرداو هەموویانی سووتاند. ئەرمەنییەکان لەو سەربازگەیاندا، بەزۆری و بە چرو پری مۆڵ بووبوون، لەو شەڕەدا کەسیان دەرباز نەبوون. [٢٧٨]

بەم جۆرە سەلاحەددین بڕ برەی پشتی سوپای میسری شکاند، لە گۆڕەپانی میسردا. پیاوی بە دەستو هێزی بەرامبەر بە خۆی نەهێشت، ئەو هێزەشی لەناوبرد کە خەلیفە پشتی پێدەبەست.

سەرکوتکردنی ئەم بزوتنەوەیەی ئەرمەنەش ئەوە دەسەلمێنێ کە سەلاحەددین بووەتە خاوەن هێزێکی زەبر بەدەستو دەتوانێ لەشکرێکی گەورەی بە ئەزموونی وەك لەشکری فاتمییان پایەماڵ بکات. ساڵێکیش دوای ئەوە، واتا لە ساڵی (٥٦٥ك/ ١١٧٠ز) دا هێزێکی گەورەی خاچدروشمان کە بە کۆمەك و پشتگیریی هێزەکانی بیزەنتەی (صقلیە) لە شاری (دمیاط) دابەزیبوون، ئەوانیشی تێکشکاند. [٢٧٩]

سەلاحەددین، بەرلەوەی خاچدروشمان لە (دمیاط) دابەزن، بەپەلە گەیشتە دمیاطو بە پێی ئەزموونەکەی شاری ئەسکەندەرییە، کە لەوێ گەلێ شت فێربوو بوو، هەستا شاری دمیاطی تەژی کرد لەچەك و سەربازو ئازوقەو خاروبار، جا ئەوجا، لەناوجەرگەی شارەوە و لەدەرەوەی شاریشەوە پەلاماری دوژمنی داو نەیهێشت بەوەدا بگەن خۆیان بۆ هێرش ئامادە بکەن، نورەددین مەحمودیش کۆمەکی پێگەیاند، چونکە سەلاحەددین هەواڵی بۆ ناردبوو، کە لەشکرەکەی لە مەترسیدایەو بۆی نوسیبوو: "من ئەگەر لە پەلاماری (دمیاط) دوابکەوم، دەکەوێتە دەست فەرەنگو ئەگەر بشڕۆم، ئەوا، میسرییە فاتمییەکان هەر دوا بە دوای من ئەکەونە ئازاردانو تاڵانو بڕی خەڵکەکەی و لە فەرمانبەرداریم دەردەچن و بەدوشمدا دێنو فەرەنگیش لە پێشمەوەیەو کەسمان لێدەرناچێ". ئیدی نورەددین بێوچان، پۆست لە دوای پۆست هێزی بۆ دەنارد. [٢٨٠]لەهەمووشیان بەرچاوترو گەورەتر، ئەو هێزە بوو کە لە ژێر فەرماندەی (قطب الدین خسرو الهدبانی)[٢٨١]دا بۆی نارد. پاشان نورەددین خۆیشی هەڵیکوتایە سەر جێگاکانی ژێر دەستی فەرەنگو سەرو ماڵیانی حەلاڵ کردو خەڵکی تێبەردان. ئەم هێرشەی نورەددین پلانێ بوو لە جێی خۆیدا بوو، نورەددین ئەمە یەکەمجار نەبوو کە بۆ بار سووککردنی بەرەی شەڕی میسرو کۆمەکی سەلاحەددین، ئەم جۆرە هێرشانەی کردبێتەسەر خاچدروشمان لە پێگە ئەسڵییەکانی خۆیاند لە وڵاتی شام، دەیویست بەم جۆرە لە دوژمن بگەیەنێ ئەگەر لە میسردا زیادەڕۆیی بکەن، لە پێگەکانی شامیاندا تووشی بەلا دەبنو جێگەیان پێلەق دەکرێ، لەبەرئەوە خاچدروشمان بەوجۆرە گەمارۆیە قایل دەبوون، تا نورەددین یەخەیان بەربدا، بەم بۆنەیەوە، (ابن الأثیر)ی مێژوونووس بە نەستەق، لەسەر ئەم گەمارۆیە دەڵێ: "وشتر مرغ، بە دووی دوو قۆچدا دەگەڕا، هەردوو گوێچکەشی نایە بانی". [٢٨٢]

---

[276] ـ مفرج الكروب، ٢/٢٦.

[277] ـ السلوك، ١/٤٧. معجم الأدباء ٦/١٠٩.

[278] ـ ابن الفرات، ج١، مجلد ٤، ص٧٠.

[279] ـ الكامل، ١١/٣٥١، الباهر، ١٤٣. الروضتين، ج١، ق٢ ص٤٥٦. مفرج الكروب، ١/١٨٠. الخطط (طبعة المعهد) ٥/٤٢. شفاء القلوب، ٧٣.

[280] ـ الكامل، ١٠/٣٥٢. الباهر ١٤٤. ابن الفرات، ج١، ق٤، ص٨٤. ابن خلدون، مجلد ٥، ق٣، ص٦٢٥.

[281] ـ سنا البرق ١/٨٧. الروضتين، ١/٤٥٩.

[282] ـ الباهر ١٤٤.

گەمارۆی (دمیاط) پتر لە پەنجا ڕۆژی خایاند[٢٨٣]، خاچدروشمان لەم ماوەیەدا هەموو جۆرە ئامێرو ئامرازێکی گەمارۆی، نموونەی: مەنجەنیق و دەبابەو چەرخەی ئاور بارێنیان[٢٨٤] خستە کارو لەبەندەرەکەشدا هەزارو سەد کەڵەکو کەشتیان دابەزاند.[٢٨٥] وەك (المقریزی) دەڵێ: "بەڵایەکی سەخت و گران بوو".[٢٨٦]

گرنگیی تێکشکانی ئەم گەمارۆیە لەوەدایە، کە بووە هۆی بادانەوەی سیاسەتی خاچدروشمان بەرامبەر بە میسرو هێزی میسری سەردەمی ئەم وەزیرە تازەیەیان بۆ دەرکەوت و، بۆیان ساغ بوویەوە، کە هەر کۆششێ لەم بارەیەوە بە خەرجی بدەن بێهودەیەو وازیان لە دەستێوەردانی میسر هێناو خۆیان لێ کرکردو تا نورەددین و پاشانیش سەلاحەددین، هەردووکیان مردن، واتا تا چارەکە سەدەیەك. بە مردنی (الملك العادل) ساڵی ٦١٥ك/ ١٢١٨ز، خاچدروشمان لە دمیاط دووبارە تێهەڵچوونەوە، هەرچەندە ئەمجارەشیان هەر هیچیان بۆ نەکراو نووشووستییان هانی، چونکە سەلاحەددین هەتا مابوو لێگا لێگا قایمکاریی دروستدەکرد، ئەوەبوو ڕێسایەکی کوشتاری ڕێکوپێکی بۆ سەر هەردوو تاوەرەکەی هەردوولای بەندەرەکە دانابوو ئەم دوو تاوەرە کاتی خۆی بۆ بەربەستکردنی کەشتیی هێرشهێنان دامەزرابوون و هەردووکیشیان بە زنجیری ئاسن پێکەوە بەسترابوون.[٢٨٧]

خوا هەڵناگرێ خەلیفەی فاتمییانیش لەم شەڕەدا بەکردار یارمەتی سەلاحەددینی دەداوە، لێگا لێگا خەرج و مەسرەف و کەلوپەل و خاروباری بۆ ئەم وەزیرەی خۆی دەنارد، وە نەبێ سەلاحەددینیش نکوڵی لێکردبێ، ئەوەتا ئەویش دەڵێ: "لە (العاضد) چاوتێرترم نەدیوە، لە ماوەی شەڕی فەرەنگ لە (دمیاط)دا هەزار دیناری میسری بۆ ناردم، جگە لە جل و بەرگ و شتی لەو جۆرە بابەتانەش".[٢٨٨]

وەلێ مێژوونووسان نەیانگوتووە، زەلامەکانی خەلیفە لەو شەڕەدا بەشداربووبن، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە تەنیا لەشکرەکەی سەلاحەددین، ئەو دەست و توانستەی هەبووبێ میسر بپارێزێ، بگرە لە سەردەمی حوکمی خودی خەلیفەی فاتمییشدا. ئەم لەشکرە، ئەم ناوبانگ و شان و شەوکەتەی بە لێهاتوویی خۆی بەدەستهێنا، کە دوای ئەو هەموو شەڕانە کۆتایی بە سوپای فاتمییان هێنا. چ بە لە ناوبردنی ڕەگەزەکانی، بە تایبەتیش سۆدانییەکان، چ بە نانبڕینی کارمەندەکانی و، چ بە کوشتنی میرەکانی، کاتێ "هەر میرەو لە میرەکانی شام، بۆ لەناوبردنی میرێ لە میرەکانی میسر دامەزران".[٢٨٩] ئەوەبوو، لە تاریکایی شەودا، پڕ چەك دەوری ماڵەکانیان گرتن و کاتی بەدەرکەوتنیان باڵبەستیان کردن و "دەستیان بەسەر خانەو کاشانەو تەویلەو ئاغەڵ و گەنجینەو خاروبارو ماڵوموڵك و هەموو شتێکی دیکەیاندا گرت".[٢٩٠]

ئەو ڕووداوانە پێش ماوەیەکی کەم لە مردنی (العاضد) ڕوویاندا، کاتێکیش بەرگوێی کەوت، گەلێکی پێ نیگەران

---

283 سنا البرق ٨٧/١. الكامل ٣٥٢/١١. الروضتين، ٤٥٧/١. الكواكب الدرية، ١٨٦. بدائع الزهور، ٧١/١. ابن الفرات، ج١، ق٤، ص٨٤.
،Stevenson, The Crusaders in The east

284 ـ الروضتين، ٤٥٧/١. ابن الفرات ج١، ق٤، ص٨٢.

285 ـ ابن الفرات ، ن، ص. ابن اياس دەڵێ: "٢٠٠ کەڵەك و کەشتی بوون". تأريخ مصر ٧٢/١. لین پۆڵیش دەڵی: "٢٢٠ کەڵەك و کەشتی بوون".
.١٠٣Saladin . p.

286 ـ الخطط، (طبعة المعهد) ٤٢/٥.

287 ـ القزويني، آثار البلاد، طبعة دار صا در د ار بيروت، لبنان، ١٩٦٠. ص١٩٣. الظاهرى، زبدة كشف المما ليك وبيان الطرق والمالك، اعتناء وتصحيح بولس راويس، مطبعة الجمهورية، باريس ١٨٩٤. ص٣٥. الخطط، (طبعة المعهد)، ٤٣/٥. ميخائيل عواد، المآصر في بلاد الروم، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٤٨، ص٣٩.

288 ـ الكامل، ٣٥٢/١١. مفرج الكروب، ١٨٣/١. الروضتين، ٤٥٧/١. الذهبي العبر، ١٨٩/٤. النجوم الزاهرة، ٧/٦. شفاء القلوب، ٧٣. الخطط (طبعة المعهد) ٤٣/٥.

289 ـ ابن الفرات ج١، مجلد ٤، ص١٣٠.

290 ـ ن، م، ص.

بوو، کە (العاضد) لە سەلاحەددینی پرسی، ئەمەی بۆچی کردووە؟ سەلاحەددین پێی گوت: "ئەو میرانە لە فەرمانی تۆ یاخینە، دەیانکوژین، کەسانی دیکەت بۆ دادەنێین، گوێ بە فەرمانت بن، خەلیفەش قایل بوو، زیاتریش سەلاحەددینی بەدڵدا چوو".[291]

ڕێی تێناچێ (العاضد) بڕوای بە قسەکانی سەلاحەددین کردبێ، وەلێ چاریش ناچار بوو، هیچی لەباردا نەبوو، سەری گوریسەکەشی لەدەست دەرچوو بوو. بەهەر حاڵ سەلاحەددین ئەوەی ویستی، کردی، شان و شەوکەتی بەهێزتر بوو. دەنگوباسی سەربازانی میسر پێچرایەوەو لە ئارادا نەما.[292]

ڕاستیشت دەوێ سوپای فاتمیی هەر خۆی لە خۆیدا کەوتبووە قۆناغی کەنەفتیی و بێدەستی و لاربوونەوە، داواکردنی یارمەتی و هانابردن بۆ نورەددین نیشانەی ئەم بێدەسەلاتییەو بەو سانایی لەناوبردنەی ئەو سوپایەیە، هەرچەندیشە لەشکرەکەی سەلاحەددین و سوپای فاتمیی لەقەبارەدا، بە تەواویێ فەرق و جیاوازییان هەبوو. (ابن أبي طي الحلبي) کە هاوچەرخی سەلاحەددین بووە، دەگێڕێتەوە، دەڵێ: (أسدالدین شێرکۆ) لە هەڵمەتی یەکەمیدا بۆ سەر میسر کە ئەم هەموو سەربازەی دەوڵەتی فاتمییەی بە چاوی خۆی دی، هەموو لایەکیان کۆنترۆڵ کردووەو ڕێگاوبان و سەرکۆلانیان بە تەواوی گرتووە، کە ئەمانەی دی لای کردەوە بەلای شاوری وەزیرداو گوتی: "کابرا، تۆ ئێمەت کەشەنگ و ماندو کرد، ئێمەت لە خشتە بردو گوتت، میسر سەربازی تێدانییە، ئێمەش، بەم لەشکرۆکە کەمەوە، بەهەڵەداوان هاتین، شاور وەڵامی دایەوە، گوتی: "خەمت نەبێ، بەزۆری و بۆریدا مەڕوانە، ئەمانە زۆربەی زۆریان جۆلا و فەلان، بەدەنگی دەهۆڵ خڕ دەبنەوەو بەدارو گالۆرک بلاوەی لێدەکەن، ئەی، ئەگەر، شەڕ بقەومێ و کوشتار گەرم بێ و سەگ خاوەنی خۆی نەناسێ، ئەوسا چۆنیان تێدەگەی؟"[293]

بێگومان ئەمە، بەڵگەی ئەوەیە کە سوپای فاتمییەکان، لە دوا دوا ساڵەکانی تەمەنی ئەم دەوڵەتەدا، بەیەکجاری گرۆڵەی کەوتبووە لێژی و، بەخێرایی بەرەو سەرەنگرێبوون دەچوو.

لەوەی باسمان کرد، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە سەلاحەددین، ڕۆژ لە دوای ڕۆژ، زیاتر بەرپێی خۆی بۆ کۆنترۆڵکردنی میسر دەبینی و بەهەموو شێوەیەك بۆ لەناوبردنی لەشکری میسر لەپەژارەو کۆششدا بووەو بۆ بنیادنان و بەرەو چاتر پێشخستنی سوپاکەی خۆی بەردەوام سەرگەرم بووە.

٨- کرۆکی سوپای ئەییوبییەکان:

دوای مردنی شێرکۆ، تیپە سەربازییەکەی، مایەوە، کە بە ناوی خۆیەوە ناونرا (تیپی ئەسەدی)، ڕۆڵی ئەم تیپە لە بە وەزیردانانی سەلاحەددیندا، ڕۆڵێکی بەرچاوو دیارە، ئەم تیپە لە پێنجسەد سوار کەمتر نەبوون.[294] هەر ئەم تیپە بوو بەکرۆکی لەشکری ئەییوبی لە میسر، میرو فەرماندارى گەورە گەورەی تێدا پەیدابوون و پێگەیشتن، بە نموونە وەك" جاولی الاسدی، حسام الدین تمرتاشی کوڕی و سیف الدین بازگۆج و ئەرسەلان بغاو عزالدین ارسل و سنقر الوشاقی و کەسانی دیکەش".

پاشان تیپێکی نوێی دی سەری هەڵدا، ئەویش هاتە کایەوە پێی دەوگوترا تیپی (الصلاحیة). ئەم تیپی دووەمە هەمووی قەوم و خوێش و هەڵبژاردەی سەلاحەددین بوون و (ألأمیر أبو الهیجاء السمین الهذباني) فەرماندەیی دەکرد، لە ڕیزەکانی ئەم تیپەوە تاقمێ میری ناوداری، نموونەی وەك" فخر الدین چهارکس الناصري و سیف الدین بن علي أحمد المشطوب و کەسانی دیکەش" هەڵکەوتن و ناویان دەرکرد، هەروەك چاوەڕوانی دەکرا، سەلاحەددین پاش لەناوبردنی لەشکری فاتمیی فەرماندەو کاربەدەستانی دووبارە لە کوردو تورك دانایەوە، تا سەرلەنوێ لەشکر بنیاد بنێنەوە و

---

291 - ن، م، ض. بنؤرِة: الروضتین، ج١، ق٢، ص٤٩٨.

292 - ن، م، ص.

293 - الروضتین، ج١، ق٢، ص٤١٩.

294 - الروضتین، ج١، ق٢، ص٤٣٨. ابن الفرات ج١، ق٤، ص٥٦.

سۆدانی و ئەرمەنی و بەربەری تێدانەهێشت.

المقريزي دەڵێ: "كە سوڵتان سەلاحەددین دەوڵەتی فاتمیی ڕامالّی، ئیدی ڕەش پێست و میرەكانی میسرو عوربان و ئەرمەنیشی لە سوپاكەی دا نەهێشت و لەشكرێكی نوێی لە كوردو تورك، بە تایبەتی لەم دوو نەتەوەیە پێكهێنا".[٢٩٥] ئەو دوو نەتەوەیە، بە كەمبەشی و برسێتی و ژیان گوزەرانی سەخت ڕاهاتبوون و زیاتر بەرگەی ژیانی كاروانی و سەفەرو كوشتاریان دەگرت.[٢٩٦]

ابن اياس گوتویەتی، سەلاحەددین هەر ئۆردوگاو لەشكرێكی ساختە لە میسردا بووبێ، هیچی نەهێشتن، كە بریتی بوون لە "صقالبة،كدانة، مصامدة، ئەرمەن و شناترة العرب، كۆیلەو ڕەشپێست". ئەو تایەفانەی سەر لەبەر سڕینەوەو سەربازگەلی نوێی بە تایبەتیش لە كورد پڕچەك كرد".[٢٩٧]

لەم حیكایەتەوە دەردەكەوێ، ژمارەی تورك لە لەشكری سەلاحەددیندا، لەوەی سەردەمی مامی كەمتر بوونەوە، چونكە وەكو پێشتر باسمان كرد، (عين الدولة الياروقي)، سەرتیپی یاروقییەكان و (عزالدين جورديك النوري) و كەسانی توركلی دیكەی سەر بە نوورەددین، كە هەموویان تورك بوون، لە لەشكرەكەی سەلاحەددین كشانەوەو، لەبەرئەوەی قایل نەدەبوون سەلاحەددین پاش مردنی مامی كرا بە وەزیری میسر. ئەوان وەزارەتیان بۆ خۆیان دەویست. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ كە یاروقییەكان وازیان هێنابێ و بەشدارییان لە سوپای ئەیووبییەكاندا نەكردبێ، نەخێر. بەشدارییان كردووەو لە شەڕەكانی دژ بە خاچدروشماندا، ڕۆڵی بەرچاویان گێڕاوەو سەلاحەددین ئەمانیشی لەگەڵ ئەو سوپایەدا نارد، كە ڕۆیشتن بەرلە هەڵمەتەكە بگرن، كە ئەڵمانییەكان بە نیازی داگیركردنی خاكی شام و كەناراوەكانی فەلەستین دەستیان دابوێ.[٢٩٨]

ئەمان لە كاتێكی هاتوونەهاتا (لحظة حرجة)، گەیشتنە گۆڕەپانی شەڕەكەو، فەرماندەی قۆڵی ڕاستی لەشكری سەلاحەددین درا بە مان و لەپشت قودسیشەوە كەوتنە پەلاماری ڕێگاوبانی هێنانی ئازووقەو خارووباری لەشكری خاچدروشمان، ئەمەش تا ڕاددەیەكی زۆر كاری كردە سەر دوژمن و ناچار كران پاشەكشە بكەن و لەشكركێشی ڕابگرن، بە تایبەتییش كاتێ: "بدرالدين دلدرم الياروقي بە خەڵكێكی زۆری توركمانەوە گەیشتە ئەوێ و سەلاحەددین چاوی پێی كەوت و ڕێزی پێویستی لێنا".[٢٩٩]

ڕاستیشت دەوێ، سەلاحەددین لە پێكهێنانی سوپاكەیدا، تەنیا بە كوردو پاشانیش بە توركمانیش دانەكەوت، بەڵكو وەك دەگێڕنەوە، مامی بەچەند هۆزێكی عارەب كە لە میسرو شام نیشتەجێ بوون پشتی قایم كردبوو. دەبێ ئەوەش بزانین، كە گوتت عەرەب، واتا خەڵكی شارانشین و هۆزەكان، دەبێ ئەوەش بڵێین كاتێ (أسدالدين شێركۆ) داڵدەی بردە ناوچەی (جيزه)، هۆزە عەرەبەكانی ئەوێی لەخۆی نزیك كردەوەو دۆستایەتی لەگەڵیانا سازدا، بەتایبەتیش لەگەڵ "شەرەفمەندانی جەعفەری و طلحي و قرشي و خەڵكانی تریش".[٣٠٠] پاشان بەرەو لای (الصعيد) كەوتەڕێ و كاتێكیش شاری (قوص)، "عورباتێكی زۆرو خەڵكی ئەو وڵاتەشی چوونە پاڵ".[٣٠١]

---

[295] ـ الخطط (طبعة اوفسيت) ٩٤/١.

[296] ـ مقدمة ابن خلدون، المطبعة البهية المصرية، ميدان الأزهر، (تأريخ بلا) ص١٩٠. ابن الأزرق، بدائع السلك في طبائع الملك، منشورات وزارة الأعلام، بغداد ١٩٧٧، ج١، ص١٥٥. د. سعداوي، جيش مصر، طبعة لجنة البيان العربي، القاهرة ١٩٥٦. ص٩.

[297] ـ بدائع الزهور، ٧٠/١. امين الخولى، الجندية والسلم، مطبعة الرسالة القاهرة ١٩٦٠، ص٥.

[298] ـ العماد الكاتب، الفتح القسي في الفتح المقدسي، تحقيق: محمد محمود صبح، الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٥، ص٣٩٤. النوادر ص١٢٦.

[299] ـ النوادر، ٢١١.

[300] ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٢٥. المقريزى ، البيان والاعراب ص٢٢.

[301] ـ الروضتين، ص٤٢٧. الخطط (طبعة المعهد) ج٣، ق٢، ص١٨٩. شفاء القلوب، ٣٠.

سەلاحەددین بە پێی ڕەوشی مامی، عەرەبەکانی میسری دەهێنایە ڕیزی لەشکرەوە، وادیارە بەشێکیشیان هەروەك سەربازی فەرمیی هاتبنە ڕیزی لەشکرەوە. لەو نمایشە سەربازییەشدا کە سەلاحەددین لە ڕۆژی (٨)ی موحەڕڕەمی ساڵی (٥٦٧ك/ ١١ئەیلولی ١١٧١ز)دا، واتا دوابەدوای بڕینی گوتاری فاتمیی و پێش مردنی (العاضد) بە دوو ڕۆژ، سازیدا، عارەبی (الجذامیون)یش لەگەڵ بەشداربووانذا بەشدارییان کرد.[302] ئەو عارەبانەحەوت هەزار سوارەیان هەبوون، پاشان کەمکرانەوە بۆ هەزارو سێ سەد سوارە و پارەو پوولێکیش کە بۆیان بڕدرابوویەوە کەمکرایەوە، هاتە سەر دەیەك (العشر) واتا، کرا بە سەدهەزار دینار، لەگەڵ عارەبەکانی (الفعالبة) یشدا هەر بەو پێودانگە. ئەمەش بووە مایەی ئەوە کە هەردوو گرووپی عارەبی (الجذامیء الفعالبه) "بتۆرێن و تورەبن و هەڕەشەی لایەنی فەرەنگ گرتن بکەن".[303]

نشینە (المواطن)ی الثعالبة کەوتبووە ئەم لای میسر، بەر بە شام، کەوتبوە نێوان (العریش رفح)ەوە، هەرچی نشینەی هۆزی (الجذامین)ە، ئەوە، کەوتبووە نێوان قاهیرەو (عقبە ایله)[304]وە. ئەمانە عارەبی کۆنی میسرن و لەگەل هێرشەکانی سەرەتای ئیسلامدا هاتنە ئەم وڵاتە.[305]

وێڕای ئەمانەش، کۆمەڵانی خەڵکی دیکەی عارەب، چ بۆ غەزاو چ بۆ تالان و چەپاوڵ، وەك سەربازی نافەرمی و غەیرە نیزامی یاریی سەلاحەددینیانداو کۆمەکیان لەگەڵدا کرد. بەهەمان شێوە، نورەددینیش لەگەڵ هۆزەکانی عارەبی شام، بەنموونە وەك (بني بحتر القحطاني) کردیە هاوکاریی و بڕیاریشی بۆ دەرکردن هەر ماڵ و موڵکێ بە دەستیانەوە هەیە، بە دەستیانەوە بمێنێ و بۆ خۆیان بێت.[306]

نورەددین سوودی لە عوربانی دانیشتووانی بەشەکانی باشوور و خوارووی وڵاتی شام بینی و وەك چاوساغ و شارەزای ڕێگاوبان بە کاری دەهێنان و پێش لەشکر دەکەوتن، بە تایبەتیش لە هەردوو سارای نێوان میسرو شامدا.[307] ڕووداوەکانی پاشینیش دەریخست کە ئەو عارەبانە لە سوپای سەلاحەددینیشدا وەك شارەزاو چاوساغی ڕێگاوبان ئیشیان دەکرد. لەلایەکی دیکەوە، بەشێکیان بووبوون بە جاشی خاچدروشمان.[308] بەتایبەتیش بە جاشی هێزەکانی ڕیشارد شێردڵ.

بێگومان بەدووی سارانشینی جاشی خاچدروشمان کە هەرگیز لە خزمەتی دوژمنی خۆیان و دوژمنی وڵاتەکەشیاندا بوون، بوونە مایەی سەرئێشەو کێشە بۆ لەشکرەکەی سەلاحەددین، بە تایبەتییش هۆزی (بنی عباد)[309] کە وەك (العماد الکاتب) باسیان دەکا دەڵێ، ئەمانە چاونەترس و بەجەرگن، لەناوچەیەکدا دەژیان پێی دەگوترێ ناوچەی (صرخد) کە لەگەڵ ناوچەی (حۆران)دا، دراوسێی شانبەشانەو هەردوو ناوچەکەش سەربە ئیدارەی دیمەشقن.[310]

سەلاحەددین لە ساڵی (٥٦٨ك/ ١١٧٢ز) دوو سەد قارەمانی هەڵاتوویی جەنگی دوورخستبوونەوە بۆ دیمەشق و داواشی لە نورەددین مەحمود کردبوو کە "لە هەرێمێکدا هەر بە موڵك، نەخشەی چەند پارچە زەوییەکیان بۆ بکێشێ و

---

302 - السلوك، ١/٤٧. الخطط (طبعة المعهد) ج٢، ق١، ص١٦.

303 - السلوك والخطط، ن، ص.

304 - البيان والاعراب، ص١٩.

305 - ن، م، ص٢٣.

306 - صالح بن يحيى، كتاب تأريخ بيروت، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٦٩، ص٩٠. د. ابراهيم علي طرحان، النظم الاقطاعية، دار الكتاب العربي للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٨، ص٣٢.

307 - اسامة بن منقذ ، الاعتبار ، ص١١.

308 - الروضتين، ج١، ق٢، ص٥٢٦. مرآة الزمان، ج٨، ق١، ص٢٩٣.

309 - النوادر، ٢١٣، مفرج الكروب، ٢/٢٨٣. أبو شامة ، الروضتين في اخبار الدولتين، مجلد يضم الجزء الاول والثانى، مطبعة وادي النيل، القاهرة ، ١٢٨٧هـ، ٢/١٩٢.

310 - سنا البرق، ١/١٢٥. القلقشندي، نهاية الارب في معرفة انساب العرب، مطبعة النجاح، بغداد ١٩٥٨، ص١٣٤.

دەستیان لە کفرو لەولاتەکشی وەکێشی".[311] مەبەستیش ئەوەیە، کە ئەوانە هاوکاریی خاچدروشمان دەکەن و لە ناوچەی نێوان میسرو شامدا مەترسییان پەیدا کردووە، بە تایبەتیش کە "شارەزاو ئاگاداری جرت و فرت و فڕوفێڵی ئەو ناوچەیەن".[312]

دووریش نییە، ململانێی نێوان سارانشینانی ئەو ناوچەیە لەناوخۆیاندا، بووبێتە مایەی ئەوەی هەندێکیان لەڕقی هەندێکیان پاڵی بە دوژمنەوە دابێ، هەواو هەوەسی سارانشینانیش ئەو هەست و هۆشە ئایینی و ئەو ژیانە ڕێکوپێکە هەڵناگرێ و ئەو ئاوەزەی نییە بچێ شانبەشانی لەشکری سەلاحەددین بکەوێتە غەزاوە. خاچدروشمانیش لێگا لێگا دەمیان شیرین دەکردن و بۆ لای خۆیان ڕایاندەکێشان و دەیانکردن بە جاشی خۆیان و لە میللەتەکەی خۆیان هەڵیاندەگەڕاندنەوە، تا وای لێهات دەغڵ و دانیشیان بۆ فەرەنگەکان ئاوەدیو دەکرد.[313] هەر لەبەر ئەوەشە کە (العماد الکاتب) شتی کرچ و کاڵ و ترش و تاڵیان پێبڵێ.[314]

هەروەك هەندێ لەو عەرەبانەی باسمانکردن، چەندین دەستەو کۆمەڵیش لە مەغریبییەکان چوونە ڕیزی لەشکری سەلاحەددینەوە، ڕەنگە ئەمانیش هەروەك سەربازگەلی نافەرمیی و غەیرە نیزامیی بۆ غەزاو بۆ ئایین ئەمەیان کردبێ. لەوەش زیاتر کە (ابن جبیر)ی گەڕۆکی خەڵکی مەغریب، لەسەردەمی سەلاحەددیندا بە میسرو شامدا گەڕاوەو باسیان دەکا، هیچ شتێکی تریان لەبارەوە نازانین. ئەو باسیان دەکاو دەڵێ: "زەلامی دەوڵەمەندی خێرخوازو چاکەکار، خانمان و ئاغاژنان، بەشێ لە دارایی و سامانی خۆیان بۆ ئازادکردنی ئەو مەغریبییانە تەرخان دەکرد، کە بەدیلی کەوتبوونە دەست خاچدروشمان".[315] ڕاستیشت دەوێ مەغریبییەکان هەروەك لە لەشکری میسری فاتمییدا هاوپشك بوونە، وەك باسمان کرد، لە لەشکری نورەددین مەحمودیشدا بەشدارییان کردوە. (ابن جبیر) دەڵێ: "نورەددین مەحمود کاتێ نەخۆش کەوت، نەزری کرد دوازدە هەزار دینار بۆ سەرکڕینەوە (فداء)ی دیلە مەغریبییەکان دابڕدرێ".[316]

سەرچاوەو ژێدەران دەڵێن، ئەوانەی کاروباری گەرماوەکانی لەشکری ئەییوبییەکانیان لە ماوەی دوو ساڵ درێژەکێشانی گەمارۆکەی (عکا)دا بەڕێوەبرد، زۆربەی زۆریان مەغریبی بوون.[317]

٩- قەوارەو بەرەو چاتر گۆڕانی سوپای ئەییوبییەکان:

گوتمان، ئەو ڕووداوە گەورەو گرنگانەی هەر لە هەڵمەتەکەی شامی نورەددینەوە بەسەر میسردا هاتن، بوونە بنەمایەك لە بنەماکانی پەیدابوونی سوپای ئەییوبی، ئەو سوپایەی چ لە سەردەمی وەزارەتی شێرکۆو سەلاحەددین و، چ دوای لە ناودانی خیلافەتی فاتمییەکان، پاراستنی ولاتی میسری گرتە ئەستۆی خۆی، توانست و توانی ئەم لەشکرە هەند بەرەوچاتر گۆڕاو، هەند دای لە زیادی، توانی بەر بەهێرشەکانی خاچدروشم و صقلیەو بێزەنتییەکانیش بگرێ و تێکیانبشکێنێ و بزووتنەوەکانی دژ بەر حوکمی تازە پەیدابووی ناوەخۆی میسریش سەرکوت بکات.

دوای زانینی ڕەگەزو ڕەسەنگەلی پێکهێنەرانی ئەم سوپایە، ئێستا بۆ زانینی سەویەو توانستی کوشتارو جەنگاوەریی ئەم سوپایە" بە گشتیی پێویستە قەبارەکەشی بزانین. (المقریزي) لە زمان گەورە ڕاوێژکاریی سەلاحەددین (القاضي الفاضل)ەوە، دەگێڕێتەوەو نووسیویەتی: "سەرەتای ساڵی (٥٦٧ك/ ١١٧١ز)، هەر بە لەناوبردنی خیلافەتی فاتمیان نمایشێکی سەربازی سازدرا. هەموو جۆرە بەشەکانی کۆن و نوێی سوپای سەلاحەددین، بە چەك و ئەسپ و

311 ـ سنا البرق، ١/١٢٥.

312 بۆ شرۆڤەی زۆرتر، بڕوانە: کتاب، درید عبدالقادر نوري، سیاسة صلاح الدین، مطبعة الارشاد، بغداد ١٩٧٦ ص١٠٢ـ ١٠٣.

313 ـ السلوك، ١/٧١.

314 ـ سناالبرق الشامي، ١/٢٩٩. وجب (صلاح الدین) ص١٧٣، هامش ٧١، نقلا عن مخطوط (البرق الشامي)، ج١، ورقة ١٧.

315 ـ رحلة ابن جبیر، طبعة دار صادر، دار بیروت، بیروت ١٩٦٤، ص٢٨٠.

316 ـ ن ، م، ص.

317 ـ السلوك، ١/٩٤، نقلا عن عبداللطیف البغدادی، معاصر صلاح الدین في کتاب (الأعتبار).

ئامێرو ئامرازی جەنگەوە بەشدارییان تێدا کرد". ئەو کاتە تازە من گەیشتبوومە قاهیرە، نوێنەرانی بێزەنتەو خاچدروشمەو ڕۆمەو فەڕەنگیش بانگ کرابوون و لەوێ بوون. بەڕاستییش نمایشێکی سەربازی تا بڵێی گەورەو گرنگ بوو، هێز لە دوای هێزو (طلب دوای طلب)،[318] واتا لق دوای لق، بەدووی یەکدا، ملیان لێنابوو بەڕیز دەڕۆیشتن.

طلب، بە زمانی (الغز)، وەك (المقريزي) دەڵێ: "میری لقە، ئاڵای بەرزو شەیپووری تایبەت بە لقەکەی خۆی لە پێشەوەیەو دووسەد سوارو، سەد سوارو، حەفتا سواری لە ژێر ئاڵادایە". نمایشەکە لە بەیانییەوە تا خۆرئاوابوون و تاریکبوونیش درێژەی کێشاو دوایی نەدەهات، سەدوچل و حەوت لق لەو خۆ دەرخستنەدا بەشداربوون. جگە لەوانە بیست لقیش دیار نەبوون و نەهاتبوون، (القاضي الفاضل) درێژەی پێدەداو دەڵی: "بەمەزەننە چواردە هەزار سوارە دەبوون، زۆربەیان (طواشي)،[319] واتا لە نۆکەرە نزیکەکانی خەلیفە بوون". (طواشي) کە بە کوردی، ئەکا، نۆکەر، پاداشتیان حەوت سەد دینارو، هەزار دینارو، سەدو بیست دینار بووە. (برك)یشیان، واتا ولاغیشیان لە دەسەر بەرەو ژێر ئەسپ و ئێسترو گوێدرێژو وشتریان پێبووە. هەرزەکارێکیش چەکەکەی بۆ هەڵدەگرت و باقیمەنی سەربازەکانیش (قراغلامییە)،[320] واتا لە هەرزەکارە ڕەشپێستەکان بوون.

لەم شرۆڤەیەوە. کە لە کردارێکی سەرژمێری دەچێ. دەردەکەوێ کە سەلاحەددین سوپایەکی هەبوو، نزیکەی شازدە هەزار هەر سوارەی تێدابووە، وەلێ نە (المقريزي)و نە (القاضي الفاضل)یش ژمارەی (الطواشية)و ژمارەی (القرەغلاميه)یان پیشان نەداوە، تەنها هەر هێندە دەڵێن کە زۆربەی (الأطلاب)ەکان، (طواشي) بوونە.

پاش تێپەڕبوونی دە ساڵ، واتا لە ساڵی ٥٧٧ك/ ١١٨١ز) دا، سوڵتان سەلاحەددین دەستی کردەوە بە سەرژمێرییەکی نوێی هێزەکانی سوپاکەی، بێگومان لەماوەی ئەو دە ساڵەشدا هەموو شتێ گۆڕا بەرەوچاتری گۆڕانێکی زەق و بەرچاویش لە مێژوو ناوچەکە هاتبووە کایەوەو لەشکرەکانی سەلاحەددینیشی گرتبووەو کاری تەواویشی لە پێکهاتەو توانست و قەبارەو پسپۆڕیی و ئەزموون و شارەزایی سوپای ئەییوبی کردبوو. ئەوەبوو، هێرشێك لە ژێر فەرماندەیی (شمس الدولة تۆران شاە بن أيوب) ی برای سەلاحەددیندا، لە مانگی ڕەجەبی ٥٦٩ك/ ١١٧٤ز[321]دا، کرایە سەر وڵاتی یەمەن.[322] پاشان لە کۆتایی ساڵی (٥٦٩ك)و بەرایی ساڵی (٥٧٠ك/ ١١٧٤ز)[323]دا، دابەزینە بەرفراوانەکەی

---

[318] ـ (طلب) وشەیەکی کوردی تورکییە، هەروەك (المقريزي) دەڵی، سەیرێکی سەرەوە بکە، مانای ئەو میرەیە کە لە مەیدانی شەڕدا دووسەد سوارەی لە ژێر دەستە، هەروەها بە فەرماندارییی سەد سوارو، حەفتا سواریش دەگوترێ، ئەم وشەیە یەکەمجار لە میسرو شامدا کەوتە سەر زمان، لە ڕۆژانی سەلاحەدیندا. بنۆڕە: السلوك، ج١، ق١، ص٢٤٨. پەراوێز. مفرج الكروب، ٥٩/٢ پەراوێزی/٣.

[319] ـ (المقريزي) لە شرۆڤەی وشەی (الطواشي) مەتنەکەدا، دەڵێ: خزمەتکاری خەلیفە بوون، واتا نۆکەر، (الأستاذون)یشیان پێگوتراوە، صبح الأعشى، ٤٧٧/٣. لە مانایەکی تردا، کە لەگەڵ ئەم بابەتەدا نالوێ، بە "نۆکەرە خەساوەکان" هاتووە، صبح الأعشى، ٤٥٦/٥. بنۆڕە: د. حسن الباشا، الالقاب الأسلامية فى التأريخ والوثائق والآثار، ، مطبعة لجنه بيان العربي، القاهرة، ١٩٥٧، ص٣٨٢، ئەمەش ئەوە دەگەیەنی کە (الطواشي) لەو سەردەمەدا ، مەبەستی لە پلەیەك زیاترو بەرزتر بووە، چونکە (طواشي) بەمانای (سوارچاکیش) هاتووە. لین پۆڵ ، saladin. P, ١٥٤. لایوایە کە (طواشي) لەتاوسەوە هاتبێ Toassin، وەك وليم الصوري دەڵی: تاوسیش بۆ وەسفی زەلامی قۆز بەکاردێ، ئەم (الطواشي)یانەش هەڵبژاردەی خەڵکن. هەندێکیان لە سوپای سەلاحەددیندا بوونە فەرماندە. د. سعداوي، التأريخ الحربي ص١١٠، هەرچەندیشە من خۆم ڕای (لین پۆڵ) بە ڕاست دانانێم.

[320] ـ الخطط (طبعة المعهد)، ج٢، ق١، ص١٦. (القراغلامية)ش، بە تورکی، واتا (کوڕی ڕەش)، ڕەنگە هەر بە سۆدانییەکان گوترابێ و پاشان هەموو ئەو سوارانەشی گرتبێتەوە کە لە (طواشي) پلە نزمترن، هەروەك لە شرۆڤەکەوە دەردەکەوێ.

[321] ـ النوادر، ٤٦. الكامل، ٣٩٦/١١. وفيات الاعيان، ٣٠٦/١. الروضتين ج١، ق٢، ص٥٥١. البداية والنهاية ٢٧٣/١٢. أبو مخدمة، تأريخ عدن، ج١، ق٢، ص٣٧. الكواكب الدرية ٢٢١ـ ٢٢٢.

[322] ـ الكامل، ٤١٢/١١. مفرج الكروب، ١١/٢. النويرى، كتاب الالمام بالاعلام فيما جرت به الأحكام. مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد، الدكن، الهند، ١٩٦٨، ج١، ص١٦٣ ـ ١٦٥.

(صقلييەكان) لە ئەسكەندەرييە ڕوويداو لە ساڵی (٥٧٠ك/ ١١٧٤ز)[324]دا شۆڕشەكەی (الكنز) بەرپابوو. پاشانیش سەلاحەددین هەڵمەتی یەكەمی بەرەو وڵاتی شام دەستپێكردو هەندێ شاری لە قوڵایی شامدا گرت، ئنجا گەڕایەوە بۆ میسرو هێرشێكی كردە سەر باشووری فەلەستینو ئیدی ئەو تێكشكانە بوو لە (الرملة) كە تێكشكا.[325]

ئەو هەموو ڕووداوانەو شتی دیكەی لەو جۆرە بابەتانە ڕوویاندا، سەرباری ئەوانەش سەلاحەددین موڵكو زەویو زاری لە كۆمەڵێ كورد سەندەوە،[326] چونكە گوایا ئەوان بوون بە هۆكاری ئەو تێكشكانەی[327] (الرملة)، ئەمەش بووە هۆی كەمبوونەوەی سەربازەكانی سەلاحەددین، بەڵام زۆری نەخایاند ئەو كەموكورتییەی پڕكردەوە. ئەمەش بەو ڕەنووس و ژمارە تازانەدا دیارە كە (المقريزي) لە تازە پەیدابووەكانی ساڵی (٥٧٧ك/ ١١٨١ز)دا باسیان لێوە دەكاو دەڵێ: "سەلاحەددین دووبارە بە كاروباری سوپاكەیدا چووەوە، تا بزانێ ژمارەی سەربازەكانی، چی كەمی كردووەو چەندی زیادكردووە"، لە كۆتایی سەرژمێردا دەركەوت كە هەشت هەزارو شەشسەدو چل، (٨٦٤٠) سوارەی هەیە، سەدو یازەدەیان میر لقن، شەش هەزارو نۆسەدو حەفتاو شەش نۆكەری (طواشي)[328]و هەزارو پێنجسەدو پەنجاو سێ (١٥٥٣)[329] (قەراغلامیشی) هەیە.

كۆی هەمووی دەبێتە پتر لە حەڤدە هەزار جەنگاوەر، واتا زیاترە لە نمایشە سەربازییەكەی ساڵی (٥٦٧ك/ ١١٧١ز).

ئەركو مەسرەفی ساڵانەی سوپا گەیشتە (٣٦٧٠٠٠٠) دینار، ئەم بڕە پارەیەش بۆ ئەو چەرخ و زەمانە زۆر بووە.

(المقريزي) لەو حسابو حسابكارییانەدا، گەڵێ گروپو تاخمی ناونووس نەكردووە، بە نموونە (المحلولون من الأجناد) (العاطلون عن العمل العسكري)، واتا سەربازی خزمەت تەواوكردووی بێكاری حساب نەكردووە. كە ڕەنگە ئەمانە سەربازی نانەزگ بووبن. هەروەها عوربانیی، لەخۆوە بە سەرباز بووی لای (الشرقية والبحيرة)و كەتانییەكانو میسریو فوقەهاو قازیو سۆفیو ئەوانەی دیوانەكانو تا چەند ئەركو مەسرەفیان بۆ دیاری كراوەو خەلاتی هەزار هەزار (واتا یەك ملیۆن)[330] دینارو شتی دیكەی لەم جۆرە بابەتانەی حساب نەكردوون.

بێگومان، سەلاحەددین نەیدەتوانی گشت هێزەكانی میسر لە هەڵمەتەكانی پاشتر بۆ سەر وڵاتی شام بخاتەكار، خۆ دەبوو بەشێك لە هێزەكانی لە میسر بەجێبهێڵێ، تا ئەگەر دەستدرێژییەكی لەناكاوی دەرەكیی كرایە سەر میسر، یان جموجوڵێكی نارەزاییو بەرهەڵستكاریی وەكو ئەوانەی ساڵی ٥٦٩ك/ ١١٧١ز، ٥٧٠ك/ ١١٧٣ز، ٥٧٢ك/ ١١٧٦ز، قەومان، بتوانێ وڵاتەكە بپارێزێو بەر لە دوژمن بگرێ، ئەوانەی ناوەوەش سەركوت بكات. (أبوشامه) دەڵێ: "سەلاحەددین، كە دواجار میسری بەجێهێشت و لە مانگی (موحەڕڕەمی ٥٧٨ك/ مایسی ١١٨٢ز) دا گەڕایەوە بۆ شام، نیوەی لەشكرەكەی لەگەڵ خۆی هێناو نیوەكەی تری بۆ پاراستنی بەندەرەكانی میسر جێهێشت".[331]

---

[323] ـ الكامل، ٤١٢/١١. مفرج الكروب، ١١/٢. النويرى، كتاب الألمام بالأعلام فيما جرت به الأحكام، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد، الدكن، الهند ١٩٦٨. ج١، ص١٦٣ـ١٦٥.

[324] ـ الكامل، ٤١٤/١١. النوادر، ٤٧ ـ ٤٨. وفيات الأعيان، ١٦٥/٧. مفرج الكروب، ١٦/٢ـ ١٧. الخطط (طبعة المعهد) ج٣، ق٢، ص٢٨٤.

[325] ـ سنا البرق، ٢٥٧/١ـ ٢٦٠. الكامل، ٤٤٢/١١ ـ ٤٤٣. مفرج الكروب، ٦٠. الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٩٩ـ ٧٠٣. الذهبي ، العبر، ٢١٦/٤.

[326] ـ أخباز: بەو پارچە زەویو زارانە دەگوترا كە دەدرا بە گەورەناوداران، بنۆڕە: السلوك، ٨٥/١. النوادر ٢٤٥. بولياك: الأقطاعية في مصر وسوريا، منشورات دار الكشوف، بيروت طبعة الثانية ١٩٤٨، ص٥٩.

[327] ـ السلوك، ٦٥/١.

[328] ـ ئالێرەدا فەرقو جیاوازیی نێوان سوارچاكو (الطواشي)مان بۆ دەردەكەوێ.

[329] ـ الخطط، (طبعة المعهد) ج٢، ق١، ص١٦.

[330] ـ هەمان سەرچاوەو دوو لاپەڕەكە.

[331] ـ الروضتين، ٢٧/٢.

لە هەڵمەتی یەکەمی سەر شامیدا، لە سەربازانی میسر تەنیا یەك کەتیبەی[332] حەوت سەد سوارەیی[333] لەگەڵ خۆیدا برد.

سەلاحەددین دەشیزانی کە ئەو هێزە کەمەو بەشی ئەوە ناکا شامی پێداگیر بکا، وەلێ ئەم هەڵمەتەی بەلای ئەوەوە تەنیا بۆ ئەوەبوو بگەڕێتەوە بۆ وڵاتێ، کە ئەوە شەش ساڵە لێی دابڕاوەو خۆیو مامو باوكو خێزانی لەوێ گەورە بوونە. هەرکە گەیشتیشە دیمەشق، یەکسەر چووە خانووەکەی باوکی، کە خانووی (العقیقي)[334] یان پێدەگوت، بەگەیشتنیشی شاری دیمەشق سەرلەبەری کردیان بە ئاهەنگو شایی.

ئەمەش مانای ئەوەیە کە سەلاحەددین سەرپاکی لەشکرەکەی لەمیسر هێشتەوە، تەنیا ئەو هێزە کەمە نەبێ کە لەگەڵ خۆی بردبووی، لەگەڵ ئەوەشدا کە میسر تازە لەو ڕووداوە سەختو گرانانە دەرباز بوو بوو، کە لە ماوەی لە ساڵێك کەمتردا (نیوەی دووەمی ساڵی ٥٦٩ك و بەرایی ساڵی ٥٧٠ك/ ١١٧١ز) بەسەری هاتو هەندەی نەمابوو، حوکمی ئەیوبیيان لەگەڵ خۆیدا ڕامالێ. ڕووداوە یەك لەسەر یەکەکانی لەو ماوەیەدا ڕوویاندا: پیلانکارییەکەی (مؤامرة) عمارة الیمني و هاوڕێکانی[335] و دابەزینی خاچدروشمان لە شاری ئەسکەندەرییە[336] و شۆڕشەکەی (الكنز) لە (الصعيد)[337]، ئەمە لە کاتێکدا بوون، کە سەلاحەددین پێش ئەم ڕووداوانە بەشێ لە هێزەکانی کردبووە سەر وڵاتی یەمەن (ڕەجەبی ساڵی ٥٦٩ك)، سەرباری ئەوانە، نوورەددین مەحمودیش لە (شەوالی ساڵی ٥٦٩ك/ ١١٧٤ز) مردو کۆمەکە سەربازییەکانی بۆ میسر بردراو نەمان، هەرچەندیشە لە دوا سێ ساڵەی تەمەنیدا، لەگەڵ سەلاحەددین لێکتر کەوتبوونە گومانو دڵەڕاوکێ.[338]

بە بۆنەی سەرکەوتنەکانی سەلاحەددین لە دوای (حطين) ٥٨٣ك/ ١١٨٧ز، ئەوەبوو سەلاحەددین بانگهێشتی سەرلەبەری سوپای میسری کردو داوای لە (الملك العادل)ی برای کرد، بەخۆیو (بەو لەشکرەی کە لە میسر ماوەتەوە) بەرێبکەونو بگەنە سەرناوچەکانی فەرەنگو گەمارۆیان بدەن.[339] کاتێکیش ئەمەی کرد، کە زانی بارودۆخی دەرەوەو ناوەوەی میسر ئارامەو ترسی لەسەر نییە.

سەلاحەددین ئەوەبوو دوای ئەوەی گەیشتە وڵاتی شام، کەوتە نزیککردنەوەی لەشکرەکەی نورەددینو، دۆستایەتی لەگەڵیاندا سازداو ڕایکێشان بۆ لای خۆیو لە هەموو شارەکانی دیمەشقو حەڵەبو حەمماو شارەکانی دیکەشدا کە داگیری کردن، سەربازەکانی نورەددینی لە دەوری خۆی خڕکردنەوەو لەشکری وڵاتی لێدروست کردنو لە هەموو هەنگاوێکیدا دەستەو نەزری بوون. هەرچی ئەو کەتیبە میسرییەشە کە لەگەڵ خۆی هێنابوونی، هەموویانی ناردەوە بۆ میسر تا لەوێ بحەسێنەوە، چونکە بۆ ئەو کاتە هیچ پێویستی پێیان نەمابوو.[340]

ئیتر لای سەلاحەددین ئاسایی بوو کەینێ بە پێویستی بزانێ بنێرێ هەندێ چەکدارو سەربازی لە میسرەوە بۆ بێ و

---

[332] ـ سەرچاوەکان دەڵێن: سەلاحەددین (جريده)یەکی لەتەك خۆیا برد ، واتا (کەمترینی لەشکرەکەی). بنۆرە: الثعالبي، فقه اللغة وسر العربية مطبعة الأستقامة، القاهره ١٩٥٩، ص٣٢٩. یەك کەتیبەش ئەکا (١٠٠ـ ١٠٠٠) سەرباز، بنۆرە: النويرى، نهاية الأرب، ط، القاهرة ١٩٥٤، ١٨٩/٦.

[333] ـ الكامل، ٤١٦/١١. زبدة الحلب، ١٩/٣. مفرج الكروب، ١٩/٢. ابو الفداء، المختصر، ٧٦/٥. السلوك ٥٨/١ـ ٥٩. شفاء القلوب، ٨٤.

[334] ـ بنۆڕە سەرچاوەکانی پێشتر، هەروەها النوادر،٥٠. سنا البرق، ١٧٦ـ ١٧٧. الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٠٢ـ ٦٠٥. ابن العبري، تاريخ المختصر الدولة، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٥٨، ط/٢، ص٢١٦. البداية والنهاية، ٢٨٨/١٢. شذرات الذهب، ٢٣٦/٤.

[335] ـ سنا البرق، ١٤٧/١ـ ١٤٩. الكامل ٣٩٨/١١ـ ٤٠٠. مفرج الكروب ، ٢٤٣/١ـ ٢٤٥. السلوك، ٥٣/١ـ ٥٤.

[336] ـ سنا البرق، ١٦٩/١، ١٧٠. الكامل، ٤١٢/١١ـ ٤٤٤. النوادر، ٤٨ـ ٤٩. مفرج الكروب، ١١/٢ـ ١٦، الألمام ١٦٣/١ـ ١٦٩. السلوك، ٥٥/١ـ٥٧.

[337] ـ الكامل، ٤١٤/١١، النوادر، ٤٧ـ ٤٨. وفيات الأعيان ١٦٥/٧.

[338] الكامل، ٣٧١/١١، ٣٩٢. الباهر، ١٥٨. مفرج الكروب، ٢٢١/١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٥١٨.

[339] ـ الكامل، ٥٤٠/١١.

[340] ـ ن، م، ٤٣٥/١١.

کەینێ ئیشی پێیان نەما فەرمان بدا بگەڕێنەوە بۆ میسرو ئەم هێنان و ناردنەوەیەش چەند جاران ڕوویداوە[341].

واتا ئەگەر سەرنجی بدەینێ بۆمان دەردەکەوێ کە سەلاحەددین خاوەنی دوو سوپا بووە" سوپایەکی وەك یەدەگ لە میسر هەبووە، کەینێ زۆری پێویست پێبووبێ، هێناونی بۆ هاوکاریی لەشکری شام و ئەگەر پێویستیش نەبووبێ، یان میسر مەترسیی دەرەکی لەسەر بووبێ، ئەوە لە میسر دەمانەوە. ئەم هێزەی میسر، هەر لەو هێزەوە پەرەی سەند کە کاتی خۆی لەژێر فەرماندەیی شێرکۆدا لەلایەن نورەددینەوە نێردرا بۆ میسر، کە هەشت هەزار سوارەو هەزاران پیادەی هەبوو، پاشانیش کۆمەڵانی دیکە چوونە ژێر ئالای ئەو لەشکرەو بەرەبەرە زیادی کرد، تا بوو بە دوو ئەوەندە، وەك دیتمان.

هێزەکەی تری، ئەوەی شام بوو، کە یەکسەر بەدەست خۆیەوە بوو، لە هەموو جموجووڵێکیدا دوی دەکەوتن، ئەم هێزە بارەگای لە دیمەشق بوو، سەربازەکانی، زۆرتر سەربازانی سوپاکەی نورەددین مەحمود بوون، تەنیا حەڵەبی لێدەرچێ، کە نەخرایە سەر دەوڵەتی سەلاحەددین، تا مردنی سەرگەورەی حەڵەب (الملك الصالح أسماعيل بن نوورەدين مەحمود)، دوو ساڵیش بەسەردا تێپەڕی ئنجا حەڵەب کەوتە سەر دەوڵەتەکەی سەلاحەددین. واتا لە (موحەڕرەمی ساڵی ٥٧٩ك/ مایسی ساڵی ١١٨٣ز) ئەم (الصالح)ە، دوای مردنی باوکی بەزۆری یەکێ لە میرەکانی ژێر دەستی باوکی بە ناوی (کمشتکین). ئەم میرە، شاری حەڵەبیش و میر منداڵی کوڕی ئاغاکەیشی خستبووە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.[342]

سەلاحەددین، ئیدی هەر شارێکی بخستبایە سەر دەوڵەتەکەی، لەشکری ئەو شارەی دەکردە لەشکری خۆی، شارەکەشی دادەبڕی بۆ حوکمی یەکێ لە خزمەکانی، یان بۆ میرێ لە میرەکانی خۆی، تەنیا ئەو شارانە نەبێ کە کەوتبوونە دەرەوەی وڵاتی شام، نەخاسمە وڵاتی جزیرێ، بە نموونە، وەك شاری ئامەد، هەروەها ئەربیل و شنگارو (جریرەی ابن عمر) وموسڵ. ئەم شارانەی هەریەکەو بەدەست سەرگەورەی شارەکەوە هێشتەوە. ڕەنگیشە لەبەرئەوە بووبێ، کە لە سەرگەورەکانیان دڵنیابووبێ، چونکە دۆستیشی بوون و لەنەتەوەکەی خۆشی بوون. لە هەمووشی گرنگتر، خەڵکەکانیان کوردن و لێیان دڵنیاو پشت ئەستوور بووە. تەنیا شاری موسڵ تەریك مایەوە، چونکە سەرگەورەکانیان ملیان نەداو تاماوەیەکیش کەوتنە دوژمنایەتی سەلاحەددین. وەلێ سەلاحەددین شەرتوشروتی لەگەڵ ئەم شارانە ئەوەبوو، کە بۆ کاتی پێویست، بۆ غەزا ئامادەبن. قایل بوونی شاری حەلەب و پاشانیش شاری موسڵ دوای کۆشش و ماندووبونێکی بێوچان و گەمارۆی شار، ئنجا هاتەدی، شاری حەڵەب بە مەرجێ هاتە ژێر ئالای سەلاحەددینەوە کە سەرگەورەی شار (عماد الدين زنگی بن قطب الدين مودود) لە جیاتی حەڵەب، شاری شەنگال و دەوروبەری شارەکە وەربگرێ.[343]

شاری موسڵ هەرچەندیشە سوپاکەی لە مەیدانی شەڕدا هەموو جارێ دەشکان و هەڵدەهاتن، بەڵام شارەکە، بەرامبەر بە سێ جار گەمارۆ وەستان و لە بەربەرەکانێ و ڕکابەری سەلاحەددین بەردەوام بوون.[344]

سەرگەورەی شاری موسڵ، دانەدەما، هەرچی لەدەستی بهاتایە دەیکرد، تەنانەت کۆمەکی لە خاچدروشمانیش وەردەگرت. نەك هەر ئەوە، تایەفەی ئیسماعیلییەکانیش کە دوژمنی سەلاحەددین بوون، ئەوانیش پشتیان گرتبوو، بەهەرحاڵ، سەرەنجام موسڵیش بە پێی ڕێکەوتننامەیەك کە لە نێوان هەردوولادا لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)[345]دا بەسترا، چووە ژێر ئالای سەلاحەددینەوە. بەو جۆرە لەشکری موسڵ، ئیدی لەو ڕۆژەوە لە ژێر فەرماندەیی سەلاحەددیندا

---

341 ـ ك، م، ١١/٥٤٠، ٤٣٥، مرآة الزمان، ٨/٣٣٣، ٤١٥. الروضتين، ٢/٨، ٢٧. زبدة الحلب، ٣/٢٦. السلوك، ١/٦١.

342 ـ (الملك الصالح) کاتێ کە باوکی مرد، ئەو منداڵێکی یازدە ساڵان بوو.

343 ـ النوادر، ٥٩. الكامل، ١١/٤٩٦ـ ٤٩٧. مرآة الزمان، ٨/٣٧٥. زبدة الحلب، ٣/٦٦. الروضتين، ٢/٤٢.

344 ـ لە بارەی گەمارۆی یەکەمی موسڵەوە، ساڵی، ٥٧٨/ ١١٨٧ز، بنۆڕە: النوادر، ٥٧. الكامل، ١١/٤٨٥. گەمارۆی دووەم ٥٨١ك/ ١١٨٥ز. الكامل، ١١/٥١٥. مفرج الكروب، ٢/١٦٧. گەمارۆی سێیەم، ٥٨١ك/ ١١٨٥ز، بنۆڕە : مفرج الكروب، ٢/١٧٠. هەروەها بنۆڕە: د. رشيد الجميلي، دولة الأتابكية في الموصل بعد عماد الدين زنكي، طبعة دار النهضة ، بيروت ١٩٧٠، ص١٣٨ـ ١٦٠.

345 ـ لەبارەی پێکهاتنەکەوە بنۆڕە: النوادر، ٧٠.الكامل، ١١/٥١٧. الروضتين، ٢/٦٤. زبدة الحلب، ٣/٨٣.

دەجەنگاو سەرگەورەی موسڵ قەڵغان و چەك و نەوتی سپیی[٣٤٦] بە لەشکری سەلاحەددین دەدا.

هێزی موسڵ لە هێزی هەموو شارەکانی دیکەی ناوچەکە گرنگترو گەورەتر بوو، جگە لەوەی شوورەی شارەکەش تا بڵێی سەخت و قایم بوو، هەر لەبەر ئەوەش بوو کە خۆی لەبەردەمی هەڵمەتەکانی سوپای سەلاحەددیندا ڕادەگرت و نەدەشکا.

موسڵ تەنیا میرنشینێکە، سەرچاوەکان بە پوختی باسی قەوارەی لەشکرەکەیان کردبێ، ئەو باسی قەوارەی لەشکرەش بە بۆنەیەکی زۆر سەیرەوە هاتە دەست، ئەوەبوو کە (أبن الأثير)ی مێژوونووسی ناوداری شاری موسڵ ناچار بوو سەرژمێرییەکی ورد لە لەشکری موسڵدا بکات، بۆ بەدرۆخستنەوەی (العماد الكاتب)، مێژوونووسی بەرەی سەلاحەددین، کە باسی سەرکەوتنی سەلاحەددینی کردووە بەسەر لەشکری (سيف الدين غازي) و فەرماندار (عزالدين زلفندار)، لەشەڕی (تل السلطان) دا کە لە (١٠)ی شوالی ساڵی (٥٧١ك/ ١١٧٦ز)دا لەسەر ڕێگای (حماه). یەك قۆناغەڕێ دوور لەشاری حەڵەبەوە. ڕووی دابوو. (العماد) گوتی: "هەواڵمان بەدەست گەیشت، کە ئەوان. مەبەستی لە سوپای موسڵ و حەڵەبە. بێجگە لەسەربازی ڕەشۆکی، بیست هەزار سوارەن، لە پشتیشەوە، خاروبارو کۆمەکی زۆریان لەگەڵە، بەڵێنی بەهانا هاتنی فەرەنگیشیان پێدراوە، ڕۆژ بە ڕۆژیش هێزو سامیان ڕوو لە زیادییە، ئێمەش تەنیا شەش هەزار سوارەمان خڕکردوەتەوە"[٣٤٧].

لێرەدا، (أبن الأثير) ڕاپەڕیو بە پێویستی زانی بەرپەرچی قسەکانی (العماد) بداتەوەو گوتی: "العماد الكاتب، لە کتێبی (البرق الشامي)ی خۆیدا، گوتوویەتی.. لەشکری (سيف الدين) لەم شەڕەدا، بیست هەزار سوارەی هەبوون، وەهاش نەبووەو ڕاست ناکا، بەڵکو، یەقینم لە شەش هەزار زیاتر بووەو، زیاترەکەش نەگەیشتوەتە پێنج سەد، من خۆم لیستی نمایشەکەم دیوەو لە ڕیزکردنی بەرەو قۆڵی ڕاست و قۆڵی چەپ و بەرسنگی لەشکرو پێشەنگەکانی دڵنیام.[٣٤٨] سەرپەرشت و نووسەرەکەشی (مجد الدين ابا السعادات المبارك)ەو، (العماد)یش تەنیا مەبەستی ئەوەیە هەڤاڵەکەی خۆی هەڵکێشێ. مەبەستی لە سەلاحەددینە، دەیەوێ بڵێ، سەلاحەددین بە شەش هەزار سوارەوە، بیست هەزار سواری ڕاوناوە، هەقوایە، هەقیانەت بگوترێ، بەڵام، باشە، من نازانم، موسڵ تادەگەیتە ڕووباری فوراتیش بۆچی بۆ خۆی چەندە، تا بیست هەزار سوارەی هەبێ؟[٣٤٩]

ئێمە مەبەستمان لەم داکۆکی کردنەی (أبن الأثير) کە لە هەلاتن و دۆڕاندنی ئەتابەکی موسڵی دەکا، ئەو زانیارییەیەکە لەبارەی لەشکری موسڵەوە بۆمانی ڕەخساندووە، ئەویش ئەوەیە کە لەشکری موسڵ، شەش هەزار سوارەو نزیکەی پێنجسەد سوارێ دەبوون، بێگومان، لەشکرێ وەك لەشکری موسڵی ئەو زەمەن و سەردەمە، ئەمە ژمارەی بووبێ، لەشکرێکی مەزن و کۆك بووە، نەخاسمە لە چاو سوپاکەی سەلاحەددیندا کە لەشکری شام و بەشێکیش لە لەشکری سوارەی میسری لەگەڵدا بووە.[٣٥٠]

خۆ ئەگەر بێت و لەگەڵ لەشکرەکەی شەڕی (حطين)ی سەلاحەددینیشدا بەراوردی بکەین، ئەوە بۆمان دەردەکەوێ، لە دوو هێندەی لەشکرەکەی موسڵ پتر نەبووە.

جا، بەو جۆرە، دەتوانین تا ڕاددەیەك، لەشکری باقیمەنی میرنشینەکانی دیکەی ناوچەکە، بە پێودانگی لەشکرەکەی

---

346 ـ الفتح القسي، ٣٥٠. الروضتين، ١٤٨/٢.

347 ـ سنا البرق، ٢٠٠/١ـ ٢٠١. مرآة الزمان، ٣٣٣/٨، الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٥٠، ٦٥١. نقلا عن البرق الشامي، مفرج الكروب، ٣٨/٢ـ ٣٩.

348 ـ "وشەی (پێشەنگ) لەم وەرگێڕانەدابۆ (الجاليش)ی عەرەبی دانراوە، مانای (الجاليش) ئەسڵەکەی، واتا ئاڵای گەورەو نووکەکەی باقەنەیێ (گورزەیی) مووی پێوەیە، پاشان کرا بەناوی پێشەنگی بەرسنگی لەشکر، یان ڕابەری لەشکر"، صبح الأعشى، ٨/٤.

349 ـ الكامل، ٤٢٩/١١. مفرج الكروب، ٣٢/٢.

350 ـ (سەلاحەددین داوای هێزێکی میسریی کرد، تازە گەیشتبوونە نەبەردی شەڕەکە) النوادر، ٥٢، الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٥٠، مفرج الكروب ٣٢/٢.

میرنشینی موسڵ بخەملێنن، کە موسڵ گەورەترو بەهێزترین میرنشینەکانی ئەو سەردەمە بووە.[351]

پێموایە گەورەترین قەوارەی سوپای ئەییوبییەکان لە حاڵەتی جەنگدا، ئەو قەوارەیە بوو کە لە کاتی شەڕەکەی (حطین)دا بوویەتی.

هەندێ لە مێژوونووسانی هاوچەرخو کەسانی دیش، باسی ژمارەی سوپاکەی سەلاحەددین دەکەن. (ابن الأثیر) دەڵێ: "هاوکارانو سەربازان، کۆمەڵ دوای کۆمەڵ دەهاتن، سەلاحەددین لەگەڵیاندا کۆبووەوەو هەموویان پێکەوە ڕۆیشتن لەشکر لە مەیداندا خۆی دەرخستو سەرژمێرکران، سەرەنجام، جگە لە سەربازانی تەوعی، ئەوانەی سەر بە دەرەبەگی سەربازیو مووچەخۆرانی میری گەیشتنە دوازدە هەزار سوارە.[352] کەچی، (العماد الکاتب) لە (الفتح القدسی)دا، ژمارەی سەربازانی سەلاحەددینی نەنووسیوە، تەنیا ئەوەندە نەبێ، کە گوتویەتی: "لەشکری لەو لەشکرە تۆکمەترو گەورەتری نەدیوە"،[353] بەلام لە (البرق الشامي)یەکەی خۆیدا نووسیوویەتی، کە (ابو شامة) لێی وەرگرتووە، (الذهبي) ژمارەی جەنگاوەرانی ئەییوبییەکانی بە هەشتا هەزار سوارەو پیادەی خەملاندووە.[354]

(رنسیمان) دەڵێ: "ئەوەی (عماد الدین) لە (البرق)دا نووسیویەتی، لەگەڵ مێژوونووسانی دیکەشدا، کە گوایا سوپای ئەییوبییەکان لە دوازدە هەزار سوارەو ژمارییێکی زۆری لە سەربازی تەوعی پێکهاتووە، ئەو قسەیە لە ڕاستی بەدەرەو زۆری وەسەرخراوە.... خۆئەگەر (العماد) وادابنێین کەمێکیشی وەسەرخستبێ، هێشتا ناگاتە خەملاندنەکەی سوپای مەسیحییەکان، کە ئەو گەیاندبوویە پەنجا هەزار.[355] بەلام (رنسیمان) هەر زوو بە زوو خۆی بە درۆ دەخاتەوەو ئەو قسەیەی نەختێ لەمەوپێش کردی بە ڕاستی دادانێو دەڵێ: "دەشێ وەها دابنێین لەشکری فەرمیی سەلاحەددین گەیشتبێتە دوازدە هەزار زەلام، بەلام ئەو زیادبوونەی لەوەوە هاتووە کە سەربازگەلی تەوعی بە زۆری چوونە پاڵ لەشکرەکەی سەلاحەددینو دۆستەکانیشی گەلێ کەتیبەیان بۆ نارد، بەو جۆرە ژمارەیان دەگاتە نزیکەی هەژدە هەزار زەلام".[356]

---

351 - "جب" لەشکری دیمەشق بەهەزار سەربازو هی حەڵەبیش بە هەزار سەربازو هی حمص بە پێنج سەد سەرباز دەخەملێنێ". صلاح الدین ١٦٥-١٦٦.

352 - الکامل، ١١/٥٣١. زبدة الحلب، ٣/٩٢. الروضتین، ٢/٧٦. مفرج الکروب، ٢/١٨٧. السلوك، ١/٩٣. البدایة والنهایة، ١٢/٣٢٠. الذهبي، تأریخ الأسلام، مخطوط مصور في مکتبة الدراسات العلیا: "واتا دەستنووسێکە لە کتێبخانەی خوێندنی باڵا". بەشی (١)، ژمارە (١٦٥٩) کاغەزی (٧).

353 - الفتح القسي، ص٦٤.

354 - الذهبي، مخطوط، ن، و.

355 - رنسیمان، تاریخ الحروب الصلیبیة، ٢/٧٩٨.

356 - رنسیمان، ٢/٧٩٩.

کەرتی دووەم

سیستەم و ڕێکخراوەکانی سوپای ئەییوبیان

١ـ دیمەشق : مۆڵگەی سوپای ئەییوبییەکان

٢ـ دیوانی سوپا

٣ـ جل‌وبەرگی سەربازەکان.

٤ـ ئازووقەو خاروبار.

٥ـ دەرەبەگی لەشکرسازی.

٦ـ تەیارو ئامادەباشیی سەربازیی (لەشکرکێشی):

أـ سیستەمی پێنج هێزەکی.

ب. ئەڵقەی تایبەت و مەملوکەکانی سوڵتان.

٧ـ لقەکان و جوونەکانی سوپا، هەر جوونەو بە پێی چەکی خۆی.

أ. جوونی (سنفی) سوارە.

ب. جوونی پیادە.

ج. جوونی دیکە.

٨ـ سەربازانی حەزەکی (تەوعی) لە سوپای ئەییوبیدا.

٩ـ تیپەکانی وەل سوپا (الملحقة بالجیش):

أ. تیپی ئەندازیاری.

ب. تیپی پزیشکیی.

ج. تیپی مۆسیقای سەربازی.

د. ئاڵا بەدەستانی سوپا.

١ـ دیمەشق: مۆڵگەی سوپای ئەیبوبیەکان:

ولاّتی شام بوو بووە مۆڵگەی بەگژداچوونەوەی خاچدروشمان لەلایەن موسوڵمانانەوە، بەتایبەتییش لە سەردەمی نوورەددین مەحموددا، کە لەساڵی (٥٤٩ك/١١٥٤ز)دا دیمەشقی لە حوکمی (مجیرالدین أبق کوڕی محمد کوڕی بوری کوڕی طغتکین أتابك) ڕزگارکردو خۆی جێگای گرتەوە[٣٥٧].

کاتێکیش سەلاّحەددین لە سالّ (٥٧٠ك/١١٧٤ز)دا، بەرەو شام کشا، دیمەشقی کرد بە مۆڵگەی حوکمی ئەییوبییەکان. بێگومان نزیکیی ئەم شارە لە ناوچە، خاچدروشم داگیرکەردەکانو پتەوی‌و قایمی شوورەکەی‌و فەراهەمی مایەی ژیاری‌و گوزەران‌و خۆشیی ئاوهەواکەی، ئەم خەسڵەتانەی ئەم شارە، وای لە سەلاّحەددین کرد کە بیکا بە مۆڵگەی لە شکرەکەی‌و لەوە باشتری دەستنەدەکەوت کە لەوێوە، بەرەی موسوڵمانان یەکبخاو دەستبکا بە سەندنەوەی هەرێمە داگیرکراوەکانی عەرەب. هەرچی شاری حەڵەبە، ئەوە لە خاچدروشمانەوە دوور بووە، ماوەیەکیش بەدەست میرەکانی نورەددینەوە مایەوە، تا ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز).

ئیدی سوپاو لەشکری ئەییوبی، لە دیمەشقەوە، هێرش لە دوای هێرشیان دەکردە سەر دوژمن‌و چەندین جار پەلاماری قەڵای قایمکاری (الكرك)یان داو لە ساڵی(٥٨٣. ٥٨٤ك)دا هێرشیان بردە سەر (طبرية)و (حطين)، هەروەها بۆ باکووریش بەرەو (أنطاكية)و دەوروبەری بەرەو ژوور کشان، بەرەو باشووریش خۆیان گەیاندە (صفدو کوکبو بیسان)[٣٥٨] و جێگایانی دیکەش. سەلاّحەددین، هەموو جارێکیش پاش تەواو بوونی ئەو جەنگانەی، هێزەکانی دەکشانەوە بۆ دیمەشق.[٣٥٩] جاری وەهاش بووە، هەموو لەشکرو سەربازەکانی، وەکو ئەوەی ساڵی (٥٨٠ك /١١٨٤ز)[٣٦٠] و ساڵی (٥٨٣ك/١١٨٧ز)، هەمووی لە شاری دیمەشق خڕ دەبوونەوە. ئەمەش مانای وایە، سەرپەرشتانی سوپای ئەییوبی لەشکرگای گەورە گەورەیان، بۆ حەوانەوەی لەشکری گەورە لە دیمەشق دەستەبەرو فەراهەم کردووە، خۆراك و جێگای حەسانەوەشیان بۆ ئەو هەموو سەربازەو بۆ وڵاخەکانیشیان دابین کردووە. ڕاستیشت دەویّ پێیان دەگوت لە شکرگای (الجابية) لەسەر زەوییەکی بەرفراوانی نزیك دیمەشق بنیادنرا بوو.[٣٦١] کە ئیسلامیش سەری هەڵداو، غەزایان گەیشتە ئەم ناوە، کردیان بەو لەشکرگایە مەزنە، ئاوو هەوای (الجابية) هەند خۆش‌و لە بار بوو، کردبوویان بە جێگەی شفاو گوڕپێدانەوەی سەربازان.[٣٦٢]

جگە لەوە، دوو گۆڕەپانی بەرفراوانیشی تێدا بوو، بۆ مەشق کردن‌و وەرزش، فەرماندەکان هەندێکیان، بە نموونە، وەك نورەددین مەحمود و سەلاّحەددین‌و کەسانی دیکەش دەیانکرد. (ابن جبير) لە سەردەمی سەلاّحەددین، کە هاتە دیمەشق، دەڵێ: "ئەم دوو گۆڕەپانە کەوتوونەتە دەرەوەی شار، بەلای ڕۆژئاوادا، هەند کەسك‌و جوانن، هەر دەڵێی بە ئەتڵەسی سەوز داپۆشراون... ڕووبارەکەش بەنێوانیاندا دەڕوا، سوڵتان دەچێتە ئەو یاریگایانەو بە گۆپاڵی گۆڵف[٣٦٣] قاشوانانێ دەکا. هەموو شەوێکیش کوڕەکانی سوڵتان دەچنە ئەوێ‌و بە تیراندازی‌و وازی‌و ئەم یاریی گۆپاڵ‌و گۆڵفەوە،

---

(357) الكامل، ١١/١٩٧.

358 لەم ڕووەوە، جان سۆفا جیە دەڵێ: ئەتابەکی سەلجوقیەکان و، ئەییوبیەکانیش، دیمەشقیان کردبوو بە پێگەیەکی جەنگی. بنۆڕە: کتێبەکەی خۆی دمشق الشام، المطبعة الكاثولكية، بيروت ١٩٣٦،ص ٣٤.

359 هەر بە نموونە بنۆرە : الكامل ١١/٤٥٢، ١٢/٠٦، زبده الحلب، ج٣ الصفحات ٩-٢١، ٢٦، ٢٧، ٥٥، ٥٦، ٧٢، ٧٣، ٧٤، ٧٩، ٨٤. ٩٠١، ١٠١، ١٠٨ ابوالفداء/ المختصر/ ج٥ ص ٨٧، ٩٠، ٩١، ٩٨.

360 محمد بن تقي الدين عمر الأيوبي، مضار الحقائق و سرالخلائق ، مطبعة عالم الكتب، قاهيرة ١٩٦٨، ص١٨٨، السلوك، ١، ٨٤-

361 معجم البلدان، ٣/٩١.

362 دائرة المعارف الاسلامية، ط/١٩٣٣، ج٦، ص٢٣٣، لە بارەی گرنگیی (الجابيه) وە ،بنۆرە: الكامل،٢/٥٠٠-٥٠١، ٥٣٥

363 (الصولجان): گۆپاڵێکی سەر چەماوەیە، واتا یاریی گۆڵف GOLF، (بە کوردی: قاشوانانێ).

دەیبەنە سەر[364]. کێبڕکێیەکی دیکەیان دەکرد، پێی دەگوترا (القبق)، تێڵایەکیان دەچەقاند، نیشانەیەکیان بە نووکی تێڵاکەوە دەنایەوە، دەبوایە، سوار لە گەرمەی غاردا بە تیر بیپێکێ، نورەددین مەحمود، خۆی، زۆر حەزی لەم یارییە دەکرد[365]. هەرچی گۆڕەپانی دووەمە، ئەوەیان کەوتبووە باشووری دیمەشق، زەویەکەی زیخەڵ بوو، پێی دەگوترا گۆڕەپانی (الحصی)[366]. قەڵایەکەی دیمەشق زەقترینو دیارترین شوێنی بەرچاوی سەربازییو ئیدارییی ئەم شارە بووە. هەموو قەڵەمڕەوی میری تێدابوو، کۆگای چەك (الزردخاناه)و بەندیخانەو (بیت المال)، واتا دایەرەی دارایی لەوێ بووە.[367] دیمەشق بوو بوو بە داڵدەی توانای شەڕنەماوەکان، بوودەڵەگەلو بێدەسەڵاتانی جەنگ، کە لەگەڵ ئەو لەشکرانە لەجێگە دوورەکانەوە دەگەڕانەوە، دەهاتنە دیمەشق.

دیمەشق کۆگای چەكو زەخیرەی یەدەگیشی تێدا بووە[368]، بوو بوو بە داڵدەی دیلی فەڕەنگ، ئەو دیلە فەڕەنگانەی، زۆرتر لە جێگا نزیکەکانەوە دەکەوتنە دەستی[369] موسوڵمانان، دەهێنران بۆ دیمەشقو لێرەوە بە ئاسانی لەگەڵ دیلە موسوڵمانەکانی ژێر دەستی فەڕەنگدا ئاڵوگۆڕ دەکران.

٢ـ دیوانی سوپا:

ئەم دیوانە بەرپرسی کاروباری تایبەتی سوپا بووە، کەسێکیان لە سەر دادەنا کەبەتەواوەتی شارەزایی لە ئیشو کاری ئەم دەزگایەدا بوو بێ، مەرجیش ئەوە بوو ئیسلام بێو پلەیەکی پیرۆزو پێگەیەکی بەرزی هەبێ. ٣٧٠ ئەم دیوانە لە جیاتی وەزارەتی بەرگری ئەم سەردەمەی خۆمان بووە. سەرۆکەکەشی بەرپرسێکی شارەزای ئەحواڵی سەربازانی دادەمەزراند، کەهەر کاروبارێکی، وەك بۆ دەوام هاتنیانو نەهاتنیانو باری تەندروستیو مردنیشیانی تۆمار دەکرد. ٣٧١ زۆرتریش پێدەچێ دوو دیوان هەبوو بن. یەکێکیان بۆ میصرو، ئەوی دیکەیان بۆ شام، وەلێ نازانین سەرۆکی ئەم دیوانەی شام کێ بوو بێ؟ بەڵام سەرۆکی ئەوەی میصر (المهذب بن ابي المليح مماتي) بووە،. ئەم (مماتي)یە لە دوادوای سەردەمی فاتمییەکاندا ئەو سەرۆکایەتیەی گرتە دەستو لە بەرایی سەردەمی سەلاحەددینیشدا لەسەر ئەم ئیشەی مایەوە،. وەلێ "بە پێی قسەی (یاقوت الحموي)"، ئەگەر لای سەلاحەددین، خۆی، یان لای (اسدالدين شيركۆ) بۆیان تێچاند، کابراش نەسرانی بوو "ترسی لێنیشت، ڕۆژێکیان، مندالەکانی خڕکردنەوەو بەخاوو خێزانەوە خۆیان گەیاندە لای سوڵتانو، لەسەر دەستی سوڵتاندا بوون بە ئیسلام، سوڵتان، لێی قبوڵ کردنو، یارمەتییەکی چاکیشی دانو دەسەڵاتیشیانی زیاتر کرد"، [372]هەر لە سەر ئەو ئیشەی مایەوە تا لە ساڵی (٥٧٧ك/١١٨١ز)دا مرد. پاش ئەو، (الاسعدی)ی کوڕی، دیوانی کەوتە دەست. (الأسعد) کتێبی "قوانين الدواوين"ی تەصنیف کردووە. بۆ

---

[364] مرحلة ابن جبیر، ص ٢٦١.

[365] الروضتين، ج١، ق٢، ص٥٧٩. یاری (العقيق) جۆرە مەشقێکی تیرئەندازەییە یارییەکی ڕمبازییە، تێڵایەکی داری درێژیان دەهێناو دەیانچەقاند، نووکەکەی (قرعە)ی پێوە بوو، ئەمەش مانای ئەسڵی (قبق) دەگەیەنێ بە تورکی، لە جیاتی نیشانە. کۆترێکیشیان تێدا دادەنا، ئەوجا سوارەکان بەتاو دەهاتن وتیریان لە قبق (القرعة) دەگرت، براوەش ئەو سوارەیە بوو کە کۆترەکەی هەڵدەفڕاند، جاری وەهاش دەبوو، لە جیاتی (القرعة) کە –واتە لە جیاتی نیشانەکە، تەلاشی تەختەیان دادەنا، پەراوێزی (٢)، الروضتين.

[366] محمد یاسین الحموي، دیمشق في العصر الايوبی، المطبعة الهاشمية، دمشق ١٩٤٦، ص٥٩، جان سۆفاجیە، دمشق، الشام ص٣٥.

[367] الحموي، ن، م، ص.

[368] الكامل، ١١/ ٤٧٨.

[369] مضار الحقائق، ص ٢٩.

[370] صبح الاعشی، ٣ /٤٨٨.

[371] ن. م. ص.

[372] معجم الادباء، ٦/ ١٠٨. العماد الكاتب الاصفهاني/ خريدة القصير و جريدة العصر، قسم شعراء نشر احمد امين و شوقي ضيف واحسان عباس، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة والنشر، القاهرة ١٩٥١،ج١ ،ص ١١٣.

ماوەیەکی دوورو درێژیش هەر بە سەرۆکی دیوان مایەوە، پاشان، هەر لە ڕۆژانی سەلاحیو عەزیزییدا،[٣٧٣] دیوانی دارایشی خرایە سەر. ڕوونتر بڵێین، (المهذب)و (الأسعد)ی کوڕی، بەدرێژای حوکمی سەلاحەددین، دیوانی سوپایان بەدەستەوە بووە. (ابن خلكان) خەسڵەتی ئەم (الاسعد)ە باس دەکاو، دەڵێ: "چاکەی زۆر هەنە، (دانراویشی زۆرە)، (سيره السلطان صلاح الدين)و، کتێبی (كليلەو دمنه)شی ڕێکخستووەو دیوانێکی شیعریشی هەیە بەدەستخەتی کوڕەکەی، خۆم دیومەو چەند کۆپلەیەکیشم لە بەر نووسیووەتەوە.[٣٧٤]

وەلێ (ابن خلكان) خۆی لە باسی (قوانين الدواوين) نەداوە. (الاسعد) لە شاری حەڵەب لە ساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ن)دا، لە تەمەنی (٦٢) ساڵیدا، مرد. ٣٧٥

لە بارەی ئەم دیوانەی سەردەمی سەلاحەددینەوە، هیچ شتێکی تر نازانین، نەخاسمە بەشەکانی دیوانو ئەو ئیشوکارانەش کە سەرۆکەکانی ئەم دیوانەو یاریدەدەرەکانیان دەیانکرد.

٣- جلوبەرگی سەربازەکان:

(القلقشندي) بە ئاسانیو بەبێگرفت باسی شکڵو شێوەی لەشکری میسری سەردەمی مەمالیکی. تورکی کردووە، ئەو سەردەمەی کە گەلێ دابو دەستووری حوکمو ئیدارەو نووسینو سوپاو داراییو شتی دیکەی لەو جۆرە بابەتانە سەقامگیر بوو بوونو جێی خۆیان گرتبوو، کە مێژوو نووسان بە درێژەپێدانی سەردەمی ئەییوبی لە قەڵەم دەدەنو بگرە، سەردەمی ئەییوبیەکانیش کە لەمیسر، لە هەشتا ساڵ زیاتری نەخایاند. بە ئەڵقەیەکی نێوان زنجیرەی سەردەمی سەلجوقی. ئەتابەکیو، زنجیرەی سەردەمی مەملوکی لە قەڵەم دەدەن، کە سەردەمی مەملوکی نزیکەی سێ سەدە (٦٤٨ك. ٩٢٣ك/ ١٢٥٠. ١٥١٧ن)، بەردەوام بووە. بەتایبەتی باسی دابو دەستووری سەربازیی، کەچی سەردەمی فاتمییەکان کە لە میسر، زیاتر لە دوو سەدەی خایاند، ئەو کاریگەرییەی لە پەیکەری دەوڵەتی ئەییوبیەکان نەکرد، هەروەها لە مەملوکەکانیش. هەرچەندیشە ئەییوبیەکان، یەکسەر دوای ڕووخانی دەوڵەتی فاتمیی حوکمی میسریان گرتە دەست، کە، نەسەلجوقیو نە ئەتابەکی، ڕۆژێ لە ڕۆژان حوکمی میسریان نەکردووە. لەگەڵ ئەوەشدا، سەلجوقیو ئەتابەکی کاریگەرییان لە حوکمی ئەیوبیو، پاشانیش لە حوکمی مەمالیك، تابڵێی ئاشکرایەو دیارە.[٣٧٦]

ڕاستیشت دەوێ، زانیاری فەراهەمو بەردەست دەربارەی سەردەمی مەمالیك بە چڕوپڕی هەیە، مەگەر بە ئاستەنگ بتوانین بڵێین سەردەمی ئەیوبیەکانیش وەك سەردەمی مەمالیك بووە، درێژیی حوکمی مەمالیکیش لە میسر، وەهامان لێدەکات بڵێین: مێژوونووسێکی وەك (المقريزي) یان وەك (القلقشندي)، یان وەك (أبن أياس)، یان مێژوونووسێکی دیکە، کە باسی سیستەمی قۆناغێکی مەممالیك دەکات، مەرج نییە ئەو باسەی سیستەمی قۆناغێکی دیکەی مەمالیك بگرێتەوە، چونکە مەمالیك لە میسر ماوەیەکی دوورو درێژ حوکمیان کردووە.

قەلقەشەندی کە باسی جلو بەرگی فەرماندەو سەربازانی ئەییوبی دەکا، دەڵێ: "کە دەوڵەتی ئەییوبی، بەدوای دەوڵەتی فاتمیدا هاتو لە وڵاتی میسردا جێگەی گرتەوە، زۆربەی تەرتیبی مەملەکەتەکەی، وەك خۆی نەهێشتو گەلێ شکڵو شێوەی گۆڕی، وەكو ئەوانەی دەوڵەتی ئەتابەکی زەمانی (عماد الدين زەنگی) موسڵو وەکو ئەوانەی (الملك

---

373 نسبة الى المليك عزيز عماد الدين عثمان بن صلاح الدين الذى خلف والده في حكم مصر.

374 وفيات الاعيان، ١/٢١٠/ بنۆڕە: البداية والنهاية ،٢٥٣/٢٣، شذرات ذهب، ٢٠/٥.

375"پاش ئەوەی لە دەست (صفي الدين بن شكر)ی وەزیری (مليك العادل ابوبكر) ڕای کرد. ئەم (الملك عادل)ە بە دوای (المليك عزيز عثمان بن صلاح الدين) حوکمی میسری گرتە دەست.

376 صبح الاعشى، ٤/٥. (پێدەچێت، ئەوەش بەهۆی ئەوەوە بوویێ کە دابوو دەستووری حوکمی ئەییوبی لە میسرو لە شامیش) بە ئەسڵ لە دابو دەستووری حوکمی وڵاتی شامو وڵاتی جزیرێی (فوراتەوە) هەڵقوڵابێت.

العادل) نورەددینی کوڕی لە شام، لێکردەوە". "ئەوان دەستووریان وابوو کلوتەی زەردیان لە سەر دەکرد،[٣٧٧] بەبێ مێزەر، قژو پرچیشیان بە ژێریدا شۆڕ دەبووەوە، مەملوکو میرو ئەوانی دیکەش هەروەها بوون"[٣٧٨]. بەڵام پۆشاکی سەر لە قۆناغەکانی حوکمی ئەتابەکیو ئەییوبیدا گۆڕانی بەسەردا هات، بەنموونە (سیف الدین غازی کوڕی عماد الدین زەنگی) کە دووەم ئەتابەکی موسڵ بووە، (٥٤١- ٥٤٤ك/ ١١٤٦-١١٤٩ز) سنجەق لە سەر نانی داهێناوە، شاکانیش چاویان لێکرد، فەرمانیشیدایە سەربازان شمشێرەکانیان لە کەمەریان ببەستنو ئەسپسوارو حوشتر سواریش درەگوورزەکانیان لە ژێر ئەژنۆیانەوە قایم بکەن[٣٧٩].

کاتێکیش "سەلاحەددین حوکمی میسری گرتە دەست، هەر بەو پێودانگە، یان زۆرتر لەو پێودانگە ڕەفتاری دەکرد"[٣٨٠]. هەرچی "الملك المعظم عیسى کوڕی الملك العادل أبوبکر"ی سەرگەورەی دیمەشقە (٦١٥- ٦٢٤ك/ ١٢١٨-١٢٢٧ز)، ئەوە، ئەو، کلۆتەی زەردی بێ مێزەری داهێنا[٣٨١]، وەك (القلقشندي) دەیگێڕێتەوە[٣٨٢]. وەلێ کلۆتە لە سەردەمی سەلاحەددیندا، بە مێزەرەوە لەسەر دەکرا، تا (الملك المعظم) مێزەرەکەی نەهێشت، ئیدی ئەم کلۆتەی بێ مێزەرە هەر مایەوە تا سەردەمی مەمالیك، ئیتر ئەوەبوو (الملك الأشرف خلیل کوڕی السلطان محمد کوڕی قلاوون) فەرمانیدا کە کلۆتە پێویستە بەمێزەرەوە لە سەر بکرێ، هەروەکو جاری جارانی سەلاحەددین[٣٨٣]، بۆ پۆشاك (قباء)[٣٨٤] (واتە سەر کراس)ی پانو پۆڕی تەتەریو لەسەر ئەویشەوە (تکلات)و، ئنجا لەسەر ئەوانیشەوە (قباء)ی ئیسلامییان لەبەر کردووەو شمشێریان بەلای چەپیانەوە دەبەستو (صولق)[٣٨٥] و (گیزلك)[٣٨٦] واتا: هەگبەی چەرمینو خەنجەریان لەلای ڕاستەوە دەبەست، ئەمە بەگوێرەی قسەکانی (القلقشندي)[٣٨٧].

یەکەم کەسیش کە ئەم گۆڕانکارییەی داهێنا بێ، سیف الدین غازی سەرگەورەی موسڵ بووە. لەمەدا میرو پێشەنگو سەردارانی لەشکریش چاویان لێکرد، ئیدی ئەمانە دوو (قباء)یان لەبەر دەکردو ئەوەی سەرەوەیان قۆڵەکانی، لەوەی خوارەوەیان کورتتر، بەڵام هەراوتربوون[٣٨٨].

پۆشاکی هاوینەیان. بێگومان. لە پۆشاکی زستانەیان جیاواز بوو، (القلقشندي)یش. کە، هەر ئەو، بەم فراوانییە باسی جلوبەرگی سەربازی دەکا. مەبەستی لە جلوبەرگی سەربازەکان نییە، نەخێر، مەبەستی تەنیا لە جلو بەرگی میرەکانە، وەلێ بەڕای ئێمە ئەم وەسفە، جلو بەرگی لەشکری ئەییوبی ناگرێتەوە، نەخاسمە پشتێنی زێڕپۆش، یان

377 (کلۆتات جۆرە پۆشاکێکە، لە هیندستان لەبەردەکرا، هەروەها میرەکانی میسریش لەبەریان دەکرد) دوزي، المعجم الفصل باسماء الملابس عند العرب، ترجمة: د.اکرم فاضل ، طبعة دار الحرية ، وزارة الاعلام، بغداد ١٩٧١ة ص٨٥.

378 صبح الاعشى، ٤/٥،٣٩.

379 الکامل،١١/٣٨، المختصر ، ٣١/٤.

380 صبح الاعشى، ٦/٤.

381 الشاش: کە ئێمە لەم تەرجەمەیەدا (مێزەر)مان بۆداناوە، دەڵێ : پارچە قەماشێکە بە دەوری (طاقية يا عرقية)، یان بە دەوری سەردا دەپێچرێو، وشەیەکە لەجیاتی مێزەر بەکارهاتووە) دوزی الحجم المفضل ، ص ١٩٧-١٩٩.

382 صبح الاعشى، ٥/٤

383 صبح الاعشى، ص٦

384 القباء: کراسێکەو لە سەر پۆشاکەوە لە بەردەکرێ.

385 الصولق: هەگبەیەکی چەرمینە، بەلای ڕاستدا هەڵدەواسرێ ، پێداویستی و تێشووی سەفەرو ڕێگای تێدەنرێ. کۆی (صولق) (صوالق)ە. السلوك، ج١، ق٣، ص٧٨٩. ئەم وشەیە تورکییە، بە تورکی واتا: (لای چەپ، نەك لای ڕاست)، چونکە (صول) بەتورکی واتا (چەپ).

386 الکزلك: خەنجەرە، یان چەقۆیە.. سید الدیوەچی، الموصل في المعهد الأتابكي، مطبعة شفيق، بغداد ١٩٥٨ ،ص ٧٢ .. الجميلي، دولة الموصل، ص ٢٥٨.

387 صبح الاعشى، ٤/٤ .

388 صبح الاعشى، ٤٠/٤ .

پشتێنی زێڕی ڕازاوە بە (اليشم)[389] واتە زمرِدکوت. هەروەها باسی جلو بەرگی زستانەش، کە وەسفی دەکاو دەڵێ: لە خوری دەگمەنو گرانبەهاو ئاوریشمی نایاب دروستکراونو لە ژێریشەوە فەروەی سمۆرەی ناسکیان لەبەردەکرد و میرەکانیش کەوڵی چاکیان لەبەر دەکرد لە پێستی ئاژەڵی دەگمەنی وەك دەڵەك و سەگلاوو ئەمجۆرە گیانلەبەرانە دروستدەکران کە لە نیشتمانی ئەسڵیی مەمالیکەوە، واتا لە ئاسیای ناوەڕاستەوە دەیانهێنا، تەنیا کەوڵی ئاژاڵی دڕندە نەبێ کە لەمیسردا هەبوو، پێویست بەهێنانی نەبوو.

هەرچی پێڵاوە، ئەوە بە هاوینان، کاڵەی سووکی چەرمگیان (کلاش) لە پێدەکرد، بە زستانیش کاڵەی زەردی پێستی تایفییان لەپێدەکردو میهمازگەلی زیویان بەسەر کاڵەکەدا دەبەست، ئەو میرانەش کە دەرەبەگی سەربازی گەورە بوون، ئەوانە، میهمازی زێڕیان بەسەر کاڵەکانیاندا دەبەست.

هەرچەندیشە (القلقشندي) سوور نییە لەسەر ئەوەی، ئەم جلو بەرگو پێڵاوە، تەنیا هەر تایبەت بووە بەمەملوکەکان، وەلێ ئێمە ڕامان وایە کە سەردەمی ئەییوبییەکان، سەردەمی غەزاو ململانێ بووە دژ بە خاچدروشمە داگیرکەرەکان، لەبەرئەوە کاتی ئەو کەشو فشەیان نەبووەو لە ڕواڵەتو پۆشاكو پێڵاوی لەم جۆرە بابەتانە دەستیان گرتووەتەوەو ئەو زیادە مەسرەفەیان نەکردووە. ئەمەش مانای ئەوە ناگەیەنێت کە بەرپرسانی سوپا هەر بەیەکجاری گوێیان بەجلو بەرگ نەداوە، یان زمستانو تاوسان، جلو بەرگیان بەپێی وەرز نەگۆڕیبێ، نەخێر، ڕیزی لەشکر، میرو دەرەبەگی سەربازی دەوڵەمەند.. دەوڵەمەندی تێدا بووە. مەمالیکی خاوەن دەستوری شاهانەی ڕەسەنی تێدابووە، کە بەفەرمانی سوڵتانی ئەییوبی، هەند گوێ لەمست نەبوونە، هەرچەندیشە کەبانگ بکرابان بۆ شەڕ، ئامادە دەبوون، بەتایبەتیش میرو سەرۆکەکانی موسڵو دیاربەکر. بەهەرحاڵ ئەم لەشکرو جلوبەرگەی (القلقشندي) باسی لێوە دەکا، مەبەستی لە لەشکری میسرە، مەبەستی لەشکری شاو میرەکانی شامو جزیرێ نییە، ئەم وەسفانە پڕ بەپێستی لەشکری مەمالیکی – جێگرەوەی ئەییوبییەکانە، کە مەمالیك لە هەموو قۆناغەکانی دیکەی مێژووی میسری ئیسلامی، پتر ڕەوش و ئاکاری کەشو فشی حوکمیان بەکارخستووە و خویان پێوەی گرتووە.

سا، هەرچۆنێ بووبێ، ئەگەر بێتو ئێمە، دووی وەسفی جلوبەرگو ناوو بارودۆخی ئەم جۆرە شتانە بکەوین لە وولاتە جۆربەجۆرەکانی موسوڵماناندا و سەدە بە سەدە باسی گۆڕانیان بکەین، ئەوە دەبێتە دورکەوتنەوەو فرە بڵێیو سەرچاوەکانی مێژووش ئەو یارمەتییەمان نادەن. ئەوەش دەڵێم، میرەکانی لەشکر، یان هەندێکیان. دوورنییە سەربازەکانیشیان. هەندێ شمەكو پێداویستی خۆیان، لەگەڵ خۆیاندا هەڵگرتبێ بۆ ئەو ماوەیەی کە لە ماڵو خێزانیان دوور دەکەونەوە، بەنموونەوەك (السكين، الدرفش[390]، خيوط، الدسترك[391]، مطرقة، مسلة) واتا: چەقۆو درەوشەو دەزوو و مشارو چەکوشو دەرزی، کە (ابن الاثير) لە باسکردنی (الامير زين الدين على گچك[392])دا، باسی ئەوانەش دەکات، لەگەڵ هەندێ ئامرازی ئامادەکردنی خواردنو خۆراك.

٤ـ ئازووقەو خاروبار:

گەیاندنی ئازووقە لەو شەڕانەی زەمانی زوودا، گرنگترین کێشەی ئامادەباشیو لەشکرکێشی بووە، چونکە ڕێگاو بانی هاموشۆ سەختو زەحمەت بووەو کەروباریش ماندوو دەبوونو لەسەرخۆ ڕێگایان دەبڕیو خۆراکیش خراپ دەبوو، کە نەشدەماو تەواو دەبوو، بەزەحمەت داوادەکراو لەکاتی خۆیشیدا نەدەگەیشتە جێو گەلێ جاریش چارەنووسی شەڕەکانو مەسەلەی لەشکرکێشیی لەسەر گەیاندنی ئازووقە دەوەستاو ئەو لایەنە شەڕەکەی دەبردەوە کە یەدەکی تەواوی خۆراكو ئاوی دابین دەکرد. فەرماندار دەبوو، هەندەی هەبێ بەشی ڕێگای لەشکری بکا، هەروەهاش بۆ

389 اليشم: (بەردارێکی گرانبەهایە، لە زمرد دەچێ، وەلێ گچکەترە).. المنجد في اللغة/ المطبعة الكاثوليكية، بيروت، ط /١٧.

390 الدرفش = درەوش، درەوشە.

391 الدسترك: شارێکی بچووکە، هنداوي، ١٦٥.

392 الباهر ١٣٥.

کاتی شەڕەکەو بۆ ڕێگای گەڕانەوەشیان، دەبوو ئەوەشی لە بیر نەچێ کە بۆ کاتی پێویست، بەردەوام ئازووقەی پێبگات لێی نەبڕێو ڕێگاوبانی هێنانی ئازووقەی سەلامەتو بێمەترسی بێ.

لە شەڕەکەی (حطين)دا کە لە مانگی تەمووزدا ڕوویدا، خاچدروشمان، بەو هاوینە گەرمە ئاویان لێبڕاو ئاویان نەماو تینویەتییەکی مەرگاوەڕیان تووش بوو، پەکیان کەوت و شکانێکی پیس تێکشکان.. کەواتە چەکی ئاو، بێگومان لایەك بەسەر لایەکدا زاڵ دەکا، خاچدروشمانیش کە گەمارۆی (عكا)یان دابوو، ئەگەر (عكا) ئازووقەی پێگەیشتبا بۆیان داگیر نەدەکرا، لەگەڵ ئەوەشدا لەشکری شام دوو ساڵ بەرەنگاریان کرد، تا بەتەواوی ئازووقەیان نەما.

خاروباری سوپا خواسایی لە "ساقة" واتا لە پاشکۆی سوپاوە دادەنرا، پێیان دەگوت بارگەو قورسایی، جارێکیشیان، لە هێرشێکدا بارگەکەیان هێنابووە ناوەڕاستی سوپاکەوە، واتا نزیك بەرسنگی لەشکرەکە، ڕەنگە لەترسی ئەوە بووبێ کە نەوەکا دوژمن لە دواوە بیگاتێو زیانیان پێبگەیەنێ، لە ناوەڕاستی (جمادي الاولى ساڵی ٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)دا "سوڵتان، خۆی چوو بۆ تەیارو ئامادەباشی هێرشێ بۆ سەر دوژمن" هەموو لقو سەر لقەکانی بە ڕێكوپێکی دانا، بەر لە هەموویان قۆڵی ڕاست پێشکەوتو بەرسنگ کەوتە ناوەڕاستو قۆڵی چەپ کەوتە پاشەوەی لەشکر بەپێشڕەوی (مظفرالدين کوڕی زين الدين) بارگەکەشیان لە ناوەڕاستی لەشکرەکەوە دەڕانی[393]. سەربازەکانیش هەریەکەو، تێشوی حازر بەدەستی خۆی لەناو هەگبەیەکی چەرمیندا بە لاشانی خۆی دا دەکرد. بەرلەوەی لەشکر بجوڵێ بەماوەیەکی کەم سەربازان دەچوونە بازاڕو پێداویستی خۆیان دەکڕی، پێموابێ لەنانو پەنیرو پیازو هەندێ قاورمەو کەمێ گەنمو پاقلەو میوەی وشكو خورما، زیاتر نەبوو. لە ئامادەکاری پەلامارێکی سەر (الرملة)دا، کە لە ساڵی (٥٧٣ك / ١١٧٧ز)دا بەبەزینی سەلاحەددین هاتە کۆتایی، (العماد الكاتب) بەشێوە نووسینە سەجعینە ناودارەکەی، دەڵێ: سەربازانیان بانگەشەکرد "خۆراکی دە ڕۆژی دیکەش بێنن، پێویستمان دەبێ، چوومە بازاڕی سەربازان شت بکڕم، نرخ هەمووی ڕوو لە زیاد بوونەو هەر هەڵدەکشێ..."[394]

لە غەزاکانی پاش شەڕی (حطين)یشدا، کاتێ کە سوپای ئەییووبی، لە ساڵی (٥٨٤ك / ١١٨٨ز)دا هێرشی کردە سەر کەناراوەکانی ناوچەی میرنشینی (طرابلس)، کە بە دەست خاچدروشمانەوە بوو، جاڕیاندا بۆ سەربازان: "واهێرش دەبەینە سەر کەناراوەکان، لەوێ ڕزقو بژێوی کەمەو دوژمنیش ئەوێ نشینگەی خۆیەتیو لە قۆڵەکانی دیکەوە گەمارۆمان دەدەن، خۆراکی مانگێك لەگەڵ خۆتان بهێنن"[395].

کاتێکیش لە گەمارۆ سەختو درێژخایەنەکەی سەر (عكا)دا، خەڵکەکەی تووشی قاتووقڕیو برسێتی هاتن، میر (بهاءالدين قراقوش)، لەناو شارەکەوە ناردیە لای سوڵتانو هانای بۆ برد کە ئازووقەو زەخیرەیان نەماوە، ئەوجا سوڵتان (بطسة)یەکی بۆ بارکردن لە خۆراك (بطسة، کەشتیی گەورەیە). جا بۆ ئەوەی ئەم (بطسة)یە بە بێوەی بگاتە (عكا)، هەندێ نەسرانی خەڵکی بەیرووتی، کە بوو بوون بە ئیسلام سواری (بطسة)کە کرد، تا لەگەڵ دوژمناندا، کە گەمارۆی شارەکەیان دابوو بکەونە گفتووگۆ، بە زمانو جلوبەرگو ڕیشی تاشارویانەوە[396]، بیان خەڵەتێنن، بۆ شوێنە ونیی زیاتریش، فەرمانی پێدان خاچ بە دارە بەرزەکانی کەشتییەکەدا هەڵواسنو چەند بەرازێکیشیان خستە سەر پشتی کەشتیەکەو بەرەو (عكا) کەوتنەڕێ. لە ڕێگا خاچدروشمان ڕێگایان لێگرتن، بەڵام ئەوان توانیان فێڵکەی خۆیان ببەنە سەرو خۆیان بەخاچدروشم لە قەڵەم بدەن، بەو جۆرە، بە چوارسەد غەرارە گەنمو باری پەنیرو پیازو[397] چەندین سەر

---

[393] النوادر، ٨٧، مفرج الكروب، ٢/٢٥٦ .

[394] سنا البرق، ١/٢٥٣، الروضتين، ج ١، ق٢، ص٦٩٧.

[395] النوادر، ٨٦.

[396] مەبەست ئەوەیە، کە ئیسلامەکان ڕیشیان دەهێشتەوە.

[397] الفتح القسي، ٤١٧. مرآة الزمان، ٨ / ٤٠٤ . مفرج الكروب، ٢ / ٣٣٠ –٣٣١. البداية والنهاية، ١٢ / ٣٣٧ .

بەرخو پێداویستی لەو جۆرە بابەتانەوە گەیشتنەوە ناو بەندەرە گەمارۆ دراوەکە[٣٩٨].

گەمارۆی (عکا) زۆر درێژەی کێشا، لەبەر ئەوەی چەند جاران ئازووقەی بۆ دەنێردرا، جگە لەوەی کە لە بەیرووتیشەوە[٣٩٩] بۆی دەچوو، لە میسری پڕ سامانیشەوە بۆیان دەنارد. بۆ ئەوەی ئەو شارە خۆی بەدەستەوە نەدا، موسوڵمانان لە هەر ڕێگایەکەوە بکرایە، ئازوقەیان بۆ ئاودیو دەکرد. پاشان بۆڕیان داو (عکا) کەوتە دەست دوژمن، نەگەیشتنی ئازوقەش وەك باسمان کرد بووە هۆی ورەبەردان و خۆبەدەستەوەدانی شارەکە.

هەندێ شاریش، کە بەدەستی خاچدروشمانەوە بوو، دیسانەوە لەبەر بێئازوقەو نەگەیشتنی خاروبار، خۆیان دا بەدەست سوپای ئەییوبییەکانەوە، نەك هەر ئەوەندە، بگرە قەڵای قایمکاری (کوکب) کە لە (طبرية)وە نزیکە "لەبەر بێ خوێیی کە خوێیان نەمابوو، بەملکەچی لەشار دەرچوون" و شاریان دا بەدەست لەشکری ئەییوبییەوە،[٤٠٠] کە نەبوونی خوێ زۆر سەیرە ببێتە چۆڵکردن و بەدەستەوەدانی شارێك.

دەشبینین لەشکری ئەییوبی لەکاتی شەڕدا، ڕێگای ئازوقەو خاروباری دوژمنی دەبڕی، تا تووشی برسێتی بکاو ملکەچی بکا، خۆی بدا بەدەستیانەوە، هەر بۆ ئەم ئامانجە، کشتوکاڵو ڕەزو باخی خاچدروشمانی خراپ دەکرد، ئەوەبوو، لەناوچەی (الكرك)، بۆ تەنگەتاوکردنی (ڕینۆدی شاتیۆن)ی[٤٠١] سەرداری ئەم ناوچەیە، دارەکانیان بڕیو پاشان دەغڵو دانیان درەوکردو باغو بێستانی لێوشك کردن[٤٠٢].

٥ـ دەرەبەگیی لەشکرسازی:

ئەو سیستەمانەی سەلاحەددین پێڕەوی دەکردن وەك باسمان کرد، لە بنچینەوە، هەند لەگەڵ سیستەمەکانی نوورەددین مەحموددا فەرقو جیاوازییەکی ئەوتۆیان نەبوو، چونکە دەوڵەتی ئەییوبی، بە پێودانگی ئەو ڕەفتاری دەکرد.[٤٠٣] سیستەمی دەرەبەگیی لە جیهانی ئیسلامدا بە گشتی هاوشێوەو بە چوونیەکی مایەوە، هەرچەندە فەرقو جیاوازییەك لێرەو لەوێ بەرچاو دەکەون، هۆکاری ئەوەش سرووشتو سیستەمی کۆمەڵایەتی وڵاتانی ئیسلامە، ئەمەش (لەلایەکی ترەوە) مانای ئەوەیە کە ئەم سیستەمە زۆر جیاوازترە لەو سیستەمەی کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، لەئەورویا لە کاردا بووە، بە پێی ئەو دابو دەستوورە دەرەبەگییە ڕەگداکوتاوەی کە لە ئەورووپادا هەبووە، لەبەرئەوە، ئەوەی دەرەبەگایەتی ڕۆژهەڵاتی پێدەڵێن، تەنیا ناوەو هیچی دیکە، پێویستیش وەهای دەویست کە یەك لەم دوو سیستەمەی (ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایی)یە ناوێکی تری بۆ بدۆزرێتەوە، لاموایە ئەمەش لە سرووشتی گۆڕانی ئابووریی و سیاسیی و کۆمەڵایەتیی هەردوو جیهانەکەوە ئاودەخواتەوەو لە پەیدابوونی بەناو (جوونی ڕەنێوهانینی ئاسیاییەوە = نمط الأنتاج الأسيوي)یەوە سەرچاوە دەگرێ.[٤٠٤]

هەرچەندیشە ئەم جۆرە ئیشوکارە ئەوەی دەخواست کە فەرمانداریێکی وەك سەلاحەددین بە پێی ئەم بارودۆخە تازەیە هەندێ گۆڕانکاریی بکردبا، وەلێ، دەرەبەگیی لە سەردەمی سەلاحەددیندا چاوەڕوانی ئەوەی لێناکرێ بەرەو چاتر گۆڕانکارێکی ئەوتۆی تێبکەوێ. بەپێی ئەو بەڵگەو نیشانانەش کە بە دەستمانەوەیە، سیستەمی دەرەبەگیی بەشێك بووە لە پێڕۆو سیستەمەکانی نورەددین و بۆ سەردەمی سەلاحەددین ماوەتەوەو ئەمیش پێڕۆی کردووە، کە لە چاخی مەملوکەکان لە میسردا بە ئاشکرا دەبینرێ، ڕاستیشت دەوێ، سیستەمی دەرەبەگیی لە سەردەمی ئەییوبییەکاندا لە

398 النوادر، ١٣٥. الفتح القسي، ٤١٧. الروضتين، ٢/ ١٦٠-١٦١. مفرج الكروب، ٢/٣٣٠ .

399 النوادر، ١٧٣. الفتح القسي، ٤١٩.

400 الهروي، التذكرة الهروية في الحيل الحربية. تحقيق : مطبع المرابط ، منشورات وزارة الثقافة السورية ، دمشق ١٩٧، ص ٨٦ .

401 لە سەرچاوە عەرەبیەکاندا بە (أرناط) ناسراوە، لەمەودوا زۆر باسی دەکەین — مفرج الكروب ٢/١٨٦ .

402 الروضتين، ٢/٨.

403 النجوم الزاهرة ٥/٢٧٩، صبح الأعشى، ٤/٥.

404 بنۆڕە: أحمد صادق سعد: ست دراسات في النمط الأسيوى للأنتاج، دار الطليعة بيروت ١٩٧٩.

ولاتی شامدا، به شێوەیەکی ڕوونترو ئاشکراتر دەبینرا، لەوەی کە لە میصردا پێڕۆ دەکرا، چونکە بارودۆخی ژینگەی ئەم دوو ولاتەدا کاری جیاوازی کردبووە سەر بارودۆخی ئابووری و هەل‌ومەرجی سیاسیی هەردووکیان، دوورنییە ئەوەش بە هۆی ئەو دابەشبوونە سیاسیە زەق‌و ئاشکارەوە بووبێ کە بە زۆربەی قۆناغەکانی مێژووی ولاتی شامەوە دەبینرا، بگرە، لەو قۆناغانەشدا کە کەوتبوە ژێر ڕکێفی فەرمانداڕێکی بەهێزی وەك نورەددین مەحمودو سەلاحەددینەوە.

مەبەست لە دەرەبەگایەتیی زەمانی سەلاحەددین، ئەوەیە، کە زەوی‌و زار دادەبڕدرا بۆ گەورە میرانی دەوڵەت‌و خزمانی سوڵتان، بۆ ئەوەی کاروباری ڕەنێوهانینی ئەو زەوییانە بە ئازادیی بەڕێوە ببەن بۆ خۆیان لە جیاتی مووچە[405] و حاسلات‌و داهاتەکانیشیان هەر لە سنووری ئەو دەرەبەگایەتییەدا بەخەرج بدرێ، بەمەرجێ، ئەگەر هات‌و سوڵتان جەنگی بەرپاکرد، ئەو میرانە بەشداریی تێدا بکەن‌و سەربازو لەشکری بە بارو بارگەوە بۆ ڕەوانە بکەن. ئەو دیوانەش کە سەرپەرشتی کاروباری سوپای دەکرد، ناونرا (دیوانی دەرەبەگیی)[406] ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخا، کە ڕێکخستنی سوپای ئەییوبی بە سیستەمی دەرەبەگایەتی پشت ئەستوور بووە.. خزمەتی سەرەکیی دەرەبەگ بەرامبەر بە سوڵتان، ئەوەبوو کە لە کاتی شەڕدا خزمەتی بەرەی شەڕ بکاو ژمارەیێ سەرباز بەجل‌وبەرگ و کەرەستەو خۆراکەوە بنێرسێ بۆ یارمەتیی سوپا، چونکە دەرەبەگەکان بەڵێننامەیان دابوو بە سوڵتان، کە لە کاتی شەڕدا هەموو جارێ کابرای دەرەبەگ بە خۆی‌و چەند سەربازێکەوە بگاتە شەڕەکە.[407]

ئێمە هەندێ بەڵگەو دەقی ئەو سەردەمەمان لە لایە، مانای دەرەبەگایەتی زەمەنی نورەددین‌و زەمەنی سەلاحەددین بنوێنێ، لە شەڕی (البابین)دا کە لە ساڵی (٥٦٢ك/ ١١٦٦ز)دا لە میسر، لە ماوەی هەڵمەتی دووەمدا بەرپا بوو، هەندێ لە میرەکانی شێرکۆ، لە شەڕەکە پشتساردبوون‌و نەیانویست لەگەڵ خاچدروشماندا کە (الملك أمور)ی فەرمانڕەیی دەکردن‌و هێزی فاتمییشیان لەگەڵدا بوو بچنە شەڕەوە، بۆیە شرف الدین برغس. کە میرێ بوو لە میرەکانی نوورەددین. لێیان ڕاپەڕی‌و گوتی: "کەسێ لە مردن‌و دیلی بترسێ با نەبێ بە خزمەتکاری شا، بابچێتەوە ماڵەوە بۆ لای ژنەکەی، بە خودا بگەڕێینەوە لای نوورەدین‌و مژدەی سەرکەوتنمان پێنەبێ و هیچ پاساوێکیشمان نەبێ، دەرەبەگایەتی‌و کارمەندیشمان لێدەسێنێتەوە[408] و لەو ڕۆژەوەش تا بە ئەمرۆ دەگا چیمان لێوەرگرتووەو خزمەتمان کردوە، هەموویمان دەکەوێتە سەرو نائومێدمان دەکات‌و ئەوجار پێشمان دەڵێ: پارەو کرێی موسڵمانانیش وەردەگرن‌و لەبەر دوژمنانی موسڵمانانیش هەڵدێن‌و ولاتێکی وەك میسریش دەدەن بە دەست کافرەکانەوە.. حەقیشێتی"[409].

دەقی ئەم قسانە، بناغەی دەرەبەگایەتی نورەددینیمان پیشان دەدا، کە سیستەمێك بووە، تایبەت بە بەرخورداریی زەوی‌و زار، خزم‌و دۆستی سوڵتان بەرخورداری بوون‌و تا نێوانی سوڵتان‌و میر خۆش بووبێ‌و دۆست بووبن، داهاتی بۆ میر بووە. ئەو دەقەی (المقریزي) هێناویەتییەوە، بایەخێکی تایبەتی خۆی هەیە. وادیارە پێوەندی دەرەبەگایەتیی نێوان سوڵتان‌و میرەکانی پێوەندییەکی کاتیی و ڕەفتەنی بووە، درێژیی ماوەکەشی بە ئارەزووی زەوییبەخشەکەیە، واتا بە ئارەزووی سوڵتان بووە، کەینێ ویستبێتی پێوەندییەکەی پچڕاندووە، نەخاسمە کاتێ زەوی پێبەخشراوەکە، بە پێی

405 البنداري، تأريخ دولة السلجوق شركة طبع المكتب العربية، مطبعة الموسوعات، ١٩٠٠، ص٥٥، الحسيني، أخبار الدولة السلجوقية، نشريات كلية پنجاب، لاهور ١٩٣٧، ص٦٨. "سەیری ئەم کتێبەی باسی دەرەبەگەی (کاهین cahan) یش بکە: the Encycl of islam (NEW Edition, ١٩٧١ vol (١١١ ,p ,١٠٨٨ art lkta)). هەروەهاش: سوبر نهيم في دائرة المعارف الاسلامية، ط١٩٣٣، ٤٧٨/٢. ويولياك، الاقطاعية، .. ص٥٩ـ ٦٠.

406 ابن فضل الله العمري، التعريف بالمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، القاهرة، ١٣١٢ك، ٨٩.

٤٠٧ محمد حسين ربيع، النظام المالية في مصر زمن الأيوبيين، مطبعة جامعة القاهرة، سنة ١٩٦٤، ص٣٥. parry and yapp: war Technology and Society in the middile east, p, 59.

408 الجامكية: کارمەندانی مووچەخۆری سوڵتان. (القلقشندي) ٤٦٠/٣، ٥١٩، ١٤٠/٥. وشەیەکی فارسییە: د. زكي، السلاح في الاسلام، طبعة دار المعارف بمصر، القاهرة ١٩٥١، ص١٨.

409 الكامل، ٣٢٥/١١. الباهر، ١٣٣. الروضتين، ج١، ق٢، ص٣٦٥. مفرج الكروب، ١٥٠/١. شفاء القلوب، ٣٠.

پێویست لە خزمەتدا نەبووبێ، لە مەرجەکانی پێوەندییەکە لایدابێ.

پاش ئەوەی سوپای ئەییوبی لە (جمادي الآخر ٥٧٣ك/ کانوونی یەکەمی ١١٧٧ز) دا، لە شەڕی الرملة – تل الجزر دا تێکشکاو بەزی، سەلاحەددین گەڕایەوە بۆ میسر، دەرەبەگایەتی[410] و چاوگەی ڕزقی لە کۆمەڵێ کورد بڕی، چونکە ئەوان شەڕەکەیان دۆڕاندبوو.[411] هەروەها لە گەمارۆ دووروودرێژەکەی شاری (عکا)شدا چەند میرێکی سەلاحەددین، هەلاتن، بە نموونە، وەك (عزالدین أرسل، حسام الدین تمرتاش بن جاولي، سنقر الوشاقي الأسدي)، هەموویان لە ترسی سزای سوڵتان، خۆیان دەشاردەوەو دیارنەدەبوون، سوڵتانیش ناچار زەوی و زارەکانی لێسەندنەوەو لە دەرەبەگایەتی خستن.[412]

ئەم دەرەبەگایەتییەش وەك ئەو بۆ ماوە پشتاو پشتە نەبوو، کە خەڵك دەیزانن، لەگەڵ ئەوەشدا، جاری وا هەبوو، میرێك، زەوی و زارو دەرەبەگایەتییەکەی خۆی بۆ کوڕە گەورەکەی بەجێدەهێشت، خۆ ئەگەر بهاتباو کوڕی باڵغی نەبایە، جا ئەوجا سوڵتان پیاوێکی لەگەڵدا بۆ دەسازان "پیاوێکی ئەمین و ئومان کوڕەی پەروەردە دەکرد تا گەورە دەبوو"[413]. ئەو پیاوە سەرپەرشتیی کوڕەکەی دەکرد وەك ئەتابەك[414]. هەموو میرێ ناوی سەربازانی خۆی لە دەفتەری دیواندا تۆمار دەکرد، "لەگەڵ چەك و لاغ و شتومەکی دیکەی، نەوەکا میرێ لە میرەکان، بیکاتە ڕەزیلی، یان لەبەر دەستکورتی خۆی، بەشێکی بۆ خۆی گل بداتەوە"،[415] چونکە عادەت وەهابوو کە، میر، دوو سێیەکی دەسهات و داهاتی میرنشینەکەی بۆ دابینکردنی پێداویستی و ژیاریی سەربازەکانی تەرخان بکا.[416]

میر هەمیشە ئامادەبوو داوای سوڵتان بەجێبهێنێ، چونکە سەربازانی دەرەبەگایەتییەکان بڕبڕەی پشتی ولاتپارێزیی بوون. لەم بارەیەوە (ابن الأثیر) لە زمانی نورەددین مەحمودەوە، دەڵێ: "ئێمە هەمیشە خەریکی لەشکرکێشیین، لەبەرئەوە ئەگەر سەربازانی گشت میرەکان بە چەك و تفاقەوە ئامادە نەبن، لەوبارەدا ئیسلام، تووشی لاوازی و شکستیی دەبێ.[417]

وەلێ، سەربازانی میری دەرەبەگ، پێویستە، لە وەرزی کشتوکاڵ و درەودا، لەسەر زەوی و زاری خۆیان بمێنن، مەگەر، لەو وەرزەدا شەڕ بەردەوام بووبێ و نەیانتوانیبێ شەڕەکە بەجێبهێڵن. گەلێ جاریش دوژمن بەسەر ئەو هەلەوە نەدەچوو، هێرشی دەکردە سەر زەوی و زارەکان، (أبو شامە) لە (ابن أبي طي)یەوە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "لە ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز) دا لەشکری (صقلیە) لە ژێر فەرماندەیی جۆرج (جرج) ویستیان هێرش بکەنە سەر شاری ئەسکەندەرییەو لەوێ دابەزن، هەستان نامەیەکیان بۆ شای فەرەنگ نووسی، گوتیان: "سەربازو لەشکرگەلی سەلاحەددین، چوونەتەوە سەر زەوی و زاری خۆیان و وەرزەکەی وەرزی دەغڵ و دانەو هەموویان بلاوەیان لێکردووە، کەمێك نەبێ، قاهیرە سەربازی لێنەماوە"[418].

وامان بۆ دەردەکەوێ، ڕژێمی فاتمیی لە میسر، لەگەڵ دەستووری ڕێسای دەرەبەگایەتییەکەی نورەددین کەمێك نەبێ،

---

410 لە عەرەبییەکەیدا بە (الأخبان) هاتووە: واتا دەرەبەگایەتیی. بنۆڕە: الیوتینی، ذیل مرآة الزمان، ج٢، ص٢٢٢، ٢٢٥. السلوك، ٨٥/١.

411 المقریزی، السلوك، ٦٥/١.

412 الفتح القسي، ٥٠٨، الروضتین، ١٨٧/٢. مفرج الكروب، ٣٥٧/٢. ابن الفرات، ج٢، مجلد ٤، ص١٧.

413 الباهر، ١٦٩. الروضتین، ج١، ق١، ص٢٠. مفرج الكروب، ٢٨٠/١.

414 ئەتابەك: پەروەرشتکار ـ میری باوك (باوك)، صبح الأعشى، ١٨/٤. الكامل، ٨٠/١٠. د.حسن الباشا، الألقاب الاسلامیة، ١٢٣.

415 الباهر، ١٦٩.

416 برنارد لویس، العرب ف التأریخ، دار العلوم للملایین، بیروت ١٩٥٤، ص٢٢٢.

417 الباهر، ١٦٩. مفرج الكروب، ٢٨٠/١.

418 الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٦٥.

هیچ فەرق‌و جیاوازییەکی نییە. دیوانی دەرەبەگایەتی کە (دیوانی ئەنجومەنیشی)[٤١٩] پێدەگوترا، دیوانێك بوو لەو دیوانانەی کە بە "دیوانی سوپاوە" بەسترابوو، ئیشی سەرەکیی ئەوەبوو کە کاروباری دەرەبەگایەتی هەڵسوڕێنێ، بە تایبەتی دەرەبەگایەتی سەربازیی، بەرپرسی دیوانی سوپاش بۆی نەبوو یەکێ لە میرلەشکرەکان بگۆڕێ، یان دەسکاریی زەوی‌و زارەکانیان بکات، مەگەر بە فەرمان (مرسوم)[٤٢٠].

سنووری زەوی‌و زارەکەش بۆ هەر دەرەبەگێ، لە بڕوانامەی دەرەبەگەکەدا[٤٢١] دەنووسراو "دیوان الأنشاء"یش بەڵگەنامەیەکی بۆ دەردەهێنا پێی دەگوترا "سجل". سیستەمی سەلاحەددینیش هەر بەو پێودانگە هەڵدەسوڕا. ئەوەبوو کاتێ (أبن المقدم)ی لە ساڵی (٥٧٨ك/ ١١٨٢ز)[٤٢٢]دا دامەزراند بە والی دیمەشق، بڵاوکراوەیەکی بۆ دەرکرد. بگرە بۆ دامەزراندنی کوڕو برای خۆیشی، بڵاوکراوەی بۆ دەردەهێنان. بە نموونە، کاتێ لە ساڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز) (الملك العزیز العثمان)ی کوڕی خۆی بە کەفالەتی (تقی الدین عمر)ی ئامۆزای، بە والی میسر دامەزراند، بڵاوکراوەیەکی، یان باشتر بڵێین، جاڕنامەیەکی بۆ جاڕدا. هەروەهاش، کاتێ (الملك الأفضل نورالدین علي) کوڕەگەورەی خۆی، بە کەفالەتی (الملك العادل)ی مامی. کە ئەوکات سەرگەورەی حەڵەب بووە.[٤٢٣] کرد بە والیی شام، جاڕنامەی بۆ دەرکرد.

خەلیفەی فاتمییەکانیش زەوی‌و زاری دەوڵەتی بە دۆست‌و ناسیاوانی خۆی دەدا بەشێوەی (دەرەبەگایەتی وەبەرهانین– أقطاع أستغلال)،[٤٢٤] واتا مافی ئەوەیان هەبێ زەوییەکە وەبەربهێنن‌و سوود لە داهاتەکەی ببینن، بەڵام زەوی‌و زارەکە نەدەبوو بەموڵك‌و لە باوکیشەوە بۆ کوڕەکەی نەدەمایەوە، بەڵکو هەر بەدەست کابرای دەرەبەگەوە دەمایەوە، تا ئەو ماوەیەی بۆی دیاریی دەکرا. زانایانی ئایینیش بواری ئەوەیاندا زەوی‌و زار بدرێ بە فەرماندەکانی لەشکر لە جیاتی ئازووقەو لەبری ئەو ماندووبوونەی بۆ سوپا و بۆ جەنگی بەخەرج دەدەن، بۆ ئەوەش شەرتوشروتیان دانا، کە دەرەبەگ باج‌و خەراج‌و سەرانەی دەکەوێتە ئەستۆ، سا، بە شێوەی دابەشەکی لێی وەربگرن، یان بە پێودانگی ڕووبەڕوو و گەورەیی زەوی‌و زارەکە.[٤٢٥] کاتێکیش زەوی پێبەخشراوەکە بمرێ، یان لە شەرتوشروتی پێکهاتنەکە لابدا، ئەوە، لەوبارەدا زەوی‌و زارەکە دەبێتەوە بە هی خەلیفە.

بەوەش ئەم دەرەبەگایەتییە دەبێت بە "دەرەبەگایەتی وەبەرهێنان‌و بەخشینی سوودناوەر". موڵکدارێتی زەوی‌و زاری گشتیی نەدەدرا بە دەرەبەگ، کە بۆ کوڕەکانیشی بە وەراسەت بمێنێتەوە، بەڵکو بۆ ماوەیەك لە سوود لێوەرگرتن و وەبەرهێنانیدا جێگای خەلیفەی دەگرتەوە، ئەو ماوەیەش بە پێی ڕێککەوتنێك دیاریی دەکرا.[٤٢٦] ئا ئەمە هەندێکە لەو فەرق‌و جیاوازییەی نێوان دەرەبەگایەتیی نێوان وڵاتانی ڕۆژهەڵات‌و دەرەبەگایەتیی ئەوروپا. دەرەبەگایەتیی ڕۆژهەڵات دەرەبەگایەتیی حکومەت بوو، هی والییەکان بوو، لەوە بوو درێژە نەکیشێ، وەلێ ئەوەی ژێر حوکمی نورەددین، جاروبار، وەکو دەرەبەگایەتیی ئەوروپا، لە باوکەوە بۆ کورەکەی دەمایەوە.

هەرچی سەلاحەددینە، هەردوو ئەم کەلەپوورەی نورەددین‌و فاتمییەی بۆ مایەوەو پێڕۆی کردن‌و زۆر هەوڵیدا سوودیان لێوەربگرێ‌و لە پێناوی مەسەلەی جیهادی ئیسلامیی و بەرژەوەندی دەوڵەتی ئەیبوبیدا بیانگونجێنێ و جارجارەش دەرەبەگەکان بەشێوەیەك بگۆڕێ لەگەڵ ڕەوشە نوێیەکەدا بلوێ. لەبەرئەوە، زەوی‌و زاری بە کەسێ دەدا

419 صبح الأعشى، ٣/٣٨٩ـ ٣٩٠.

420 صبح الأعشى، ٣/٤٨٨. الخطط (طبعة أوفسيت) ٢/٢٤٢.

421 محمد بن طلحة الوزير، العقد الفريد للملك السعيد، (نەناوی چاپخانەکەی هەیەو نە ساڵی چاپکردنی)، ص١٥٨.

422 جب، صلاح الدين، نقلا عن مخطوط البرق الشام: ج٥، ورقة ٤٧أ.

423 السلوك، ١/٨٥.

424 الماوردي، الأحكام السلطانية والولايات الدينية، طبعة مصطفي البابي الحلبي، مصر ١٩٦٠، ص١٩٤ـ ١٩٧.

425 ن، م.

426 صبح الأعشى، ٤/٥١. د. طرخان، النظم الأقطاعية، ص٢٢.

شایستەو لێهاتووبێ، تا وای لێهات، لەسەردەمی ئەودا هەموو ولاتی میسر بووە دەرەبەگایەتیی، (المقریزي) دەڵێ: "لە ڕۆژانی حوکمی سەلاحەددینەوە تا بە ئەمڕۆ دەگا، (واتا هەتا ڕۆژانی المقریزي) هەر هەموو زەویو زاری میسر، بۆ سوڵتانو میرەکانی سوڵتانو فەرمانداری لەشکرەکانی سوڵتان دادەبڕدرێن".[427] "واتا هەندێ سەربازیش زەویو زاریان پێدرابوو". وەزیر (محمد کوڕی طلحة) باسی هۆکاری زەوی سەندنەوە لە سەرباز دەکا و باسی "هۆکارەکانی خۆ لە دیوان دەربازکردنی سەربازو خزمەتنەبردنە سەری سەرباز دەکات"[428].

ئەم گرێبەستیو پێکهاتنەی نێوان هەردوولا وەك (أبن طلحة الوزیر) شرۆڤەی دەکاو لە دەقی پێکهاتننامەکەدا تۆماردەکران بریتی بوون لە شەرتوشروتی بنەماکانی سەرڕاستیو لێوەشاوەییو چەندایەتی دەسهاتو داهات". کە جارەهای جار، زەوی بۆ ماوەی جیاواز جیاواز وەرگرتووەو سوودو نرخی جیاوازیان هەبووە. بە دەربڕین و نووسینی ئەم سەردەمە، ئەوەیە: کە تا چەند سوودی بە دەوڵەت گەیاندووەو، تا چەند ئامادەباشیی سەربازیی نواندووەو، تا چەندیش فرۆفێڵی کردووە، واتا بە پێودانگی ئەم خەسڵەتانە، زەویو زاری پێ دەدرا، یان نەدەدرا. ئەوجا ماوەکە دیاری دەکراو یەکەم ڕۆژو، دوا ڕۆژی تەواوبوونیشی دەنووسرا. "پاشان مافو مزوکرێی قەرسیاوو ئامرازی نووسراوو بەشە ڕەواکان کە دەکەونە ئەستۆی مەلاو کشتکار، هەمووی لە قەواڵەو قۆچانی ئەو زەوییە بەخشراوانەدا تۆماردەکرانو، شەرتوشروتی ئەوەشی دەخرایە سەر کە پێ درێژی نەکاو، بەردەوامیی ئیشو سەقامگیریی ئەرکو فرمانی خۆی نەشێوێنێ، جا ئەوجا سنووری زەویو زارەکەشی بۆ نیشان دەکرا". جگە لەوەش، "ئامادەباشیی سەربازییو چەكو تفاقی شەڕو پێداویستی خزمەتو سوودی سوپا، بە پێی شەریعەتی ڕیککەوتنامەکە هەمووی دەنووسران"[429].

زەویو زار، بەو پێیە بە هەموو میرەکان نەدەبەخشرا، بەڵکو تەنها بە ئازاو چاونەترسو دوژمن کوژەکان دەدرا. هەرچی ئەوانەشە کە زەوییان نەبوو، ئەوانە لە لیستی بەخششدا ناویان دەنووسراو مووچەی فەرمانبەریان پێدەدرا، ئەوانەش، هەربەشێ بوون لە سوپاو هەمیشەئامادەبوون بۆ شەڕ، هەرچی ئەوانەشە کە نەمووچەخۆری سوڵتان و، نە دەسدای دەرەبەگ بوون، ئەوانە پێیان دەگوترا (بێ کارەکان) کە زۆر جاران ناویان لە سەرچاوەکانی ئەو سەردەمەدا بەرچاو دەکەونەوە.[430]

(عمادالدین الکاتب) دەڵێ: "کاتێ سەلاحەددین هێزی تازەی لە جێگای هێزەکانی ناو (عکا) دانا، فەرمانی دا، بێ کارەکان بانگهێشت بکرێنو ئەرکو مەسرەفی خۆیان وەربگرن".[431]

ئێمە نازانین هەر میرێکی دەرەبەگ، چەند سوارەو پیادەی دەدا بە سوپای سەلاحەددین، چونکە وەك (المقریزی)[432] دەڵێ: "هیچ مێژوونووسێ، کتێبێکی تایبەت بە سوپای لەشکر دانەناوە"، بەلام ئەوەی لێمان ڕوونو ئاشکرایە، ئەوەیە کە خزمەتگوزاریی جەنگ و دەرەبەگ، پێ بە پێی پتر بوونی دەرەبەگایەتی لە زیادبووندا بوو، ئەگەر سوڵتانیش، دەرەبەگایەتییەکی نوێی سازبدایە، کابرای دەرەبەگی تازە، دەبوو ژمارەیەکی پتر سەربازی بدایە بە سوپای پایتەخت (سوپای سوڵتان)[433].

سەلاحەددین، هەر زوو، کە هێشتا خۆی سەر بە نوورەددین مەحمود بوو، کەوتە دابەشو بەخشینی زەویو زارو سازدانی دەرەبەگایەتی، کاتێکیش نورەددین مەحمود (الأمیر خالد القیسراني) ی خاڵۆی خۆی، بۆ دڵنیایی لە

427 الخطط (طبعة المعهد) ٢/٥٤.

428 العقد الفرید للملك السعید، ص١٥٨.

429 العقد الفرید، ص١٥٨. بنۆرە: النویري، نهایة الأرب، ٨/٢٠٠ـ ٢٠١.

430 بنۆرە: الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٣٢. نقلا عن ابي طي، السلوك، ١/٧٣.

431 الفتح القسي ٤٥٧.

432 الخطط (طبعة بولاق)، ١/١٤٧.

433 محمد حسنین ربیع، النظم المالیة في مصر زمن الأیوبیین، ص٣٦.

ئیشەكانی سەلاحەددین ڕەوانەی میسر كرد، سەلاحەددین، هەموو "لەشكرو ئۆردوگاو ئەرك و مەسرەفی دەرەبەگایەتی و مووچەی فەرمانبەرانی سوڵتانی و مووچەو دەرماڵەكانی دیكەی، پێشان دا"[434].

یەكەم زەوی وەرگرو تازە دەرەبەگی میسر، باوكی سەلاحەددین (نجم الدین أیوب) بوو، كە سەلاحەددین (ئەسكەندەرییەو دمیاط و البحیرة)ی لە مانگی ڕەجەبی ساڵی (٥٦٥ك/ ١١٧٠ز)دا، هەر بە گەیشتنی بۆ میسر لەگەڵ (شمس الدولة تورانشا)ی كوڕە گەورەیدا، بۆ دابڕیو پێیبەخشی. ئەوە بۆ باوكی، (شاری قوص و أسوانی صعیدی میسرو عیذابی سەر دەریای سوور)[435]یشی، دا بەم برایەی، لە ساڵی (٥٦٦ك/ ١١٧١ز) دا، تورانشای برای داوای زەویو زاری پتری كرد، سەلاحەددین قایل بوو، "بوش"ی صعیدی میسرو ناوچەی (جیزە)و (سمنود)و زەویو زاری دیكەشی پێ دا.[436]

تورانشای ناوبراوی برای سەلاحەددین، هەڵمەتی بردە سەر وڵاتی (النوبة) لە باشوری میسر. تورانشا (میر أبراهیم الكوردي)ی لەتەك خۆیدا بردبوو، ئەویش داوای قەڵای (أبریم)ی صعیدی میسری لێ كرد، ئەویش ئەو ناوچەیەی پێ داو كۆمەڵێ كوردی بێكاریشی لەگەڵدا ناردن.[437] ئەمەش، مانای ئەوەیە كە برای سوڵتانو ڕەنگە كەسانی دیكەش، پێگەی ئەوتۆیان دەزگیر بووبوو، بۆیان هەبوو، زەویو زار بە هەركەسێ بیانەوێ بیدەنێ.[438] پاشان لە شەووالی ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٤ز)[439]دا سەلاحەددین ئەم برایەی بە هەزار سەربازەوە نارد بۆ غەزاو داگیركردنی وڵاتی یەمەن. تورانشا، پاش سەركەوتنو وەدەستهێنانی وڵاتی یەمەن، ئەم وڵاتەشیان خستە سەر مەملەكەتی ئەیووبیو هەستا یەمەنی بەجێ هێشتو گەڕایەوە بۆ دیمەشق. ئەوكاتەی سەلاحەدینی برایشی هاتبووە دیمەشق، تورانشا لە ساڵی (٥٧٤ك/ ١١٧٨ز)دا، داوای (بعلبك)یشی لێكرد. سەلاحەددین ناردیە سەر سەرگەورەی (بعلبك)، كە ئەوكاتە (شمس الدین محمود كوڕی عبدالملك. ناسراو بە أبن المقدم) بوو، لە گەورە میرانی نورەددینیش بوو، داوای لێكرد، دەست هەڵبگرێ لە شارەكە، بۆ تورانشای برای، (ابن المقدم) داواكەی دایە دواوەو قایل نەبوو، ناچار سەلاحەددین زۆی بۆ هێناو ناچاری كرد دەست لە سەروەری شارەكە هەڵبگرێو (بعلبك) درا بە تورانشا، كابرا بۆ ساڵی پاشتر، دەستی لە (بعلبك) هەڵگرت، ئنجا كەوتە داواكردنی ئەسكەندەرییە لە جیاتی (بعلبك)، سەلاحەددین دیسان داواكەی بەجێ هێناو (بعلبك)ی دابڕی بۆ (عزالدین فرخشا)ی كوڕی (شاهنشا بن أیوب)ی برای.

تورانشای چاوبرسیو بە هەڵپە، یەكێ بوو لەو گەورە پیاوە بە ژمارە كەمانەی دەوڵەتی ئەییوبی كە زەویو زارێكی زۆر بەرینو بەرفراوانیان بۆ خۆیان دابڕیبوو، هەروەها براكەی دیكەی كە (الملك العادل) بوو، سەلاحەددین میسریشی جار جار[440] بۆ ئەو دابڕ دەكرد، بە مەرجێ (الملك العزیز عماد الدین عثمان)[441]ی كوڕیشی لە تەكدا بێ، چونكە حەڵەبی لەم سەندبووەوەو دابووی بە (الملك الظاهر الغازي)ی كوڕی. هەرچی (السلطان الأكبر الملك الأفظل نورالدین علي)ی كوڕیشێتی، ئەوە، دیمەشقیشی بۆ ئەو دابڕی.[442]

هەرچی (الملك المظفر تقي الدین عمر بن شاهنشا بن أیوب)یشە، ئەوە، ئەو ناوچەگەلێكی زۆری لێك دووری وەك

---

434 الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٥٨. مفرج الكروب، ١/٢٥٧ـ ٢٥٨. السلوك، ١/٥٢.

435 الروضتین، ج١، ق٢، ص٤٦٦.

436 ن، م. ص٤٨٨. بوش: في بني سويف، بنۆڕە: السلوك ١/٨٢.

437 الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٣٢. السلوك، ١/٧٣.

438 الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٣١. بنۆڕە: سنا البرق الشامي، ١/١٢٩. البداية والنهاية ١٢/٢٧٠.

439 الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٥١. ابن الوردي، ٢/١١٧. البداية والنهاية، ١٢/٢٧٣. شفاء القلوب، ٥٠. الكوكب الدرية، ٢٢١ـ ٢٢٢. ابن مخرمة، تأريخ ثغر عدن، ج١، ق٢، ص٣٧.

440 السلوك، ١/٨٢.

441 الكامل، ١١/٥٢٣.

442 ن، م، ص.

(سیمیساط، میافارقین، حەما، المعرة، السلمیة، منبج، قلعة نجم، جبلة، اللاذقیة، بلاطنس[443] و جبل جور[444])ی کەوتە دەست. ئنجا سەرباری ئەم هەموو ناوچانە، (کفرطاب[445] و بغراس[446])یشی بۆ دابڕکراو لە میسریش شارو دەوروبەری شاری (الفیوم و القایات‌و یوش)یشی[447] وەرگرت.

کاتێکیش (مظفرالدین کوکبري) دەستی لە موڵکەکانی خۆی هەڵگرت کە بچێ (أربیل) وەربگرێ، سەلاحەددین، شارەکانی (حران، الرها، الموزر)و هەندێ شاری دیکەی جزیرێ کە بە دەست خۆیەوە بوون، هەمووی خستە سەر دەرەبەگایەتییەکەی (تقي الدین عمر)، بەو جۆرە (تقي الدین) لە هەموو خزمەکانی سەلاحەدین گەورەتر دەخوڕیو لە هەمووشیان پتر حەزی لە موڵکداریی دەکرد. ئیدی بەو شێگیرییەوە هەڵمەتێکی بردە سەر باکووری ئەفریقا، بۆ ناوچەکانی (جبال نفوسەو برقە) لە لیبیاو[448] مەبەستی ئەوەبوو سەربەخۆیی خۆی وەربگرێ، لە سەلاحەددین جیاببێتەوە. وەلێ سوڵتان قایلی کردو موڵکی زیاتری بۆ دابڕی. بە مردنی (تقي الدین) لە ساڵی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز) دا، سەلاحەددین بەشێ لە موڵکەکانی بۆ (الملك المنصور محمد)ی کوڕی دابڕکرد، بریتی بوون لە (حماه، سلمیة، المعرة، منبج و قلعة نجم). لە ساڵی ٥٨٢ك/ ١١٨٦ز)دا، سەلاحەددین کە چوو بوو بۆ (حران) لە خاکی جزیرێ لەوێ نەخۆشکەوت، لە میسر بوو بە قاو کە گوایا مردووە، "لەولاوە لە میسر (تقي الدین) کەوتە خۆ بۆ دەستبەسەراگرتنی میسر"[449]. ئەمەش سەلاحەددینی وا لێ کرد دووبارە چاو بە سیاسەتی سیستەمی پێشتری دەرەبەگایەتییەکەیدا بخشێنێتەوە. لەبەرئەوە کاتێ ناساغییەکەی لەکۆڵ کەوت، هەستا (الفقیه ضیاء الدین عیسی الهکاري) کە زۆر ڕێزی لە لای هەبوو و، لە سوپاشدا قسەی سوار بوو، ناردی بۆ میسر، ئەم (تقي الدین)ەی قایل کرد کەمیسر جێ بهێڵێ‌و سەلاحەددینیش موڵکی زۆری بەرفراوانی لە شام پێ بەخشی.

سەندنەوەی حەڵەبیش لە (العادل). وەك دەگێڕنەوە. کاتێ ڕوویدا کە میرێ لە میرەکانی سەلاحەددین بە ناوی (علم الدین سلیمان کوڕی جندر) کە ناحەزی (العادل) بوو کاتێ لە گەڵیدا لە حەڵەب بووەو، [450]هەردووکیشیان دایك بران، هەستا چوو بۆ لای سەلاحەددین‌و هزرو بیری گۆڕیو لە بارێکەوە هێنایە سەربارێکی ترو وەهای لێکرد، لە ناساغییەکەی دوایندا، وەسیەتی کرد کە ئەگەر مرد چۆن چۆنی وڵاتەکەی لە نێوان کوڕو خزمو میرەکانیدا دابەش بکرێت. سەلاحەددین ئەم جارەش سەری بەرزکردەوەو لە نەخۆشییەکەی چاك بووەوە. (علم الدین سلیمان) خۆی گەیاندەوە لای‌و پێی وت: "بە چ ئاوەزو عەقڵێکەوە زانیت کە وەسیەتەکەت بەجێ دەهێنرێ‌و دەکرێ؟، بۆچی تۆ وادەزانی چوویت بۆ ڕاو تا دێیتەوە هەموویان دەستەو نەزەر بۆت ڕاوەستاون‌و کەس ناڵێ نەء؟ شەرم ناکەی باڵندە لە تۆ شارەزاتر بێ بەرژەوەندی خۆی لە تۆ باشتر بدۆزێتەوە؟!".

سەلاحەددین پێی گوت: چۆن؟ (علم الدین) پێی گوت: باڵندە بە سەر لقە بەرزەکانەوە هێلانەی خۆی دروست دەکات، تا بێچووەکانی بپارێزێ، کەچی تۆ قەڵا بەرزو قایمەکانت بە دەستەو دایەرەی خۆت داوەو کوڕەکانی خۆت لەسەر زەوی بەجێ هێشتووە، فەرموو، ئەمە حەڵەبە کە بە دایکی وڵاتەکەت لە قەڵەم دەدرێ داوەتە دەستی براکەت، ئەوە حەمایە داوەتە بە (تقي الدین)ی برازات، ئەوە (حمص)ە داوتە بە کوڕەکەی (أسدالدین شیرکۆ)، هەروەها (الأفضل)ی کوڕت، لە

---

443 بلاطنس: (قەڵایەکی قایمکارە لەسەر کەناراوی شام، بەرامبەر (لاذقیة)، سەر بە حەڵەبە)، معجم اللبلدان ٤٧٨/١.

444 جبل جور: (شارو ناوچەیەکی گەورەیە لە دیوی ئەرمەنستانەوە لە گەڵ دیاربەکر پێوەندە، قەڵاو گوندی زۆرن). معجم البلدان ١٠٢/٢.

445 کفرطاب: (شارۆچکەیەکە دەکەوێتە چۆڵەوانی نێوان (المعرة)و حەڵەبەوە)، معجم البلدان ٤٧٠/٤.

446 بغراس: (شارێکە لە چیای لەکام، چوار قۆناغ لە ئەنتاکیەوە دوورە)، معجم البلدان، ٤٦٧/١.

447 القایات: (لە منیای ئێستایەو لە قەراغ بیابانەکەیە، لە ڕۆژئاواوە).

448 الکامل، ٥٢٣/١١ـ ٥٢٤.

449 الکامل، ٥٢٤/١١.

450 الکامل، ٥٢٤/١١. وفیات الأعیان ١٧١/٧. النجوم الزاهرة، ٣٠/٦ـ ٣١.

میسر لەگەڵ (تقي الدين عمر) دا ناوە، کەی دەریپەڕێنێ، دەریدەپەڕێنێ، کوڕەکەی دیکەت، ها لە ژێر دەوارێکدا لەگەڵ براکەت دەژی، چی لێبکا دەیکا، سەڵاحەدین گوتی: هەرچی دەڵێی ڕاستە، بەڵام جارێ بیشارەوە باکەس نەزانێ، جا ئەوجا کەوتە خۆو حەڵەبی لە (العادل)ی برای سەندووەوە دای بە (الملك الظاهر)ی کوڕیو پاش ئەوەش، بۆ ئەوەی شام بە تەنیا بەدەست کوڕەکانی خۆیەوە بێت، هەستا (حران، الرهاو ميافارقين)یشی دا بە (الملك العادل)، تا لە شام دووری بخاتەوە.[451]

پاشان لە ساڵی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز)دا، سەڵاحەددین داوای لە (العادل) کرد، دەست لە هەموو موڵکەکانی وڵاتی شام هەڵبگرێو وازی لە نیوەی وڵاتی میسریش بهێنێو، تەنیا (الكرك، الشوبك، السلطو البلقاء)ی "واتا موڵکەکانی باشووری شامی بەدەستەوە بمێنێ و لە جیاتی ئەوەش موڵکەکانی لای ڕۆژهەڵات (وڵاتی جزیرێ)ی بداتێ. هەرچی (الملك القاهر محمد کوڕی شێرکۆ)یشە. کە خۆی بە بەرترو پێشتر لە سەڵاحەددین بۆ حوکم کردن دادەنا. ئەوە سوڵتان، (حمص، تدمر، الرحبة والسلمية)ی بۆ دابڕی. کاتێکیش ئەم (القاهرة) لە سالی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا مرد، سەڵاحەددین زەویو زارەکانی بۆ (أسدالدين شیرکۆ)ی دووەمی کوڕی هێشتەوەو فەرمانیشی بۆ دەرکرد.[452] بەو جۆرە دەبینین سەڵاحەددین بە تەواوی هەستی بەزەرورەتی پێداچوونەوەی سەرلەنوێ دابەشکردنەوەی هەرێمە گرنگەکانی دەوڵەتو قەڵاو قایمکارەکانی بەسەر کوڕەکانی خۆیدا کردبوو، بەرلەوەی کار لە کار بترازێ و بەرلەوەش کە میر (علم الدين سليمان) داوای لێبکاتەوە، وەلێ مێژوونووسان لەسەر ئەوە ڕاهاتوونە ڕووداوو کارەساتە گەورەکان بە حەزو ئارەزووی کەسێکەوە ویستبێتی ببێ، گرێ بدەن. دووریش نییە میری ناوبراو، بووبێتە هۆکاری ئەو گۆڕانکارییانەی کە ڕوویاندا.

سا، بەهەر حاڵێ، ئەوەی بووە، بووە، ئێمە لێرەدا، مەبەستمان لەوە نییە درێژە بە باسی ڕووداوەکانی دابەشو دابەشکاریی زەویو زاری دەرەبەگایەتییەکانی بدەین، بەڵکو لەو باسە، مەبەستمان لە سیفەتو خەسڵەتەکانی ئەو سیستەمە سەربازییەیە کە سەڵاحەددین لەسەری دەڕۆیشتو پێڕۆی دەکرد.

میرانی نورەددینو ئەسەدیی، کە لە سەردەمی سەڵاحەدیندا پێگەی قایمو جێگەی لە پێشیان هەبوو، زەویو زارو ناوچەی دەرەبەگایەتیی گرنگو قەشەنگیان پێدرابوو، یەکێ لەو میرانە (سابق عثمان بن داية)یە، سەڵاحەددین (شيزر)و (أباقبيس)ی نزيك بە شیرزی بۆ دابڕی.[453] (ناصرالدين بن متكورس بن خمارتكين)، ئەوە، قەڵاکاری برزیەو صهیۆن[454]ی بە دەستەوە بوو. (بدرالدين دڵدرم)، ئەوە (تل باشر)ی لە دەست بوو.[455] (عزالدين أسامة) خاوەنی (كوكب و عجلون)[456] بوو. (بعرين)[457]درابوو بە (عزالدين ابراهيم بن شمس الدين بن المقدم)، (كفرطاب و فامية)[458]یش هەر بەو درابوون. هەرچی (ناصرالدين)ە، کە کادیرێکی سەڵاحی بووە لە حەڵەب، ئەوە (عين تاب)[459]ی پێ درابوو. لە میرەکانیش (سيف الدين علي بن أحمد الهكاري) کە بە (المشطوب) ناوبانگی دەرکردبوو، ئەوە، ئەو، دەرەبەگی خاوەن نابلسو گوندەکانی

451 وفيات الأعيان، ١٧١/٧. الكامل، ٥٢٥/١١، زبدة الحلب، ٨٤/٣ـ ٨٥. مفرج الكروب، ١٨٣/٢. شفاء القلوب، ١١٧.

452 النجوم الزاهرة، ٩٩/٦ـ ١٠٠. شفاء القلوب، ٤٩. د.طرخان، النظم الأقطاعية، ص٣٩.

453 النوادر، ١٢٦، ٢٤٥، الفتح القسي، ٣٩٤، المختصر، ١١٤/٥.

454 النوادر ٢٤٥. مرآة الزمان، ٣٥/٨. المختصر، ١١٥/٥. (برزيه): قەڵاکارێکە نزيك کەناراوی شام، وا بە قۆچی شاخێکی بەرزەوە). معجم البلدان، ٣٨٣/١.. ..(صهیۆن): قەڵایەکی قایمکارە لە ناوچەی (حمص)، معجم البلدان، ٤٣٧/٣.

455 المختصر ١١٥/٥.

456 ن، م، ص.

457 بعرين، يان بارين: شارێکە لە نێوان حەڵەبو حەممادا، لەلای ڕۆژئاواوە، معجم البلدان، ٣٢٠/١.

458 الفتح القسي، ٣٩٤. النوادر، ١٢٦. المختصر، ١١٥/١٥. وفاميە: شارێکە لە کەناراوەکانی حمص. (أفاميە)شی پێدەگوترێت. معجم البلدان، ٢٣٣/٤.

459 شفاء القلوب، ١٩٧ـ ١٩٨.

نابلس[٤٦٠] بوو، کە لە ساڵی (٥٨٨ك/ ١١٩٢ز)دا، مرد. (ابن عماد الدين. ابن مشطوب) جێگای گرتەوە. پاش ئەوەی ولاتی (نصيبين) لە ساڵی (٥٧٨ك/ ١١٨٢ز)دا کەوتە دەست سوپای ئەییوبی، ئەوە، ئەو وڵاتە درا بە میر (حسام الدين أبا الهيجاء الهكاري) پێشەنگی کوردو ئەسەدییەکان کە بە (السمين) بەناوبانگ بوو. کە لە ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) دا (زين الدين يوسف) یش مرد، (أربیلو شارەزوور) دران بە میر (مظفر الدين كوكبری). (دربساك[٤٦١] و بفراس[٤٦٢])یش دران بە (علم الدين سليمان بن جندر)، خاوەنی قەڵاکاری (عزاز)ی نزیك شاری حەڵەب.[٤٦٣]

هەر هەرێمێکیش لە ژێر دەستی میری عارەب (حجي بن كرامة)دا بوو، ئەوە، سەلاحەدین لە پاداشتو خەلاتی ئەو میرەدا ئەو خزمەتو شۆڕشەی کە لە ساڵی (٥٨٣ك/ ١١٨٧ز)دا لە کاتی گرتنی شاری بەیروتدا، دژ بە دوژمن بەرپای کرد، هەمووی بۆ کرد بە خەلات. هەرچی خێڵی (بنوجذام و ثعلبة) شە لە میسر، ئەوە سەلاحەدین زەوی‌و زارێکی زۆرو بەرفراوانی بۆ دابڕین، لە پاداشتی پاراستنی ئاسایشی میسرو هاوپشکییان لە غەزادا، زۆربەی ئەو زەوی و زارانەشیان کەوتبوونە ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی میسر، کە زەوی‌و زاری حەیدەرییەکان، کوڕانی (حيدرة بن معروف) بوون لە (البرامون).[٤٦٤] هەروەها کۆمەڵە عەرەبێکی زۆری دیکەی ولاتی میسر، زەوی‌و زاریان پێدرا.[٤٦٥]

٦ـ تەیارو ئامادەباشی سەربازیی (لەشکرکێشیی):

تەیارو ئامادەکردنی لەشکر ئەو ئەرك‌و فرمانانەیە کە فەرمانداری لەشکر لە بواری نەبەردو خڕکردنەوەی سەربازو لەشکرکێشیدا بۆ مەیدانی شەڕ ئەنجامی دەدا، یان ئەو ڕێکخستن‌و دروستکردنی هاودەنگییەیە کە بۆ بەربەستی هێرشی دوژمن و بەرەڤانی‌و تێکشکاندنی دوژمن بەجێی دێنێ[٤٦٦]. جا، تەیارو ئامادەکردنی لەشکرو سوپا، بەمانای کۆنی، یان بە مانای تازەی، هەر هەمان مانایەو نەگۆڕاوە، ئەوەی کە گۆڕاوە تەنیا شێوازی کارو سنفەکانی لەشکرو سوپاو، ئامێرو ئامرازی جەنگ‌و چەك‌و جبەخانەی سوپایەو هیچی تر. ئەو تەیارو ئامادەباشییەی کە ئێمە مەبەستمانەو بەلامانەوە گرنگە ئەوەیە، بزانین سوپای ئەییوبیان لەو سەردەمەی خۆیاندا چۆنیان هەڵسوڕاندووەو، هەقمان بەسەر لەشکرگەلی ئیسلام و عەرەبەوە نییە، کە زووتر چییان کردبێ‌و چۆنیان کردبێ، وەلێ ئەوە دەڵێین کە چاکترین و بەرچاوترین جۆری ڕێکخستنی سوپا، ڕیزبەستنی شانبەشان‌و سیستەمی کردۆسە.[٤٦٧] هەرچی سیستەمی سوپای ئەییوبییە، ئەوە ئەوان سیستەمی پێنج هێزەکییان بەکارخستووە.

أـ سیستەمی پێنج هێزەکیی:

ئێمە، وای دەبینین، ئەم سیستەمە، سەلاحەددین داینەهێناوە، بەرلە سەلاحەددینیش هەر هەبووە، ئەم شێوازەی سەلاحەددین بەکاری خستووە هیچێکی بە ئەسڵ لە شێوازی فەرماندارە بەناوبانگەکانی پێشتر جیاواز نییە، وەلێ لە لێکۆڵینەوەی ئەم سیستەمی پێنج هێزەکییەدا گریّ‌و گۆڵمان دێتە پێش، ئەویش ئەوەیە، ئایا جۆری ئەم پێنج هێزەکییە چۆن بووەو شێوازی ڕیزبەستن‌و شانبەشانبوون لەم پێنج قۆڵەدا چۆن چۆنی ڕێکخراوە؟.. نەخاسمە هەردوو قۆڵی ڕاست‌و چەپ. و پێگەی ئەم دوو قۆڵە لەچاو بەرسنگی لەشکردا. ئەو کتێبانەی لەبەردەستماندان و پشتمان پێیان بەستووەو بۆ بوارو بابەتی ڕیزو ڕێکخستنی سوپا دانراون، باسی چەندین سیستەم دەکەن، کە لەشکرگەلی ئیسلام، لە

---

460 البداية والنهاية، ١٢/ ٣٥٢.

461 دربساك: دەکەوێتە ئەوپەڕی باکووری شامەوە، بەرامبەر (بفراس).

462 بفراس: شارێکە لەناو چیای (لكام)دا، چوار قۆناغ لە (أنطاكية)وە دوورە، معجم البلدان، ١/ ٤٦٩.

463 الفتح القسي، ٢٥٨.

464 برامون، البرمونيين: بنۆڕە: ابن الجيعان، التحفة السنية باسماء البلاد المصرية، مكتبة الكليات الازهرية، القاهرة، ١٩٧٤، ص٤٦.

465 بنۆڕە: د. طرخان، النظم الأقطاعية، ص٤١ـ ٤٢.

466 الزعيم طه الهاشمي الجغرافية العسكرية، مطبعة دار السلام بغداد ١٩٢٧، ص ٨٣.

467 عن نظام الكراديس، انظر: مقدمة ابن خلدون، المطبعة البهية المصرية، ص١٩٠ـ ١٩١.

سەدەکانی ناویندا پەیڕەویان کردووە. ڕاستیشت دەوێ، ئەو کتێبانە لە ڕووی زانستییەوە تیئۆریتی هیچ لێکۆڵەرێ ناشکێنن‌و باسی شتی وەها دەکەن لەوەدەچێ لەو سەردەمەدا هەر ڕووی نەدابێ، نەك تەنیا لەباسی ڕێکخستنی لەشکردا، بەڵکو لە باسی ڕووداوو کاروباری دیکەی لەشکریشدا. لەبەرئەوە بە پێویستی نازانین خۆمان لەم جۆرە باسانە بدەین کە تەنها مۆرکی تیۆرییان لێدراوەو هیچی تر. ئەوەندەشمان بەسە کە تەنیا بگەڕێینەوە سەر ئەو واقیعانەی ڕووداونووسان تۆماریان کردوەو بەگوێرەی تواناش سوود لە کتێبگەلی شەڕو جەنگو دەقە تیۆرییەکانیش وەربگرین.

ڕێکخستنی سوپای ئەیوبی، بەو شێوازە سەربازییەی، لە ڕشتەو بونیادی ئەندامە سەرەکییەکانی لەشی مرۆ دەچوو، وەك خاچیش دێتە بەرچاو. قەدوقاڵبی ناوەڕاست، ئەوە بەرسنگی لەشکرەو کەللەکەشی ئەوە پێشەنگی لەشکرەو هەردوو قۆڵ‌و باڵیشی لە هەردوو شانییەوە ئەوانەش قۆڵی ڕاست‌و قۆڵی لای چەپی لەشکرن‌و، هەردوو لاقیشی، ئەوانەش دابنێ بە پاشکۆی لەشکرەکە. واتا ئەم جۆرە ڕێکخستنە لەسەر پێنج بەش، ڕوونتر بڵێین لە سەر پێنج هێز دامەزراوە. ئیدی لەوەوە ئەم ناوی پێنج هێزەکییەی بەسەردا بڕدراوە.[٤٦٨]

(ابن منكلي) وای بۆ دەچێ کە ڕیزەکان بە سێ جۆر ڕێك دەخران، جیاوازیی نێوان ئەو سێ جۆرەش لەوەدا بەدی دەکرا کە جێگەو پێگەی هەردوو قۆڵی ڕاست‌و چەپ لە چاو جێگەی بەرسنگی سوپاکەدا، بە سێ جۆر دەگۆڕان، جاری وا هەبوو هەردوو قۆڵی ڕاست‌و چەپ وەپێش بەرسنگی سوپا دەکەوتن، جاری واش هەبووە بەرسنگ، پێش هەردوو قۆڵەکە دەکەوت، جاری سێیەمیش ئەوەیە کە قۆڵی ڕاست‌و قۆڵی چەپ‌و بەرسنگی سوپاکەش، هەرسێکیان، هاوشان لەسەر یەك هێڵی ئاسۆیی دەوەستان، لەم بارەیاندا پێیی دەگوترا: ڕیزی تەخت. (ابن منكلي) دەڵێ: ئەم جۆرە ڕیزەیان تۆکمەترو بەجێترە، پێدەچێ کە لە هەمووشیان بەناوبانگتر بێت، ئەمەیان بە شەش ڕیز ڕێك دەخرا، هەر ڕیزەو سەدو یازدە سوارەی تێدا دەبوون. جۆرەکەی دی، پێی دەگوترا: (ڕیزی کەوانەیی)، دەکەوێتە دەرەوەی قۆڵەکان‌و لە کۆتایی هەریەکە لە قۆڵەکاندا، کردۆسێ ئەسپ، بۆ بەهێزکردنیان ڕیز دەکران.

جۆری سێیەمیان پێچەوانەی کەوانەیی بوو، پێی دەگوترا ڕیزی چەمیاگ (المعطوف)، ئەم ڕیزە دەکەوێتە ناو هەردوو قۆڵەکەوە، موسوڵمانەکان لە کاتی زەروردا نەبوایە، ئەم جۆرە تەرتیبەیان نەدەخستەکار، ئەوان کەسانی بەجەرگ‌و بەهێزیان لە قۆڵی ڕاست‌و قۆڵی چەپەوە دادەنا، یانەخۆ بەرسنگی لەشکرەکەیان بەدوو کردۆس ئەسپ بەهێز دەکردو لە ڕێکخستنی ڕیزەکانیشدا زەلامە کورتە باڵاکانیان لە تواوە (پێشەوە) دادەناو باڵابەرزەکانیش لەدواوە ڕیزیان دەبەست[٤٦٩]و، جۆری دیکەی ڕێکخستنی کەمترگرنگ‌و بەناوبانگی لەشکریش هەبوون.[٤٧٠]

(الطرطوسي)ی هاوسەردەمی سەلاحەددین وای دەبینێ، کە سەربازە پیادەکان پێویستە لە پێش سوارەکانەوە دابنرێن، تا بۆ سوارەکان ببنە سەنگەر، بەمەرجێ پیادەکانیش لەبەردەمی خۆیانەوە سەتەرێ هەبێ، لە مەترسی شمشێربازو ڕم وەشێن و تیرئەنداز بیانپارێزێ. لە نێوان هەردوو پیادەشدا تیرەندازێ هەبێ، "ئەگەر هەلی بۆ ڕەخسا، تیر لە دوژمن بگرێ، یان ئەگەر ڕیز تێکچوو، تیری خۆی بوەشێنێ"[٤٧١]. جێگای سوڵتانیش، خواسایی هەر لە ناو ڕیزەکانی

---

468 مرضي بن علي الطرسوسي، تبصرة ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب، مخطوط في مكتبة لودليان، بجامعة اكسفورد ـ انكلترا. تحت رقم ٢٦٤، وفي حوزتنا نسخة مصورة منه، ورقة ١٩٠أ، الفتح القسي ٨٩، ١٥٤، حسين يوسف موسى وعبدالفتاح الصعيدي، الافصاح في فقه اللغة، مطبعة المدني، دار الفكر العربي، ط/٢، ١٩٦٤، ج١، ص٦١٩.

469 د. جهادية القرةغولي، التنظيمات الادارية والعسكرية في العراق والشام، مطبوع بالآلة الكاتبة، ص١٧٢. نقلا عن الأدلة الرسمية في التعابي الحربية مخطوط، ورقة ١٣ـ ١٤.

470 بۆ شارەزابوونی زیاتر بڕوانە: جرجي زيدان، تأريخ التمدن الاسلامي، منشورات دار مكتبة الحياة، مؤسسة خليفة، للطباعة بيروت ١٩٦٧، ج١، ص١٩٩.

471 الطرسوسي، التبصرة، ورقة ١٩ب.

ناوەڕاستی بەرسنگی لەشکردا[472] بووە، ئالاكانیش لەگەڵ خۆیدا بووە، تا هەموو میرەکان چاویان لێیبێ و فەرمانەکانی سوڵتان بەجێ بگەیێنن، وەلێ سوڵتان جارجارە جێگای خۆی دەگۆڕی و بەلای قۆڵێ لە دوو قۆڵەکەدا بای دەدایەوە، بۆ ئەوەی هێزو هزری بوروژێنێ، جارجارەش ئەگەر ئاڵۆزیی و شپرزەیی توش بووبێ دووبارە ڕێکی بخاتەوە. سوڵتان جاروبار بەرەو پێشەوە تەکانی دەدا، تا سەربازەکانی بێنێتە جۆش و دوژمن بتۆقێنێ.

سەلاحەددین فەرماندارو میرە ناودارەکانی بۆ فەرمانداریی هەردوو قۆڵەکە دادەناو، سوارەی ئەسپی بەتاوو سووکەڵەو تیژڕەوی نەبەردی جریتبازیو دەستەویەخەشی[473] لە پێشەوەو بە سەر پێشڕەوی لەشکرەکەوە دادەنا. لەزەبرە گەورەکەی (مورجی عکا)دا کە لە مانگی شەعبانی ساڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ز) دا قەوما. ئەو زەبرەی کە خاچدروشمان دوای بەزینیان لە حطین و قودسو جێگاکانی دیکەدا. هەموو هێزو توانای خۆیان بۆ خستەکار، سەلاحەددین هێزەکانی خۆی ڕێکخست، لە قۆڵی لای ڕاست، دوو کوڕی خۆی (الملك الافضل نورەددین علیو، الملك الظافر خضر)ی دانا، پاشان لەشکری موسڵ لە ژێر فەرماندەیی (ظهيرالدين بن البتكري)دا دانا، ئنجا لەشکری دیاربەکری لە ژێر فەرماندەیی (قطب الدين بن نورالدين) گەورەی قەڵای قایمکاریی (کیفاو آمد)دا دانا، ئنجا (حسام الدين لاچين، (لاشين))، خوشکەزای سەلاحەددینو سەرگەورەی نابلس، ئنجا (صارم الدين قايماز النجمى)و پۆل پۆل و کۆمەڵ کۆمەڵی دیکەشی، هەموویانی لە قۆڵی لای ڕاست دانا، فەرمانداری گەورەی هەمووشیان، درایە دەست (الملك المظفر تقي الدين عمر)، ناودارترین ڕۆڵەی ئازاو چاو قایمو بوێری بنەماڵەی ئەییوبییەکان بوو، ئەم قۆڵە بەڕووکاری دەریاکەدا دەیڕوانی.

هەرچی قۆڵی لای چەپیشە، ئەوە، کەوتبووە ژێر فەرماندەیی پێشەنگی کورد، میر (سيف الدين علي بن أحمد المشطوب) و میر (مجلي بن مروان)و کۆمەڵێ لە کوردانی مهدانیو هەکاریو (مجاهدالدين برتقش. پێشەنگی لەشکری شنگار.) و کۆمەڵی مەمالیك، ئنجا، (مظفر الدين بن زين الدين "كوكبرى") بە خۆیو لەشکریەوە. گەورە پیاوانی (الاسديه)ش، بە نموونە وەك. سيف الدين بازوگۆجو ئەرسەلان بغا. کەوتبوونە دامێنی ئەم قۆڵەوە. (الفقيه ضياءالدين عيسى الهكارى) و چەکدارەکانیشی لە پێشی پێشەوەی بەرسنگی لەشکرەکەدا دامەزرابوون. هەرچی سوڵتان خۆیەتی، ئەوە، ئەو بەسەر لقەکانەوە دەگەڕاو دنەی دەدان بۆ جەنگو ورەی بەبەردا دەکردن[474]. مادامێکی میرە قورسو گرانو ناودارەکان، دانران بە چەرخەچیو جڵەوبەدەستو سەرلەشکری قۆڵەکان، کەواتە، قورسایی گەورەی شەڕو پێکدادان کەوتووەتە سەرقۆڵی ڕاستو چەپ، بەلام پێشەوەو بەرسنگی سوپا، فەرماندەی ناوداری ئەوتۆی بۆ دانەدەنران. ئەم تەرتیبە، بەکەمە گۆڕینێکی لێرەو لەوێ نەبێ، دەنا لە هەموو جەنگەکانی سەلاحەدیندا، هەروەك خۆی مایەوەو نەیگۆڕی[475].

(ابن شداد) ی مێژوونووس کە خۆی لە کارەساتەکانی ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)ی شەڕی (عكا)دا بەشداربووە، دەڵێ: سوڵتان فەرمانی بە لەشکرەکە دا سوارە جەنگاوەرەکان لە قۆڵی ڕاستو قۆڵی چەپو بەرسنگی لەشکردا تەیارو ئامادەی شەڕ بکات، بەو پێیە، هەرسێ کوڕەکەی خۆیو لەشکری موسڵ بە فەرماندەیی (علاء الدين خرم شا بن عزالدين مسعود)و، (الملك العادل)ی برای سوڵتان کە کەوتبوونە کلکەی ئەو سەری قۆڵەکەو، (حسام الدين لاشينو صارم الدين قايمازو عزالدين جۆرديك و حسام الدين بشارەو بدرالدين دلدرم الياروقى)و گەلێکی دیکەش لە میرەکان، ئەمانە

---

472 مفرج الكروب، ٢/٢٩٥. الحسن بن عبدالله، آثار الأول ص١٧٥.

473 آثار الأول، ص١٧٥. الطرطوشی، دەڵێ: "جێگەی داخو خەفەتە، پارێزەرانی پیاوگەلو قارەمانان، خۆیان بکەونە ناوجەرگەی (بەرسنگی) سوپاوە، چونکە هەردووقۆڵەکە تێکیش بشکێن، خەڵك هەر سەیری بەرسنگ دەکەن، بەلام بەرسنگ بشکێ، هەردووقۆڵەکەش دەشکێن". بڕوانە: سراج الملوك ، مطبعة بولاق، ١٢٨٩ك، القاهره، ص/١٧٥.

474 النوادر، ١١٠، مفرج الكروب ٢/٢٩٥ـ ٢٩٦.

475 الفتح القسي، ٣٠٨.

هەموویان لە قۆڵی ڕاستدا ڕیزبەندو ئامادەباش بوون. هەرچی قۆڵی چەپە، ئەوە، لەوێدا (عمادالدین زنگی سەرگەورەی شنگارو، معزالدین سەرگەورەی جزیرە ابن عمری. برازای. و لەو پەرپشەوەی (تقی الدین عمرو سیف الدین علی المشطوب و خۆشترین الحکمیو) کۆمەڵێکی گەورەش لە میرە کوردەکانی مهدانیو هەکاری و حەمیدیو زەرزاری، هەموویان لە قۆڵی لای چەپدا تەیارو ئامادەبوون. هەرچی ئەڵقەی سوڵتانییە[476]، ئەوان لەناوجەرگەی (بەرسنگی) لەشکرەکەدا دایانکوتابوو. سوڵتان، خۆیو لەشکرەکەی سەروبەر دەناو، بەناو ڕیزەکانیدا سەرومڕ دەهاتو دەچوو.[477]

سوڵتان بۆ ئەوەی بزانێ کاتی تێکچوونی ڕیزەکانی لەشکر، چی بکاو چی نەکا، پەیوەندی توندوتۆڵی هەناسە بە هەناسەی لەگەڵ بەشەکانی سوپادا دەهێشتەوەو سەری لە میرەکان دەداو سەرپەرشتی ڕەوشی شەڕەکەی دەکرد. لەبەرئەوە هێزی یەدەگی لە جێگەی لەبارو پێویستی خۆیدا دەخستەکارو لەبەرەڤانی کردنی دوژمنیشدا سەربازی لێ گاڵ دەدانو دەستپێشخەریی دەکرد.[478]

ب. ئەڵقەی تایبەتو مەملوکەکانی سوڵتان:

ئەڵقەی تایبەتی سوڵتان لە کۆمەڵێ سەرباز پێك هاتبوو، دەوری سەلاحەدینیان دەگرت، سەربازانی ئەو ئەڵقەیە وەك پاسەوانو حیمایە دەیانپاراست. مەملوکە تایبەتەکانی سوڵتان، پێیان دەگوترا: "ئەڵقەی تایبەت".[479] ئەم ئەڵقەیە لە شەڕە جۆربەجۆرەکاندا جێگای خۆی هەبوو، جێ دەستی دیاربوو، لە غەزای کەناری دەریاو داگیرکردنی قەڵاتە قایمکارەکانی خاچدروشماندا ڕۆڵی بەرچاوو گرنگی گێڕاوە. (ابن الأثیر) کە بە چاوی خۆی شەڕی ئازادکردنی قەڵاو قایمکاریی (بەرزێ)ی دیوە دەڵێ: "بەرزێ کەوتووەتە ناوچەیەکی پڕ لە چیای ڕەقەنو سەختەوە، تا بڵێی قایمکارو بێ منەتە". باسی ئەوەش دەکا، کە سەلاحەددین چۆن لەشکرەکەی خۆی کرد بە سێ بەش و بە نۆرە دەچوونە شەڕەکەوە، دەڵێ: کاتێ نۆرەشەڕ گەیشتە سەر "ئەڵقە تایبەتەکەی سەلاحەددین"، دەربایستی گەرمای تاوسێنی ئەو ڕۆژە[480] نەبوونو ملیان لێ ناو کوشتارێکی بە دڵو بە جەرگی قارەمانانەیان بەرپاکرد.

هەروەها، ئەڵقەی تایبەت، لە گەمارۆکەی شاری (عکا)شدا، ڕۆڵێکی شەڕەفمەندانەیان گێڕاو، شان بەشانو بە دووی سەلاحەددینەوە، لە گردی (الخروبة)وە، لەگەڵیدا دەچوونە (شفرعم)و لەوێشەوە، بە غار دەچوونە گردی (کیسان). بەوجۆرە، چواردەوری شاری (عکا)یان کۆنترۆڵ کردبوو، شارەکەشیان تەواوێ تەنگەتاو کردبوو. کاتێکیش زستان هاتە بەرەوە و سەرماو سۆڵە زۆری هێناو لەشکرگەل بۆ حەسانەوە گەڕانەوە بۆ ناوچەکانی خۆیان، تەنیا ئەو ئەڵقەیە نەگەڕایەوە و لە تەك سەلاحەددیندا مایەوە، ئەم ڕووداوە لەساڵی (٥٨٨ك/ ١١٩٢ز)دا ڕووی دا. زۆربەی سەربازانی ئەو ئەڵقەیە سەربازی میسریی بوون.[481]

گرنگیی ئەم ئەڵقەیە وەك (ابن شداد) دەیگێڕێتەوە، کە خۆی لەم ئەڵقەیەدا بووە. دەڵی: "گرنگیی ئەم ئەڵقەیە، لەوەوە هاتووە کە تەنیا خۆی لەناوجەرگەی (بەرسنگی) لەشکری ئەییوبیدا بووە.[482] جارێکیشیان سوڵتان بەرەو ڕووی دوژمن دەچوو، لەم ئەڵقەیە بەولاوە کەسی دیکەی لەتەکدا نەبوو".[483]

وا دیارە سەربازانی ئەم ئەڵقە تایبەتە، بوون بە تیپێك و بە ناوی سوڵتانەوە ناونرا (تیپی سەلاحی، یان تیپی

---

476 النوادر ١٤٧، الروضتین.

477 ابن منكلي، التدبیرات السلطانیة في سیاسة الصناعة الحربیة، مخطوط مصور في مكتبة المجمع العلمی العراقي، (سلاح ٦٤٦، ص٢٧.

478 التذكرة الهرویة، ص٩٩.

479 النوادر، ١٧٨. الكامل، ١٥/١٢. الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٥٤. بنۆڕە: الباز العریني، الفروسیة في مصر في عصر سلاطین الممالیك، دار النهضة للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٦٧، ص١٥٩-١٦٠.

480 الكامل، ١٥/١٢.

481 ن. م، ٨١/١٢.

482 النوادر، ص١٤٧.

483 ن، م، ص١٧٨.

ناصری) لەمەوبەریش گوتمان، ئەو جەنگاوەرانەی دەچنە ژێر فەرمانی فەرمانداریێکی گەورەوە بەناوی ئەوەوە ناودەنران، چونکە دەبوونە مەملوکی ئەو، یان دەبوونە خولامی ئەو، بە نموونە نورییەکان مەملوکی نورەددین مەحمود بوون و، ئەسەدییەکانیش لە میسر، لە ساڵی (٥٦٤ك/ ١١٦٨ز) دا مەملوکی (أسدالدین) بوون.. أسدالدین (کۆمەڵێ خولام و پێنج سەد مەملوکەکەی ناونرا الأسدیة).[٤٨٤] ئەمەش مانای ئەوەیە، کە سوپای ئەیوبییەکان سیستەمی مەملوکایەتی هەبووە. (بورسورث) دەڵی: کۆمەڵێ سوڵتان لە پاسەوانە عەبدەکانی سوڵتانەکانی ئەیوبییەوە پەیدابوون و ئەو کەسەش کە پەیدای کردن سەلاحەددین خۆی بووە.[٤٨٥] لەشکری میسری سەردەمی مەملوکەکان، لە پاشماوەی سوپای ئەیوبییەکانەوە. کە زۆربەیان مەملوکە تورکەکان و پاشماوەی کوردەکان بوونە. پەیدابووە.[٤٨٦]

وەلێ، لە کارەسات و ڕووداوەکانی ئەو ماوەو مودەتەوە دەردەکەوێ، سەلاحەددین بنەماڵەی سوڵتانگەلی مەملوکی پەیدا نەکردووە، بەڵکو مەملوکە تورکەکان، لە وەکایەهاتنی دەوڵەتی سەلجوقیەوە بوو بوون بە بڕبڕەی پشتی دەوڵەتی سەلجوقی، دابودەستووری سەلجووقیانیش.. بە پێی مێژووی سەربازیی سەلجوقی. وەهابوو کە پشتیان بە هاوولاتییە ڕەسەن و ئازادەکانی خەڵکی عەرەب و فارس و کورد نەدەبەست وەریز لەشکریان بهێنن، بەڵکو پێیان باشبوو پشت بە مەملوکەکان ببەستن کە لە ولاتی (القبجاق)[٤٨٧] ەوە، دەهێنران و لەتەلاری شاهانەو لەبەردەستی سوڵتانەکان و میرەکاندا پەروەردە دەکران و گەورە دەبوون، دووریش نییە بەشێکیان لە هەرێمەکانی دیکەی ولاتی بەرفراوانی تورکانی ناوەڕاستی ئاسیاوە، بە نموونە وەك لە فەرغانەوە هاوردرابن.[٤٨٨]

بنەماڵەی ئەیوبییش هەر لە سەر ڕەوشی سەلجوقی و ئەتابەکەکانیان، واتا (عمادالدین زنگی و نورەددین)ی کوڕی، بەزۆری مەملوکی تورکیان دەهێناو لە ڕیزی لەشکردا دایاندەمەزراندن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەیوبییەکان، یان دامەزرێنەرانی بنەماڵەی ئەیوبییان، خۆیان، نە ئەتابەك بوون و نە مەملوکی کەسیش بوون و "هیچ کەسێکیش لە بنەماڵەی ئەییوبیان عەبدایەتی نەکردووە".[٤٨٩]

لەو ناکۆکییەش کە پاش مردنی سەلاحەددین کەوتە نێوان میرەکانی تیپی سەلاحی و تیپی ئەسەدییەوە هێزی بوزرگی مەملوکانمان لە سوپای ئەییوبیدا بۆ ئاشکرا دەبێ،[٤٩٠] تیپی سەلاحی لە ژێر فەرماندەیی (فخرالدین چەرکەس) دا بوو بە لایەنگری (الملك العزیز عمادالدین عثمان)ی کوڕی سەلاحەددین، هەرچی تیپی ئەسەددیشە کە(سیف الدین بازکوج)ی مەملوکەکەی شێرکۆ فەرمانداریی دەکرد، ئەم، بوو بە ناحەزی (العزیز)، نەیدەویست ببێ بە شاو پاڵی دا بە لای (الملك العادل)ەوەو، وەك ئەو، ئەمیش دەستی کرد بە دووبەرەکی نانەوە لە نێو بنەماڵەی ئەییوبیدا وەلێ (الأمیر

---

484 الروضتین، ج١، ق٢، ص٤٣٨.

485 تراث الأسلام، تصنیف جوزیف شاخت، ترجمة: د، محمد زهیر السمهوري، الکویت، ١٩٧٨، القسي الأول ص١٨١.

486 النجوم الزاهره، ١٢٤/٦.

487 القبجاق (القفجاق): ڕەگەزێکی تورکن لە هەرێمی حەوزی فولگا، خوارووی ڕۆژهەلاتی ڕوسیای ئەمڕۆ و باکوری دەریای ڕەشدا نیشتەجێن،"ڕەنگە مەبەست ولاتی قەفقازی ئەمڕۆ بێ". شمس الدین سامي، قاموس الأعلام (ترکي) مهران، مطبعة سي، باب عالي جادة سندة، أستانبول، ١٣٠٦ـ ١٣١٤. ج٥، ص٣٥٩٩. ئەمانە سارانشین بوون و بەرلەوەی بیانهێنن بۆ ولاتی موسوڵمانان، لە ئیسلام بێ ئاگا بوون.. فازیلی بارتولد، تأریخ الترك في آسیا الوسطی، ترجمة احمد السعید السلیمان، القاهرة ١٩٥٨، ص١١٢. بنۆڕە: صبح الأعشی ٤/ ٤٥٨، Heyd, Histore ducommerce, p,٥٥٩. د. أحمد مختار العبادي، قیام دولة الممالیك الأولی في مصر والشام، دار النهضة العربیة للطباعة والنشر، بیروت ١٩٦٩، ص٧٣.

488 Lane- poole, Saladin, P,158.

Claude Cahen Les Changements Techniques Militaires, p,121.

489 النجوم الزاهرة، ج٦، ص٥.

490 النجوم الزاهرة، ١٣٨/٦. السلوك، ١٢٥/١.

بهاءالدين قراقۆش الأسدى)، ئەم، ئەو کارەی نەکردو بە دڵپاکیو دڵسۆزی (العزیز) مایەوە تا لە ساڵی (٥٩٧ك/ ١٢٠٠ز)[491]دا مرد. ململانێ لە نێوان ئەم دوو تیپەدا بە بەردەوامی مایەوە، تا سەرەنجام (الملك العادل) ئەویتری لێ خستو، بنەماڵەکەی کردەوە بە یەك، بێ گومان ئەمەش بوو بە هۆی بردنەوەی تیپی ئەسەدی[492]لە میسرو دۆڕاندنی مەملوکەکانی سەلاحەددین، بە تایبەتییش دوای ساڵی ٦٠٨ك/ ١٢١١ز کە چارکسی تێدا مرد.[493]

بەڵام، کتێبو سەرچاوەکانی ماوەی ژیانی سەلاحەددین باسی ئەوە ناکەن، مەمالیکیان لە کێندەرێوە هێناوەو، ئەییوبییەکان چۆنیان پەروەردە کردوونو چۆنیان گەورەکردوونو ئامادەکردوون. وەلێ (المقریزي) وەسفی ئەوە دەکات کە لە سەردەمی سەلاحەددیندا لە میسر، ئەو پەروەردەکردنە چۆن چۆنی بووە، لەبەرئەوە بۆمان هەیەو دەتوانین پشت بەم وەسفە ببەستین، هەرچەندیشە درەنگتر کەوتووەو دەتوانین وەسفی ڕۆڵو ڕەوشی مەمالیکەکان سەردەمی سەلاحەددین، وەك ئەوەی سەردەمی مەمالیکەکانی دوای سەلاحەددین لە قەڵەم بدەین. ئێمە دەزانین دەوڵەتی مەمالیك لە نەمانی دەوڵەتی ئەییوبییانەوە هاتووەتە ئاراوەو سیستەمێکیش مەمالیك پێڕۆیان کردووە، زۆرتر درێژەپێدانی هەمان سیستەمی ئەییوبییەکانە، وەك باسمان کرد، ناشتوانێ لەوە دوورتر بڕواو لەوە زیاتر بکاو لێی لابدا، تەنها هەندە نەبێ کە بە حوکمی زەرورەتو پێداویستیی نوێ، هەندێ گۆڕینی تێدا کرابێ. لەبەرئەوە، کەمو زۆر دڵنیاین لە قسەکانی (المقریزي).

مێژوونووسی ناوبراو گوتویەتی کە "ئەگەر بازرگانێ مەملوکێکی بفرۆشتایە، دەیدا بە سوڵتانو، ئەمیش لە چینو توێژەکەی خۆیدا، دایدەناو دەیدایە دەست (الطواشي)[494]: "واتا مەملوکە نۆکەرو سەرکارەکانی سوڵتان کە مەملوکە تازەکان دادەکەن"، ئەوجا ناونووس دەکراو پێش هەموو شتێ هەندێ سوورەتی قورئانیان فێر دەکرد. هەموو تایەفەیەکیش (کۆمەڵێکیش) مەلایەکیان بۆ دادەنان، هەموو ڕۆژێ سەری لێدەدانو قورئانی فێر دەکردنو، مەشقی خۆشنووسیو وانەی شەریعەتو ئەزکاری پێ دەدان. ڕێساو دەستووری ئەو چەرخو زەمانەش وابووە، بازرگانان دەبوو تەنیا مەملوکی منداڵیان بهێنایە، کە نەختێ گەورە دەبوون، ئەوجا، مەلا هەندێ فیقهی شەریعەتو قورئانی فێر دەکردن، کاتێکیش کە باڵق دەبوون ئەوجا هەموو جۆرە هونەرێکی شەڕو کوشتار فێر دەکران، بەنموونە، وەك تیرەندازیو شمشێربازیو ڕم وەشاندن، هەر گروپەو دەدران بە مامۆستایێ، چی پێویست بووایە فێریانی دەکرد.

کاتێکیش بەسەر پشتی زینەوە بکەوتنایەتە ڕمبازیو تیرەندازی، ئەوە، لەوبارەدا نەبۆ سەرباز هەبوو قسەیان لەگەڵدا بکاو نەمیر دەیتوانی بیباندوێنێو لێیان نزیك بکەوێتەوە، جا، ئەوجا، دەگوازرانەوە بۆ خزمەتکردن. ئیدی پلە بە پلە سەردەکەوت تا دەبوو بە میر، تا ئاکارو ڕەفتاریشی بە تەواوی پاراو نەبوایەو بە ئەدەب نەبوایە و موسوڵمانێتی لە دڵیدا نەچەسپایەو دەستو بازووی فێری ڕمو شمشێرو شیر نەبوایەو، نەبوایە بە سوارچاك، نەدەکرا بە میر. ئەمانە پەروەردەکارو گەورە نوێنەران، یەك بە یەك دەیانخستنە بەر پشکنینو تاقیکردنەوە، سەرزەنشتیان دەکردنو بە

---

[491] وفيات الأعيان، ٩٢/٤. (قراقوش): "أبو سعيد بهاءالدين عبدالله الاسدي"یە، بەناوی أسدالدین شیرکۆوە ئەم قراقوشە مەملوك بووە، پاشان خزمەتی سەلاحەددینی کردووە، تەلاری فاتمییەکانی بەدەست بووە، لە هەندێ بۆنەشدا نوێنەری سەلاحەددین بووەو سەرپەرشتی دروستکردنی قەڵاو شووراو پردی (الجيزە) بووە، کە (عکا)شی گرت، بوو بە سەرگەورەی عەکا و شوورەی کرد، پاشان خاچدروشمان بەدیل گرتیانو سەری خۆی بە (١٠) هەزار دینار کڕییەوە، ساڵی (٥٩٧ك/ ١٢٠١ز) مردو لە (مقطم)ی قاهیرە نێژرا. (قراقوش) وشەیەکی تورکییەو مانای هەڵۆیە، (باڵندەی ڕەش) بنۆڕە: وفيات الأعيان ٩١/٤ـ ٩٢.

[492] السلوك، ١٢٨/١.

[493] وفيات الأعيان، ٣٨١/١، ذيل الروضتين، ص٧٩، الخطط، ٨٧/٢ـ ٨٨.

[494] طواشي: نۆکەرە نزیکەکانی سوڵتان لەناو تەلارەکەیدا، پێشیان دەگوترا: (الأستاذون) واتا "وەستاکان"، صبح الأعشى، ٤٧٧/٣. ئەمانە نۆکەری خەساوو بوون، صبح الأعشي، ٤٥٦/٥. بنۆرە: د. حسن الباشا، الالقاب الاسلامية في التأريخ والوثائق والآثار، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة، ١٩٥٧، ص٣٨٢.

توندییش ڕەخنەیان لێدەگرتن و، هەموو هەڵسوکەوتێکیان دەخستنە بەر لێپێچینەوە، خۆ ئەگەر بهاتباو مامۆستای قورئان، یان یاساوڵەکەی. کە هەمیشە حاکمێ بوو بەسەر سەریەوە. گوناهێکی لێ دیتبا، یان لە ڕێساو دەستوور لای دابا، یان دابونەریتێکی ئایینی، یان دنیایی پشتگوێ خستبا، ئەوە لەو بارەدا، بەپێ ودانگی ئەو تاوانە سزای دەدا، لەبەرئەوە گەورەو سەروەربوون و، مەملەکەت و وڵاتیان بەڕێوەدەبردو فەرمانداران بوونە، لە ڕێگای خوداو ئایینی ئیسلامدا لە غەزادا بوون.[٤٩٥]

٧ـ لقەکان و جوونەکانی سوپا، هەر جوونەو بە پێی چەکی خۆی:

سەلاحەددین لە ڕێکخستنی سوپاکەیدا سیستەمی لق لقی بەکارهێنا. ئەوەبوو کە پێشتر باسمان کرد، ئەم سیستەمە ئەوەیە سوپا دابەش بکرێتە کۆمەڵ کۆمەڵ و هەر دووسەد سوارەیێ، یان هەر سەد سوارێ، یان حەفتا سوارێ، میرێکی لەپێشی بەسەرەوە بێ.[٤٩٦] ئیدی بەسەر زمانانەوە بوو، خەڵك دەیانگوت، فلانە هەڵمەت ئەوەندەو ئەوەندە لق بووە. وەلێ ئێمە ئەوەمان بۆ ساغ ناکرێتەوە کە سوپای ئەییوبی سیستەمی لق لقی بەو وردی و دروستییەی لقەکانی سوپای میسری سەردەمی مەملوکەکانی تورکی ڕێکخستبێ، هەرچەندیشە ئەم وشەی لق لقە لە کتێبگەلی مێژوونووسانی هاوسەردەمی سەلاحەددیندا بەزۆریی بەرچاو دەکەوێ[٤٩٧]. وەلێ وشەکە جاروبار وەك بڵێی بەمانای تەرتیب و ڕیزو شتی لەو جۆرە بابەتانە هاتووەو باسی ژمارەی ناکات.

هەر سنفێ لەو سنفە جەنگاوەرو یاریدەدەرانەش خەسڵەتی جیاوازی خۆی هەبوو. ئەم جیاوازی و لێکنەچوونەش بە جۆری چەك و جبەخانەو ئەرك و فرمانیاندا دەردەکەوت. ئەگەر سوپاش هەمووی یەك دەنگ و هاودەنگ نەبێ و لە پێکداداندا هاوکارو هاوکۆمەك نەبن، ئەوە ناتوانێ پێش بکەوێ و بەسەر دوژمندا سەرکەوێ، لە لەشکری ئەییوبیدا سەرەڕای دوو سنفی بنچینەیی، سنفگەلی لاوەکیش هەبوون.

سنفە بنچینییەکانیش ئەمانەن:

أ. جوونی (سنفی) سوارە:

گشت لەشکرێ، لەم سنفەی هەردەبێ ببێ، ئەمان، ئیشە شایان و گرنگەکان بەجێ دێنن، ئەم سنفە لە شەڕو جەنگەکانی سەدەکانی ناویندا، شادەماری سوپاکان بووەو، ئەرکە سەرەکییەکانی ئەوە بووە کوشتاریش بکاو شوێن پێ هەڵگرتن و سووسەی پێش لەشکریش بکات، وەك لەمەودوا باسی دەکەین، چونکە ئەم دوو چالاکی و فرمانە، گوڕو خێرایی دەوێ، تین و تاوی دەوێ، هێرشبەرێ و شوێن پێ هەڵگرێ و سووسە بکاو دوژمن ڕاوەدو بنێ و، ڕێگای لێبڕێ و نەیەڵێ بگەڕێتەوە بۆ سەر خاروبارو ئازوقەی خۆی، ئەم ئیشە گرنگانە سوارەی خێراو چاپوك نەیکا، ناکرێ.

لە شەڕو جەنگدا خواسایی بە کەسانی ئەزموون و شارەزاو ڕاوێژکارو فریادڕەسیان بۆ ئەم ئیشە گرنگانە دەدۆزییەوە، لە کاتی سووسەو شوێن پێ هەڵگرتنیشدا خۆیان لە دوژمن نەدەدا، چونکە مەبەستیان لەم ئیشە، تەنیا ئەوەبوو بزانن هێزی دوژمن چەندەو لە چیدا لاوازەو لە کوێوە زەفەری پێ دەبردرێ.[٤٩٨]

سوارەکان، دەستبەجێ بەهانای ئەو پێگەو سەنگەرانەشەوە دەچوون کە بەرهەڵمەت و مەترسیی کوتوپڕ دەکەوتن، وەلێ وەك (الطرطوسي) دەڵێ: "با سوارەو قارەمانەکان بکەونە پاش پیادەکانەوە، چاوەنواڕی هەڵمەت بن، کە هەڵمەتیشیان برد، پیادەکان کەلێنێکیان بۆ دەکەنەوەو پێکەوە هەڵمەت دەبەن"[٤٩٩]. لەبەرئەوە سوارەکان هەمیشە لە پاش پیادەکانەوە دەوەستان.

---

495 الخطط، (طبعة بولاق) ج٢، ص ٢١٣ـ ٢١٤.

496 المقريزي، الخطط (طبعة المعهد) ج١، ق١، ص١٦.

497 النوادر ٧٦، ١٤٨، ١٦٠، ١٨٥، الفتح القسي ٦٩، ٧٠، ١١٥.

498 الهرثمي، تفريج الكروب، تحقيق: جۆرج سكۆنلۆن، منشورات الجامعة الامريكية، القاهرة، ١٩٦١، ص٥١.

499 التبصرة، ورقة ١٩١/أ.

سوارچاکی ئازاو تەواو، دەبوو بەهێزبێ، وەرزشکاربێو خاوەن دەستو باهۆیەکی پتەوو لەشێکی جیڕو قایم بێت، دەبوو لە دەستەویەخەی دوژمندا لێزانو خاوەن هونەربێ، زۆرانبازبێ، ڕمبازبێ، تیرەندازو نیشانشکێن بێت.[٥٠٠]

سوارەکان شمشێرو ڕمی درێژیان پێ بوو، زرێی ئەڵقە ئەڵقەیان لەسەرەوە لەبەردەکرد، کڵاوی ئاسن (خودە)یان لەسەر دەناو قەڵغانیان بەدەستەوە بوو، هەرچی ئەسپەکانیانە، پێدەچێ لەبن زینەکەوە بن زینی (تجفاف)[٥٠١]ی قایمیان لەسەرپشتی ئەسپەکانیان دانابێ، تا ئاگر نەیسووتێنێو چەك نەیدڕێو کونی نەکاو لەشی ئەسپەکان پارێزراو بێ. هیچ دەقێکیشمان نەدیتەوە ئەمەی گوتبێ.

ب. جوونی (سنفی) پیادە:

بەشی زۆری سوپا لەم سنفە پێك دەهات، ئەرکی کوشتارو قورسایی شەڕو ئەنجامەکانی جەنگ کەوتبووە ئەستۆی پیادەکان، پیادە چەکی سووکی پێ بوو، چەکی قورسیان بۆ هەڵنەدەگیرا، چونکە بەپێ دەڕۆیشتن. پیادەکان، شمشێرو کەوانو ڕمی کورتیان بەکاردەهێناو ئەرکێکی دیکەیان ئەوەبوو دوژمن لە خەندەق و سەنگەران وەدەرنێنو بیاذکوژن.[٥٠٢]

ئیشی گرنگو ئەرکی گرانی پیادەکان ئەوەبوو سوپا، لەتەکانو کشانو ڕەوتو ڕێگادا بپارێزنو نەیەڵن بەر پەلاماری ئەم دیوو ئەو دیووی ڕێگا بکەوێ، پیادەکان کاروانی ئازووقەو جبەخانەشیان لەبەربرو بۆسەی دوژمن دەپاراستو بەری ڕێگەیان لە مەترسیی چەپاوڵو تاڵانو چەتەو پیاوخراپان بۆ پاك دەکردەوە.[٥٠٣]

لە ڕیزەکانی لەشکردا، پیادەکان لە پێشەوە دادەنران، وەك (الطرطوسي) دەڵێ، سوارەو قارەمانەکانیش لە دوای ئەوانەوە دەهاتن.[٥٠٤]

ج. **جوون (صنوف)ی دیکەی یاریدەدەر**، هەر جوونەو بەناوی چەکەکەیەوە ناو دەبران، یان بە پێی ئەركو فرمانیان، ناویان لێ دەنرا، بەنموونە وەك جوونی مەنجەنیقو جوونی دەبابەو جوونی بارەنەوتو موخابەرەو ئازووقەو خاروبارو، جوونی دیکەی لەو جۆرە بابەتانە.

پێش بەرەوپیرچوونی جەنگ، سەلاحەددین سوپای لە مەیداندا نمایش دەکردو جێگەو پێگەی لقەکانی دیاردەکردو کەلێنو کەلەبەری بۆ پڕەکردنەوەو لە چەكو جبەخانەیان دڵنیا دەبوو. بە نموونە، بەر لە شەڕەکەی (حطين)، سوڵتان لە ڕۆژی نمایشەکەدا لەبەردەمی سوپاکەیدا وەستاو لەدوورەوە تا دەگاتە نزیکەکەیان، جوون بە جوونو لق بە لق، دەستە بەدەستە، ڕیزی دەکردنو ڕێكوپێکی دەخستن. ئەركو فرمانی یەك بەیەکی میرەکانی دەستنیشان کردو ئازاو بەرجەرگەکانیشی لە پێگەی شایستەی خۆیاندا داناو جێگەو ڕێگەی سەربەرزانو کەندو لەندی بۆسەچییەکانی پیشان دانو... شوێنو پێگەی هەریەکە لە میرەکان، لە قۆڵی ڕاستو قۆڵی چەپدا بۆ نیشانەکردن کە لەوێ نەجووڵێنو نەگوازنەوە، نە بە تاكو نە بە گشت، جێگای خۆیان بەرنەدەنو چۆڵی نەکەن. ئەوجا (الجاليشيه)[٥٠٥]واتا پێشەنگە تیرەندازەکانو ئاسنینو زرێپۆشە ئازاو بەجەرگەکانی لە هەموو لقێ دەرهێناو لەبەرسنگی سوپاکە کردنی بە پێشەنگو پێشڕەو، پاشان ئامۆژگاریی گروپەکانی کرد، کە هەر گروپەو ئاگای لە گروپەکەی نزیك بە خۆی بێو هاوکۆك بن. کە ئەمانەی تەواو کرد ئنجا گوتی: "کە چووینە ناو خاکی دوژمن، دەبێ ئاوەها بەم تەرزە بڕۆین، ئەمەتا، تەیارو

---

500 بولیناك، الاقطاعية، ص٥٤.

501 احسان هندي، الحياة العسكرية عند العرب، مطبعة الجمهورية، دمشق ١٩٦٤، ص١٦٦.

502 طه الهاشمي، دروس في المعلومات الجغرافية، مطبعة الشعب، بغداد ١٩٣٦، ص١٨.

503 خالد الجنابي، تنظيمات الجيش في العصر العباسي الثاني، رسالة ماجستير، مطبوعة بالآلة الكاتبة، كانون الثاني، ١٩٧١، بغداد ص٣٠.

504 الطرطوسي، التبصرة، ورقة ١٩١/أ.

505 الجاليشيه: "ئەسڵەکەی ئاڵای گەورەی نووك قژنە، پاشان کرا بەناوی پێشەنگەکانی بەرسنگی لەشکر" صبح الأعشى، ٨/٤. پێشتریش لە جێگایەکدا شرۆڤەمان کردووە.

ئامادەییمان، ئەمە جێگەو پێگەی لق و پەلەكانمانەو ئەمانەش پێشەنگە قارەمانەكانمانن". [506]

جگە لەوانە، لە سوپادا، زەلامێكیش هەبوو، بە دەنگی بەرزو نەعرەتەیەكی بەسام، بانگهێشتی دەكردو سەربازانی بۆ كوشتارو پەلامار وەجۆش دەهێنا، ورەی بەبەریانا دەكردو، لە نزیك سوڵتانەوە دەوەستاو، سوڵتان هەر دەنگێكی لێوە بهاتبایە ئەو بە نەعرەتەیەكی بەرزو دەنگێكی گەورە دەیدا بە گوێی هەموویاندا. بەم زەلامەیان دەگوت (چاوەش)، [507] بانگی ئامادەباشیی هەڵدەداو لەكاتی زەرووردا داوای لە فلانە میر دەكرد بەخۆیو لقەكەیەوە بگاتە فریای فیسارە لقو فلانە كەلێن پڕبكاتەوە كە دوژمن دزەی لێوە كردبێ.. سەربازانی دەهێنایە جۆشو خرۆشی كوشتارو هاواری دەكرد (هۆ.. هۆ.. موسڵمانانو لەشكری مووەحدیین، پەلاماری.. پەلامار) [508] ئەم بانگهێشتو بانگەوازە بە ئاشكرا دوای ساڵی ٥٨٣ك/ ١١٨٧ز، واتا دوای شەڕەكەی (حطین) هاتە ئاراوەو، لە هیچ سەرچاوەیەكیشدا ناوی چاوەش، بەر لەو بەروارە نەهێنراوە [509].

پەیدابوونی چاوەشیش لەبەرئەوەیە كە سوپای ئەییوبی تا دەهات گەورە دەبوو، خۆ، دەبوو، زەلامێكیش هەبێ، ئەم كارە بكاو فەرمانەكانی سوڵتان بگەیێنێ بە تیپو قۆڵەكان، ئێمە وەهای بۆدەچین كە دنەدانو وەجۆشهێنانی جەنگاوەران، بوو بە شتێكی پێویست، چونكە لەم قۆناغەدا، سوپا وەك جاران سەركەوتنی وەدەست نەدەهێناو توانستی تەكانو هەڵمەتی دابووی لە كزی، زۆرتر بە هۆی ئەوەی كە لێگا لێگا لەشكری تازەو كۆمەكی نوێ بۆ خاچپەرستان دەهات، كە هەتا ئەوكاتەش، هەندێ قەڵاو قایمكارییان لە خاكی فەلەستینو كەناراوەكانی شامدا بەدەستەوە مابوو.

٨- سەربازانی حەزەكی (تەوعی) لە سوپای ئەییوبیدا:

سەرەڕای جەنگاوەری سوارەو پیادەی، لە دیوانی سوپای ئەییوبیدا تۆماركراوو، وێڕای سەربازانی دەرەبەگایەتیی سەر بە میرانی ئەییوبی و میرانی دیكەش، كە یەك لە دوای یەك لە دوای چوونە ژێر ئالای سەلاحەددینو لە كاتی زەروورەدا جەنگاوەریان بۆ سوپای ئەییوبی فەراهەم دەكردو، سەرەڕای مەملوكە سوڵتانییەكانیش، سەرەڕای هەموو ئەوانە، سەربازگەلێكیش هەبوون، حەزەكی، بە حەزو ئارەزووی خۆیان، لە سوپادا خۆیان ناونووس كردبوو بۆ غەزاو ڕزگاركردنی خاكی عەرەبو ئیسلام لە خاچپەرستان. ڕاستیشت دەوێ سەردەمی بەئاگاهاتنەوەی ئیسلامەتی، بە وەئاراهاتنی (عمادالدین زنكی)، دامەزرێنەری ئەتابەكێتی موسڵ، بەئاشكرا دەستی پێكردو، لە سەردەمی (نوورەدین مەحمود الشهید)ی كوڕیدا، دای لە زیادیو لە سەردەمی سەلاحەددینیشدا گەیشتە پۆپەی.

ئەم فەرماندارە ڕۆژانی كوشتاری حەزەكی و ئارەزوومەندانەی غەزای سەردەمی نۆبەرەی ئیسلامی هێنایەوە یاد. هەر لەبەرئەوەشە سوپای سەلاحەددین لە كاتی شەڕەكانیدا، نەخاسمە لە شەڕی (حطین)و شەڕی سەندنەوەی (بیت المقدس)و شەڕەكانی پاشتریش، جەنگاوەری حەزەكی، بە زۆری لێ خڕدەبوونەوەو خۆیان بەسەرباز ناونووس دەكرد، ئەمەشە كە زەینی مێژوونووسانی ڕاكێشاوە. [510] (ابن كثیر) دەڵێ، كاتێ سوڵتان ئارەزووی گرتنی (بیت المقدس)ی ئاشكرا كرد، زانایانو پیاوچاكان چوون بۆ لای و خۆیان بۆ غەزا ناونووس كرد. [511]

ئەركو فرمانی سەربازانی حەزەكی و تەوعی، فەرقو جیاوازیی هەبوو لەوەی سەربازانی فەرمیو نیزامی، سەربازانی حەزەكی لە دەوروبەری هەر دوو قۆڵەكەدا دادەنرانو لە زەبری دوژمن هەردوو قۆڵەكەیان دەپاراستو تێكەڵ

---

506 الفتح القسي، ٦٩- ٧٠.

507 چاوەش بە ئەسڵ وشەیەكی توركییە. بنۆڕە: السلوك ١/٨٧٠. هامش (٢). مفرج الكروب ٢/٢٩٥. هامش (١).

508 النوادر، ١٩٠. مفرج الكروب، ٢/٢٩٥- ٣٢٦.

509 بنۆڕە: الفتح القسي، ٢٣٥. النوادر، ٩٨، ١٠٩، ١٤٧، ١٥٩، ١٧٨، ١٨٥، ١٩٧. مفرج الكروب ٢/٢٩٥.

510 البدایة والنهایة ١٢/٣٢٢. lane- poole, saladin,P204 عبدالعزیز سید الاهل، أیام صلاح الدین، المكتب التجاري للطباعة والنشر، بیروت ١٩٦١، ص٢٠

511 البدایة والنهایة، ١٢/٣٢٤.

به سەربازە نیزامییە ڕاهاتووەکان نەدەبوون، یان ئەرکی جاڕس کردنو ئاڵۆزکردنی سەربازانی ناو بنکەکانی دوژمن و تێکدانی ڕێگاوبانی ئازووقەو خاروبارییان پێ دەسپێردرا، جاری وەهاش دەبوو وەدووی دوژمنی شکاوو هەڵاتوویان دەخستن.[٥١٢]

سەربازانی حەزەکی بەگشتی بێ مەشقو بێئەزموون بوونو توانستی بەربەرەکانێو سەبریان نەبوو، وەلێ جارجارەش سوارچاكو نیشانشکێنو زەلامی چاپوكو گورج و گۆڵیان تێدا هەڵدەکەوت. هەندێ موسوڵمانیش بە ناوی ئیسلامەتیو غەزاوە، بۆ خاتری دەستکەوتی مادديیو پڕکردنی گیرفانی خۆیان دەچوون، وەلێ (بيت المال) هیچی پێ نەدەدانو لە تاڵانو بڕۆیش هیچیان دەست نەدەکەوت.[٥١٣] بەڵام بەشی خۆیان، خێرو سەدەقەیان وەردەگرت، نەك هەر ئەوەندە، بگرە، نوورەددین لە (بيت المال)یش بەشی دەدان، چونکە سەربازگەلی حەزەکی ڕێزو حورمەتیان لەلای ئەوو لەلای سەلاحەددینیش هەبوو و، لە سۆزو ڕێزو پێزی مادديی و ئەدەبیی بێبەشیان نەدەکردن. ڕۆژێکیان برادەر و دۆستانی نورەددین، کە دیتیان بەخششی زۆرەو دەستبلاویی دەکا، یەکێکیان پێی گوت: "تۆ هەر لە وڵاتەکەی خۆتدا خێرو بێرو سەدەقەیەکی زۆرت، بەسەر مەلاو هەژارو سۆفیو قورئانخوێندا باراندووە، ئەگەر بۆ ئەمڕۆ گلدەیەوە چاکترە". نورەددین بە تووڕەییەوە وەڵامی دایەوەو گوتی: "سا بە خودای، من بەبێ ئەوان ئومێدم بە سەرکەوتن نییە، ئێوە، هەمووتان ڕزقو سەرکەوتنتان بە شانو باهۆی ئەو هەژارو داماوانەوەیە، منێ کە لە ناو پێخەفی خۆمدا، بە دڵنیاییی بنوومو ئەوان بە تیری نیشانشکێن بمپارێزن، چ خوا هەڵدەگرێ، ئەو خێرو بێرە لەوان بگرمەوەو بیدەم بە کەسانێ تا نەمبینن، شەڕم بۆ ناکەنو تیرەکانیشیان نیشان دەشکێنێ، یان ناشکێنێ، ئەو خەڵکە مافی خۆیانەو بەشی خۆیان لە (بيت المال)دا هەیەو کەی بۆ من ڕەوایە لێیان گل بدەمەوەو بیدەم بە خەڵکی دی".[٥١٤]

ئەو جەنگاوەرانە غەزاچی بوون، لەبەرئەوە هەمیشە ئامادەبوون بۆ پەلامارو لە هەڵمەتەکاندا یەکسەر بەشدار دەبوون.[٥١٥] وەلێ لەبەر نەزانینی هونەرو فێڵی شەڕ. وەك باسمان کرد. گەلێ جاران، بە نەفامیو، بە دڵگەرمییەکی زۆرەوە هەند بەرەو پێش دەچوون ئاگایان لە لەشکرەکەی خۆیان نەدەماو دەبوونە هۆی ئاژاوەو ئاڵۆزی. لەبەرئەوەیە کە شەڕەکانی سەلاحەددین، لە پێکداداندا زیاتر ڕێکوپێکییەکی پێوە دیاربوو، کەچی، هەرئەوەندەت دەزانی، سەربازانی حەزەکی، بە مەستیی ئاینەوە، لە ناوەختو لەناکاودا بەبێ فەرمان، پۆتیان دەشکاندو لەشکریان دەهێنایە ئاڵۆزیو بێ سەروبەرییو، بە قوربانی و ملشکانی خۆیان تەواو دەبوو. بە نموونە، لە (جمادي الاولى)ی ساڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ز)دا، سەلاحەددین بە ژمارەیەکی کەمی جەنگاوەرانی ئەڵقە تایبەتەکەی خۆیەوە، بەسەر چیایەك کەوت، تا لەو بەرزاییەوە ببینێو بزانێ ئەو فەرەنگانەی کەمو زۆر لە نزیك سوپای موسوڵمانانەوە هەڵیانداوە چەندنو خەریکی چینە. کەچی لەولاوە، سەربازانی حەزەکی غەزاچی، لە عەجەمو عارەب، وایانزانی سەلاحەددین بۆ هەڵمەت بردن و بۆ شەڕ سەرکەوتووە، لەبەرئەوە فوویان لە دۆ نەکردو ملیان نا لە دوژمنو هەند بەرەو پێشچوون، سوڵتانیشیان وەپشتی سەرناو گەیشتنە ناو ڕیزەکانی دوژمن. سەلاحەددین چەند میرێکی نارد، بیانگێڕنەوەو، بەشەڕ ڕزگاریان بکەن، بەڵام ئەوان گوێیان لێئاخنیو نەگەڕانەوە.[٥١٦] "خاچدروشمان لەم بەزمە سەرسام بوونو، سەیریان پێ دەهاتو وایانزانی، کە ئەم کەینو بەینە، هەبێو نەبێ، بۆسەیەکی بە دواوەیە، زەلامیان نارد بزانێ مەسەلەکە چییە، زەلام گەڕایەوە، گوتی: ئەمانە سەرەڕۆنو وێڵ بوونو لە لەشکری خۆیان دابڕاونو هیچ مەترسییەکیان لە دواوە نییە، جا ئەوجا، فەرەنگ وێکڕا پەلاماریاندانو هەموویان بە جارێ لاڵو پاڵ خستو گشتیان کوشتن. سەلاحەددین ئەمەی زۆر پێ ناخۆش هاتو، ڕك و غەزەبی لێنیشتو گوتی: شەرت بێ ئەمەتان بەسەرەوە نەڕوا، هەر هەندەی گوتو بەخۆیو ئەو کەمە سەربازانەی

512 فتحي عثمان، الحدود الاسلامية، البيزنطية بين الاحتكاك الحربي والاتصال الحضاري، نشر الدار القومية، القاهرة ١٩٦٦، ص٢٧١- ٢٧٢.

513 النويري، نهاية الارب، ١٥٣/٦. أبو يعلى الفراء، الأحكام السلطانية، تصحيح وتعليق: محمد حامد الفقي، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، ١٣٥٦ك/ ١٩٣٨ز، ص٢٣. د. سعداوي، جيش مصر، ص١٧. نقلا عن ابن منكلي، مخطوط، الاحكام الملوكية، ص١٦.

514 الكامل، ٢٩٦/١١. شذرات الذهب، ١٨١/٤.

515 ديمومبين، النظم الاسلامية، ترجمة: د. السامر، د. صالح الشماع، مطبعة الزهراء، بغداد ١٩٥٢، ص١٦١.

516 الكامل، ٢٩/١٢.

لەگەڵیدا بوون، لە چیا دابەزیو دڕی بە دوژمن داو ئەوەی کوشتی، کوشتیو ئەوەی نەیکوشت و دەستی پێی نەگەیشت لە ئاودا خنکا".[517]

جەنگاوەرانی حەزەکیو تەوعی لە چینە جۆربەجۆرەکانی موسڵمانانەوە دەهاتن، لە عەشرەتو هۆزەکانەوە دەهاتن، دێهاتیو گوندی، شارستێنی، گەداو هەژارو دەوڵەمەندو، مەلاو سۆفی... لە هەموو چیزەیەکی تێدا بوو. (إبن القلانسي) دەڵێ: نورەددین مەحمود فەرمانی دابوو، بانگهێشت و جاڕدان وەهابێ، جاڕچی بە دەنگی بەرز بڵێ: "ئەی غەزاچیو خۆبەختکارانو هەرزەکاران، ڕۆڵەکانی زلاتانو بێ دەرەتانو غەریبان، تەیارو ئامادەباش بن، بۆ شەڕی فەرەنگی موشریکو مولحیدان.."[518] ئەوکات، لە جیاتی وشەی (حەزەکی) وشەی (هەرزەکاران)یان بەکاردەهێنا، پاشان وشەی (حەزەکی)، واتا تەوعی جێگای گرتەوە، مەبەستیش ئەو کۆمەڵە خەڵکەن کە دەبوون بە جەنگاوەری بێ نیزام.

لە مزگەوتەکانیشدا، خەڵك و خوایان هاندەدا، بەشێوەیەکی حەزەکیو ئارەزوومەندانە ببنە سەربازی سوپای ئیسلام، هەرکە وتاربێژانیش لە مینبەرو سەکۆی گوتار دەهاتنە خوار، نوێژکەران دەستیان دەکرد بە هوتاف کێشانو بانگهێشتو یەك یەكو کۆمەڵ کۆمەڵ ڕوویان دەکردە سەربازگەکان.

سەلاحەددین، جار جارە سەربازانی حەزەکی سەرپشك دەکرد، بە دەستی خۆیان دیلەکان بکوژن، بە تایبەتیش وەرگەڕاوان (المرتدين)و تیرەندازەکانی سوپای خاچدروشم، وەك ئەوەی لە (بيت الأحزان) لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز) دا ڕووی دا، ئەوەبوو، پاش سەرکەوتنەکەی (حطين)، سەلاحەددین داوای کرد لە "جەنگاوەرە حەزەکیو بەڕەحمو سۆفییەکان" کە هەریەکەیان، دیلێ لە دیلەکانی تیپی (الداوية والاستبارية)[519]ی خاچدروشمان. کە زۆر ناحەزو دوژمنی ئیسلام بوون. بکوژێ.

حەزەکیو تەوعییەکان، ئەو ڕۆژەی کوشتارەکەی (حطين) ئیشێکی گەورەو گرانیان بە ئەنجام گەیاندو بوونە مایەی سەرکەوتنی سوپای ئەییوبی لەو شەڕەدا زۆر بە خێرایی، ئەوە بوو "ئاگرێکی زۆر کەوتەوەو بەرەو ڕووی دوژمن کشاو گەشایەوە".[520] بایەکەش بەرەو ڕووی دوژمن هەڵی کردبوو، وەك (أبن الأثير)و کەسانی دیکەش دەگێڕنەوە و دەڵێن: "گەرمایی ئاورو گەرمایی شەڕو گەرمایی دووکەڵی بە جارێ لە دوژمن بەردا".[521]

٩- تیپە وەل سوپاکان (الملحقة بالجيش):

أ. تیپی ئەندازیاری:

---

517 ن، م، ص، ٣٠. مفرج الكروب، ٢/٢٨٥- ٢٨٦.

518 ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق ص٣٤٠.

519 الداوية، أو الهيكليين، "وشەیەکی عەرەبییە، بە ئەسڵ سریانییەو عارەب بەو جۆرەیان شێواندووە، لە سریانییەکەیدا، بە مانای (هەژار) هاتووە. ڕێکخراوێکە، بە ئەسڵ ناوەکەی لاتینیەو، بەم جۆرە دەنووسری: paupere, commilitones christi واتا: سوارە هەژارەکانی مەسیح، فيليب حتي، تأريخ العرب، مطول، ٧٣٤، محمد العروسي المطوي، الحروب الصليبية في الشرق والغرب، دار الكتب الشرقية، تونس ١٩٤٥، ص٧٠. (الاسبتارية)ش، واتا: سوارەکانی قدديس يوحەننا، فليب حتي، هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە، محمد المطوي، والعروسي، هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٧١، مكسيموس مونروند، من تأريخ الحروب الصليبية، ترجمة: كيريو مكسيموس مظلوم، طبع في اورشليم، في دير الرهبان الفرنسسكانيين، ١٨٦٥، ص١٩٩. السيرجون، أ، هامرتن، تأريخ العالم. مقال(السلاح) لشارلز. ح، فولكس، مجلد٥، ص١٧٥. وشەی (أستباريه) شێوێنراوی وشەی هەسپیتاڵ (Hospital)، واتا سوارەکانی نەخۆشخانە کە. ئەم دوو گروپە پێشتر لە خاکی موقەددەسدا، وەك دوو گروپی خێرخوازی ئایینی هاتنە کایەوە بە تایبەتیش لە هەڵمەتی یەکەمی خاچدروشماندا. وەلێ هەر زوو گۆڕانو بوون بە دوو تیپی سەربازیو لە شەڕەکانی پاشتردا جێگا دەستیان دیاربوو، ئەمانە لە شەڕە جۆربەجۆرەکاندا چالاکانە بەشدارییان کرد، قەڵاو قایمکاریی تایبەت بە خۆیان هەبوو، بەرەڤانییان لێ دەکردو لە موسڵمانان بە داخ بوونو گۆتاوەڕۆی زۆریان بەسەرهێنان، لەبەرئەوە سەلاحەددین بڕیاریدا بە سەختی تۆڵەیان لێ بستێنێ.

520 الروضتين، ٢/٧٧. بنۆڕە: مرآة الزمان، ٨/٣٩٣.

521 الكامل، ١١/٥٣٥. ابن العديم، زبدة الحلب، ٣/٩٤.

خواسایی، دوو تیپ، تیپی ئەندازیاری و تیپێکی پزیشکیی وەل (مع) سوپا دەکەوتن، یەکەمیان ئەرك و فەرمانێکی بەجێ دەهێنا، پێویستی بە زانست و شارەزایی ئەندازەی سەربازی و کوشتار هەبوو. بەتایبەتیش کوشتاری دەوروبەری شووورەو کەندو خەندەقان. بە نموونە، وەك دانان و داکوتانی ئامێرو ئامرازەکانی چەکی قورسی جەنگ (مەنجەنیق و دەبابەو کەوانە قورس و گرانەکانی، وەك: جیرەکەوان و شوورەپارێزو کەوانی قفڵدارو کەوانی نەوتهاوێژ). هەروەها بنیادنان و دروستکردنی سەربازگەو شوورە، بەتایبەتیش لە پێگەو جێگە سەربازییە گرنگەکاندا، هەروەها دامەزراندن و ڕماندنی پرەپێڵ و، پڕکردنەوەی کەندرو خەندەق و بیرلێدان و نیشانکردنی جێگای گەمارۆدانی شوورەو شاران و کاول کردنی شوورەو، گۆڕین و لادانی ئاوەڕۆی ڕووباران و ئیشی دیکەی لەو جۆرە بابەتانە، کە هەمووی ئەرك و فرمانی ئەم تیپە ئەندازیارییە بوون.

بەر لە گەمارۆدانی (بیت المقدس)، سەلاحەددین و سوپاکەی پێنج ڕۆژ دەورو خولی ئەم شارەیان دەداو تاقی دەکردەوە، تا دواجار، شارەزایانی شوورە، لە باکوری شوورەی شارەکەدا جێگایەکی لەباریان دۆزییەوە، بەرەو دەرگای (عەموداو کڵێسەی سەهیۆن)، جا ئەوجا سەلاحەددین فەرمانی دا، ئامێر و ئامرازی گەمارۆ، لەو جێگەیەدا دامەزرێنن.[٥٢٢]

لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا، کە لەشکری سەلاحەددین گەمارۆی شاری موسڵی داو، گەلێکی پێوە ماندوو بوون و لەبەر قایمیی شوورەکەی نەیانتوانی بگەنە ناوشارەکە، ئەوجا هەندێ لە پیاوەکانی سەلاحەددین تەگبیری ئەوەیان بۆ کرد ئاوەڕۆی دیجلە بگۆڕێ و شارەکەش تینوو بکات. ئەوجا، هەستان تەگبیریان بردە لای (مەلای زانا فخرالدین بن الدهان)ی بەغدایی. ئەو کابرایە ئەندازیارو شارەزای ئەو سەردەمە بوو.. گوتی: "ئەم کارە، یارای کردنە، بەئاسانی دێتە دەست و هیچ گرێ و گۆڵی تێ ناکەوێ".[٥٢٣]

جا، ئەوجا سەلاحەددین نامەیەکی بە ڕاوێژکاری ناوداری خۆی (القاضي الفاضل) بۆ خەلیفەی عەبباسی نووسی و دەڵێ: "ئەندازیارانی شارەزا، دەڵێن، دەکرێ دیجلە لە موسڵ بابدرێتەوەو بەناویدا نەڕوا، بەجۆرێ، جێگای هەڵێنجانی ئاو، تەواوێ لە شارەکە دووربکەوێتەوە، لەم بارەدا خەڵکی شارەکە ناچار دەبن، شار بە بێ کوشتار وەدەستەوە بدەن و، نەزیان و زەرەری تەنگەتاوی و نە شەڕی خوێناوی".[٥٢٤] بەڵام سەلاحەددین پرۆژەکەی وەبەرکارنەخست، چونکە لەلایەکەوە کارێکی زەحمەت و ئەرك و مەسرەفی زۆریشی دەویست، لەلایەکی دیکەشەوە پرۆژەگەلی گرنگتری بەدەستەوەبوو، نەدەپەرژایە سەر لادانی دیجلە، لەبەرئەوە، پشت گوێی خست و گوێی لێ خەوان.

ب. تیپی پزیشکی:

کارێکی پێویست و زەرور بوو تیپی پزیشکی لەگەڵ سوپادا بڕواو لەنەبەردو مەیدانی شەڕدا، بریندارانو زامداران و نەخۆش و دەردەداران بلاوێنێ و چارەسەریان بکات. پزیشکان و کۆمەککارانیشیان جۆرە پێکهاتەیەکیان بەشێوەی نەخۆشخانەیەکی گەڕۆك سازدابوو، داوودەرمان و ئامێرو دەستەبەرە(نقالات)ی هەڵگرتن و گواستنەوەی ناساغ و نەخۆشانیان هەبوو، هەموویشی بەپشتی وڵاخەوە دەگەڕان و نەخۆشخانەکەشیان لەبن دەواردا سازدەداو بیمارو بریندارانیان لەوێ دەخەوان و چارەسەریان دەکردن.

ڕاستیشت دەوێ، لەسەردەمی سەلاحەددیندا کاروباری پزیشکی و چارەسەری بووژایەوە، چونکە لەلایەکەوە زۆر پێویستیان پێی هەبوو، لەلایەکی تریشەوە چ سەلاحەددین و چ میرەکانیشی بە سنگفراوانی و چاوتێرییەوە باربۆیان دەکردن و ئەرك و مەسرەفیان دەکێشان. سەلاحەددین هەر زوو خەمی کاروباری پزیشکی و پزیشکانی کەوتبووە دڵ و، بە گەرمی دنەی پزیشك و حەکیمانی دەداو پزیشکانی تەلاری شاهانەی فاتمیی میسرو، ئەوانەی تەلاری شاهانەی

[٥٢٢] الكامل، ٥٤٧/١١. الروضتين، ٩٢/٢. النجوم الزاهرة، ٣٦/٦.

[٥٢٣] الروضتين، ٦٢/٢ـ ٦٣.

[٥٢٤] الروضتين، ٦٣/٢. مفرج الكروب، ١٦٧/٢.

نوورەددینی ئەتابەکی کە زووتر لەو جێگایانە خزمەتیان کردبوو هەموویانی بەڕێزەوە سەیر دەکردو بواری کارو خزمەتی بۆیان دەڕەخساند. بە نموونە پزیشك (أبوالبيان بن المدور)، ئەم پزیشکە (جامكية)ی واتا مووچەی سوڵتانی بۆ بڕدرابوویەوە، هەموو مانگێ دەگەیشتە دەستیو تا بیستساڵیش بەمجۆرە مایەوە، پاشان دابڕاو ئیدی تەنیا لە ماڵی خۆیان سەیری نەخۆشانی دەکرد، وەلێ کەسێ "زۆری خۆش نەویستبا"، چارەسەری نەدەکرد، بەڕاددەیێ، کاتێ "مير أسامة بن منقذ الشيزي (خاوەنی کتێبی – الاعتبار – ە)، لە یەمەنەوە بەنیازی چارەسەری هاتبوو"، کابرای پزیشك ناردی پۆزشی بۆ هێنایەوەو چارەسەری نەکرد. (أبو البيان) گەلێ کتێبی لە ئەزموونی پزیشکی دا هەیە". [525]

(أبو الفضل عبد المنعم بن عمر الفساني) کە بە حەکیمی زەمان ناودەبرا و زانای سەنعەتی پزیشکیو دروستکردنی کل بووە، ئەمیش یەکێ بووە لە پزیشکانی سەردەمی سەلاحەددین، ئەم لە دیمەشق بردیە سەرو لە عیادەکەی چارەسەری بیمارو ناساغانی دەکرد، سەلاحەددینیش زۆر ڕێزی لێ دەناو حورمەتی دەگرت. [526]

دوو پزیشکی دیکەش ناوبانگیان هەبوو، یەکێکیان بە ناوی (أبو الحسن علي بن أبي عبدالله عيسى)، بە (إبن النقاش البغدادي الدمشقي)[527] دەناسرا، ئەویتریان بە ناوی (عفيف الدين بن عبدالقاهر)، ئەمیان کتێبێکیشی داناو بە سەلاحەددینی پێشکەش کرد. وەلێ ئێمە لەم هەموو پزیشکانە، نازانین تا چەند لە هەڵمەتەکانی سوپاگەلی سەلاحەددیندا بەشداریان کردووە، ئەوە نەبێ کە دەزانین هەندێ پزیشکی، بە نموونە وەك (أبو زكريا أمين الدولة يحيى بن أسماعيل الأندلسي) کە یەکێ بووە لە قوتابیانو شاگردانی (الحكيم مهذب الدين)، ئەم (أبو زكريا)یە وەل سوپای سەلاحەددیندا دەچووە بەرەکانی شەڕ، پاشان، ئەمیش وەك زۆربەی زۆری پزیشکانی ئەو سەردەمە، لە دیمەشق گیرسایەوە. وادیارە گیرسانەوەی پزیشکان، بە زۆریی لەم شارە، بە هۆی (بیمارستانەکەی) نورەددینەوە بووە. ئەو بیمارستانەش کە لە دیمەشقدا بووە، لەبەرئەوە بووە کە شارەکە لە بەرەکانی شەڕو جەنگەوە نزیك بووەو ناساغو بیمارو بریندارانی شەڕ، بۆ ئەوێ حەواڵە دەکران. (أبو زكريا) لە دوادوای ژیانیدا لێکەوتو پەکی کەوتو لەکارکەوت،[528] بەڵام سوڵتان کە خەمخۆری پزیشکان بوو" وەك مووچەی بۆ (أبو الدهان البغدادي)[529] و، کلچی (الكحال أبو الفضل سليمان المصري)[530] بڕیبووەوە، بۆ ئەمیشی بڕییەوەو تا ڕۆژی مردنی مووچەکەی وەرگرت.

ناودارترین پزیشك، لە پزیشکانی سەلاحەددین (موفق الدين أبو نصر أسعد) بووە، کە بە (أبن مطران الدمشقي) دەناسرا، ئەم پزیشکە لە هەموو غەزاکانی سوڵتاندا لە تەکیدا بووە،[531] لە (بیمارستانەکەی) نوورەددینیشش، لە دیمەشق کاری دەکرد، کۆمەڵێ کتێبی پزیشکییشی داناوە، وەك (المقالة الناصرية في حفظ الامور الصحية)[532] و گەلێ کتێبی دیکەش. (العماد الكاتب) باسی ئەم پزیشکە دەکاو دەڵێ: پزیشکێکی دەست سووكو لێزان بوو، تا بڵێی قسەخۆش بوو. گەلێکیش بە پیاوەتی و دڵسۆزییدا هەڵدەدا، کە سەلاحەددین زۆر ڕێزی لێگرتووەو لەلای سەلاحەددین زۆر لە پێشو پێگەی بەرزبووە، پزیشکێکی بە فامو بە کامو فەراسەت و زیرەك بووە[533] و زامدارێکی زۆری شەڕو، جەنگو، نەخۆشی زۆری چارەسەر کردووە، بە خودی (العماد)ی مێژوونووسیشەوە. [534]

---

525 ابن ابی أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الاطباء، أصدار دار الفكر، بيروت ١٩٥٧، ج٣، ص١٩١.

526 ن، م، ٣/٢٥٩.

527 ن،م، ٣/٢٦٥.

528 ن،م، ٣/٢٦٨.

529 ن،م، ٣/٢٩٨.

530 ن، م، ٣/٢٩٩.

531 ن، م، ٣/٢٩٤.

532 ن، م، ٣/٢٩٧.

533 الفتح القسي، ٥٧٦.

534 ن، م، ٥٧٧.

بێ لەوەش سوڵتان پزیشکی خۆی هەبوو، بۆ هەر شەڕێ دەچوو لەگەڵیدا بوو، چونکە سوڵتان خۆی جار جارە هەستی بە ئازار دەکرد، دڵی دانەدەکەوت و دومەڵ لە پشت و ناوشانی دەهات، تا هەڤاڵ و دۆستانی گلەییان لێ کرد، سەرزەنشتیان کرد، کە بۆچی هەند بە ئاگای خۆیەوە نەماوەو گوێ بە خۆی ناداو واناکا کەمێ بحەوێتەوەو، تەزووی دەست و پەنجەی دەرچێ. کەچی ئەو وەڵامی دەدانەوە، دەیگوت: کەینێ خۆم بهاوێمە سەرپشتی ئەسپەکەم، بە ئەزمی غەزا، ئێش و ئازار چییە لە لەشمدا نامێنێ، تا دادەبەزم. پزیشکە تایبەتەکەی خۆیشی وەنەبێ تەنیا هەر ئاگای لەو بووبێ و بە چارەسەری ئەوەوە خەریک بووبێ، نەخێر بەڵکو چارەسەری گەورە فەرماندەران و میرانی لەشکرەکەشی دەکرد. بە نموونە کاتێ سەرگەورەی هەولێر (أربيل) (زين الدين يوسف نيالتكين) ساڵی ٥٨٦ك/ ١١٩٠ز، لە گەمارۆکەی (عكا) دا، تووشی لەرزو تا هات و هەر بەو نەخۆشییەش گیانی لەدەستدا، پزیشکەکەی سەلاحەددین چوو بۆ لای بۆ چارەسەرکردنی.[٥٣٥]

سوڵتان، گەلێ جار، خۆی سەرپەرشتیی تیمارکردن و چارەسەرکردنی بریندارانی دەکرد، بە نموونە، وەک لە تێکشکانەکەی شەڕی (ئەرسوف) کە لە شەعبانی (٥٨٧ك/ ئەیلولی ١١٩١ز)دا لە سوپای سەلاحەددین قەوما. سەلاحەددین، لەوێ دانیشت و داوای کرد یەکە یەکە زامدارەکانی بۆ بهێنن و دەستی کرد بە تیمارکردنیان.[٥٣٦]

ج. تیپی مۆسیقای سەربازی:

هەر، کە چاوەش (جاڕچی)، لەشکری بۆ تەیارو ئامادەباشی بانگهێشت بکردبا، یەکسەر تەپڵی جەنگ (الكوسات)[٥٣٧] دەهاتە لێدان و دەنگدانەوە. مۆسیقای سەربازیی ئەو سەردەمە ئەوەبوو" ئەم مارشەی ئێستا هەیە" ئەوسا هەر ئەوەبوو، کە هەبوو، بۆ وەجۆشهاوردنی جەنگاوەران لێ دەدرا.[٥٣٨]

ڕاستیشت دەوێ لە سەردەمی سەلاحەددیندا، بەکردار، ئیشی ئەوتۆ لەم ڕووەوە ئەنجام دراوە، ئەوەمان بۆ ساغ دەکەنەوە کە مۆسیقای سەربازی لە سوپادا جێگای باڵاو بەشکۆی خۆی هەبووە، تا گەیشتە ئەو ڕادەیەی یانەیەکی تایبەتی بەناوی (تەپڵخانە)وە بۆ تەرخان بکرێ. (المقريزي) لەم ڕووەوە دەڵێ: هەر بە گیرسانەوەی سەلاحەددین لە میسرو کۆتایی هاتنی دەوڵەتی فاتمی، "یانەی نۆرەکاری تەپڵخانە"[٥٣٩]ی دامەزرانداو، کاروباریشی ڕێکخست. (القلقشندي) مانای ئەم زاراوەیە شرۆڤە دەکاو دەڵێ: "واتا خانووی (ماڵی) تەپڵ، تەپڵ و شەیپوورو ئامێری دیکەی مۆسیقای تێدایە. ئەم ئامێرانە لە کاتی شەڕدا لێ دەدران، لە ڕۆژانی دیکەدا، ڕۆژانە سێ جار لێ دەدران.[٥٤٠] بە تەپڵژەنەکەیان دەگوت (دیندار)و بە شەیپورچییەکەیان دەگوت (منفر) واتا نەفیرچی، هەرچی زیل بە دەستەکانە، ئەوانە پێیاندەگوترا (کوسی).[٥٤١]

عادەتیش وابوو، گەورەی سەربازان دەرکەوتباو بهاتبایە، زیل و بەمیان بۆ لێ دەداو ئاڵاو بەیداغیان هەڵدەکردو شەیپوور دەکەوتە قووقەقووق، بەنموونە وەک ئەو ڕۆژەی کە (الملك الظاهر غازي) کوڕی سەلاحەددین هات و پێشوازییان لێ کرد.[٥٤٢] بۆ هەر بۆنەیەکیش ئاوازێکی تایبەت بەو بۆنەیە لێ دەدراو بەرلەوەش مەشقیان لەسەر دەکردو فێری دەبوون و جەنگاوەرانیش گوێیان پێی ڕاهاتبوو و تێی دەگەیشتن. لێدانی تایبەت هەبوو بۆ بەردەوامبوونی شەڕ، کە

535 الفتح القسي، ٤٣٨.

536 الروضتين، ١٩١/٢. مفرج الكروب، ٣٦٨/٢. وارسۆف: شارێکە لە گوێی دەریای شام "دەریای ناوەڕاست"، کەوتووەتە نێوان قیساریەو یافا. معجم البلدان ١٥١/١.

537 الكوسات: زیلە، وەک سینی وایە، لە قەڵغانی بچووک دەچێ دوانە، دەدرێن لە یەکتری. صبح الأعشى ٩/٤.

538 النوادر، ١٤٩.

539 الخطط (طبعة أوفسيت) ٢٣٣/٢.

540 ن، م، ص٥.

541 صبح الأعشى، ١٣/٤.

542 النوادر، ١١٩.

شەڕ نەوەستێت، هەرچەندیشە خۆیان شکستیان خواردبووبێ، کابرای زیل بەدەست (هەر لێی دەداو بەزرنگەو زیڕەی دەهێنا).[543] بۆ مژدەی سەرکەوتنیش ئاوازی وەجۆشهێنی خۆی لێ دەدرا، بە نموونە، لە شەوالی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز) دا هەواڵ گەیشت، کەوا کەشتیگەلی ئەییوبی بەلەمو کەشتییەکانی فەرەنگیان بە زیاتر لە پێنج سەد خاچدروشمەوە بەدیل گرتووە، هەر بە گەیشتنی ئەو هەواڵە، خەڵكو جەماوەرو ئەییوبیان دەستیان کرد بە ئاهەنگو، شەیپووری زەفەر، گوێی زەلامی کەڕدەکرد".[544]

د. ئاڵابەدەستانی سوپا:

لە ناو سوپادا، گرووپێ هەبوون، ئاڵای سوڵتانیان هەڵدەگرتو دەیانپاراست. ئاڵا، یان بەیداخ وەك هێمایەك وابوو، کۆمەڵو تیپەکانی پێ دەناسرانەوە، دەوڵەتانی پێ جیادەکرانەوە، چونکە هەر دەوڵەتە، چ ئیسلامیی، چ غەیرە ئیسلامیی، ئاڵای جیاوازی خۆی، بەڕەنگی[545] جیاوازی خۆی هەبوو.

ئاڵای سەلاحەددین ڕەنگەکەی زەرد بوو، لە ناوەڕاستیدا وێنەی هەڵۆیەکی تێدابوو، کە ماناو نیشانەی بەهێزیو زەفەرو سەرکەوتن دەنوێنێ. لە ناو ئاڵاکاندا "ئاڵایەکی گەورەی لە ئاوریشمی زەرد دروستکراوو بەزێڕ نەخشێنراوی تێدابوو، نازناوەکانی سوڵتانو ناوی سوڵتانی لەسەر نووسرابوو، پێیان دەگووت (عصابة) ئاڵایەکی کە (جالیش) یان پێ دەگوت، بە نووکەکەیەوە تەوقەنێ قژ(موو)ی پێوە بوو، ئاڵای زەردی گچکە گچکەش هەبوون، پێیاندەگوتن سنجەق".[546]

هەرچی ئاڵا گەورەکەیە، ئەوە، خواسایی کاروانی سوڵتان هەڵیاندەگرتو لای ئەوان دەبوو، وێنەی هەڵۆیەکەش ئەوە لە زەمانی پێشترەوە لەسەر ئاڵاکانی دێرین هەر هەبووەو بەسەر ئاڵاگەلی زۆربەی دەوڵەتە دێرینو کۆنەکانەوە دیترللوە[547]میژۆوی ئیسلامییشدا، (عمادالدین زنگی) لەسەر دراو نەخشی کێشاوە، پاشانیش ئەرتەقیەکان کردنیان بە شەقڵو هێمای خۆیان. سەلاحەددینیش لەسەر ئەوەی ئەوان ڕۆیشتو نەیگۆڕیو لەسەر ئاڵاکەی خۆی وێنەی کێشا. وەلێ پێدەچێ سەلاحەددین خۆی ڕەنگی زەردی[548] بۆ ئاڵاکەی بە گەن کردبێو لە کەسەوە فێر نەبووە. (العماد) ساڵی ٥٨٣ك/ ١١٨٧ز، کاتێ کە شاری (صیدا)یان گرت و چوونە ناو شارەکەوە، گوتی "چەند زەلامێك لە لایەن سەرگەورەی شارەکەوە هاتنو کلیلەکانیان بۆمان هێنا، ئێمەش بە چرای عەزمو ئیرادەی بێ گەردو چەرمگ تاریکاییەکانمان ڕەواندەوەو ئاڵای زەردمان بە دەستو مەچەکی سپی لەسەر شوورەی شارەکە هەڵدا".[549] العماد دەڵێ: "ئاڵاکانی سوڵتان زەردبوون".[550] گەلێ جاریش بە بۆنەی چەند سەرکەوتنێکی لەشکری سەلاحەددینەوە بەسەر خاچدروشماندا، ناوی ئاڵا زەردەکەی لە شیعری شاعیراندا هاتووە، کاتێکیش لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز) دا، (بيت الأحزان) کاول کراو

---

543 ن، م، ص ١٨٣ـ ١٨٤.

544 ن، م، ص١٩٦. بنۆڕە: مفرج الكروب ٢/ ٣٧٣ ـ ٣٧٤.

545 لە عەرەبییەکەشدا هەر نووسراوە: (رەنك، رنوك)، دەڵێ وشەیەکی (فارسی)، یان (کوردی)یە، دروشمێکەو سوڵتان دەیدات بە (میر)و هێمای دامەزراندنی ئەو میرەیە لەسەر ئەو میرنشینی یە، د. زکی، السلاح فى الاسلام، ص٢٩.

546 صبح الأعشى ٤/ ٨.

547 فيليب حتي (دەڵێ: ئەسڵەکەی سۆمەرییە)، تأريخ سورية ولبنان، ترجمة كمال اليازجي، مراجعة د. جبرائيل جبور، دار الثقافة و مؤسسة فرانكلين، المطبعة البوليسية، بيروت ١٩٥٩، ص٢٥١.

548 د. الباز العريني دەڵێ: "بەکارهێنانی ئەم وشەی (الرنوك)ە، لە ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاواشدا، لە سەدەی (٦)ی کۆچی (١٢ز)دا بڵاوبۆتەوە". بنۆڕە: كتاب المماليك طبعة دار النهضة للطباعة والنشر، بيروت ١٩٦٧ ، ص٢٢٧. نەشمانزانی ئاڵاکەی نورەددین چ ڕەنگ بووە، وا دیارە دەوڵەتی ئەییوبییش ئەم ڕەنگە زەردەیان تاسەر نەبردبێ، بە نموونە، (الملك الناصر داوود) سەرگەورەی دیمەشق، (کوڕەزای الملك العادل) ڕەنگی ڕەشی بەکارهێناوە، وەك ڕەنگی ڕەشی عەبباسییەکان، المماليك، ص٢٢٧.

549 الفتح القسي، ص١٠٣.

550 سنا البرق الشامي، ١/ ١٥٠، بنۆڕە: ديوان القاضي الفاضل، مطابع دار الكتاب العربي بمصر، القاهرة ١٩٦١، ج١، ص٣٩. الروضتين ج١، ق٢، ص٦٩٧.

لەشکری سەلاحەددین سەرکەوت، کۆمەڵێ شاعیر پیرۆزباییان لێ کرد، یەکێ لەو شاعیرانە (بهاءالدین أبو الحسن علي الساعاتي الخراساني) بووە (ت ٦٠٤ك/ ١٢٠٧ز)، ئەم شاعیرە پیایدا هەڵدەڵێ و، دەڵێ:

ئاڵای زەردت کە دەرکەوێ   ماخولیایان پێ ئەکەوێ
ئاڵاکەت وەکو خۆر بەرزە   هەرگیز بە ناحەز ناکەوێ
دەبا کوێربێ، کۆستی کەوێ   ئاڵای سەربەرزان نانەوێ
چاوت ڕوون، یەعقوبی زەمان   دۆعاکەی یوسف سەرکەوێ[551]

شاعیرێکی دی بە ناوی (الحسن)، ناسراو بە (العلم الشاتانی) ئەمیش بەشیعرێ پیایدا هەڵدەڵێ و دبێژێ:

هۆ ئاڵا زەرد، هەر هەموو ئومێدمان پێتە
ئاڵای زەردی، پرشنگ زێڕین
ئاڵای دێرین
توند توند بیگرە، خۆت ئاسایی پێشمان کەوە
هەمووان سەرمان لە ڕێتە..[552]

جگە لەوانە، گەلێ شیعری دیکەش بەسەر سەلاحەددین و ئاڵای ئەیوبیاندا هەڵدراوە.

ئەو کاتیش، ئاڵا هێمای سەروەری بووە، بەسەر قەڵاو قایمکارو کەشتیی و دامودەزگا سەربازییەکاندا هەڵدەدرا. هەر کاتێکیش، لایەنێ ببەزیایە، لایەنی سەرکەوتوو یەکەمجار ئاڵاکەی دادەگرت و ئاڵای خۆی لە جێگای هەڵدەدا، موسڵمانان کە بەسەر خاچدروشماندا سەردەکەوتن، ئا وەهایان دەکرد. کاتێکیش خاچدروشمان لە (عکا) بەسەر موسوڵماناندا زاڵ بوون و چوونە ناو شارەکەوە، "مەرکیسی نەعلەتی چووە ناو شارەکەوەو چوار ئاڵای پێ بوو، ئاڵایەکی لەسەر قەڵاکە هەڵدا، ئاڵایەکیشی لەسەر منارەی مزگەوتەکەو ئاڵای سێیەمی لەسەر تاوەری (الداویە) هەڵداو، ئاڵای چوارەمی لەسەر (برج القتال) هەڵداو، ئاڵا زەردەکانی سەلاحەددینی[553] داگرت".

هەرچی، ئاڵای خاچدروشمانە، (أبن شداد) بەسەر عارەبانەیەکەوە دیویەتی و دەڵێ: "ئاڵای دوژمن بەسەر عارەبانەیەکەوە هەڵدراوەو توندوتۆڵ چەقێنراوە. هێستر ڕایدەکێشێ. خۆشیان پاڵی پێوە دەنێن و دەیپارێزن. ئاڵایەکی زۆر بەرزە، ئەڵێی منارەیە، تەختەکەی سپییەو، سوورێکی وەك خاچی تێدا دەدرەوشێتەوە"[554]. واتا ئاڵای خاچدروشمان لە ئاڵای (ڕێکخراوی خاچی سووری نێودەوڵەتی) ئێستا دەچوو.

551 مفرج الكروب، ٢/٨٣ـ ٨٤. مەبەست لە (یوسف) سەلاحەددینە.

552 وفيات الأعيان، ٧/٢١١. سنا البرق ١/٢٥٠. الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٩٦.

553 النوادر ١٧١، الروضتين، ٢/١٨٨.

554 النوادر، ١٤٩. مفرج الكروب ٢/٣٤٣.

کەرتی سێیەم:

دامودەزگای یاریدەدەری ڕێکخستنی سوپاو هەڵسووڕاندنی کاروباری کوشتارو ئاشتیو دیلەکان

یەکەم: تەتەرو پۆستەو هەواڵگری.

١ـ ڕێکخستنی کاروباری پۆستەو تەتەر.

٢ـ یزك (تیپە چەرخەچییەکان).

٣ـ کۆتری نامەبەر

٤ـ بۆسە.

دووەم: هەڵسووڕاندنی کاروباری شەڕو ئاشتیو بەدیلگیراوان.

١ـ ئەنجومەنی جەنگی سوپای سەلاحەددین.

٢ـ پلانو شێوازەکانی کوشتار.

٣ـ وەرزی شەڕو کوشتار.

٤ـ هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلەکاندا.

٥ـ پەیماننامەگەل و ئاگربەستەکان.

یەکەم: تەتەرو پۆستەو هەواڵگری

١ـ ڕێکخستنی کاروباری پۆستەو تەتەر:

بارودۆخی جەنگو، تاوسەندنی ململانێی نێوان موسوڵمان و خاچدروشمان، پێویستی کرد، دەزگایەك هەبێ، سوسەی بارودۆخی دوژمن بکاو ئاگای لە جموجوڵی ببێ و بزانێ هونەرو هێزی ئامەدەیی و، جۆری چەك و بارگەو جبەوخانەی چۆنەو چەندەو بتوانێ هەواڵو دەنگو قاو لەهەموو لایەکی وڵاتەکەوە وەربگری. کاربەدەستانی دەوڵەتیش بۆ شاردنەوەی نهێنییەکانی سوپا هەند بە تەنگەوە بوون هەند بە پەرۆش بوون، نەیاندەهێشت هیچ نهێنییەك بێتە دزین و بگاتە دوژمن.

ڕێکخستنی کاروباری تەتەرو پۆستەش، دیوانێك (دایەرەیەك) هەڵی دەسوڕان پێی دەگوترا دیوانی پۆستە. ئەم دائیرەیە هەندێ فەرمانبەری هەبوون سەرپەرشتیان دەکرد. هەواڵو پێویستییەکانیشیان بە وڵاخ و ئەسپی قوتە (کلك بڕدراو)دا دەنێردران تا خەڵك بزانن کە ئەو ئەسپانە ئەسپی فەرمین و لە وڵاخەی کاروانی جیاوازن. پۆستەو تەتەر هەر بەم شێوەیە بەڕێوەدەچوو تا داهاتنی سەردەمی بەرەی زەنگی و بەرەی ئەیوبی، ئەوجا ئەمان حوشتری چاکیان بۆ ئەو کارە هەڵدەبژارد[555] سەردەمی ئەمانیش بەو جۆرە چووە سەر پاش نەمانی ئەمانیش ئیدی دەوڵەتی تورك واتە مەملوکەکان[556] هاتە کایەوە.

کاربەدەستانی ئەم دەزگایە تەتەریان دەنارد، تەتەر تا پێی بڕکات دەڕۆشت بەرەو جێگای دوور دوور دەچوو، تا دەگەیشتە قۆناغێ لە قۆناغەکان، لە نیوان هەرێمێك و هەرێمێکی دیدا لە دەورەبەری ناوچەکاندا، قۆناغ گەل هەبوون (خان) هەبوو. لەو خانانەدا ئاو و خۆراك و ئاڵفی وڵاخ تاقەت دەکرا، ژووری گەرمو گوڕ بۆ زستان جێگای فێنکی بۆ هاوینان فەراهەم بوو. تەتەرەکان لەم خانانەدا ماندوویان دەحەسایەوە، هێستری پەککەوتەو ماندوویان لەوێ بەجێ دەهیشت و هێستری حەساوەو گورج و گۆڵیان لە جیانی وەردەگرت و دووبارە ملی ڕێگەیان دەگرتەوە تا بۆیان کرابێ زووتر دەگەیشتنەجێ و ڕێگای هەموارترو باشتریان دەگرتە بەر.[557] تەتەرەکانیان هەڵبژاردبوو، هەموویان تەتەری دەست و دڵ پاك و بە ئاوەزوو زیرەك و توانا بوون، شارەزای هەردو بەردو ڕەچەو ڕێگا بون، سروشتی وڵاتەکەیان بە چاکی دەزانی، ئەو ئیشەی پێیان سپێردرابوو تا بڵێی گرنگ بوو، (القلقشندي) دەڵێ: "تەتەر پێویستە قسەزان و زمان پاراو بێ، لەبزی شیرین بێ، ڕستەو وشەی ڕوون بێ، ئاخاوتنی بەجێ بێ، هزرو فکری دروست بێ، لەسەرخۆ بێ، هەڵەشە نەبێ، نەزۆر ڕەق بێ بشکێ و نەزۆر نەرم بێ بپچڕێ، دەبێ ڕاستگۆ بێ، دڵپاك بێ، بێ غەل و غەش بێ و چاوچنۆك و چاو لە دەست و بە تەماع نەبێت".[558] هەرچی (الأوسی الأنصاری)یە ئەوا، ئەو خەسڵەت گەلێکی زۆری هێناوەتەوە، کە بەڕای ئەو دەبێ لە تەتەری (چاوگێڕو سیخوڕدا) فەراهەم بن، بۆ نموونە دەڵێ: پێویستە باوەڕپێکراو بێ، گوێ بۆ ئامۆژگارییەکانی شل بکرێ و ڕاستگۆ بێ و هەند هەستەوەرو دووربین و فەراسەتزان بێ، کە بتوانێ دوژمنی قسە نەدوڕ بە چاویدا بخوێنێتەوەو، لە بەڵگەو نیشانەوە نهێنیی دوژمن هەڵماڵێ. دەبێ بە ئاوەزو بلیمەت و فڕو فێڵزان و، دوژمنخەڵەتێن بێ، دەبێ لە گەڕان و لە سەفەردا خاوەن ئەزموون و کردەبێ ی ئەو وڵاتە بێ کە ڕووی تێدەکا، زمانیان بزانێ و، دۆستیان لە ناودا پەیدا بکات و بزانێ چی دەڵێن و چی ناڵێن. دەبێ خۆی لە نەتەوەی دوژمنەکان نەبێ، چونکە مرۆڤی ئاسایی دڵی بۆ نەتەوەکەی خۆی لێ دەدا، خۆ ئەگەر هاتوو کەوتە دەست دوژمن، ئەوا لەو بارەدا، پێویستە بە ئۆقرە بێ و ورە بەرز بێ، لە ئەشکەنجەو سزا نەترسێ، قسە نەدوڕێنێ و باسی سەرگەورەی خۆی نەکاو، کێ

---

[555] بەو جۆرە حوشترە دەڵێن (نجیب) واتە حوشتری بەهێزو سوکو چاپوکو ، تاج العروس، ٤٧٧/١.

[556] المعري، التعريف ص ١٨٦، ١٨٧. صبح الاعمش ٣٧٠/١٤. الأوسي، تفريج الكروب ص ١٤. محمدی کورِی علی ، خطط، الشام، المطبعة شرقی دیشمق ١٩٢٥. ج٥، ص١٨.

[557] د. عطية مصطفى شرف، نظم الحكم بمصر في عصر الفاطميين، مطبعة الأعتماد نشر دار الفكرالعربي، سنة طبع بلا) ص١٣٢.

[558] ـ صبح الأعشی، ص١١٦.

ناردوویی‌ەو کێ نەیناردوەو باسیان نەکاو ناویان نەهێنێ کەموکورتییی‌و لاوازیی بەرپرس‌و لەشکری[559] بەرەی خۆی، بشارێتەوەو نەیدرکێنێ. بێ گومان کابرایەکی هەواڵگر بەم هەموو خەسڵەتەوە زۆر زەحمەتە ببێ‌و دەست بکەوێ، خۆ زەلامێکی لەم جۆرە ئەگەر هاتوو دەستیش کەوت ئەوا هەواڵگرێکی بێ وێنەیە.

ڕاستیشت دەوێ، تەترکاری‌و هەواڵگری لە سەردەمی سەلاحەددیندا وەها دەنگی دابووەوە کە لەوەی خاچدروشمان بەهێزترو دەستبالاتر بووە[560] بەنموونە شەرەکەی "الرملة" کە لە باشوری فەلەستین، لە ساڵی "٥٧٣ك/ ١١٧٧ز" دا ڕوویداو بەدۆڕاندنی لەشکری ئەییوبی کۆتایی هات، دوژمنانی سەلاحەددین لە میسر کردیان بەقاو کە سەلاحەددین گوایە لەو شەڕەدا کوژراوەو مرخیان لە میسر خۆش کرد، کە جێگای بەرپرسانی ئەییوبی لێژ بکەن و لە ورەیان بخەن‌و جێگایان بگرنەوە، بەلام تەتەرو هەواڵگرەکانی سەلاحەددین هەند کاراو چالاك بوون، هەر زوو بەزوو لەسەر فەرمانی سەلاحەددین، بە سواری هێستر خۆیان گەیاندە شاری قاهیرەو دوژمنانی سەلاحەددینیان بەدرۆ خستەوە کە سەلاحەددین نەکوژراوەو، ماوە. لەلایەکی دیکەشەوە، کۆتری نامەبەر، نامەی مژدەبەخشی، بەرەو قاهیرەگەڕانەوەی سەلاحەددینی گەیاندە ناو شار[561].

لە ساڵی (٥٧٨ /١١٨٢ز)دا، کاتێك کە سەلاحەددین خۆی لە میسر بوو، هێرشێکی بردە سەر شاری (الكرك)و تا ماوەی دە ڕۆژیش گەمارۆی شارەکەی داو، لەبەر ئەوەش کە خاروبارو ئازوقەی لەشکرەکەی لەوە زیاتری بەبەرەوە نەمابوو، کەم بوو، فەرمانی دا بە لەشکرەکەی بگەڕێتەوە بۆ میسر. مێژوونووسی ئەییوبی (محمد بن تقي الدين عمر) کە خۆیشی لەگەڵ دەستەوداییەرەی سوڵتاندا بووە، دەڵێ: "ئێمە بەرێوە بووین، چاومان لێبوو کە "نەجیب سواران"، واتا سوارەکانی کە حوشتری چاکیان لە ژێردا بوو، بە پەلە خۆیان گەیاندە لای‌و مژدەی سەرکەوتنی (عزالدين فرخشا)ی مامیان لە غەزای (دبوريه)دا، پێدا"[562].

پۆستی هەواڵگریی سەلاحەددین هەند ڕژدو خێراو چالاك بوو "هەواڵی دوژمنی سەعات بە سەعات، تا بەرەبەیان دەگەیاندە سەلاحەددین"،[563] بە تایبەتیش لە گەمارۆکەی شاری (عكا)دا.

هەواڵگریی سەلاحەددین هەندێ لە خاچدروشمانیشی تێدا بوون کە سەلاحەددین جاروبار، بەم بۆنەکەو، ئەو بۆنەکەوە" بەلای خۆیدا ڕایکێشابوون‌و دڵی دابوونەوە، بایەخی ئەوانەش لەوەدا بوو کە زمانی دوژمنیان دەزانیی‌و، کەس گومانی لێ نەدەکردن‌و نەیاندەزانی کە ئەمانە پیاوی سەلاحەددینن، چونکە بە زمان‌و بە ڕەنگوڕوو هەروەك ئەوان بوون، ئا، ئەمانە، چ هەواڵێکی دوژمن گرنگ بوایەو بە زەحمەت بە دەست موسوڵمانان بکەوتایە، ئەمانە دەیانهانی، بە نموونە، جارێکیان خەبەریان هێنا بۆ سەلاحەددین کە دوژمن نیازی وایە "شەبەیخون بکاتە سەر لەشکری موسڵمانان"،[564] یان مەنجەنیقە گەورەکەی کە هەزارو پێنجسەد دیناریان لێدابوو (تێدا خەرج کردبوو)، بۆ ئەوەی هێرشی پێ بکەنە سەر شاری (عكا)[565] هەروەها هەڵمەتە ئەڵەمانییەکەش،[566] هەواڵ‌و دەنگوباسی ئەوانە هەمووی دەگەیشتە سەلاحەددین، بەرلەوەی ڕووبدەن‌و بقەومێن.

تەتەر، لە گەمارۆکەی (عەکا)دا، بەهەموو جۆرێك لە هەموو ڕچەو ڕێگەیەکەوە بۆ دزەکردن بۆ ناو سەربازە

---

559 ـ الأوسي، مفرج الكروب ، ص١٧.

560 ـ رنسيمان، تأريخ حروب الصليبية ، ترجمة د. الباز العريني، ط، دارالثقافة، بيروت، ١٩٦٨. ج٢، ص٦٧١.

Henry Treece, The Crusades,N.Y,1962, P. 131.

561 ـ سنا البرق ، ٢٦٠/١، الروضتين، ج١، ق٢، ص٧٠٢. رنسيمان، ٦٧٣/٢، ٠له ـ وليم الصوری ـ يەوە وەرگيراوە.

562 ـ مضمار الحقائق، ص٩٣ ـ ٩٤.

563 ـ النوادر، ١٤٨.

٥٦٤ ن، م، ١٣١.

565 ـ النوادر، ص١٣٤.

566 ـ ن، م ، ص ١٤٠.

گەمارۆدراوەکانی خۆیان دەخرانەکار تا لە دۆخی ستەمو شڕۆڵی خۆیان بە ئاگابن‌و، شمەك‌و پارە و پولیان بۆ بنێرن، جگە لەوە، بە کۆتری نامەبەریش پێوەندییان لەگەڵدا دەکردن‌و مەلەوانەکانیش ڕۆڵی گرنگیان دەگێرا، بە نموونە چیرۆکی قارەمانێتی (عیسای مەلەوان) لە تەتەریی ناو دەریا و هەواڵگریدا دەنگی دایەوە ئەم عیسایە هەموو جارێ بەئاسانی دەچووە ناو شاری عکاوەو، هەر هیچ گوێی بە گەمارۆو مەمارۆ نەدەداو، پارەو پوول و نامەو ڕێنماییگەلێ کە سوڵتان پێی دەسپارد، توندو تۆڵ لە کەمەری خۆی دەبەستن و بە مەلەوانیی خۆی دەگەیاندە شاری (عکا)و هەر بەگەیشتنیشی، لەوێوە برادەرانی هەواڵگریی خۆی، کۆتری نامەبەریان بەنامەی سەلامەت گەیشتنی هەڵدەداو دەگەیشتە سەلاحەددین. عیسای قارەمان، شەوێکیان ملینا لە دەریا، سێ توورەکە شمەکی لەپشت وکەمەری خۆی توندو تۆڵ بەستبوو، هەزار دینارو هەندێ نامەشی بۆ لەشکرەکەی ناو (عکا) تێدابوو، بەڵام ئەمجارەیان نەیتوانی بگاتەجێ لە ئاوەکەدا خنکا، برادەرانیشی کە هەر چاوەڕێی کۆتر بوون، کۆتر هەڵنەدراو نەهات، ئەوجا زانییان کەهەبێو نەبێ شتێکی بەسەر هاتووەو تێوەگلاوەو نەگەیشتۆتە جێ، ئیدی ئەوە بوو پاش چەند ڕۆژێ بەخنکاوی دۆزییانەوەو دراوە زێڕەکان‌و مێوی نامەکان هێشتا بەکەمەریەوە مابوون. (ابن شداد) لەو بارەیەوە دەڵێ: "لەم پیاوە بەولاوە کەسێکی دی نەبینراوە بەزیندوویی و بەمردوویش ئەمانەت بەجێ بێنێ". [٥٦٧]

٢ـ یزك (تیپە چەرخەچییەکان):

وشەی (یزك) فارسییە، واتا (پێشەنگی لەشکر)[٥٦٨]. پێویستە وشەی (یزك)و وشەی (جالیش)مان لێ تێکەڵو پێکەڵ نەبێ. (جالیش)، پێشەنگی بەرسنگی لەشکرە، یان پێشەنگی لەشکرە، وەکو سەرقافڵەچی وایە، بەشی بەرەوەی بەرسنگی لەشکرە، کە پێکەوە بەرەو شەڕەکە دەڕۆن. هەرچی "یزك"ە، ئەوە کۆمەڵێ چەرخەچین‌و لە پێش لەشکرەوە دەنێردرێن بۆ بەرەی دوژمن، بەرلەوەی لەشکرەکەی خۆیان کەوتبێتە ڕێ.

ئەرك‌و فرمانی جەنگاوەرانی چەرخەچی، بەشێك بوو لە سیستەمی هەواڵگری کە دەنگ‌وباسی لەشکری دوژمن دەسبەجێ وەربگرێ‌و بەخێرایی بیگەیێنێتە فەرماندەی لەشکرەکەی خۆیان. کەواتە دەتوانین بڵێین، چەرخەچێتی بزاڤێکی تەتەری ڕۆژانەیە، کەسانی بەئەزموون، هەمیشە ئامادەن بۆ بەجێ هانینی ئەو ئەرکە بڕۆن‌و لە سوپای دوژمن نزیك ببنەوەو، بزانن چی دەکەن‌و چی ناکەن‌و خەریکی چ پلانگەلێکن‌و نیازیان چییە.

زەلامی چەرخەچی، بۆ ئەنجامدانی ئەو ئیشە گرنگە، لە ئامۆژگارکارو ڕاوێژکارو خاوەن ئەزمونان هەڵدەبژێردران. ئەوانە لە کاتی خۆلێگرتن‌و هەواڵگریدا، خۆیان لە قەرەی دوژمن نەدەداو، خۆیان لێ ئاشکرا نەدەکرد، چونکە ئەرکی سەر شانی ئەوان، تەنها ئەوە بوو، بزانن هێزی دوژمن چەندەو، کەلێن و لاوازیی کامەیەو لەکوێیدایە. هەر لەبەر ئەوەشە کە زریێو قەڵغان‌و چەکی قورسی ئەوتۆیان لەگەڵ خۆیاندا نەدەبرد، تا ماندوو نەبن‌و لەپێنەکەون ئەسپی بەهێزو سووکەڵەو هێورو هێمنیان لەگەڵ خۆدا دەبرد، ئەسپگەلێکی وا سەرکێش نەبن‌و شاخەنەکەن‌و لە دوژمنیان ئاشکرا نەکەن[٥٦٩]. ئەسپی سم ساغ‌و، بەناڵ‌و چوارپەل قایم و بەکێش‌و ڕەسەنیان لە ژێردا بوون.

ڕاستیشت دەوێ، مێژوونووسانی ئەو چەرخ‌و سەردەمە، بەتایبەتیش (ابن شداد)و پاشانیش (العماد الاصفهاني) لەو شتانەی کە باسیان دەکەن‌و دەیگێڕنەوە، باسی ئەو چەرخەچییانەش دەکەن و دەڵێن: ئەرك‌و فرمانی گەورەو گرنگی زۆریان بەجێ هێناوە، یەکێ لەو فرمانە گرنگانەش هەواڵ‌و دەنگوباس ناردن بووە. [٥٧٠]

گرنگیی‌و بایەخی چەرخەچییان بەوەدا دەردەکەوێ کە سەلاحەددین، فەرمانداری سەربازی گەورەو بەناوبانگی

---

[567] ـ ن، م ، ص١٣٥ ١٣٦، بنۆرە : الفتح، ٤٢٣ ،الروصتين ، ١٦٢/٢.

[568] ـ أدى شير، الألفاظ الفارسية المعربة، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٠٨، ص١٦٠، محمد التونجي، المعجم الذهبي، دار العلم للملايين، بيروت، ط١، سنة ١٩٦٩، ص٦١٩. بشنۆڕە: مفرج الكروب، ٣٨/١، هامش/٣.

[569] ـ الهرثمى، مختصر سياسة الحرب، تحقيق: عبدالرؤوف عون، القاهرة، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، ص ٤٨ـ ٤٩. الاوسي، تفريج الكروب، ٥١.

[570] ـ النوادر، ١٤٧، ٢٣٢. الكامل، ٢٩/١٢. الروضتين، ٢٠١/٢.

دەکرد بە فەرمانداریان، بە نموونە: (الملك العادل)ی برای سوڵتانو[٥٧١]، (الملك الافضل)[٥٧٢]ی کوڕە گەورەی خۆی، گەورە میرانی، بەنموونە، وەك (بدرالدین دلدرم الیاروقي)[٥٧٣]و (عزالدین ابن المقدم)[٥٧٤]و، (عزالدین جوردیك)و[٥٧٥]، (علم الدین سلیمان بن جندر)و[٥٧٦]، کەسانی دیکەش. ئەم میرانە، بەنۆرە فەرمانداریێتی تیپی چەرخەچییانیان دەگرتە دەستو هەریەکەو نۆرەی خۆی دەهات[٥٧٧].

کارێکی زۆر گرنگی چەرخەچییەکان ئەوە بوو، سووسەی هەستو نەستی ناو شارەکانیش بکەن، نەخاسمە (بیت المقدس)، چونکە ئەم شارە، پاش ئەوەی لە ساڵی (٥٨٣ ك / ١١٨٧ز)دا ئازاد کرا، خاچدروشمان دووبارە کەوتنەوە هەڕەشە کە ئەم جارەش داگیری بکەنەوە، لەبەرئەوە، سەلاحەددین لێی نەوەستاو، هەستا (الملك العادل)ی برای بەهێزێکی چەرخەچییەوە نارد، تابزانێت توانستی بەرەڤانیی لەم شارەدا چەندەو چۆنە، (العادل)یش لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی (٥٨٧ك/١١٩١)[٥٧٨]دا ئەو ئەرکەی بەجێ هێنا.

هەروەها (الامیر عزالدین جوردیك)و (جمال الدین فرج)و کەسانی دیکەشی بە تیپێکی چەرخەچییەوە نارد کە لە شاری (یافا) نزیك ببنەوەو بزانن چەند پیادەو چەند سوارەی تێدا هەیە.[٥٧٩]

چەرخەچییەکان، جاری وەها دەبوو بۆسەیان دەنایەوە، بەنموونە وەك بۆسەکەی ڕێگای یافا کە ئەنجامدانی بە (بدرالدین دلدرم) سپێردرا، "بەم دیوو ئەو دیوی ڕێگاکەدا بەلقی چەرخەچیی چاپووكو ئازاوە بۆسەیەکی بۆ کۆمەڵێ سوارچاکی دوژمن کە پاسەوانیی کاروانێکی خاروباریان دەکرد نایەوە، لە نێوان هەردوولادا، بووە کوشتارو کاروان دوای ئەوەی سێ کەسی لێ کوژرا شکاو کۆمەڵێکیشی لێ بەدیل گیران.[٥٨٠] ئیدی چەرخەچییان هەر هەلێکیان بۆ ڕەخسابا پەلاماری خاچدروشمانیان دەدا، تا جارێکیان هەندەی نەمابوو ڕیشارد شێردڵیش بە بریندارى بە دیل بگرن کە خەنجەرێکی لێ درابوو، بەڵام جەنگاوەرێکی خاچدروشم "خۆی لە پێناویدا بەخت کرد، جلوبەرگی نایابی لەبەردا بوو، کابرای خەنجەر وەشێن سەری لێ تێکچوو، لە جیاتی ڕیشارد ئەمی بە دیل گرتو ڕیشارد دەربازی بوو، نەگیراو خۆی بزر کرد، وەلێ کۆمەڵێ لە سەربازو سوارەکانی کوژرانو بە دیلیی کەوتنە دەست چەرخەچییەکانو باقیمەنییان تێکشکانو هەڵاتنو زارەترەك بوون".[٥٨١]

چەرخەچییەکان سوپای ئەییوبییان لە پەلاماری ناکاویش دەپاراست، بە نموونە، هێرشی لە ناکاوی خاچدروشمان کە لە (أنطاکیە) کردیانە سەر لەشکرەکەی سەلاحەددین.[٥٨٢]

ئەو هەموو ئەرك و فرمانو بەرپرسێتییە جۆربەجۆرە گرنگانەی بە چەرخەچییەکان سپێردرابوون، پێگەو جێگەی بەرزی ئەم هێزە لە سوپای ئەییوبیدا دەسەلمێنن.

واتا، ئەم ڕێکخراوە سەربازییە، باشترینو ئازاترین سەربازی سوپای ئەییوبی لەناو ڕیزەکانیدا جێگایان بۆ

571 ـ النوادر، ١٩٢.

572 ـ الكامل، ٦٩/١٢.

573 ـ النوادر، ٢١٢، ٢٣٢.

574 ـ الفتح القسي، ٥٤١.

575 ـ النوادر، ٢١٧، ٢٣١.

576 ـ الفتح القسي، ٥٤٢. النوادر، ١٨٢. الروضتین، ١٩١/٢.

577 ـ النوادر، ١٨٢.

578 ـ ن، م، ص١٩٢.

579 ـ ن، م، ص٢٣١. الروضتین، ٢٠٣/٢.

580 ـ النوادر، ٢١٢.

581 الفتح القسي، ٥٥٢. بڕوانە: النوادر ١٩٠. الروضتین، ١٩٢/٢.

582 ـ الجاحظ، الحیوان، تحقیق وشرح عبدالسلام محمد هارون، مطبعة مصطفي البابي الحلبي وأولاده، مصر ١٩٣٨، ٢١٤/٣.

کرابووەوە، کەمو زۆریو قەوارەی هێزی چەرخەچی، بۆ هەر کارێ، بە پێی ئەو کارە دیاری دەکراو، لە هەموو کاریکی سەربازییدا هەرەمەکیو چوونیەك نەبووە. لەبەرئەوە، مەزەندە دەکرێ سوارێکی زۆری هەبووبێو، جاروباریش خۆی دابێ لە هەزار سوارە، بەنموونە، وەك ئەو چەرخەچییانەی کە سەلاحەددین دایمەزراندنو بەدەوری شاری (عەکا)دا هەڵیانداو جێگای خۆیان قایم کرد، چونکە سەلاحەددین بڕیاری دا کە هێزو بارەگای خۆی بباتە چیای (خروبة).

بەم جۆرە دەبینین، هێزی چەرخەچی، بەرە بەرە، لە ئەركو فرمانی سووسە کردنو سیخوڕیی کردنەوە کە شان بەشان لەتەك تەترو پۆستەدا ئەنجامی دەدانو، تووشی پێکدادانێکی زۆری خوێنین دەبوو، ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پێگەی دەگۆڕاو بەرەو چاکتر دەچوو، تا بوو بە ڕێکخراوێکی چالاکی کوشتارو جەنگو، ئەركو فرمانی زۆری پاراستنی سەربازگەکانی سوپای ئەییوبیو شارەکانیشی کەوتە ئەستۆ، لە شەبەیخونو پەلاماری لە ناکاویشدا بۆ سەر سەربازگەو پێگەکانی دوژمنو، لە بۆسەنانەوەیشدا، بە ئامانجی شێواندنی ڕیزەکانی دوژمنو زیان پێگەیاندنو لە ورەخستنی دوژمن، هەمیشە هەر لە کاردا بوو.

٣ـ کۆتری نامەبەر:

گرنگترین ڕێگای پەیداکردنی هاودەنگییو پێوەندیی نامەو نامەکاری، (واتا نامەهێنیو نامەبەری)، لە چاخە کۆنەکانو سەدەکانی ناویندا، بە کۆتری نامەبەر دابین کراوە، بەم جۆرە کۆترە، (کۆتری شارەزا)ش دەگوترێ، چونکە بۆ دۆزینەوەی ڕێگای خۆی، توانستێکی عاجباتی هەیە، بلیمەتێکە، لە سەدەها قۆناغەوە دەگاتەوە هێلانەکەی خۆیو هەرگیز لێی بزر نابێ. لەبەر ئەم توانستەشی، (الدميري) ناوی ناوە شەیتان.[583] هەرچی (القاضي الفاضل)یشە، ئەوە، ئەو، ناوو خەسڵەتگەلی زۆر جوانو ناسکی داوەتێ، ئەو دەڵێ: کۆتر فریشتەی شاکانە، هەروەك چۆن فریشتە لە ئاسمانەوە دێتە خوار بۆ لای پێغەمبەران، بەو چەشنە، کۆتریش لە ئاسمانەوە دێتە خوار بۆ لای شا، کۆتر ئەمانەتپارێزە، تا بڵێی ئەمینەو خیانەت ناکا.[584] دانەری کتیبی (الروضتين) هەندێکیش دەنێتە سەر قسەکانی (القاضي الفاضل)و دەڵێ: "ئافەرین بۆ وەسفێ کردی، خەسڵەتی چاکی لە کۆتر دیتوەتەوە، بە ویژدان باسی کردووەو، ئەو قسانەش هەر لەو دەوەشێتەوەو کۆتریش هەر ئەو دەیناسیێ".[585] ئەم جۆرە کۆترە، وێڕای ئەوەش کە هێلانەکەی بزر ناکاو زوو دەیدۆزێتەوە، هەند لانەدۆستو هەند خێرایشە،[586] کە ئەگەر بشدزرێت، یان ڕاو بکرێتو ببرێت بۆ جێگایەکی دوورو، دەساڵیش لە غەریبی بمێنێتەوە، ئەوەند بە ئاوەزو بیرتیژە، ئەوەند بۆ هێلانەکەی بەسۆزە، هەر کە هەلێکی بۆ بڕەخسێ، دەدا لە شەقەی باڵو دەگەڕێتەوە سەر هێلانەکەی.[587] لەبەرئەوە نرخی کۆتر دای لە زیادبوونو گەیشتە حەوت سەد دینار، کۆتری وەهاش هەبوو هەزار دیناری دەکردو یەك هێلکە لە هێلکەکانی ئەم جۆرە کۆترانە بە بیست دینار دەفرۆشرا.[588]

ئەم کۆترە نامەبەرانە، هەر چوار قۆناغ ڕێگاو مەنزڵگەیەکیان بۆ دروست کرابوو، ئەوە هێلانەکەیان بوو،[589] بورجەوان (پاسەوان) یان هەبوو، وەستایانە چاودێرییان دەکردنو بە مەشقدانو دان پێدانو حەساندنەوەو گوزەرانیانەوە هەمیشە سەرگەرم بوونو، کاتی پێویست هەڵیاندەدانو لە گەڕانەوەیاندا لە پێشوازییاندا بوون.

583 ـ حياة الحيوان الكبرى، دار الطباعة القاهرة، ١٢٩٢ه، ج١، ص٢٩٦.

584 ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٥٢١. السيوطي، حسن المحاضرة ، ١٦٦/٢.

585 ـ الروضتين، ن، ص.

586 ـ (أمين الخولي)، دەڵێ: کۆتر، هەیە بە ڕۆژێ سێ هەزار قۆناغ دەبڕێ. (الجندية والسلم، ص٧٢). واتا نزیکەی هەزار کیلۆمەتر لە سەعاتێکدا، ئەمەش ماقول نییە.

587 ـ البستاني، دائرة المعارف، مطبعة الأدبية، بيروت ١٨٨٧. مجلد ٧، ص١٦٨. أمين الخولي، الجندية والسلم، ص٧٢.

588 ـ صبح الأعشى، ٣٩٠/١٤.

589 ـ (ابن فضل الله العمري) دەڵێ: "ماوەی نێوان مەنزڵگەیەكو مەنزڵگەیەك چوار قۆناغ بوو، واتا نزیکەی (٣٢کم). التعريف ، ص١٨٤.

خواساییش ئەگەر نامەی پێبوایە کابرای بورجەوان بە دەستی خۆی لێی نەدەکردەوە، دەبوو بیبات بۆ خەلیفە، یان بۆ سوڵتان، نەبادا نامەکە نهێنییەکی تێدابێ کە نەدەبوو کەس بیبینێ. خۆ ئەگەر ناوەختیش بوایە، واتا، بە نموونە سوڵتان لەو کاتەدا، لەسەر نانخواردن بوایە، یان لە خەودا بوایە، ئەوا، نانەکەی بەجێ دەهێشت، یان لە خەو بە ئاگایان دەهێنایەوە، تا ئەگەر شتێکی بەپەلەی تێدابا، زوو بە زوو بە ڕێی بخاو نەیەڵی دوا بکەوێو زیانی بۆ خۆیو میللەتەکەشی لێبکەوێتەوە، ئیدی سوڵتان بە دەستی خۆی نامەکەی لێ دەکردەوە.[590] جاری واش هەبوو، سەرۆکی پاسەوانەکانی نامەکەی دەکردەوە.[591]

پۆستەو کۆتری تەتەر، بەم جۆرەو لە ڕێگەی ئاسمانەوە، بێ گرێو گۆڵو بێ کێشە نەبووە، وەلێ هەڵسوڕێنەرانی ئەم فرمانە، بەپێی توانست چارەسەریان بۆ ئەو کێشانەش دۆزیبووەوە، دەهاتن، بۆ ئەوەی دڵنیابن، لە گەیاندنی نامەکە، دوو جاریان دەنووسی، جاری یەکەم بە کۆترێکدا هەواڵەیان دەکرد، جاری دووەمیش دوای نزیکەی سەعاتێ بە کۆترێکی دیکەدا دەیانارد. ئەگەر بهاتباو کۆتری یەکەم دەست ڕاوچیو منداڵان کەوتبا، یان دەست دوژمن کەوتبا، یان بەرچنگی واشەو کۆلارەی ئاسمان کەوتبا، لەوبارەدا پشتیان بە کۆتری دووەم دەبەست.[592] عادەتیشیان وابوو، کۆتریان بە تێری بە ڕێ دەخست، تا لە ڕێگا برسی نەبێو ئەگەر بارانیش باریبا، تا خۆشی نەکردبایەتەوە نەیاندەنارد.[593] نامەکەش بە کورتی دەنووسراو بسمیلایان بۆ دەنووسی، کاکڵو کرۆکی ماناکانیان لە سەر کاغەزێکی سووکو تەنك دەنووسی، بەروارو ڕۆژو سەعاتی نووسینەکەیان لەسەردەنووسی، بۆ ئەوەش کە تەڕ نەبێ، ئەگەر هاتو بارانی لێباری، دەهاتن، بە ژێر باڵی کۆترەکەیانەوە دەبەست. هەرکە بشگەیشتبایە بورجەکە، کابرای بورجەوان دەیگرت و نامەکەی لێدەکردەوەو بە ژێر باڵی کۆترێکی دیکەی بورجی دووەمەوەی دەبەست، ئیدی، با نەڵێین دەساو دەس، بڵێین (کۆتراو کۆتر) ئەم نامەیە، بورج بە بورج، دەچوو، تا دەگەیشتە بورجی ئەو شارەی کە سوڵتانی لێیە، لەوێ بورجەوان دەیگرتو بە نامەکەوە دەیبردو دەیدایە دەستی سوڵتان.[594]

ئێمە نامانەوێ بە قووڵی باسی مێژووی ئەم جۆرە کۆترانە بکەینو بزانین لەو سەدەو سەردەمە جۆراو جۆرانەدا چۆن بووەو چەند بووە، وەلێ هەندێ دەڵێن کە ئەمجۆرە تەتەرە ئاسمانییە، لە موخابەراتو نامەو نامەکاریی میللەتانی دێریندا، بۆ ئەو وەختە، ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە، بەڵام موسوڵمانان، لە هەموو کەسێ پتر خەمخۆری بوونو بە گرنگیان زانیوە.[595]

هەرچەندیشە عەباسییەکانیش خەمخۆری ئەم لایەنە بوون، وەلێ سەرچاوەو ژێدەران بە دڵنیاییەوە دەڵێن کە ئەتابەکەکانی موسڵ لە هەموو کەسێ پتر کۆتریان پەروەردە کردووەو، نورەددین مەحمودو سەلاحەددینیش هەر بەو جۆرە، چونکە ململانێی ئەم دوو بنەماڵەیە لەگەڵ خاچدروشماندا، ئەوەی دەویست کۆتری نامەبەر ڕابگرنو وەك تەتەری ئاسمانی بەسوودیان بێنن، ئەم جۆرە کۆترە لە میسری فاتمیەکانیشدا هەر هەبووە.[596]

کۆتری نامەبەر، هەر لە بەرایی سەرەتای سەردەمی ئەتابەکەکاندا، لە هەرێمی جزیرێ، هەبووەو بەکارخراوە، (ابن الأثیر) دەڵێ: (عماد الدین زەنگی)ی دامەزرێنەری ئەتابەکییەکەی موسڵ، لە ساڵی (٥٢١ك/ ١١٢٧ز)، واتا هەر هەمان ساڵی دامەزراندنی ئەتابەکییەکە، بە لەشکرێکەوە ڕووی لە (نصیبین) کرد کەداگیری بکا. (نصیبین) ئەوکات بە دەست

---

590 ـ السیوطي، حسن المحاضرة، ١٦٦/٢.

591 ـ میخائیل صباغ، مسابقة البرق والغمام في سعادة الحمام، رسالة منشورة في مجلة المورد البغدادیة، نشر حکمت توماس، مجلد ٢، عدد٣، ص١٤٤.

592 ـ صبح الأعشی ، ١١٨/١ـ ١١٩.

593 ـ الخطط (طبعة اوفسیت) ٢٣١/٢ ـ ٢٣٢.

594 ـ صبح الأعشی ١١٩/١.

595 ـ جرجي زیدان، تأریخ تمدن الاسلامي، ٢٣٣/١.

596 ـ العمري، التعریف، ١٩٦. الظاهري، زبدة کشف، ص١١٧. د. عطیة مشرفة، نظم الحکم، ص١٣٢ـ ١٣٦.

سەرگەورەی شاری ماردینەوە، واتا بەدەست (حسام الدین تمرتاش کوڕی ایلغازی کوڕی أرتق)ەوە بوو، ئەم (حسام الدین)ەش، دەستبەجێ، داوای هاناو هاوکاریی لە (رکن الدین داود کوڕی سقمان الأرتیقی)ی ئامۆزای خۆی کرد، کە ئەوکات سەرگەورەی قەڵاو قایمکاری (کیفا) بوو. (رکن الدین) بەڵێن بوو یاریدەی بدات، هەستا، لەشکری خڕکردەوەو کەوتە خۆ تەیارو ئامادەکردن، (حسام الدین)ی ئامۆزاشی گەڕایەوەو چووەوە بۆ ماردینو لەوێوە بە بن باڵی کۆتردا نامەیەکی بۆ (نصیبین) ی گەمارۆدراو نارد، نووسیبووی: کە خۆیو ئامۆزاکەی، وا بە لەشکرێکی گەورەوە بەڕێکەوتوون، با سێ ڕۆژ بەرەڤانی بکەنو ورە بەرنەدەن، تا دەگەنە لایان. زەنگی ڕۆژێ لە دەوارەکەی خۆی دا دانیشتبوو، چاوی لێبوو، لە پڕێکا کۆترێ خۆیدا بە دەوارێکی هاوسێیدا، فەرمانی دا کۆترەکەی بۆ بگرن، نامەکەی چاو پێکەوتوو لە کۆترەکەی کردەوە. ئەوجا فەرمانی دا نامەیەکی دی بە بن باڵی کۆترەکەوە بکەنو تێیدا بنووسن: "لە حسام الدینەوە .. من چووم بۆ لای رکن الدینی ئامۆزام، بەڵێنی دامێ بە لەشکرەوە بگاتە هاناتان، ئەوپەڕی بیست ڕۆژ، مەگەر دوا بکەوێ". ئنجا کۆترەکەیان بەم نامە (ساختە)یەوە هەڵدا، کاتێ کۆتر گەیشتە (نصیبین)و نامەکە خوێندرایەوە سەربازەکان ورەیان بەردا، چونکە دەیانزانی کە ناتوانن بیست ڕۆژ خۆیان ڕابگرنو شارەکە بپارێزن، ناچار زەلامیان ناردە لای زەنگیو لەگەڵیدا ڕێککەوتنو قەڵاکەیان دا بە دەستەوە، بەو جۆرە، (تمرتاشو داود) ڕیسەکەیان بووەوە بە خوریو ئیشەکەیان سەری نەگرت.[٥٩٧]

ئەم چیرۆکە کورتە، ئەوەمان بۆ ساغ دەکاتەوە کە کۆتری نامەبەر لە بەرایی مێژووی ئەتابەکیاندا بەکارخراوە، جاری وەهاش بووە کۆترەکە ڕاوکراوەو نەگەیشتوەتە جێو نامەکەی بن باڵیشی بەر گۆڕینو فروفێڵ کەوتووە. لەبەرئەوە بۆ پاراستنی لە دوژمنو ناحەزان، چییان پێکراوە کردوویانە، دووریش نییە، زەنگی سوودی لەم ئەزموونە وەرگرتبێ، بۆیە ئەو تەتەرە ئاسمانییەی بۆ خۆی ڕێکخست، بەڵام کۆتر ڕاگرتن و گرنگی بە کۆتردان، لەسەردەمی نورەددین زەنگیدا گەیشتە لوتکە، دەڵێن: "یەکەم کەس کۆتری پەروەردە کردبێ، ئەو بووە[٥٩٨]". بە جۆرێ کە زەینی مێژونووسانی بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە. بە نموونە (ابن القلانسي)، دەربارەی ڕووداوەکانی ساڵی (٥٥٢ك/ ١١٥٧ز) دەڵێ: کاتێ نورەددین بە خۆیو سوپاکەیەوە گەیشتە دەوروبەری شاری بانیاسو بە مەنجەنیق شارەکەی هەراسانو تەنگەتاو کرد، کۆتر لە سوپای سەرکەوتووی دەشتی بانیاسەوە نامەی هێنا، دەڵێ مژدەبەخشی سوپای (أسدالدین) شێرکۆ لە ناوچەی (هونین)ەوە مژدەی هاتنیانی هێناوە.[٥٩٩]

ئەمەش مانای وایە، کۆتری نامەبەر هەر لەسەرەتای سەردەمی نورەدین مەحمودەوە بەکارخراوە، نەخاسمە باوکی، کە پێش ئەویش بەکاری هێنابوو. وەلێ مێژوونووسان دەڵێن، نورەددین لە ساڵی (٥٦٧ك/ ١١٧١ز)ەوە، واتا بەر لەمردنی بە دووساڵ، بەکاری خستبوو، واتا پاش ڕووخانی خیلافەتی فاتمی لە میسرو، بەرفراوانبوونی دەوڵەتەکەی خۆی، پێویستی بەو جۆرە کۆترانە بووە. هەردوو مێژوونووسی ئەو سەردەمە (عماد الدین کاتبو پاشانیش إبن الأثیر) دەڵێن: نورەددین کە لەم ساڵەوە کەوتە ڕاگرتنو بەکارخستنی کۆتر، لەبەرئەوە بوو کە وڵاتەکەی زیادی کردو بەرفراواتر بوو، وەزیفەشی بۆ کۆترەوان و کۆتربازان دۆزییەوەو مووچەو ئەرك و مەسرەفی پەروەردەکردنو پاراستنی ئەم جۆرە کۆترانەشی بۆ دابین کردن، ئەوجا هەستی بە دڵنیایی کردو سوودی چاکیشی بۆ موسڵمانان لێکەوتەوە[٦٠٠] و ئیدی نامەو نامەکاری لە وڵاتو شارێکەوە دەگەیشتە وڵاتو شارێکی دی و کەلێن و بەندەرەکانیشی ئاسوودە بوونو پارێزراو. (عماد الکاتب) لە نێوان باسی ڕووداوەکانی ساڵی (٥٦٧)ی کۆچی دا، باسی ئەوەش دەکا، کە نورەددین

---

597 ـ ابن الأثیر، الباهر، ص٣٧.

598 الظاهری، زبدة الکشف، ١١٧. بنۆڕە: مادة (برید) في الدائرة المعارف الاسلامیة، ط ١٩٣٣، ج٣، ص٦١٠. بقلم (هارتمان).

599 ـ ذیل تاریخ دمشق، ٣٤٠/ ٣٤١.

600 ـ الکامل، ٣٧٥/١١.

601 ـ الباهر، ١٥٩.

ڕۆژانی بەهارو هاوین لەشار نەدەماو بەخەمخۆریی کەلێن و بەندەرو خزمەتی ولاٌتەوە لە ئەندێشەدا بووە، بۆ هەواڵە دەنگوباسی میسرو بارۆدخی میسر بەپەرۆش بووە، لەبەرئەوە، وای بە چاکزانی، ئەم جۆرە کۆترانە بەخێو بکاو لەسەر فڕین و گەڕان مەشقیان بدا، تا نامەگەلی دەنگوباسی ولاٌتانی بۆ بهێنن.[٦٠٢]

نورەددین مەحمود، هەروەکو باوکی، لەو کاتەوە کەوتە پەروەردەکردنی کۆتر، کە حوکمی حەڵەب و شامی کەوتە دەست، وەلیٚ ئەوەی لە ساڵی (٥٦٧ك)دا کردی، ئەوە بوو کە کاروباری ئەم کۆترانەی لەسەر سیستەمێکی نویٚ بنیادنا و گرنگییەکی زیاتری پیٚ دان. کە نورەددین چاودێری چۆنێتیی پەروەردەکردنی کۆتری کردبیٚ و، لە هەموو لایەکی دەوڵەتەکەیدا لانەو مەنزڵگەی بۆ سازدابیٚ و بورجەوانگەلی بۆ دامەزراندبیٚ و، دەستووری نامەو نامەکاری و چۆنێتی بەستن و کردنەوەی نامەو ناردنی کۆترو پێشوازیی لێکردنی، زانیبیٚ و کردبیٚ، کەوابیٚ کاتیٚ سەلاٌحەددین حوکمی گرتەدەست هاتوەتە سەر حازری و، تەتەری ئاسمانی، پێش ئەو ڕێکخراوەو بووە. وەلیٚ سەلاٌحەددین ئەم کارەی بەرەو چاکتر گۆڕی و لە ڕێگەی تەتەری ئاسمانییەوە، میسری زیاتر بە شامەوە هاودەنگ کرد، تا وای لیٚ کرد تۆڕێکی بەربلاٌوی مەنزڵگە (فرۆکەخانە) ی کۆتری نامەبەر لە میسرو شامدا پەیدابوو، هەر لەوپەڕی باشووری میسر، لە ئەسوانی (صعید)ەوە لە (عیذاب)ی سەر دەریای سوورەوە، تا دەگاتە قاهیرەو لە ئەسوانەوە بۆ قاهیرەو بۆ سویس و بلبیس، هەریەکە بە جیاو، پاشان لە بلبیسەوە بۆ شام و، لە بلبیسەوە بۆ (المصالحیة)و (قطیا)[٦٠٣] و لە (قطیا)ەوە بۆ (الواردة)ی ڕێگای (غزة)، هەر هەمووی بەجاریٚ گرتەوە. واتا (بلبیس) لە ڕۆژهەلاٌتی قاهیرەوە بوو بوو بە مۆڵگەی مەنزڵگاکانی کۆترەکانی میسرو، هەروەها (غزة)ش لەسەر کەناراوی باشووری فەلەستین، کە لەوێوە بە هێڵێك دەگەیشتە (الخلیل)و لەوێوە بۆ (اللد)و لەوێشەوە بۆ (قاقون)،[٦٠٤] ئنجا بۆ (جنین)و (صفد)و (بیسان)و (أربد)و (طفس)و لەوێشەوە بۆ (الصنمین)[٦٠٥] و، بۆ (دمشق). لەهەریەکە لەم مۆڵگەو شارانەشەوە، بۆ شارو شارۆچکەکانی دەورویشتی، بەنموونە لە (بیسان)ەوە بۆ(اذرعات)و[٦٠٦] لە (دیمشق)ەوە بۆ (بعلبك)و بۆ (قارة)و[٦٠٧] لەوێشەوە بۆ (حمص)و لەوێشەوە بۆ (حماه)و (المعرة)و (حلب)و (البیرة)، ئیدی بەو جۆرە باقیمەنی شارەکانی (الجزیرە)ی شامی گرتبووەوە[٦٠٨].

ئەم مەنزڵگایانە، بێگومان کۆترێکی یەکجار زۆریان تێدا بوون. پاشانیش کۆترەکانی بورجی قەلاٌکەی قاهیرە، بەتەنیا، مەزەندە دەکران گیشتبنە نزیکەی دوو هەزار کۆتر[٦٠٩].

لەبەرئەوە پیشەی کۆترەوانی و کۆتربازی پەرەی سەندو تەشەنەی کردو سوودێکی زۆریشی لیٚ دەکەوتەوە، چونکە ڕەواجێکی زۆری پەیدا کرد، بەتایبەتیش کاتیٚ خاچدروشمان (عکا)یان گەمارۆدا. (عماد الکاتب) دەڵیٚ: وامان لێهات پارەمان دەدا بەخاوەن کۆترو مەراییشمان دەکردو گەلێکیشمان بەشان و باڵیدا هەڵدەداو داواشمان لێدەکرد کۆترەکانی زیاتر بکاو بەشەوو بەڕۆژیش بەرۆکیمان بەرنەدەدا، هەر داوای کۆترمان لێدەکرد، تا وای لێهات کۆتر دای لە کەمیی،

---

602 ـ سنا البرق، ١/١١٩.بنۆڕە: مرآة الزمان٨/٢٨٥ ـ ٢٨٦. الروضتین، ج١، ق٢، ص٥٢٠ ـ ٥٢١. مفرج الکروب، ١/ ٢٨٣. العمري، التعریف،١٩٦. (دەڵیٚ: نورەددین ساڵی ٥٦٥ك کەوتە کۆتر ڕاگرتن). حسن المحاضرة ٢/١٦٦.

603 ـ قطیا: گوندێکە لە سەر ڕێگەی میسر، کەوتووەتە لمینەکانی نزیك (الفرما) معجم البلدان، ٤/٣٧٤.

604 ـ قاقون: قەلاٌتێکە لە فەلەستین، لە نزیك (الرملە)وە، نیو ڕۆژ لە (قساریە)ەوە دوورە، معجم البلدان ٤/٢٩٩. رحلة بنیامین، المطبعة الشرقیة ١٩٥٤، ص٩٥.

605 ـ الصنمین: گوندێکی ناوچەی دیمەشقە لە بەرایی حۆرانەوە، لە دیمەشقەوە دوو قۆناغ دوورە. معجم البلدان، ٣/٤٣١.

٤٠٥ (اذرعات): شارێکە لە دەوروبەری شام ، نزیك (البلقاء وعمان).ن م ١/ ١٣٠

607 قارە: گوندێکی گەورەی سەر ڕێگایە، مەنزڵگەی یەکەمە بۆ کەسیٚ لە (حمص)ەوە بەرەو دیمەشق بچیٚ. دوا سنوری (حمص)ە. ن. م، ٤/٣٩٣.

608 العمري، التعریف، ١٩٦ـ ١٩٧. صبح الأعشی، ١٤/٣٩٣.

609 ـ میخائیل صباغ، مسابقة البرق، مجلة المورد، ص١٤٤. جرجي زیدان، تأریخ تمدن الاسلامی، ١/٢٣٣. احسان هندي، الحیاة العسکریة، ٢١٧.

لەبەر ناردن و فرۆشتن و بەخشین، خەریك بوو ئاسەواری بېڕێتەوە [٦١٠].

سوپای ئەییوبیان لە دەزگای تەتەرو پۆستەی نورەددینیان سوودی وەرگرت و، سەلاحەددین و نوێنەرو جێگرانی سەلاحەددین لەکاتی تەنگانەدا دەیانخستەکار. کۆتری نامەبەر لەکاتی شەڕی (الرملة)دا، بە ڕزگار بوون و سەلامەتیی سەلاحەددین مژدەی لەفەلەستینەوە برد بۆ میسر. (العماد) دەڵێ:" مژدەمان بە کۆتردا نارد، بەنامەوە کۆترمان هەڵداو زمانی درۆو دەلەسەمان لاڵکردو ترسمان بەسەلامەتیی و دڵنیایی گۆڕی".[٦١١] سوپای ئەییوبی هەمیشە کۆتری ئەو جێگەو هەرێم و ناوچانەی پێبوو کە دەیویست پەیوەندیان لەگەڵدا بکات و دەنگوباسیان لەگەڵدا ئاڵوگۆڕ بکات، یان داوای هاناوکۆمەکییان بکات. بەنموونە وەك ڕووداوەکەی ساڵی (٥٧٤ك/١١٧٨ز) کە خاچدرووشمان گردبوونەوە بەدەوری شایەکەی خۆیان کەوتن بەرەو شاری دیمەشق و هەموو دیمەشقیان تالان کردو گەلێکیشیان بەدیل گرت و، کوشت و ئافرەتیشیان وەپێش خۆیانداو بردیانن. سەلاحەددین (عزالدین فرخشا)ی برازای بە لەشکرێکەوە ناردە سەریان و فەرمانی پێدا کەنزیکیان بووەوە بەبن باڵی کۆتردا خەبەری بۆ بنێرێ، تا ئەمیش بگاتە فریایان. ئەوەبوو فرخشا بە خۆی و لەشکرەکەوە کەوتە ڕێ.[٦١٢] وەلێ شتێك ڕوویدا، هەر لە پێکدادانەکەی (بیت الأحزان)ی ساڵی (٥٧٥ك/١١٧٩ز) دەچوو، ئەویش ئەوەبوو "نامەی باڵندەکە گەیشتە دیمەشق، ئەوجا سوڵتان لە دیمەشق بەدەرکەوت و کەوتەڕێ هەرکە گەیشتە (الكسوة)ی نزیك شاری دیمەشق دیتی وا خاچدورشمان بەدیل گیراون و بۆ لای ئەویان دێنن، بەو جۆرە بە سەربەرزیی و سەرکەوتوویی گەڕایەوە.[٦١٣]

لەگەمارۆ دوورو درێژەکەی (عكا)دا، ئەو هەموو کۆترەی لەهەموو لایەکی وڵاتەکەوە بەسەر سەلاحەددیندا دەباری، ڕێکخستنی وەستایانەو لێزانانەی تەتەری ئاسمانیی سەردەمی سەلاحەددینمان بۆ دەردەخات .(إبن شداد) دەڵێ: لە ڕەمەزانی ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ ز)دا کۆترێ لە حەڵەبەوە نێردرا بۆ حەماو، لەوێشەوە بۆ (عكا)، نامەیەك بەبن باڵیەوە بوو، نوێنەرانی (الملك الظاهر)ی سەرگەورەی حەڵەب نووسیبوویان: سەربازە خاچدروشمەکانی میرنشینی (أنطاكية)، کە لە حەڵەبەوە نزیکە، کەوتوونەتە پەلاماردانی گوندەکانی ناوچەی حەڵەب و ئەوەیان بەهەل زانیوە کە لەشکرەکەی حەڵەب لەوێ نییەو لەژێر فەرماندەیی (الملك الظاهر)دا بەرەو شاری (عكا) ڕۆیشتوون، وەلێ ئەو کەمە هێزەی لەحەڵەب مابوون و نەڕۆشتبوون بۆیان کەوتبوونە بۆسەدانان و تەگبیری خۆیان کردبوو. بەوجۆرە، دەستدرێژکارانیان نابووت کرد، "هەر ئەوەندەیان زانی شمشێربەدەستان تێیان کەوتن و حەفتاو پێنج سەربازیان لێ کوشتن و زۆرێکیشیان لێ بەدیل گرتن".[٦١٤]

ئیسلامەکان بەهرەوەرانەو هونەرمەندانە نهێنییەکانی خۆیان لەدوژمن دەشاردەوەو نەیاندەهێشت پێ بزانێ و زەفەریان پێ بەرێ، بەتایبەتیش لە گەمارۆکەی شاری (عكا)دا، تەنانەت هێمای (شفره)ی تایبەتیشیان بەکاردەهێنا، کە لەناو خۆیاندا تیێ دەگەیشتن و پێشتر لەسەری پێکهاتبوون. (العماد) دەڵێ: "تەتەرەکان نامەیان دەبردو کۆتریشیان دەبرد لەگەڵ خۆیاندا، لەو سەریشەوە بەنامەو کۆتری ترەوە دەهاتنەوە. ئێمە بەپێی ئەو شفرە نهێنییەی خۆمان، نامەمان بەباڵی کۆتردا بۆ دەناردن و ئەوانیش نامەیان بۆمان دەنارد، نهێنیی دڵی خۆمان بەهێمای کەس لێ نەزان بۆ یەکدی دەنووسی".[٦١٥]

ئێمە دەربارەی بەکارهێنانی نیشانەی ئاگرو نیشانەی دووکەڵ، هیچمان لە سەردەمی نورەددین و سەلاحەددین

---

610 الفتح القسي، ٣٦٠.

611 سنا البرق الشامي، ١/٢٦٠. الروضتين، ج١، ق٢، ص٧٠٢.

٥٧ الكامل ١١ /٤٥٢ –٤٥٣ .

613 الروضتين ٢/٦.

614 النوادر، ١٤٣.

615 الفتح القسي، ٣٦٠.

چنگ نەکەوتووە کە بۆ پێوەندی ئاڵوگۆری نامەو نامەکاری بەکار هێنرا بن، وەك ئەوەی دەوڵەتی مەغۆل لە ئێران، شامدا بەکاریان دەهێنا. مەغۆلەکان، بەسەر گردو زورگو لوتکەکانەوە رەبیەو سەنگەریان هەبوو، لەو بەرزاییانەوە سەیری پادەشتەکانیان دەکردو دوژمنیان ببزوایە چاویان لێی بوو، زەلامەکان لەو بەرزاییانەوە، بۆ هەر جۆرە رووداوێ ئیشارەتێکیان دەداو، بە شەو، بەئاگرو، بە ڕۆژیش بە دوکەڵ. ئیدی ئەو خەبەرە رەبیە بە رەبیە دەڕۆیشت، تا دەگەیشتە دەست فەرماندار.[616]

٤ـ بۆسە:

بەدرێژایی مێژووی ئیسلام، بزاڤی بۆسەنانەوەو بۆسەکاری، گەربووبێت زۆربەی زۆری لەسەردەمی شەڕەکانی خاچدورشماندا بووە، بەتایبەتییش ڕۆژانی سەلاحەددین، چونکە خاچدروشمان هاتبوونە سەرکەناراوەکانی وڵاتی شامو بنکەو قەڵاو قایمکاریان لێ سازدابوو، لەوێشەوە کەوتبوونە دەستبزێوی‌و دەستوەشاندن .

(سەرچاوەکان) دەڵێن، بۆسە ئەوەیە کەدەستەیێ، یان پەلێ"جريدة[617]أو سرية[618]" سوارەی جەنگاوەر لەپڕ دەچوونە سەر دوژمن‌و، زووتر هەروا دووربەدوور دەستیان لێ دەوەشاند، بەڵام نەیاندەگەیاندە ئەوەی شەڕی گەورەو بەرفراوان بکەن، واتا زۆرتر هێرشەکەیان بەنهێنی‌و شەبەیخون دەکرد. لەبەرئەوە، دەبوو ئەو زەلامانەی ئەم کارە دەکەن کۆمەڵێ خەسڵەتی چاکی وەهایان هەبێ، بتوانن ئەو ئیشە گرنگانە بەچاکی‌و بەسەربەرزیی بەجێ بێنن. کتێبگەلێ، کە لەسەر ڕێساو دەستووری شەڕوجەنگ دانراون، بەدرێژی باسی ئەو خەسڵەتەیان کردووە، (الدوسي) دەڵێ : زەلامگەلی بۆسە، دەبێ ئازاترین‌و بەمەشقترین و قاڵترین سوارچاکی شەڕبن و لە هەموو سەربازان بەئەزموونتربن، چونکە ئەمانە لە سوپاو لەشکر دادەبڕێن‌و دەکەونە جێگایەکەوە، لە لەشکر دوور دەبن، بێ پشت‌و پەنا دەبن، سەربازگەکانیان دوورە و کەس بە هانایانەوە ناچێ. دەبێ شارەزای کاروبارو فڕوفێڵی کوشتار بن‌و لە ڕچەو ڕێگاو چیاو چۆڵ‌و شیوو دۆڵ‌وکەن‌و کەندڕی ناوچەکە بێئاگا نەبن، تابتوانن لە کاتی کێشەو کشانەوەدا خۆیان حەشار بدەن‌و لە چاو بزر بن، بۆ ئەوەی ئامانجی ناردنەکەیان وەدی بهێنن .[619]

(بکتوت الرماح) دەڵێ: سوارچاکێ بۆ بۆسەنانەوە دابنرێ، دەبێ لە سەرت‌و سەختیدا بە جەرگ‌و بەتەکان بێ، هەمیشە بەسەر پشتی ئەسپەوە بێ، دڵدار نەبێ، کۆکەی نەبێ، زۆر نەپژمێ، خێزەی سنگی نەیێ، قوڵپەی گەرووی نەیێ، دەنگی گڕنەبێ، سەرکزی دڵ وریا، بێدارو بەئاگابێ، خەواڵو نەبێ، ئێشکچییەکی لەش قورس و تەمەڵ نەبێ، دڵی لاوازو سست نەبێ، چاو کوێرو سەرکوێر نەبێ، گوێ قوڵاغ بێ، گوێ سووك بێ، لەسرکەی مار و مێرو ئاگادار بێ، کاتی هاناو بانگەشەو تەنگانە، وەك کێچ ڕاپەڕێ... تد .[620]

هەرچی ئەو ئەسپانەشە کە بۆ بۆسەدانان بەکاریان دەهێنا ، ئەوە، دەبوو خەسڵەتێکی چاکی زۆریان هەبن، دەبوو سم قایم بن، شان‌و پشت سەلامەت بن، نەغەزرێن.[621] سەرکێش نەبن، نەحیلێنن. ولاغگەلێ ببرێنە بۆسە، دەبێ هەموویان ئەسپ بن، یان هەموویان ماین بن، چونکە ئەگەر بەیەکەوە بن، دەیکەنە حیلەو سمکۆڵ‌و دوژمن لە خۆیان ئاگادار دەکەن‌و تووشی زەرەرو زیان دەبن .[622] ئەو جێگەیەش کە بۆسەکەی لێ دەنێنەوە، وەك (الأوسي) دەڵێ: دەبێ شاردراوەو نەدیو بێت، پەنا بێ، ئاوی لێ بێ، لەوەڕی هەبێ‌و شتی دیکەی فەراهەم بێ، کە بۆسەدانەران پێویستیان پێی

---

616 المقدسي البشاری، أحسن التقاسيم، مطبعة بريل، ليدن، هولندة، ١٩٠٧، ص١٧٧. صالح بن يحيى، تأريخ بيروت، ٣٥ .

617 الجريدة: بەکوردی دەکا (دەستە)، کەمترین سەرباز، بەشێکە لە (پەل)ێك .. الثعالبي، فقة اللغة. ص٣٢٩.

618 سرية: لەدەستەیەك زیاترە، ... ن. م. ص.

619 مفرج الكروب ص٧١.

620 ـ بكتوب الرماح، السؤال والامنية، مخطوط ص١٩١. نقلا عن د. سعداوي، التأريخ الحربي، ص٢٢٢.

621 ـ غزریو "الحرن": ئەو ئەسپەیە کە تەواوێ ماندوو دەبێ ئیدی دەچەقێ‌و دەغەزرێ‌و ناجووڵێ، تأريخ العروس ١٧٢/٩. المنجد، ص١٣٠.

622 الأوسي، تفريج، ص٧١.

دەبێ..،[٦٢٣] بەڵام ئەم هەموو خەسڵەتە چاکانە، بەو ئاسانییە دەست نەدەکەوت و ئەو زەلامانەی بۆ بۆسە دەنێردران، بەدەگمەن بەشێ لەو خەسڵەتانەیان هەبوو. لەبەرئەوە سەلاحەددین زۆرتر سوودی لە سارانشینان (البدو) وەردەگرت. ئەوان فێرە سەرما و گەرما بوون، فێرە تینوویەتی و برسییەتی بوون، لەسەر گەڕان و ڕاوو کۆچ و کۆچبەریی ڕاهاتبوون، لەکاتی تەنگانەدا بەئاسانی کۆمەکیان بە لەشکری سەلاحەددین دەکرد، زەلامیان بۆ شەڕ دەچوو، بۆ بۆسەدانان دەچوون، دوژمنیان سەر لێ دەشێواندو شوێنە ونکێیان دەکرد، خێراو چالاك و لەش سووك بوون، بەڕاستیش خزمەتی زۆریان بەسوپای ئەییوبییەکان کرد.[٦٢٤]

جا، بەرلەوەی بێینە سەر باسی کارەسات و ڕووداوەکانی بۆسەو بۆسەکاری، دەمەوێت ئەوەش بڵێم کە ژێدەرو سەرچاوەکان، هەر بەتەنگ ئەو باسەوە نین، تەنیا لە قۆناغی دووەمدا نەبێت، کە وەها دەهاتە دی، هەر دەتگوت مسوڵمانان، لە سەرکەوتن وەستاون و ساردبوونەتەوە. ڕاستیشت دەوێ، ئەم ساردبوونەوەیەش. لەو ڕۆژەوە دەستی پێ کرد کە لەشکری سەلاحەددین لەبەر قایمیی شورەی شاری (صور) پاشەکشەی کردو گەڕایەوە، هەروەها لە گەمارۆکەی شاری (عكا)شدا هیچیان بۆ نەکرا، جگە لەوەش هەڵمەتێکی تازەی خاچدروشمانیش هاتە پێشەوە، کەپێی دەگوترا (هەڵمەتی سێیەم)، لەژێر فەرماندەیی (ڕیشارد)، شێردڵی شای ئنگلستان و (فیلیپ او غستیسی) شای فەرەنسادا. ئیدی ئەوە بوو، لەم هەڵمەتە تازەیەدا شاری (عكا) یان گرت و مسوڵمانان لە (أرسوف) شکان و ڕایانکردو خاچدروشمان ویستیان ئەم جارەش (بيت المقدس) داگیر بکەنەوە، تا پەیماننامەکەی (الرملة) مۆرکرا.

سەلاحەددین، وادیارە دوای ساڵی ٥٨٥ك/ ١١٨٩ز، وای بەلاوە چاکتر بووە، بۆسەکان بخاتە گەڕان و جەولەو بیانکاتە سەر هێزەکانی دوژمن و نەیەڵێ بحەوێنەوەو بەخۆیاندا بچنەوە، هێزەکانی خۆیشی لە دەوروبەری (عكا) خڕبکاتەوە. واتا لەشکری ئەییوبیان. دەبوو لەلایەکەوە بەرەڤانی لە(عكا) بکاو، لەلایەکی دیکەوە گەمارۆیەك بسەپێنێ بەسەر هێزی خاچدروشماندا، کە گەمارۆی (عكا)ی دابوو، لەلای سێیەمیشەوە، دەبوو لقوپەل و دەستەی بۆسەچی، لێرەو لەوێ بنێرێتە سەر کۆمەڵانی خاچدروشمان.

بۆسەی گەورەو بەناوبانگ، ئەو بۆسەیە بوو کە لە (جمادي الاخرة)ی ساڵی (٥٨٥ك/١١٩٠ز)دا نایانەوە، ئەوەبوو، خەبەریان هانی بۆ سەلاحەددین، کە کۆمەڵێکی زۆر لە دوژمن لە شاری (صور)ەوە دەردەچن و دەچن بۆ چیای(تبنين)[٦٢٥] بۆ گیادروونەوەو کۆکردنەوەی وشکەڵ و سووتەمەنی. سەلاحەددینیش کە ئەمەی بیست، بیری لەوە کردەوە بۆسەیەکی گەورەیان لە زەلامە نەترسەکانی لەشکرەکەی خۆی لەڕێگەیاندا بۆ بنێتەوە و لە شیوو دۆڵەکاندا حەشاریان بداو، هەندەش بن کە بتوانن شان لە شانیان بدەن و، بەشی هەندەش بکەن کە پەلاماری ئەو هێزە یەدەگەش بدەن کە بە دووی ئەو کۆمەڵە گەورەیەدا دەهاتن بۆ پاراستنیان.

ئەو لەشکرەی بۆ ئەو بۆسەیەی (تبنين) تەیارو ئامادەکرابوو، سەلاحەددین داوای لێکردن ژمارەیەکی کەمیان دەربچن و خۆیان نیشانی دوژمن بدەن و لە خشتەیان بەرن، کە گوایا ئەمان کەمن، دوژمن دانیان لێ تیژ بکا و پەلاماریان بداو ئەگەر دوژمنیش ئەوەی نەکرد، ئەوا خۆیان پەلاماری بدەن و ناچاری بکەن بێتە نەبەرد، ئەوجا خۆیان بەزیو نیشان بدەن و بەرەو دوا بۆ ناو بۆسەکە ڕابکەن و دوژمنیش دوایانکەوێ، تا بەتەواوی تێوەبگلێ. سەلاحەددین خەبەری بۆ سوپاکەی (عكا)یش نارد کە ئەگەر دوژمن بۆ یاریدەی خاچدروشمانی (تبنين) بزووت، ئەوانیش بچن چادرو دەواریان داگیر بکەن، ئەوجا سەلاحەددین و کۆمەڵێ لە سەربازەکانی بەرەو جێگای بۆسەکە کەوتنەڕێ. سەلاحەددین ئەو لەشکرەی دابەشکردوو کردی بە هەشت لق، لە هەر لقێ بیست سوارەی ئازای هەڵبژاردو فەرمانیدا خۆیان بۆ دوژمن

---

[623] ـ ن، م . ص٧٢.

[624] ـ النوادر، ١٠٨.

[625] ـ تبنين: شارۆچکەیەکە لە چیاکانی (بني عامر) بەسەر شاری بانیاسدا دەڕوانێ و کەوتۆتە نێوان دیمشق و صورەوە .. معجم البلدان، ٢/١٤.

دەربخەن‌و تیربارانیان بکەن. بەپێی پیلانی بۆسەکە، ئەوجا لەبەریان هەڵێن تا دەگەنە ناو بۆسەکە، سەربازەکانی وەك سەلاحەددین چۆنی پێ گووتبون، هەموویان کرد. ئەوجا، لەشکرێکی گەورەو گرانی خاچدروشمانیان لێ ڕاپەڕی، شایەك لە پێشیانەوە بوو.[٦٢٦] وەهاش دیار بوو هەواڵی ئەم بۆسەیەیان بەر گوێ کەوتبوو، لەبەرئەوە بۆ جەنگ‌و کوشتاری گەورە خۆیان تەیارو ئامادە کردبوو، ئیدی تێك چرژان‌و شەڕێکی ڕاستەقینە لەو ناوەدا هەڵایسا، چونکە هەڵبژاردەکانی، سەلاحەددین هەڵیبژاردبوون، پێیان شەرم بوو ڕابکەن‌و هەڵێن، ساراکردن، پیلان‌و فڕوفێڵ بێ، یان هەرچییەك بێ، لەبەر ئەوە، غیرەت هەڵی گرتن‌و قسەی سوڵتانیشیان شکاندو بەو هێزە کەمەوە کەوتنە شاڵاو بردن‌و، شەڕ لەو گۆڕەدا، تا ئێوارە، تاریك داهات درێژەی کێشاو کەسیشیان شەڕەکەی بەجێ نەهێشت، بچێ هەواڵ بەرێ، فەرەنگ لەو شەڕەدا، شکاو بە هەڵەداوان‌و شپرزەیی، دوای کوشتارێکی زۆر لە هەردوولا، گەڕانەوە. فەرەنگەکان نزیکەی دە کەسیان لێ کوژران، موسوڵمانانیش دوو چەرخەچی‌و چوار عەرەبیان لێ کوژران.[٦٢٧]

(العماد) دەڵێ: "دوژمن چاوی لێیان بوو، بەدوویان کەوت، بەڵام ئەمان کە گەیشتنە چیاکە نەیانتوانی لەوە زیاتر بڕۆن‌و لە دوژمن هەڵگەڕانەوەو شەڕێکی چاکیان کرد، تا هەموویان کوژران‌و ڕوویانکردە بارەگای خودا. ئەو چوارە: "زامل بن تبل‌و، میرجەحی بن مەنصوور، میر مطرف بن رفیع"و زەلامێکی دیکە بوون، ئەمانە هەر چواریان لە هۆزی(الربیعة) بوون."[٦٢٨]

بارودۆخی ناهەمواری ئەو ماوەیە کە بەسەر سوپای ئەیووبیدا هات‌و، هەلومەرجی لەباری خاکی شامیش، نەخاسمە وڵاتی فەلەستین، کە پڕ بوو لەدارو دەوەن‌و چیاو دۆڵی زۆر، دەتگوت هەربە سرووشت بۆ بۆسەنانەوەو شەڕو کوشتار ڕسکاوە، سوپای سەلاحەددینی هاندا کە ئەمجۆرە شەڕە بگرنە بەر، هەرچەندیشە کاریگەرییەکی زۆری نەبوو. مەبەستی سەلاحەددین، هەر هەندەبوو کێشەو گرێ‌و گۆڵیان بۆ بنێتەوەو هەرگیز دڵنیا نەبن‌و تێر بەچاوی خۆیان نەخەون. ئەو جۆرە شەڕە زۆرتر وەك شەڕی پارتیزانی ئەم سەردەمە وابوو.

ئەو ڕووداوەی باسمان کرد، وادەردەخا کۆمەڵانی سارانشین (البدو)و میرانی عارەب لەسەردەمی سەلاحەددیندا ئەوانیش بۆدانانەوەی بۆسە، سەریان بەخۆیانەوە نەبوو، هەروەها، ئەم ڕووداوەش: ....

ناونیشانی "شەڕێکی عارەبان لەگەڵ دوژمندا"م کردەوەو خوێندمەوە، سەیرم کرد قسەکە قسەی (إبن شداد)ە و دەڵێ: "دوژمن بەدەرکەوتن بۆ دروێنەی گیاو لەوەڕ لە کەنار ڕووبارەکە، سوڵتانیش کۆمەڵێ عارەبی گورج‌و گۆڵ‌و لەش سووکی لەبۆسەدا بۆ دانابوون، هەر بە دیتنیان لەپڕو لەناکاو لەتیپە خاچدروشمەکە ڕاپەڕین و پەلاماریاندان‌و گەلێ گەلێکیان لێیان کوشت‌و کۆمەڵێکیشیان لێ بەدیل گرت‌و زۆربەشیان هێناو خستیانە بەردەستی سەلاحەددین. ئەویش خەڵاتی کردن‌و دڵیانی خۆش کرد".[٦٢٩]

لە دۆڵێکیشدا، کۆمەڵێ عارەب ئەمجارەش بۆسەیەکیان نایەوە، هەندێ لە میرانی سەلاحەددین سەرکردایەتیان دەکرد، دووانیان لێ کوژرا. ئەم بۆسەیەش هەر بۆ ئەو خاچدرووشمانەی کە دەچوون بۆ گیاو بۆ داربڕین نرابووەوە، لەو سەری دۆڵەکەوە زەلامێکیان قیژاندی، خاچدروشمان بەینێ گوێ قولاغ بوون، ئەوجا بەرەو دەنگەکە جووڵان. لەوکاتەدا ژمارەیێ عوربان لە بەردەمیاندا، بەرەو بۆسەکەی خۆیان کەوتنە لۆقەو ڕاکردن، خاچدروشمانیش دوویانکەوتن‌و وایاندەزانی عارەبەکان لە ترساندا رادەکەن، تاگەیشتنە بۆسەکە، ئەوجا بۆسەچییەکان "بەیەك دەنگ لێیان خوڕین، خاچدروشمان لەترسان پاشەوپاش بەرەو دەوارو چادرەکانی خۆیان قووچاندیان و خەبەر گەیشتە برادەرانی خۆیان و بەدەنگیانەوە هاتن‌و شەڕ قەوما و لە هەردوولا ژمارەیێ کوژران‌و کۆمەڵێ سەربازی دوژمن برینداربوون‌و بە دیل گیران‌و

---

626 - سەرچاوەکان ناوی ئەم شایەیان نەگوتووە.

627 - النوادر، ١٠١. مەبەست لە عەرەبو عوربان کۆمەڵێ لە سارانشینی ناوچەکەیە.

628 - الفتح القسي،٢٩٤. النوادر، ١٠١. الکامل ١١/ ٣٠ ـ ٣١. الروضتین، ١٤١/٢. مفرج الکروب، ٢٨٧/٢ ـ ٢٨٨.

629 النوادر ، ١٠٨، الفتح القسي، ٣٦٠، مفرج الکروب، ٢/ ٢٩٤.

ولاغ ئەسپەکانیان کەوتە دەست موسوڵمانان". (إبن شداد) دەڵێ: "شەڕەکە لەبەرئەوە لەنیوەیدا پچڕا، چونکە سولتان چەند میرو لقێکی لەژێر فەرماندەی (سیف الدین یارکچ)دا بۆ پاراستنی بۆسەکە، لە نزیکەوە دانابوو، پێشی گوتن "ئەگەر بۆسەکە شکا، ئەوجا پەلامار بدەن"، کەچی ئەوان، سەرو دڵیان هەند گەرم بوو، نەگوێیان دا بە ئامۆژگاریەکەی سولتانو نەبە گەورەیی هێزی دوژمن، بێ پەروا نیشتنە سەر دوژمنو چنگ لەسەر شان هەڵیان بڕینو بەشانو ملی خوێناویەوە، کردنیان بە ناو دەوارەکانیاندا. ئەوجا سولتان بەدەرکەوت، بزانێ چی ڕووی داو، بۆچی شەڕەکە وەهای لێهات، کابرای مێژوونووسیشی لەگەڵدا بوو، پاشان بۆسەچییان بە مژدەی سەرکەوتنەوە گەڕانەوە" شەست خاچدروشمیان کوشتبوو، لە موسڵمانانیش ژمارەیێ کوژرابوونو، کە میر (أیاز المهراني و جاولی) لەناو کوژراوەکاندا بوونو، دوو سوارچاکی ناوداریش بەدیل گیرابوون" .

ئەوجا سولتان بە خۆشیەوە گەڕایەوە بۆ چادرگاکەی خۆی، ئەم بۆسەیە خاچدروشمانی گەلێ دڵگران کردو تەواوێ ترسی لە دڵیان خست، بە جۆرێ کە ریشاردی شێردڵ گلەیی ناردە سەر (الملك العادل)و داوای چاوپێکەوتنو کۆبوونەوەی لەگەڵدا کرد". [630]

وەنەبێ تەنها سەلاحەددین ئەم بۆسەو بۆسەدنانەوەی سەروبەر نابێ، بگرە میرانی هەرێمەکانی خۆیشی لەم پیلانانەدا هاوپشکیو بەشدارییان دەکرد. بەنموونە، خەڵکی حەڵەب لە ڕەمەزانی ساڵی"٥٨٦ ك /١١٩٠ ز"دا، بۆسەیەکی گەورەیان بۆ خاچدروشمانی میرنشینی "انطاكية"ی دراوسێیان نایەوە، چونکە ئەوان، واتە "خاچدروشمەکان"، کاتێ سەرگەورەی حەڵەب (الملك الظاهر) چووبوو بۆ "عەکا" تا لەگەڵ هێزەکانی باوکیدا بە شەڕو گەمارۆی "عکا"وە خەریك بێت[631]، لەم لاوە خاچدروشمان ئەوەیان بە هەلزانیو بە سەریەوە نەچوونو دەستدرێژیان کردبووە سەر شاری حەڵەب.

ڕوودانی بۆسە، چەند جارانیش لە گەمارۆکەی "عکا"دا ڕووی داوە، وەلێ هەر بەو شێوانەی کەباسمان کرد ڕوویانداوەو فەرقو جیاوازییەکی ئەوتۆیان نەبووە، بەلاّم جارێکیان سوپای ئەییوبی بۆسەیەکی ئەوتۆی گەورەیان نایەوە، مێژوونووسان ئەو شەڕە گەورەیەیان، کە لەو بۆسەیە کەوتەوە، ناویان نا "شەڕی بۆسەکە".[632] ئەوەتا (إبن شداد) کەخۆی لەو شەڕەدا بووەو بەچاوی خۆی دیویەتی، (عماد الکاتب) ئاسایی وەسفی دەکاو دەڵێ: لە(٢٢) مانگی شەووالی ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا سولتان هەوای بۆسەدانانێکی بۆ دوژمن کەوتە سەرو سووریش بوو لەسەری، هەر ئەو ڕۆژە کۆمەڵێ بۆسەزانی سوپای ئازاو قارەمانو سوارچاکی لێ جیاکردنەوە. ئەنجا فەرمانی دانێ شەو بکەونە ڕێ‌و خۆیان بەکەس نیشان نەدەنو دوژمن نەزانێ‌و بچن لەوێ لە دامێنی گردەکەی (عکا)ی گەمارۆدراو دوور لە سەربازگەکانی دوژمنەوە بۆسەیەکی گەورە بنێنەوە. ژمارەیێ لەوانەشی ڕاسپارد کەدەرچن، شەڕ بەدوژمن بفرۆشنو دوورەپەرێز تیربارانیان بکەن، بۆ ئەوەی ئەوانیش غیرەتیان بجوڵێ‌و هێرش بێنن. ئەوەی سولتان داوای کرد هەموویان بەجێ هێنا، ئیدی کە تیربارانەکەیان کرد، لەلای دوژمنەوە نزیکەی دووسەد سواری خاچدروشم[633]بەسەر ئەسپی ڕەسەنو چاکەوە، بەچەکەوە، بە هەموو سازو تەدارەکی جەنگەوە بۆیان هاتنو ڕاویاننان، لەبەرئەوەش کەکەم بوون، خاچدروشمان بڕیاریاندا نەگەڕێنەوە، هەموویان بگرن. ئەوانیش هەنگاو بەهەنگاو دەکشانەوەو کەمکەمەش شەڕیاندەکرد تاگەیشتنە بۆسەکە، جا ئەوجا، خۆت بگرە، هاتم، چەکدارانی بۆسە لێیان ڕاپەڕینو بەیەك دەنگ، کورە چەك بە ڕانەکەی، پەلاماریان دانو شەڕ بە وەرەی بەرزەوە بەردەوام بوو، ئەنجام خاچدروشمان تێك شکانو هەڵاتن، بەلاّم بۆسەچییەکان لەکۆڵیان نەبوونەوەو بەشمشێرو ڕم حەشریان پێ کردن، تا زۆرێکیان لێ کوشتنو باقیمەنی خاچدروشمان ناچار خۆیان دابەدەستەوە، ئەوانیش چەکیان کردنو خۆیانو ئەسپو ولاّغیان وەپێش خۆیان داو

[630] النوادر ٢٠٠، الفتح القسي، ٥٥٩ ـ ٥٦٠.

[631] ـ النوادر، ١٤٣.

[632] ـ النوادر، ١٥٠، الفتح القسي، ٤٤٨، الروضتين، ٢/١٨٠. مفرج الكروب، ٢/٣٤٤.

[633] ـ النوادر، ١٥١، الفتح القسي، ٤٤٨، وفي الروضتين ٢/١٨٠ (البرق الشامي، گوتوویەتی: چوارسەد سواربوونە).

بردیانن، سەرکەوتووان، خەبەرو مژدەی ئەم سەرکەوتنەیان گەیاندە سەربازگەی سەلاحەددین "لەوێش سەربازان کردیان بەشایی لۆغان‌و تەکبیر. سولتان بەرەو پیریان هات تا گەیشتە گردی (کیسان)[٦٣٤] و لەویٚ بۆ پێشوازیکردنی بۆسەچییان‌و چەرخەچییان ڕاوەستاو کەوتە سەیرکردنی خاچدروشمە دیلەکان، کە بەرپرسێکی سوپای فەرەنسی‌و بەرپرسێکی خاروباریان لە ناودا بوو پاشان فەرمانیدا بالبەست بکرێن‌و ڕەوانەی دیمەشق بکرێن.[٦٣٥] سەلاحەددین لەسەر سیاسەتی بۆسەو بۆسەکاری بەردەوام بوو، تا ئەو شەڕو کوشتارە دوورو درێژەی نێوان ئەوو خاچدروشمان کۆتایی هات‌و لەگەلٚ (ڕیشارد)دا ئاشتبوونەوەی (الرملة)ی مۆرکرد.

دووەم : هەلٚسوڕاندنی کاروباری شەڕو ئاشتی‌و بەدیل گیراوان:

١ـ ئەنجومەنی جەنگی سوپای سەلاحەددین :

شتێکی ئاساییە، سەرۆك‌و فەرماندەیەکی وەك سەلاحەددین، یاریدەدەرو هاوکاریشی دەبیٚ‌و، لە سیاسەتی جەنگ‌و پلانی سەربازی دانان‌و هەلٚسوڕاندنی کاروباری دەولٚەتیشدا، یاریدەی دەدەن، ئەوانە ئەنجومەنێکیان لیٚ سازدرابوو، وەك ئەم ئەرکانی سوپایەی کە لەم سەردەمەدا هەیە. ئەو ئەنجومەنە، ئەندامێکیان سەلاحەددین خۆی بوو کە خواسایی سەرۆکایەتی کۆبوونەوەکانی دەکرد. براکانیشی ئەندامی ئەنجومەنەکە بوون، بەتایبەتی (الملك العادل)، ئنجا کوڕە گەورەکانیشی، بەتایبەتییش (الملك الافضل علي)و (الملك الظاهر غازي)و برازاکانی، بەنموونە وەکو (تقی الدین عمر)و (شهاب الدین محمود الحارمي)، کە ئەکاتە خالٚی سەلاحەددین، هەروەها میرە گەورەکان‌و فەرماندە کۆنەکان‌و تازەکانیش، ئنجا (القاضي الفاضل)ی ڕاوێژکاری داناو، (بهاءالدین بن شداد)ی قازی لەشکرو (العماد الكاتب)ی مێژوونووس‌و بەرپرسی نامەو نامەکاریی شەڕو جەنگ‌و، (بهاءالدین قراقوش)و (سیف الدین المشطوب الهکاري)و فەرماندەی تری، بەنموونە وەك (ئەبوالهیجاء الهذباني)و (علم الدین سلیمان بن جندر)و (حسام الدین لؤلؤ)ی میری کەشتیگەلی میسرو، ئنجا خاوەن گوندو خاوەن شارو خاوەن قەلاٚو قایمکاری ناوداری، بەنموونە وەك (مظفر الدین گوگبری)و (شمس الدین ابن المقدم)و (عزالدین جوردیك)و مەلا (ضیاء عیسی الهکاري)، ئەوانە هەموویان ئەندامی ئەنجومەنی جەنگیی سوپای سەلاحەددین بوون.

مادامێکی ئەوانە هەموویان بۆ خزمەتی دەولٚەتی سەلاحەددین‌و سوپای سەلاحەددین هەلٚدەسوڕان‌و دەکۆشان، لەبەرئەوە یەکبەیەکیان دەیتوانی بەوپەڕی ڕاستی‌و بەبیٚ ڕیا ڕای خۆی بدرکێنێت. ڕاستیشت دەویٚ وەك ڕووداوو کارەساتی جەنگ‌و شەڕیش ئەوەی دەرخست کە. مەگەر بەدەگمەن.، دەنا دەنگی هیچکام لەوانە، لە دەنگی ئەوانی دی بەرزتر نەبووەتەوەو، گفتوگۆی تەنیا بۆ خۆی‌و بۆ کار لەسەلاحەددین کردن قۆرخ نەکردووە، هەرچەندیشە جاروبار، لە قسەی سەلاحەددین دەردەچوون. بە نموونە کاتیٚ کە سوپای ئەیبوبی کۆلٚی داو نەیتوانی بەرەڤانیی لە "عەسقەلان" بکا، ئەوان بەبیٚ ڕەزامەندی سەلاحەددین کاولیان کرد، ناچار ئەویش لەگەلٚیان ملی دا.

هەروەها کاتیٚ (بیت المقدس) غەزو کراو، پاش چەندین سالٚ سەلاحەددین ویستی سیستەمی بەرگریکردنی تێدا سازبدا، میرەکانی ڕازی نەبوون بچنە ناو شارەکەو، لەوە دەترسان وەك ئەوەی (عکا)یان بەسەربیٚ‌و گەمارۆ بدرێن، بەلاٚم لەگەلٚ ئەوەشدا هێشتا هەر ڕای سەلاحەددین بە گشتیی بەسەر ڕای ئەنجومەنەکەدا سواربوو، بەبیٚ ئەوەی کەللەشەقی‌و هەوای دیکتاتۆری بخاتەکار. هەمیشە ڕای ئەوانی وەردەگرت‌و گوێی بۆ شل دەکردن. بەلاٚم بەپێی باری بەرژەوەندی گشتی جارجار ڕای خۆی دەگۆڕی، بەبیٚ ئەوەی لەڕای ئەوان دەربچیٚ، سایان بە ڕای ئەوان قایل دەبوو، یانیش بۆ پاراستنی یەکێتی‌و یەکدەنگی ناوخۆیان زۆری لەسەر نەدەڕۆی. سەلاحەددین زۆرتر ڕاوێژی بە "الملك العادل"ی برای دەکردو بەبیٚ ئەو هیچی نەدەکرد. ئەگەر ئەو لە کۆبوونەوەی ئەنجومەندا دیارنەبایە لەدووی دەنارد، تا بزانیٚ ڕای ئەو

[634] تل کیسان: گردی کیسان: جێگایەکە لە لێرەواری (عکا)دایە، لە کەناراوەکانی شام. معجم البلدان، ٢/٤٣.

٨١ النوادر ١٥١ الفتح القسي، ٤٤٩. الروضتین، ٢/١٨٠. مفرج الکروب، ٢/٣٤٤ـ ٣٤٥.

چییەو چی بە باش دەزانێ، بەتایبەتیش لەسەر مەسەلە گەورەو گرانەکان.[٦٣٦] ڕاستیشت دەوێ ئەم پێداگرتنە سووربوونەی سەلاحەددین لەسەر وەرگرتنی ڕای براکەی، لە مەڕ کاروباری دەوڵەتو، ئەم سەروەر نامە بۆنووسینەی هیچ بڕیارێك نەدانەی تا وەلامی ئەوی بۆدێو، بەکارنەخستنی هیچ بڕیارێکش تا ئەو نەڵێو، ئەو نەیکا، ئەمانە هەمووی بە گران نیشتە سەر سەلاحەددینو، هەلێکی زۆری بۆ سوودی دەوڵەتو غەزا ڕەخساوی لە کیس سەلاحەددین دا،[٦٣٧] مێژوونووسێکیش گواستنەوەی (الملك العادل) لە میسرەوە بۆ حەلەب لەساڵی (٥٧٩ك/١١٨٣ز)دا بەوە لێکدەداتەوە کە سەلاحەددین حەزی کردووە براکەی هەمیشە لێی نزیك بێت چونکە بەبێ ڕاوێژی براکەی هیچ بڕیارو فرمانێ ناخاتە بەرکار[٦٣٨].

وابزانم یەکەم کۆبوونەوەی گرنگ کە ئەنجومەنەکەی سەلاحەددین سازیدا.. وەك لە سەچاوەکانیشدا هاتووە. کەوتە ساڵی (٥٦٧ ك/١١٧١ ز)ەوە، لەسەر ئەوەبوو کە نورەددین خولیای چوونە میسری کەوتبووە سەر، تا سەلاحەددین لە میسر دەربەڕێنێ. ئەوکات، سەلاحەددین جێگری نورەددین بوو لە میسر، چونکە سەلاحەددین. بەپێی قسەی (إبن الأثير)و مێژوونووسانی دیکەش کە هەر لە زمانی ئەوەوە دەیگێڕنەوە. نەیویستووە لەگەڵ نورەددیندا لە نزیك(الكرك)ەوە کۆببێتەوە، کەپێشتر بڕیاریان وابووە، لەوێ یەکتربیبنن و پێکەوە کۆبوونەوە بکەن. ئەوەبوو، سەلاحەددین لەبەر نالەباریی دۆخی میسر، گەڕایەوە بۆ میسر، یان سووسەی ئەوەی کردبوو کەنورەددین لایدەداو نایەڵێ لە میسر بمێنێ. جا کاتێ ڕۆڵەکانی بنەماڵەی ئەییوبی و دۆستو لایەنگرانیان ئەم نیازخراپییەی نورەددینیان بۆ ئاشکرا بوو، کۆبوونەوەیەکیان سازدا، سەلاحەددینو (نجم الدين ايوب)ی باوکیو (شهاب الدين محمود بن تكش الحارمي)ی خاڵیو (تقي الدين عمر)ی برازایو کەسانی دیکەشی تێدا ئامادەبوونو، سەلاحەددین لەسەر بەر لە نورەددین گرتن کە نەتوانێ بەرەو میسر لەشکرکێشیی بکا، لەگەڵیاندا کەوتە ڕاوێژو گفتوگۆ. دیارترینی قسەکەری ئەنجومەن (تقي الدين عمر) بوو کە داوای شەڕو بەگژداچوونی نورەددینی کرد، وەلێ باوکی سەلاحەددین خەڵکەکەی هێورکردەوەو هەند بەئاوەزو ئەقڵ هاتە گوفتار، هەموویان عاجباتێیان لێ دەهات[٦٣٩].

لە (ربيع الاخرى ساڵی ٥٧٥ك/١١٧٩ز)دا کە خاچدروشمان لەقەلای قایمکاری (بيت الاحزان)[٦٤٠]دا، خۆیان قایم کردبوو، کردبووشیان بە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر سوپای ئەییوبی، سەلاحەددین لەنزیك ئەو قەلایەوە کەوتە ڕاوێژکردن لەگەڵ فەرماندەکانیدا. سەلاحەددین داوای لە دوژمن کرد، قەلاکە بڕوخێننو سەد هەزار دینار لە پاداشتدا وەربگرن، دوژمن قایل نەبوو، "سوڵتان، میرانی دۆستو برادەرانی خۆی خڕکردەوەو فەرمان بەدەستو ڕاوێژکارانیشی بانگ کرد"،[٦٤١] ئنجا مەسەلەکەی تێگەیاندن، ئەوان ڕایان وابوو پارەکەیان بۆ زیاد بکا. ئەوجا ناردیە سەر (تقي الدين عمر) لە شاری (حماه)و داوای لێکرد ڕای خۆی بڵێ، (تقي الدين عمر)یش لە وەلامدا، گوتی: ئەو پارەیە بدەی بە سەربازەکان چاکترە، دنەیان بدە، بچن بۆ غەزاو هەوڵبدەن قەلاکە بڕووخێنن، سوڵتان بە قسەی ئەم برازایەی خۆی کردو،

---

[636] الروضتين، ٢/٥٢. د. سعداوي، تأريخ الحربي، ص١٧٨. Lane - poole, A History of middle age, london , 1901 , p,196.

[637] الروضتين، ٢/٥٢.

[638] ـ ن، م، ص. وانظر د. سعداوي، جيش مصر، ص٣٧. نقلا عن العيني، ج١، ق١ ، ص٨.

[639] ـ الكامل، ١١/ ٣٧٢ـ ٣٧٣. التأريخ الباهر، ، ١٥٨ـ ١٥٩. وانظر الروضتين، ج١، ق٢، ص٥١٩. مفرج الكروب، ٢٢١/١ـ ٢٢٢. الذهبي، العبر، ١٩٥/٤، ١٩٦.

[640] ـ بيت الأحزان: شارۆچکەیەکە لە نێوان دیمەشقو کەناراوەدا. ئەو ناوەیان بۆیە لێناوە، گوایا ماڵی یەعقوب لەوێ بووە، کاتێ یوسفیان لێ دابڕی. فەرەنگ ئاوەدانیان کردەوەو قەلایان لێدروست کرد، معجم البلدان ٥١٩/١..

[641] ـ مضمار الحقائق، ٢٤.

سوپای ئەییوبی سەرکەوت و (بیت الأحزان)یان کاول کرد.[642] ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە سەلاحەددین، گەلێ جار، بەبێ ڕاوێژکاریی هاوسەنگەرانی، بەتەنیا ملی لە هیچ ئیشێ نەدەنا، نەخاسمە ئەو ئیشە گرنگانەش کە سەلامەتیی وڵاتی مسوڵمانانی لەسەر دەوەستا. ئەنجومەنی ڕاوێژکاریی سەلاحەددین، جارێکی تریش بۆ لێکۆڵینەوەی داواکارییەکانی موسڵ کۆبوونەوەی سازدا، چونکە ئەتابەکی سەرگەورەی موسڵ، (عزالدین مسعود) لە ساڵی (٥٨١ ك/١١٨٥ ز)دا شاندێکی ئافرەتانی تەلاری شاهانەی ناردبوو، داوای دەکرد شەڕی نێوان هەردوولا بووەستێ، بەڵام ئەنجومەن لەم کۆبوونەوەیەدا بڕیاری درێژەپێدانی گەمارۆی سەر موسڵی تازەکردەوە[643].

بەناوبانگترین کۆبوونەوەی ئەم ئەنجومەنە، ئەوە بوو کە لە شەووالی ساڵی (٥٨٣ ك/ ١١٨٥ ز)دا لە نزیك شوورە بەرزو قایمکارەکەی شاری (صور) سازیدا. لەم کۆبوونەوەیەدا سەلاحەددین داوای تەگبیرو ڕاوێژی لێ کردن، چی بکەن و چی نەکەن، چونکە شارەکەی بۆ نەدەگیراو، شوورەکەی زۆر قایم بوو. پێیان گوت: "ئەم شارە قایمکارە، سێ لای دەریایەو ئاو لەهەردوو شانەوە دەورەی داوە، لە باری ڕانییش کەندڕکراوەو، قووڵ دەستی لێداگیراوەو کراوە بەسەنگەر ... بڕیاری ڕاست و دروستیش ئەوەیە، ئامێرو ئامرازی چاکی بۆ دەستەبەر بکرێت، مەنجەنیقی لێ بچێتە پێش و قولەو تاوەرو دەبابەی لێ دامەزرێ..."[644]

ئەندامانی ئەنجومەن کەوتنە لێکۆڵینەوە چی بکەن باشە، بۆ کەوی کردنی ئەم شارە غەزرییەی مل نادا بەلەشکری سەلاحەددین و، نیازی وایە هەتا هەتایە پەنجەپەنجەی لەگەڵدا بکا. ئەنجومەن بوو بە دوو گروپ، گروپێکیان، دەیانگوت: (صور) بە جێ بێڵین و بڕۆین و وازی لێ بێنین باشترە، کوژراوو بریندداری زۆرمان داوە، ئەرکومەسرەفیشمان داویە لە کزیو نەماوەو لەشکریشمان جاڕس و بێزاربووە، وا زستانیش هات. لە هەمووی باشتر ئەوەیە گەمارۆکەی لەسەر لابدەین و بۆ بەهارێ بگەڕێینەوە سەری. "ئەم ڕاو تەگبیرە، میرە دەوڵەمەندەکان دەیانکرد، پێدەچێ، لەوە ترسابن سوڵتان قەرزیان لێ بکاو ئەرك و مەسرەفی لەشکرو لەشکرگاو گەمارۆکەی پێ دابین بکات، چونکە گەنجینەگەلی دەوڵەت و " بیت المال"یش درهەم و دیناری تێدا نەمابوو".[645]

گروپی دووەم: کە بریتی بوو لە سەلاحەددین و لەخواترسانی، وەك مەلا (ضیاءالدین عیسی الهکاری)و (حسام الدین طمان)و (عزدین جوردیك النوري). کە ئیمان و ئازایەتی و خۆش ڕەوشتیی بە هەردوو دەست، توند گرتبوو.[646] ئەمان ڕایان وابوو، درێژە بە گەمارۆکە بدەن و شارەکە تەنگەتاو بکەن، تا کۆڵ دەدا.[647] ڕاوێژو گفت‌وگۆ زۆری خایاند، پاشان سەلاحەددین دیتی، ڕای زۆرینە ئەوەیە گەمارۆکە لابدرێ، چونکە مانەوەی بەبێ شەڕ، بێ مانابوو.. ناچار بارو بارگەیان لێ بەست و چۆڵیان کردو ڕۆیشتن. "سەلاحەددین لەکۆتایی شەووالی ڕێکەوتی یەکی کانوونی یەکەمدا، جێی هێشت و چوو بۆ (عکا)و سەربازانی هەموو ناردنەوە بۆ وڵاتی خۆیان، بۆ زستان لە ماڵی خۆیان پشوو بدەن و، بەهارێ بگەڕێنەوە... سەلاحەددینیش، خۆی و ئەڵقەکەی لە (عکا) مانەوە..."[648]

بەمانەدا، سەلاحەددینمان بۆ دەردەکەوێ، کە هەرچەندیشە لەگەڵ ڕای زۆرینەدا نەبووە، لێ ڕای خۆی داوەتە پاڵیان. ڕەنگە ئەوەشی لێکدابووبێتەوە، کە ئەگەر بێت و گەمارۆکە بەردەوام بێ، دوور نییە هەندێ لە میرەکان بکەونە سەرکێشی و، فەرمانەکانی بشکێنن، نەخاسمە جاڕسیش بوو بوون و بەو زستانە ساردو قوڕو قوڕاوەی کەنار دەریایە

---

[642] ـ سنا البرق الشامي، ١/٣٣٣ـ ٣٣٥. الكامل، ٤٥٥ـ ٤٥٧. الروضتين، ٢/١١ـ ١٣. مفرج الكروب، ٢/٨١ـ ٨٥. البدايةو النهاية، ١١/٣٠٣ـ ٣٠٤.

[643] الكامل، حوادث ٥٨١. زبدة الحلب، ٢/١٨. الروضتين، ٢/٦٤. مفرج الكروب، ٢/١٧٠ـ ١٧١.

[644] ـ الفتح القسي، ١٥٧.

[645] ـ الكامل، ١١/٥٥٦.

[646] ـ الكامل، ١١/ ٥٥٧.

[647] ـ الروضتين، ٢/١١٩.

[648] ـ الكامل، ١١/٥٥٦ـ ٥٥٧. الروضتين، ٢/١٢٠.

ئازووقەشیان دابووی لەکەمیو بەشی نەدەکردن. لەگەڵ ئەوەشدا لابردنی گەمارۆی (صور)، پیاوچاکانی لە خواترساوانی سوپای سەلاحەددینی نیگەران کرد .

کاتێکیش خاچدروشمان شاری (عکا)یان لەگەمارۆدا، ئەنجومەن جارەهای جار بۆ ڕاو تەگبیر کۆدەبوونەوە. (إبن شداد) دەڵێ: سەلاحەددین لە (٢٩)ی شەعبانی (٥٨٥ك/ ڕێکەوتی (١٣)ی تشرینی دووەمی (١١٨٩)دا، میرەکانو ڕاوێژکارانی خڕکردنەوە، داوای لێ کردن گوێی لێ بگرن. (إبن شداد)یش لەگەڵیان بوو، ئەوجا گوتی: "بەناوی خواو سوپاس بۆ خوا... باش بزانن، ئەمە دوژمنی خوایەو دوژمنی ئێمەشە، وا لە وڵاتەکەمان خۆی داکوتاوە، چارمان نییە دەبێ هەڵیکشێینو خواش ئەو ئەرکەی لەسەر ئێمە فەرز کردووە. ئێوەش ئەم سوپایەمان دەبینن، بە تەمای کۆمەکی کەس نیین، لە (الملك العادل) بەو لاوە، ئەو دەمانگاتێ، ڕای تەواوی من ئەوەیە لەگەڵیان بیبڕمەوە، ئێوەش هەریەکەتان چیی پێ باشە با بیڵێ".

ئەوجا ئامادەبووان کەوتنە گفتوگۆو ڕادەربڕینو، هەریەکە لەلایەکەوە پەیڤی داو قسەی خۆی کرد، ئەنجام لەسەر ئەوە پێکهاتن کە بەرژەوەندیی لەوەدایە سوپاکەیان بکشێتە دواوە بۆ (تل الخروبة)، کە گردێکە بەسەر (عکا)دا دەڕوانێ، سوپا لەوێ چەند ڕۆژێ بمێنێتەوەو شانو باڵیان بحەسێتەوەو بێنەوە سەرخۆ، چونکە تەواوێ ماندوو و کەشەنگن، قارسو بێزارن، ئەگەر ئەم ئیشەیان بە زۆر پێ بکرێ، ئەنجامی باش نابێ، ئەمە پەنجا ڕۆژە چەك لە شانو لەسەر پشتی ئەسپ دانەبەزیون، ئەسپەکانیش لەلغاو جارەسو پەرێشانن، بێزارن. ئەگەر کەمێ بحەسێنەوە ورەیان تازە دەبێتەوە. (الملك العادل)یش دەگاتە جێو ئەویش ڕای خۆی دەداو لەگەڵمان دەست دەکا بەئیش. جگە لەوانە سەلاحەددین خۆیشی دڵ گران بووە، هەند زۆری لەخۆی کردووە، هەند بەچەکەوە ماندوو بووە، هەند بیرو هۆشی بە ئەندێشە بووە، پێویستی بەحەسانەوەیە.[649]

هەروەهاش، سەلاحەددین پرسو ڕای بەبرادەرو دۆستانی کرد، کاتێ ئەڵمانەکان بە هەڵمەتێکی گەورەو بە خێراییو دەستو برد، وڵاتی ڕۆمیان داگیرکردو گەیشتنە(انطاكية)و لەساڵی(٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) یشدا بەرەو باشوور کشان، "بڕیاریان دا، چەند لەشکرێ بنێرنە سەر ئەو وڵاتەی کە هێزەکانی ئەڵمانی پێدا دێتو خۆیشی بە باقیمەنی سوپاکەیەوە بە گژ ئەم دوژمنانەدا بچێ، ئیدی ئەوە بوو، (ناصر الدين ابن تقى الدين عمر)ی سەرگەورەی (منبج)و، (عزالدين إبن المقدم)ی سەرگەورەی. كفرگاب و بعرين. و (مجد الدين بهدا مشاه)ی کوڕی سەرگەورەی. بعلبك. و، (سابق الدين عثمان)ی سەر گەورەی. شیزر. و، کەسانی دیکەش هەموویان کەوتنەڕێ".[650]

ئیدی بەو جۆرە، کەی سەلاحەددین بەپێویستی زانیبا ئەنجومەن کۆدەبووەوە. ئەوەبوو کاتێ کە(كنذ هري) لە جمادي الاخرة. ی ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)دا گەیشت،[651] بۆ ئەوەش کۆبوونەوەی سازداو کاتێکیش لە مانگی شەعبانی ساڵی(٥٨٧ك/١١٩١ز)دا [652] بەرەو ئەسقەلان کەوتنەڕێ، جارجار کۆبوونەوەی سازدەدا. نەك هەر ئەوە، بگرە لە نامەو نامەکارییشدا لەگەڵ خاچدروشمان، "پیاوماقوڵو کەسانی بە هزرو ڕای، بانگ دەکردو، بۆ چۆنیەتی وەڵامدانەوەیان پرسو ڕای پێ دەکردن"[653]

لە شەعبانی هەمان ئەو ساڵەشدا، کە لە (أرسوف) لەبەر دوژمن هەڵاتن، سوپا، ڕوو لە (الرملة) بەرەو ئەسقەلان کەوتە ڕێ. "میرەکانی خڕکردەوەو پرسی پێکردن، چی بکاو چی نەکا، گوتیان، ئەم شارە کاول بکە، خۆدیت بەچاوی خۆت، دوێنێ چیمان بەسەرهات.. ئەگەر فەرەنگ بێنە سەر ئەسقەلانو ئێمەش بەرەڤانی لێبکەین، ئەوە، لەو بارەدا هیچ گومانی

---

649 ـ النوادر، ١١٤. الفتح القسي، ٣٢٢ـ ٣٢٤. الروضتين، ٢/١٤٦. مفرج الكروب، ٢/٣٠٤ـ ٣٠٥.

650 ـ النوادر، ١٢٦. الفتح القسي، ٣٩٣ـ ٣٩٤. الروضتين، ٢/١٥٥ـ ١٥٦. مفرج الكروب، ٢/٣٢٤.

651 ـ النوادر، ١٣١. الفتح القسي، ٤١٣. الروضتين، ٢/١٥٩.

652 ـ النوادر، ١٧٨.

653 ـ النوادر، ٢٠٣ـ ٢٠٤.

تێدا نییە شەڕمان لەگەڵدا دەکەن، تا دەرمانکەن و خۆیان بێنە ناوی. جا ئەگەر هات و ئێمە، وەهامان کرد، ئەوە هە... هەمان هەڵەی شاری (عکا)مان بەسەردێ و، بەرگەی ناگرین، نەخاسمە بە گرتنی شاری (عکا)و بردنی چەکەکانمان خۆی بەهێزتر کردو، ئێمەش بەو دۆڕان و زیانە زۆرەوە هاتینە کزی و لاوازی". [٦٥٤]

بێگومان ئەمە ڕایەکی ژیرانەو بە ئاوەزبوو، هەرچەندیشە سەلاحەددین، وەك. (إبن الاثیر) دەڵێ. ملی نەدەدا شارەکە وێران بکرێ، لە زمانی(إبن شداد)ەوە دەگێڕنەوە، گوتوویەتی: کاتێ دەست کرا بەتێکدانی شارەکە"سەلاحەددین گوتی: بەخوا قەسەم، پێم خۆشترە هەموو منداڵەکانم لە دەست بدەم و بەردێ لەم شارە بە هەدەر نەدەم، بەڵام ئەگەر خودا، بۆ بەرژەوەندی موسوڵمانان، ئیشەکەی بەو بارەداخستبێ، ئەوە، من چی دەتوانم بکەم و چیم پێ دەکرێ". [٦٥٥]

ئەنجومەن دانیشتنێکی گرنگی سازدا، ئەوە، دوا دانیشتنی ئەنجومەن بوو. ئەوەبوو کارەسات و ڕووداوی یەك بەدوای یەکدا ڕوویان دابوو، پەیماننامەی ئاشتبوونەوەش لەگەڵ خاچدروشماندا مۆرکراو ڕیشارد شێردڵیش خاکی فەلەستینی بەجێ هێشت و، دوا جاریش، سەلاحەددین خۆیشی مرد. ئەم دانیشتنە گرنگە لە (١٩)ی جمادی الاخرەی ساڵی(٥٨٨ك/ حوزەیرانی ١١٩١ز)دا بەسترا، کاتێ کە خاچدروشمان سوور بوون لەسەر ئەوەی بچنە (بیت المقدس)، میرەکان لەم کۆبوونەوەیەدا ئامادەبوون. میر (ابو الهیجاء السمین) نەخۆش بوو، بە کولەمەرگی گەیشتە کۆبوونەوەکەو لە نزیك سەلاحەددینەوە لەسەر کورسییەك دانیشت.. (سیف الدین المشطوب)یش. کە تازە، لە دیلێتی بەر بووبوو، ئەویش هات. میرانی (الاسدیة)ش هەموویان ئامادە بوون، ئەوجا سەلاحەددین داوای لە(القاضي إبن شداد)ی مێژوونووس کرد کە بە وتاری (چاکەی غەزاوە) دەست پێ بکا، پاشان ماوەیەك ئەنجومەن کرو بێدەنگ بوون، "هەر دەتگووت حەپەساون"، ئەوجا سەلاحەددین گوتاری خۆی دەستپێکردو گوتی: "دەبێ چاك ئەوە بزانن کە ئێوە سوپای ئیسلامن و هێزی ئیسلامن، خوێنی موسوڵمانان و ماڵ و موڵکی موسوڵمانان و ڕۆڵەکانیان بەویژدانی ئێوەوە بەستراوە. ئەم دوژمنەش لە ئێوە بەولاوە کەس نییە بەر سنگی بگرێ، خۆ ئەگەر. خوانەخواستە. بابدەنەوەو پشتیان تێ بکەن، ئەوا وڵاتەکەتان لێ بزر دەکەن. هەر خۆتان بەرتان لێگرت و پارەی (بیت المال)تان وەرگرت. موسوڵمانانی وڵاتانی دیکەش چاوەڕێی هیممەتی مەردانەتانن. سڵاوی خواتان لێبێ" [٦٥٦]

(الأمیر المشطوب) بۆ وەڵامدانەوەی سوڵتان. هەستاو گوتی: "گەورەم، ئێمە مەملوك و بەندەی تۆین. هەر خۆیشت بە خێوت کردووین و گەورەت کردوین و شان و شەوکەتت پێ داوین و بەخشش و خەڵاتت بەسەرماندا دابارندو، دەوڵەمەندت کردین. لە کەللەو مل و گەردن زیاتر شك نابەین، ئەوا خستمانە ژێر دەستت. قەسەم بەخوا، کەسمان، ناگەڕێینەوەو هەتا مردن لە دووتین." ئنجا هەموویان بۆیان سەندەوە. سوڵتان گەلێ خۆشحاڵ بوو، دڵی فێنك بووەوە. [٦٥٧] کەچی، میرەکان، هەندەی نەبرد، پەشیمان بوونەوەو، فەرمانی سوڵتانیان پشت گوێ خست و لەوە دەترسان لە قودسیش وەك دەردەکەی (عکا)یان بەسەر بێ. دیارە سەلاحەددین لە هەموو ڕووداوو کارەساتێکدا، ڕاو ڕاوێژی بە هەڤاڵانی کردووەو جارجارەش ڕای خۆی خستۆتە پاڵ ڕای ئەوان و، جارجارەش بە نابەدڵی و بە ناچاری لە گەڵیاندا ڕایکێشاوە، لەبەر بەرژەوەندی موسوڵمانان و لەبەر ڕەزامەندی خەڵك و ڕێزگرتنی میرەکانی، بەڵام هەندێ جار ئەم نەرمییە، بۆی بەگران دەوەستاو، میرگەلێ لە میرەکانی خۆی. وەك لەمەودوا دەیبینین. بەرپەرچیان دەدایەوەو لێی یاخی دەبوون.

٢ـ پلان و شێوازەکانی شەڕو کوشتار:

بێگومان لەشکرێ کاروباری خۆی ڕیك نەخاو، خاروباری خۆی ئامادە نەکاو پلانی پێویست بۆ ئایندەی دوورو نزیك دانەنێ، ناتوانێ بە سەر دوژمندا بداو بکەوێتە جەنگەوە. لەشکر نابێ بەشێوەی بێ نیزامی و کوێربەکوێری هەڵسوڕێ و ببێتە مایەی شڵەژان و لێکترازانی ڕیزەکانی خۆی . وەلێ چ سوپای سەلاحەددین، زۆربەی میران و

654 ـ الکامل، ١٢/٧١ـ ٧٢.

655 ـ النوادر، ١٨٦، بنۆڕە: مرآة الزمان، ٨/٤١٠. الروضتین، ٢/١٩٢. وفیات الأعیان، ٧/١٩٨. مفرج الکروب، ٢/٣٦٩.

656 ـ النوادر، ٢١٦. الروضتین، ٢/١٩٨ـ ١٩٩. مفرج الکروب، ٢/٣٨٦.

657 ـ سەرچاوەکانی پێشتر ناومان بردن، سەیری ئەمەش بکە: Lane – poole. saladin p. 341. stevenson, p, 282.

سەربازەکانی، زۆرتر دڵیان هەر بەلای غەزاوە بووەو هەر بە هیوای غەزا کەللەیان گەرم بووەو هێرشیان بردووە، ئەم گیانی غەزایە، کاری لە کاری نیزامو پلان زیاتر بووە.[٦٥٨]

ئامانجی بەرزو پیرۆزی سوپای سەلاحەددین لە شەڕی خاچدروشمان ئەوە بووە کە ئەو داگیرکەرانە لە کەناراوەکانی شام، کە لەوپەڕی باکوورییەوە، لە (أنطاكية)وە داگیریان کردبوو، تا دەگاتە ئەوپەڕی باشوور، تا ئەسقەلان، دەریان بکاو لە هەندێ شوێنی ناوەوەش، بە نموونە لە (بيت المقدس)و (الكرك، الرها، حارمو طبرية)و جێگای تریش وەدەریان بنێ. موسوڵمانان، بەر لە سەلاحەددینیش هەندێ لەم جێگایانەیان ئازاد کردبوو، ئەوەبوو (عماد الدين زنگیو نورەدین مەحمود)ی کوڕی لە وچانێکی بەخۆهاتنەوەیەکدا کەمێ خۆیان ڕێك خستو دەستیان لە دوژمن وەشاندبوو، بەڵام لەسەردەمی سەلاحەددیندا، موسوڵمانان ڕێکخستنێکی پێشکەوتووتریان بەخۆیانەوە دیو، خۆیان بۆ غەزا دەکوتا.

ئامانجی ستراتیژی جەنگ، سەردەمی بنەماڵەی ئەیووبی، ئەوەبوو، ئەو خاکە ئازاد بکەن کە خاچدروشمان، لە دوادواییەکانی سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەیەمی زایینییەوە داگیریان کردبوو. جا، بۆ وەدەست هانینی ئەم ئامانجە، سوپای ئیسلام، ڕێگاو شێوازی جۆربەجۆری گرتەبەر، چ بە دەستەو یەخەو پەلامارو، چ بە لاوازکردنی باری ئابووریو دەروونی دوژمنو مۆڵ پێدانی لەو قەڵاو قایمکارانەدا کە خۆیان تێدا قایم کردبوو. لەسەردەمی سەلاحەددیندا، تاکتیکی زۆرترو جۆربەجۆریان بۆ وەگیرهێنانی دوژمن دەخستە کار. ئەم زاراوە تازەیەی(ستراتیجی Strategy)یەش، هونەری لەشکرکێشیو، دیارکردنی جێگای لەباری بەر لە شەڕو دوای شەڕو، بەسەر نەبەردەکانی شەڕدا دابەشکردنی سوپا، بەپێی گرنگی جێگاکانو، دابینکردنی پێداویستیی ماوەی دووروودرێژو ڕەچاوکردنیشی لە وەختی ئاشتیو تەباییشدا، ئەمانە هەموویان دەگرێتەوە، واتا مەبەست لە ستراتیجی فەرماندەییەکی پڕ هونەری هەموو کاروباری جەنگە.

بە هونەری هێنانو بردنی هێزەکانو هاودەنگیی کاتی شەڕو، ڕێکخستنی کاتی هەڵمەتو کاتی بەرەڤانی، دەگوترا تەکتیك (Tactic)، کە دەبوو بەپێی پلانێك بەڕێوە بچیو، فەرماندەی گشتییش ئاگای لێ بێ. تەکتیك هونەری فەرماندەکردنی لەشکرە لەکاتی شەڕدا. مێژوونووسانی ئیسلام پێیان دەگوت: (تەیارو ئامادەکردن)، مەبەستیشیان لە ڕێکخستنی سوپاو بەشەکانی سوپا بوو، لەپێش شەڕو لەکاتی شەڕیشدا. ئامادەباشی (التعبئة)، واتا ڕێکخستن، یان مۆڵدانی هێزەکانو ئامادەکردنیان بۆ شەڕو فەراهەمکردنی هەموو پێداویستییەکانیان.[٦٥٩]

ئامادەباشی، سیاسەتی ڕۆژانەی ماوەکورتیش دەگرێتەوە کە بۆ لاوازکردنی دوژمن پێڕەو دەکرێ. بەنموونە، یەکەو ڕاست وەدیهانینی چەند ئامانجێکی کەمو، بەردەوام وەدەستهانینی ئەم کەمە ئامانجانە، دوژمنی پێ ماندوو دەکرێو هەمیشە هەر شپرزەو لە ترسی کارەساتی ناکاودا دەبێ، واتا ئامادەباشیی چاكو بەردەوام، دوژمن دەتۆقێنێو لە ورەی دەخا. سەلاحەددین ئەمەی باش دەزانی. لەبەرئەوە سوپای سەلاحەددین، هەمیشە ئامانجی گەورەی رزگارکردنی ئەو هەرێمو ناوچانە بووە کە خاچدروشمان داگیریان کردبوو، بەڵام ئامادەباشیی خۆی بەردەوام ئەنجامدەداو، لە کەلێنو کەلەبەری لاوازی دوژمنیش سوودی زۆری وەردەگرتو هەلی هەڵنەدەبوارد.

پلانی سەربازی سەلاحەددین بەتەنیا داینەدەڕشت. ئەو ویڕای ئەوەش کە فەرماندەیی سەرەکیی سوپای بەدەستەوە بوو، بەڵام ئەنجومەنە ڕاوێژکارەکەی یاریدەی دەدا. (ارمان) دەڵێ: ئەگەر فەرماندار بەردەوام مشتومڕی لەگەڵ دوژمندا ببێ، ئەوە لەوبارەدا سەرکەوتنی زامنە. خۆ ئەگەر هاتو ئەو مشتومڕەی لەگەڵ دوژمندا، نەما،[٦٦٠] ئەوە لەوبارەدا بەدووری مەزانە تێدا بچیو بشکێ. تیپی چەرخەچی، لەو مشتومڕەدا ڕۆڵێکی گەورەی دەگێڕاو هەمیشە وەك ئەڵقەیەکی پێوەندی وابوو لەگەڵ دوژمندا.

سوپای ئەییوبییان، جاروبار جۆرە کارێکیان دەکرد، کە دەتوانین ناوی بنێین تەکتیك. جۆرێ لەو فڕوفێڵو تەکتیکەی

---

658 بنۆڕە: محمد خالد، قصة التعبئة، ص ٤٥.

659 ـ بنۆڕە: عبدالرؤوف عون، الفن الحربي، ص٢٠٦.

660 ـ ... ٢٢١ oman .Ahistory of the art of war.p.

بۆ مایەپووچکردنی دوژمن، کە لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز)دا[661] لە شەڕەکەی (بيت الاحزان)دا خستیانەکار، ئەوەبوو کە سەلاحەددین فەرمانی بەسەربازەکانی دا ڕەزو باغی زەویەکانی (صفد) لە نشێوییەکانی ئوردندا، سەر لەبەر ببڕنەوەو فەرمانیشی پێدان حاصلات و بەروبوومیشیان بدروونەوە.[662] مەبەستی ئەوەبوو، باری ئابووریی دوژمن نالەبار بکاو نەیەڵێ سوود لە میوەو ترێو دارو تەختە ببینن و لەو خەلەو دانەوێڵەیەش بێبەش بن، کە ئەوەبوو سەربازان درووویانەوە.

ئەم جۆرە ڕەوشە، زۆرجاران و بەبۆنەی جۆربەجۆرەوە ڕووی داوەتەوە، (محمد بن تقي الدين عمر الايوبي)ی مێژوونووس دەڵێ: سوڵتان چەند لەشکرێکی هەڵبژاردو، لە بەرایی ساڵی(٥٧٨ك/١١٨٢ز)دا بەرەو (الكرك) کەوتنەڕێو پاش چەند ڕۆژێك گەیشتنەجێو، سەیری کرد، فەرەنگێکی زۆرو زەبەنی لێیە، "لە نزیکیانەوە دابەزیین و تەنگەتاومان کردن، جێگامان پێ لەق کردن، تا ناچار بەدیوارەکانەوە نووسان. ئەوجا تەپمان دایە سەریان و یەخسیرمان کردن، ڕەزو باغمان بڕینەوەو ئاژەڵمان لە دێبەرو زەراعەتیان بەردا."[663]

کە خۆیشیان بۆ شەڕە گەورەکەی (حطين) تەیارو ئامادەکردو بەرەو قەڵاکاری (الكرك) کەوتنەڕێ، هەر بەو جۆرە ترسیان لە دڵی خەڵکەکەی ناو، هەرچی لەدەورویشتیدا بەردەستیان کەوت، هەموویان بردو ئاژەڵیان لەزەرعەتیان کردو ڕەزو مێوو داروباریان بڕین، ئەوجا بەرەو قەڵاکاری. الشوبك. ملیان ناو، ئەوەی لەوێ کردیان لێرەش کردیان.[664] (العماد الكاتب) دەڵێ: فەرەنگەکان بە لەدەستدانی ترێو زەیتوونەکەیان گەلێ دڵگران و جەرگبڕاو بوون.[665]

تەکتیکی ئاوشکاندن و ئاوبەستن، تینی زۆری بۆ دوژمن هێناو لە ورەپێ بەردان و تێکشکاندنیدا ڕۆڵێکی زۆر گەورەی گێڕا. ئاشکرایشە کاتێ سوپای ئەییوبی لەشەڕەکانی (حطين)دا، دەستی بەسەرچاوگەکانی ئاودا گرت، بووە هۆکارێ لە هۆکارەکانی بەزینی دوژمن، کاتێ "ڕێگای چاوگ و سەرچاوەکانی ئاوی لێ گرتن[666] لە تینووادا خنکان".[667] سوپای ئەییوبی لە ساڵی "٥٨٧ك/١١٩١ز"دا، هەندێ لەچاوگەکانی ئاوی قودسی زەهراوی کرد تا، وەك شاری (عكا)[668] قودسیش نەکەوێتە ژێردەستی دوژمن. ئاوەکانیشیان بە ماددەی زەرنیخ زەهراوی دەکرد، یان کەلاکی ئاژەڵ و شتی پیسیان تێ دەهاویشت.[669]

شێوازی هێرشی خێراو هەڵمەتی لەناکاو کە دوژمن لەپڕ بێ ورە بکاو نەتوانێ دەست بکاتەوە، ئەمەش پلانێ بوو لە پلانەکانی جەنگ و بە ئاشکرا لە ساڵی (٥٨٣-٥٨٤ك/١١٨٧-١١٨٨ز)دا پێڕوکراو ئاسەوارەکانی دیارن، کاتێ کە سوپای سەلاحەددین بە سەرکەوتنەکەی شەڕی (حطين) دانەکەوت و وازی نەهێنا، دەستی کرد بەشەڕی خێراو هەڵمەتی لە پڕ، تا دوژمن نەتوانێ لە یەك شوێندا خڕببنەوەو هێزێکی گەورە دروست بکەن. پلانی سەلاحەددین ئەوەبوو دوژمن ناچار بکا، لە هەرلایێ سەربازگەیێ بۆ خۆی دابنێ، ئەوجا ئەمیش، کامنی کەلێندراو ساکارو لاواز بوو، لەوێ لەناکاو پەلاماری دەدا.

کاتێ سەلاحەددین لە شەڕەکەی (حطين)دا سەرکەوتنی بە دەست هانی، ئەوجا، بانەو بان، یەك هێرشی لەناکاوی

---

661 ـ مضمار الحقائق ص٢٦. السلوك، ٦٩/٧. سنا البرق الشامي، ٣٣١/١.

662 ـ الروضتين، ٨/٢.

663 مضمار الخقائق، ص٩٣.

664 الكامل، ٥٣/١١. الروضتين، ٧٦/٢.

665 الفتح القسي، ص٦٠.

666 ن. م. ص٢١٧. الروضتين، ١٧٧/٢.

667 النوادر، ٧٧.

668 ن، م. ص٢١٧. الروضتين، ١٧٧/٢.

669 آثار الأول، ١٩١.

کردە سەر(عکا، صفورية، الناصرة، قيسارية، نابلوس و داروم)و هەمووشیانی داگیرکرد. کاتێکیش شاری (صور) ملی نەداو بەهۆی قەڵاو قایمکارەکانیەوە خۆی بەدەستەوە نەدا، ئەوجا سەڵاحەددین، ناچار، وازی لیٚ هێناو لەناوچەکانی تردا درێژەی بە شەڕەکانی داو شاری قودسی ئازادکردو هەندیٚ شاری کەناراوو ناوەوەشی داگیرکردو چووە ناو(هونین و، [٦٧٠] حیلەو لاذقییەو صەهیۆنیشەوە). پاشان بەرەو باکوور کشاو قەڵای (بکاس، شغر، برزية، دربساك و بغراس)ی داگیرکرد، کە هەموویان کەوتبوونە دەوروپشتی (أنطاكية)، پاشان بەشیٚ لەسوپاکەی دووبارە بەرەو باشوور کشاو لەدوا دوای ساڵی (٥٨٤ك/١١٨٨ز)دا قەڵای قایمکاری (الكرك)ی، کە ناوی (تاوێرەکەی بیابان)یان لیٚ نابوو، داگیرکرد. دواجاریش پێش زستان و بەرلەوەی بگەڕێتەوە بۆ دیمەشق (صفدو كوكب)یشی گرت.

سەڵاحەددین، دووبارە بایدایەوە سەر (صور)، کە گەیشتە شوورەی شارەکە، پیلانێکی دیکەی خستەکارو، لەگرتنی هەندیٚ قەڵای قایمکاردا، بۆ نموونە وەك قەڵای (برزيه)، تاقیی کردەوەو بەئاسانی هات بەدەستیەوە، ئەم پلانە پلانی کوشتاری بەنۆرەیە[٦٧١]، هێنای لەشکرەکەی کرد بەسیٚ گرووپ، گرووپێکیان بۆ ماوەیەك شەڕی دەکرد، پاشان ئەو دادەنیشت، گرووپی دووەم تیٚ هەڵدەچوو، دوای ئەمیش ئنجا نۆرە دەهاتە سەر گرووپی سێیەم.[٦٧٢] مەبەستی سەڵاحەددین لەم پلانە، ئەوەبوو، نەیەڵیٚ دوژمن چاو بکاتەوەو بپەرژێتە سەرخۆی، بەڵام ئەم پلانە بۆ شوورەی پتەوو بەهێزی شاری (صور) سوودی نەبوو، سەرباری دۆخی تۆبۆگرافیی کەژوکێوی سەختی ئەم شارە، کە گاڵتەی لەگەڵدا نەدەکرا.

تاکتیکێکی دیکەی سەڵاحەددین ئەوەبوو، دووبەرەکیی لە ڕیزی دوژمندا دەنایەوەو لەخشتەی دەبردن و، دڵی لێك ڕەش دەکردن و، هەندیٚ لە فەرماندەکانیانی بەلای خۆیدا کێش دەکردو بەدۆست دەکرد. (إبن شداد) دەڵیٚ: جارێکیان لە (شوالی ساڵی ٥٨٧ك/١١٩١ز)دا، کۆبوونەوەیەکی سازداو، ناردیە دووی سەرگەورەی شاری (صيدا)، گویٚ لەنامەو قسەکانی بگریٚ. کابرا هات و کۆمەڵیٚ خەڵك و دۆستی خۆیشی لەگەڵدا هاتن. (إبن شداد)ی مێژوونووسیش لەو کۆبوونەوەیەدا ئامادە بوو. سوڵتان ڕێزو حورمەتێکی زۆری لەمیوانەکانی گرت و قسەو گفتوگۆی لەگەڵدا کردن و، بەپێی دەستووری بنەماڵەی ئەیبوبی، سفرەو خوانیان بۆ ڕازایەوە، دوای نان خواردن، بەتەنیا کەوتە گفتوگۆ لەگەڵیان، پاشان بڕیاردرا کە سوڵتان لەگەڵ سەرگەورەی شاری صور (مەرکیز مۆنتفرات) ئاشت بێتەوە، کە کۆمەڵیٚ لەسەرگەورەکانی فەڕەنگیش چوونە پاڵی، بەسەرگەورەی شاری (صيدا)یشەوە. سەڵاحەددین بەمەرجیٚ لەگەڵ ئەو مەرکیزەدا ئاشت بووەوە کە دوژمنایەتی خۆی دژ بەو فەڕەنگانە ئاشکرا بکا کەلێیان هەڵگەڕاوەتەوە"هۆی ئەوەش ئەوەبوو کە ئەم مەرکیزە زۆر لێیان دەترسا"، سەرباری ئەوە، ناکۆکیی ژن و ژنخوازیشیان کەوتبووە ناو. هەرچی سوڵتانە، ئەوە، ئەو، وەکو (إبن شداد) دەڵیٚ، هەموو شەرت وشروتێکی بۆ بەجیٚ هێنا، بەتەنیا بۆ ئەوەی دوژمنایەتی نێوانیان گەرم بکا.[٦٧٣]

سەڵاحەددین، بۆ لاوازکردنی ژیانی ئابووریی دوژمنیش، هەمیشە سەرگەرمی پلان بوو، بەنموونە، پێوەندیی و سەروو سەختی بازرگانیی لەگەڵ دەوڵەتۆکەگەلی شارەکانی (پیزاو جنەواو بوندوقییە)ی وڵاتی ئیتالیادا توندو تۆڵ کرد. هەر لەو ڕۆژەشەوە کەحوکمی وڵاتی میسری گرتە دەست، سەرگەرمی ئەوەبوو بازرگانیی بگەیێنێتە میسرو، لەگەڵ ئەم دەوڵەتۆکانەدا کەوتە باڵیۆزو باڵوێزکاریی و پێکهاتنی دبلۆماسی. بەداخەوە، دەقی ئەو پەیمان و ڕێککەوتنانە بزرن و نەماون.[٦٧٤] سەڵاحەددین لەم دوو سەرەوە، سوودی لەم ڕێککەوتننامانە وەردەگرت:

---

[670] شارۆچکەیەکی قایمەیەو کەوتووەتە ڕۆژهەڵاتی (صور)ەوە. معجم البلدان.

[671] ـ الكامل، ١١/٥٥٣ـ ٥٥٤.

[672] ـ النوادر، ٩٢، الفتح القسي، ٢٤٩، الكامل، ١٥/١٢، الروضتين، ١٣١/٢، زبدة الحلب، ١٠٥/٣. مفرج الكروب، ٢٦٦/٢.

[673] ـ النوادر، بنۆڕە: الفتح القسي، ٥٦٠.

[674] Heyd, Historic di Commerce. P.396. جب ، صلاح الدين، ص١٤٥ـ ١٤٦. أرنست باركر، الحروب الصليبية، ترجمة د. الباز العريني، مطبعة لجنة البيان العربي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٦٠، ص٢٢٩.

١. دەرامەتی دەوڵەتەکەی بەم بازرگانییە رووی لەزیادی کردو پێداویستی ئاسن و تەختەو مێوی بۆ فەراهەم بوو.

٢. بازرگانیی خاچدروشمانی پێ لاواز کرد، نەخاسمە سەلاحەددین دەریای سووری کۆنترۆڵ کردبوو. بێ گومان، ئەم بازرگانییە، بووە مایەی کۆششی دووبارە بنیادنانەوەی کەشتیگەلی ئەییوبی.

لە ساڵی(٥٧١ک/ ١١٧٥ز)دا، سەلاحەددین پەیڤێکی ئاراستەی خەلیفەی عەبباسیی بەغدا کردو گوتی: "ئەو لەشکرانە خەڵکی بوندوقییەو خەڵکی پیزاو، خەڵکی جنەوەشیان تێدایە، هەر هەمووشیان، جارجارە دەبن بە داگیرکەر، زیانێکی گەورەمان لێ دەدەن کە لە کێشماندا نییەو، ئاوری شەڕیان هەر بەردەوامە. جارجارەش دەبنە ڕاگوازو سەفەرچی، شمەک و کوتاڵیان دەخەنە ئۆباڵی ئێمەو بە حوکمی ئیسلام قایلن. هەندێکیان ئامێری شەڕو کوشتاریان پێیەو مەراییمان دەکاو، دەستکردە دەگمەن و ڕەسەنەکانی خۆیمان پێشکەش دەکا[٦٧٥]. لەگەڵ هەموویان سەرو سەختەم هەیەو بەردەوامەو، لەگەڵیاندا ڕێك کەوتووم، چیمان دەوێ و ئەوان چییان پێ ناخۆشە، ئێمە چی بە باشتر دەزانین و، ئەوان چی بەباشتر نازانن...".[٦٧٦] ئەم پێوەندیی و سەرو سەختەی نێوان میسرو شارەکانی ئیتالیا، وەنەبێ شتێکی نوێ بووبێ، نەخێر، لەسەردەمی حوکمی فاتمیەکانیشدا هەر هەبووە.[٦٧٧]

سەلاحەددین لە دوادوای تەمەنی ململانێی لەگەڵ خاچدروشماندا کە ریشارد شێردڵ فەرماندەیی دەکردن، گەلێ پلانی لێ دەگێڕنەوە کە بۆ شکست پێهێنانی خاچدروشمان لێی نەوەستاوەو کردویەتی، بەنموونە، شاری عەسقەلانی وێران کرد کە بووبوو بە کلیلی دەرگای باشوری (بیت المقدس)و کاروانەڕێی میسر. موسوڵمانان لەبەر جوانیی ئەم شارە ناویان نابوو، بووکی شام.[٦٧٨]سوڵتان بۆیە ئەم شارەی وێران کرد، چونکە سوپاکەی شارەکەی بۆ نەپارێزراو نەیتوانی بەرەڤانیی لێ بکات.[٦٧٩] لەوەش دەترسا، وەکو شارەکەی (عکا)ی لێ بێ و بەو جوانیی و ئاوەدانییە بکەوێتە دەست خاچدروشمان و ڕێگای میسریشی پێ بگرن. سەلاحەددین وەهای پێ باشتر بوو هێزی سەرەکیی سوپاکەی، بۆ پاراستنی (بیت المقدس) گل بداتەوە. لەو بارەیەوە، سەلاحەددین پرس و ڕای لەگەڵ (الملك العادل)ی برای و گەورە میران کرد، ئەوانیش هەموویان هاتنە سەر ڕای ئەو، گەورە ڕاوێژکاری سەلاحەددین (علم الدين سليمان بن جندر) دەڵێ: فەرموو، ئەوە یافایەو دوژمن هاتۆتە ناوی و داگیری کردووە، ئەم شارە کەوتۆتە نیوەی ڕێگای نێوان عەسقەلان و قودسەوە، هەردوو شارەکەش پێکەوە بەجارێ، ناکرێ و ناتوانرێ بپارێزرێن، تۆش فەرموو، کامیان زۆر بەگرنگ دەزانی توندو تۆڵ و قایمی بکە.[٦٨٠] ئیدی بەوجۆرە، بڕیار لەسەر وێران کردنی عەسقەلان درا.

ڕاستیشت دەوێ، ئەم شارە بە تەنیا شارێ نەبوو کە وێران کراو، تووشی ئەم چارەنووسە ڕەشە هات، بەڵکو بڕیار درا قەڵاکەی (الرملة)یش وێران بکرێ،[٦٨١]نەخێر ئەم جارە قەڵاکاری (النطرون)یش کەموڵکی داوییەکان بوو،[٦٨٢] هەروەهاش بەشێ لە شوورەکەی یافاو[٦٨٣] (غزة)و[٦٨٤] (اللد)[٦٨٥]یش وێران کران. (الداروم)[٦٨٦] کە کەوتووەتە ئەوپەڕی

---

675 د. الباز العريني، الشرق الأدنى في العصور لوسطى، ص٧٨.

676 ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٢١ـ ٦٢٢.

677 ـ د. صابر محمد دياب، سياسة الدولة الاسلامية، في حوض البحر المتوسط، دار الثقافة العربية للطباعة ، القاهرة، ط/١ سنة ١٩٧٣. ص٢٣٠، وما بعدها .

678 ـ معجم البلدان، ١٢٢/٤، آثار البلاد، ص٢٢٢.

679 ـ النوادر، ١٨٧، الكامل، ٧١/١٢، الفتح القسي، ٥٥٠، الروضتين، ١٩٢/٢، السلوك، ١٠٦/١.

680 ـ الفتح القسي، ٥٥٠، التأريخ المنصورى ٢٠٧، مرآة الزمان ٤١٠/٨.

681 ـ النوادر، ١٨٩، الفتح القسي، ٥٥١. الكامل، ٧٢/١٢. معجم البلدان، ٦٩/٣. الروضتين، ١٩٢/٢، مفرج الكروب، ٣٧١/٢. وفيات الأعيان، ١٩٩/٣. السلوك، ١٠٦/١. النجوم ٤٧/٦. التأريخ المنصورى ص٢٠٧. شفاء القلوب، ١٧٣.

682 ـ النوادر ١٩١، الروضتين، ١٩٣/٢، وفيات الأعيان، ١٩٩/٧. مفرج الكروب، ٣٧١/٢، السلوك، ١٠٦/١.

683 ـ مرآة الزمان، ٤١٠/٨.

باشووری کەناراوەکانی شام، سەلاحەددین وەختێ وێرانی کرد کە لەساڵی (٥٨٤ك/ ١١٨٨ن)دا کەناراوی شامی کەوتە دەست. قەڵای (سرمینیە)ش هەر بەو جۆرە، (الملك الظاهر غازی) دوای ئەوەی لە (جمادی الاخرەی ساڵی ٥٨٤ك/ ئابی ١١٨٨)دا ئەم قەڵایەی داگیرکرد، خەڵکەکەی لێ دەرکردو پاشان ڕووخاندیو، لەگەڵ زەویدا تەختی کردو ئاسەواریشی کوێرکردەوە.[687] قەڵای (یازور)ی[688] کەناراوەکانی (الرملة)شی ڕووخاند کە لەناوچەی فەلەستینە.[689] پێش پەیمانی ئاشتبوونەوە لەگەڵ ڕیشارددا، شارۆچکەی[690] (بیت جبرین)یشی کاول کرد. زامنکردنی ڕێگای نێوان میسرو شام کە بەپێ سی ڕۆژە ڕێگایە، ئەوەش پلانێکە لەپلانە ستراتیجیەکانی سەلاحەددین.[691] دیاریشە سەلاحەددین کە پێشتر جێگری نورەددین بووە لە میسرو، ئەوکات ڕێگاکانی هەمووی تاقیکردوەتەوەو، بەڕێگەی (أيلة)دا ڕۆیشتووە[692] بۆ (الكرك)و بۆ (الشوبك)، بۆی ساغ بووەتەوە کە زەرووڕەتی شەڕو جەنگ وا پێویست دەکا، هەموو نیمچە دوورگەی سیناو، ڕێگاو ڕچەڕێگایەکانی لەو کۆمەڵە خەڵکانە پاك بکرێتەوە کەدەتوانن، ئەگەر بیانەوێ ڕۆڵێکی پیاوخراپانە لەسەر ئەو ڕێگایانە بگێڕن، چەتەو دزو پیاوخراپان ڕێگاکان بخەنە مەترسییەوە. لەبەرئەوە ناو دۆڵو ڕچە ڕێگاکانی لێ پاك کردنەوە. پاشان وای بە چاك زانی، قەڵاکارێ لە ناوجەرگەی سینادا دروست بکات. دیارە، هەر لە ساڵی"٥٦٦ ك/ ١١٧٠ ز"ەوە کە "أيلة"ی گرتو چووە ناوی، دەستی بە دروست کردنی ئەو قەڵایەش کردبێ.

سەلاحەددین زەوییەکی بەرزی قووچکەیی بۆ دامەزراندنی ئەو قەڵایە بەگەن کرد "اختار"، ئەو زەوییە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی باکووری "عين صدرالعزيز"ەوە، تەنیا یەك میل لێی دوورە، لەسەر ڕێگای "الشعری" کە ڕێگایەکە لە سویسەوە دەست پێدەکا تا دەگاتە "أيلة"، ئەم "أيلة"یەش کەوتووەتە خۆرهەڵاتی باشووری سویسەوەو پەنجاو حەوت کیلۆمەتر لێی دوورە.[693] سەلاحەددین بەدرێژایی ڕێگای نێوان میسرو شام، قەڵاکارو خانو خانووی دروست کردو پاسەوانی بۆ دانانو، ئاسایشو ئاسوودەیی هێنایەوە ناو بیابانی سینا. سەلاحەددین، خۆیو میرەکانیشی لە چوونو هاتنی نێوان شامو میسر، هەر ئەم ڕێگایەیان دەگرتە بەرو، لەسەری ڕاهاتبوون. هەر لەم ڕێگەیەشەوە کاروانی ئازووقەی لە میسرەوە بۆ دەهاتو لە ماوەی جەنگی خاچدرووشماندا، ئەم ڕێگایەی میسر، کاروان لە دوای کاروان خاروبارو چەكو جبەخانەو سەربازی دەگەیاندە سەلاحەددین. سەلاحەددین هەردوو شاری میسرو قاهیرەی قایم کردو قەڵاکاری لێ دامەزراند، هەروەها هەموو بەندەرو دەروازەکانی وڵاتی میسر. (إبن مماتي) کە هاوسەردەمی سەلاحەددین بووە دەڵێ: (اسكندرية)و (دمياط)و (رشيد)و (عيذاب)و (تنيس)، گرنگترینی ئەو شارانە بوون کە سەلاحەددین قەڵاو قایمکاری بۆ دروست کرد.[694]

---

684 ـ شفاء القلوب، ١٧٣.

685 ـ النوادر، ١٨٩. الفتح القسي، ٥٥١. وفيات الأعيان، ١٩٩/٧. هەندێ سەرچاوە دەڵێن تەنیا کەنیسەکەی کاول کردووە: الكامل، ٧٢/١٢. الروضتين، ١٩٢/٢. شفاء القلوب، ١٧٢.

686 معجم البلدان ٤٢٤/٢. شفاء القلوب، ١٧٣.

687 ـ الكامل، ١٣/١٢، زبدة الحلب، ١٠٤/٣. مفرج الكروب، ٢٦٤/٢.

688 ـ النوادر، ٢٢٨، مفرج الكروب، ٤٠٠/٢.

689 ـ معجم البلدان، ٤٢٥/٥.

690 ـ (بيت جبرين) دەکەوێتە نێوان (بيت المقدس)و (غزة)وە. معجم البلدان، ٥١٩/١.)

691 ـ الروضتين، ٢٨/٢.

692 ـ (أيلة): شارێکە لەسەر کەناراوی دەریای (قلزم) .. معجم البلدان ٢٩٢/١. ئەو شارە ئێستا بەندەری (ايلات)ە، دەکەوێتە سەر کەنداوی (العقبة) لە فەلەستین.

693 بنۆڕە: د. سعداوي، التأريخ الحربي، ص٣٨.

694 قوانين الدواوين، ٣٢٥.

سەلاحەددین دەیزانی کەمەترسی بۆ میسر لە باکوورەوە، خاچدروشمان دەینێنەوە. بەنموونە، (أموری) لە سالی (٥٦٥ك/١١٦٩ز)دا، شاری (دمیاط)ی لە وشکانی و لەدەریاشەوە گەمارۆ دابوو، لەبەرئەوە، سەلاحەددین، ئەو کارەساتەی هەر لەبیر بوو، بۆیە سووربوو لەسەر ئەوەی تا بتوانێ بەهێزی بکاو قەلاو قایمکاری لێ دابمەزرێنێ.

سەلاحەددین، هەروەها کەناراوەکانی دەریای سووریشی قایم کرد. کاتێ لەسالی (٥٧٨ك/١١٨٢ز)دا بۆی ڕوون بووەوە کە خاچدروشمان بەنیازن پێی لێ ڕابکێشن و بێنە سەر ناوچەکانی ئەویش، نەخاسمە کاتێ میر (أرناط. رینودی شاتیون) ویستی کەشتییەکانی لەبەشی ڕۆژئاوای میرنشینی (الکرك)ی خۆی بخاتە گەڕ، واتا لە ناوچەکانی کەنداوی(العقبة)دا. [695]

کەرەستەو پارچەکانی، کە ئەم میرە خاچدروشمە هێنا بوونی، دەستوبرد لێك دران و تێکهەلکێشران و کەشتی گەلێکیان لێ دروستکردوو هەندێکیان یەکسەر دوورگەی قەلا (دورگە فیرعون)یان داگیر کردو، هەندێکی دیکەیان هێرشیان بردە سەر بەندەرە بچووکەکانی میسر لەسەر دەریای سوور.

هەرچی ناو میسرە، ئەوە گرنگترین قەلاو شوورەکارێ، کەسەلاحەددین لەناوەوەی میسردا سازی دابێ. لە قاهیرە بوو، لە سالی(٥٦٦ك/١١٧١ز)دا دەستی پێ کردووە، لەم سالەدا، سەلاحەددین هەر هەندەی بۆ کرا شوورەکەی قاهیرە چاك بکاتەوەو کون و کەلەبەری بگرێ. ئەمەش بەوشەی (عمارة)دا دەردەکەوێ کەلەم دەستەواژەیەدا هاتووە:"لەم سالەدا سولتان دەستی کرد بە (عمارەتی). واتا چاك کردنەوەی. شوورەی قاهیرە، چونکە زۆری لێ ڕووخابوو، بووبوو بە ڕێبازو کەلێن و خەلکی بە هەوەسی خۆیان لێیانەوە دەچوونە ژوورو دەهاتنەدەر. ئەرکی ئەو چاك کردنەوەیەی بە (قراقوش الخادم)[696] سپارد.

سەلاحەددین بڕیاری بنیادنانی قەلاکەی قاهیرەی دا. میسر، بەر لە ئەییووبییەکان، قەلاو قایمکاری پاراستنی نەبوو، خۆ دەبوو، سەلاحەدین قەلاو قایمکارێ بۆ پاراستنی خۆی دروست بکاو، لە لایەنگرانی فاتمی و کۆمەلانی ناحەز بێوەی بێ، [697] نەخاسمە کاتێ لەمیسرەوە دەچێ بۆ شام، بۆ کوشتاری خاچدروشمان. سالی(٥٧٢ك/١١٧٦ز) کەگەڕایەوە بۆ میسر، بۆ تەواوکردنی قەلاکە تێ هەلچووەوە، بەلام قەلاکە لەماوەی حوکمی سەلاحەددیندا، نەهاتە تەواو بوونێ، تەنیا پەیکەری قەلاکەو، بیرێکی بە لوولپێچ لەناو تاوێردا دابەزیو، لەقەلاکەدا، تەواو بوو. لەو کارەدا دیلە خاچدروشمەکانیش هاوپشك بوون و[698] بەردی هەرەمە گچکەکانی جیزەیشیان تێدا کارکرد. سەلاحەددین، دوای ئامادەکردنی هێلکارو نەخشەی قەلاکە، ئەوجا فەرمانی دروستکردنی شوورەی دەوری میسرو قاهیرەی دەرکرد، چونکە ئەو شوورانەی کە هەبوون، وەك چەپەرە شڕیان لێ هاتبوو ڕێگای کەسیان نەدەگرت و، خەلکەکەش هێزی پاراستنی شوورەکانیان نەبوو. [699]

ئەم شوورەیە، سێیەم شوورەیە لەدەوری قاهیرە دروستکرابێ. شوورەی یەکەم، (جوهر الصقلي) دروستی کرد، شوورەی دووەم (بدر الجمالي) دروستی کردو، هەردووکیشیان بەخشتی کال دروست کراون. [700] سەرپەرشتی دروستکردنی هەموو قەلاو شوورەو قایمکارێکیش، لەسەردەمی سەلاحەددیندا، ئەو (بهاءالدین قراقۆشە) بووە، کە

---

695 ـ الروضتين، ٢/٣٥. مفرج الكروب، ٢/١٢٧.

696 ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٨٨.

697 ـ الخطط (طبعة أوفسيت) ٢/٣٠.

698 ـ ابن جبير، ٢٥.

699 ـ سنا البرق الشامي، ٢٣٩ـ٢٤٠. الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٨٧ـ ٦٨٨.

700 ـ بيومى، قيام الدولة الأيوبيية، ص٢٣٧.

ناومان برد.[٧٠١]

که هاتینه سەر باسی پلانگەلی شەڕو کوشتار، لەوێ، باسی عەردو بەردو نەبەردی شەڕو کوشتاریش دەکەین، چونکە ئەو عەردو خاکەی ئەو هەموو کوشتارو شەڕەی لەسەردا ڕووی داوە، کارێکی زۆری لە چۆنێتی ئەو پلانە سەربازییانەش کردووە کەسەلاحەددین لەگەڵ شارەزایان و ڕاوێژکارانی خۆیدا دایاندەڕشت. گەلێ جاریش ئەنجامی شەڕ بەو جێگەو زەوییەوە بەندە، کە ئەملا، یان ئەولا، بۆ پێگەو پەلامارو بەرەڤانی کردن هەڵی دەبژێرن. سەرکەوتنی فەرماندداریش زۆرتر، هەر ئەو گۆڕەپانی شەڕە بۆی دەرەخسێنێ کە بە ئاوەزو بە ئەزموون، جێگەیەکی چاکی بۆ شەڕەکە بەگەن کردووەو، پەناو پێگەی قایمی بۆ لەشکرەکە تێدایەو، لە هێرش و کشانەوەشدا، پشتی بە قایمەوەیەو ئەرخاینەو، بە ئاسانیش ڕێگای ئازوقەو جبەخانەو کۆمەکی هەیە. فەرمانداری چاك ئەوەیە، نەیەڵێ ئەو جۆرە گۆڕەپانانە دەست دوژمن بکەوێ و بە پێی توانا لەو خەسڵەتە چاکانەی گۆڕەپانی شەڕ بێ بەشی بکا.

ڕاستیشت دەوێ، جێگەو زەمینەی بەردەوامی شەڕ، هەرگیز بەجۆرێ نەرەخساوە کە هەردوولا بەردەوام شەڕی لێ بکەن، چونکە شەڕ، بزووتنە، هێرشە، بەرگرییە، ئەمڕۆ لێرەیە، بۆ ئێوارە، یان سبەینێ لە جێگایەکی ترە. سەلاحەددین لەو ساڵەوە، "٥٧٠ک/١١٧٣ز" کە میسری بەجێ هێشت و گەڕایەوە بۆ شام، هەموو شەڕەکانی خاچدروشمانی خستە خاکی شامەوە، ئەوانەش کە شارەزای سروشتی ئەوخاکە نەبوون، وایان دەزانی، سەلاحەددین شەڕی شڵەژاوی و بێ سەروبەری دەکاو لێی نازانێ، نەخێر سەلاحەددین شارەزای سروشتی هەموو ناوچەکانی خاکی شام بووە، لەبەرئەوە پلانێکی لە جێگایەکدا پێڕۆ کردبێ، لە گۆڕەپانێکی شەڕی دیکەدا پلانێکی دیکەی بەکارهێناوە، ئەوەی لە عەردێکدا دەگونجێ بکرێ، لە عەردێکی دیکەدا نالوێ. خۆ شەڕیش هەرگیز بەو جۆرە ئاسان نەبووە، نەخاسمە کاتێ خاچدروشمان خۆیان، کاتی شەڕو جێگای شەڕەکەیان دەسەپاند، یان ئامرازو ئامێری گەورەی شەڕیان دەهێنایە مەیدان. کە لەمەودوا باسی هەندێکیان دەکەین.. لەکاتی وادا، لەشکری ئەییوبی تووشی کێشەیەکی زۆر دەبوو، ناچار دەبوو پلان و تەگبیری خۆی بگۆڕێ.

٣ـ وەرزی شەڕو کوشتار:

جارڕانی جەنگ، هەروا بەهەوەس و لەختوخۆڕایی نەدەکرا. نەخێر، گەلێ جار، چەندین گێچەڵ و بەرژەوەندو بیانوو ڕووداوەکانیان بەگوڕجی بەرەو جەنگ دەبرد. لە هەموو شەڕێکیشدا، بارودۆخ گرنگ بووە بۆ هەردوولای شەڕکەران. وەرزو کاتی وەها هەبووە، لەوەرزو کاتێکی دیکە، بۆ جەنگ ڕەخساوترو لەبارتر بووە. زۆرتر، لە دوادوای وەرزی زستان و داهاتنی گەرماو وەرزی بەهاردا، ئامادەباشیی جەنگ بەجێ دەهات. لەزستاندا، شەڕی قورس و گران نەدەکرا، لە تیر بارانی دووربەدوورو چالاکی چەرخەچی و بۆسەو بۆسەکاری بەولاوە. گەر سەرنجی مێژووی کات و ساتی جەنگ بدەین، دەبینین لە هەشت تاکو نۆمانگی پاش سەرماو سۆڵەی زستاندا شەڕو جەنگ ڕووی دەداو، بە داهاتنی زستان شەڕ دەرەوییەوەو دەوەستا. بەنموونە، جەنگی (حطین) لە مانگی (تەموزی ١١٨٧ز/ ربیع الثانی ٥٨٣ك)دا ڕووی داو سەلاحەددین ئەو هاوینە گەرمەی بەهەل زانی و نەیهێشت لەدەست بچێ. گەرمای شەوو ڕۆژو کەم ئاوی و تینوێتی دوژمن، بووە هۆکارێ لەهۆکارەکانی سەرکەوتن و زاڵبوونی لەشکری ئەییوبی. هەر لەم وەرزەدا، لەشکری ئەییوبی چەندین سەرکەوتنی لە کەناراوەکاندا وەدەست هانی، لە ئەیلولی ساڵی (١١٩٠ز/ ڕەجەبی ٥٨٣ك)دا شاری (بيت المقدس)یشی کردە دەسکە گوڵی ئەو سەرکەوتنانە. (العماد) دەڵێ: هەموو چالاکی و شەڕەکانی سوپای سەلاحەددین لە وەرزی هاوینذا بەجێ دەهات و، دەڵێ: "هەموو سەرکەوتن و زاڵبوونێکی ڕۆژانی، حطين و گرتنی قودس و داگیرکردنی کەناراوەکان، بە شمشێری ڕووتی دەستی سەلاحەددین، لەوەرزی تاوسان و مانگەکانی ئەم وەرزەدا، ڕەخسان".[٧٠٢]

---

[701] ـ سنا البرق الشامي، ٢٩٧، الروضتين، ٢٧/٢. عبداللطيف البغدادي، الافادة والاعتبار ، ط، لندن، ١٩٦٥، ص١٠٨. مفرج الكروب، ٦٧/٢. بۆ زانینی زیاتر لە بارەی ئەو شوورەیەوە بنۆرە: مفرج الكروب ٥٢/٢. هەروەها د. عبدالرحمن زكي، قلعة صلاح الدين ٣١ـ ٥١.

[702] ـ الروضتين، ١٢١/٢.

(إبن شداد)یش دەڵێ: "سوڵتان لە بەرایی زستاندا دەستووریکی دەدا".[703]

ئەو ئاگربەستە (هدنە)ش کە لە ساڵی(٥٨٤ك/١١٨٨ز)دا، سەلاحەددین لەگەڵ سەرگەورەی (انطاكية)دا مۆری کرد، تەنیا بۆ ماوەی هەشت مانگ بوو، لە تشرینی یەکەمەوە تا کۆتایی مایس.[704] (العماد) ئەم ئاگر بەستە، بەوە لێکدەداتەوە کە سوپای ئیسلامییش جاڕس و بێزار بووبوون و، دەیانەویست، بحەسێنەوە و پشوویەك بدەن، ماوەی ئاگر بەستەکەش "پێش وەرزی دروو هەڵگرتنەوەی داهات و حاسڵات تەواودەبێ"[705] دیارە سەربازی سوپای ئیسلام، بۆ زستان دەگەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان، نەك لەبەرئەوەی کوشتار لە وەرزەدا سەخت و ستەمە، یان لەبەرئەوەی بحەسێنەوە، بەڵکو لەبەر ئەوەشە کە زستان وەرزی ئامادەکردنی زەوییە بۆ کشتوکاڵ، سەربازان دەبوو لەم وەرزەدا لە سەر زەوی خۆیان بن.

ئێمە ئەگەر سەیری دەنگوباسی بزاڤی ڕۆژانەی سەلاحەددین بکەین کە "عماد الكاتب" و "ابن شداد" و مێژوونووسانی دیکەی ئەو سەردەمەو، دوای ئەو سەردەمەش، نووسیویانە، بۆمان دەردەکەوێ، چ شەڕو چ لەشکرکێشیی و چ هاتنی لەشکری دەوروبەر، هەمووی لە وەرزی زستاندا دەوەستان.

بەڵام هەر بەکۆتایی هاتنی ئەم وەرزی سەرما و سۆڵە و قوڕوقوڕاوە. بەتایبەتیش لە وڵاتی شام. ئیدی لەشکر دەکەوتە چالاکی و بزاڤو خۆی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمن تەیارو ئامادە دەکردو هێزەکانی دەوروبەریشی دەگەیشتنە گۆڕەپانی جەنگ. دەگێڕنەوە کە لە (١٢)ی ربيع الثانی ٥٨٦، (واتا ناوەڕاستی مایسی ١١٩٠ز. لەبەهاردا) گەورەمیران بەخۆیان و لەشکریانەوە هاتن و گەیشتنە لای سەلاحەددین، بەنموونە وەك: (عمادالدين زنگی بن مودود بن زنگی)ی سەرگەورەی شەنگال بەخۆی و بە لەشکرێکی گەورەوە، پاش ئەو (معزالدين سنجرشاه بن غازی بن مودود)ی سەرگەورەی جەزیرەی (إبن عمر) گەیشتە لای، پاش ئەمیش (علاءالدين خرم شاه)ی کوڕی سەرگەورەی موسڵ (عزالدين مسعود إبن مودود) گەیشتە لای، ئنجا سەرگەورەی ئەربیل (زين الدين يوسف بن علی كچك)، پاشان کەشتیگەلی میسر بە خاروبارو ئازوقەو جبەخانەوە گەیشتن.[706]

بۆ ڕەمەزانی ئەو ساڵە، لە ئەیلولی (١١٩٠ز)دا، لەشکری شاری حەڵەب، لە ژێر فەرماندەیی (الملك الظاهر غازي)ی کوڕی سەلاحەددیندا. کە هەندێ لە گەورە میران و فەرمانداارانی، بەنموونە، وەك (سابق الدين عثمان)ی سەرگەورەی (شیزو)و، (عزالدين ابن المقدمو حسام الدين حسين باريك و الملك الأمجد مجدالدين بهدام شاه. سەرگەورەی بعلبك)ی[707] لەتەکدا بوون گەیشتنە لای سەلاحەددین، دوای تەواوبوونی وەرزی شەڕو کوشتاریش ئیدی لەشکرو سەربازان دەگەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان. (العماد) دەڵێ: "کاتێ زستانی سەخت هێرشی هێناو پایزی بەدبەختیش بۆی دەرچووو لوتکەی چیاکانیش بەفر دایپۆشی و دنیاش بووە قوڕو لیتە..."، ئەوجا میرانی سەلاحەددین داوایان لێکرد ئیزنیان بدات بچنەوە بۆ وڵاتی خۆیان پشوویەك بدەن و بحەسێنەوە، ئیدی ئەوەبوو سەرگەورەی شنگال گەڕایەوە، بەدووی ئەودا سەرگەورەی (جزیرە إبن عمر) گەڕایەوە، پاش ئەویش ئنجا کوڕی سەرگەورەی موسڵ گەڕایەوە.[708]

(إبن شداد) بەم بۆنەیەوە لە ژێر سەردێڕی (گەڕانەوەی لەشکر لەغەزاوە) دەنووسێ و دەڵێ: "کە زستان هێرشی

---

703 ـ النوادر، ١٩.

704 ـ (العماد الكاتب) ماوەی ئاگربەست بە تەقویمی شەمسی ـ میلادی، دیاردەکا، نەك بە مێژووی کۆچی، بنۆرە: "الفتح القسي، لاپەڕە ٢٦". بنۆڕە ئەمانەش: النوادر ٩٤، الكامل، ١٢/٩. الروضتين، ١٣٣/٢. دەشبینین: (ابن شدادو، ابن العديم. زبده الحلب، ١٠٤/٣. (ابن كثير) یش البداية والنهاية، ٣٣٠/١٢. کەسانی دیکەش ماوەی ئاگربەستیان بە حەوت مانگ داناوە.

705 ـ الفتح القسي، ٢٦٠.

706 ـ الفتح القسي، ٢٨٥/٢٨. بنۆڕە: النوادر، ١٢١. الروضتين، ١٥١/٢.

707 ـ الفتح القسي، ٤٣٤.

708 ـ ن.م، ص ٤٥٤. مفرج الكروب، ٢٤٦/٢.

هێناو دەریا کردی بە زریان و لەوەش دڵنیا بووین کە دوژمن ئیدی لەپێگەکان ناداو لەبەر بەردەوامی و زۆری باران وازلە داگیرکاری و گەمارۆ دێنێ، ئەوجا سوڵتان لەشکرەکانی ئیزن دەدا بچنەوە بۆ وڵاتی خۆیان و پشوو بدەن و بحەسێنەوەو وڵاخەکانیشیان ماندوویێتییان دەربچێ و بێنەوە سەر خۆیان "[709] هاتنی سەربازان بۆ مەیدانی شەڕو بەهاناچوونی لەشکری سەلاحەددینەوە، پاش تەواو بوونی زستان و پاشان گەڕانەوەیان بۆ وڵاتی خۆیان لە سەرەتای زستاندا، ئەم هاتن و گەڕانەوەیە هەمیشەو بەردەوام رووی دەدایەوە .[710]

سەلاحەددین حەزی دەکرد ڕۆژانی هەینی شەڕی دووژمن بکا، چونکە جومعەی بە مژدەی سەرکەوتن دادەناو ئەم ڕۆژە لەناو موسوڵماندا پیرۆزەو ئومێدی سەرکەوتنی لێ دەکرێ، ئەمەش مانای ئەوە ناگەیێنی کە ڕۆژانی دیکەی پشت گوێ خستبێ، ئەو ڕۆژەی کە لە (ربیع الاخری ساڵی ٥٨٣ك)دا سوپای نارده شەڕەکەی (حطین)، ئەو ڕۆژە هەینی بوو، ئەمە خوایە دۆعای خوتبەخوێنان گیرا دەبێ و سەرکەوتنێکی باشتر دەزگیری دەبێ.[711]دیسان ڕۆژی هەینی بوو، کە سوپای سەلاحەددین شاری "عکا"ی داگیرکرد.[712]

غەزوکردنی قەڵاو قایمکارەکانی کەناراوەکانی باکوور، واتا، ئەوانەی دەوروبەری (أنطاكية)، وەها ڕێکەوت "هەموویان بەڕۆژی هەینی گیران، کە بەنیشانەی قبوڵبوونی دوعای گوتارخوێنان و نوخشەی شادمانی سوڵتان لەقەڵەم دەدراو، ئەجری دووقاتی هەبوو".[713] وادیارە، ئەنجوومەنی جەنگی سەلاحەددین پلانەکانی بەجۆرێ دادەنا کە شەڕەکان بکەونە ڕۆژی هەینییەوە. مانای ئەمەش ئەوەیە، کە هەینی زیاتر دەروونی سەربازانی جۆش دەداو پتر بەرەو پیری کوشتارو مەرگەوە دەچوون. هەر ڕۆژی هەینی بوو، ڕێکەوتی (١٨ی جمادي الاولى ساڵی ٥٨٤ك/١٥ی تەمووزی ١١٨٨ز) کە موسوڵمانان قەڵاکەی کەناراوی نزیك (اللاذقية)یان غەزو کرد.[714]شاری (اللاذقية)شیان لە ڕۆژی هەینی (٢٥)ی هەر ئەو مانگەدا داگیرکرد. قەڵای قایمکاری (صهيون)ی ناوچەی حمص[715] لە هەینی (٢)ی (جمادی الاخره)و، قەڵای (بكاس)ی قەراخ چۆمی (عاصی)ی ناوچەی حەڵەب[716] لە هەینی (٩ی جمادي اللاخرة)و، قەڵای (الشغر)ی نزیك شاری (انطاكية)[717] لە ڕۆژی هەینی (١٦ی جمادي الاخرة)و، (سرمانية)ی دەڤەری حەڵەب[718] لە هەینیی (٢٣ی جمادي الاخرة/ ئابی ١١٨٨ز)دا غەزو کراون.[719]

ڕاستیێشت دەوێ، نە سەرکەوتن و زاڵبوون، نە ڕاکردن و هەڵاتن و بەزین، هیچ کارێکیان بەسەر فلانە ڕۆژو فیسارە ڕۆژەوە نەبووەو نییە، بەڵام ڕۆژانی هەینی لەڕووی دەروونییەوە کاری لە سوپای سەلاحەددین دەکرد. خۆوەنەبێ تەنیا هەر لە هەینیدا سەرکەوتبن، نەخێر لە ڕۆژانی دیکەشدا سەرکەوتنیان بەخۆیانەوە دیوە. هەموو هەینییەکیش هەر سەرکەوتوو

[709] ـ النوادر، ١٥٠ـ١٥١. الروضتين،٢/١٨٠.
[710] ـ بەنموونە بنۆڕە : النوادر، ٢١١، ٢٣٠. الفتح القسي، ٤٧٢، ٤٩٥. الروضتين، ٢/٢٠٢.
[711] – النوادر، ٧٥، الروضتين، ٢/٨٠. الكامل، ١١/٥٣٩.
[712] – وفيات الأعيان، ٧/١٧٥. النجوم الزاهرة، ٦/٣١.
[713] ـ النوادر، ٩٢. الكامل، ١٢/١٣. الفتح القسي، ٢٤٧. الروضتين، ٢/١٣٠. ابن العديم، ٣/١٠٤.
[714] ـ معجم البلدان، ٢/١٠٥.
[715] ـ ن. م، ٣/٤٣٧.
[716] ـ ن. م، ١/٤٧٤.
[717] ـ ن.م،٣/٣٥٢.
[718] ـ ن.م، ٢١٧.
[719] الفتح القسي، ٢٤٦–٢٤٧. النوادر ،٩٢. الروضتين ٢/١٣٠. (کەچی دەبینین ـ القلقشندي ـ ڕۆژی سێشەمووان بە ڕۆژی تایبەتی جەنگ لەقەڵەم دەداو، ڕۆژی هەینی بە خەڵوەت و مارەبڕین دادەنێ. صبح الاعشى ٢/٣٦٧). هەرچی ابن منكلي ـ یە ئەوە ئەو دەڵێ: جەنگ لەڕۆژانی هەینیدا کەم ڕوودەدات، ئەگەر ڕووش بدات هەرگیز ناکوژێتەوە .. (مخطوط ـ التدبيرات السلطانية ورقة/١٠)

نەبوونە، جاری واهەبووە لە هەینییدا تێکشکاون و هەڵاتوونە. ژێدەرو سەرچاوەکان باس دەکەن، دەڵێن، بەزین و ڕاکردنی سوپای سەلاحەددین لە (الرملة) لە ڕۆژی هەینیدا ڕووی دا، لە ڕۆژێکی هەینی (جمادي الاخرة)ی ساڵی (٥٧٣ك/کانوونی دووەمی ١١٧٧ز) [٧٢٠]دا ئاڵاو خاچ و هێماو دروشمەکانی خاچدروشمان لە نیوەڕۆی ڕۆژی هەینیی (١٧)ی (جمادي الاخرة)ی [٧٢١] ساڵی (٥٨٧ك)دا لە سەر شوورەو بورج و تاوەرو منارەی مزگەوتەکانی هەڵدران و دەشەکانەوە.

٤- هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلەکاندا :

دیارە لە شەڕی ئاساییدا، هەندێ سەربازو جەنگاوەران، بەدیلی دەکەونە دەستی لایەنەکەی دی، ژمارەی دیلەکانیش بەپێی قەوارەی سوپا و ماوەی کەم، یان ماوەی درێژی شەڕەکە، یان بەپێی تاکتیکی پێڕۆکراو، یان بە پێی شەڕی بەربەرەڵلا، یان شەڕی شوورەو قەڵاو قایمکار دەگۆڕێن و هەموو وەکو یەك نابێ. جاری وەهاش دەبێ، هەر هەموو جەنگاوەرەکان، بە هەموو دانیشتوانی شارە گەمارۆدراوەکەیشەوە، بەدیلی دەکەونە دەستی لەشکری سەرکەوتووی دوژمن، بەنموونە، وەك ئەو شارانەی وڵاتی شام کە گەلێ جار سوپای ئەییوبیان گرتوویانەو چوونەتە ناوی، یان وەك شاری (عکا)، کە لە ساڵی (٥٨٧ك/١١٩١ز)دا کەوتە دەست خاچدروشمان، یان وەك شەڕە بەناوبانگەکەی شاری (حطين) کە هەرچی خاچدروشمی تێدا بوو، هەموویان بەجارێ کەوتنە دەست سوپای سەلاحەددین. هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلە خاچدروشمەکاندا، لەهەموو بارێکدا، بەیەك پێودانگ و بەیەك سیستەم نەدەکراو نەدەسووڕا. ئەو هەڵسوکەوتە، جاری وەها هەبوو، بەپێی شێوازی زاڵبوون و سەرکەوتنەکە، جۆرێك بوو، جاری دیکەش بە پێی باری دەروونیی سوڵتان جۆرێکی تر بوو، نەخێر جاری وەهاش هەبوو، سوڵتان، ڕای بەرامبەر بەشێکیان جۆرێك بوو، بەرامبەر بەشێکی دیکەیان جۆرێکی تر بوو، هۆو هۆکاری دیکەش هەبوون، کە لێرەدا باسیان دەکەین.

ڕاستیشت دەوێ، کەسێ لەم مەسەلەیە بکۆڵێتەوە، سەری سووڕدەمێنێ کە چاوی بەو فەرق و جیاوازییانە دەکەوێ. هۆکاری ئەو فەرق و جیاوازییانەش ئەوەبووە، کە لە نێوان سوپای سەلاحەددین و خاچدروشماندا ڕێسا و دەستوورێك، بە فەرمیی نەبووە ئەو لایەنە دیار بکاو هەردوولا پابەند بکات، لەبەر ئەوە هەر لایەنەو خوای خۆی، دیلەکەی دەفرۆشت، یان دەیکرد بەبەندە، یان دەیخستە ژێر باری ئیش و کار، یان دەیکوشت، ئەوە کەیفی خۆی بوو، چی لێ بکردایە دەیکرد، بەڵام سەلاحەددین، هەرگیز بەلای تۆڵەسەندنەوە لە دیل و کوشتنی دیل و خوێن ڕشتنیدا، دای نەکێشاوە و حەزی پێ نەکردووە، هەرچەندیشە هەر خاچدروشمان تاوانبار بوونەو، ئەوان داگیرکەر و شەڕ فرۆش بوونەو، ئەوان لە دوور وڵاتانەوە هاتوونەتە سەر زەوی و زاری موسوڵمانان. دەگێڕنەوەو دەڵێن سەلاحەددین کوشتنی دیلی لە کوڕەکانی خۆی قەدەغە کردووە، تا فێری خوێن ڕشتن نەبن، چونکە لەوە دەترسا کە ئەگەر بەمنداڵی فێری خوێن ڕشتن بن، ئەوە کە گەورەش بوون، لەسەری دەڕۆن و، فەرق و جیاوازیش لە نێوان ئیسلام و کافردا ناکەن. [٧٢٢] نەك هەر ئەوە بگرە، لەدوا نەخۆشییەکەشیدا. وەسیەتی بۆ(الملك الظاهر)ی کوڕی تەمەن بیست ساڵەی خۆی کرد، کە، نەکا، خوێن بڕێژێ. [٧٢٣]

لێ مەسەلەی دیلان بڵێی بەردەوام بەو جۆرە بووبێ، نەخێر. جەنگێ خاچدروشمان ئاوریان هەڵایسان، هەند سەخت و ستەم و ترسناك بوو، سوپای ئەییوبیانی ناچارکرد کە ئەمانیش ڕێگای توندوتیژیی بگرنەبەرو، مشتی ددان شکێنیان لەدەم بدەن و، جاروباریش ڕەفتاری ناشەرعیی و ناڕەوایان بەرامبەر بنوێنن. [٧٢٤]

---

720 - الروضتين، ج١، ق٢،ص٦٩٩. مفرج الكروب،٢/٥٨.

721 - النوادر ،١٧١.الروضتين ٢/١٨٨.مفرج الكروب ٢/٣٦٠.

722 - النوادر، ١٥٦. الروضتين،٢/١٨٣.

723 - النوادر، ٢٣٨. Stevenson , P.207

724 - قورئانی پیرۆز هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلەکاندا لەم ئایەتەدا دیاردەکا (فَإِذا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنّاً بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاء حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِن لِّيَبْلُوَ بَعْضَكُم بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَن يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ) (محمد: ٤) واتە: لەشەڕدا دوژمن بکوژن، تا بەسەریاندا سەردەکەون، ئەوجا دیلەکان بالّبەست بکەن، یان بە منەت بەریان بدەن، یانیش

داگیرکردنی (عکا) لەلایەن خاچدروشمانەوە، بەشی سۆزوبەزەیی تێدانەهێشتەوە، وای لە سەلاحەددین کرد رای خۆی بەرامبەر دیلەکانیش بگۆڕیٚو جۆرە هەڵسوکەوتێکی دیکەیان لەگەڵدا بکا. سەلاحەددین لە تۆڵەی هەزارەها سەربازی خۆی کە لەو شارەدا بە دیلیی کەوتنە دەست خاچدروشمانو ڕیشارد بەوپەڕی نامەردییو دڵڕەقییەوە لەناوی بردن، ئەمیش لە تۆڵەی ئەوانەدا لەو ماوەیەدا دیلی بگرتایە دەیکوشت. کە لەمەودوا باسیان دەکەین.، ئیدی لەو ڕۆژەوە سەلاحەددین سوێندی خوارد هەر کەسێکی لەوانەی(عکا) دەست بکەوێ، بیکوژێ.[725]

وەنەبێ، دیلی خاچدروشمانیش بەر لە تێکشکانەکەی (عکا) نەکوژرابن، یان دیلی دوای ئەو شەڕە هەر هەموویان کوژرابن. بەشێوەیەکی گشتی دیلەخاچدروشمەکان، هەر گرووپەو بەجۆرێ هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکرا، بەشێکیان دەکەوتنە بەر بێگار (السخرة)، بەشێکیان لە دیمەشق دەست بەسەر دەبوون، هەبوو دەفرۆشراو، هەشبوو دەکوژران. ڕاستییەکەشی ئەوەیە، کە سەلاحەددین دەربارەی هەڵسوکەوتی لەگەڵ دیلەکاندا، هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ ڕەفتاری فەرماندارو سەرۆکەکانی پێش خۆیدا نەبووە. لێرەدا هەند پێویستیمان بەگێڕانەوەو باسکردنی ڕووداوەکانی مێژوو نییە، ئەوەندەمان بەسە بڵێین، نورەدین مەحمود، کە سەلاحەددین پێڕۆی هەمان ڕەفتاری ئەوی کردووە، دیلەکانی بەهەندێ بیانوو بۆنەوە دەکوشتن. بەنموونە، نورەددین مەحمود کە لە ڕووداوەکەی ساڵی (٥٥٢ك/١١٥٧ز)دا دیلەکانیان هێنایە بەردەستی، فەرمانیدا لەملیان دەن.[726]

نورەددین مەحمود، گەلێ جار حەپسی دەکردن، بەتایبەتیش فەرماندە گەورەکانیان، بەنموونە وەك، (أرناط) "ڕینۆدی شاتیون" سەرگەورەی (أنطاكية)، پاشانیش سەرگەورەی (الكرك)، ئەوەبوو، نورەددین پازدە ساڵ حەپسی کرد، پاشان دوای مردنی نورەددین، میرێ لەمیرەکانی خۆی (مير كشتكين) هەستا لە ڕقی سەلاحەددین، لە حەپسی دەری هێناو بەرەڵای کرد. پاراستنی گیانی دیلەکان. نەخاسمە میرەکانیان.، بۆ ئەوەبوو، لەکاتی پێویستدا لەگەڵ دیلەکانی خۆیاندا ئاڵوگۆڕیان پێ بکەن. نورەددین مەحمود زۆر بەتەنگەوە بوو دیلی موسوڵمانان ڕزگار بکات، سا، بەئاڵوگۆڕ بێ، یان بەسەرانەو بەپارە، بەتایبەتیش دیلە مەغریبییەکان، چونکە ئەوان نە خەڵکی شام بوونو نە کەسوکاریشیان لەشامدا هەبوو، مەغریبییەکان هەژارو داماوو بێ کەس بوون.(إبن جبير) دەڵێ: دیلە مەغریبییەکان، لەشام، گیانێکیان بەوەبوو، مەلیكو هوڵەمەندانی شام، هەموو جارێ بڕێ پارەیان لە کیسەی خۆیان دادەنا بۆ کڕینەوەی دیلە مەغریبییەکانو ڕزگارکردنیان، کاتێکیش نورەددین مەحمود لەنەخۆشییەکەی چاك بووەوە، پارەی نارد بۆ کڕینەوەو ڕزگار کردنیان.[727]

سەلاحەددینیش سووربوو لەسەر پێڕۆکردنی ئەو ڕێساو دەستوورەی نورەددینو چاوی لەنورەددین دەکرد. هەمیشە دیلە خاچدروشمە هەژارەکانیشی هەروا بە خۆڕایی بەرەڵا دەکرد، وەك ئەوەی لە گرتنی شاری (بيت المقدس)دا کردی. سەلاحەددین دیلە موسڵمانەکانی خۆیانی بە پارە دەکڕینەوەو لە ئەسارەتی دوژمن ڕزگاری دەکردن، چونکە خۆی بە بەرپرسی پاراستنی ژیانی جەنگاوەرەکان دەزانییو ئەو ئیشەشی بە ئەرکی سەرشانی خۆی دادەنا.

سەلاحەددین، بە کڕینەوەو ڕزگارکردنی سەربازە دیلەکانی خۆی لە چنگی دوژمن، هێزێکی بەندکراوی بە مردوو حسابکراوی لە چنگی دوژمن ڕزگاردەکردوو دەیکردنەوە بە گژ دوژمندا، جگە لەوە ئەو کارە کارێکی خێرو لەخوا ترسی بوو، لەبەرئەوە هەندێ لە میرەکانیشی چاویان لێ دەکردو وەکو سوڵتان ڕەفتاریان دەکرد، دەگێڕنەوە دەڵێن: (مظفرالدين كوكبري)ی سەرگەورەی (أربيل)، زاوای سەلاحەددین، ساڵی دووجاران زەلامی بە پارەی زۆرەوە دەنارد بۆ

بەسەرانە، تا جەنگەکە تەواو دەبێ.. الطبري، مجمع البيان في تفسير القرآن، طبع ونشر دار الفكر، بيروت ١٩٥٥، ط٢، ج٢٦، ص٣٠، (الفداء) بەرەلاکردنی دیلە بەپارەو پاداشت، یان بە دیل گۆڕینەوە.

[725] ـ الكامل، ٦٩/١٢.

[726] ـ ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ص٣٣٩. الروضتين، ج١، ق١، ص٢٦٩.

[727] ـ ابن جبير، ٢٨٠.

ولآتی کەناراو (شام)، بۆ کرینەوەو ڕزگارکردنی دیلە موسڵمانەکان لە دەستی خاچدروشمان[٧٢٨] (سبط ابن الجوزي) دەڵێ: پارە و خەزنەی (أربيل) بە دیل کرینەوە تەواو بوو، ئەم مێژوونووسە وەهای دەقەرسینێ کە (کوکبري) نزیکەی شەست هەزار دیلی پیاوو ژنی لە جەنگی خاچدروشمان کریوەتەوە.[٧٢٩]

لە باسی هەڵسوکەوتی چاکو مرۆڤانەی سەلاحەددین لەگەڵ دیلە خاچدروشمەکاندا، دەگێڕنەوە دوای بۆسەنانەوەکەی شەووالی ٥٨٦ك/ زستانی ١١٩٠ز، کە سەربازانی سەلاحەددین بۆ دوژمنیان نابووەوەو تێیدا سەرکەوتن، کۆمەڵێ دیلی خاچدروشمیان هێنایە ناو ئەنجومەنەکەی سەلاحەدین، کەچی سەلاحەددین لەگەڵیان کەوتە چاکیو چۆنیو، بەسۆزەوە حاڵو ئەحواڵی ژیانیانی لێ دەپرسین، سەیری کرد، یەکێ لەسەر گەورەکانیان وا لەسەرمانا دەلەرزێ، ئەویش دەستبەجێ کەوڵەکەی خۆی لەشانی کردەوەو دای بە شانی ئەودا، ئەوجا فەرمانیدا هەریەکەو کەوڵێکیان بدەنێ، پاشان خۆراکیان بۆهێنانو نانیان خوارد. ئنجا فەرمانی دا دەوارێکیان لە شان چادرەکەی خۆیەوە بۆ هەڵدەن، هەموو جارێکیش شتی پێ دەدان، ڕێزی لێ دەگرتنو جاروباریش فەرماندەرەکەیانی بانگ دەکرد، لەگەڵ خۆی نانی دەخوارد، پاشان فەرمانی دا باڵبەست بکرێنو ببردرێن بۆ دیمەشق، لەوێش ڕێگای پێ دان نامەونامەکاریی لەگەڵ برادەرانی خۆیان بکەنو پێداویستیو کەلوپەلیان لە سەربازگەکانی خۆیانەو پێ بدەن.[٧٣٠]

ڕووداوێکی دیکەی هەڵسوکەوتی مرۆڤانەی سەلاحەددین ئەوەبوو، کە لە ساڵی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز) دا، چلو پێنج نەفەری خاچدروشمیان لەبەیروتەوە بۆ هانی، پیرێکیان تێدا بوو "خرێی لەدەمدا نەمابوو"، سەلاحەددین بە تەرجومانی گوت لێی بپرسێ بەم تەمەنەوە بۆچی هاتۆتە ئێرە؟ کابرای پیر وەڵامی دایەوە، ئەوجا سوڵتان "گەلێ گەلێ بەزەیی پێیداهاتەوەو دڵی بۆی نەرم بوو، دەستی گرت (خێری پێ کرد) و بەرەڵڵای کردو فەرمانیشی دا بە سواری ئەسپ بیگەڕێننەوە بۆ ناو سەربازگەی دوژمن"،[٧٣١] بەڵام سەلاحەددین لەو دیلانەی کە دڕندەییو خوێنڕێژیو پیاوخراپیی زۆریان کردبوو تۆڵەی لێ دەسەندنەوە، تاوانەکانیان هەند سەخت بوو، بە خوێن نەبوایە نەدەشۆردرایەوە، لەبەرئەوە دەیانی کوشتو بەرلە کوشتنیش ئەوەی خراپ بوایە پێیانی دەکرد. کاتێکیش (أرناط) هێرشێکی لە دەریاو لەسەر وشکانیشەوە بە نیازی داگیرکردنی شاری مەککە ڕێکخست، کەشتیگەلی ئەییوبی لێیان ڕاپەڕینو ڕاویاننان، پاشان دەستگیرو باڵبەستیان کردنو بەرەو میسر پێش خۆیاندانو دوانیشیان لێ ناردن بۆ (منى) کە لەوێ وەك قوربانی سەریان ببڕن.[٧٣٢] ئەم ڕووداوە لە ساڵی (٥٧٨ك/ ١١٨٢ز) دا ڕووی داوە، وەك (إبن جبير)ی گەڕۆکیش باسی دەکا، کە لەوکاتەدا گەیشتووەتە شاری ئەسکەندەرییەو لەوێ بە چاوی خۆی دیوێتی، وا کۆمەڵێ خەڵك هاتوونو خڕبوونەتەوە بۆ سەیرکردنی دیلەکان کە پشتاو پشت سواری حوشتر کراونو بە تەپڵو شەیپوور منداڵانیان لێ گاڵ دەدەن و گاڵتەو سووکایەتییان پێ دەکەن.[٧٣٣]

لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە هەڵسوکەوتی خراپە لەگەڵ دیلە خاچدروشمەکاندا، تەنیا دوای شەڕی (عكا) نەبووە، بەڵکو ئەو دیلانەیشی گرتووەتەوە کە بەرلە داگیرکردنی ئەم شارە کەوتوونەتە دەست سوپای ئەییوبی، بە نموونە لە یەکەم پێکدادانی نێوان هەردوولادا کە لە (الرملة) بە دۆڕاندنی ئیسلام کۆتایی هات. وەك لەوەوپێشیش باسمانکرد، سەلاحەددین لە داخانا فەرمانی دا لەسەری ئەو هەموو خاچدروشمانە بدرێ، کە لە نزیك عەسقەلانەوە بە دیل

728 ـ القزويني، آثار البلاد، ص٢٩٠.

729 مرآة الزمان ٨/٦٨٢.

730 النوادر، ١٥١. بڕوانە: مفرج الكروب، ٢/٣٤٥.

731 ـ النوادر، ١٥٦.

732 ـ الكامل، ١١/ ٤٩١. ابن جبير ٣٥. مرآة الزمان، ٨/ ٣٦٩. الروضتين، ٢/٣٧. مفرج الكروب، ٢/١٢٨. السلوك، ١/٧٩. الخطط، (ط، بولاق)، ٢/٨٦.

733 ابن جبير، ٣٤.

گیرابوون.[٧٣٤]

لە (ربیع الآخري ساڵی ٥٧٤ك/ ئەیلولی ١١٧٨ز)دا، شتێکی دیکەی لەو بابەتە دیسان ڕووی دایەوە، ئەوەبوو کۆمەڵێکی فەرەنگ هێرشیان بردە سەر شاری (حماه)، میر (منکورس بن خمارتکین)ی پێشەنگی سوپای ئەییوبی لێیان هاتەدەستو پێشەنگەکانیانی بە دیل گرتو باقیمەنیانی کوشت. ئەوجا دیلەکانی هێنایە لای سوڵتان، سوڵتان فەرمانی دا لە ملیان بدرێو درانە دەست سۆفی و دەروێشەکانی ناو لەشکری ئەییوبی.[٧٣٥] لە(مرج عیون)و لە بەرایی ساڵی(٥٧٥ك/هاوینی ١١٧٩ز)دا سوپا بەسەر خاچدروشماندا سەرکەوتو گەلێکی لێیان بەدیل گرت، کە ژمارەیێ گەورە فەرماندارانیشیان لە نێودا بوون. وەك: پێشەنگی (داویة)و پێشەنگی (اسبتاریة)و، سەرگەورەی (طبریة)و براکەیو، سەرگەورەی ناوچەی (الجلیل)و، (بلدوین بن بارزان)ی سەرگەورەی (الرملة)و سەرگەورەی (الجنین)و کوڕەکەی، سەرگەورەی (مرقیە)و گەورەپیاوانی دیکەش. جگە لە وانە، ژمارەیەکی زۆری سوارچاکانی قودسو عکاو بارۆنیەکانیشیان لەگەڵدا بوونو، سەرجەم نزیکەی دووسەدو حەفتا دیل دەبوون. سوڵتان فەرمانی دا ببرێن بۆ دیمەشق. ئیدی دوای نزیکەی ساڵێك، دیل بەدیل کرا، بەتایبەتیش گەورە فەرماندارانی گرتەوە.(ابن بارزان) تەنیا، بۆ خۆی، سەدو پەنجا هەزار دیناری وێنەدار(صوریە)ی داو سەرباری ئەوەش هەزار دیلی موسوڵمانیش ئازاد کران.[٧٣٦]

(الفقیە ضیاء الدین عیسى الهكاري) کە لە تێکشکانەکەی ساڵی (٥٧٣ك/١١٧٧ز)ی (الرملة)دا بەدیل گیرا بوو، ئەویشیان ئازاد کرد، چونکە سەلاحەددین سووربوو لەسەر ئازادکردنیو، سەرگەورەی (الجلیل)یش بە پەنجاو پێنج هەزار دینار ئازاد کرا. هەرچی پێشەنگەکەی (الداویة)یە، واتا (أود) ئەوە، لە بەندیخانەدا مرد، خاچدروشمان داوای لاشەکەیان کردەوە، بەمەجێ ئەوانیش یەکێ لە پێشەنگە دیلەکانی سوپای ئەییوبی ئازاد بکەن.[٧٣٧]

بێگومان وەرگرتنی ئەو هەموو پارەیە بە ئازادکردنی دیلە موسڵمانەکانیشەوە، زۆر باشترە لەوەی کە بێنی دیلە خاچدروشمەکان بکوژیو هیچت دەست نەکەوێ.

لەو ساڵەدا بوو کە سوپای ئەییوبی قەڵاکارەکەی (بیت الاحزان)ی کاول کردو[٧٣٨] خاچدروشمێکی زۆریشی بە دیل گرت، ئەوە بوو "دیلەکانیان هێنایە لای سوڵتان. ئەوەی هەڵگەڕابووەوە ئەوەشیان کە تیرەنداز بووە، سوڵتان لە ملی دان. توانیشی زیاتر لە سەد دیل ڕزگار بکا. هەرچی دیلەکانی دیکەیە، ئەوە هەموویانی نارد بۆ دیمەشق[٧٣٩]، وەکو باسیشمان کرد دیمەشق بوو بوو بە مۆڵگەو داڵدەی دیلەکان، سەرەڕای ئەوە بووشبوو بە ناوەندی بزاڤی هێزەکانی سەلاحەددین، چونکە دیمەشق نزیك بوو لە بەرەکانی شەڕو بەسانایی دیلەکان دەبردران بۆ ئەویو ئاسانیش دەهێنرانەوە بۆ ئاڵوگۆڕ.

گەورەترین دیلی بەکۆمەڵ، ئەوەبوو لە شەڕەکەی (حطین)دا دەستگیرکران بە فەرماندەکانیشیانەوە. هەر ئەوەندەی فەرماندەکانیان لەبەرزاییەکانی (حطین)دا شکان، ئیدی موسوڵمانان بۆیان سەرکەوتنو چادرە سووری شاکەشیان خستە زەوییو سەر لەبەریان بەدیل گرتنو شایەکەشیان (جي لوسینیان)و براکەیو (أرناط)ی لە ئیسلام داخ لەدڵو، سەرگەورەی جبیل، پێشەنگی (الداویة)ش، کە لە هەموو فەرەنگەکان بەشانو شەوکەتتر بوو، ئەمانە هەموویان بەدیل گیران. کۆمەڵێ لە ئەندامانی تیپی (الداویة)و (اسبتاریة)ش بە دیل گیران، بەڵام هەر لەوێ هەموویان کوشتن.[٧٤٠]

---

734 الروضتین، ج١، ق٢، ص٧٠، مفرج الروب، ٥٩/٢.

735 سنا البرق الشامي، ٣٠٨/١. مفرج الكروب، ٧٠/٢ـ ٧١.

736 ـ دیناری وێنەدار (صوریە): (القلقشندي) دەڵێ: ئەم دینارە لە وڵاتی فەرەنگو ڕۆمەوە دەهێنن، کێشەکەی دیار کراوە، ڕوویەکی ڕەسمی شایەکی لەسەرەو ڕوویەکەی تری ڕەسمی (بطرسو بولس)ی لەسەرە.

737 ـ سنا البرق الشامي،٣٢٨/١ـ٣٢٩. مضمار الحقائق، ١٨/١٧. الروضتین، ٨/٢ـ٩. البدایة والنهایة، ٣٠٢/١٢. السلوك، ٦٨/١.

738 سنا البرق الشامي، ٣٣٣/١ـ ٣٣٦. مضمار الحقائق، ٢٤ـ ٢٥. الكامل، ٤٥٥/١١. مفرج الكروب، ٨٢/٢.

739 الروضتین، ١١/٢، مفرج الكروب، ن. ص.

740 الكامل، ٥٣٧/١١. النوادر، ٧٨.

نەك هەر ئەوە، بگرە جاریشی دا، کە هەرکەسێ زەلامێکی لە (الداویة) یان لە (اسبتاري) بۆ بهێنێ پەنجا دینارێ خەڵات دەکا، ئەوانیش دەستبەجێ دووسەد کەس لەو دوو تیپەیان بۆ پەلکێش کردو ئەویش فەرمانیدا، بدرێنە دەست فەقێو مەلاو سۆفییان، تا لەملیان بدەن.[741] نامەی بۆ جێگرەکەی خۆیشی لە دیمەشق، (الصفي بن القابض) نووسی، هەرکەسێکی لەم دوو تیپە بەرچاوکەوت‌و قایل نەبوو ببێ بە ئیسلام، لە ملی بداو بیکوژێ، جێگرەکەشی فەرمانەکانی بەجێ هێنا. (ستیڤنسن) دەڵێ: گومانی تێدا نییە، سەلاحەددین دیلی کوشتووە، بەڵام نازانین بۆچی هەندە رکی لەم دوو تیپە بووە.[742] وەڵێ، وەڵامی پرسیاری ئەم مێژوونووسە، ئەوەیە، سەلاحەددین بۆیە لەم دوو تیپە بەرك بووە، چونکە ئەو دوو تیپە، لە موسوڵمانان زۆر پڕ بوون‌و داخ لە دڵی بوون‌و، ئازاو بەجەرگیش بوون.[743]

جگە لەوە، لەهەموو فەرەنگەکانیش بە شان‌و شەوکەتتربوون.[744]

دوای تێکشکانی دوژمن لە (حطین)، هەموو جەنگاوەرانی خاچدروشم بەدیل گیران. ئەوجا، سەلاحەددین فەرمانی دا، دەوارێکی گەورەی بۆ هەڵدەن. لەژێر ئەو دەوارەدا، خۆی‌و گەورە فەرماندارانی سوپاکەی دانیشتن وچانێك بدەن‌و کەمێ بحەسێنەوە. سەرکردەو پێشەوا خاچدروشمەکانیش، بانگ کران دابنیشن، تینوێتی برستی لێ بڕیبوون. سوڵتان، مەلیك‌و جفریی، برای مەلیکی لای خۆیەوە دانان، (أرناط)یشیان لەگەڵدابوو. سەلاحەددین داوای ئاوی ساردی کرد.[745] دای بەمەلیك، مەلیك لێی خواردەوەو باقیمەنی ئاوەکەی دابە (أرناط)و، (أرناط) ئاوەکەی نا بەسەریەوە (خواردییەوە). سوڵتان بەم بەبێ ئیزنی ئاو خواردنەوەیەی (أرناط) چاوی چووە پشتی سەری‌و زۆر تورە بوو، گوتی:"ئەم نەعلەتییە بە ئیزنی من ئاوی نەخواردووەتەوە، تا دەخالەتی لێ قبوڵ بکەم.[746] دەستووری موسوڵمانانیش وا بووە، دیل ئەگەر نان‌و نمەکی کردن‌و ئاویانی خواردەوە، ئەوە، ئیتر دەخالەتی قبوڵ کراوە، مەبەستی سوڵتانیش لەو قسەیەی ئەوەبوو کە (أرناط) هێشتا دەخالەتی قبوڵ نەکراوە، با، ئاوەکەشمانی خواردبێتەوە. ئەوجا سوڵتان دەستی کرد بە قسە پێ گوتنی‌و تاوانەکانی دایەوە بە چاویداو غەدرو غودورەکانی یەکە بە یەکە بۆ باس کرد. ئەوجا ڕووی لە دانیشتوان کردو گوتی: دوو جاران بڕیارم دابوو دەستم بکەوێ بیکوژم، جاری یەکەمیان لەبەر ئەوە بوو کە ویستی بچێتە سەر هەردوو (حەرەمی پیرۆز)و سوکایەتی بە پێغەمبەر (ﷺ) کردووەو بەموسوڵمانانی گوتووە (دەبڕۆن بە محمد بڵێن با بەهاناتاندا بگات).[747] جاری دووەمیشیان لەسەر ئەوەی ئەو کاروانەی تاڵان کردووە کەلە میسرەوە دەهات، ئنجا سوڵتان ڕووی کردە (أرناط)و پێی گوت "فەرموو ئەوا من بەرەڤانی لە محمد دەکەم" پێی وت: شایەتمان بێنەو ئیسلام بە، (أرناط) قایل نەبوو، ئیدی سەلاحەددین لەسەر ئەو ڕکە قەمەکەی لەکالان هەڵکێشاو یەکسەر شانێکی داتەکاندە خوارەوەو زەلام تێی وروکان‌و تەواویان کردو لاشەکەیان بەکێش کردو لەدەرەوەی دەوارەکە فڕێیان دا.[748] مەلیك کە ئەوەی دی بەجارێ زارەترەك بوو، تۆقی، وای دەزانی سوڵتان ئەویش بەو دەردە دەبات. بەڵام سوڵتان دڵنیای کردەوەو ترسی ڕەواندەوەو گوتی: دەستوور

---

741 ـ الفتح القسي، ٨٦. الكامل.١١/٥٣٨. الروضتين، ٢/٧٩. مفرج الكروب، ٢/١٩٦.

742 ـ Steven son, P.248

743 ـ الكامل، ١٢/٢٢. الروضتين، ٢/٧٩. مفرج الكروب، ٢/٢٧٣. العليمي، الانس الجليل بتأريخ المقدس و الخليل (ط. النجف ١٣٨٨ك/١٩٦٨ن) ١/٣٢٢.

744 ـ الكامل، ١١/٥٣٨.

745 ـ الجلاب، في النوادر، ٧٨ـ

746 ـ الكامل، ١١/ ٥٣٧. النوادر، ٧٨. الفتح القسي، ٨١. مرآة الزمان، ٨/٣٩٤. الروضتين، ٢/٧٩. مفرج الكروب ٢/١٩٤. الأنس الجليل، ١/٣٢٢. شفاء القلوب، ١٢١، ابن المعبري، تأريخ الدول السرياني مجلة المشرق ، ج٤، ٥. ص٤٤٥.

747 ـ مفرج الكروب، ٢/١٩٢. زبدة الحلب، ٣/٩٦. الأنس الجليل ١/٣٢١.

748 ـ النوادر، ٧٩. الفتح القسي، ٨١. مرآة الزمان، ٨/٣٩٤. الروضتين، ٢/٧٩. مفرج الكروب، ٢/١٩٥. وفيات الأعيان، ٧/١٧٧. زبدة الحلب، ٣/٩٦. شفاء القلوب، ١٢١.

وانییە مەلیك مەلیك بكوژێ، بەڵام ئەم كابرایە زۆر پێی لێ ڕاكێشا ئەوەی بوو، خەتای خۆی بوو.[٧٤٩]

ژمارەی دیلەكانی (حطین)و ژمارەی كوژراوەكانیان هەند زۆر بوو "كەسێ كوژراوەكانی دیتبا وایدەزانی كەس بەدیل نەگیراوەو نەماوە.گەر دیلەكانی دیتباوەی دەیزانی كەس نەكوژراوەو هەموویان بەدیل گیراون."[٧٥٠] سەربازەكانی سوڵتان دیلەكانیان لە گوریسی درێژ دەبەستن. (العماد الكاتب) سوارێكی دیت، سی تا چل دیلی لەیەك گوریس بەستبوو، پێش خۆی دابوون. لەیەك جێگەشدا، سەد تا دووسەد دیلی دیت، تەنیا یەك پاسەوانیان لەگەڵدا بوو.[٧٥١] ژمارەی دیلەكان بەسی هەزار دیل دەقەرسا.لەبەر ئەوە، دیل كەوتە بێ بازاڕیو نرخی لە بازاڕدا تەواوێ دای لە كزیو، لە بازاڕی دیمەشق نرخی دیلێك هاتە سەر سێ دینارو، خاوو خێزانێكی تەواویش، یەكجار هەڕاج دەكرا، پیاوێكو ژنێكو پێنج منداڵیان بە هەشتا دینار فرۆشران. ئیدی نرخی دیل هەند داكێشا، بەجۆرێ، دیلێكت دەكڕی بە نەعلێ.[٧٥٢]

بەڵام ئیسلامەكان خراپەیان لەگەڵیان نەدەكرد، هەروەها هیچ زەرەرێكیان لە دیلەكانی ئەو شارانەش كە سوپای ئەییوبی دەچووە ناویان، نەدەدا. لە شاری قودس، كەسێ ئەو بڕە پارەیەی لەسەری دانرابوو، نەدابا، ئەوە، بەدیل لە قەڵەمیان دەدا. سەلاحەددین سەرانەی لەسەر دانابوون، سەرانەی پیاوێ دە دینار بوو، سەرانەی ژنێك پێنج دینار بوو، سەرانەی هەر منداڵێكیش دوو دینار بوو.[٧٥٣] هەژارو دەوڵەمەندیش لەم سەرانەیەدا فەرقو جیاوازییان نەبوو.[٧٥٤] ماوەی پارەدانەكەش چل ڕۆژ بوو، ئەگەر بهاتباو، لەو ماوەیەدا سەرانەكەیان نەدابا، ئەوە، لەو بارەدا دەكران بەدیل. ڕاستیشت دەوێ، خاچدروشمە هەژارەكان نەیانتوانی پارەكە بدەنو، سەرانەكەیان بۆ هەڵنەسوڕا، لەبەر ئەوە هەواڵەی داڵدەكانی دیمەشقیان كردن، بەڵام فەرماندەو دەوڵەمەندانیان هەندێ لەو هەژارانەیان بە پارە بەرەڵڵا كرد. (بالیان كوڕی بارزان) هەژدە هەزار دیلی خاچدروشمی بە سی هەزار دینار ئازاد كردو، سەلاحەددین بەو بڕە پارەیە قایل بوو.[٧٥٥]

هەندێ لەفەرماندارانی سوپای ئەییوبییش، گەلێ جار ژمارەیێ دیلیان بەردەداو بێگارییان پێ دەكردن. جاری وەهاش هەبوو هەندێ لە میرەكان، خۆیان دەكرد بە خاوەنیانو داوای بەردانیان دەكرد، بەنموونە، (مظفر الدین كوكبری) سەرگەورەی (حرانو رها) داوای لە سوڵتان كرد، پێنجسەد ئەرمەنیی بۆ بەربداو، گوتی، ئەو ئەرمەنییانە خەڵكی شاری (رها) نەو، بۆ پەرستشو حەج هاتوونەتە قودسو لەوێ بەدیل گیراون. سەلاحەددین بۆی جێ بەجێ كرد.[٧٥٦] ئەوجا نۆرە هاتە سەر (الملك العادل)، ئەو ژمارەیەكی زۆری لێ ئازادكردن.[٧٥٧]

كاتێكیش هێزەكانی سەلاحەددین گەیشتنە ئەوپەڕی باری سەركەوتن، ئیدی ڕۆژ بە ڕۆژ، شكانو نووشووستی بە ئاشكرا بەدی دەكرا، بەتایبەتیش لەو ڕۆژەوەی كەلە گرتنی شاری (صور)دا، بۆڕی خواردو بەزی، شاری (صور) بووبووە هێڵی نێوان دوو قۆناغ. دوا بەدوای ئەوانەش موسوڵمانان، لە (عكاو أرسوۆ) تێكشكانو، لە یافاش پاشەكشەیان كرد.

---

749 ـ النوادر، والروضتین، ومفرج الكروب، وشفاء القلوب، نفس الصفحات. الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ق١، ج/ الأخیر، ورقة ٧ب، الأنس الجلیل ٣٢١/١.

750 ـ الروضتین، ٧٨/٢. مفرج الكروب، ١٩٣/٢. الذهبي، نفس الورقة.

751 ـ الفتح القسي، ٨٣. النوادر، ٧٧. الروضتین، ٧٨/٢. وفیات الأعیان، ١٧٦/٧. شفاء القلوب، ١٢٠، الذهبي، ورقة ٨ب.

752 ـ الروضتین، ٨٢/٢. الذهبي، ورقة ٨/أ.

753 ـ هەندێ سەرچاوە دەڵێن، یەك دینار بووە، النوادر ٨٢.

754 ـ الفتح القسي، ١٢٧. الكامل، ٥٤٩/١١. الروضتین، ٩٥/٢. مفرج الكروب، ٢١٤/٢. السلوك، ٩٦/١. الانس الجلیل، ٣٢٨/١. (تەنیا ـ أحمد بن أبراهیم الحنبلی ـ دەڵێ: سەرانەی پیاو دە دینار بووە. بیست دیناریش گوتراوە. ئەوەش گوتراوە كە سەرانەی ژن پێنج دینار و مێردمنداڵ یەك دینارو بەندەی ژن و منداڵێكی، یەك دینار بووە). شفاء القلوب، ١٢٨. ئەم سەرچاوەیەیان دوا سەرچاوەیەو پشتی پێ نابەسترێ.

755 ـ الروضتین ٩٥/٢. مفرج الكروب، ٢١٥/٢.

756 ـ الروضتین، ٩٥/٢. مفرج الكروب، ٢١٥/٢.

757 ـ الروضتین، ن. ص.

ئەو هەموو ڕووداوانە، وای کرد سەلاحەددین هەڵسوکەوتی خۆی بەرامبەر دیلەکان بگۆڕێ، چ ئەو دیلانەی سەربازەکانی ئەییوبی دەیانڕفاندن، چ ئەو دیلانەی لەبەرەکانی شەڕدا دەگیران.

له یادداشته ڕۆژانەکانی (إبن شداد)دا، کە خۆی تا دواهەنگاو لەگەڵ سوپای سەلاحەددیندا بووەو ڕۆژانە دەینووسی‌و بە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی دادەنێین، دەڵێ: له شەڕە بەناوبانگەکەی (عکا)دا کە لە (٢٠)ی (جمادي الاخرە)ی ساڵی ٥٨٦ك/ئابی ١١٩٠ن)دا، ڕووی داوەو بە شەڕی (العادلیة) بەناوبانگەو، سوپای سەلاحەددین تێیدا سەرکەوتووە، مێژوونووسەکە، واتا (إبن شداد) دەڵێ: مەگەر بەدەگمەن یەك دوژمن لەو شەڕەدا دەربازبووبێ. (إبن شداد) بەسواری ولاخەکەیەوە، بەناو خوێناوی خاچدروشماندا ڕۆیشتووەو ویستوویەتی کوژراوەکان بژمێرێ، لەبەر زۆریی لاشەکان بۆی نەژمێردراوەو، دەڵێ: لەناو خاچدروشمەکاندا تەنیا چوار ئافرەت هەبوون، دوانیان جەنازەکانیان لەوێ کەوتبوون، دوانەکەی دی بەدیل گیرابوون، هەرچی پیاوەکانە، ئەوە، ژمارەیەکی کەمیان بەدیل گیرابوون، سوڵتان فەرمانی دا بکوژرێن.[758] دیسان لە شاری (عکا) موسوڵمانان بە سوارەو پیادەوە، لەژێر فەرماندەیی هەردوو گەورەمیران، (بهاء الدین قراقۆش)و (ابوالهیجاء لهذبانی)دا، بەدەرکەوتن‌و لەپڕ پەلاماری دوژمنیان داو، تێیان کەوتن‌و گەلێکیان لێکوشتن‌و گەلێکیان لێ بەدیل گرتن. ژمارەی کوژراوان خۆی دا لە حەفتاو، لەناو دیلەکاندا فەرماندارێکی پلەبەرز هەبوو، خاچدروشمان هاتن سۆراخیان دەکرد، تا بزانن ماوە، یان کوژراوە. کاتێ موسوڵمانان بەم کابرایەیان زانی، دەستبەجێ کوشتیان‌و بە پارەو پووڵی دوژمن قایل نەبوون‌و بەزیندووی بەرەڵایان نەکرد، پاشان لاشەکەیان بۆ فرێدان، "دوژمنان لە داخانا خۆیان لە زەویدا گەوزان‌و خۆڵیان بەسەرو گوێلاکی خۆیاندا دەکرد". ئەم ڕووداوە کاری لە بزاڤو چالاکییان کردو وەی پێ بەردان.[759]

جارێکیان، هەردوو لایان، هەریەکەو دیلێکی ئەوی تری ئاگر تێبەرداو سووتاندی. لەکاتێکا، ئەوە ڕوویدا کە زەلامێکی زۆری دوژمن هاتبوونە گوێ ڕووبارەکەی(عکا)، لەناکاو چەرخەچییەکانی سوپای سەلاحەددین لێیان ڕاپەڕین‌و، بوو بە شەڕ، خاچدروشمان چەرخەچییەکیان بەگیر هێناو بەدیل گرتیان‌و کوشتیان، پاشان سووتاندیان. سەربازەکانی سەلاحەددینیش نەیانکردە نامەردی، دیلێکی ئەوانیان لەکن بوو، ڕایانکێشاو کوشتیان، ئەوجا. وەك ئەوان. ئاگریان تێبەرداو سووتاندیان، هەردوو مێژوونووس (العماد الکاتب)و[760] (إبن شداد)[761]، هەردوو ئاگرەکەیان چاو لێبووە کە لە هەمان کاتدا بڵێسەیان بە ئاسماندا دەچوو.

کوشتن‌و شێواندنی لاشەی دیلە ئیسلامەکان، بەلای خاچدروشمانەوە کارێکی ئاسایی بوو، خوویان پێوە گرتبوو، بەڵام هیچ دیلێکیان بەدەردی دیلەکانی (عکا) نەبردبوو، کاتێ شارەکەیان گرت، ئەوەبوو نزیکەی سێ هەزار موسوڵمانی دیلیان کوشت، هەر هەموویان لە گوریس قایم کردو، بەفەرمانی (ڕیشارد)ی شێردڵ، یەك دەست پەلاماریاندان‌و بە تیغو شمشێر کوشتیانن، چەرخەچییەکانی سوپای ئیسلامیش هەند ورەیان بەردابوو، بەچاو سەیریان دەکردن‌و هیچیان بۆنەدەکراو بەهانای کەسیانەوە نەچوون. موسوڵمانانیش خەم دایگرتن‌و. وەك إبن شداد دەڵێ. موسوڵمانیان نەهێشت، تەنیا ئەو زەلامانە نەبێ کە هێزی کارکردنیان تێدا مابوو و بۆ سوخرەکێشی لەبار بوون‌و ئیشیان پێ دەکردن.[762]

ئەم قەسابخانەیە، تینی بۆسەلاحەددین هێناو، کاری لەدەروونی خۆی‌و میرو سەربازانی کردو، خواخوای ئەوەیان بوو، هەلێکیان بۆ بڕەخسێ تۆڵەی هەڤاڵ‌و برادەرەکانیان بکەنەوە. ئیدی ئەرکی سەرشانی چەرخەچییەکان تەنها هاتە سەر ئەوەی خاچدروشمان بڕفێنن‌و بیانکوژن. ئیدی، ئەوەبوو، کاتێ لە (عکا)وە دەچوون بۆ عەسقەلان، لە مەنزڵگەی

758 ـ النوادر، ١٣٠.

759 ـ النوادر، ١٣٤.

760 ـ الفتح القسي، ٤٩٣.

761 ـ النوادر، ١٦٣ ـ ١٦٤.

762 ـ النوادر، ١٧٤.

چوارەمدا، چەرخەچییەکان دوو خاچدروشمیان ڕفاند، "فەرمان درا لەملیان بدرێ، دەستبەجێ کوژران و خەلک بە شمشێر تێیان بەربوون"،[763] هەر هەمان ڕۆژو، لەنزیك (قیسارییە)وە، دوانی تریان هێنا "لەدەوروبەری هێزەکانی دوژمنەوە ڕفێندرابوون، ئەو دوانەشیان زۆر بە خراپیی کوشت، هەر لەسەر ئەو ڕقەی کوشتارەکەی (عکا)".[764]

پاشان خاچدروشمێکیان بەدیل گرت، بەلام دەستبەجێ نەیانکوشت، هێنایان هەرچی نهێنیی لەشکری خاچدروشمان هەبوو، هەموویان، لەڕێگەی وەرگێڕێکەوە لێوەرگرت. پاشان "فەرمان درا لەملی بدرێ و لاشەکەی نەشێوێنرێ." ئنجا وەرگێڕەکەش بەو دەردە براو، دوو خاچدروشمی دیکەشیان لە سوپای دوژمن گرتبوو، ئەوانیشیان کوشت، تا ژمارەی کوژراوانی دوژمن لەو ڕۆژەدا،(٥)ی شەعبانی ٥٨٧ك، گەیشتە هەشت کوژراو.

ئیدی، چەرخەچییانی سوپای ئەییوبی، تەواوێ لەسەر ڕفاندنی خاچدروشمان ڕاهاتن و تێیدا قالْ بوون، پاشانیش دەیانکوشتن، لەبەرئەوە، سەلاحەددین ژمارەی چەرخەچییەکانی پتر کرد، تا ڕۆژێکیان، چواردە فەرەنگیان هانی، ژنێکیشیان لەگەلْ دابوو، کچی یەکێ لە سوارچاکەکانی خاچدروشمان بوو، هەر هەموویان کوشتن.[765]

هەرچەندیشە، ڕفێنراو، بە دیلی جەنگ دانانرێ، لێ سوپا حوکمی دیلی جەنگی بەسەردا دەسەپاندن. ئەم ڕەفتاری دوورە تیرباران و دوژمن ڕفاندنە، کە سەلاحەددین بەکردەوە دژی دوژمن خستیە کارو، فەرمانی دەدا، تاك و تەرای دوژمن لە پشت لەشکرەکەیانەوە، یان لەکاتی دار بڕین و وشکەلْ کۆکردنەوەو دروێنەی لەوەڕی گیادا، بڕفێنن، ئەم ڕەفتارو کردارە تازەیە، تاکتیکێ بوو سەلاحەددین لە ناچاری دایهێناو پەیڕەوی دەکرد، چونکە سوپاکەی خۆی چەندین نسکۆی بەسەر هاتبوو. دەیویست بەمجۆرە شەڕە، دوژمن هەراسان بکاو وردە وردە وەرەی پێ بەربدا. سەلاحەددین ئەم جۆرە تاکتیکەی گەلێ پێباشتر بوو لەوەی شەڕێکی ڕاستەقینەو گەورەو گران لەگەلْ دوژمندا بکا. لێ ئەم تاکتیکە تازەیە تین و تاوێکی ئەوتۆی بۆ دوژمن نەدەهێناو کاریگەرییەکی کەمتری هەبوو. چونکە خاچدروشمان، هەر لە گەیشتنی هەلمەتی سێیەمیانەوە، تەواوێ بەهێز بوو بوون و، لەوەدا نەمابوون ڕفاندن و پێکدادانی لاوەکیی و وردە شەڕ، زیانیان پێبگەیەنێ . خۆ ڕیشارد، هەر گوێی بەم وردە شەڕە نەدەداو، خۆی پێوە خەریك نەدەکرد، ئەو لە هەلێك دەگەڕا، گورزی گەورە بوەشێنێ و، ئامانجە ستراتیجیەکانی، بەنموونە وەك، داگیرکردنی یافاو عەسقەلان بەدیبێنێ و بگا بە ئامانجی گەورەی خۆی کە داگیرکردنی قودس و میسریشە، چونکە پێشتر دەمی شیرین بوو بوو، کاروانەکەی میسری کە بۆ شام دەهات، تالان کردبوو، دەیزانی میسر چەند دەولەمەندەو چەند پڕسامانە.

لە لایەکی دیکەوە، سەلاحەددین، وای پێباشتر بوو، دیلەکان نەکوژرێ و، بۆ ئەنجامدانی هەندێ ئیش و کار، سوود لە وزەو توانستیان وەربگرێ. ئەوەبوو، کاتێ کە دەستی کرد بەبنیادنانی قەلاو قایمکاری شاری قاهیرە، (قەلای سەلاحەددین)، ئیشە سەخت و گرانەکانی بەو دیلانە کرد، بەنموونە وەك "مەڕمەڕ بڕینەوە، تاشینی تاوێرو بەردەگەورەکان و، هەلکەندنی کەندرە گەورەکەی دەوری قەلاکە، ئەو کەندرە، لەسەر تەقتەقە بەردان بەپاچ هەلدەکەنرا، شتێکی عاجباتی و سەیر بوو. (إبن جبیر) دەلێ: ئەو پیشەی بنیادنانە بە دیلە کافرەکان (علوج)ی ڕۆم نەکرابا، بە کەس نەدەکرا".[766] مێژوونووسێکی پاشینی میسرییش دەلێ: "قراقۆش، لەدروستکردنی قەلاو شوورەکەدا، پەنجا هەزار خاچدروشمی دیلی وەسەر کار خستبوو".[767]

٤ـ پەیماننامەو ئاگربەستەکانی نێوان سەلاحەددین و خاچدروشمان :

وەنەبێ تەبایی نامەکەی (الرملة) یەکەم پێکهاتنی شەڕوەستاندن بووبێ لە نێوان سەلاحەددین و کۆمەلانی خاچدروشماندا، نەخێر، بەرلەوەش گەلێ جار پێکهاتن مۆرکراوە، یەکەم جار، کاتێ، سەلاحەددین لەسەرەتای پێ داکووتان و سەقامگیربوونیدا لە شام، لەبەرایی سالی (٥٧١ك/ هاوینی ١١٧٥ز)دا ئاگربەستێکی مۆرکرد. بێ گومان ئەو

---

[763] ـ النوادر، ١٧٧.

[764] ـ ن. م. ص.

[765] ـ ن. م، ص ١٧٨ ـ ١٧٩. بنۆڕە : ١٨٣و ص ١٨٦.

[766] ـ ابن جبیر، ص٢٥. بشنۆڕە: المقریزی، (الخطط، طبعة المعهد)، ٣٣٢/٤. السلوك، ٩٩/١.

[767] ـ علي مبارك الخطط التوفيقية، مطبعة دار الكتب، القاهرة ١٩٦٩. ص٧٠.

ئاگربەستە، فشاری بارودۆخی سیاسیی و ئابوریی و سەربازی سەپاندی، نەخاسمە سەلاحەددین تازە گەیشتبووە شام و، کێشەو گریێ و گۆلێکی زۆری بەرەو ڕوو بووەوە، یەکێ لەو کێشانە ئەوەبوو هەندێ لە میرەکانی نورەددین مەحموود لەگەڵیدا تەباو دۆست نەبوون، سەرو سەختیشی لەگەڵ (الملك الصالح اسماعيل کوڕی نورەددیندا) باش نەبوو، ئەتابەکەکانی موسڵیش دوژمنایەتییان دەکرد، هەروەها ئیسماعیلیەکانیش زۆر ڕقیان لێدەبووەوەو چەند جاریش هەوڵیان دا سەرونی بکەن و لەناوی ببەن.[768] خۆ باری ئابووریی وڵاتی شامیش، ئەو ساڵە، تا بڵێی خراپ و نالەبار بوو، کاری لە هەردوولا کردو ناچار سەلاحەددین سیاسەتی تەبایی و بێ وەزەنیی گرتەبەر. سەرچاوەو ژێدەرانیش دەڵێن: ساڵی (٥٧١ك) لە شام، ساڵێکی نەهات و قاتوقڕ بووە.[769]

ئەو دۆخەی باسمانکرد هەمووی، دۆخی نالەبارو تەنگانەیە سەلاحەددینیان ناچارکرد شەڕ بوەستێنێ و ماوەیەك بە ئاشتی لەگەڵ خاچدروشماندا بەسەربەرێ.

کاتێکیش ئاگربەست ئیمزا کرا، سەلاحەددین فەرمانیدا لەشکرەکانی میسر بگەڕێنەوە بۆ میسر، چونکە پێویستی پێیان نەماو. وەکو گوتیشمان. دۆخی ژیان و باری ئابووریی شام بەرەو پەرێشانی دادەچوو، میسریش پێویستی بەو سەربازانەی خۆی هەبوو، وەرزی درەوو کۆکردنەوەی بەروبومیش داهاتبوو، (العماد) دەڵێ: سوڵتان لەشکرەکانی میسری ئیزن دا بچنەوە بۆ میسر، "تا دەغڵ و دان هەڵدەگیرێ".[770]

ڕاستیشت دەوێ، سەلاحەددین بەم ئاگربەستەو، بە ئاگربەستی دیکە، هەرگیز لە خاچدروشمان ئەرخاین و دڵنیا نەبووە، نەوەکا دوژمن لێی لابدا. لەبەر ئەوە، دوور دەیڕوانی و شەرت و شروت و بەندو بەستی ئەوتۆی لەو ڕەشنووسی ئاگربەستانەدا دەسەپاند کە دوژمن نەتوانێ لێی بدات. لەسەر ئەوەشەوە، سەلاحەددین چەکی دانەدەناو، لە دوژمنی داگیرکەر سرك و بەسڵ بوو، سوپاکەشی هەمیشە لە چاوگێڕیی و ئامادەباشیی و خۆسازیدا دەهێشتەوەو جاروباریش لەگەڵ دوژمندا دەکەوتە تیر باران، نەوەکا هەڵێ بقۆزنەوەو، دەستێ بوەشێنن. سەلاحەددین، هەر کاتێکیش ئاگربەستی لەگەڵ دوژمندا جاڕدابێ پرس و ڕاو ڕاوێژی لەگەڵ ئەنجومەنی جەنگدا کردووە.[771]

بەڵام ئێمە هیچ شتێکمان لەبارەی دەقی ئەم ڕێکەوتننامەیە، لەلا فەراهەم نییەو نیمانە. وەڵێ دیارە کەش و هەوایەکی ئاشتییان بەخۆوە دیوە، هەرچەندیشە جاروبار ئەملا، یان ئەولا چالاکییەکی سەربازییان دەنواند. زۆرتریش، وا پێ دەچێ کەئەم پەیماننامەیە، گشتیی نەبووبێ و هەموو کۆمەڵانی خاچدروشمانی نەگرتبێتەوە. پێکدادانەکەی نزیك (الرملة)، کە لە ساڵی (٥٧٣ك/١١٧٧ز)دا ڕوویداو، تەنگاوو گەمارۆدانی شاری (حماه) لەهەمان ساڵداو، وێرانکردنی (بيت الأحزان)یش، پاش دوو ساڵ لەلایەن سەلاحەددینەوە، ئەمانە هەمووی نیشانەی ئەوەن کە ئاگربەست هەموو شارێك و هەموو هێزێکی نەگرتووەتەوە.

بەڵام، تا ساڵی ٥٨٣ك/١١٨٧ز، لە نێوان سەلاحەددین و میرنشینی (أنطاكية و طرابلس)ی سەربە خاچدروشماندا هیچ چالاکییەکی سەربازی ڕووی نەدا. ئیدی لەو ساڵەدا، سەلاحەددین ناچارکرا هێرش بباتە سەر دەڤەری (أنطاكية و طرابلس)، چونکە خاچدروشمان، بە تایبەتییش (ڕیمۆند الصنجيلي)ی سەر گەورەی تەرابلس لە پەیماننامەکەی نێوان خۆی و سەلاحەددین لایدا، ئەوەبوو چووە پاڵ (أرناطو مەلیك جي لوسینیان)و، لە دژی سەلاحەددین شەڕی جاڕداو، شەڕە گەورەکەی (حطين) قەوما. (ڕیمۆند)یش بۆیە ئەم پێکهاتنەی لەگەڵ سەلاحەددین بەست، چونکە خاچدروشمان

768 ـ بۆ ئەم مەبەستە بنۆڕە: النوادر، ص٥٢، الکامل، ١١/ ٤٣٦ـ ٤٣٧و ٤٢٩. العماد، سنا البرق ٢١٠ـ ٢١١ء ٢١٨ـ ٢١٩. مرآة الزمان، ٣٢٩/٨و ٣٣٥. ابن العديم زبدة الحلب، ٢٨/٣. الروضتين، ج١، ق٢، ص ٦٥٨ـ ٦٦١. مفرج الكروب ٢٤/٢، ٤٤، ٤٧. السلوك، ٦١/١ـ ٦٢. مصطفي غالب، سنان راشدالدين، دار اليقظة العربية، بيروت، ١٩٦٧. ص ١٢٣و ١٢٨و ١٣٠.

769 الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٤٣. مفرج الكروب ٣٦/٢. ابن كثير، البداية والنهاية، ٢٩١/١٢.

770 سنا البرق ، ١٩٥/١. الكامل ٤٣٥/١١. الروضتين، ٦٤٣/١.

771 ـ الكامل، ١٩/١٢. سيد الاهل، أيام صلاح الدين، ص١٦٠.

لەسەر کورسی (بيت المقدس) لەناوخۆیاندا تێك چووبوون.[772]

ڕیمۆند خۆی خستە سێبەری سوڵتانەوەو پێکهاتنیشی لەگەڵدا مۆرکرد، وەلێ "أرناط" وەك دیتمان بوو بە هۆکاری پێشێلکردنی پێکهاتنەکەو پاشان ڕیمۆندیش چووە پاڵی و شەڕەکەی (حطين) قەوما.

ئاگربەستی دووەمی ساڵی (٥٨٤ك/ ١١٨٨ز) لەگەڵ (أنطاكية):

هەرچەندیشە سەلاحەددین قەڵاو قایمکارەکانی دەوروبەری میرنشینی (أنطاكية)ی، وەك، (بغراس و دربساك، الشغر، بكاس، سرمينيه) و هی دیکەشی هەمووی داگیرکرد، وەلێ شەڕەکانی دوای شەڕەکەی (حطين) کە هەموو وڵاتی شامیشی گرتەوە، لە (أنطاكية) وەستا. هۆی ئەم وەستاندنی شەڕەش ئەوەبوو کە ئاگربەستێ لە نێوان سەلاحەددین و (بوهيمند)ی سەرگەورەی (أنطاكية) مۆرکرا. ئەم ئاگربەستەش کاتێ مۆرکرا کە لە (٢ی شەعبانی ٥٨٤ك/، تشرینی یەکەمی ١١٨٨ز)یدا سوپای ئەییوبی قەڵاو قایمکارەکەی (بغراس)ی باکووری (أنطاكية)ی داگیرکردو مرخی لە خودی (أنطاكية)ش خۆشکرد. ئەوجا سەرگەورەی ئەم شارە لە نیازی سوڵتان تێگەیشتو، ترسی ئەوەی لێ نیشت سوڵتان ئەم شارە گەورەیەشیان لێ بستێنێ و داگیری بکات. لەبەرئەوە ناردیە سەر سوڵتان و داوای ئاگربەستی لێ کردو بۆینی ئەوەش بوو، هەموو موسوڵمانە دیلەکانی ژێر دەستی خۆی ئازاد بکات، کە نزیکەی هەزار دیل دەبوون.[773] سوڵتان لەگەڵ گەورە فەرماندارو سەرگەورەکانی ناوچەکەدا کەوتە ڕاپرسی و زۆربەیان ڕازی بوون بە ئاگربەست، نەخاسمە سوپای ئەییوبییش ئاتاجیان بە پشوو هەبوو، حەزیان بە حەسانەوەیەك ئەکرد.[774] بەو جۆرە بەو داوای ئاگربەستە قایل بوون و، هەردوولا پێکهاتن، تا ماوەی هەشت مانگ شەڕ ڕابگرن، لە یەکی مانگی تشرینی یەکەمەوە تا کۆتایی مانگی ئایار (مایس)،[775] بۆ ئەوەی "ئاگربەستەکە بەر لە دروێنە کۆتایی بێت و سەربازانیش لەم وەرزەدا دەحەسێنەوە".[776]

سەرگەورەی (أنطاكية)، ئەوکات، لە هەموو فەرەنگەکان بەشان و شەکەوتتر بوو، لە هەمووشیان دەوڵەمەندترو موڵکدارتر بوو. دوای مردنی ڕیمۆند، فەرەنگەکان (طرابلس) و هەموو دەڤەرەکانی ئەم شارەیان دا بەوو، هەرچی موڵك و ماڵێکی دیشی هەبوو دیسان هەر دایان بەو، چونکە ڕیمۆند وەچاخی کوێر بوو. ئەم ڕیمۆندە لە مەیدانی شەڕەکەی (حطين) کە ڕای کردو هەڵات، ئیدی لەو بەینەدا کوژراو تێداچوو. کاتێکیش (طرابلس) درا بە (بوهيمند) کوڕە گەورەکەی خۆی کرد بە جێگری خۆی لە حوکمی ئەو شارەدا.[777]

بە پێی ئەو ئاگربەستە، دیلە موسڵمانەکان لە (أنطاكية) بەرەڵا کران. پاشان لە سێی شەعباندا سەلاحەددین گەڕایەوە بۆ (حلب) و لەوێوە چوو بۆ دیمەشق، ئنجا بۆ بڵاوەپێ کردنی لەشکرەکانی لای ڕۆژهەڵاتی شام و ئەوەی لای (عیمادالدين زنگی)ی سەرگەورەی شەنگاڵ و خاپوورو سەربازگەی موسڵ. وەلێ ئەم ئاگربەستەش. هەروەك

---

[772] الكامل، ١١/ ٥٢٦ ـ ٥٢٧. زبدة لحلب ٣/ ٩٣. الروضتين ٢/٧٤. مفرج الكروب ٢/١٨٤. سەرەتای ئەم تێکچوونە لەوەوە پەیدا بوو کە ڕیمۆند شاژنە (أشيفا)ی سەرگە ورەی (طبرى)ی مارەکرد، ئەم ئافرەتە لە هەمانکاتدا موڵکی (بيت المقدس)ی لە جیاتی کوڕە بچکۆلەکەی پێ سپێردرابوو (توصيه)، کە ئەویش لە خاڵۆیەکی نەخۆشی وەچاخ کوێرەوە بۆی مابووەوە. کوڕە گچکە مرد، دایکە شووی کرد بەو ڕیمۆندە، ئیدی، ڕیمۆند بوو بە مەلیك، بەلام شاژنەکە (دایکی کوڕە مردوەکە دڵی چووە زەلامێکی دیو شووی پێ کرد، ئیدی حوکمی (بيت المقدس) کەوتەدەست ئەم مێردە تازەیەی "ئەمیش داوای لە ڕیمۆند کرد چەند ساڵ حوکمی بيت المقدسی کردوەو چی لێ خواردوە بیداتەوە". بەم جۆرە بووە، ناکۆکییان و ریمۆرند لە داخانا پاڵی دا بە لای سەلاحەددینەوە.

[773] مفرج الكروب، ٢/٢٧٠.

[774] الكامل، ١٢/١٩ . الروضتين، ٢/١٣٣. شفاء القلوب، ١٥٧.

[775] مێژوونووسان بەو جۆرە، ماوەی ئاگربەستەکە بە ساڵی زایین دیار دەکەن، بنۆڕە: الكامل، ١٢/١٩. الفتح القسی، ٢٦٠. الروضتين، ٢/١٣٣. مفرج الكروب، ٢/٢٧٠. "یان بە حەوت مانگ" النوادر ، ٩٤. زبدة الحلب، ٣/ ١٠٧. البداية والنهاية، ١٢/٣٣٠.

[776] الفتح القسي، ٢٦٠. الروضتين، ٢/١٣٣.

[777] الكامل، ١٢/١٩.

ئاگربەستەکەی پێشتر. هەموو لایەنەکانی خاچدروشمانی نەگرتەوە. لەبەرئەوە سوڵتان پاش حەوانەوەیەکی کەمتر لە چوار هەفتەو، لە بەرایی ڕەمەزاندا، دەستی بە غەزا کردەوەو لە دیمەشقەوە بەرەو (الصفد) کەوتەڕێو "هیچ گوێی نەدایە ئەوەی کە لەم مانگی ڕەمەزانەدا خەڵك بۆ لای کەسوکاری دەچێ، کەچی ئەو، وا ماڵو منداڵو کەسوکارو نیشتمانی خۆی بەجێ دێڵی".

کاتێکیش پێیانگوت: لەشکرەکانی تریش بڵاوە پێ بکا. وتی: تەمەن کورتەو مردنیش ئەمانەتی نییە، ئەوەتا هێشتا قەڵاو قایمەی (کوکب، صفدو الكرك) بەدەست فەرەنگەوەیە، ناچارین دەبێ یەکلایان بکەینەوە، چونکە کەوتوونەتە ناوەڕاستی وڵاتی ئێمەوە، لە بەڵای خەڵکەکەی دڵنیا نابینو، گەر پشت گوێیان بخەین، پاشان پەشیمانی دادمان نادا.[778]

ڕاستیشت دەوێ، سەڵاحەددین هەلی ئەوەی بۆ نەڕەخساو نەپەرژا، جارێکی تر بچێتەوە بۆ دەڤەری (أنطاكية)، لەوەش دەترسا، سەرگەورەی ئەم شارە ئاگربەستەکە بشکێنێو هەلی سەرگەرمبوونی سوپای ئیسلام بە گەمارۆکەی (عکا)وە بقۆزێتەوەو، شەڕ بەو ناوچانە بفرۆشێ کە سوپای ئەییوبی غەزووی کردون، وەڵێ ئەمە ڕووی نەدا، چونکە سەرگەورەی (انطاكية) لە هێزەکانی ناو شاری (حلب)ی ژێر حوکمی (الملك الظاهر) دەترسا.

سەرگەورەی (أنطاكية)و (طرابلس) لە ڕووداوەکانی مەیدانی (صورو عکاو قودس) بە تەواوی تەریكو دوورەپەرێز بوو، نەشمان بیستووە هیچ چالاکییەکی ئەوتۆی شانبەشانی خاچدروشمان نواندبێ، وەڵێ سەڵاحەددین کاتێ تایەفەی ئیسماعیلیو خاکی ئەم تایەفەی خستە سەر ئەو ناوچە ئیسلامییانەی کە دەیوست حوکمەکانی تەبایی نامەکەی (صلح) الرملة بییانگرێتەوە، ئەوسا، ڕیشاردی شێردڵ، لە بەرامبەر ئەوەدا، میرنشینی (أنطاكية)ی خستەسەر ئەو ناوچانەی خاچدروشمان کە حوکمەکانی ئەو تەبایی نامەیە دەیانگرێتەوە.. لەمەودوا باسی دەکەین..

تەبایی نامەکەی ساڵی ٥٨٧ك/ ١١٩١ی (الرملة):

تەبایی نامەی (الرملة) بەناوبانگترینو دواترین پەیماننامەی تەبایی بوو، کە لە نێوان هەردوولادا بەسترا. لەبەرئەوەش بەناوبانگ بووە، چونکە لەپاش مۆرکردنی، ئیدی شای ئینگلیز ڕیشارد، خاکی پیرۆزی بەجێ هێشتو لە ڕێگای ڕۆژهەڵاتو ناوەندی ئەورووپاوە گەڕایەوە بۆ وڵاتی خۆی.[779] پاشانیش زۆری پێ نەچوو سەڵاحەددینیش گیانی سپارد. ئەم دووانە ناودارترین فەرمانداری بەرەکانی شەڕی خاچدروشمانو، زۆرتر زەین کێشی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا بوون. ئەم تەبایی نامەیەش بووە باسی دوابەشی هەڵمەتی سێیەم. ئەو هەڵمەتەی کە گەورەترین شاکانی ئەورووپا لە حەیبەت سەرکەوتنە یەك لەدوای یەکەکانی سەڵاحەددین بەشدارییان تێداکرد، چونکە سەڵاحەددین، سەرکەوتنی تەواوی لە (حطين و غەزوی بيت المقدسو قەڵاو قایمەکانی باکوورو کەناراوەکانی فەلەستین)و ناوچەی (الغور)دا بەدەست هێنا. جگە لەوەش ئەم تەبایی نامەیە، هەموو لایەکانی هەردوو بەرەی شەڕەکانی گرتەوەو، وەك ئەو تەباییناماناه نەبوو کە لە نێوان سەڵاحەددینو یەکێ لە میرنشینەکانی خاچدروشماندا مۆردەکرا.

بیرۆکەی ئەم تەبایی نامەیە لە بنەڕەتدا، لەڕۆژانی گەمارۆکەی (عکا)وە، سەری هەڵدا، وەڵێ ئەو ئاشتییەی ئەوکات خاچدروشمان داوایان دەکرد، زۆر گران دەوەستا لەسەر سوپای ئەییوبیو بە داماویو ملکەچیو زەلیلبوونی موسوڵمانان تەواو دەبوو. لە سوپای ئەییوبیان داوا دەکرد دەست لە هەموو دەسکەوتەکانی خۆی هەڵبگرێو هەموو ئەو شارانەشیان کە ئازادیان کردوون بداتەوە، بێگومان موسوڵمانانیش بەمە ڕازی نەبوون. (إبن شداد) دەڵێ: (معز الدين سەنگەر شاه بن سيف الدين غازي)ی سەرگەورەی جزیرێ، بۆ سەردانەوەی وڵاتی خۆی، داوای ئیزنی لە سەڵاحەددین کرد، وەڵێ سوڵتان ئیجازەی پێ نەداو، پێی گووت، جارێ پەلە مەکەو سەبرکە، "چونکە دوژمن، ئەوەتا لێگا لێگا دەکاتە

[778] النوادر، ٩٥.

[779] Kerr The Crusade printed in Britain, 1966. P, 58.

سەرمانو داوای تەبایی دەکا"، ناشبیَ سوپا بلاَوەی لیَبکا تا شەرِ، یان ئاشتی یەکلادەبیَتەوە، [٧٨٠] بەلاَم کۆششی خاچدروشمان بۆ تەبایی و ئاشتی پووچ دەرچوو، سەری نەگرتو، پاشان گۆڕانی تر سەری هەلّدا، تەباییەکەی دوورتر خستەوە.

لیّ، خاچدروشمان کاتیّ لە (عکا)وە بەرەو عەسقەلان کەوتنەڕیّ، دووبارە داوای تەباییان کردەوە.. کاتیّ گەیشتنە مەنزلّگەی هەشتەم. ڕیّکەوتی ١٠ی شەعبانی ٥٨٧ك/ئەیلولی ١١٩١ز. تەتەرەکانی ڕیشارد داوایان لە چەرخەچییەکانی سوپای ئەییوبی کرد، بەرپرسیّکیان پیشان بدەن، قسەی لەگەلّ بکەن. ئەوکات، پیّشڕەو (مقدم)ی چەرخەچییان (علم الدین سلیمان بن جندر)بوو، چوو بۆ لای تەتەرەکانو، کە گەیشتە لایان، تیّیانگەیاند، بۆ لای (الملك العادل) هاتوونە، چونکە دەیانزانی کە (الملك العادل) دەستە ڕاستی سەلاّحەددینە، ئەوجا (العادل) بەرەو پیریان هات و گوتی، فەرموون چیتان دەویّ. گوتیان: "ئەم کوشتارە دەمیّکە بەردەوامەو، لە هەردوو لامان زەلامگەلی قارەمان قارەمان کوژران. ئیّمە بە هانای خەلّکی کەناراوەکانەوە هاتووین. وەرن لەگەلّیاندا ڕیّك بکەون، ئیّمەش هەریەکەو بگەڕیّتەوە جیّگای خۆی". [٧٨١]

سولّتان نیازی ئەوەبوو سوود لە کەشو هەوای دانوستاندنەکە وەربگریّ، ناردی، بە (العادل) بلّیّن فریویان بداو بە قسەوە خەریکیان بکا، تا هیّزەکانی خۆیان دەگەنە جیّ، ئیدی (العادل) ڕۆیشت بۆلای ڕیشاردو داوای لیّکرد، چی دەویّو چی ناویّ بینووسیّ تا بۆی بدا بە سولّتان، ڕیشارد گوتی: (ڕیّساو دەستوور ئەوەیە، سەرلەبەری ولاّتەکە بدریّتەوە دەست خۆمانو ئیّوەش چۆلّی بکەنو بچنەوە بۆ ولاّتی خۆتان". [٧٨٢]

(العادل) وەلاّمی ڕیشاردی دایەوە، گوتی: ستەمە ئەوەی ئەو داوای دەکا، ببیّ، "ئەگەر هەموو سوارەو پیادەکانیشی لەسەر کوژرابن". ئەوەندەی گوتو، دانوستاندنی پساندو گەڕایەوە بۆ چادری براکەی، چونکە دانوستاندنەکە کەوتە گیّژەنگیّکی خەتەرناکەوە. [٧٨٣]

لەگەلّ ئەوەشدا ڕیشارد لە دیتنی (الملك العادل) کۆلّی نەدا، نەخاسمە، ئەمیش دیاریەکی گرانبەهای، بۆ ناردبوو، دلّی پیّخۆش بکا. ڕیشارد لە پاداشدا ئەسپیّکی ڕەسەنو چاکی بۆ ناردبووەوە. ڕووداوەکانیش ساغیان کردەوە کە (العادل) دبلۆماسییەکی لیّزانو شارەزا بووەو، بەدلّی ڕیشارددا چووەو، باقیمەنی خاچدروشمانیش خۆشییان پیّی هاتووە. [٧٨٤]

دانوستاندن، زۆر بەسستی دەجولاّ. ڕیشارد دووبارە داوای کردەوە (الملك العادل) ببینیّو قسەی پیّدا بنیّریّ بۆ سولّتان، کە: ئەوەتا هەردوولا پەریّشان بوونەو، ولاّتەکەش ویّران بووەو، گریّ کویّرەی کیّشەکەش، سیّ کوچکەییە، قودس، خاچو دابەشکردنی ولاّتەکەیەو، گوتی: قودس پەرستشگامانەو بەموو لیّی ناچینە دواوەو، دەستی لیّ هەلّناگرین، ئەگەر تاکە نەفەریّکیشمان نەمیّنیّ. هەرچی ولاّتەکەیە، ئەوە، کەرتی، ئوردنی دەدریّتەوە بە خۆمان، تا دەگاتە دەریا (واتا کەناری ڕۆژئاواو هەموو خاکی فەلەستینی ئەمڕۆ)، هەرچی خاچەکەشە، ئەوە تەختەیەکەو هیچ سوودیّکی بۆ ئیّوە نییە، وەلیّ بۆ ئیّمە زۆر مەزنو بەنرخە، با، سولّتان ئەو پیاوەتییەمان لەگەلّدا بکاو، تەبابینو، ئەم کیّشمەکیّشەمان لە کۆلّ بکەویّو هەناسەیەکمان بەبەردا بیّتەوەو، ئیسراحەتیّ بکەین. [٧٨٥]

کاتیّ سولّتان لەم داواکارییانە تیّگەیشت، هاوڕاویّژانی ئەنجومەنی جەنگی بانگ کرد، پرس و ڕای پیّ کردن، چۆن چۆنی وەلاّمی بدەنەوە. ڕای خۆی ئەوەبوو، بەبیّ سیّ و دوو وەلاّمیّکی یەکلاکەرەوەی بداتەوەو، بلّیّ:"قودس هەروەك

---

780 النوادر، ١٤٥. الروضتين، ١٦٥/٢. مفرج الكروب، ٣٤١/٢.

781 النوادر، ١٨٢. الروضتين، ١٩١/٢. مفرج الكروب ٣٦٧/٢.

782 هەر هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕەگەل.

783 الفتح القسي، ٥٤٢. الحموي، تأريخ المنصورى، ٢٠٧. الروضتين، ١٩١/٢. مفرج الكروب، ٣٦٧/٢. الانس الجليل، ٣٧٣/١.

784 رنسيمان، ٣/١١٥ ـ ١١٦.

785 النوادر، ١٩٤. الروضتين، ١٩٣/٢. مفرج الكروب، ٣٧٣/٢.

چۆن هی ئێوەیە، هی ئێمەشە، لای ئێمە مەزنترە لەوەی وەك لای ئێوە، قودس ڕێگای میعراجی پێغەمبەرمان، خڕبوونەوەی فریشتەکانە، بەتەما نەبێ، ئێمە دەستی لێ هەڵبگرینو، ئەو قسەیە لەناو موسوڵماناندا هەر ناتوانین بیکەین. هەرچی وڵاتەکەشە، ئەوە بە ئەسڵ وڵاتی خۆمانەو، ئەم داگیرکارییەی ئێوەش شتێکی نائاساییەو لەناکاوە، چونکە موسوڵمانان ئەوکات لاوازو بێ هیممەت بوونە، هەتا شەڕیش هەر شەڕ بێو بمێنێ، ناتوانن بەردێکی لێ تازە بکەنەوە. هەرچی خاچەکەشە، ئەوەش ئەگەر لەبەرژەوەندی موسوڵمانان نەبێو خێرێکی بۆ ئیسلام تێدا نەبێ، ئەوە، لە دەست خۆمانی ناچوێنین". [786]

ڕاستیشت دەوێ سەلاحەددین خۆی گرانتر کردو زیاتر پێی دادەکوتا، چونکە لایەنێکی دیکەی خاچدروشمان دەیانویست دانوستانی لەگەڵدا بکەن، ئەو لایەنەش بەرەی (مرکیز کنراد مونتفرات)ی سەرگەورەی شاری (صور) بوو، ئەو پێوەندیی لەگەڵ سوڵتاندا سازداو داوای دانوستانی لێکردو داوای (صیداو بەیروت)یشی لێ کرد، بەڵێنیشی دا لە پاداشتی ئەوەدا ببێ بەدوژمنی ڕیشاردو هەڵکوتێتە سەریو شاری (عکا)ی لێ بستێنێ. ئەم دانوستانە، کە ماوەیەك بەرەو پێش چوو، چونکە سوڵتان دەیویست، لەجیاتی ڕیشارد، یاری بەرپیشی مەرکیز بکاو دنەی بداو بیکاتە مایەی دووبەرەکیو لێکیان بەردا. ئەوە بوو (العدل النجیب)ی بۆ دانوستان ناردە لای مەرکیزو نامەیەکی پێدا نارد، داوای لێکرد گەمارۆی (عکا) بداو شارەکە داگیر بکاو، دیلە ئیسلامەکانی بەرەڵا بکا، ئەوجا ئەمیش (سوڵتانیش) (صیداو بەیروت)ی تەسلیم بکا، بەڵام بۆ ئێوارەی هەمان ڕۆژ (٩ی ڕەمەزانی ٥٨٧ك) نوێنەری ڕیشارد گەیشتە لای (الملك العادل)، بەنیازی ئەوەی (وتووێژی تەبایی نامەی نێوانیان دووبارە تازە بکاتەوە)، [787] مەبەستیشی ئەوە بوو نەیەڵێ سەلاحەددین دانوستان لەگەڵ کەسی دیکەدا بکا.

ڕیشارد دەیویست خۆی هەڵکێشێو، وەهای دەردەخست کە جێگە پێی قایمەو، بێ خەمە، ڕاستیکەشی ئەوەبوو، ئەو سەردەمە ئنگلستان کەوتبووە دۆخێکی شڵەژاویو بێسەرو بەریو، ترسی ئەوەشی هەبوو، سەلاحەددینو مەرکیز ڕێکبکەونو بۆ ئەو (بۆ ڕیشارد)، بە خراپ وەرگەڕێ. لە لایەکی تریشەوە دەترسا، سوڵتان، سوود لە ناکۆکیی سەختی نێوان ئەوو (فیلیپ أغسطس)ی مەلیکی فەرەنسا. کە دۆستی مەرکیز بوو، وەربگرێ. [788] لەبەر هەموو ئەو شتانە، سەری دنیای لێهاتبووەوە یەكو، هەوڵی دەدا لەگەڵ سەلاحەددیندا دانوستاندنەکەی بگاتە ئەنجامێکی باش. ڕیشارد پرۆژەیەکی عەجیبو سەیری، لە قبوڵکردن بەدەری پێشکەش کرد، پێشنیازی ئەوەی تێدا کرد کە (الملك العادل) جوانای خوشکی ڕیشارد بخوازێو . جوانا بێوە ژن بوو، پێشتر ژنی مەلیکی (صقلیە) بووە. ڕیشاردیش دەست لەهەموو خاکی خاچدروشمان، هەڵبگرێ، بۆ جوانای خوشکی، هەر لە شاری (عکا)وە تا دەگاتە یافاو عەسقەلان بیدا بە جواناو بیشیکات بە شاژنو، سوڵتانیش هەر خاکێکی فەلەستینی بەدەستەوەیە، بیدات بە براکەیو بیشیکات بە شاو، ئیدی سوڵتان چی لە وڵاتەکە بەدەستەوە دەمێنێ، بۆ خۆی بێ. با، پایتەختی شانشینەکەش بچێتە شاری قودس. پێویستیشە (صلیب الصلبوت) بدرێتەوە بە ڕیشاردو، هەردوولاش دیلەکانی یەکدی بەربدەن. [789]

پرۆژەکە، پێشکەش بە سەلاحەددین کرا لەبەرچاوی کۆمەڵێ لە میرانی، بەنموونە، وەك (علم الدین سلیمان بن جندرو، سابق الدین عثمان و، عزالدین ابن المقدمو، حسام الدین بشارە). سوڵتان یەکسەر موافەقەتی کرد، چونکە وای دەزانی کە ڕیشارد ڕاست ناکاو، لە گاڵتەو گەپ زیاتر هیچی تێدا نییە، بەڵام ڕای گشتیی مەسیحیەکان، دژ بەم پرۆژەیە هەڵایساو، هەندێکیان چوونە گیان جواناو "هەڕەشەیان لێکردو تۆمەتباریان کرد بە گومڕاو بێ ئاینیو پێیان گوت: ئەمە حەیاچوونە..، ئەمە بێئابڕوویەو..، ئەمە لە مەسیح، یاخی بوونە". ئەوجا جوانا ناچار وازی هێنا، پاشان ڕیشارد پۆزشی بۆ (الملك العادل) هێنایەوە لە پەشیمان بوونەوەی خوشکەکەیو داوای لێکرد دەست لە ئیسلام هەڵگرێو ببێتە

---

786 النوادر، ١٩٤. الروضتین، ٢/١٩٣. مفرج الكروب، ٢/٣٧٣.

787 النوادر، ص ١٩٠.

788 لەبارەی ناکۆکی ناوەوەی خاچدروشمان، بنۆڕە: رنسیمان، ٣/٩٩.

789 النوادر، ١٩٥–١٩٦. الفتح القسي، ٥٥٥. الروضتین، ٢/١٩٣. الكامل، ١٢/٧٢.

نەسرانی.. ئەوجا (العادل) بۆی دەرکەوت کە مەسەلەکە فڕوفێڵ‌و لە خشتەبردنە.[790] وەلێ ڕیشارد بە دڵ حەزی دەکرد زاوایەکی وەهای هەبێ، چونکە، کە دیتی ئەو کارە سەری نەگرت، ئنجا داوای لێ کرد خوشکەزاکەی مارە بکات‌و گوتی: مارەبڕینی جوانا سەری نەگرت، چونکە "لە بە شوودانی شازادەی بێوەژندا دەبێ ئیزنی پاپا وەربگیرێ، بەڵام بۆ کچ، ئەو ئیزنەی پاپای ناوێ".[791]

ڕیشارد زۆر هەوڵی دا لە ڕێگەی (العادل)ی برادەریەوە چاوی بە سوڵتان بکەوێ، بەڵام قبوڵ نەکرا، چونکە "ئەگەر مەلیکەکان کۆببنەوە، ئیدی دوای ئەو کۆبوونەوەیە، شەرمە ململانێ بکەن. وەختێ بە باشی کۆدەبنەوە کە هەموو شتێك ڕێککرابێ‌و تەواو بووبێ". کاتێکیش ڕەتکردنەوەکەی سوڵتان گەیشتە دەستی ڕیشارد "وەڵامەکەی بە کارەسات لە قەڵەم داو، بۆی دەرکەوت کە ناتوانێ هیچ ئامانجێ بەدەست بێنێ‌و هیچی بۆ ناکرێ".[792]سوڵتان هەروەها نیمچە پێکهاتنی (الاتفاق الجزئی) دیل گۆڕینەوەشی قبوڵ نەکردو، بە شاندەکەی ڕیشاردی گوت: "تەبایی نامە، گەر مۆربکەم، لەسەر هەمووی دەیکەم، ئەگەر تەباییش لەسەر هەمووی نەبێ، ئەوە باسی دیلەکانیش مەکەن".[793]

(إبن شداد) دەڵێ: مەبەستی سەلاحەددین ئەوەبوو تەبایی نامە مۆرنەکا، لەناو ئەنجومەنەکەدا لای کرد بە لامەوەو، پێی گوتم: تەبایی نامەشیان لەگەڵدا مۆربکەین، لە زوڵم‌و زۆریان دڵنیا نابین، ئەگەریش کارەساتی مەرگم بەسەربێ، ئەم هەموو لەشکرە خڕنابنەوە و فەڕەنگەکان بەهێزتر دەبن، کەواتە باشتر وایە لە غەزاو کوشتاریاندا بەردەوام بین، تا لە کەناراوەکان دەریاندەپەڕێنین، یان دەکوژرێین.[794]

وەلێ کارەساتەکانی دواتر، لە حەزو ئارەزووی سەلاحەددین گەورەتر بوون‌و ناچاریان کرد تەبایی نامە مۆر بکا، ئەمەش بەقسەی مێژوونووسەکەیدا دیارە دەڵێ:"سوڵتان ناچار کرا تەبایی نامە مۆربکا."[795]

سوڵتان داوای کرد ئەنجومەنی جەنگ کۆببێتەوەو بکەونە ڕاوپرس‌و ڕاوێژ، لەسەر ئەوە کە لەگەڵ کام لای خاچدروشماندا تەبایی نامە ببەستن. ئەو کۆبوونەوەیە کەوتە (١١)ی شەووالی ٥٨٧ک/ ١١٩١ز. هەرچی (العادل)و هەندێ لە میرەکان بوون، دەیانویست دانوستاندن لەگەڵ ڕیشارددا درێژە پێ بدەن، چونکە ڕیشارد لە فەلەستین نامێنێ‌و دەچێتەوە بۆ ئنگلستان. وەلێ، مەرکیزی سەرگەورەی (صور)، ئەو نیازی وایە بمێنێتەوەو لە خاکە داگیرکراوەکان پێ داکوتێ‌و، نەڕوا. شاندی مەرکیز هەمیشە هەر هاتوچۆی لای سوڵتانیان دەکردو، دانوستاندن لەگەڵ مەرکیزدا درێژەی کێشا، تا دوو زەلامی تایەفەی ئیسماعیلی کوشتیان.[796]کوشتنی مەرکیز لەکاتێکدا ڕوویدا کە سەلاحەددین حەزی نەدەکرد بکوژرێ، چونکە ئیشی ئەوەی پێ بوو، بیکات بە فشارێك لەسەر ڕیشاردو ناچاری بکات کەمێ لە داواکارییەکانی کەم بکاتەوە. لەم ڕووەوە، (العماد) دەڵێ: "لەم بارەدا کوژرانی مەرکیزمان پێخۆش نەبوو. هەرچەندیشە تاغوتێ بوو لە تاغوتەکانی گومڕاهی. ئەو، هەرچۆنی بووبێ، دوژمنی مەلیکی ئینگلیز بوو، کەمو زۆر ڕکابەرایی دەکردو، نامەی بۆ دەناردین، پشتی بگرین و یاریدەی بدەین‌و، موڵکی بۆ وەربگرینەوە، هەرکاتێکیش مەلیکی ئینگلیز بیستبای شاندی مەرکیز چووەتە لای سوڵتان، ئەوە، لەو بارەدا ئەو زیاتر نامەی بۆمان دەناردو زیاتر ملی بۆمان کەچ دەکردو، تەبایی نامەی دەهێنایەوە مەیدان، بەڵام بە کوژرانی مەرکیز، ئیدی ئۆخەی کردو، ئەو ترسەی نەما".[797]

---

790 مرآة الزمان، ٤١٠/٨. الروضتين، ١٩٣/٢.

791 النوادر، ٢٠٤.

792 النوادر، ٢٠١. مفرج الكروب، ٣٧٤/٢.

793 النوادر، ٢٠٢.

794 النوادر، ٢٠٣. وفيات الاعيان، ١٩٩/٧.

795 النوادر، ن.ص. بنۆڕە: الفتح القسي، ص، ٦٠٣.

796 النوادر، ٢٠٨. الفتح القسي، ٥٨٩. الروضتين، ١٦٩/٢.

797 الفتح القسي، ٥٩٠. الروضتين، ١٩٦/٢.

به كوژرانی مەركیز، ئیدی، شاندی ڕیشارد، لەتەك (الحاج یوسف صاحب سیف الدین)دا لە ١٩ی (جمادی الاخرە)ی ساڵی (٥٨٨ك/١١٩١ز)دا گەیشتو نامەیەكی ڕیشاردیان بۆ سەلاحەددین هێنا بوو، نامەكە دەڵێ: "ڕیشارد خۆشتی دەوێو حەز بە برادەریت دەكاو نایەوێ ببێتە فیرعەونو هەموو زەوی داگیربكا، لەو باوەڕەشدا نییە كە تۆش ئەوە قبوڵ بكەی، نابێ تۆش هەموو موسوڵمانان بەكوشت بدەیو منیش نابێ هەموو فەڕەنگ قڕ بكەم. ئەمەش، خوشكەزامەو ئەم وڵاتەم بەناوی ئەو كردووەو وا دامە دەست تۆ، تا خۆیو سوپاكەی لە ژێر حوكمی تۆدا بن. گەر بۆ ڕۆژهەڵاتیش بانگیان بكەی، دەستەو نەژەر لەبەردەمتا دەوەستنو فەرمانت بەجێ دێنن". پاشان، بە سوڵتان دەڵێ: كاتێ قەشەكان داوای كڵێسەیان لێت كرد، تۆ دڵت نەشكاندنو، بەرچاوت تەنگ نەبوو، ئێستا منیش داوای كڵێسایەكت لێدەكەم... مەزرایەكیشم پێببەخشی قایلم. كە سەلاحەددین ئەم نامەیەی ڕیشاردی خوێندەوە، پیاوماقوڵو دەم سپیو دنیادیدەی خڕكردنەوە بۆ ڕاپرسیو ڕاوێژ، داوایان لێ كرد، چ وەڵامێك بداتەوەو چی بڵێت. داوایان لێكرد، تەبایی نامەیەكی لەگەڵدا ببەستێ، "چونكە موسوڵمانان ماندوونو بێزاربوون، هەمووشیان قەرزارنو ئیدی لە وزەیاندا نەماوە". ڕای هەموویان هاتەسەر ئەوەی ئەم نامەیەی خوارەوە بنێرێ بۆ ڕیشارد:

"مادامێكی دەست پێشخەریت كردو، لەگەڵماندا هاتیتە ماڵەوە، ئێمەش دەبێ چاكە بە چاكە بدەینەوە. خوارزاكەت (خوشكەزاكەت) لەلای سوڵتان وەك یەكێ لە كوڕەكانی خۆی وایە". سوڵتان دەڵێ: "پاشان خۆی (واتا خوارزاكەی) پێت دەڵێ، من چاكەی چۆنم لەگەڵ كردووە. من گەورەترین كڵێسات پێ دەبەخشم، كە ئەویش كڵێسای (القمامة)یە.[798] باقیمەنی وڵاتەكەش دابەش دەكەین، كەناراوەكان بۆ تۆ، ئەو قەڵاو قایمكارانەش لەناو چیاكاندا بەدەستمانەوەیە، ئەوانەش بۆ ئێمە. نێوانەی هەردووكیشیان نیواو نیو بەش دەكەین. عەسقەلانو پشت عەسقەلانیش وێران دەكەین، نە بۆ ئێمەبێو نە بۆ ئێوە".[799]

پاش هەفتەیەك شاندی ڕیشارد، دیسان هاتەوەو گەیشتە ئەنجومەنی سەلاحەددینو سوپاسی ڕیشاردی پێگەیاندو گوتی:"ڕیشارد شێردڵ داوادەكات لە سوڵتان كە لە قەڵاكەی قودسدا بیست زەلامی هەبێت". هەرچی دابەشكردنی وڵاتەكەیە، ئەوە پێی ڕازییە دابەشبكرێ. وەلێ سەلاحەددینو ئەنجومەنی جەنگ، لەسەر مەسەلەی قودس ڕازی نەبوونو بە شاندەكەیان گوت: لە زیارەتكردن بەولاوە، هیچ مافێكتان لە قودسدا نییە، عەسقەلانیش پێویستە وێران بكرێ، شاندەكەی ڕیشارد لەسەرەتای ڕەجەبی (٥٨٨ك)دا، لەگەڵ حاجی یوسفی نوێنەری سوڵتاندا سەربازگەی سەلاحەددینیان بەجێ هێشتو ڕۆیشتنەوە.[800]

زۆری نەبرد، شاندەكە (پەیام بەرەكەی) ڕیشارد، جارێكی تر هاتنەوە... لە چوارەم جاردا، گوتی: ڕیشارد ڕازی نییە عەسقەلان وێران بكرێ، چونكە ئەو، لە وێرانیەوە ئاوەدانی كردۆتەوەو ئەرك و مەسرەفێكی زۆریشی لە شوورەكەیدا بە خەرج داوەو، دەڵێ:"ناتوانین، تەنیا یەك بەرد لە عەسقەلان بڕوخێنین".[801]

بە هۆی گرێ كوێرەی عەسقەلانەوە، ئەم دانوستاندنە هەرەسی هێنا، وەلێ هەر لایەنەو دەیزانی لایەنەكەی دی چی دەوێ. پاشان گەمارۆدانی یافا ڕوویدا. پاش دۆڕاندنی ئەم شارە، كە سەلاحەددین نەیتوانی داگیری بكا، ڕیشارد، ئەمجارەش كەوتەوە باسی تەباییو داوای كۆبوونەوەی لەگەڵ هەندێ لە میرەكانی سوڵتاندا، كرد. كە پێشتر كردبوونی بە دۆستو برادەری خۆیو "هەركاتێ حەزی لێبا، لەگەڵیان كۆدەبووەوە".[802] پاشان ڕیشارد نوێنەرێكی ناردە لای سوڵتان كە بەناوی خۆیەوە (ڕیشاردەوە) پێی بڵێ"فەڕەنگ دەستووریان ئەوەیە، ئەگەر كەسێ شارێ بدات بە كەسێكی

798 سەرچاوە عەرەبیەكان ئەو ناوەیان لە كەنیسەی قیامەت ناوە: النوادر، ٢١٩. الروضتین، ٢/٢٠٠. مفرج الكروب، ٢/٣٩١.

799 هەمان سەرچاوەو هەمان ئەو لاپەڕانە.

800 النوادر، ٢٢٠. الروضتین، ن.ص. مفرج الكروب، ٢/٣٩٢.

801 النوادر، ٢٢١.

802 النوادر، ٢٢٧.

دی، ئەوە، لەوبارەدا سوودمەندەکە دەبێ بە دەسداو خولامی ئەو کەسە. منیش داوات لێدەکەم یافاو عەسقەلانم بدەیتێ، تا لەشکری ئەم دوو شارە گوێ لە مستی خۆت بن. خۆ ئەگەر هاتوو پێویستیشت بەمن بوو، ئەوا، من بە زووترین کات دەگەمە خزمەتت". [803] واتا، ڕیشارد داوای ئەو دوو شارەی کردووە، وەك دەرەبەگێکی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەورووپا، بەبێ ئەوەی ڕوونی بکاتەوە کە ئەگەر مەلیك لەوێ نەبوو، چووبوو بۆ ئەورووپا، ئەوجا ئەو دەسڕاییە (التبعیة) چۆن بەڕێوە دەچێ. [804] وەلامی سەلاحەددین ئەوەبوو کە: "ئەم دوو شارە دەکەین بە دوو بەشەوە، یەکێکیان بۆ تۆ کە یافاو پشتی یافایە، دووەمیان کە عەسقەلانو پشت عەسقەلان دەگرێتەوە، بۆ من". ئەم جارەش پەیامبەرەکە گەڕایەوە بۆلای ڕیشاردو، هاتەوە بۆ لای سەلاحەددینو سەر لە نوێ داوای عەسقەلانی کردەوەو گوتی: "ئەگەر، لەم ڕۆژانەدا مەسەلەکە تەواوبکرێ، ئەوا ڕیشارد دەڕواتەوە بۆ ولاتی خۆی، دەنا ناچار دەبێ ئەم زستانە لێرە بمێنێتەوە". [805]

سەلاحەددین پێی گوت: "ناکرێ دەست لە عەسقەلان هەلبگرم. بەسەربردنی وەرزی زستانیش لەم ولاتە، ئەوە شتێکی ناچارییەو، ولاتەکەی داگیر کردووە. دەشزانێ ئەگەر خۆی لە شارەکە نەبێ، شارەکە داگیر دەکرێ. خۆ ئەگەر نەڕواو بمێنێتەوە، ئەوە، لە کەسوکارو لە نیشتیمانەکەی، دوو مانگەڕێ بەپێ، دوور دەبێ، ئەو لاوەو گەنجە، هەڕەتی لاوێتیەتیو، کاتی ڕابواردنیەتی. هەرچی منم، ئەوە، من وام لە ناوەڕاستی ولاتی خۆمدا، کەسوکارو منداڵم وان لە دەوروپشتم، هەرچییەکم بوێ حازر بەدەستە. من بابایەکی بە تەمەنم، خۆشیو ڕابواردنم لەبەرچاو کەوتووەو تێرم لێ خواردووەو لە کۆڵ خۆم خستووە. ئەو سوپایەش کە بە زستان لای خۆمە، ئەوانە نین کە بە هاوین لە لام دەبن". [806]

هەر، لە کاتی ئەم دانوستانەدا، لەشکرەکانی دەوروپشت هاتنە سەربازگەکەی سەلاحەددینەوە، بەمەش سەلاحەددین، پێگەی بەهێز بوو، ورەو غیرەتی زیاتر کەوتەجۆش.... لە پێشدا لەشکری موسڵ گەیشت، پاشان لەشکری میسر، ئنجا (الملك المنصور ابن تقي الدين عمر) گەیشتەجێ. [807]

ڕیشارد لەسەر داواکاریی تەبایيو تەبایی نامە کۆڵی نەداو سوور بوو، شاندو پەیامبەرەکانیشی، بۆ داواکردنی میوەو بەفر هەمیشە بەڕێوەبوون، "سوڵتان ئەو شتانەی بۆ دەناردو مەبەستیشی ئەوەبوو شاندەکان هەمیشە بێنو بچن، دەنگوباسیان لێ وەربگرێ". [808] پاشان، ڕیشارد، ناردیە سەر (الملك العادل) کە سەلاحەددینی بۆ قایل بکا، عەسقەلانی بداتێ، "من دەڕۆمو ئەو لەگەڵ ئەم پێرە بێ نرخەدا دەمێنێتەوەو ولاتیان لێ دەستێنێ، من لەوە زیاتر کە لە ناو فەرەنگەکاندا شانو شەوکەوتی خۆم بەرز ڕاگرم، هیچ ئاواتێکی ترم نییە. خۆ ئەگەر سوڵتان عەسقەلانم نەداتێ، دەبا، قەرەبووی ئەو زەرەروزیانەم بۆ بکاتەوە کە لە بنیادنانی شوورەکەیدا بۆم خەرج کردووە". [809]

کەواتە، ڕیشارد مەبەستی ئەوەبوو شانو شەوکەتی خۆی لە ناو نەتەوەکەیدا لەدەست نەدا، ئیدی بە تەنگەوە نییە، دوای خۆی، کە ولاتی ڕۆژهەلات بەجێ دێڵێ، موسڵمانان زەویو زاری خاچدروشمان داگیردەکەن، یان ناکەن. درێژەکێشانی دانوستانەکەش ئەوەی سەلماند کە لایەنێك لەم دوولایەنە بڕوای بە ئاگر بەست هەبووە. هەرچی سەلاحەددینە، ئەوە، ئەو مافی خۆی بوو لەو فەرماندە خاچدروشمە دڵنیا نەبێ، چونکە جارەهای جار، ئەم فەرماندەی خاچدروشمو، ئەو مەلیکی خاچدروشم سوێندیان خواردووە کە چەك لە ڕووی سەلاحەددیندا هەڵنەکێشن، کەچی هەر کە هەلێکی بۆ ڕەخسا، پەیمان دەشکێنێو پاشگەز دەبێتەوە، چونکە یاسای خاچدروشم خۆی وەهایەو دەڵێ: سوێند،

---

803 النوادر، ۲۲۸. الروضتین، ۲/۲۰۲.

804 رنسیمان ۳/۱۳٦.

805 النوادر، ۲۲۸. الروضتین، ۲/۲۰۲.

806 النوادر، ۲۲۸. الروضتین، ۲/۲۰۲. مفرج الكروب، ۲/٤۰۰.

807 النوادر، ۲۳۰، الروضتین، ۲/۲۰۲.مفرج الكروب، ۲/٤۰۱.

808 النوادر، ۲۳۱، الروضتین، ۲/۲۰۳.

809 النوادر، ۲۳۲، الروضتین، ۲/۳۰۲. مفرج الكروب، ۲/۲۰٤.

خاچدروشم نابەستێتەوە، لە کوشتنی ئیسلامی (کافر).[810]

بەهەرحاڵ، لە درێژەی ئەم دانوستانەدا، پەیامبەرانی ڕیشارد داوایان کرد چاویان بە میر (بدرالدین دلدرم)ی فەرماندەی چەرخەچییەکان بکەوێ. ئەم سەروسەخت (علاقە)ی لەگەڵ ڕیشارددا هەبوو. سوڵتان قایل بوو کە دڵدرم بچێ بۆ لای ڕیشارد. دڵدرم گەڕایەوە، خەبەری هێنا کە "شا، وازی لە عەسقەلان هێناوەو، داوای قەرەبووش ناکاو نیازیشی لە تەبایی گرێدانەکە، پاك بووە.".[811] ئەوجا سوڵتان کاغەزێکی هێناو، سنووری شانشینی خاچدروشمانی، کە بەدەستیانەوە بمێنێ، لەسەر کاغەزەکە کێشاو، ئەم شارو دەوروبەری شارانەی تێدانووسی: (عکا، صیفا، یافاو قیساریة)و، ئەم شارانەشی :"الرملة، اللد، یبني، مجدل یابا، الناصرةو صفوریة"ی لێ دەرهێناو کاغەزەکەی بە پەیامبەری خۆیدا نارد بۆ شای ئنگلیز، کە پێی بڵێ :"ئەمە سنوری ئەو وڵاتەیە کە بەدەستتانەوە دەمێنێتەوە. ئەگەر لەسەر ئەوە ڕێك دەکەون، ئەوا، پیرۆزبێ و، ئەوەش دەستم. با ڕیشاردیش نوێنەری بنێرێ، سوێندم بۆ بخوا، تا سبەی بەیانیش چاوەڕێ دەکەم، دەنا، ئەمە کات بەسەربردن و فریودانەو ئەمجارە ئیدی لێك دەپچڕێین و هەرکەسە لە ماڵی خۆی".[812]

وەلێ ڕیشارد، زۆری نەبرد، لە دەستبەرداربوونی قەرەبووی عەسقەلان پاشگەز بووە. ئنجا سەلاحەددین دەستی لە (الرملەو، اللد)یش بۆ هەڵگرت و ئەو دوو شارەشی پێدان.. "سوڵتان ئەوەی لە بەرژەوەندی موسوڵمانان کرد، خەڵکەکە پەرێشان و ماندوو بوون، کەم دەرامەت و قەرزاربوون و هەر کەسەش حەزی دەکرد بگەڕێتەوە بۆ شارو دەڤەری خۆی. ئەوەبوو کە نەیانتوانی (عکا) بگرن، لەوەش دەترسا، ڕۆژێ ئاتاجی پێیان بکەوێ و کەسیان ئامادەنەبن. لەبەر ئەوە، وای بە باش زانی، تاماوەیەك کۆیان بکاتەوە، پشوویەك بدەن و ئەو ناهەمواری و نەهامەتییەیان لەبیر بچێتەوە. سوڵتانیش بیەرژێتە سەر ئەوەی وڵاتەکە ئاوەدان بکاتەوە، نەخاسمە قودس قایم بکاو بە پێی توانست پڕ چەکی بکا".[813]

سەلاحەددین، پاشان، ئەم دوو شەرتووشروتەشی لە بەندەکانی تەبایی نامەکەدا زیاد کرد:

یەکەم: عەسقەلان وێران دەکرێ و هەردوولا پێکەوە وێرانی دەکەن، لەوە دەترسا شارەکە بە ئاوەدانی وەربگرن و وێرانی نەکەن.

دووەم: "وڵاتی ئیسماعیلیەکان دەبێ بە بەشێك لە وڵاتی ئیسلام". خاچدروشمانیش، مەرجی هەق بە هەقیان دانا کە (أنطاکیةو طرابلس) ببن بە بەشێك لە خاکی خاچدروشمان. دابودەستووری خاچدروشمان وەهابوو، بەسەر نان خواردندا سوێند نەخۆن، ڕۆژی سێ شەممە نانیان خواردبوو، لەبەر ئەوە، سوێندخواردنەکەیان خستە بەرەبەیانی چوارشەممە، ڕێکەوتی ٢٢ی شەعبانی ساڵی ٥٨٨ك/٢ی ئەیلولی ١١٩٢ز. ئەو بەیانییە کۆمەڵی میران هاتن و، پاساویان بۆ نەهاتنی ڕیشارد هێنایەوە، چونکە دەستوور وەهابوو، شا سوێند ناخوا، لەبەر ئەوە "ئەم میرانە، لەسەر دەستی، شای خۆیاندا قەول و قەراریان کردووەو هاتوون". سوڵتان بەم پاساوەش ڕازی نەبوو. گەورە سەرۆکانی خاچدروشمان کە هاتبوون، ئەمانەبوون: کەندەری(کۆنت هنری دی شامبینی) کە ئەکا خوارزای ڕیشارد، هەمفری کوڕی هەمفریو، میری (أنطاکیةو، طرابلس)و، بالیان ئەبیلین ی (کوڕی بارزان)و هەردوو پێشەنگی (الاسبتاریةو، الداویة)و خاچدروشمانی دیکەش.

بۆ بەیانیی پێن جشەممە، پەیامبەرانی سوڵتانیش ئامادەبوون و دەستیان خستە سەر دەستی سوڵتان و قەول و قەراریان لەگەڵدا کرد بەپێی ڕێوڕەسمی بەرکار تەبایی نامەکە گرێ بدەن و، پێشنیازیان کرد، فەرماندە گەورەکان (الملك العادل و، الملك الافضل و، الملك الظاهرو، سیف الدین علي بن أحمد المشطوب و، بدر الدین دلدرم الیاروقي و، الملك

810 د. عبدالقادر الیوسف، علاقات بین الشرق والغرب، ص١١٤.

811 النوادر، ٢٣٢. الروضتین، ٢/٢٠٣. مفرج الکروب، ٢/٤٠٣.

812 هەمان ژێدەرو هەمان ئەو لاپەڕانە.

813 النوادر، ٢٣٣.

المنصوري کوڕی تقی الدین عمرو، إبن المقدمو گەورە پیاوانی دیکەش)[٨١٤] سوێند بخۆن. ماوەی پێکهاتنەکە بۆ سێ سالْ بوو،[٨١٥] یان بۆ سێ سالْو سێ مانگ بوو،[٨١٦] یان بۆ سێ سالْو هەشت مانگ بوو.[٨١٧] حوکمەکانیشی لەگەلْ سەرەتای مانگی ئەیلولی ڕێکەوتی ٢١ی شەعبان کەوتە بەرکار. جا ئەوجا جاڕچی لە جێگا گشتیی و جەنجالْەکاندا، جاڕی داو دەیگوت: "وا تەبایی ڕێکخراو بەرپابوو، ترسی شەڕ نەماو هەر کەسێك دەیەوێ بێت بۆ ولاتەکەمان با بێت، هەر کەسێکیش حەز دەکات لە ولاتەکەی خۆمانەوە بچێت بۆ ولاتی ئەوان با بچێت".[٨١٨]

ئا بەم جۆرە تەبایی لە نێوان هەردوولادا گرێ درا. بەبێ ئەوەی پێشەوای هەردوولا، ڕووبەڕوو یەکدی ببینن، نە بە شەڕو نە بە ئاشتی.، پاشان سولْتان سەد دیوار بڕی نارد، شوورەی عەسقەلان بڕووخێننو، فەڕەنگەکانی لێ دەربکەن. ئەو ڕۆژی تەبایی بوونەوەیە ڕۆژێکی پڕ ئاهەنگ بوو، خەلْکی هەردوولا لەخۆشیانا سەرمەستو دلْخۆش بوون، هەند بە کەیفو بەختیار بوون، مەگەر هەر خوا بزانێ.[٨١٩]

(إبن شداد) ئەم جارەش، با دەداتەوەو دەلْێ: سەلاحەددین ڕای لە بەرپابوونی ئەو تەباییە نەبوو، خۆی پێی گوتم: بەخودا قەسەم من ئەم تەباییەم پێخۆش نەبووە. لە هەندێ بەشی گفتوگۆی ئەم تەبایی بەستنەدا، پێی گوتم: ئەترسم تەباییان لەگەلْدا ببەستم، چونکە نازانمو دەترسم شتێکم لە دەست دەرچێو خراپەیەك ڕووبداتو دوژمنی پێ بەهێز ببێ.. من ئەم ولاتەم بۆ هێشتنەوە، با، خۆیان باقیمەنی ولاتەکە بستێننەوە، جا هەریەکە لەوانە دەبینی. مەبەستی لە میرەکانی خۆیەتی. وا، لەسەر قەلاو قاییمەی خۆی دانیشتووە، وەك بەرزەکی بانان ...، پاشان گوتی: بەلام من لەبەر بێزاربوونی سوپا ئەم تەباییەم گرێ دا، خەریك بوون بکەونە سەرپێچیو ملهوڕی، بەرژەوەندیش، مەگەر خوا بزانێ لە چیدایە. مەرگی سەلاحەددینو ئەم تەبایی بەستنە یەکیان گرتەوە. ئەگەر ئەو پێکهاتنە بکەوتبایە ڕۆژانی جەنگو کوشتار، ئەوە، ئیسلام دەکەوتە مەترسییەوە.[٨٢٠] لەو شرۆڤەیەی باسکرا، دەردەکەوێ کە سەلاحەددین، چەندین هۆکار پالْی پێوەناوە ئەم تەبایی نامەیە مۆر بکا:

هۆکاری یەکەم: دەمێك بوو، سوپاکەی هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەسەر خاچدروشماندا بەدەست نەهێنا بوو، ناچار بوو هەر بەرەڤانیی دەکردو، سەرگەرمی قایمکرنی (بیت المقدس)یش بوو.

هۆکاری دووەم: جەنگاوەرانی موسولْمان بێزارو ماندو بوو بوون، لە نیشتمانی خۆیان بەدوورکەوتبوون. ئەمەش یەکێ بوو لە کەموکورتیەکانی سوپای ئەیووبییەکان، چونکە بە ئەسلْ، هەر لە لەشکرگەلی دەرەبەگەکان پێکهاتبوو، بۆیە سەلاحەددین ناچار بوو، تەبایی نامەی (الرملة) مۆربکا، "بەرژەوەندی میللەتەکەشی لەوەدا بەدی دەکرد، خەلْکەکە توانستیان لەبەر بڕابوو، دلْیشیان لای نیشتیمانی خۆیانو مالْو مندالْیان بوو".[٨٢١]

کەموکورتیەکی دیکەی سوپای سەلاحەددین ئەوەبوو، کە دەبوو میرەکانی، لە کیسەی خۆیان ئەرك و مەسرەفی لق و

---

814 النوادر، ٢٣٥. الروضتين، ٢/٢٠٣. مفرج الكروب، ٢/٤٠٤. الانس الجليل، ٣٩.

815 النوادر، ٢٣٣.

816 الروضتين، ٢/٢٠٣. مفرج الكروب، ٢/٤٠٤. ابو الفداء، المختصر، ٥/١٠٥. السلوك، ١/١١٠. صلاح بن يحيى، تأريخ بيروت ص، ٢١. شفاء القلوب، ١٧٧.

٨١٦ الفتح القسي ٦٠٥. الكامل ،١٢ /٨٥ .ابن العبري تاريخ مختصر الدول،٢٢٣. الغساني، الملك الاشرف عيمادالدين ابوالعباس اسماعيل، المسجد المسبوك والجوهر المحكوك دار التراث الاسلامى للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، دارالبيان، بغداد، ١٣٩٥ه/١٩٧٥ز، ص٢١٧ (ابن كثير) بەهەلْەدا چووەو ماوەکەی بە سی سالْو شەش مانگ داناوە : البداية والنهاية ١٢/٣٥٠.

818 النوادر، ٢٣٥. مرآة الزمان، ٨/٤١٩. الروضتين ، ٢٠٤. وفيات الاعيان، ٧/٢٠٠. مفرج الكروب ،٢/٤٠٥. النجوم الزاهرة، ٦/٤٨. الانس الجليل، ٣٩٠.

819 النوادر، ٢٣٥. مرآة الزمان، ٨/٤١٩. النجوم الزاهرة، ٦/٤٨. الانس الجليل، ٣٩٠.

820 النوادر، ٢٣٥. الفتح القسي، ٦٠٤. الروضتين، ٢/٢٠٤. وفيات الاعيان، ٧/٢٠٠. مفرج الكروب ٢/٤٠٥. النجوم الزاهرة، ٦/٤٨.

821 النوادر، ٢٣٣.

پەلەکانی خۆیان بکێشن، کە بەشێك بوون لە سوپای گشتی و سەربازەکانیش، خۆیان پێداویستو کەلوپەل و ئازوقەی خۆیان پەیدا بکەن. لەبەر ئەوە جاروبار دەبوون بە ژێر قەرزەوە، ئەمەش بە تەواوی جاڕسو بێزاری کردبوون.[٨٢٢] جا، ئا ئەمەیە کە مێژوونووسان بە "کەم خەرجی"و "قەرزاری" ناوی دەبەن.[٨٢٣]

ئیدی کاتێکیش تەبایی بەرپابوو و کاروبارو ڕێسایش سەقامگیر بوو، سوڵتان فەرمانی دا، هەرکەسەو بگەڕێتەوە بۆ نیشتمانی خۆی. یەکەم لەشکریش کە گەڕایەوە، لەشکرەکەی هەولێر (أربیل) بوو، ئەوەبوو لە بەرایی مانگی ڕەمەزاندا بەرەو هەولێر کەوتەڕێ. دوای ئەوان، ئنجا لەشکری موسڵو شنگار، لەشکری قەڵای (کیفا)یش گەڕانەوە. ئیدی، ئا لێرەدا شەڕەکانی سەلاحەددین کۆتایی هاتو، هەڵمەتی سێیەمی خاچدروشمانیش بە کۆتا گەیشت، ئەو هەڵمەتە گەورەو گرانەی کە بە دەسکەوتێکی کەمو سوکەڵە تەواو بوو. ئەم دەسکەوتەش بریتی بوو لە شاری (عکا)و خاچدروشمان بەسەر لاشەی موسوڵمانەکاندا چوونە ناوی، خۆیشیان نزیکەی شەست هەزار خاچدروشمیان لێکوژرا.[٨٢٤]

هەرچی سەلاحەددینە، لەوە دەچوو، دڵی هەواڵی مەرگی پێ دابێو ئەوەشی دەرك کردبێ کە دوای مردنی خۆی چ ناکۆکی گەلێ ڕوودەدا. ناکۆکیی نێوان بنەماڵەکەی خۆیو میرەکانی. خوا لە دڵی نابوو، میرەکانی کاروباری جەنگ و ڕێکخستنی سوپاو کەشتیگەلی دەریا پشت گوێ دەخەن. ناکۆکی لە نێوان میرەکانو سەربازەکانیاندا، بەرپا دەبێ، بەتایبەتییش لە نێوان کوردو تورکەکاندا.[٨٢٥] ڕاستیشت دەوێ، ئەم هەموو ئەندێشەو خەیاڵانەشی هاتنە دی، سوڵتان سەلاحەددین پاش نزیکەی شەش مانگ، کۆچی دوایی کرد. بەرلەوەش، لەگەڵ کەسوکارو دۆستانیدا قودسی بەجێ هێشت، تا لە دیمەشق ئارام بگرێ. لە ڕۆژی ٢٧ی سەفەری ٥٨٩ك/ڕێکەوتی (٣)ی مارتی (١١٩٣ز)دا، سەری نایەوەو بەیەکجاری ماڵئاوایی کرد.

---

822 النوادر، ٢١٩. الروضتين، ٢/٢٠٠. مفرج الكروب، ٢/٣٩١.

823 النوادر، ٢٣٣.

824 سيد امير علي، مختصر تأريخ العرب، ص، ٣٢٠.

825 النوادر، ٢١٧. الكامل، ١١/٥١٩. الروضتين، ٢/١٩٩.

کەرتی چوارەم

چەکەکانی سوپای ئەییوبیان

دەروازە:

کۆگای چەك و دروستکردنی چەك.

جۆرەکانی چەك:

یەکەم : چەکی سووك و سەڵتە زەلام .

١ـ شمشێر، خه نجەر، کارد (نیمچه شمشێر) .

٢ـ رم، تەور، کوتەکی ئاسن، کوتەك، گۆپاڵ.

٣ـ کەوان و جۆرەکانی:

أ. جیرەکەوان.

ب. کەوانی چەرخ.

ج. زەردەکەوان.

د. کەوانی پێ.

ه. کەوانی پێنج تیر .

و. کەوانی چوار پاڵوو.

ز. کەوانی نەوتهاوێژ.

٤ـ قۆچەقانی، بەردەقانی (المقلاع) .

دووەم: چەکی قورس :

١ـ نەوت و ئاورهاوێژەکان .

٢ـ ئامێرگەلی دەستەجەمعیی:

أ. مەنجەنیق.

ب. دەبابەو پاشکۆکانی.

سێیەم: چەکی تەنپارێز

چوارەم: پەیکوڵی ئاسن

پێنجەم: عارەبانە (گالیسکە).

لێکۆڵینەوەی چەك و جبەخانەی شەڕو جەنگی هەر قۆناغێ لە قۆناغەکانی مێژوو، وەك ئاوێنە، پلەو سەویەی سنعەتکاری و ئاستی تەکنۆلۆجیای چەکی ئەو سەردەمەمان پیشان دەداو، هەر بەو پێیەش کانزاسازی و دەرهێنان و تواندنەوەو پاڵاوتن و تێکەڵکردن و ئاوێتەسازیی کانزاو، بزاڤی دارتاشی و داربڕین و شتی دیکەی لەو جۆرە بابەتانەمان بۆ دەردەخا. ئەو کانزایانە، لە هەندێ جێگەدا لە مۆڵگەی نشینەی خەڵکەوە دورن لەم بارەدا، هەر لەوێ کانسازیی دەکرێن و بە پوختی دەگوازرێنەوە و دەبرێن بۆ مۆڵگەکانی سەنعەتکاری و پیشەسازی، یان هەر لە هەمان شوێنی کانسازیکردنەکەدا، لە نزیك کانەکانیانەوە، یان لە نزیك جەنگەڵ و دارستانەکانەوە سەنعەتی جۆراوجۆریان لێ دروست دەکرێ و، ئەوی چەك بێ دەنێردرێن بۆ جەنگاوەران، یان بۆ بەرپرسی شارەکان.

هەرچی پارەدارکردن و ئەرکو مەسرەفی چەك دروستکردنە، ئەوە، ئێمە هیچی لێ نازانین. نازانین ئایا دەوڵەت ئەم ئەرك و مەسرەفەی دابین دەکرد؟، یان پارەی دەداو، لایەنی پسپۆڕیی و وەستاو شارەزا دروستیان دەکرد؟. دوو مێژوونووسی خەڵکی میسر (عثمان النابلسي)و (المقريزي) قەڵەمیان لە هەندێ لایەن و بابەتی چەك و سەنعەتی چەك وەرداوە. یەکەمیان دەڵێ: "لێرەوارو جەنگەڵ و دارستان، هەر هەمان حوکمی کانزاکان دەیانگرێتەوە، موڵکی (بيت المال)ی موسڵمانانن و موڵك و تایبەتی هیچ کەسێك نین". [826] (المقريزي)یش گوتوویەتی: دیوانی سەلاحەددین بڕیاری دەرکردووە، دارستانەکانی میسر، بە تایبەتیش دارستانەکانی ناوچەو دەڤەری: (بهنسا، سفط، أشموتين، أسيوط، أخميم و قوص) هەموو موڵکی دەوڵەتن. [827]

کۆگای چەك و دروستکردنی چەك

ئەو مێژوونووسانەی مێژووی سەردەمی سەلاحەددینیان نووسیوە، هەند، گوێیان بە باسی دامودەزگای دەوڵەت و سیستەمی ئەو دامودەزگایانە نەداوە، دەربەست نەبوون. تەنیا (أبن مماتي) نەبێ. دەنا ئەم مێژونووسانەی سەردەمی سەلاحەددین، هیچیان بە وێنەی مێژوونووسانی سەردەمی مەمالیك، بە نموونە وەك: (النويري، القلقشندي، المقريزي، ابن تغری بردي و السيوطي) بەتەنگەوە نەبوون.

مێژوونووسانی سەردەمی سەلاحەددین، تەنیا باسی بزاڤو چالاکیی سەربازیی سەلاحەددین و سوپای سەلاحەددین و بنەماڵەو خزمو میرەکانی سەلاحەددینیان کردووە، هەر لەبەرئەوەیە کە زێدەرو دەقێك نادۆزینەوە باسی دامودەزگاو ڕێکخستنی بزاڤی دەوڵەتی سەلاحەددین بکات. بە نموونە، باسی دیوانی سوپا، کۆگای چەك و ڕێکخستنی ئابووریی کاتی جەنگ و کاتی ئاشتی بکات، واتا باسی ئەمانەیان نەکردووە، خۆ هیچ دەوڵەتێ بەبێ دامودەزگا و دیوان، نابێ. جا، ئەگەر بشمانەوێ سوود لە کتێبەکانی پێش سەردەمی سەلاحەدین، یان پاش سەردەمی سەلاحەدین وەربگرین، ئەوە، لەو بارەشدا، دیسان سوودمەند نابین و، مەرج نییە ئەوەی کە تێشیاندا هەبێ، وەك ئەو واقیعە وەهابن کە لە سەردەمی ئەییوبییاندا لە ئارادا بووە. نەخاسمە ئێمە سەرچاوەیە کەممان دەست دەکەوێ کە باسی ڕێکخستن و ڕێکخراوەکانی دەوڵەتی نوورەددین و دەوڵەتی ئەتابەکی بکا.

(أبن مماتي) دەڵێ: کۆگاکانی چەك کارمەندگەلێکیان هەبوون، ئیشیان تێدا دەکردو، پێداویستی دارو تەختەو ئاسن و چەپرەك و کەوڵ و ڕەنگ و بۆیاغیان بۆ دەهات و فەرمانیان دەدانێ چەکی جۆربەجۆریان لێ دروست بکەن. [828]

هەرچی (القلقشندي)یە، ئەوە، ئەو دەڵێ: لە زەمانی ئێمەدا (واتا سەردەمی مەمالیك)، بە کۆگای چەکیان دەگوت

---

[826] ـ لمع القوانين المضية في دواوين الديار المصرية، ص٤٨.:

[827] ـ الخطط (طبعة بولاق) ١٩٣/٢.

[828] ـ قوانين الدواوين، تحقيق: عزيز موريال عطية، طبعة المصر ١٩٤٣، ص٣٥٤.

(سیلاح خانە)، هەموو جۆرە چەکێکیان لەوێ دادەنا.[829] ئەوجا، یەکەیەکە ناوی چەکەکانی زەمانی مەمالیك دەڵێ. لە جێگایەکی دیکەدا پێی دەڵێ خانەی چەك (بيت السلاح)، هەروەها (زەردخانە)شی پێ دەڵێ، لەبەرئەوە هەمیشە پڕە لە زرێو زنجیرو، هەموو جۆرە چەکێکی پێویستی سوپای میسری لێ دروست دەکراو بەشی سوپاکەی دەکردو "بۆ هەموو وڵاتی شامیش دەنێردراو شارو وڵاتو قەڵاو قایمکاریشی پێ ئاوەدان دەکرانەوەو نوێ دەکرانەوە".[830]

لە گۆکای چەکدا "وەستا گەلێ هەبوون، هەر لەوێ دەژیانو جبەخانەو چەپرەکی کۆنیان تازە دەکردەوە، بەو وەستایانەیان دەگوت (زەرەدکاش)، ئەم وشەیە (أعجمي)یە، واتا عەرەبی نییەو مانای زنجیر سازە".[831] جگە لەوە چەکیشیان دروست دەکردو دەمەزەردو زاخاودانو تیژکردنەوەو هەموو جۆرە جوانکاریەکی پێویستیشیان بۆ ئەنجام دەدا، تا چەکەکان لە مۆرەقەو ژەنگو کولیو کۆنبوون بپارێزن.[832]

هەرچی بەرپرسی کاروباری کۆگاکەشە، ئەوە، پێیاندەگوت (بەڕێوەبەری کۆگای چەك)، فرمانی سەرشانی ئەوەبوو سەرپەرشتیی کاروباری چەکەکان بکاو، چ چەکێ، هات تۆماری بکاو چی دەرچوو، بینووسێ.[833]

جا بەم بۆنەیەوە، کەباسی چەك دەکەین، دەڵێین: درێژەکێشانی شەڕو جەنگ لەگەڵ خاچدروشمانی داگیرکەردا کە دووچاری ناوچەکە بوو بوو، نەخاسمە تووشی وڵاتی شام بوو بوو، بووە مایەی پەیدابوونی چەکسازییەکی چالاکی شەڕو جەنگ، بەتایبەتیش کە ناوچەکە هەندێ ماددەی سەرەتاییو ماددەی خاوی تێدا فەراهەمەو کۆمەڵێ وەستاو پیشەسازی دەستڕەنگینی تێدایە، چونکە وڵاتی شام، هەر لە زووەوە، داروباری بەناوبانگ بووەو، چیاکانی جەنگەڵو دارستانی چڕی پڕ لە داری بە نموونە، وەك داری سنەوبەر[834]، سەروو بەڕوو و داری دیکەی لەو جۆرە بابەتانەی بە زۆری تێدابووە.

وەلێ ناوچەکە ئاسنی کەمە، لەبەرئەوە کاربەدەستانی ئەم وڵاتە. بەتایبەتییش سەلاحەددین. ئەم ئاسن کەمیەیان بە ئاسنی هاوردە لە ئیتالیەوە پڕکردەوە.[835] ئاسن لە هەندێ هەرێمی شامو موسڵدا هەبوو، (المقدسي البشاري) لە باسی شامدا دەڵێ: "لە چیاکانی بەیروتدا ئاسن هەیە".[836] ئەو ئاسنە، وا دیارە، لە سەردەمی شەڕەکانی خاچدروشماندا، لە کانەکانیان کانسازی دەکران (دەردەهێنران)، چ لە لایەن موسوڵمانانو چ لە لایەن خاچدروشمانیشەوە. کە ئەم ناوچەیەیان داگیر کرد. سەرەڕای ئەوەی لوبنان، ناوچەی موسڵیش، جگە لە قیرو نەوتی سپی. کە بۆ ئاگربارێنەکان پێویست بوون. ئاسنی زۆریشی تێدا دەست دەکەوت.[837]

موسڵ، ناو بەناو، پیتو بەرەکەتی خاکی خۆیو، دەستکردی پیشەسازو وەستایانی خۆی دەگەیاندە سەلاحەددین، "بەبار نەوتی سپیو قەڵغانو ڕمی بۆ دەناردو، لە هەموو شمەكو پێداویستییەکیش، کامەی زۆر قایمو زۆر دروست و زۆر نایاب بووایە، ئەوەی بۆ دەنارد".[838]

هەرچی میسرە، ئەوە، تا بڵێی دارو تەختەی زەبەنی هەبوو، بۆ دروستکردنی کەشتی سوودی لێوەردەگیرا.

---

829 ـ صبح الأعشى، ٤٧٣/٣.

830 ـ صبح الأعشى، ١٨٣/٤.

831 ـ ن، م. ص١١/٤ـ ١٢.

832 ـ النويرى، نهاية الأرب، ٢٢٨/٨، ٢٠٠/٦ وما بعده.

833 ـ صبح الأعشى، ص٣٢.

834 ـ ابن شداد ، الأعلاق الخطيرة ، طبعة المعهد الفرنسى للدراسيات العربية، دمشق ١٩٦٢، ج٢، ق٢، ص١٠١.

835 ـ Claude Cahen, Les Changements Techniques. P,118.

836 ـ المقدسي البشاري، أحسن التقاسم في معرفة الأقاليم، طبعة بريل، ليدن ١٩٠٦، ص١٨٤. ابن شداد ، الأعلاق الخطيرة ، ن، ص.

837 ـ المقدسي، ص١٤٥.

838 ـ الفتح القسي، ٣٥٠. الروضتين، ١٤٨/٢. مفرج الكروب، ٣٠٧/٢.

(القلقشندي) دەڵێ: چەك لە میسر دروست دەكراو دەنێرردرا بۆ شام.[839] ئەم مێژوونووسە باسی زەمەنی مەمالیك دەكات، بەلام زۆر نزیكە لەوەی سەردەمی ئەییوبییەكانیش بگرێتەوە.

لە بابەتی مێژووی چەكدا، دەبینین، مێژوونووسان، بە گەرمیی باسی ناوی چەكو جۆری چەكو چۆنێتی دروستكردنی چەك دەكەنو، ئەوەش دەڵێن كام چەكو، كام چەك، بۆ یەكەمجار لە مێژوودا خراوەتە كار، كەچی بە دەگمەن باسی جێگای دروستكردنی ئەو چەكانە دەكەن. لەبەرئەوە زۆر گرانە بۆ ئێمە شوناسییەك لەوبارەیەوە وەدەست بێنینو شتێكی ئەوتۆی لێ بزانین. تەنیا شمشێرو كەمێ چەكی تر نەبێ. كە ئەوانەش لە جێگای خۆیاندا باسیان دەكەین.

وێڕای چەك لە میسر، ڕەنگە چەكی قورس لە هەندێ شاری وڵاتی شامیش دروست كرابێ، دەقو ژێدەرێكی ئەوتۆشمان، بەدەستەوە نییە. ئەم جۆرە چەكە قورسانەی بە نموونە، وەك مەنجەنیق و دەبابە، قولەو پەیژەو بەدانەو چەكی دیكەی لەو جۆرە بابەتانە، بە ئەسڵ هەر لە دارو تەختە دروست دەكران، ئەم دارو تەختەیەش لە وڵاتی شامو میسردا زۆربوونو بە ئاسانی دەست دەكەوتن، زۆر دووریشە ئەو ئامێرو ئامرازە گەورانە بە دروستكراویو بە حازری لە جێگای دیكەوە هێنرابن، چونكە قورس و گراننو، گواستنەوەیان زەحمەتەو ئەركو مەسرەفێكی زۆریشیان تێدەچێ.

(أسامە بن منقذ) باسی جۆرە زینێ دەكا، كاتی خۆی لە (غزة) دروستدەكراو هەر بەو ناوەشەوە ناودەنرا".[840]

(الحسن بن عبدالله) لە باسی كەواندا، دەڵێ: ئەو كەوانەی لە دیمەشق دروست دەكرێ "لە كەوانی هەموو وڵاتێ باشترە".[841]

جۆرەكانی چەك

ئەم چەكانە، جون، جون، دابەش دەكەین، جونی یەكەم چەكی سووكی سەڵتە زەلامە، جونی دووەم چەكی قورسی هەمووەكییە، ئنجا چەكی خۆپارێزییەو، پاشان كیمیایی.

یەكەم : چەكی سووكی سەڵتەزەلام :

١ـ شمشێر :

شمشێر ناودارترین چەكە، بە درێژایی مێژوو، لە هەموو شەڕو جەنگێكدا خرابێتە كار. عارەب، بەر لە ئیسلام بەكاری هێناوە، شمشێر دوای پەیدابوونی ئیسلامیش هەر مایەوەو بووە پیرۆزترینو بەكارترینی چەكی دەستیان، بوو بە چەكی دەستی سەربازانو، بە شمشێر هێرشیان دەبردە سەر دوژمنو كەلەپچەیان دەكردنو ورگو لاتەنگەی ئەسپەكانیان پێ دەدڕین. شمشێر لە هەموو چەكێ زیاتر ناوی زۆری هەبووەو زۆرتر باس كراوەو بە شانو باڵیدا هەڵدراوە. ناوی شمشێر چەندین جاریش لە قورئانو فەرموودەكانی پێغەمبەردا هاتووە. عارەبان هەمیشە شەیدای شمشێر بوونەو لایان سامناك بووەو ڕێزی لێ گیراوە، زیاتر لە سەد ناوی لێ نراوە، هەموو ئەو ناوانەش، نازناوو خەسڵەتەكانی بووە، شتێكیش بەو هەموو خەسڵەتەوە باس بكرێو ناوبنرێ، مانای ئەوەیە كە زۆر خۆشەویست بووەو جێگای فەخرو شانازی بووە.[842]

شمشێر هەبووە ناوی وەستاكەی لێنراوە، هەشبووە "مۆركی جێگای لێنراوەو بە ناوی ئەو شارەوە كە لێی دروستكراوە، ناونراوە، ئەو شمشێرەی لە هیندستان دروست كرابێو مۆركی هیندی پێوە بووبێ، ناونراوە (مهند، هندي)، ئەوەش لە یەمەن دروستكرابا، پێیاندەگوت (یەمانی) هەرچی ئەوەی (مشارف)ە كە گوندێكی عارەبەو لە

---

[839] ـ صبح الأعشى، ٤/١٨٣.

[840] ـ الأعتبار، ص٢٨.

[841] ـ آثار الأول، ص١٦٠.

[842] ـ محمد فرج، المدرسة العسكرية الاسلامية، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٦٩، ص٢٤٤.

عوربانی عێراقەوە نزیکە، ئەوە، پێی دەگوترا (مەشریفی).[٨٤٣]

شیرگەران (شیرسازان) زۆر بە ڕازاندنەوەی شمشێرەوە ماندوو دەبوون، جاری وا هەبووە گەوهەرکوتیان دەکرد، جار جارەش دەسكو مشتی شمشێریان لە زێڕ، یان لە زیو دەگرت، هەرچەندیشە، گرنگ شیرەکەیە، نەك جوانییەکەی.[٨٤٤] (کورد قووڵتریشی بۆ دەچیّو دەڵێ: (بەڕیش نییە، بە ئیشە).

وڵاتی هند جێگای شیرگەریو هەناردنی شمشێر بووە. ئاسنو پۆڵاشیان بۆ دەرەوە، بۆ شمشێرسازی دەنارد، وڵاتی ئیسلام دەیانهێناو، دەیاننارد بۆ دیمەشق، بۆ دروست کردنی شمشێری دیمەشقی، هەندێ دەڤەری شامیش. وەك باسمان کرد. ئاسنی تێدا هەبوو،[٨٤٥] لەناوچەکانی (الفرزل، دوما، الشوير، مشقرة، حۆرانو القلمون) ئاسن دەردەهێنراو،[٨٤٦] دەنێردرا بۆ شیرگەرانی دیمەشق و شمشێریان لێ دروست دەکرد، لەسەر تیغەکەی ئایەتی قورئانو شیعری دنەدانیان لێ هەڵدەکەند، تا خەڵك بیکڕێو بۆ کوشتاری دوژمن ئامادە ببێ. (د. زکی) دەڵێ: ئەم شارە، بەو شێوەیە لە سەر دروست کردنی شمشێری دیمەشقی بەردەوام بوو، تا، تەیموری لەنگ لە ساڵی (٨٠٣ك/ ١٤٠٠ن)دا، شارەکەی داگیرکردو هەندێ لە وەستای شیرگەرو کرێکاری شیرسازیو هوزەرمەندو خاوەن پیشەی دیکەشی لوول داو ناردیانی بۆ شاری (سەمەرقەند)و لەوێ نیشتەجێی کردن.[٨٤٧] جگە لە دیمەشق، لە قاهیرەو لە موسڵیش کارگەی شمشێرگەریو شیرسازی هەبوو.[٨٤٨]

(د. زکي) بادەداتەوە سەر باسی شمشێری دیمەشقیو، وەها دەردەخا کە ناوبانگی دیمەشق بەم شمشێرگەرییە، لە سەردەمی جەنگی خاچدروشماندا، زۆری خراوەتە سەرو، ئەو ناوبانگە گەورەیەی نەبووەو، شمشێری نایاب تەنیا لە دیمەشق دروست نەکراوەو، دەڵێ: بەڵێ، دیمەشق جێگای شیرگەری بووە، بەڵام سەرچاوەو ژێدەری ئەدەبیو مێژوویو کلتووری کە هەتا ئێستا بەردەستمان کەوتووە، ناوی هیچ چەکێکی دیمەشقی تێدا نەبووەو هەتا ئەمڕۆش، نازانین، کام شمشێری جوانو نایاب، لەم هەموو شمشێرە چاکانە، لە دیمەشق دروست کراوە.[٨٤٩]

بەڕای ئێمە (د. زکی) لەم ڕووەوە لە ڕۆڵی دیمەشق کەم دەکاتەوەو لە بواری شیرگەریدا هەقی خۆی پێ نادا، جگە لەوەش قسەکانی لەگەڵ پێشتریدا لەیەك ناچنو جیاوازن، بەڵام ئەگەر قسەکانی (الطرسوسي) ڕاست بن. کە دەڵێ: "شمشێر هەندێکی لە مەغریبو ئەندەلوسو وڵاتی ڕۆم دروست دەکران، هەشبوو لە وڵاتی هندو چینەوە دەهات، کە ئەمەیان شمشێری چاكو دەگمەن بوو.. وەڵێ کانزای میسر، ئەو ڕەواجەی نەبوو..".[٨٥٠] ئەگەر (الطرسوسي) ڕاستی کردبێو وەهابووبێ، ئەوە ئێمەش دەخاتە سەر ئەو بڕوایەی کە شاری دیمەشق، نەك هەر لە سەردەمی تەیموری لەنگەوە، بگرە بەر لە سەلاحەددینیش، وردە وردە ناوبانگو پێگەی ڕابردووی خۆی، لە بواری شیرگەریدا داویە لە کەمی و پێ بە پێ، بەرەو پاش چووەو ئەو شۆرەتەی نەماوە. واتا وڵاتی شامو میسر لە سەردەمی سەلاحەددیندا، کە

---

843 ـ کتاب، خزانة السلاح: دانەرەکەی نادیارە، دەستنووسێکی وێنەگیراوە لە کتێبخانەی خوێندنە باڵاکان، کۆلیژی ئاداب/٣٢٨، زانکۆی بەغدا (ژمارەی سپاردنی ١٢٣٢) پەڕەی ٠٠٢٤. صبح الأعشى ٢/١٤٠. کەچی (ياقوت الحموي) دەڵێ: (المشارف) دێهاتی نزیك حۆرانەو (بصری)ی شامیش هەر ئەوێ کەوتووەو (شمشێری المشرفة)یش هەر لەوێ دروست دەکرێ، معجم البلدان، مادة المشارف.

844 ـ صبح الأعشى، ٢/١٤٠.

845 ـ المقدسي، أحسن التقاسيم، ١٨٤.

846 ـ د. عبدالرحمن زکي، السيف في الاسلام، دار الكتاب العربي، القاهرة ١٩٥٧، ص١٠٥.

847 ـ د. زکي، السيف، ص١٠٦. احسان هندی، الحياة العسكرية، ص٧٩.

848 ـ د. حسين حبشي، نورالدين والصليبيون، ١٥٥.

849 ـ د. زکی ، السيف، ص٢١١.

850 ـ التبصرة ، ١٩/ أ.

(الطرسوسي)ی تێدا ژیاوە، پێگەیەکی ئەوتۆیان لە دروستکردنی ئەم چەکەدا نەبووە.[851] کەوابێ، شمشێر لە دەرەوە هاتووە.

(الطرسوسي) ئەوەشی گوتووە، کە سەلاحەددین، بە پەرەسەندن و چاکتربوونی شیرگەریدا گەیشتووە و دیوێتی، کە گەیشتبووە پلەیەکی بەرز و جوانکارییەکی تەواو، ماددە گەلێکی زۆر "لەگەڵ ئاسنەکەیدا تێکەڵ دەکراو شمشێری وەها هەبووە موگناتیساوی کراوە، ئاسنیشی ڕاکێشاوە".[852] شمشێری وەهاش هەبووە، دەرمانی جۆربەجۆری تێکەڵ کراوەوەو ئەو دەرمانانە نەرم شێی ئاسنەکەی دەمژی و وشکی دەکردەوەو کاری چاکی لە سرووشتی ئاسنەکەی دەکردو "نەیدەهێشت ژەنگ هەڵبهێنێ"، ئاسنەکەشی لە خەوش و خڵتە پاک دەکرایەوەو شەوقی پەیدا دەکردو دەبریسکایەوە.[853] ئەم مێژوونووسە، کە لە وەسفی هەموو جۆرە چەکەکاندا قاڵ بووە، دێتە سەر باسی جونەکانی شمشێر و ڕێژەی ماددەی رووەکی، یان کیمیاییەکانی ناو ئاسنەکانیان و جۆری ئاسنەکانیش باس دەکاو دەڵێ: شمشێری نایاب ئەوەیە، کە ئاسنەکەی پتەوو ڕەقە، کەش و هەواش کاری تێ ناکاو ڕێژەی پۆڵاکەی زۆرەو خەوش و خڵتەی کەمەو "ئاسنێ ئەوەندە پاک بێ، شمشێری تیژترو بەهێزترو قایمتری لێ دروست دەکرێ و لە هەموو جۆرە شمشێرێکی دی پیرۆزتر و لایقترە".[854]

ماددەگەلی نامۆو بەگوێ ناسازو سەیرو سەمەرەی بە نموونە، وەك "أهليلج كابلی، بليلج، مغنيسيا، شابرقان، ذراريح[855] سقمونيا، سنبدو تنكار"[856] ناو دەبا کە گوایا، ئەمانەش لە دروستکردنی شمشێردا، لەگەڵ ئاسن سوودیان لێ وەردەگیرێ. هەروەها هەر بۆ ئەو مەبەستە، هەندێ شتی تریش دێنێتەوە، بە نموونە، وەك "توێکڵی هەناری ترش و، ڕەشکەو شمڵی و، مازوو، بەڕوو، هەندێ ڕووەکی دڕکاویی وەك (صبير)"[857]. جگە لەوانە، کاتێکیش، کە شمشێرەکە دروست دەکرێ و تەواو دەبێ، دەڵێ: "هەندێ ماددە لە ئاودان و تیژکردن و دەمەزەردکردنی شمشێرەکەدا بەکاردەهێنرێ، بە نموونە وەك: (قارچکە مارانەو لیکی داری عەوسەج و خڵتەی شەراب و کەفی دەریا و نەوشاترو شیری داری باینجانەکەرانەو (زهرە) ماددەی تری لەو جۆرە بابەتانە)، کە شمشێرەکە تیژترو جوانتر دەکەن و سەرت و سەختی دەکەن، تا وەهای لێ دێ، هەموو شتێ دەقلیشێنێ و شووشەش دەبڕێ.

بەهەرحاڵ، ئەم هەموو ماددەو دەرمان و پێکهاتانەو، ئەم باسی دوور و درێژی شمشێرگەرییە، ئەوەمان بۆ دەردەخات، کە ئەم پیشەیە، پیشەیەکی چاك و پێشکەوتوو بووە. بە نموونە جوونێ لەم شمشێرانە: لە وردە ئاسن دروست دەکرێ، ئەگەر لە سەرە بزماری کۆنیش دروست بکرێ، ئەوە چاکتریشە، ئەم سەرە بزمارانە کێشی پازدە درەم ئەلیلجی کابلی و کێشی پازدە درەمیش بلیلجی دەکرێتە سەر، ئەوجا هەموو دەکرێتە تەشتێکەوەو بە خوێواوك پاك پاك دەشۆرێتەوە، ئەوجا بەو دەرمانە دەسورێ و زەهراو دەدرێ، پاشان دەکرێتە بۆتەیەکەوەو کێشی درەم و نیوێ مەگنیسیای پێوە دەکرێ و لە سەر ئاگر دەرێتە بەر مووشەدەمە، ئنجا ئاوی هێلکەی لێ دەپرژێنرێ و چەند ڕۆژێك لێی دەگەڕێن، تا بە تەواوی سارد دەبێتەوە، ئا، بەم جۆرە دەبێ بە شمشێرێکی کوشندە.[858] جۆرە شمشێرێکی دی بەوە

---

851 ـ کەچی کلۆد کاهین دەڵێ: ئەو ئاسنەی بۆ دروستکردنی چەك بەکار دەهێنرا، پێی دەگوترا (ئاسنی دیمەشق). بنۆڕە: Claude Cahen , Les Changement Te Chniques militares P,118.

852 ـ التبصرة، ورقة ١٩/أ.

853 ـ التبصرة، ورقة ٢/أ.

854 ـ ن، م، ورقة ١٩/أ.

855 ـ ذراراریح: زەهرێکی کوشندەیە: المنجد، ص٢٣٤.

856 ـ لم تعثر على معانى هذه الألفاظ (واتا مانای ئەم وشانەمان بۆ نەدۆزرایەوە).

857 ـ التبصرة، ورقة ٢/أ.

858 ـ التبصرة، ورقة ٢/ب.

دروست دەکرێ، کە سێ ڕەتڵ نەرمە ئاسن دێنن، لەگەڵ یەك ڕەتڵ شابرقاندا دەخرێتە بۆتەیەکەوەو کێشی پێنج درەم مەگنیسیای تێدەکرێو مشتێکیش ئاردی توێکڵە هەناری ترشی پێوە دەکرێ، ئەوجا لە سەر ئاگر دەدرێتە بەر مووشەدەمە، تا لە قاڵبەکەیدا دەتوێتەوە، پاشان هێلکەکەی بە سەردا دەپرژێننو شمشێرێکی ملپەڕێنی لێ دێتەدی.

هەرچی چۆنێتی شمشێر هەڵگرتنە، ئەوە، بەر لە سەردەمی سەلاحەددین بە ماوەیەکی کەم، گۆڕانی بە سەردا هاتبوو، زووتر دەیاننا بە شانیانەوە، بەلاّم (سیف الدين غازي بن عمادالدين زەنگی) کردی بە باو، لە پشتێنی ببەستن.[٨٥٩] ڕاستیشت دەوێ، هەندێ جۆرە چەك، هەند بە زۆری بەکاردەهێنران، مێژوونووسان پێویستیان بە باسکردنی نەما، هیچ جەنگاوەرێکیش نەبوو، چەکێکی پێ نەبێ، بە تایبەتیش شمشێر، یان چەکێکی دیکەی لە جیاتی شمشێر هەڵنەگرتبێ، بە نموونە، وەك:

٢ـ خەنجەر:

ئەم چەکەش، تیغێکە لە شمشێری کەوانەیی (لار) دەچێ، بەلاّم بچوکترە. هەشە بچکۆلانەیە، لە گیرفاندا جێگای دەبێتەوە. خەنجەر، خواسایی بە بەر پشتێندا دەکرا، هەتا ئەمڕۆش، لە هەندێ لە وڵاتانی جیهاندا بەکاردەهێنرێ، بەلاّم کەمتر، نەخاسمە لە هەندێ وڵاتی ڕۆژهەلاّتدا، لە ناوچە شاخاویو سارانشینەکاندا، کەم کەمێ دەبینرێو، کەسیش نییە خەنجەری نەدیبێو نەزانێ چییە. چەکێکی دیکەش هەیە، وەکو خەنجەر وایە، کەچی لە سەرچاوەو ژێدەردا بە دەگمەن باس کراوە، ئەو چەکە پێیان گوتووە، نیمچە، ئەوانەش کە باسیان کردووە بە (نمجاه) ناویان بردووە، چونکە وشەکە، وشەیەکی کوردییەو زمانیان گۆی بۆ ناکا، مەبەستیشی لە (نیمچە) نیوە شمشێرە، چونکە لە شمشێر کورتترەو خەنجەرێکی کەوانەییەو لە شمشێر دەچێ، بەلاّم بچووکترە.[٨٦٠] دەڵێن سەلاحەددین، خۆیشی لەو کاردە گەورەیەی بە قەدەوە بووەو لە سەرکەوتنەکەی شەڕی (حطين)دا، هەر بەو چەکە أرناط (ڕینۆ دی شاتیون)ی سەرگەورەی شاری (الكرك)ی بەدەستی خۆی کوشتووە.

٣ـ ڕم:

ڕم، چەکێکی نووك تیژە، ئیسلامو عارەبیش بەکاریان هێناوە، ڕم تێلاّیەکە، چوار تا حەوت گەز درێژە. ئاسنێکی نووك تیژ لە نووکەکەی گیراوە. دوو جۆری هەبوو، جۆرێکیان لە جۆرە قامیشێکی پتەو، کە لە وڵاتی هند شین دەبێ، دروست دەکرێ. وەکو قامیش قەفقەفە و گرێ گرێیە، بەلاّم ناوەکەی بەتاڵ نییە، پتەوە.[٨٦١]

بەو جۆرە ڕمە دەڵێن (الخطي)، چونکە لە هندستانەوە دەهێنرا بۆ شارۆچکەی (الخط) لە وڵاتی بەحرەینو، لەوێشەوە دەگەیشتە دەست عارەبو ئیسلامو خەڵکی دی. جۆری دووەم، لە داری توێکڵ قایمی، وەك داری بەڕوو و دارەبەن و ئەو جۆرە دارانە دروست دەکرا، پێی دەگوترا (الذوابل)[٨٦٢]، واتا وشکەڵ. (إبن سيده) دەڵێ: ئەو ناوەی بۆیە لێنراوە، چونکە وشکەو توێکڵەکەشی قایمە.[٨٦٣] هەرچی ئاسنە تیژەکەی نووکەکەیەتی، ئەوە پێیان دەگوت نێزە.

ڕم، سوارەکان هەڵیاندەگرت، وەلێ ڕمی پیادەکان لە هی ئەوان کورتتر بوو، دەیانگوتێ (المزراق)[٨٦٤] واتا (کونکەر)، زۆر چاکیشیان بەکاردەهێنا.[٨٦٥] لە جەنگی خاچدروشماندا، جۆرە ڕمێکی تر باوی سەندبوو، پێیاندەگوت، کۆنتاریان (Contarian) چونکە لە دارێ دروست دەکرا، بە یۆنانی پێی دەگوترا (کۆنتاریان).[٨٦٦]

---

[859] ـ الكامل، ١٣٨/١١. أبوالفداء، المختصر، ٣١/٤. صبح الأعشى، ٣٩/٤.

[860] ـ بنۆڕە: مفرج الكروب، ١٩٥/٢. د. محمد التونجي، المعجم الذهبي، ص٥٨٣.

[861] ـ صبح الأعشى، ١٤٠/٢.

[862] ـ صبح الأعشى، ١٤٠/٢.

[863] ـ المخصص، ط/ المطبعة الكبرى الأميرية، بولاق ، مصر ، ٣١/٦.

[864] ـ التبصرة، ورقة ، ١٠٥/أ. . ابن الأزرق، بدائع السلك في طبائع الملك، منشورات وزارة الأعلام، بغداد ١٩٧٧، ج١، ص١٥٩.

[865] ـ نعمان ثابت، الجندية في الدولة العباسية، ط٢، مطبعة أسعد، ١٩٥٦، ص١٧٤.

[866] ـ مفرج الكروب، ١٨٣/١، هامش ٣. د. زكي، السلاح في الأسلام، ص٤٧.

خاچدروشمەکان، ڕمی کۆنتاریایان هەبوو، ئەوەبوو، کاتێ (العاضد)ی خەلیفەی فاتمی داوای لە نورەددین کرد، کە تورکەکان لە میسر بکێشێتەوەو سەلاحەددینی بەسەو کەسی تری ناوێ، نورەددین وەڵامی دایەوە گوتی: کۆنتاریاکانی دەستی فەڕەنگ، مەگەر تەنیا تیری دەستی تورکان لە کاریان بخەن.[٨٦٧]

(الذهبي) لە کارەسات‌و ڕووداوەکانی ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز) باس دەکاو، دەڵێ: "سەلاحەددین هێرشی بردە سەر شاری بانیاس‌و هێزەکانی پەلاماری فەڕەنگیان دا، پاشان هەواڵیان پێ گەیاند، کە لەشکرێکی فەڕەنگ وا گەیشتە بەرەوە، سەلاحەددینیش لە پڕ دای بە سەریانداو دیتی، ئەوا دە هەزار پیادەن‌و هەزار کۆنتاریایان پێیە".[٨٦٨]

قسەکانی (الطرسوسي) وەها نیشان دەدەن، کە. وەکو بڵێی. ڕمی کۆنتاریا تایبەت بووە بە فەڕەنگەکان، موسوڵمانان لەو چەکەیان نەبووەو دەڵێ: "بنو الأصفر و ڕۆمە هاوجنسەکانیان جۆرە ڕمێ بەکاردێنن لە داری (الزان) و داری (شوح)و ئەو جۆرە دارانە دروست کراوە، پێی دەڵێن کۆنتاریا، ئەم رمە درێژ نییە، سوارەکان لە کەڵپۆسی (قربوص)[٨٦٩] زینەکەیان قایم دەکرد، بەڵام نێزەکەی کورت‌و پانە لە دەمە پاچ‌و ئەو جۆرە شتانە دەچێ".[٨٧٠]

کتێبی زۆر لە سەر چۆنێتی بەکارهێنانی ڕم دانراوە، چ بۆ سوارە، چ بۆ پیادە[٨٧١]. (الطرسوسي) باسی چەندین جۆر ڕم دەکا، کە لە سەردەمی سەلاحەددیندا بەکارهاتووە و باو بووە[٨٧٢]و دەڵێ: چاکترین ڕم، بۆ شەڕ، ڕمی ڕەق‌و پتەوو کورتەو بڕینی کوشندەیە. ئەم جۆرە ڕمە، نێزەکەی وەك دەمە باڵتە تیژەو پانەو بچووکە. وا دیارە، جۆرە ڕمێکیش هەبووە، وەکو تیر بە تیژی دەردەپەڕی‌و ژێدار بوو "پارچەیەك لە ساقت‌و بڕکی هەندێ ڕووەکی خۆ هەڵواسی بۆ دەکرا بە ژێ"و بە گرژبوون‌و خاوبوونەوەی ئەم ژێیە، تیژتر دەردەپەڕی‌و دوورتریش دەڕۆیشت، ئەم ڕمە، مەمەیەکی بۆ کرابوو، ژێیەکەی لێ قایم دەکرا، کاتێکیش ڕم بەدەستەکە بەکاری بێنایا، "مەمەکەی بە پەنجەی دەجووڵاندو ژێیەکە بەردەبوو و تیرەکەش بە تیژی دەردەپەڕی". ئەم جۆرە ڕمە، لە دوا دوای حوکمی فاتمییەکاندا هەبوو. ئەم قسانەی (الطرسوسي) هی خۆی نییە، ئەو، لە (أبو الحسن الأبرقي الاسكندراني)ی وەرگرتووە، کە ئەم بە دەستی خۆی ئەو ڕمەی بۆ (شاور)ی وەزیری (ضرغام)ی دوا خەلیفەی فاتمییەکان دروست کردبوو، ئەو شاوەرەی، کە سەلاحەددین سەرونی کرد.[٨٧٣]

(الطرسوسي) ڕمێکی دیکەش باس دەکاو، دەڵێ: ڕمێکی تیر هاوێژە، ناوەکەی کلۆرە (بۆشە) و کرۆکی تێدا نەماوەو چەندین پارچەی هەیە، بەشێوەو بە شێوازی بەکارهێنانیشی لە ڕمی ساکار ناچێ‌و جیاوازە، بۆ دروست کردنیشی تێلایەکە (داری ڕمەکە) دێنن، ڕاست دەیقڵشێنن و دەیکەن بە دوو پارچەی یەکسانەوە، ئەوجا ناوەکەی دەکۆڵن‌و جوان لووسی دەکەن، تا گرێ‌و تەڵەزمی تێدا نامێنێ‌و ڕێگا لە تیرەکە نەگرێ، ئەوجا هەردوو پارچە کۆڵراوەکە، بە ڕووی ناوەوەدا جووت دەکرێن‌و "بە کەتیرەو سرێش پێکەوە دەنووسێنرێن"و چەور دەکرێن. پاشان لە درزی ژێرەوەدا، مەمەیەك چەسپ دەکرێ، سەرووی مەمەکە پانەو لەگەڵ بنکەی ناوەوەی کلۆرەکەدا تەخت دەوەستێ‌و مەمەکە دەکەوێتە دەرەوە، وەك میلی تفەنگی ئەم زەمانە، بەڵام ئەو، لە ژێیەکە قایم دەکرێ‌و، لە هەردوو لا تەنیشتی ڕمەکەوە بزمارێکیشی تێ دەخرێ، بە جۆرێ، کە بێت‌و بچێ، میلەکەش دەکەوێتە پێشی‌و بەرامبەریشی پارچە تەختەیەکی جوان نەخشێنراوەو چەسپ دەکرێ، لایەکەی دوای ژێیەکەوەی، درزێکی تێدایە توند ژێیەکە دەگرێ. لایەکەی تریشی،

---

867 ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٦٠. مفرج الكروب، ١٨٣/١. ابن الفرات، ج١، مجلد٤، ص٨٧.

868 ـ العبر في خبر من غبر، ٢٢١/٤.

869 ـ قربوص، یان (قربوس)، کەڵپۆزی زینەو، وشەیەکی کوردیی پەتییەو نە بە (صادە)و نە بە (سین)ە، بە کوردی بە (مشتووە بەرزە بزمارکوتەکەی پێشەوەی زینی ئەسپ دەگوترێ). وەرگێڕ.

870 ـ التبصرة، ١٠٥/أ.

871 ـ ابن هذيل الأندلوسي، حلية الفرسان وشعار الجعان، دار المعارف، القاهرة، ص٢٠٥ ـ ٢٠٧. آثار الأول، ص ١٦٢ـ ١٦٣. أحمد بن محمد الحموي، النفحات المسكينة في صناعة الفروسية، مطبعة التفيض، بغداد، ١٩٥٠، ص ٦٢ـ ٦٣.

872 ـ التبصرة، ورقة ٩٦/ب ـ ١٠٦/ب.

873 ـ التبصرة، ورقة ٩٦/ب.

قلّیشێکی تێدایە، هەر هەندەی مەمەکە بکەوێتە ناوی دەیگریّو نایەلّیّ دابەزیّ[874]و، ژێی ئەمەو ژێی کەوانەکە کەتر،ە تووش دەوەستن. ملی مەمەکەش، کە کەوانەکەی لیّ دەبەستریّ، ئەلّقەیەکی پێوە دەکریّ، بە جۆریّ، ئەگەر ژێیەکە ڕابکێشریّ، کەوانەکە بەردەبیّو بە پەنجەش مەمەکە لە میلەکە لادەدریّو میلەکە دادەکەویّو ژێیەکەی بەر دەبیّو مەکۆی ناو کلۆرەکە تەکان دەداو بە تیژی تیرەکەی بەردەمی دەردەپەڕێنیّ.[875]

ئەم هەموو باسو خواسی ڕمسازیو خەسلّەتی ڕمە، ئەوەمان بۆ ساغ دەکاتەوە، کە ئەم جۆرە ڕمو چەکانەیان بەرەو چاکتر گۆڕیوەو ئەم جوانتر کردنو چاکتر کردنەش، وای کردووە ڕمی تازە بابەت پەیدا ببیّو ئاوێتەیەك بێت لە ڕمو کەوانو تیریش، واتا زەروور بووە، چەکی خێراتر و ئاسانتر بۆ کوشتنی دوژمن داین بکەن. زهنی چاکسازان بۆ ئەو سەردەمە، گەلیّ گرنگو بە نرخ بووە، بیّ گومان ئەم ئامێرانە بەکردار وەکارخراون، هەرچەندیشە مێژوونووسو کارەساتو ڕووداونووسان. بەگشتی.، باسی ئەوەیان نەکردووە، ئایا جەنگاوەران کام جۆرە ڕمو کام جۆرە چەکیان لە کام شەڕو لە کام جەنگدا بەکارهێناوە، چونکە ئەوان بە هیچ کلۆجیّ بە تەنگەوە نەبوونو گوێیان پیّ نەداوە.

چەکی سەلّتە زەلامیش، ئەمانە بوون:

١ـ تەور[876]:

تەور، چەکێکە، دەبڕیّو دەپەڕێنیّو دەشکێنیّ، لە پێکدا هەلّپڕژانو شەڕی دەستەویەخەدا دەخرایەکار.[877] تەور، کلکێکی کورتی هەیەو دەمەکەی تیژەو کەللەکەی لە مس، یان لە ئاسن دروست دەکریّ. تەور، دەمێکەو زۆر لە کۆنەوە بەکارهاتووە، وەلیّ زیاتر لە سەدەکانی ناویندا باوی زۆرتر بووەو لە ڕەواجدا بووە. جگە لەوە، کە تەور بۆ کوشتار بەکارهێنراوە، تیپەکانی ڕاکێشانی ڕێگاو ڕچەش، بەناو لێڕەوارو جەنگەلّستاندا وەپێش لەشکر کەوتوونو بە تەور دارودەوەنیان بڕیووەتەوەو ڕێگەیان بۆ سوپا تەخت و خۆش کردووە. هەر لەبەرئەوەشە، کە ئەم تیپی داربڕانە وەپێش سوپا دەکەوتنو لە بەردەم لەشکرەوە دەڕۆیشتن.[878]

هەندیّ ئامێری دیکەش هەبوون، لە تەور دەچوونو هەمان سوودیان هەبوو، بە نموونە، وەك (الخطاف)[879]و (اللَت)[880] کە (الطرسوسي) دەلّیّ: تەورێکی زۆر گەورە بووە.[881] ئەم ئامێرە، هەر لەو ماوەیەدا بەکارهێنراوە. مێژوونووسان دەلّێن: (أسدالدین شیرکۆ) دوای ئەوەی هەلّمەتی یەکەمی بۆ سەر میسر سەری نەگرت، بڕیاریدا لە میسر بکشێتەوە، سەربازو لەشکری خۆی لە (یلبیس) وەدەرهێناو خۆیشی لە دوای هەموویانەوە چاودێریی دەکردن "لیستێکی ئاسنی بەدەستەوە بوو، پاشکۆی لەشکرەکەی دەپاراست، موسولّمانانو فەرەنگەکانیش سەیریان دەکرد".[882]

---

[874] ـ ئەم شرۆڤەیەی (الطرسوسي) دەیکا، زۆر زەحمەتە بەر زەینی بدەی، چونکە لەلایەکەوە، قسەکانی کورتنو بێسەروبەرو ناڕەوانن، لەلایەکی دیکەشەوە، ئەو چەکانە بە سەرچوونو نموونەیەکمان دەست ناکەویّ، سەیری بکەینو لە قسەکانی ئەم مێژونووسە بگەین. هەرچی ئەو وێنەو هێلّکارانەشن، کە لە دەستنووسەکەدا هەن، ئەو سوودەی نییە و لێی تیّ ناگەین. زمانەکەشی ئەوە هەر مەپرسە، تا بلّێی لاوازو دواکەوتووە. ئەم نەشازانە هەندیّ چەکی دیکەشی گرتووەتەوە کە باسیان دەکا.

[875] ـ التبصرة، ورقة ٩٩/ب.

[876] ـ أو (التبر) بە فارسی، یانی تەور، (لەبەرئەوە بە شەکری کلّۆ دەلّێن: "الطبرزد" واتا شەکری بە "طبر" شکێنرا) صبح الأعشی، ١٤١/٢.

[877] ـ مفرج الكروب، ٣٤٤/٢.

[878] ـ البستاني، دائرة المعارف، المجلد٩، ص٦٩٦.

[879] ـ نعمان الثابت، الجندية، ١٨٨. أحسان هندى، الحياة العسكرية، ١١٧.

[880] ـ انظر: محيط المحيط، مادة (لت)، مفرج الكروب، ٣٠٠/١١.

[881] ـ التبصرة، ورقة، ١٢٠/أ.

[882] ـ الكامل، ٣٠٠/١١، مفرج الكروب ١٤٠/١. الروضتين، ج١، ج٢، ص٣٣٦.

٢ـ كوتەك و تێڵای ئاسن و گورز:

کوتەك دارێکی سەر ئەستوورەو سەرەکەی تری، کە بە دەستەوە دەگیرێ باریکەو جار جارەش سەرە قورسەکەی بزمارکوت دەکرێ، تا زیاتر کاریگەر بێت. کوتەك زۆرتر سوارەکان بەکاریان دەهێنا.[٨٨٣]

هەرچی تێڵایە، کە (لت)[٨٨٤]یشی پێ دەڵێن، ئەوە وەکو کوتەك وایە، بەڵام تەنیا لە ئاسن دروست دەکرێ. هەرچی (گورز)یشە ئەوە سەلکەکەی ئاسنەو کلکەکەی دارەو سەرت و قایمە.[٨٨٥]

گەلێ کەسیش دەڵێن، گورزو تێڵا، هەریەك ئامێرن،[٨٨٦] یان، گوایا، ئامێرەکە تێڵایان پێ گوتووە، پاشان ناوەکەی گۆڕاوەو بووە بە گورز.[٨٨٧]

دووژمن، خوودەی ئاسنیشی لە سەربا، ئەمان، بە تێڵاو گورز مێشکیان دەپژاند.[٨٨٨] لەبەرئەوە پێیان دەگوت (المقمعة) واتا (هەناسەبڕ)[٨٨٩] سوارچاکان لە ژێر پێیانەوە لە زینیان قایم دەکردو، کاتێکیش لەشەڕە شمشێرو شەڕە ڕم بێزار ببوونایە،[٨٩٠] دەستیان دەبرد بۆ ئەم چەکەو شەڕەکەیان پێ یەکلایی دەکردەوە، چونکە چەکێکی زۆر کوشندە بوو،[٨٩١] "هیچ کەس بەرگەی نەدەگرت و بەر هەرکەس کەوتبا، دەیپساندو هەناوی دەخست".[٨٩٢] (الطرسوسي) چەند جوونێکی دی لەم ئامێرە باس دەکاو دەڵێ: ئەوانە سەلك و ڕەنگ و ددانەکان و بزمارکوتی و دەسك و قاوغی کوشندەیان، کە جار جارە ئەڵماسیشیان لێ قایم دەکرد، جیاواز بوون.[٨٩٣]

ئەم ئامێرە لەگەڵ دەستەویەخەبوونی دوژمندا، یەکسەر بەکاردەهێنراو سوپای ئەییوبی لە شەڕەکەی لەوەڕگاکانی (عکا)دا بەکاریان هێنا. ئەوەبوو، لەو شەڕەدا، سەلاحەددین پێشەنگی سوپاکەی ناردە پێشەوەو لەو شەڕەدا چەکی گورزو تیرو ڕم کەوتەکار.[٨٩٤]

ئامێری گالۆك (چۆماخ)یش هەبوو،[٨٩٥] وەکو گورز وابوو.[٨٩٦] سوپای ئەییوبی ئەم ئامێرەشی لە هەندێ پێکداداندا بەکارهێنا. ئەوەتا (ابن الأثير) کاتێ باسی داگیرکردنی قەڵا سەختەکەی (برزیە)ی ڕۆژهەڵاتی (لاذقية) دەکا، ناوی ئەم چۆماخە دەبا، کە بە چاوی خۆی بە دەست سەلاحەددینەوە دیویەتی، کاتێ لەشکری ئیسلام لەم شەڕەدا زۆری بۆ هات و تەنگەتاو کراو قەڵاکەی زۆر هەڵەت و سەخت بوو، "سەلاحەددین بە سەر سەربازەکانی خۆیەوە دەگەڕاو دنەدنەی دەدان و (تقي الدين عمر)ی برازایشی لە تەکدابوو، هەتا نزیکی نیوەڕۆ شەڕیان کرد، ئیدی ماندووبوون و گەڕانەوە. کاتێکیش سەلاحەددین ئەمەی دی، بە چۆماخەکەی دەستی تێیان کەوت و بەرەو شەڕەکە گەڕاندنیەوە".[٨٩٧]

---

883 ـ احسان هندي، الحياة العسكرية، ص١١٥.

884 .R. Dozy. Supplement aux Dictionaires Arabes, Liban – Beyrouth, 1968, vo, 1.2 P523

885 ـ التبصرة، ورقة ١٢٠/أ ، ب. احسان هندي، الحياة العسكرية، ص١١٤.

886 ـ صبح الأعشى، ١٤٢/٢.

887 ـ نعمان ثابت، الجندية، ص١٨٩. د. زكي، السلاح في الاسلام، ٢٦.

888 ـ أحسان هندي، الحياة العسكرية، ص١١٤.

889 ـ د. زكي، السلاح، ٢٦.

890 ـ أردى شير، الألفاظ الفارسية المعربة، ص٦٠.

891 ـ احسان هندي، ١١٤.

892 ـ التبصرة، ١٢١/أ.

893 ـ التبصرة، ١٢٠/أ ـ ١٢٥/أ.

894 ـ مفرج الكروب، ٣٤٤/٢.

895 ـ خەڵکی لە عێراق پێی دەڵێن (جماغ)و لە میسر پێی دەڵێن (بلطة).

896 ـ مفرج الكروب، ٢٦٦/٢، هامش٣.

897 ـ الكامل، ١٥/١٢. مفرج الكروب، ٢٦٦/٢.

٣-كەوان:

کەوان، باوترین چەکی تیرهاوێژبووەو، تا چەندین سەدەش، تیر تەنیا بە کەوان، دوور هاوێژراوە، میللەتان و کۆمەڵانی خەڵك بۆ شەڕو لە ئاشتیشدا بەکاریان خستووە. لە شەڕدا دژ بە دوژمن و لە ئاشتیشدا بۆ ڕاوکردنی ئاژەڵ و باڵندە بەکاریان هێناوە. تیروکەوان لەلای عارەبی بەر لە ئیسلام باو بووە. سەردەمێکیش، کە ئەم باسەمان لە سەر نووسیووە، تورکان وەها مەشهور بوون تیرەندازەی چاکن.[898] بە نموونە، سەرچاوەکان دەڵێن: کاتێ (العاضد)ی خەلیفەی فاتمی، داوای لە نورەددین مەحمود کرد، تورکەکان لە میسر بکێشێتەوە. چونکە هەڵمەتەکەی نورەددین بۆ سەر وڵاتی میسر تەواو بوو بوو، سوپای نورەددین لە میسر جێگای خۆیان گرتبوو. نورەددین قایل نەبوو، چونکە تورکان تیرەندازی چاك بوون و گوتی: فەرەنگ تەنیا هەر لە تورکان دەترسن.[899]

کەوانی ساکارو سەرەتایی، تووڵەدارێکی نەرم و قایم و جیرە، لە هەندێ دار دەیبڕن و وەك کەوان دەیچەمێننەوەو ژێیەکی جیرو بەهێزیشی بۆ دەبەسترێ، ئەم ژێیە زۆر جاران لە چەرمی حوشتر دەبڕدراو لە کەوانەکە قایم دەکرا. کەسێ بەکاری بێنێ، ڕاست، ژێیەکەی بەرەو شانی چەپی خۆی ڕادەکێشێ، بە پێچەوانەی ئاڕاستەی تیرەکە، بە دەستی چەپیشی کلکی تیرەکە توند بە ژێیەکەوە ڕادەگرێ، هەرکە دەستی چەپی لە تیرو ژێیەکە شل کرد، تیرەکە بە تیژی دەردەپەڕێ.

تیر، لە داری گرێ گرێ مام ناوەند دروست دەکرا. عارەب، لە داری (النبع) دروستیان دەکرد، توڵەکانیان دەبڕی و، جوان لووسیان دەکردو توێکڵەکەیان دادەماڵی، ئەوجا لەبەر ئاگر بە تەواوی نەرمیان دەکردەوە.[900] تیر، خۆی دەبێ ڕێك و ڕاست بێ، دەمارلوول و قورس و سووك هاوێژ بێ، کورتی و درێژییەکەشی لەگەڵ شان و باڵی تیرزەنەکەدا بگونجێ و لە باربێ.[901]

کابرای تیرزەن، گورزەیەك تیری لەگەڵ خۆی دەبرد، لە هەگبەیەکدا دەیگرتە کۆڵی، زۆرتر، ئەو هەگبەیە لە چەرم دروست دەکرا، جار جارەش، وەك سندوق لە تەختە دروست دەکرا،[902] (الجعبة)، یان (الکنانة) یان پێ دەگوت، بەکورتی واتا (تیردان).

کەوان، هەروەك خۆی نەمایەوە، ئەویش بەرە بەرە گۆڕانی بە سەردا هات و بە شێوەی جۆر بە جۆر دروست دەکرا، ئەو بەرەو چاکترگۆڕانەی کەوان بە خۆیەوە دیتی، هیچ جۆرە چەکێکی دیکەی سەڵتە زەلام بەخۆیەوە نەیدیووە. تا وای لێ هات جۆرە تازەکانی لە کۆنەکان نەدەچوون و جیاواز بوون، کەوان، هەندێ پێشکەوت شانی دەدا لە شانی مەنجەنیق، بەڵام ناوەکەی هەروەك خۆی بە (کەوان) مایەوە، وەلێ، خەسڵەت و پێکهاتەکەی گۆڕا.

ئەگەر نەشڵێم هەمووی، بەڵام زۆربەی ئەم کەوانە جۆربەجۆرانە لە سەردەمی شەڕەکانی خاچدروشماندا بە کارهێنران بە تایبەتیش لە زەمەنی سەلاحەددیندا. ئەو شەڕانە، بوون بە بنەمای بەرەو چاکتر گۆڕانی چەکی دەستی ئیسلام، چونکە هەمیشە هەر لە ململانێی داگیرکاراندا بە کاردەهێنران، جاروباریش چاویان لە خاچدروشمان دەکردو شتی تازەترو باشتریان لێوە فێردەبوون و، ئەوانیش شتی نوێ و شتی چاك لە سوپای ئەیووبییەوە فێردەبوون. هیچ گومان لەوەدا نەماوە ئەم چەکانە لە زەمەنی سەلاحەددیندا بەکارخراون، ئەوەتا (الطرسوسي) کە خۆی لەو دەمەی سەلاحەددیندا ژیاوە، نەختێ بەفراوانیش باسی دروست کردنی ئەم چەکانە دەکات:

أ. جیرەکەوان (قسي الزيار):

(الطرسوسي) ناونیشانە چاکەکانی ئەم چەکە هەڵدەداو دەڵێ: تیرهاوێژێکی تا بڵێی بەتەکانە، لەکەوانەکانی دی

---

[898] ـ بۆ سوارچاکی و تیرەندازەیی، تورکان بنۆڕە: رسائل جاحظ، تحقيق: د. عبدالسلام هارون، مكتبة الخانجي، القاهره ١٩٦٤، ص٤٥، الحسن بن عبدالله، آثار الاول، ١٤٦.

[899] ـ الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٦٠. مفرج الكروب، ج١، ص١٨٣. ابن الفرات، ج١، مجلد ٤، ص٨٧.

[900] ـ امين الخولي، الجندية والسلم، ص٢٧، نقلا عن ابن منكلي (الأحكام الملوكية).

[901] ـ آثار الأول، ١٦٠.

[902] ـ نهاية الأرب، ٢٣٥/٦. صبح الأعشى، ١٤٢/٢. تاج العروس ، ٣٢٣/٩.

گەورەترە، بە سۆترە، ژێیەکەی بەچەند زەلامێ ئنجا بێتەوەو، زەلامێ بە تەنیا لە کێشی کشانیدا نییە.[903]

جیرەکەوان، کەوانێکی جێگیربووی قورس و گران بووەو، وەکو کەوانەکانی دی لە سەر ڕێسای هێزی تەکانبەر کاری دەکرد. واتا هێزێکی ئەوتۆی دەویست ژێیەگەورەکەی بێنێتەوە (وەك هێنانەوەی میلی تفەنگ) پاشان دەست شلکاو ژێیەکەی بچێتەوە یەك و، بەو تەکانە گەورەیەی، کە پەیدا دەبێ، هەرچی لە سەر ژێیەکە بەندبووبێ، بە تیژی دەردەپەڕێ، ئەمەش لە سەر جیری (تزیير)[904]ی ژێیەکە وەستاوە، واتا، تا، بە هێزتر ڕابکێشرێ، تەکانی بەهێزتر دەبێ. هێنانەوەی ژێیەکە زەحمەت بووە، چونکە زۆر جیرو گەورە بووە، هەر لەبەر ئەوەشە، کە ناویاننناوە (جیرەکەوان).

تیرەکەی گەورە بووە، (٦٠ – ١٨٠سم) درێژبووە، کێشەکەشی (٣,٢) کگم بووە. خاچدروشمان، دروستکردنی ئەم جۆرە کەوانە، لە سوپای سەلاحەددینەوە فێربوون و لە شەڕەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتی کۆچی/ سەدەی سیازدەی زایینیدا، واتا نزیکەی نیو سەدەش، پاش مردنی سەلاحەددین بەکاریان هێنا، نموونەی ئەو چەکەیان لەگەڵ خۆیاندا بردووە بۆ ئەورووپاو، لە شەڕەکانیاندا خستیانەکارو ناوی "مەنجەنیقی تیر"[905]یان لێ نا. ئەم کەوانە هەند جیرو بەهێز بوو، دەگەیشتە هێزی ڕاکێشانی بیست زەلام و دەبوا زەلامێ ژێیەکەی بێنێتەوە (ڕابکێشێ)و بە ڕێك و پێکی و بە تیژی تیری سەر ژێیەکەی وەتکان بهێنێ[906] و مەبەستی خۆی وەدەست بێنێ و ئامانجی خۆی بپێکێ. (الطرسوسي) دەڵێ: جیرەکەوان، خۆی کەوانێکە لە دوو لەوحە تەختەی (سندیان) دەتاشرێ، هەر لەوحەیەی شەش گەز درێژە، ئەوپەڕی پانییەکەشی بست و نیوێکەو، پانیی کەمەکەی بستێکەو کەمترینیشی نیو بستە، سەری ئەم لەوحەیە دوو (قیراط)[907]ە. واتە بە پانیی یەك پەنجەیە. ئەم دوو لەوحەیە، لە وەرزی پایزدا، بەکەتیرەو موو ناوپۆش دەکرێن، ئەوجا وەکو گورزە دەپێچرێنەوەو لێی دەگەڕێن، تا کاتی خۆی. پاشان سەیری دەکەن، ئەگەر دیتیان مووەکە تەواو بە لەوحەکەوە نووساوەو لێك هەڵناپچڕێ، ئەوجا تەختەکە بە تیغ ساف و لووس دەکەن و بەکەتیرەی گەرم سواغی دەدەن و لێی دەگەڕێن تا وشك دەبێتەوە، ئەوجا بە بڕبەن، دووبارە ساف دەکرێتەوە، ئەمجارەش لێی دەگەڕێن، تا بە تەواوی دڕی و زبری و ڕەق و تەقی نامێنێ. ئنجا دێنن چەوری دەکەن و شەوقی پێ هەڵدەهێنن. (الطرسوسي) دەڵێ: "ئنجا دوو ژێی لە داری سندیان بۆ دروست دەکەن و لەم سەرو ئەوسەری کەوانەکە، قایمی دەکەن، پاشان لە سەر لای سەرەوەو لای خوارەوەش، دوو سێیەك دوور لە لای ناوەند، ژێیەك لە موو و ئەبریسەم دەچنرێ، هەر کشتەکەی هەندێ قامکی دۆشاومژە ئەستوور بێت، کاتێکیش ئەم ژێیە جیرە دەچنرێ و تەواو دەبێ، چوارمێخەی لە سنگ دەدرێ، ئەوجا سنگەکان هەڵدەکێشرێن و هەردوو لەوحی کەوانەکەی لێ دادەنێن".[908] لە سەرچاوەکانی ئەو سەردەمەوە. وەکو باسی دەکەن. دیارە جیرەکەوان لە سەردەمی سەلاحەددیندا بەکارهاتووە. (العماد الكاتب) دەڵێ: "دوای غەزوکردنی قودس، (الملك العزيز عمادالدين عثمان بن صلاح الدين) کە جێگری سەلاحەددین بوو لە میسر، گەڕایەوەو کۆگای هەموو چەکەکانی لە قودس بەجێ هێشت، کە بە قەدەر چیایێ بارو بارخانەو چەك و جبەخانەی تێدا هەڵدرابووەوەو ئامێرو ئامرازو جیرەکەوانێکی زۆریشیان تێدابوون".[909]

کاتێکیش سەلاحەددین، قەڵای قایمکاری (صهیۆن)ی غەزو کرد. کەوتبووە ناوچە شاخاوییەکانی (حمص)ەوە. پێشەکی گەمارۆی دا، "سەلاحەددین کوردی شاخەوان و بەجەرگی زۆری بۆ ئەم پەلامارە هێنابوون، کە ئازاو بە جەرگ و نەترس بوون و ناوبانگیان هەموو وڵاتەکەی گرتبووەوە، بە تیروکەوانی ئاسایی و چەرخ و زمردەو کەوانی زەنبەلەك و

---

903 ـ التبصرة، ورقة ٧٧/ب.

904 ـ تزيير: من الزور، أعوجاج او ميل، (واتا چەمینەوە).

905 ـ د.سعاد ماهر، البحرية في مصر الاسلامية، دار الكتاب العربي للطباعة والنشر، أحسان هندي، الحياة العسكرية، ص١٢٤.

906 ـ التبصرة، ٧٨/أ.

907 ـ القيراط: هەر هەندەی پانیی یەك پەنجەیە، المنجد، ٦٢٠.

908 ـ التبصرة، ورقة ٨/أ.

909 ـ الفتح القسي، ١٤٤.

جیرەکەوان، تیرباران درێژەی کێشا".[910] ئەمانە هەموویان لەو جۆرە تیرەکەوانانە بوون، کە سوپای ئەییوبی لە سەدەیەدا بەکاریان دەهێنا، کەوا لێرەدا یەکە یەکە باسیان دەکەین.

ب. کەوانی چەرخ:

کەوانی چەرخ، ئامێرێکە وەکو مەنجەنیق وایە، چونکە ئەمیش تیرو نەوتو بەردی پێ هەڵدەدرێت، بەڵام لە مەنجەنیق سووکترە.[911] ئەمیان لە شاخ و قۆچی گا دروست کراوە، نەك لە تەختە، ئەم کەوانی چەرخە لەناو شوورەکانەوە بۆ پاراستنی قەڵاو قایمکارەکانی ناو شار بەکاردەهێنرا.[912] واتا ئەم جۆرە کەوانە زیاتر، خاچدروشمان بەکاریان دەهێنا، بۆ پاراستنی خۆیان، چونکە لە سەردەمی سەلاحەددیندا، خاچدروشمان لە عەکاو هەندێ شارۆچکەی دی نەبێ. هیچ شارێکی موسڵمانانیان پێ گەمارۆ نەدراوە، بەڵام سوپای ئەییوبی گەمارۆی هەموو ئەو شارانەی دەدا کە خاچدروشمانی تێدا بوو. تەنیا شاری (أنطاكية و طرابلس) و هەندێ شاری گچکەی تر نەبێ. دوورنییە کاتێ لە ناو شوورەکانی ئەم شارانەوە گەمارۆ دەدران، بەکاریان هێنا بێ، وەلێ بۆ هێرش هەرگیز بەکار نەدەهێنرا.

جۆرە کەوانەیەکی چەرخی دی هەبوو، لە ناو کەشتیدا بەکاریان دەهێنا، ئەمەیان لە دار دروست دەکرد، چونکە هەوای شێداری دەریاکە، شاخە گاکانی خراپ دەکردو دەیرزاند. تیرباران بەم جۆرە ئامێرە، هەر ئەوەندە کەسی شارەزاو لێزان بووایە، تیری بە خەسار نەدەچوو.[913]

ئەم جۆرە کەوانە، زووتر لەلای مەغریبیانو فەرەنگیان باوبووە. پاشان لە شەڕەکانی خاچدروشماندا، موسڵمانانی ڕۆژهەڵاتیش لێیانەوە فێربوونو دروستیان دەکردو لە شەڕەکاندا بەکاریان دەهێنا. ئێمە پێشتر باسی (ابن الأثير)مان کرد، کە چۆن چۆنی باسی چەکەکانی سوپای ئەییوبی کردووە، ناوی کەوانی چەرخیشی بردووە لەگەڵ ئەو چەکانەی دیکەدا، کە لە گرتنی قەڵای (صهيۆن)دا بەکاریان هێناوە.

(إبن شداد) دەڵێ: کاتێ هێزەکانی سەلاحەددین، شاری (أنطرسوس)ی کەناراویان گەمارۆدا، هێزە خاچدروشمەکان، لە ناوەوە، بە "کەوانی چەرخ، بەرگرییان لە خۆکردو هەر لە دوورەوە خەڵکیان بریندار دەکرد".[914] سوپای ئەییوبییش، بۆ غەزوی شارانو داگیرکردنی قەڵاو قایمکاریی دوژمن بەکاریان دەهێنا، بەنموونە وەك داگیرکردنی بەیرووت.[915] سەربازانی ئەییوبی، کاتی، کە لە (عكا)دا بەرەڤانێیان دەکرد، هێرشی سەر (عكا) هەند بەرفراوانو بەهێزبوو، خاچدروشمان لایەکی شوورەکەیان ڕووخاندو موسوڵمانانیش لە ناوەوە، بە کەوانی چەرخو مەنجەنیق وەڵامیان دەدانەوەو نەیاندەهێشت خاچدروشمان بچنە ناو شارەکە، تا شوورەکەیان چاك کردەوە.[916] خاچدروشمان لە هێرشە سەروەرمەکەی سەر (عكا)یاندا، ئەم کەوانی چەرخەیان خستەکار، (إبن شداد) دەڵێ: "لە (٤)ی ڕەمەزانی ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) دا، دوژمن هێرشی بردە سەر شاری (عكا)و هەند زۆربوون، مەگەر خوا بیزانیایە چەند دەبوون، بەڵام خەڵکی ناو شارو جەنگاوەرە بە جەرگەکان و پیاوماقووڵو ڕۆشنبیرانی ناو شارەکە، گوێیان پێ نەدان تا بە تەواوی دیتیان، وا خەریکن دەگەنە ناو شارو دەستی تەماع درێژ دەکەنو ئامێرەکانیان خەریکە دەگاتە شوورەو دیوارەکان، ئەوجا خەڵکێکی زۆریان خۆیان گەیاندە ناو کەندەكو خەندەقەکانو کەوتنە تیربارانو بەردبارانو ئاگربارانیان، بە ئامێری

---

[910] ـ الكامل، ١٢/١٠. مفرج الكروب، ٢/٢٦٢.

[911] ـ احسان هندي، الحياة العسكرية، ١٢٧. دز عبدالرحمن زكي، السلاح في الاسلام، ص١٦. Dozy, Supplemnt aux Dict, vel, I, P .182

[912] ـ الحسن بن عبدالله ، آثار الأول، ١٦٠.

[913] ـ آثار الأول ١٦٠.

[914] ـ النوادر، ص٨٨.

[915] ـ الفتح القسي، ١٠٤.

[916] ـ النوادر، ١٥٤. لە بارەی ئەم ڕووداوانەوە، بڕوانە: الفتح القسي، ٤٥٩ ـ ٤٦٠. الروضتين، ٢/١٨١. لە بارەی بەکارهێنانی چەرخەوە، بڕوانە: النوادر، ١٣٦. مفرج الكروب ٢/٣٣٦.

چەرخ‌و مەنجەنیق‌و چەکی تر بە یەك دەنگ هاوارو هەڕەشەیان دەکرد، تا سوپای ئەییوبی ڕاوی نان‌و بە سەریاندا سەرکەوت".[917]

ج. زەردەکەوان (الزنبورك):

سەرچاوەکان وەسفی ئەم جۆرە ئامێرەیان نەداوە، وەلێ دەشبینین مێژوونووسان، هەرچەندە هەندێکیان بە جۆرە تیرێکی لە قەڵەم دەدەن، بەڵام لەگەڵ کەواندا باسیان کردووەو تێکەڵ بە کەوانی دەکەن، نەك تیر. (دوزی Dozy) دەقێکی هێناوەتەوە، تێیدا دەڵێ: زنبورك تیرە، ئەو دەڵێ: "زنبورك تیرە، هەندەی پەنجە گەورە (کەڵە پەنجە) ئەستوورەو درێژییەکەشی باڵێکەو، چوار لایەو نوکەکەی ئاسنەو باڵدارە (پەڕدارە)، تا لە کاتی دەرپەڕیندا ڕێك بڕواو نەلەنگێ، لە هەر جێگایەکیش بکەوێتەوە، ئەوە شتێکی پێکاوە، یەك تیر لەم زنبورکە دوو زەلام. پاش‌و پێش. وەستا بن، دەسمێ، لە هەمان کاتدا، جل‌و بەرگ‌و زرێپۆشی سەربازەکەش دەسمێ‌و لە زەوییەکە دەچەقێ، نەك هەندە، بگرە بەردو دیواریش تێك دەدا".[918]

هەروەها (دوزی) دەڵێ: ڕەنگە ئەم وشەیە لە "زنبور" واتا زەردەواڵەی بچکۆلەوە وەرگیرابێ، چونکە ژێی ئەم چەکە. لە کاتێکدا دێتەوە یەك. دەنگێکی لێ دەلەرێتەوە، لە دەنگی باڵەکانی شەنگە سوورە (زەردەواڵە) دەچێ. د. سعداوی دەڵێ: تیری ئەم زنبورکە هەند بەسۆیە، پاپاکان قەدەغەیان کردووە.[919]

لە هەندێ سەرچاوەشدا، (زنبورك) بە جۆرە کەوانێ دانراوە، نەك بە تیر، (إبن الأثير) لەو حەکایەتەی پێشتردا، دەڵێ: "کەوانی دەستی‌و چەرخ‌و زنبورك‌و جیرەکەوان کەوتنەکارو تیربارانیان دەکرد، تا زۆربەی ناو قەڵاکە بریندداربوون".[920] دانەری کتێبی (آثار الأول) یش دەڵێ: ڕۆمی خاوەن سەنعەت‌و پیشە و خاوەن عەقڵ و ئاوەزبوون، بە پشوو بوون، خزمەتیان دەکردو لە فرۆفێڵی سیاسەتیان دەزانیی‌و، وەستای چاکی ئامێرو ئامرازی جەنگ بوون، لە سوارچاکیدا بەختەسەر نەبوون، وەلێ لە شمشێربازیی‌و چرخ‌و زنبورك بازیدا، وەستابوون[921]. هەرچی (أبوشامە)یە، ئەوە، ئەو، چەرخ‌و زنبورك هاوشان پێکەوە باس دەکا،[922] کەچی (العماد الكاتب) "زنبورك‌و ناووك"[923] بە دوو جۆر تیر دادەنێ.[924]

بێ گومان، حاڵ وابێ، بەرەو چاکتر گۆڕانی تەکنەلۆجیای چەکسازی لە سەردەمی ئەییوبییاندا، هەر دەگەیشتە ئەو پلەوپایە پێشکەوتووەی، کە بە خۆیەوە دیتی. ئەو هەموو جۆرە ئامێری تیرهاوێژو تیربارانەش، بەڵگەی بەرەوچاکتر گۆڕانی هزری دروستکردنی کەوانگەلە. وەلێ هێزی بزوێنەرو تەکان پێ دەری ئەو هەموو جۆرە کەوانانە، هێشتا هەر لە سەر وزەو هێزی مرۆ دەوەستا، چونکە تەنیا وزەی مرۆڤ بوو، کە ژێی دەهێناوەو ڕایدەکێشاو تیری ئاراستە دەکرد. یەکێ لەم کەوانە باشتر گۆڕاوانە ئەوەیە، کە (الطرسوسي) لە ژێر سەردێری (سیفەتی ڕاستەك. صفة المجراة) دا باسی دەکات، لوولەیێ دێنێتە بەر زەین وەکو کەوان وایە، یان ڕوونتر بڵێین (کەوانێکی لوولەیی)یە. "ڕاستەکێ، کە بەپێی کەوانەکە نازانرێ چەندە، بەڵام درێژییەکەی دوو هێندەی درێژیی تیرەکەیە، بەجۆرێ دادەنرێ ژێیەکە لە هێنانەوەدا بیگاتێ". لەو جێگایەدا بە قفڵێکی ئاسن، یان مس دادەخرێ، بزمارێکیشی تێدەخرێ، وەکو کلیل بەرەو ژوورو بەرەو

917 ـ النوادر، ١٤٢. الروضتين، ١٦٣/٢.

918 ـ Dozy , Supplement aux Dict, vol, l.p 605. مفرج الكروب ٢٤٤/٢ هامش ١.

919 ـ التأريخ الحربي، ص١٩٦ هامش ٢. وەلێ د. سعداوی لەوەدا بە هەڵەدا چووە، کە دەڵێ: مێژوونوسە عەرەبەکان لە گەمارۆی (صور) دا نەبێ باسی زنبورکیان نەکردووەو لە بەکارهێنانیشیدا، تا ساڵی ٦٢٣ك ١٢٢٦ز، دواکەوتنو، لە وڵاتی ڕۆژهەڵاتدا لەو ساڵەوە باوی سەندووە.

920 ـ الكامل، ١١/١٢.

921 ص ١٤٦.

922 ـ الروضتين، ٢/ ١١٩.

923 ـ الفتح القسي، ١٦٣.

924 ـ بنۆڕە: لاپەڕەی ٢٨٧ لە کتێبەکە.

خوار دێتو دەچێ. ئەم بزمارە (كلیلە) قفڵەكە دادەخات. ئەگەر بێتو بزمارەكە دەركەی، قفڵەكە شۆڕ دەبێتەوەو ژێیەكەی بەردەبێ، تیرەكە بەرتەكانی ژێیەكە دەكەوێو دەردەپەڕێ. ڕاستەكەكە میلێكی ئاسنی لێ قایم دەكرێ، تیرەكە هەندەی كەوانەكە بێو هەندەی ئەویش ئەستوور بێت، هەشیانە گەزێ درێژەو هەندەی ڕمێ ئەستوورە، تیرەكە لە سەر ڕاستەكەكە لەو جێگەیەدا دادەنرێ، كە بەرانبەرە بە ژێیەكە.[925]

هەرچی (إبن هذیل الأندلوسي)یە، ئەویش باسی ئەم جۆرە كەوانە دەكاو پێی دەڵێ: (كەوانی فەرەنگی)و، دەڵێ: بریتییە لە ستوونێكو تێلایەكو جەوزەیەك و كلیلێك، ستوونەكە ناو دەنێ ڕاستەك، چونكە ڕاست تیرەكەی بە سەردا دەردەپەڕێ، ئەگەر كلیلەكەشی لەلای جەوزەكەوە دەركەی، تیرێكی زۆر دەردەپەڕن.[926] هەروەها دەڵێ: ئەم جۆرە كەوانە تیرەكان دوور هەڵدەدەنو هەند بە وەستایی دروست كراوە، نیشانەكان بە چاكی دەپێكنو، هەر دەڵێی تفەنگە. ڕاستیشت دەوێ، داهێنانی ڕاستەك، بوو بە بنەمای دۆزینەوەو دروستكردنی لوولەكی تفەنگو، ئەو جۆرە كەوانانەش كە لە دوا دوای سەدەكانی ناویندا دروست كران، زۆرتر لە (چەكی ئۆتۆماتیكی سووك دەچن)[927]، كە ئەمەش بێگومان بریتییە لە بەرەو چاكتر گۆڕینی فكری سازدانی كەوانی لوولەكی. پاش دۆزینەوەی باروت..[928] خاچدروشمان لەم چەكەیان بە دەستەوەبوو، لە شەڕی دژ بە موسڵماناندا بەكاریان هێنا.[929]

د. كەوانی پێ:

تیرەی ئەم كەوانە بە هێزی هەردوو پێ دێتەوە، كەوان بەدەستەكە هەردوو پێی لێ گیر دەكاو خۆی بە پشتدا دێنێتەوە و تیرەكە لەگەڵ خۆیدا بەرەو پاش دێنێتەوە، لەبەرئەوە، مرۆڤ پێویستی بە پشتێنێكە، باشتر وایە لە پێستەی گا دروست كرابێو جوان خۆشە كرابێو، دوو قولاپی ئاسنی پێوەبێ، تیرەكەی لێ قایم بكرێ. كابرای تیرزەن هەردوو بنەپێی لە كەوانەكە گیر دەكاو بە پشتیشی پشتێنەكە، كە هەردوو قولاپەكەی پێوەیە، ڕادەكێشێ، تا تیرەكە دەگاتە قفڵی ناو ڕاستەكەكەو كلیلەكە دەخاتە ناوی. پاشان كەوانەكە بە دەست دەگرێو تیرەكە لە سەر ڕاستەكەكە، لە جێگای خۆی چەسپ دەكاو كلیلەكە لە قفڵەكە دەردەكات قفڵەكە دەسوڕێتەوە، چونكە وەكو خولخولۆكە وایەو بە دەوری تەوەرێكدا دەخولێتەوە، وەك بزمار لە هەردوولای ڕاستەكەكە قایم كراوە، جا ئەگەر كلیلەكەی لێ بابدا، خولخولۆكەكە دەخولێتەوەو ژێیەكە بەردەبێو تیرەكە بە تیژی پێش خۆی دەداو دەریدەپەڕێنێ.[930]

ه. كەوانی پێنج تیر (الحسبان):

بە قسەی (الطرسوسي)، گوایە، ئەم جۆرە كەوانە هی عارەبە، تیرگەلی بچوك بچوك، بە تیژی دەهاوێ، تیژ هاوێژیی، ئەم تیرانەش، لەبەرئەوەیە، لوولەی كەوانەكە گورزەیەك تیر دەگرێ، لە پێنج تیر كەمتر نییەو، ئەگەر ژێیەكە تەكانیان پێبدا، ئەوا هەموویان بە جارێ دەردەپەڕنو وەكو كوللە بڵاو دەبنەوە، لەبەرئەوە تیرەكان شوبهێنراون بە كوللەو كەوانەكەشی ناونراوە كەوانی (الحسبان) واتە چەندین دانە تیر.[931] ئەم جۆرە كەوانە، وەكو دوو كەوانەكەی پێشتر قفڵ و جەوزەی نەبووە. جا وەكو (الطرسوسي) دەڵێ: ئەم كەوانە لەبەرئەوەی، كە تیری خێراو تیری زۆری تێدایە، لەبەر ئەوە

---

925 ـ التبصرة ٨١/ب.

926 ـ ابن هذیل، حلیة الفرسان، ص٢١١ـ ٢١٢.

927 پێشی دەڵێن: (ئەربالیست Arbalest یانArbolist) كە بریتییە لە كەوان هەڵدراو، چەكێكە بە چەكەكانی سەدەكانی ناوەند، بۆ هەڵدانی تیرو خڕكە بەرد ... بەكاریان دەهێنا. المورد، قاموس انكلیزي ـ عربي، منیر البعلبكي، ط/ ١١، دار العلم للملایین ١٩٧٧، بیروت، ص٥٨.

928 ـ احسان هندي، دارالعلم للملایین، ١٩٧٧. ص١٠٥.

٩٢٨ Oman, AHistory of the Art of war in the middle Ages , Second Edition, New york, Vo ١٠١p, ٣٣٠.

930 ـ التبصرة، ورقة ٨٥/ب.

931 ـ التبصرة، ورقة ٨٦/أ.

جەنگاوەران هەر لەمەیان بە دەستەوە بوو، ئەم کەوانەیان پێ خۆشتر بوو، ژێدەر و سەرچاوەکانی ئەم سەدەیە[٩٣٢] ناوی (ناوکات)یش دەبەن، رەنگە مەبەستیان لە تیرە بچوکەکانی ئەم کەوانە بێت، کە گوایا بە زمانی (فارسی) تیرە بچووکەکانە.[٩٣٣] کەچی (إبن منکلي) رێك و ڕاست بەم کەوانەیە دەڵێ: (پێنجەکان). کە بە کوردیو بە فارسیش. دەکاتە پێنج تیر، (أبن منکلی) دەڵێ: تیر بارانێ دەکا، هەر مەپرسە.. دوژمن بە سەر شوورەکاندا شۆڕدەکاتەوەو بەریاندەداتەوە". هەروەها دەڵێت: ئەم جۆرە کەوانە لە دێر زەمانەوە هەر هەبووە.[٩٣٤]

و۔ کەوانی چوار پاڵوو (متعددة الأتجاهات):

ئەم کەوانە یەك کەوان نەبووە، بەڵکو چوار کەوانی چەرخ بوونە لە یەك قولەدا، چوار لا، یان پێنج یان شەش لای هەبووە، یان زیاتر، بە پێی ئارەزووی وەستاکەی. هەر لایەی کەوانێکی لێ قایم دەکرێو هەرکەوانەشی ڕاستەکێکی پێوەیەو هەر چوار ڕاستەکەکەش لە چەقی قولە (تاوەر)ەکەدا لە خاڵی ناوەڕاستدا یەکدگیر دەبنو یەك قفڵ دەیانخاتە کارو یەك کەسیشی بەسە. هەر ڕاستەکەیش سێ تیر، یان چواری تێدایە، واتا هەر چوار کەوانەکە لە جۆری پێنج تیرن، لەوانەن کە ناوکەکان دەهاون. کاتێ ئیشی پێبکەیو کەوانەکە بکەیتەوە، ئەوە گورزەیەك تیر بەهەر چوار لادا دەردەپەڕن، ئەگەر تاوەرەکەش شەش لا بێت ئەوە لەو بارەدا شەش کەوانەی بۆ ساز دەدەرێ، واتا بیستو چوار تیر دەهاوێ، دووژمنیش لە دوورەوە، وا دەزانێ تاوەرەکە ژمارەیەك زەلامی تێدایە تیر دەهاون.[٩٣٥]

ز۔ کەوانی نەوتهاوێژ:

کەوان، تەنیا بە تیربارانو بەردبارانەوە نەوەستاوە، بەڵکو بەرەو چاکتر گۆڕاوەو کەوتە نەوتهاویشتنیش. ئەو کەوانەش، کە نەوتیان پێ دەهاویشت، وەکو کەوانی پێ وایەو ڕاستەكو قفڵو جەوزەشی هەیە، وەڵێ کیتەڵەیەکی پێوەیە، نیمچە خڕ، بە وێنەی لەتە گوێزێکی هندی، یان رووندتر بڵێین، وەکو کەشکۆڵی دێوانان، چاڵێکی بۆ کراوە، لەو چاڵەدا جێگای دەبێتەوە،[٩٣٦] پاش ئەوەی پڕ دەکرێ لە نەوت، لە چاڵەکەدا دادەنرێ، ئەم کەوانە ئەو نەوتە بەکڵپەی ئاورەوە هەڵدەدا بۆ سەر دوژمنان، "هەر شتێکی بکەوتایە ڕێ تێکی دەشکانو ئاگری تێبەردەدا". چونکە کیتەڵەکە "وەکو تیر بە تیژی لە کەوانەکە دەردەپەڕێ".[٩٣٧]

دەبێ ئەوەش بڵێین، تیرەکان جگە لە پێکانو کوشتنو شتی دیکە، وەك تەتەر نامەگەلیشیان پێدا هەڵدەدان بۆ گەمارۆدراوانی ناو شوورەو قەڵاکان، جار جارە، نامەکەیان یەکسەر لە سەر تیرەکان دەنووسی. ئەگەر هێرشبەران مەبەستیان ترساندنو تۆقاندنی خەڵکی ناو شارەکەو جەنگاوەرەکان بووبایە، ئەوە لەو بارەدا، دەنگوباسی درۆیان لە سەر تیرەکان دەنووسی، یان لە سەرکاغەز دەنووسیو بە تیرەکانیانەوە دەلکاندو تیرەکانیان بە سەر دیوارو شوورەکاندا ئاوەدیو دەکرد، بەو جۆرە لە ورەیان دەخستنو دەیانخستنە سەر ڕاڕاییو دوو دڵییو خۆبەدەستەوەدان. جا ئەگەر

---

[932] ـ الفتح القسي، ١٦٣. (الطبری) لەگەڵ ڕووداوەکانی ساڵی (٢٥١ك/ ٨٦١ز)دا، باسی ئەم کەوانانە دەکاو دەڵێ: "تیرەندازان لە بەغداوە بە سواری بەلەم هاتن لەو (ناوکییانە)یان پێ بوو، لەوانەیە هەر تیرەو چەند کەسێکی لێ کوشتبن". تأريخ الرسل والملوك، طبعة إنتشارات جهان، طهران، عن طبعة دی غويه، مجلد ١٢، ج٣، ١٦٢٦.

[933] ـ هنداوي، معجم الألفاظ الفارسية، ص٣٢١. وەرگێڕ: بنچكو، ناوك وشەی کوردین، هەزار ڕەحمەت لە حاجی قادری کۆیی کە دەڵێ:

کتێبو دەفتەرو ڕەشنووسو کاغەز   بەکوردی گەر بنوسرایە زەمانی

مەلاو شێخو گەداو پادشامان   هەتا مردن ئەما ناوونیشانی

[934] ـ التدابيرات السلطانية، مخطوط، مصور في المجمع العلمي العراقي، ورقة ٦٢.

[935] ـ التبصرة ٨٩ب ـ ٩١ / أ.

[936] ـ التبصرة، ص٨٨ أ ـ ب.

[937] ـ ئەمەش مانای وایە ، کیتەڵەی پڕ لە نەوتیان دەهاویشتە سەر دوژمن، کە وەکو بۆمبای نەوتین وایە.

ترسیان لێ نیشتبا و لە ورە کەوتبان، ئەوە، وەڵامەکەیان دەنووسیو بە تیر، بۆیان هەڵدەدانەوەو تەسلیم دەبوون.[938]

٤ـ قۆچەقانی. بەردەقانی (المقلاع):

قۆچەقانی (قاڵماسن) کۆنترین چەکی بەردهاوێژە، مرۆڤ بەرلەوە، بەردی بە دەست دەهاویشت، وەلێ پاش ئەزموون و تاقیکردنەوەی دوورو درێژ، بۆی دەرکەوت، تا زیاتر قۆڵی لێ هەڵسوڕێنێت و گوڕی لێببەستێتەوە، بەردەکە تیژترو دوورتر هەڵدەدا، بەو جۆرە، سا، بە هەر جۆرێ، بۆی ڕەخسابێ، توانیی قۆچەقانی دروست بکات. قۆچەقانی پارچە چەرمێکە، یان پارچە قوماشێکە هەندەی لەپی دەستێ، یان نەختێ گەورەتر، لە ڕاستو لە چەپەوە، دوو تیلماسک، یان دوو کشتەکی لێ قایم دەکرێنو پارچە چەرمەکە دەکەوێتە ناوەڕاستو بەرد، یان ئاسن، یان پارچە قوڕقوشمی تێ دەخرێ.[939] بەکارهێنانی قۆچەقانی لەسەر بنەمای تووڕهەڵدانی مەرکەزی بەجێ دەهات، واتا بەردەکە لە پارچەکەدا دادەنراو دوو سەرە بەرەڵاکەی تیلماسکەکان بەیەك دەست دەگیران، قۆڵیان لێ با دەداو، لەپڕ یەکێ لە سەرە تیلماسکەکانیان بەردەداو بەردی تاین بە تیژی بەرەو نیشانەکە دەردەپەڕی.[940] بەو جۆرە، قۆچەقانییەکە بە دەستەوە دەمێنێتەوەو دووبارەو سێ بارە.. بەکاردەهێنرێتەوە. ژێدەرو سەرچاوەکانی ئەو سەردەمەی سەلاحەددین باسی قۆچەقانیان نەکردووە، بەڵام لامان وایە ئەم چەکەیان بەکارهێنا بێ، چونکە چەکێکی سووكو بەکاربووەو، بۆ سەڵتە زەلام شتێکی بە سوود بووە، دوژمنی لە دوورەوە ترساندووەو زیانی پێ گەیاندووە.

دووەم: چەکی قورس:

١ـ نەوتو ئاورهاوێژەکان:

چەکی جۆر بە جۆری سەڵتە زەلام، لەوانەی، کە باسمان کردنو، لە سەردەمانێکی کۆنەوە بەکاردەهێنران، چەکی تازە بابەت هاتە پاڵیو ئەم چەکە تازانە ئاگریشیان دەهاویشتە سەر دوژمنو، قەڵاو قایمکارییەکانیان ئاورباران دەکرد، ڕاستیشت دەوێ هزرو ئاوەزێ، کە ئاوری بۆ شەڕ هێنایە مەیدان، بیرۆکەیەکی نوێ نەبوو، لەوەو پێشتریش دەمێك بوو، بەر لەچەندین سەدەش هەر هەبوو. وەلێ ئەوەی تازەبوو، ئەوەبوو، شەڕەکانی خاچدروشمان، هونەرو فرۆفێڵی جەنگی گەمارۆدانی چالاکتر کردو، بە بەرەو چاکتر گۆڕینی ڕێگە و شێوازی وێرانکردنو مین نانەوەو، بەکارهێنانی مەنجەنیق و بەرانەو چەکی بە هێزی ئاورهاوێژ، سیماو ڕەوشی شەڕەکانی بە بارێکی تازەدا گۆڕی...

بەکارهێنانی ئاور بۆ شەڕ، لە خەڵکی ڕۆژهەڵاتەوە هاتە ئاراوە، گوایا کابرایەکی میسری[941]، یان کابرایەکی سوریایی[942] بەناوی کالینیکۆس (Callinikos) کە لە ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی زاییندا، لە شاری (بعلبك) ژیاوە، ئەو، ئەم بەزمە تازەیەی داهێنابێ. خەڵکی ڕۆژهەڵات ئەم چەکە بەکارەیان لە شەڕدا بەکارهێنابوو، ئاگرەکەش لە تێکەڵە ماددەگەلێکی زوو ئاورسێنی (سریعه الألتهاب)، وەك گۆگردو نەوتو جۆرە ڕاتنج[943] و ڕۆنێ پەیدا دەکرا، کە لە ناو

938 ـ عبدالرؤوف عون، الفن الحربي في صدر الأسلام، دار المعارف ، شارع كورنيش النيل، القاهرة ١٩٦١، ص١٤١.

939 ـ البستاني، دائرة المعارف، ٧٠٢/٧.

940 ـ أمين الخولي، الجندية والسلم، ص٢٨.

941 ـ دائرة المعارف ، البستاني، ٧٠٥/٩. د. سعاد ماهر، البحرية في مصر ، ٢٣١.

942 ـ جرجي زيدان، تأريخ التمدن ١٩٢/١. إحسان هندى، الحياة العسكرية، ١٥٢. أمين الخولى الجندية والسلم، ص٣٣. د. زكى السلاح في الاسلام، ص٥٩، جورج كاستلان، تأريخ الجيوش، ص٥٥. أنوين جون ديفيز، فرنسا الجريمة على ضفاف النيل، ترجمة زكي شنودة المحامي، مطبوعات كتابي، سنة الطبع بلا، ص٧٥. د.جوزيف نسيم يوسف، العدوان الصليبى على مصر، دارالكتب الجامعية، الأسكندرية الطبعة الأولى، سنة ١٩٦٩، ص١٥٧.

943 ـ (یان ڕەگی دارێ، ماددەیەکی کەتیرە زوو گردەگرێ، هەندێ داری وەك سنەوبەرو دارەبەنو ئرزدەری دەدەن)، مفاتح العلوم، مطبعة الشرق، القاهره ١٣٤٢، ص١٤٩.

لوولەکی مسدا، یان بە شێوەی گۆی گرتوو، یان قوماش و کەتانی بە نەوت هەڵکێشراو[944]، دەهاوێژرانە سەر دوژمن، ئەم چەکە بەوە ناوی دەرکرد، کە چەکێکی کاریگەرەو زۆریش زیانبەخشەو لە هەواو لە ئاویشدا، هەر دەسووتی و ناکوژێتەوە، گوایا ئاسن و بەردیش دەسووتێنێ،[945] تەنیا بە لبادێ دەکوژێتەوە، کە بە سرکەو شەب و بۆرەك[946] تەڕکرابێ، بەڵام ئاوی پێدا بکرێ، بڵێسەکەی زیاتر دەبێ، گریگی کۆن لە خەڵکی ڕۆژهەڵاتەوە فێری ئەم ئاگرە بوون، پاشان لەوانەوە گەیشتە عارەبەکان و عارەب ناوی نا (ئاوری گریك)[947] هەرچی ئەو ئامێرەشە، کە ئەم نەوت و سوتێنەرانەی پێ دەهاوێژران، ئەوە، پێیان دەگوتن، نەوتوەشێن، وەلێ پاشان هەر بە تیرو مەنجەنیق ئاورەکانیان هەڵدەدا، چونکە ئەمەیان دوورتری دەهاویشت و باشتریشی دەپێکا، کابرای نەوتهاوێژیش جۆرە بەرگێکی دەپۆشی نەدەسووتا، ئەسپەکەشی بن زینی ئاودامانی هەبوو (تجافیف)[948]، لەشی دادەپۆشی و لە ئاگرو تکەی نەوتیش دەیپاراست.[949]

ئەم ئاگری گریکە، ئازارێکی زۆری خاچدروشمانی دەداو، ئەوان هیچیان لێ نەدەزانی، لەبەرئەوە، تەنیا هەر ئەیووبییان بەکاریان دەهێنا، لەم ڕووەوە (أومان) دەڵێ: ئەم ئاگری گریکە، مەگەر بە دەگمەن لە ڕۆژئاوادا بەکاربخرایە، چونکە نەیاندەزانی ئاوێتەکەی چییەو چی نییە،[950] تا ئاوابوونی ئەستێرەی ئەیووبییانیش هەر لێیان نەدەزانی. سوارچاك و نووسەری فەرەنسی (دی جوانفیل) لە کتێبی (بیرەوەرییەکانی جەنگی خاچدروشمان)دا وەسفی ئەم ئاگرەی گریکە دەکا، کە لە سەردەمی دوا مەلیکی ئەیووبییاندا لە میسر (الملك الصالح نجم الدين أيوب) لە شەڕی سێیەمی شاری (دمياط) دا، ڕێکەوتی (جمادی الأولی ساڵی ٦٤٦ك/ ٢٥ ئاب/١٢٤٨ز) سەربازانی ئەیووبی خاچدروشمانیان لە شارەکە ئاگرباران کرد، دەڵێ: ئەم ئاگرە، خاچدروشمانی لەو شارەدا بە تەواوی تۆقاند، لە زمانی (سێر ولتر کوریل Waltar de Cureil)ی هاوڕێیەوە، دەڵێ: گەورەکانم! ئێمە خەتەرێکی گەورەمان لەسەرە، چونکە، ئەگەر دوژمن، ئاگر لە تاوەرەکانمان بگرێ و ئێمەش نەجوولێین و لە جێگاکانی خۆمان بمێنینەوە، ئەوە، لەو بارەدا، مەرگ لە هەموو لایەکەوە یەخەمان دەگرێ، خۆ ئەگەر بێت و ئەم جێگایانەش چۆڵ بکەین کە داگیرمان کردوون، ئەوە لەم بارەدا، ئابڕوومان دەچێ و لە خودا زیاتریش کەس لە مەرگ ڕزگارمان ناکات. جا ئامۆژگاریم، ئەوەیە، هەرکە ئەم ئاگرەمان تێگیرا، ئێمەش هەر هەموومان کڕنووش بۆ خودا بەرین و لێی بپاڕێینەوە لەم مەترسیی مەرگە بمانپارێزێ.

وەنەبێ مەلیك (لویسی نۆیەم) لە سەربازەکانی ئازاتر بووبێ، نەخێر، ئەم لەوان زیاتر زراوی تۆقیبوو. (جوانفیل) باسی ئەم ترسنۆکییەی دەکات، دەڵێ: "ئاگرەکان کە دەگەیشتنە سەر ئۆردوگاکەمان، بڵێسەیان شەوی دەکردە ڕۆژو سەربازگەکەمان دەبووە چراخان. دوژمن ئەمشەو سێ جار ئاگربارانی کردووین، چوار جاریش، بە تیر، ئاگریان تێ گرتووین، مەلیکی گریکیش هەرچەند بیستبای ئاگرباران کراوین. هەر لە سەر پێخەفەکەی خۆی هەڵدەستایە سەرپێ و هەردوو لەپێ بۆ ئاسمان بەرزەکردەوە، بە چاوی پڕ لە فرمێسکەوە نوێژی دەکردو دەیگوت: (خوای بە ڕەحم و میهرەبان، گەلەکەم بۆ بپارێزە..)".[951]

میرکچ (أنا كومنينا)ی کچی (الكسيوس كومينوس) ی ئیمپراتۆری بیزەنتی، کە هاوزەمەنی هەڵمەتی یەکەمی

---

[944] ـ جرجي زيدان، تأريخ التمدن الاسلامي ١٩٢/١. نعمان ثابت، الجندية، ١٤٦. عبدالرحمن زكي، السلاح، ٥٩.

[945] ـ دائرة المعارف البستاني ٧٠٥/٩.

[946] ـ الحسن بن عبدالله ، آثار الأول، ١٩٧. بۆرەك = النطرون، مفاتح العلوم ١٤٨.

[947] ـ أدوين جون ديفيز، فرنسا الجريمة، ص٧٥.

[948] ـ التجافيف، الدروع الخاصة بالوقاية من النار، (پاشان باسی دەکەین).

[949] ـ احسان هندي، الحياة العسكرية، ص١٥١. التذكرة الهروية، ص٨١. هامش ٣ للمحقق.

[950] ـ Oman. the arts of War in The middle ages,N.Y. ١٩٥٣,P. ٧٢.

[951] ـ محمد سعيد العريان، د. جمال الدين الشيال، قصة الكفاح بين العرب والأستعمار، طبعة ثانية، دار المعارف بمصر، القاهرة ١٩٦٠م، ص٨٣.

احسان هندي، الحياة العسكرية، ١٥٣ـ ١٥٤. د، جوزيف نسيم يوسف، العدوان الصليبي على مصر، ص١٥٧.

خاچدروشمان بووه، کتێبێکی له بارەی مێژووی ژیانی باوکییەوه نووسیووه، لەو کتێبەیدا دەڵێ: ئاگرەکه دەکەوته ئاسمانو بڵێسەی دەدا، پاشان دەتگوت تۆپەڵه جەهەننەمێکەو خەڵکی به برژان دەبرژاندو به خۆیانو کەلوپەلیانەوه دەبوون به خۆڵەکەوەو با دەیبرد. میرکچ لەباسی پێکهاتەی ماددەگەلی ئاگرەکەدا، هەروەك (الطرسوسي) باسی دەکاو دەڵێ: "ئەم ئاوێته ئاگرینه دەکرێته لوولەوەو هەڵدەدرێته سەر دوژمن و ئاگری تیٚ بەردەدا، چونکه هەر ڕمب له عەردی بدا دەتەقێتەوەو، کڵپەیەك دەکا، بەکەس ناکوژێتەوە، شەراو بڵێسەی بە هەموو لایەکدا بڵاودەبێتەوەو، دەورووپشتی خۆی دەکا به ئاگردانێکی به تین".[952] (جوانفیل) دەڵێ: "ئەم ئاگره، دەگرمێنیٚ دەڵێی هەوری بەهاره، به ئاسماندا دەکشیٚو دیٚ، هەر دەڵێی عەزیایەکه لەیەك کڵپه ئاگرو به ئاسماندا دەفڕیٚو، وەك ئەستێرەیەکی گەوره چۆن ئەکشیٚ، ئاوا یەك پارچه هەموو ئاسمان ڕووناك دەکاتەوه، ئەو شەوه ترسناکه، سیٚ جار ئەم دێوو درنجه ئاگرینەیان به سەرماندا باراند.. ئەم ئاگره گریکییه". ئنجا دەڵێ: کاتیٚ سوپای ئەییوبی ئەم ئاگرەیان به سەرماندا باراند "هەر دەتگوت دەرگای دۆزەخیان له پڕ به ڕووماندا کردەوەو ئاگر له داری هەردوو تاوەرەکەمان بەربوو، بڵێسەی دەگەیشته هەر شتیٚ ئەویشی دەکرده خۆڵ..".[953]

(العماد الکاتب) یش دەڵێ: سەربازانی ئەییوبی، که به کیتەڵه پڕ له مادده سووتێنەرەکان دەستیان کرد به بۆردوومان کردنی تاوەره دارینەکانی خاچدروشمان لەسەر شوورەکانی شاری (عکا)، خاچدروشمان "سەریان له تەربوونی تاوەرەکان سووڕدەماو، نەیاندەزانی، که ئەمه ئاگری له دواوەیه".[954] کاتێکیش سەربازانی ئەییوبی، تاوەرەکانیان ئاگردا، خاچدروشمان حەپەسان.

(الطرسوسي) باسی شێوازی ئامادەکردنی ئەم مادده سووتێنەرانه دەکاو دەڵێ: له نەوتو گۆگردو نوورەی نەکوژاوەو ڕۆنی کەبات[955] و ڕۆنی کەتان و ئاردەکاو کەپەكو ڕۆنی داری بەلسان[956] و پیوی نەهەنگو کەتیرەی گەوەن (السندروس)[957] و ڕۆنی ڕاتنج[958] و تویٚکڵی دارتوو و تویٚکڵه هێلکه، پێك دیٚت. ئەم ماددانه به ڕێگایەکی تایبەتو هەریەکەو به کێشی گونجاوی خۆی تێکەڵ دەکرێن، ئاوێتەیەکی لیٚ پەیدا دەبیٚ، توانستێکی زۆر گەورەی سوتاندنی هەیه، "ئنجا ڕۆ دەکرێته ناو کوولەکەیەکی گەورەوەو گومگومه (الأنبیق)ی لیٚ قایم دەکریٚو (پارچه قوماشێك) ئاگر پێوه دەنێنو دەیخەنه ژێری، تا هەر هەمووی دەدلۆپێنریٚ، به وێنەی کرداری گوڵاوگرتن. پاشان بریٚ نوورەی تری دەکەنه سەرو، ئنجا چواریەکی نەوتەکەی ناوی، نەوتی دیکەی تیٚ دەکەن، بەم جۆره، ڕۆنێکی لیٚ پەیدا دەبیٚ بۆ ئاگرخستنەوەو سووتاندن وێنەی نییه".[959]

(الطرسوسي) دەڵێ: ئامادەکردنی ئەم مادده سووتێنەره، ئەرکێکی زۆر نهێنی بوو، نەیاندەهێشت دوژمن پێی بزانیٚو له ناوخۆشیاندا، له گەوره پیاوانو پیاوماقوڵان (زانایان)[960] بەولاوه، کەسی تر ئاگای لیٚ نەبوو. ئنجا باسی ڕێگای دووەمی ئامادەکردنی ئەم مادده سووتێنەرانه دەکات، دەڵێ: "کەباتێکی بچووك دێننو تویٚکڵەکەی سەرەوەی

---

952 ـ دیفیز ـ فرنسا الجریمة، ص٧٥ـ ٧٦. د. جوزیف ، العدوان الصلیبي، ص١٥٦، هامش ٢.

953 ـ دیفیز ـ ص٧٧. د. جوزیف، ١٥٨.

954 ـ الفتح القسي، ص٣٧١.

955 ـ کەبات (الأترج) له مزرەمەنییەکانه، تاڵەو خەڵکی پێی دەڵێن (الکبار)، المنجد. "وەرگێڕ: کورد له گەرمیان کەباتی پیٚ دەڵێن".

956 ـ البلسان: دارێکه به تۆپەڵ، وەك هێشوو، گوڵی سپی دەگریٚ، ڕۆنێکی بۆن خۆشی لێی دەگیریٚ له دار بخور دەچیٚ، المنجد، ص٤٨. کاتی خۆی له میسر زۆر بووه، عبداللطیف البغدادی، الأفادة والأعتبار، ط/لندن ١٩٦٥، ص٤٠.

957 ـ السندروس، لفظ یونانی نوع من الصمغ، المنجد، ٣٥٥.

958 ـ ڕاتنج، کەتیرەی جۆره دارێکی سنەوبەره، بنۆڕه: فرهنگ أمیر کبیر، ص٣٢٨.

959 ـ التبصرة، ١٤٠/أ ـ ب.

960 ـ ن، م، و، ١٤٠ب.

دەگرن‌و لێی دەگەڕێن، تا وشك دەبێتەوە، ئەوجا دەیگوشن‌و ڕۆنەکەی دەگرن، پاشان چەندین جار لە سەر ئاگر دەیکولێنن‌و ڕۆنی بەلسانی بەسەردا دەکەن، ئەوجا بەکاری دێنن، شتێکی عەجیب سەیرە".[961]

"ئنجا باسی ڕێگایەکی تری ئامادەکردنی ئاگری عەجیب سەیر دەکاو دەڵێ: کەمێ کەتیرەی گەوەن‌و کەتیرەی راتنج‌و خوێی نەوتین دەکرێن بە سەر ڕۆنی کەباتدا" و هەمووی باش تێك دەدرێن‌و لە سەر ئاگر دەکولێنرێن، ئەوجا بەکاردەهێنرێ، ئاگرەکەی لە کوژانەوە نایەت.[962] وەهاش دیارە، هەندێ لەم ئاگرانە، بە تیر هەڵدرابن، یان ڕۆدەکرانە ناو کیتەڵەو بە تای مەنجەنیق هەڵدەدران.[963]

گوتمان، ئەم ئاگرە بکەوتبایە سەر هەر شتێ نەدەکوژایەوە، تا لەگەڵ خۆیدا دایدەمرکاند، جاری وەهابووە، مانگێك‌و زیاتریش لە مانگێ هەر سووتاوەو نەکوژاوەتەوە، "تا، ئاوو خۆڵیشت پێ داکردبا، زیاتر کڵپەی دەسەند".[964] ئەمەش مانای ئەوەیە، کە ئاگرو مادەگەلی سووتەنییان بەرەو باشتر گۆڕیوە، نەك هەر ئەوەندە، بگرە ئاوێتەیەکیشیان دروست کرد، ئاگریان پێوە دەنا و دەیانهاویشتە ناو بەلەم‌و کەشتی، ئەو ئاگرە بەسەر ئاوەکەشدا دەرۆیشت‌و نەدەکوژایەوە، گوایا موسڵمانان، هەر لە غەزاکانی سەرەتایانەوە، هەندێ ئاوێتەی سووتەنییان لە شەڕی دەریاو سەر وشکانیشدا بەکارهێناوە.

بێ گومان، ئەم جۆرە تێکەڵەو ئاوێتانەش، خۆ دەبێت تاقیگەو شتی لەو جۆرە بابەتانەی بۆ سازبدرێ‌و تیایدا ئامادەبکرێ‌و تاقی بکرێنەوەو سوودیان لێ وەربگیرێ، ئنجا ببرێنە مەیدانی شەڕ. وادیارە پێویستیان بە دۆزینەوەی ماددەگەلێکیش بووە، هەموو جۆرە تەنێکی پێ سواغ بدەن‌و لە سووتان بیپارێزن. لەبەر ئەوە لبادەی ژێر زینی ئەسپیان، بە ئاوێتەیەك سواغ داوە، کە تێکەڵێك بووە لە تەڵق‌و کەتیرەو گەچ‌و سپێنەی هێلکەو ماددەگەلی دیکەی لەو جۆرە بابەتانە. ئەم ماددانە هەموویان پێکەوە دەکوترێن‌و دەبێژرێنەوەو بە سرکەی تراو دەشێلرێ، وەك هەویر، ئەوجا بن زینی ئەسپی پێ چەور دەکەن، ئیدی ئاگر ناگرێ و ناسووتێ، بە تایبەتیش ئەو بەشانەی، کە بەرسنگ‌و پاشکۆو کەفەڵی ئەسپەکە دادەپۆشی. هەروەها پەستەك‌و کوڵەباڵ‌و تەقیلەی سەری سوارەکەشی پێ چەور دەکرێ.[965]

سەنعەتی سووتەنیی زوو ئاگرسێن بەم جۆرە پێش بکەوێ و لە کیتەڵە بکرێ‌و بپەسترێ‌و وەتای مەنجەنیق بخرێ و دوژمنی پێ بۆردومان بکرێ، کەواتە، ئەو وەستایانە جۆرە بۆمبایەکی سەرەتاییان پەی پێ بردووە، یان، بابڵێین کیتەڵەی نەوت "کە پڕدەکرا لە نەوت‌و دەهاوێژرایە سەر شوورەو قەڵاکان".[966]

نەوت لە هەندێ شوێن، بۆ نموونە وەك کەناراوی دەریای قلزم (دەریای سوور) لە میسر دەردەهێنرا، وەك (القلقشندي) دەڵێ: ڕۆنەکەی کەمێ لەسەر شاخەکەوە دەچۆڕاو! بەرەو خوار شۆڕدەبووەوەو لە دەفرو ئامانی تایبەت دەکرا، کە پێشینان هەر بۆ ئەم نەوتەیان ئەفراندبوو، عارەبان دەهاتن‌و باریان دەکردو دەیانبرد بۆ کۆگاکانی چەکی سوڵتان.[967] هەرچەندیشە (القلقشندي) باسی ماوەی پاشتر دەکا، وەلێ دوور نییە نەوت پێشتریش لەم ناوچەیەدا هەر دەرهێنرابێ. هەروەها لە ناوچەی موسڵیش نەوت دەردەهێنرا. ئەوەتا سەرچاوەو ژێدەران دەڵێن: (الملك عزالدين مسعود بن مردود) سەرگەورەی موسڵ، لە ساڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ن) دا، چەندین بار نەوت‌و هەندێ چەکی نایاب و دەگمەنیشی نارد بۆ سەلاحەددین، وەك بەشێك لەو خاروبارو کۆمەکەی، کە هەموو جارێ بە سەلاحەددینی پێشکەش دەکرد.[968]

---

961 - ن، م، و، ١٤٠ أ.

962 - ن، م، و، ١٤١ب.

963 - التبصرة، ١٤٢/أ، ب (چوارده ڕێگەی تر بۆ ئامادەکردنی ئاگر هەبووە. پێویست ناکات زۆر لە سەریان بدوێین).

964 - ن. م. و. ١٤٨ب.

965 ن. م. و. ١٤٦أ —ب.

966 - صبح الأعشى، ١٤٥/٢.

967 - ن، م، ٢٨٤/٣.

968 - الفتح القسي، ٣٥٠. الروضتين ١٤٨/٢. مفرج الكروب، ٣٠٧/٢.

نەوتی پەتی، بە تەنیا بەکارنەدەهێنرا، وەستاو پیشەسازانی کەرەستەی جەنگ، ئاوێتەی ئەوتۆیان لەگەڵ نەوت تێکەڵ دەکرد، بە تینترو کوشندەتر دەبوو، لەبەر ئەوە چەندین جۆر نەوت، بە نموونە، وەك نەوتی سپی و نەوتی شین و ڕەش و خوێی نەوت هەبوون.[969] هەندە نەوتێکیش هەبوو، هیچ لەم نەوتەی ژێر زەوییەی تێدا نەبوو، جیاوازبوو، ئەم جۆرە نەوتە لە کەباتە تاڵەکە دروست دەکرا، کە بە زۆری لە بەندەری ئەسکەندەرییە زەرعەت دەکرا. ئەم کەباتەیان دەهێنا، توێکڵی سەرەوەیان لێ دادەماڵی و لێی دەگەڕان، تا وشك دەبووەوە، ئەوجا ڕۆنەکەیان دەگوشی و لە سەر ئاگر گەرمیان دەکردو ماددەگەلی دیکەی بە نموونە وەك ڕۆنی بەلسانیان تێ دەکرد.[970]

لەشکری ئەییوبیان، ئاگریان لە گەلێ جۆر شەڕدا بەکاردەهێنا، بۆ ئاگربارانی شارو قەڵاکارێ، کە خاچدروشمان داگیریان کردبوون. هەروەها کاتێکیش کە بەرگرییان لە شاری (عکا)ی خۆیان دەکرد. مەنجەنیق و تاوەرەکانی دوژمنیان دەسووتاند. هەر بە ئاگرباران دەبابە مەزنەکەی کوڕەکەی مەلیکی ئەڵمانیان سووتاند "کە بە هەزارەها خەڵك چووبوونە ژێری و کەللەیەکی مەزن و ملێکی زۆر بەرزو درێژی هەبوو".[971]

سەربازانی ئەییوبی، بەو گیراوەو پێکهاتانەی کە (إبن عريف النحاسين الدمشقي) ئامادەی کردبوون، هەر سێ تاوەرە ترسناکەکەی دوژمنیان، کە لە (٢٨ی ربيع الأولى ٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا، بە سەر شوورەکانی (عکا)وە دایانمەزراندبوو، ئاگرداو هەرسێکیان سووتاند. ئەوەبوو (إبن العريف) دەفرەکانی نەوتی ئامادەکردو دایانی بە سەرپەرشتانی مەنجەنیق و داوای لێ کردن، یەکێکیان بهاونە سەر تاوەرێکی دوژمن، ئەوانیش هاویشتیان و بەشی سەرەوەی تاوەرەکانی پێکا، "فەرەنگەکانیش لە تەڕبوونی تاوەرەکە سەریان سوڕ مابوو، نەیاندەزانی کە ئەم تەڕبوونە ئاگری بە دواوەیە". پاشان کیتەڵەیەکی دیکەیان گرتە چینی ناوڕاستی تاوەرەکە، ئنجا کیتەڵەی سێیەمیان دا لە چینی خوارەوەی تاوەرەکە. پاشان ئاگربارانیانکردن و تاوەرەکە خوارو ژووری ئاگری تێ بەربوو، کەسیش نەیتوانی لە تاوەرەکە دەربازببێ، حەفتا فەرەنگی تێدابوو، هەر هەموویان سووتان. وەلێ کۆمەڵێ فەرەنگ بە هاواریانەوە چوون، لە تاوەرەکەیان دەربهێنن "ئەوانیش بە خۆیان و بە شمشێرو قەڵغانیانەوە ئاگریان تێبەربوو و دۆزەخیان لێ هاتەوە یەك". پاشان (إبن العريف) بایدایەوە سەر تاوەری دووەم، ئنجا سێیەم و یەك لە دوای یەکیانی ئاگردا، مەنجەنیق و سەنگەرەکانی نزیك ئەو تاوەرانەش سووتان".[972]

هەرچی بارووتە، ئەوە، لە سەردەمی سەلاحەددیندا بەکارنەهێنرا، تا کۆتایی سەدەی حەوتەمی کۆچی (سەدەی سیانزەی زایین)، جاروبار باسی خوێی بارووت و ماددەی دیکە دەکرا، بە نموونە، لە کتێبی (الفروسية والمناصب الحربية)یی (حسن الرماح)دا، کە لەو ماوەیەدا داینابوو، باسی بارووت هاتووە.[973] هەروەها لە کتێبی (التعريف بالمصطلح الشريف)دا باسی بەکارهێنانی بارووت هاتووە.[974]

٢ـ ئامێرگەلی دەسەجەمعی:

مەبەستمان لەو چەکە مەزن و قورسانەیە، کە بە تەنیا زەلامێ ناکەونە گەڕو ناجووڵێن، چونکە گرانن و بە زەحمەت دەگوازرێنەوە، بە پێچەوانەی چەکی سووکی سەڵتە زەلام، کە تەنیا یەك کەسی بەسە. چەکی، یان ئامێرگەلی دەسەجەمعییش، کە سوپای ئەییوبیان لە سەردەمی سەلاحەددیندا بەکاریان هێنابێ، ئەمانەن:

---

[969] ـ د. سعداوي، التأريخ الحربي، ص٢٢٣. نقلا عن مخطوط فهرست الكتب، ص٧٧ـ ٧٨.

[970] ـ التبصرة، ١٤١/ أ.

[971] ـ مرآة الزمان، ٨/٤٠٤.

[972] ـ الفتح القسي، ٣٧. وانظر النوادر، ١٢١. مرآة الزمان، ٨/٤٠٢. البداية والنهاية، ١٢/٣٣٥. الذهبي، مخطوط (تأريخ الأسلام) الجزء الأخير، ورقة ٢٢/أ.

[973] ـ فليب حتي، تأريخ العرب، ص٧٥٦.

[974] ـ العمري، التعريف بالمصطلح الشريف، ص٢٠٨.

أ- مه نجه‌نیق:

مه‌نزڵو پێگه‌ی ئه‌م چه‌كه‌، له‌ ڕیزی چه‌كه‌ ده‌سه‌جه‌معییه‌كاندا، هه‌روه‌كو پێگه‌و بایه‌خی شمشێره‌ له‌ ڕیزی سه‌ڵته‌زه‌لامدا(الفردیة)، چونكه‌ ئه‌م مه‌نجه‌نیقه‌ زۆر گرنگ بووه‌ "له‌ هه‌موو ئامێره‌كان به‌ تینترو كوشنده‌تر بووه‌".[975] ئه‌م ئامێره‌ له‌ سه‌رده‌می فینیقیه‌كانیشدا، له‌ دێرزه‌مانه‌وه‌، هه‌ر هه‌بووه‌و بۆ بۆردوومان به‌كارهێنراوه‌. یۆنانییه‌كان، له‌وانه‌وه‌ فێری بوونو به‌ هۆی ئه‌مانیشه‌وه‌ (واتا یۆنانییه‌كانه‌وه‌) به‌ هه‌رێمو ناوچه‌كانی تردا بڵاوبۆته‌وه‌و باوی سه‌ند، ئنجا كه‌وته‌ ده‌ست فارسه‌كانیشو پاش ئه‌وانیش (عاره‌به‌ موسڵمانه‌كان) فێری بوون، (سه‌لمانی فارسی) كه‌ یه‌كێ بوو له‌ یارانی پێغه‌مبه‌ر (دروودی خوایان له‌سه‌ر بێ)، ئه‌و زه‌ینی ئیسلامی خستووه‌ته‌وه‌ سه‌ر سوودی ئه‌م ئامێره‌، پاشان ناچاریش بووه‌ به‌ ده‌ستی خۆی بۆیان دروست بكاو، به‌حازریی بیخاته‌ به‌رده‌ستیان، ئه‌وه‌بوو له‌ گه‌مارۆی شاری (الطائف) له‌ ساڵی (٨ك/ ٦٢٩ز)دا به‌كاریان هێنا.[976]

هه‌رچه‌ندیشه‌، هه‌ندێ سه‌رچاوه‌ ده‌ڵێن، موسڵمانه‌كان، له‌ بیزه‌نتینیه‌كانه‌وه‌ یه‌كسه‌ر فێری مه‌نجه‌نیق بوونه‌، نه‌ك له‌ فارسه‌كانه‌وه‌،[977] وه‌ڵێ ئامێره‌كه‌، ئه‌وه‌تا ناوی خۆی به‌خۆیه‌وه‌تیو وشه‌ی مه‌نجه‌نیق وشه‌یه‌كی فارسییه‌و عه‌ره‌ب له‌وانه‌وه‌ فێری بوون، نه‌ك له‌ بیزه‌نته‌كانه‌وه‌.

به‌هه‌رحاڵ، ئه‌م مه‌نجه‌نیقه‌ له‌ شه‌ڕی شاره‌كاندا، كه‌ جه‌نگی شووره‌و گه‌مارۆی پێ ده‌گوترا، خراوه‌ته‌ كار، چونكه‌ ئه‌م ئامێره‌ بۆ به‌ردبارانی شووره‌ی شاره‌كان به‌كارده‌هێنراو "مادده‌ی تریشیان پێ ده‌هاویشت".[978] ئه‌م به‌رده‌بارانه‌ش، یه‌ك له‌ دوای یه‌ك مۆڵه‌تی نه‌ده‌دا، تا كونو كه‌لێنو كه‌له‌به‌ریان ده‌خسته‌ شووره‌و تاوه‌ره‌كانه‌وه‌، ده‌یانڕوخاندنو هێرشبه‌ران لێوه‌ی به‌ژووره‌كه‌وتن. جگه‌ له‌ به‌رد، ئه‌م ئامێره‌ سووته‌مه‌نیشی ده‌هاویشتو ئاگریشی ده‌خسته‌وه‌، به‌ نموونه‌، وه‌ك تۆپی قورسی شه‌ڕی ئه‌م سه‌رده‌مه‌.[979] ده‌شتوانین، كاولكاری ئاورخستنه‌وه‌و وێرانكاریگه‌لێ كه‌ مه‌نجه‌نیق له‌ شووره‌و قه‌ڵاو قایمكاری، چ هی سوپای ئه‌یبوبی، چ هی خاچدروشماندا ده‌یخسته‌وه‌، كه‌مو زۆر بهێنینه‌وه‌ به‌ر زه‌ین، وه‌كو ئه‌وه‌ی كه‌ (أسامة بن منقذ) باسی هێزو توانستی مه‌نجه‌نیقێكی ڕۆمیان ده‌كا، بهێنینه‌ به‌رچاو، ئه‌و ده‌ڵێ: خاچدروشمان، شووره‌كانی شاری شیزه‌ریان دایه‌به‌رو كوتایان (واتا ئه‌و شاره‌ی، كه‌ بنه‌ماڵه‌ی ئه‌م نووسه‌ره‌ی خاوه‌نی كتێبی (ألأعتبار)ه‌، حوكمیان ده‌كرد)، (أسامه‌) ده‌ڵێ: "كاتێ ڕۆمیان گه‌یشتنه‌ نزیك شاری شیزه‌ر (٥٣٢ك/ ١١٣٨ز) مه‌نجه‌نیقی مه‌زن مه‌زنیان لێ خسته‌ كار، كه‌ له‌گه‌ل خۆیاندا هێنابوویان، شتی قورسو گرانی تێ ده‌گرتین، به‌ردی وه‌های بۆمان ده‌هاویشت، هه‌رگیز به‌ تیری ئاسایی نه‌ده‌هاوێژرا، هه‌ر به‌رده‌ی بیست، تا بیستو پێنج ڕه‌تڵ[980] ده‌بوو، جارێكیان، به‌ردێ له‌و به‌ردانه‌، به‌رماڵی دۆستێكی (أسامه‌) كه‌وت، هه‌ر به‌و ته‌نیا به‌رده‌، سه‌روژێری كرد".[981] له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا، هه‌ندێ له‌وانه‌ی هه‌واداری زانینی هونه‌ری جه‌نگی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ن،[982] ده‌ڵێن، زۆر سه‌رچاوه‌و ژێده‌ره‌ جۆر به‌جۆره‌كان، نه‌یانتوانیوه‌ وێنه‌یه‌كی ڕوونو ڕه‌وانی ئه‌م چه‌كه‌ بخه‌نه‌ به‌رچاوی خوێنه‌ران، چونكه‌ ئه‌و سه‌رچاوانه‌ به‌ ئاودامانی

---

975 ـ آثار الأول، ص١٩١.

976 ـ الكامل، ٢/٢٦٦. محمد فرج، السلام والحرب في الأسلام، دار الفكر العربي بالقاهرة، ١٩٦٠، ص٩٣.

977 ـ Von kremer, The Orient Under The Caliphs, p.327. Oman , A Histoy of The art of war , P, 21.

978 ـ الجواليقي، المعرب من الكلام الأعجمى على حروف المعجم، مطبعة (أوفسيت طهران) ١٩٦٦، ص٣٠٦. الجوهرى، الصحاح، ٤/١٤٥٥. ابن قتيبة، المعارف، ص٥٥٤. وفيات الأعيان، ٧/٤٥. تأريخ العروس، ٩/٣٠٧. صبح الأعشى، ٢/١٤٤. أدي شير، الألفاظ الفارسية، المعربة ١٤٦. (د. صلاح حسين العبيدي، مجلة سومر، مجلد ٣٢، ص١٢٢ لسنة ١٩٧٦. مجلة آفاق عربية، العدد ٥. السنة الرابعة ١٩٧٩، ص٧٢. مجلة كلية الآداب، العدد ٢٥، شباط ١٩٧٩، ص٥٩٥).

979 ـ عبدالرؤوف عون، الفن الحربي، ص١٥٦.

980 ـ ڕه‌تڵ: له‌ (٤٠٠گم) زیاتره‌.

981 ـ أسامة بن منقذ، الأعتبار، ص١١٣.

982 ـ Clande Cahen, Les Changement techigues militaires,P.119. و عبدالرؤوف عون، الفن الحربي، ١٥٦- ١٥٧.

وەسفیان نەکردووەو نەشیانگوتووە چۆن چۆنی ئیشی پێدەکرێ و بۆردومان دەکاو خەڵکی چۆن چۆنی خۆیان لێ بپارێزن.

ڕاستیشت دەوێ، مەنجەنیق لە بیرۆکەی بەرەو چاکتر گۆڕینی بەرد بە دەست هەڵدان و بیرۆکەی قۆچەقانییەوە هاتووەتە ئاراوە، واتا کاتێ زەلامێکی بەردهاوێژ ویستی بەردێکی گەورەتر بە تیژییەکی خێراتر بۆ ماوەیەکی دوورتر بهاوێژێ، بە زەینی خۆی گەیشتە ئەوەی دەزگایەك دروست بکا، ئەم هەموو خەسڵەتە باشەو تازانەی هەبێت، ئیدی، بەو جۆرە، مەنجەنیق داهێنرا.

شێوەی سادەو ساکاری مەنجەنیق، خۆی بنکەیەکی تەختەی چوارگۆشە، یان لاکێشەیی هەیە، لە ناوەڕاستییەوە ستوونێکی داری پتەوو قایم داکوتراوە، لە سەرەوە باڵێکی (قۆڵیکی) پێوەیە، بۆ سەرەوەو بۆ خوارەوەش دەجوڵێ، سەرێکی ئەم باڵە دەفرێکی نیمچە گۆیی پێوەیە، قەوارەکەی بە پێی قەوارەو قەبەیی مەنجەنیقەکە دەگۆڕێت، بەرد، یان ئاسن، یان کیتەڵەو لوولە نەوتی تێ دەکرێ، سەرەکەی دیکەی قورساییەکی پێدا شۆڕ دەبێتەوە بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی.

ئەم مەنجەنیقە بۆ ماوەیەکی دووروودرێژ بەکارهێنرا، پاشان، هەند چاکترکارییو دەستکاریی تێدا کرا، بوو بە دەزگایەکی زەحمەتو ئاڵۆز، پێ دەچێ بە ناوبانگترین و کۆنترین کەسێ بە درێژی باسی مەنجەنیقەکانی کردبێ (الطرسوسي) بێت. پاش ئەویش، کتێب دانەرانی دیکەی بە نموونە، وەك ، (الحسن بن عبدالله) ی خاوەنی کتێبی (آثار الأول)و (أرنبغا الزردکاش) ی دانەری کتێبی (الأنیق فی المجانیق) و کەسانی دیکەش باسیان کردووە.

(الطرسوسي) دەڵێ: مەنجەنیق جۆراوجۆرن، مەنجەنیق هەیە عەرەب دروستی کردووە، ئەمە لە هەموویان وەستایانەترو پتەوتر دروستکراوە، هەرچی تورکیەکەیەتی، ئەوە هەرزانترەو ساناترە، مەنجەنیقی فەرەنگیش هەیە، ئنجا باسی تەختەو کەرەسەکانی دەکات، کە لێیان دروست دەکرێ، بە نموونە، وەك داری جراسیاو ئرزو جۆرە داری قایم و رەقو قەفو گرێ، کورت دەکا.[983]

باڵی مەنجەنیقەکە، بە گوریسی ئەستوورو قایم بە کلکەی بنکەکەوەی دەبەستراو بەرەوپاش ڕایدەکێشا. کاتی ئیشی پێ کردنیشی، مەنجەنیقەوانەکە، گوریسەکە لە ستوونەکە لول دەداو باڵەکەی بەرەوپاش ڕادەکێشێو ژێیەکەی پشتەوەی، تا کۆتاییەکەی دەکشێ، ئەوجا، تای باڵەکە پڕ دەکرێ لەو شتانەی دەهاوێژرێن و ئیدی لە پڕ گوریسەکە بە یەکجار دەکرێتەوەو ژێیەکە بۆ لای خۆی، زۆر بە تیژی کێشی دەکاو، باڵەکەش، بە توندی بەو دیوارە تەختەکەی بەردەمی دەکەوێو، بە شێوەیەکی زۆر بەهێز هەرچی تێدابێ، دەیهاوێ.[984]

با، دەقی ئەو وەسفەش پێشکەش بکەین، کە (الحسن بن عبدالله) بۆ مەنجەنیقی لولپێچ و مەنجەنیقی بازنەیی هێناویەتییەوەو، دەڵێ: "سەنگ و قورسایی قورقوشمی تێدایە، ئەگەر زەلام بیخولێنێتەوە، تیرەکە بەرزدەکاتەوە. ئەگەر بەریش بدرێ، دەیهاوێو زەلامی زۆریشی ناوێ، لەوانەشە کەوانی گەورەو ژێداری بۆ دابنرێو مشتەکانیشیان (قبضائها) بەرەو زەوی لە بنکەی مەنجەنیقەکە ببەسترێن. ژێیەکانیشیان بە گوریس بە ئەڵقەی مەنجەنیقەکەوە دەبەسترێنو بەڕاستەیەك دەجوڵێنرێتو زۆر بە تیژی دەردەپەڕێ، خۆ ئەگەر حەزیش بکەن، ئەوا کیتەڵەی نەوتو ئەو جۆرە بابەتانەی پێ هەڵدەدەن، ئەگەر هاتو سووك بوو، ئەوە لەو بارەدا، بە قورقوشمو بەرد قورسی دەکەن، ئەگەر نەوتو ئاگریش بوو، ئەوە لەو بارەدا، تایەکی زنجیرو گوریسێکی زنجیرداری بۆ دادەنێن.[985]

ڕاستیشت دەوێ، ئەم کتێبنووسە، ویستویەتی مەنجەنیق بە ڕوونو ڕەوانی باس بکات، وەلێ بۆی نەهاتو نەیتوانیو نەیپێکا، چونکە دەستەواژەکانی دووبارە دەکاتەوەو زۆر بە کورتی دەیاندا بە دەستەوە[986] و زۆرتر بەلای سەجعو ئاوازدا لادەدا.

---

983 ـ التبصرة، ورقة ١٢٧ب.

984 ـ عبدالرؤوف عون، الفن الحربي، ص١٦٠.

985 ـ آثار الأول، ١٩١.

986 ـ عبدالرؤوف عون، ص١٥٧. د.سعاد ماهر، البحرية في مصر الأسلامية، ص٢٢٥.

وەستایانی مەنجەنیق، لە دروستکردنیدا هونەرێکی زۆریان تێیدا بە خەرج داوەو لە بەرەو چاکتر گۆڕینیدا، پشوویان نەداوە، بە تایبەتیش مەنجەنیقی ئاگرهاوێژ، تا، لە سەردەمی مەملوکەکانی میسرو شامیشدا، گەیشتە ئەوپەڕی چاکی و نایابی و دەستکردێکی تەواوکارو ئامێرێکی نیشانشکێنی بێ وێنە، تا، وای لێهات، مەنجەنیقوانەکان، دووریی هەدەفەکانیان دەزانی و بۆ دیارکردن و پێکانی نیشانەکان، ڕێساو بەندو بەستی گۆشەو گۆشەکارییان دانا. لە کتێبی (الأنيق في المجانيق)دا لەم ڕووەوە هاتووە، دەڵێ: "ئەگەر دەتەوێ بەردەکە دوور هەڵدەی، دەیخەیتە مەنجەنیقەکەوەو بۆ کوێ بتەوێ دەیهاوی، ئەگەر دەتەوێ دوورتر هەڵیدەی، ئەوا پەنجەی مەنجەنیقەکە بە ڕۆن چەور بکە، ئەگەر هاویشتت و بە ئامانجیش گەیشتی و، حەزدەکەی لەوەش دوورتری هەڵدەی، ئەوا، لە بەینی ئەڵقەی باڵەکانی هاوێژەرو لەبەینی پەنجە ئاسنەکەدا، پارچەیەك (مەشاق) دابنێ و پێی بهاوە، خۆ ئەگەر ئەم جارەش، ئارەزووت بەجێ هات، ئەوە باشتر، خۆئەگەر ویستت ئەمجارەش دورتری بهاوی، ئەوا نانەڕەقێ بەسەری پەتەکەوە ببەستەو بیکە بە پەنجەی مەنجەنیقەکەوە، بەوە، دەگەیتە ئامانجی خۆت، دواتریش دیسان بۆ ئەوەی دوورتریش بهاوی، نانەڕەقێکی تری تێبخە!".[987] ... (الزردكاش) ئەرك و فرمانی دیکەش، بۆ سەرپەرشتی مەنجەنیق دەستنیشان دەکا، تا بتوانێ دوورترو دوورتریش بهاوێژێ و سیازدە هەنگاوی بۆ دادەنێ، کە پێویستە یەك لە دوای یەك بەجێیان بهێنێ، هەر بەو پێیەش بۆ نزیك هاویشتن، دەڵێ: ئەگەر نزیکی دەهاوی، بەردەکە دابنێ و بیهاوە، ئەگەریش نزیکتر دەوێ، ئەوە، دووسێیەکی پەنجەکەی چەور بکەو بیهاوە، دەیگاتێ. نەخێر، ئەگەر، لەمەش، نزیکتری دەهاوی، ئەوە، بێنە، باڵێکی ئەستوورتری بۆ دابنێ، بۆ لەوەش نزیکتر، دیسان باڵی ئەستوورتری دەوێ. گەر لەمەش نزیکتر دەهاوی، ئەوە دەبێ، بەردەکەی ڕەتڵ دوای ڕەتڵ قورستر بکەی، تا دەگاتە سەد ڕەتڵ. بۆ هاویشتنی لەوە نزیکتریش، بە جۆرێکی تر، دەبێ ڕەتڵ بە ڕەتڵ سووکی بکەی، تا سەد ڕەتڵ".[988]

وادیارە، مەنجەنیقسازی لە سەردەمی سەلاحەددیندا، گەیشتووەتە سەویەو ئاستێکی وەستایی و وردەکاری، چونکە لەم سەردەمەدا، هەموو جۆرە چەکێکی باشترو گۆڕاوو ئاسایی تاقی کرانەوە.[989]

(الطرسوسي) یش، وەسفی جۆرەها مەنجەنیقی کردووەو یەکە یەکە شرۆڤەی کردوون، بە نموونە باسی مەنجەنیقی عارەبکردی کردووەو گووتویەتی لە داری چاك دروست دەکرێ و بەشێوەی سێگۆشەی دوولایەکسان سازدەدرێ و بنکەکەی دەکەوێتە ژێر دوولایەکسانەکەوەو کورتترەو لە لوتکەی سێگۆشەکەدا ئامێرێك بۆ هاوسەنگکردنی هەردوو تایەکەی قایم دەکرێ، کە ئەو بە (گورگە) ناوی دەبا، بنمیچێکی تەختەی لێ قایم دەکرێ، سەربازەکان لە تیری دووژمن دەپارێزێ. پەتێك بە درێژی گەزێ، لە یەکێ لە دوو تایەکە، قایم دەبەسترێ، تایەکەی دی، بەردی تێ دەکرێ و بە هاوێژەرێکی ئاسنەوە، قایم دەکرێ و تیرەکەی دەکەوێتە پێش، کاتێ تایەکە بەر دەدرێ، بەردەکەی ناوی دەردەپەڕێ.[990]

پاشان ئەم کتێبنووسە، دێتە سەر باسی مەنجەنیقی فارسی و مەنجەنیقی تورکییشی پێ دەڵێ، دەڵێ: ئەم مەنجەنیقە بەلاری دادەنرێ و بنکەیەکی بۆ دەکرێ لای سەرەوەی دەگرێ، ئەوجا لە زەوی دەچەقێنرێ و لەسەر لوتکەی ستوونەکەوە، گورگەکەی لێ قایم دەکرێ.[991] باسی مەنجەنیقێکی دیکەی فارسی دەکاو دەڵێ: (الشيخ أبوالحسن بن الأبرقي الأسكندري) باسی بۆم کردووە، کە (الطرسوسي) خۆی هەموو زانستێکی مەنجەنیقی هەر لەو وەرگرتووە، گوایا، ئەو پێی گوتووە، گوتوویەتی: ئەم جۆرە مەنجەنیقە پەنجا ڕەتڵ ڕادەکیشێ و هەرخۆی کەوانی چەرخ (سووکەڵە)ی تێدایە، یەك زەلام ڕای دەکێشێ، کاتێکیش زەلامەکە تیرەکەی ڕادەکێشێ، هەموو کشتکەکان کە ژێی کەوانەکەن دەگەنە قفڵەکەی، زەلامەکەش تای بەردەکە لە ئەڵقەیەکدا. کە بە بنکەکەیەوە قایم کراوەو تیرەکەشی

---

[987] ـ د. سعاد ماهر، البحرية، ص٢٢٦. نقلا عن (الانيق في المجانيق) ورقة ١٢.

[988] ـ د.سعاد ماهر، البحرية، نقلا عن مخطوط (الأنيق في المجانيق) ورقة ١٣.

[989] ـ Parry and Yapp War, technolog and Socity in the Middle East. P.103.

[990] ـ التبصرة ١٩١ب.

[991] ـ ن، م، و، ١٩٢ب.

ڕاگرتووە.، گیردەدا، کە کەوانەکە بگرێو تیرەکە بهاوێ، بەردەکەش دەردەپەڕێ.[992]

دانەری (التبصرة)یش، باسی جۆرە مەنجەنیقێ دەکا، ناوی دەنێ مەنجەنیقی فەرەنگی.[993] پێدەچێ موسوڵمانان لە خاچدروشمەکانەوە فێری بووبن، بەمەشدا دەردەکەوێ، کە هەردوو هێزی ئەییوبی و خاچدروشمان بە هۆی کۆمەڵێ شتی کاریگەرەوە سوودیشیان بۆ فێربوونی ئەم چەکانە لەیەکدی وەرگرتبێ.

وەکو باسیشمان کرد، مەنجەنیق لە شەڕی شوورەو گەماڕۆی شاراندا، یەکەم چەك بووەو بەبێ ئەم چەکە ئەو جۆرە شەڕانە نەکراوە، ئێمە ناشزانین مەنجەنیق لە کوێ دروست کراوە، ڕەنگە لە شارەکان دروست کرابێ، چونکە توانستی ئەو هونەرە لە شارەکاندا فەراهەمە، دوای دروستکردنیشی دەبوایە هەڵی بوەشێنن و باری بکەنو ببیەن بۆ بەرەی جەنگو لەوێ لێکی قایم بکەنەوە، ئەوە بۆ مەنجەنیقی گەورە، هەرچی مەنجەنیقی گچکەیە، کە (العرادة)یان ناوناوە، ئەوەیان پێ دەچێ هەروا بە ساغی باریان کردبێ.

خاچدروشمان باروبارخانەو چەکی قورسیشیان بە عارەبانە دەگواستەوەو، ئامێری جەنگی بە نموونە، وەك دەبابەشیان[994] لێ باردەکرد. دیارە مەنجەنیقەکانیشیان هەر بەو عارەبانانە هاوردووەو بردووە، بەڵام هیچ باسێکمان لەبارەی ئیسلامەوە، کە عارەبانەیان بووبێ، دەست نەکەوتووە. لەبەرئەوە پارچەکانی مەنجەنیقیان بە وڵاغی بەرز هێناوەو بردووە.[995] بەڵام لەبەر خراپیی ڕێگاوبانی ئەو سەردەمە، هاتوچۆ، بە وڵاغو بە عەرەبانەش هەر زەحمەت و ناهەموار بووەو جاددەی قیرتاوو ڕێگای ڕێكو ڕاست نەبووەو، لەسەر ئاوەڕۆو ڕووبارەکانیش پێڵو پرد نەبووە. ئەم مەنجەنیقەش هەند وێراناوەرو کاولکار بووە، کە ناچار بیریان لەوە کردەوە زەرەر و زیانی کەم بکەنەوە، بۆ ئەمەش هاتنە سەر بیرۆکەی ئەوەی بە دەوری شوورەکاندا کەندەك لێ بدەنو ئاوی بکەنە سەر تا پڕ دەبێ، بۆ ئەوەی مەنجەنیق نەگاتە شوورەکان، خۆ ئەگەر هێرشبەران بتوانن کەندەکە پڕ بکەنەوە، ئەوە، لەوبارەدا بەرەڤانیکەرانی ناو شارەکە، لە هەیوانو ڕاڕەوو پەنجەرەی قەڵاو قایمکارەکانی خۆیانەوە، مەنجەنیقەوانەکانیان تیرباران دەکرد، لەبەرئەوە، فەرمانداری هێرشبەران دەهات، سەربازگەلی زرێپۆشی بە قەڵغانەوە پێش مەنجەنیقەکە دەدا، ئەوان مەنجەنیقەوانو کۆمەڵی هێرشبەرانیان دەپاراست، جاری وەهاش هەبوو، هێرشبەران مەنجەنیقەکەیان دەنایە سەرعارەبانەو پەردەی کەتانەکۆنی ئەستووریان بۆ هەڵدەواسی، ئیدی تیربارانەکە ئەو توندوتیژییەی خاو دەبووەوەو زیانێکی ئەوتۆی لێ نەدەکەوتەوە.[996]

شێوازێکی دیکەی لە مەنجەنیق پاراستنی شوورەکان ئەوەبوو دەهاتن بە داری چنار، سەری شوورەکەیان دادەپۆشی، کە بەردی مەنجەنیقەکان کاری تێ نەکەن، چونکە بەردی مەنجەنیق کە دەردەپەڕێ، شوڵاوگە دەبەستێ، هەروەکو گوللەی هاوەن، واتا ڕێك و ڕاست ناڕوا، بە هێڵێکی چەماوەی وەك کەوان بەردەبێتەوە، جا، بەر دارەکان دەکەوتو دیواری ژێردارەکان (شوورەکە) بێ زیان دەبوو. جاری وەهاش دەبوو، گوێسەبانەیان، بە گۆشەیەکی لار بە دیوی دەرەوەی شوورەکەدا دروست دەکردو ڕایەخو لبادو گڵێمو بەڕەو پاتاڵیان پێدا هەڵدەواسین، یان تۆڕی قایمیان بە گوریسی ئەستوور پێدا شۆڕ دەکردەوە، ئەگەر بەرد، بۆ دیوارەکە هەڵدرابا، لەبەر ئەو بەربەستانە لە دیوارەکە (شوورەکە) نەدەکەوتو بەریشی بکەوتایە، ئەو تیژیی و هێزەی نەدەما و کاری لە دیوارەکە نەدەکرد.[997]

جۆرە مەنجەنیقێکی دی هەبوو (العرادة) یان ناونابوو، بۆ بەردبارانو تیرباران بەکاریان دەهێنا، لە تۆپی بچووك دەچێ، کە سەنگەری دوژمن تۆپباران دەکا.[998] سەرچاوەکان باسی ناکەن، کە لەو سەردەمەدا بە دەست ئەییوبیانەوە

992 ـ التبصرة، ورقة ١٢٨ب.

993 ـ ن، م، ورقة ١٢٨ب.

994 ـ الفتح القسي، ٤٨٧.

995 ـ نعمان ثابت، ص١٥٨. عبدالرؤوف، الفن الحربي، ١٦١.

996 ـ Clande Cahen, Les changement,P,119.

997 ـ آثار الأول ١٩٤، الفن الحربي، ١٦٢.

998 ـ عبدالرؤوف، الفن الحربي، ١٦٧.

دیترابێ، دوور نییە بەکاریشیان هێنابێ و ناویشیان نەبردبێ، یانیش هەر بە مەنجەنیقێکی بچوک لە قەڵەمیان دابێ.

ب. دەبابەو پاشکۆکانی:

ئەمەش ئامێرێکی هێرشبەری دەسەجەمعیی دیکەیە، وەلێ لە مەنجەنیق کۆنترەو دێرینترە، دەڵێن خەڵکی میسری دێرین و ئاشوورو یۆنان و ڕۆمان و فارس و عارەبی موسوڵمانیش بەکاریان هێناوە. عارەبان لە ساڵی (٨ك/ ٦٢٩ز)دا، شاری (طائف)یان پێ گەمارۆداوە[999].

دەبابە، هەیتوهووتی لە مەنجەنیق کەمترە، وەك مەنجەنیقیش بەهێزو توانا نییەو کەمتریش بەکاردەهات، چونکە دەبابە تەنیا بۆ شەڕی شوورەکان بەکاردەهێنرا، کاتێکیش مەنجەنیق داهێنرا، ئیدی لەگەڵ دەبابەدا، هاوشان، دەکەوتنە کار، چونکە، چۆن تۆپی ئەم زەمانە هاوشان لەگەڵ دەبابەدا پێکەوە کاردەکەن، ئاوەهاش دەبابەی ئەو زەمانە کۆمەکی بە مەنجەنیق دەکرد.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، کە سوپای ئەییوبییان، هەرکە کەوتنە پەلاماری شوورەو قەڵای خاچدروشمان، لەوساوە، ئەم چەکەیان بەکارهێناوە، نەخاسمە لە ساڵی (٥٨٣ك/ ١١٨٧ز) دوە، هەر بەو جۆرەش خاچدروشمان ئەم چەکەیان لە گەمارۆی شاری (عكا) دا خستەکار.[1000]

دەبابە ئامێرێك بوو، دەبزووت و دەڕۆیشت، لە داری ئەستوور دروست دەکراو، بە پێستەو لبادی بە سرکە ئاودراو، دەپێچراو دا دەپۆشرا، تا ئاگر کاری تێ نەکا، ئنجا دەخرایە سەر چەرخەو پێچکەی بازنەیی، تا بە ئاسانی بجوڵێ و بێت و بچێ.[1001] کاتێکیش دەگەیشتە نزیك شوورەکان، ئیدی جەنگاوەرەکان بە سەردەکەوتن، یان خۆیان دەکوتایە ناوی و بە ئامێرەکانی دەستیان (بە پیك و نوێڵ) دەکەوتنە وێژەی شوورەکان و کەلەبەرو دەلاقەیان تێ دەخست و دەیانڕووخاندن. سەربازانی ئەییوبیی، دەکەوتنە سەر دەبابەکەو بە شوورەکاندا هەڵدەگژان و سەردەکەوتن، وەکو قوللەو پەیژە، سوودیان لێ وەردەگرتن، لە سەر شوورەکانیشەوە، سەربازانی دوژمنیان لە ناو قەڵاو شارە گەمارۆدراوەکاندا، دەدایە بەر ڕم و تیر.

(إبن شداد) وەسفی دەبابە بە گشتی دەکاو، دەڵێ: "ئامێرێکی مەزن و تۆقێنەرە، جەنگاوەری زۆر دەچنە ناوی، لەوحەی ئاسنی تێ گیراوە، لە ژێریشەوە چەرخەی بۆ کراوە، لەناوەوە پاڵی پێوە دەنێن و دەڕوات، تا نزیك دەبێتەوە لە شوورەکە، ئەوجا لە ناوەوە سەربازەکان بە پاڵ، بەرەوپاش و بەرەوپێش، چەرخەو بێچکەکان دەهێنن و دەبەن، بەو جۆرە دەبابەی تایەن، دیوارەکە وەك بەران بەر قۆچان دەدا، تا لێکی دەترازێنێ. ملێکی قایمی بۆ کراوە لە ئاسن، کەللەیەکی بە سەرەوەیە وەك کەللەی بەران، هەر لەبەرئەوەشە ناویانناوە، (بەرانە). جا بەو قۆچ لێدانە دووبارە و سێ بارە، دەیداتە بەر قۆچ تا دەیڕوخێنێ".[1002] واتا کەس لە دواوە پاڵی پێوە نەدەنا، لەناوەوە بە پاڵ چەرخەو پێچەکەکانیان پاڵ پێوە دەناو بەرەو دواو بەرەو پێش دەیانئاژۆت. ئەم بەرانەیە، پاشکۆیەکە لە پاشکۆ گرنگەکانی دەبابە، بە کورتی ئەرکی گرنگی دەبابە ئەو قۆچ لێدانە بووە. جاری وایش هەبووە، زنجیرێکی ئاسنیان لە ناوەوەو لە سەرەوە لێ قایم دەکردو زنجیرەکە شۆڕ دەبووەوە، لە سەری خوارەوەی دارێکی گەورەی لە ئاسن گیراوی پێوە شۆڕدەبووەوە، وەکو سەرە خولخولۆکە وەهابوو، کە زنجیرەکەیان ڕاکێشابا کەللەی بەکرەکە دەچووە ناو تاوەرەکەوە، ئەوجا زنجیرەکەیان بەردەداو کەللەکە دەردەپەڕی و چەندین جاران بە خێرایی بەر دیوارەکە دەکەوت و کون و کەلەبەریان تێ دەخست.[1003]

خواسایی، هەندێ سەرباز وەپێش دەبابەکە دەکەوتن و وەك پاسەوان سەرپەرشتیارانی ناو دەبابەکەیان دەپاراست، سەربازانی دیکەش، بەم دیوو ئەو دیویدا، دەڕۆیشتن و، بزووتن و پێشکەوتنی دەبابەکەیان ئاسانتر دەکرد، گەر کەندو

---

999 ـ الطبري، تأريخ الرسل والملوك، مطبعة الاستقامة، ١٩٣٩. ج٢، ص٣٥٤. الكامل ٢/٢٦٦.

1000 ـ النوادر، ص١٤٠، بنۆڕە: الروضتين، ٢/١٩٢. مفرج الكروب، ٢/٣٣٤. ابن الفرات، ج١، مجلد ٤، ص٢٢٧.

1001 ـ آثار الأول، ١٩٢.

1002 ـ النوادر، ص١٤٠، بنۆڕە: الروضتين، ٢/١٦٢. مفرج الكروب، ٢/٣٣٤. ابن الفرات، ج١، مجلد ٤، ص٢٢٧.

1003 ـ امين الخولي، الجندية والسلم، ص٣٢.

کەندرێکی بهاتایە پێش، یان پڕیان دەکردەوە، یان دارەڕایان دەکرد، تا دەبابەکە وەك پێڵو پرد بە سەریدا تێبپەڕێ.[1004]

دەبابە چەندین ناویان لێ ناوە، جۆرێك هەبووە (الدراجة)یان پێ گوتووە، (إبن منظور) گوتوویەتی: "ئەمە ئەو دەبابەیەیە، کە زەلام دەچێتە ناوی لە کاتی شەڕدا".[1005] تاوەر (البرج)یشیان پێ گوتووە، کە گوایا دەزگایەکە لە دار دروست کراوەو لە ئاسن و پێستە گیراوەو هەر بەو شێوازانەش دەڕوا، کە باسمان کرد، لە شوورەو دیواران نزیك دەکرایەوەو بە هاویشتنی تیرو بەردو شتی دیکە دەیروخاندو خۆی بە ژووردا دەکرد، ئەمیش لە سەر چەرخەو پێچکەو ئاسنو تەختە دەجولاو، بریتیش بووە لە چەند نهۆمێکی یەك لە سەر یەك، سەرچاوەو ژێدەرانیش دەڵێن: خاچدروشمان سێ قوللە (تاوەر) ی لە ئاسنو دار دروستکراویان لە نزیك شوورەکانی شاری (عكا) نابووەوە، کە لە پێستەی بە سرکە ئاودراو گیرابوون تا نەسووتێ، هەر تاوەرەی جێگای پێنج سەد جەنگاوەری تێدا دەبووەوەو، لەسەر چەرخەو پێچکە دادەنران، بۆ هەر لایێ ویستبان، روویان لەوێ دەکرد.[1006] هەندێ لە مێژوونووسان (دەبابە)و (ضبر)یان بە یەك ئامێر لە قەڵەم داوە.[1007] کەچی شرۆڤەکەی دەڵێ، نەخێر (ضبر) پاشکۆیەکی دەبابە بووەو، هێرشبەران کە لە شوورەو دەرگاکان نزیك دەبوونەوە، ئەوجا دەیانخستەکارو خۆیشیان بە پارچە چەرمێکی (پێستەیەکی) گەورەو ئەستوور دادەپۆشی، وەکو چادرێ، یان وەکو زرێیەکی دەسەجەمعی بۆ ئەوەی تیریان بەرنەکەوێ. خاوەنی (تاج العروس) دەڵێ: (الضبر) تەختەی لە چەرم گیراوەو، لە قەڵاو قایمکاران نزیك دەبێتەوەو ژێرەکەی پڕە لە زەلام بۆ شەڕ ئامادەن.[1008] ئەم پارچە چەرمە ناوی دیکەشیان لێ ناوە، بە نموونە وەك (القفع)[1009]و (الستارة)[1010]و (الجفتا).[1011] (الطرسوسي) باسی ئەم پەردەو پۆشاکە دەکاو کەچی ناوەکەشی نالێ.[1012] (دوزی)یش دەڵێ: (الجفتا) پەرژینێکە وەکو سەنگەر (Palissade)[1013] وایە. لە (المعجم الوسیط)یشدا هەروەها لە فەرهەنگی (المورد) یشدا هاتووە کە (Palissade) پەرژینێکە لە سنگە دار پێکهاتووە.

وا دیارە ئەم (الجفتا)یە سەنگەرێکی گەڕۆك بووە بە وێنەی پەردەو بەربەستێك سەربازان لە پشتەوەی خۆیان حەشاردراوەو، لەوێوە دوژمنیان تیرباران کردووە.[1014] دەبابە، خاچدروشمانیش لە گەمارۆکەی (عكا)دا، بەکاریان هێنا، لەوەدا (سبط إبن الجوزي) دەڵێ: "کوڕەکەی (فریدریك باربارۆسا)ی شای ئەڵمانەکان، دەبابەیەکی زۆر مەزنی سازدا، هەزاران زەلام دەچوونە ژێری، کەللەیەکی گەورەی بە ملێکی درێژەوە بۆ دروست کردبوو، قۆچی لە شوورە دابا، دەیرووخاندو بەناو دەکەوت". بەڵام ئەییوبییەکان ئەم دەبابە مەزنەیان ئاگرداو سووتاندییان.[1015] هەرچەندیشە لەوەسفی مەزنی ئەم دەبابەیەدا زۆری ناوەتەسەر.

مێژوونووسان باسی دەبابەیەکی دیکەی خاچدروشمان دەکەن، دەڵێن هەند گەورەو مەزن بووە دێوێك بووە بۆ خۆی،

[1004] ـ آثار الاول ١٩٢.

[1005] ـ لسان العرب، ٢/٢٦٦.

[1006] ـ البداية والنهاية، ١٢/٣٣٥. ابن الوردي ٢/١٤٦.

[1007] ـ د. حسن إبراهيم حسن، تاريخ الاسلام السياسي، مطبعة السنة المحمدية، القاهرة ١٩٦٧، ج١، ص١٨٣. إحسان هندي، الحياة العسكرية، ١٤٣. عبدالرحمن زكي، السلاح في الاسلام، ٣٨.

[1008] ـ تأريخ العروس، ٣/٣٤٧. والافصاح في فقه اللغة ، مطبعة المدني، القاهرة، ط٢، ١٩٦٤، ج١، ص٦١٧.

[1009] ـ الافصاح في فقه اللغة، ج١، ص١٦١٤. وەرگێر: (القفع : زەمیلەی بێ دەسکە لە گەڵای دارخورما دروست دەکرێ).

[1010] ـ عبدالرحمن زكي، السلاح في الاسلام، ص٣١. إحسان هندي، الحياة العسكرية، ١٤٢.

[1011] ـ بڕوانە: الفتح القسي، ١٠٥. مفرج الكروب، ٢/٢٥٨.

[1012] ـ التبصرة، ١٣٤ب.

[1013] ـ Dozy, Supplement eux, Dict, Vol.1.P,200.

[1014] ـ بڕوانە: الكامل، ١٢/٨، ١٢/١٥. الفتح القسي، ص١٠٥.

[1015] ـ مرآة الزمان ٨/٤٠٤.

ئەیبوبیانی ناو شاری (عکا) بە جارێ لێی تۆقیبوون، چونکە پێشتر دەبابەی هەند گەورەیان نەدیتبوو، دەبابە، دەبابە نەبوو، بەڵای خوا بوو، ئەم دەبابەیە چوار نهۆمی لە سەریەك هەبوو. (العماد الکاتب)یش باسی دەکاو دەڵێ: "بە هەیبەتو بە پۆشاك بووەو لە دارو قوڕقوشم و ئاسنو مس دروست کراوە". ئنجا (العماد) دەڵێ: "شێری دڕندەو گورگەلی بۆریان لە نهۆمەکاندا دادەنا، وڵاتەکەی بە جارێ تووشی بەڵاو کارەسات دەکرد. ئەم دەبابەیە لە بنەوە چەرخەی بۆ کرابوو، هۆو هۆکاری مەرگاوەری لێ قایم کرابوو، ترسو تۆقینی لە دڵی خەڵکی نابوو".[1016] خاچدروشمان ئەم دەبابەیەیان گەیاندە نزیك شوورە قایمکارەکانی شاری (عکا)و تەنیا پێنج گەزی مابوو بگاتە دیوارەکە، ئەوجا خەڵکی ناو شار ترسیان لێ نیشتو زۆریان ورەیان بەرداو هاتنە سەر ئەوەی دەخالەت ببەنو شارەکە وەدەستەوە بدەن، وەلێ ئەیبوبییان دەمارگرتنیو بەم سەرشۆڕییە ڕازی نەبوونو پێیان داکوتا لە شارەکەدا بەرەڤانی بکەنو ماڵ بە ماڵ بەرگریی بکەنو بستێکی بە دەستەوە نەدەن، بڕیاریشیاندا ئەم دەبابەیە بسووتێنن. ئەوجا کەوتنە نەوتبارانی دەبابەکە، شەو ڕۆژ بێووچان و سەرومڕ لەسەری بەردەوام بوون، تا دەبابەکەیان ئاور تێبەردا، "بڵێسەیەکی گەیشتە ئاسمانو دایان لە ئەڵلاهو ئەکبەر".[1017] (العماد) دەڵی: "بە ئاگرەکەی، ئاسمان بووە چراخانو دووکەڵیش دنیای داپۆشی، سەرکەوتنی ئێمەش لە ناو دووکەڵەکەیدا دەدرەوشایەوەو تینو گوڕی بە مەرەکەبو ئووچەکانمان دەداو، کڵپەو بڵێسەی ئاوری ئەم دەبابەیە، ژەنگی دەغڵی دڵو دەروونمانی بە جارێ رامالّی.."[1018] بەمەدا دەردەکەوێ، کە ئەم دەبابەیە، بۆ ڕووخاندنی شوورەو کاول کردنی شارەکان چەندێ کاریگەر بووە.

بەرانەی دەبابەکەیان لە کۆڵەکەیەکی ئەستووری دە مەتر درێژ، یان درێژتر، قایم دەکردو شۆڕدەبووەوە، بە زنجیری ئاسن، یان بە گوریسی زۆر ئەستوور دەبەستراو لە دوو جێگەوە ڕایدەگرت. ئەگەر سەربازەکان دەرگایەك، یان شوورەیەکیان نیازبوایە بیڕووخێنن، دەبابەکەیان لێ نزیك دەکردەوەو لە ناو دەبابەکەوە سەلکی بەرانەکەیان وەك دیلانێ دەهێناو دەبرد، دەیاندا لە شوورەکە، یان لە دەرگاکەو، ئەم لێدانەش بەردەوام دەبوو، تا بەردەکانی دەترازاند، ئەوجا کەلێنو کەلەبەریان تێ دەخست، یان دەرگاکەیان هەر بەو جۆرە لێك دەترازاندو دەیانشکاندو بە ژوور دەکەوتن.[1019]

خاچدروشمان بۆ گرتنی شاری (عکا)، بەرانەی سەیرو تۆقێنەریان دروست کرد، (العماد) باسی بەرانەیەك دەکا، خاچدروشمان بە سەر دەبابەیەکی مەزنەوە ڕایانگرتبوو، دەڵێ: "فەڕەنگ کەوتنەوە بنیادنانەوەی دەبابەیەکی مەزن، بەوپەڕی فڕوفێڵو کینە لە دڵییەوە، لە سەرەوەی کەللەیەکی گەورەی پێوەبوو، پێیاندەگوت بەرانە، دوو شاخی پێوە بوون، دوو ڕم درێژ بوون، گەورەو ئەستوور بوون، قۆچی لە هەر شوورەیەك دابا لێکی هەڵدەوەشان".[1020] دەبابەکە پتەوو قایم بوو "خۆیو بەرانەکەشیان بە دیرەگی ئاسن سەرگرتبوو، ئامرازی توندوتۆڵیان بۆ سازدابوو، کەللەی بەرانەیان لە ئاسنو لە مس گرتبوو، ئنجا بەشتی ئاگربڕی دیکە دایانپۆشیبوو، ڕێگای ئاگریان لێ بڕیبوو، نەیاندەهێشت بشکێو لەکار بکەوێ".[1021] جگە لە بەرانە، دەبابە پاشکۆی دیکەشی هەبوو. تێڵایەکی "ئاسنی نووکتیژ (سفود)[1022] هەبوو، بە وێنەی گاسن، قورسو تیژ، ئەمە لە شوورە دەدراو ووردە وردە دەیکۆڵیو کونی دەکرد، وەلێ بەرانە خڕو بازنەیی بوو، شوورەکەی دەترازانو هەڵیدەتەکان..".[1023]

[1016] ـ الفتح القسي، ٤٨٧. بنۆڕە: النوادر، وەسفی ئەم دەبابەیە دەکا. ص١٦٢.

[1017] ـ مفرج الکروب ٣٥٢/٢. ابن الفرات، ج٢، مجلد٤، ص٨.

[1018] ـ الفتح القسي، ٤٨٧.

[1019] ـ جرجي زيدان/ تأريخ التمدن، ١٩٠/١. نعمان الثابت، الجندية، ١٨٥.

[1020] ـ الفتح القسي، ٤٣٢. الروضتين، ١٦٤/٢.

[1021] ـ هەمان دوو سەرچاوەو لاپەڕەی پێشوو.

[1022] ـ (سنوود) لە لاپەڕە ١٤١ی (النوادر)دا ببینە. "سفود" یش لە الروضتين ١٦٢/٢. مفرج الکروب ٣٣٤/٢.

[1023] ـ النوادر، ١٤١، الروضتين، ١٦٢/٢. مفرج الکروب، ٣٣٤/٢.

لەو شەڕەشدا، کە لە (٤)ی ڕەمەزانی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) دا قەوما، ئەیووبییان دوژمنیان ڕاونا، "هێرشیان بردە سەر بەرانەکەیان، نەوتیان پێداکردو ئاگریان پێوەناو سووتانیان، جەنگاوەرانی ناو ئەم دەبابەیە هەڵاتن و ڕایان کرد، ئاگری تایەن، دزەی کرد بۆ سفوودەکەو ئەویش ئاگری سەند، ئەوجا قارەمانانی ئەییووبیی قولاپیان لە بەرانەکە گیرکردو بە زنجیری ئاسن کێشیان کردو گەیاندیانە ناو شارو بە ئاو ساردیان کردەوە. ئنجا (ابن شداد) دەڵێ: لە ناو شارەوە هەواڵیان پێ گەیاندین، کە ئاسنەکەیان لە تەرازوو داوە، سەد قەنتاری شام بووە". پاشان کەللەی بەرانەکەیان نارد بۆ سوڵتان سەلاحەددین و نایانە بەردەستی مێژوونووسی ناوبراو، ئەویش سەیری کردووەو ئەمدیوو ئەودیوی کردووەو دەڵێ: وەکو گاسنی گێرەو جەنجەڕەو دەیخەنە قۆچ دان و شوورەی پێ دەڕوخێنن، ئەو ڕۆژانەی ئەو سەردەمە، لە هەموو ڕۆژێکی ئەییوبییان خۆشتربووە.[١٠٢٤]

دەبابە پەیژەیشی هەبووە، گەمارۆدەران پێیدا وەسەر شوورەکان دەکەوتن و کەلەبەریان لە دیواری قەڵاکان دەخست، پێشتر پەیژەکە لە گوریس دروست دەکراو قولاپەکەیان لە بەردەکانی شوورەکە گیردەکردو پیایدا هەڵدەگژان، پاشان لە دارو ئاسن دروستیان دەکرد، جاروباریش پێچکەو چەرخەو خولخولۆکەیان بۆ دروست دەکردو، بە ئاسن ئەم لاو ئەولایان پێ دەکرد.[١٠٢٥] ئەم پەیژانە بە فەرمانی سەلاحەددین لە شەڕی خاچدروشماندا بە کارهێنران.[١٠٢٦]

سێیەم: چەکگەلی تەنپارێز:

ئەو چەکانەن، کە دەتوانین ناویشیان بنێین چەکی بەرەڤانی، ئەوانەن، کە بۆ پاراستنی لەش بەکاردێن و لە چەکی دوژمن دەمانپارێزن. ئەم جۆرە چەکانە، لەپاش دروستکردنی چەکی هێرشبەری بەکارهێنراون، چونکە چەکی خۆپارێزی بۆ کەمکردنەوەی مەترسیی چەکی هێرشبەری دێتە مەیدان. بەڵام ئەگەر بێت و بەگشتی بنۆڕینە هەموو جۆرە چەکەکان، دەبینین، کە هەر هەموویان بۆ هێرش و بۆ خۆپاراستن بەکاردێن. ئەو چەکانەش کە ناوی چەکی خۆپارێزیمان لێ ناوە، دەتوانرێ بۆ هێرشیش بخرێنەکار، بەڵام بە پلەی یەکەم هەر بە چەکی خۆپارێزیی لە قەڵەم دەدرێن و، هەر ئەوەشن گرنگترین جونەکانی ئەم چەکانەش، ئەمانەن:

١ـ قەڵغان:

ئامرازێکە، لەشی مرۆڤ لە تیرو نووکەنێزەو ڕمو داهێنانەوەی شمشێرو خەنجەرو، پەڵ و بەرد دەپارێزێ. قەڵغان پێشتر لە دارو تەختە دروست دەکرا، پاشان لە ئاسن. هەرچی ئەو جۆرەیە، کە لە پێستە دروست دەکرا، ئەوە پێیاندەگووت (الدرقة)[١٠٢٧] کە ئەکاتە پێستەی ڕووت، جار جارەش، ڕیزەدارێ، یان ڕیزەقامیشیان شان بەشان وەکو چیغ بە بەن و دەزوو لێك دەتەنی.[١٠٢٨] قەڵغان بەشێوەی جۆر بە جۆری بە نموونە، وەك: پان، لاکێشەیی، ناوچاڵ و، گومبەد ئاسایش دروست دەکرا. ئەم جۆرە گومبەد ئاسایە، خاوەنەکەی لە ڕمو نووکەنێزە نەدەپاراست، چونکە نووکە ڕمەکە دەچووە ناوی و کوناودەری دەکردو قەڵغانبەدەستەکەی دەکوشت، بۆ گلدانەوەی تیر لە باربوو، چونکە سەری قەڵغانەکە کەللەی سوارەکەی دەپاراست و، لەشی قەڵغانەکەش، لەشی سوارەکەی دەپاراست، هەرچی قەڵغانە پانەکانە ئەوانە بۆ گلدانەوەی ڕم[١٠٢٩]، لە بار و بە سوود بوون.

[1024] ـ النوادر، ١٤٢. الروضتين، ١٦٣/٢. (سەرنج لەوەش بدە، سەرچاوەو ژێدەرە ئیسلامییەکان، بە تایبەتیش ئەوانەی ئەو سەردەمانە، کە باسی چەکو ئامێرو جبەخانەکانی جەنگی خاچدروشمان دەکەن، مەبەستیان لەوانەی خاچدروشمانەو باسی ئەوان دەکەن، نەك باسی ئەو چەکانەی، کە سوپای ئەییوبی بەکاری هێناوە، بە تایبەتیش چەکی قورس).

[1025] ـ احسان هندي، الحياة العسكرية، ص١٤٩.

[1026] ـ النوادر، ١٤١. الروضتين، ١٦٢/٢. مفرج الكروب، ٣٥٣/٢.

[1027] ـ ابن هذيل الاندلسي، حلية الفرسان، ص٢٣١. صبح الاعشى، ١٤٣/٢.

[1028] ـ آثار الأول ١٦١، نعمان ثابت، الجندية، ١٧٩. جرجي زيدان، ١٨٦/١.

[1029] ـ صبح الأعشى، ن، ص. التبصرة، ١٠٩/أ. لە مۆزەخانەی حەربیی دیمەشق ، هەموو ئەو قەڵغانانەی هەن، خڕی سینی ئاسان.

قەڵغانی گەورە، بێ گومان سوارەی تەنگاو دەکردو، باڵی چەپی لەکاردەخست، کە قەڵغانەکەی پێ دەگرت، وەلێ ئەم جۆرە قەڵغانە گەورەیە، زۆرتر بۆ پیادەکان لەبارتر بوو. سوارەکان دەبوو قەڵغانی بچووکو سووک هەڵبگرن، تا بتوانن سانا تر بجووڵێنو بەکاری بێنن. ئەو قەڵغانەی کە سوپای ئەییوبیی و عارەبان بەکاریان دەهێنا، بەتایبەت لە شەڕەکانی خاچدروشماندا، جۆرێکی پانی سینی ئاسا بوو.[1030] قەڵغانسازانی ئەییوبی و عارەبان لە دروست کردنی ئەم جۆرە قەڵغانەدا، وەستایی و دەسترەنگینییەکی چاکیان هەبوو، ئایەت و قسەی نەستەق و هۆنراوەو شیعریشیان لە سەر هەڵدەکەند.[1031]

خواسایشە، ئەییوبیان و خاچدروشمان، هەندە سەروسەختی دوژمنانەو پێکدادانیان لە نێواندا بووبێ، لەچەکو جبەخانەی یەکدیش فێردەبن و، یەکێ لەو چەکانەش قەڵغانە. بە نموونە جەنگاوەری ئەییوبی، قەڵغانی تارگا (Targa)ی بەکاردەهێنا، ئەم قەڵغانە جۆرە قەڵغانێکی فەرەنگ و ڕۆمە، کە زۆر خۆیان پێوە هەڵدەکیشاو بە وێنەو ڕەنگو ڕۆن و بۆیاخ دەیانڕازاندەوە، ئەم قەڵغانی تارگایە، لاکێشەیی بووەو، بە تەواویی تەنی پیادەو سوارەی لە چەکی دوژمن پاراستووە. (دۆزی) دەڵێ: ئەسڵی تارگا لاتینیە.[1032] بەڵام مێژوونووسانی موسوڵمان لە وەسفی قەڵغانەکانی خاچدروشماندا، ئەم تارگایە، بە (الطوارق) نادەبەن. (العماد) دەڵێ: "خاچدروشمان سەنگەری خۆیان بەرنەدەداو، لە کەندەکی خۆیان نەدەترازان و هەمیشە خۆیان دابووە پاڵ تارگاکانیان". (العماد) لە جێگایەکی دیکەدا، دەڵێ: خاچدروشمان پەنایان بۆ شوورەو کەندەکان بردبوو، خۆشیان وەپاڵ تارگاکان دابوو. ئەییوبیانیش ئەم جۆری قەڵغانی تارگایەیان، لە هەندێ شەڕدا بەکارهێنا، (إبن الأثیر) دەڵێ: کاتێ سوپای سەلاحەددین، لە (جمادی الآخر ساڵی ٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)دا، پەلاماری قەڵای قایمکاری (بەرزییە)یان دا، ئەم تارگایەشیان بەکارهێنا.[1033] جۆرێکی دیکەش هەبوو پێیان دەگوت (الجنة)، ئەم وشەیە، هەر خۆی مانای قەڵغانە، بە هەر شتێك دەگوترا، لەش بپارێزێ، بە نموونە وەك زرێ و قەڵغان.[1034]

(الطرسوسي) لە وەسفی (الجنة)دا، دەڵێ: وەك تارگا وایە، وەلێ پاشڵەکانی تیژ نییە، بەڵکو بڕدراوەو قوت کراوەتەوە، تا قوت لە سەر زەوی بوەستێ، لەو قەڵغانانەیە، کە زەلام کاتێ بۆ شەڕ دەچێ، بەرسنگی خۆی پێ دەپارێزێو، وەك قەڵایەکی قایمکار ڕیزی جەنگاوەران لە تیر دەپارێزێ، ئنجا دەڵێ: ئەو قەڵغانە هیچ چەکێ کاری لێناکاو جیرەکەوانیش زەفەری پێ نابا.[1035]

ئەو جۆرە (جنة)یە، هێلکەیی و لاکێشەیشی هەبوو، هەندەش گەورەبوو، جار جارە، وەك دەسەبەرە بریندایان پێ هەڵدەگرت.[1036] واتا بۆ کاتی پێویست دەیانکرد بە دەسەبەرە. جار جارەش، ناوی ئەم تارگاو جنەیانە لە هەندێ سەرچاوەو ژێدەری عەرەبیدا دەبینین.[1037]

ئامرازی دیکەی پاراستنی تەنی جەنگاوەر هەبوون، لەبەردەکران، سەرو سنگو پشتو قۆڵو بازوو و هەردوو ئەژنۆشی دەگرتەوە، بۆ شەڕو، خۆپارێزی لە چەکی دوژمن. نەخاسمە چەکی دەستەویەخەی بە نموونە، وەك شمشێر و ڕم و تیر، دەکرایە بەر. نەك هەر ئەوەندە، بگرە خەممخۆرانی چەك، فرەفێڵیان بۆ خۆپاراستن لە ئاگرو سووتانیش دۆزییەوەو بەرگی وەهایان لەبەردەکرد، لە دیوی دەرەوەو لە دیوی ناوەوەش، بە ماددەگەلێ سواغ دەدران، لە نەوشاترو

[1030] ـ زیدان، ١٨٧/١. د. زکي، السلاح في الاسلام، ص١٦. احسان هندي، الحياة العسكرية، ص٦٩.

[1031] ـ التبصرة، ورقة ١٠٩ب.

[1032] ـ دوزی، هامش٣. مفرج الكروب، ٢٧٩/٢. ئێمەش بە دووری نازانین کە (طارقة) عەرەبییەکە لەم تارگایەوە وەرگیرابێ.

[1033] ـ الكامل، ٧/١٢و ١٥/١٢.

[1034] ـ النويري، نهاية الأرب، ٢٣٩/٦.

[1035] ـ التبصرة ورقة ١١٠/أ.

[1036] ـ احسان هندي، الحياة العسكرية، ص٧١.

[1037] ـ النوادر، ٢٢٦. الكامل، ١٥/١٢. الروضتين، ٢٠/٢.

شەبی میسریو یەمەنیو ماددەی دیکە دەگیرایەوە. بەو جۆرە، ئەگەر جەنگاوەر، جلەکانی ئاگری گرتبا، ئاگرەکە نەدەگەیشتە لەشی، چونکە لە ژێرەوە لبادی پارێزەری لەبەردابوو[١٠٣٨]. ئەم لبادەش، هەروەك ئەو (بن زینه)یە، کە لەوەپێش باسمان کردو بۆ پاراستنی لەشی ئەسپەکان بەکاریان دەهێنا.

بەڕای ئێمە، دروستکردنی ئامرازی لەشپاراستن، کە لە کانزا دروست بکرێ، ئەركو مەسرەفی زۆری دەوێ، کۆششو وەختیشی دەوێ، لەبەرئەوە، تەنیا فەرماندارو میرەکانی لەشکر لەبەریان دەکرد، هەروەها ئەوانەش کە فرمانی نهێنیو گرنگیان پێ دەسپێردرا. نەدەتوانرا ئەم جۆرە بەرگانە بۆ هەموو جەنگاوەرەکان فەراهەم بکەن، چونکە لەو سەردەمەدا بە کانزاکردنی ئاسنو پاڵاوتنی ئاسنی تواوەو قاڵب دروستکردنو، بڕینو لێك قایمکردنی پارچەکانی، کە پڕ بە بەربیۆ شانو قۆڵو کەللەو بازوو بگرێتەوە، کارێکی زۆر زەحمەت بووە، نەخاسمە، کە بە شێوازێکی سەرەتایی دەکرا. جا ئێستا با، باسی ئەو کڵاوە ئاسنینە بکەین، کە وەك کڵاو، لە سەر دەنرا:

٢- بەرگی لەشپارێز:

أ- کڵاوزریو خودە:

سەرچاوەو ژێدەران باسی دوو جۆری کڵاوی جەنگ دەکەن، سەربازان لەسەریان دەنا، یەکەمیان کڵاوزریێ (المغفرة)یە، ئەمە کڵاوێکە پڕ بە سەر، وەکو تۆڕ لە زریزەی ئاسن دەچنری[١٠٣٩]و لە هەردوو لاجانگو لەپشت ملیشەوە، وەکو کلێتە شۆڕ دەبێتەوەو دایاندەپۆشیو لەگەڵ پەستەکێکی زرێدا (الجوشن) یەکدەگرێتەوە.[١٠٤٠] جەنگاوەرەکە، لەسەر کڵاوزرێکەوە کڵاوێکی دیکەی ئاسن لەسەر دەکا لە خودە دەچی، پێیاندەگوت (البیضة)[١٠٤١]، ئنجا لە سەر خودەکەشەوە، مێزەری دەبەست، یان کڵاوێکی لەسەر دەنا.[١٠٤٢]

ب. پەستەکی زرێدار (الجوشن):

باقیمەنی لەشی جەنگاوەر، پەستەکێکی درێژ دایدەپۆشی، ئەوەیش، ئەڵقە ئەڵقەی وەك زریزە، دەچنراو لەبەردەکرا، وەکو تۆڕ وەهابوو، جەنگاوەرە سوارەکان، لە هەندێ لەشکردا دەیاندا بە شانیاندا، بەوەشیان دەگوت (جەوشەن)[١٠٤٣] جاروباریش ئەڵقەکانی بەجووت ئەڵقەیی دەچنران، پێیان دەگوت (زرێی دوو توێ)، ئەمەیان قایمترو چاکتر بوو.

زرێ، خواسایی یەك پارچە بوو، لەملەوە، لەشی دادەپۆشی، تا هەردوو ئەژنۆ، هەشبوو لە ئەژنۆش شۆڕتر بوو، کەمو زۆر لەو کراسە دەچوو، کە سوارچاکان لەبەریان دەکردو بە ئینگلیزی (ئۆڤەر ئۆڵ Over all)[١٠٤٤]ی پێدەڵێن. لە ژێر ئەو زرێیەشەوە کراسێکی دروشمدار (غلالة)یان لەبەر دەکرد، زۆرتر لە کەتانی ئەستوور، یان لە زرێیەکی تەنکتر دروست دەکرا، پێیاندەگوت، تەریبدراو (الشلیل).[١٠٤٥]

پێویست بەوە ناکا، باسی هەموو جۆرە زریو تۆڕی ئاودامانی لە زریزەچنراو و کڵاوزریو ئەو جۆرە ئامرازانە بکەینو ناوەکانیان بڵێین، کە کتێبگەلی زمانەوانی بە زۆری باسیانی کردووە، چونکە لە سەردەمی سەڵاحەددیندا بەو شرۆڤەو وەسفو ناوانەوە بەکارنەدەهێنران، لەبەرئەوە، بەباشترمان زانی تەنیا باسی ئەوانەیان بکەین، کە لە زەمەنی

1038 - أمین الخولي، الجندیة والسلم، ص٤٤. لە دەستنووسی (الأحکام الملوکیة)ی (ابن منکلی) لاپەرەی ٢٩ وەرگیراوە.

1039 - ابن سیدة، المخصص، المکتب البخاري، بیروت، مجلد السفر السادس، ص٧٢. تاج العروس ٤٥١/٤. والأفصاح في فقه اللغة، ط٢، ح١، ص٦١٥.

1040 - تاج العروس، ن، ص، صبح الأعشی ١٤٢/٢.

1041 - صبح الأعشی، ن، ص. ابن هذیل، حلیة الفرسان، ٢٣٠.

1042 - تاج العروس، ٤٥١/٤.

1043 - ابن منقذ، الأعتبار، ٥٢. تاج العروس، ١٦١/٩. أدي شیر، الألفاظ الفارسیة المعربة، ٤٩٠. محمد فرج، السلام والحرب، ٩٢. هنداوی، المعجم الفارسي، ١١٣.

1044 - عبدالرؤوف عون، الفن الحربي، ص٥١.

1045 - ابن سیدة، المخصص، مجلد٢، السفر السادس، ص٧٠. الافصاح في فقه اللغة، ٦١٥/١.

سەلاحەددیندا هەبوون، یان زۆرتر، لەوە دەچێ بووبن.

سەنعەت و دروستکردنی زرێ، یان بە کوردی، زرێسازی لە کاتی حوکمی بنەماڵەی ئەیییبیاندا، گەیشتبووە ئەوپەڕی چاکی و نایابی.[1046] (الطرسوسي) کە باسی زرێسازی دەکا، دەڵێ: پەستەکی زرێ، جاروبار لە پارچە ئاسنی بچووك بچووك، جار جارەش لە موو، یان لە پێستە دروست دەکرا، جاری واش هەبوو تێکەڵ دەکران و لەگەڵ ماددەی تردا دەشێلران و پەستەکی وەهای لێ دروست دەکرا، تیر نەیدەبڕی و، شمشێریش لەبەریدا دەشکا، یان دەچەمایەوە.[1047] پاشان (الطرسوسي) دێتە سەر باسی گیراوەیەکی هەویر، کە لە ئاردی هەندێ ماددەی، وەك جگەر، یان خوێن و ماددەی دیکە تێکەڵ دەکرێن و هەڵدەشێلرێن، پاشانیش وشك دەکرێتەوە[1048].

بە جۆرێکی دیکەش ماددەکان ئامادە دەکران، پێستی حوشترەمێیان دەهێناو، لەشیردا دەیانفیسان، ئنجا سووریان دەکردەوە، تا کورکەکەی (مووەکەی) هەڵدەوەری و سپی هەڵدەگەڕاو لادەبرا. ئەوجا پەستەکیان لێ دروست دەکرد و بەپێی لێی دەگەڕان. ئەوجا، جۆرە شووشەیەکیان دەهێناو زۆر بە وردی دەیانکوتاو لەگەڵ هاڕڕاوەی مس و ماددەی تردا تێکەڵیان دەکرد، لەهەریەکە لەمانە، نەختێکیان دەهێناو بە کەتیرەوە دەیانشێلا، ئەوجا پێستە خۆشەکراوەکەیان جارێ، دووجار، سێ جار، چوار جاریان پێسواغ دەداو لێیان دەگەڕان، تا وشك دەبوونەوە، ئەوجا لە ڕۆن و بۆیاخ هەڵدەکێشران[1049].

بەڵام لەبەرکردنی ئەم زرێیانە کارێکی ئاسان نەبوو، بەڵێ بۆ خۆپاراستن چاك بوو، سوودی هەبوو، وەلێ کەموکورتییەکەی لە بەکارهێنانیدا بە دەردەکەوت، ئەم کەموکورتییەشی چارەسەر نەدەکران، بە نموونە، قورسایی ئەم پەستەك و کراسە زرێپۆشانە دەکەوتە سەر هەردووشان و، هەردوو سەرقۆڵەکەشی هەند گران و قورس دەبوون، زەلام نەیدەتوانی بە سانایی و بەهێز شمشێرەکەی دەستی داوەشێنێ و بە ئەزموونیش دەرکەوت کە لۆچەکانی زریزەکە ڕێگا لە باڵ و باسکی دەگرن و نایەڵن بە هەوەسی خۆی بیانجوڵێنێ.

ڕم و شمشێرو تەورو تەوراس، زنجیرو زرێکەیان لە شەڕدا، جار جارە لێك دەترازاندو لەگەڵ نووکە نێزەدا دەچەقینە لەشی کابرای بریندارو زیاتر دەیگەیاندە شەرای مەرگ. لەبەرئەوە، بە زەروریان زانی لەبن زرێکەوە، پۆشاکێکی لباد، یان ناواخندار لەبەر بکەن، وەلێ ئەمەش دیسان شان و باڵی سەربازانی شەتەك دەداو نەیدەتوانی بەباشی بیانجووڵێنێ، چونکە هەر بە جارێ، دەبووە زەلامێ لە زرێ و ئاسن، قورستریش دەبوو، نەشیدەتوانی ببزوێ و ئاوڕبداتەوەو لابکاتەوە.[1050]

لەشپارێزە لە قوماش و پێستە دروستکراوەکان، پوولەکەی کانزایان تێ دەگیراو، چەکسازان بەرە بەرەو ڕۆژ بە ڕۆژ، شارەزایی و وەستاییان لەم پیشەیەدا زیاتر دەبوو. وەکو (الطرسوسي) دەڵێ: گەیشتنە ئەوە کە لەشپارێزی گەورەترو چاکترو سووکتر دروست بکەن.

سەرچاوەو ژێدەرانیش، کە باسی ئەم زرێ و (الکزاغند)ە، دەکەن، دەڵێن: بەرگێکە، بە ئاوریشم ناوپۆش کراوە، بۆ ڕۆژانی جەنگ و شەڕ لەبەر دەکرێ[1051]. وەکو نیوە پاڵتۆ وەهابوو[1052]، لە شەڕەکانی خاچدروشماندا لەبەردەکرا، لەو

[1046] ـ عبدالرحمن زكي، السلاح في الأسلام، ص٢٧.

[1047] ـ التبصرة، ورقة ١١٦ب.

[1048] ـ التبصرة، ورقة ١١٨أ.

[1049] ـ التبصرة، ورقة ١١٩ب.

[1050] ـ هامرتن، تأريخ العلم، ٣٢٥/٥.

[1051] ـ محمد التونجي، المعجم الذهبي، ص٤٤٦.

[1052] ـ (یانیش چاکەت "ساقۆ")یە. jacauetto هەروەك لە فەرهەنگەکەی (دۆزی)دا هاتووە Dozy, vol. ٢, p, ٤٧٦ یان surcoat کە پاڵتۆیەکە سوارچاکان لەسەر زرێوە دەیپۆشن). المورد، ص٩٣٢. مفرج الكروب ٢/٤٤. هامش (٥).

سەرکراسانە دەچوو، کە لە سەر جل‌و بەرگەوە، بۆ شەڕ لەبەر دەکرا[١٠٥٣].

وادیارە، سوارەو پیادەش، لە سەردەمی سەلاحەددیندا (الكبورة)و (القباء)یان لەبەردەکرد، کە بە مانای (سەرکراس) دێن. (إبن شداد)یش گوتوویەتی: "پیادەکان کەبوورەی ئەستووریان لەبەردابوو"[١٠٥٤].

سەلاحەددینیش، خۆی هەمیشە لە شەڕی دەستەویەخەدا کلاوزریۆ ئەم (الكزاغندە)ی لەبەردابووە[١٠٥٥]. (إبن الأثير) دەڵێ: چەند زەلامێکی تیرەی ئیسماعیلی لە ساڵی (٥٧١ك/ ١١٧٥ز)دا، لە شەڕەکەی قەڵای (ئەعزاز)ی نزیك شاری حەڵەبدا، پەلاماری سەلاحەددینیان داو بە چەقۆ بەربوونە شان‌و ملی "باش بوو، خۆشبەختانە سەلاحەددین لە ژێر کڵێتەیەکەوە کلاوزەڕ (کلاوزرێی)ی پۆشیبوو، سەلاحەددین دەستی کابرای ئسماعیلی توند گرت، بەلام کابرا، بە چەقۆ، هەر لە شان‌و ملی سەلاحەددینی دەدا، وەلێ سەلاحەددین لەم (کزاغندە)ی لەبەردابوو، چەقۆیەکان بەر یەخەی کزاغندەکەی دەکەوتن‌و دەیانبڕی، بەلام زرێیەکەی ژێرەوەی، ڕێگای لە نووکە چەقۆکان دەگرت‌و نەدەگەیشتنە سەر گۆشتی ملی، دیارە هێشتا نەسیبی لە ژیاندا مابوو"[١٠٥٦].

ئەم ڕووداوو بەسەرهاتە تاڵە (کە لە سەرەتای کۆششی سەربازییدا، لەشام بەسەری هات) کارێکی وایکرد، کە تا مردن ئەو کزاغەندەیە لەبەربکاو فڕێی نەدا، (إبن شداد) دەڵێ: "لە ساڵی (٥٨٩ك/ ١١٩٣ز)دا، ڕۆژەکەی، ڕۆژێکی زستان بوو، لە خزمەتی سەلاحەددیندا بووین، بەرلە مردنی بە ماوەیەکی کەم، لە ڕێگا "سەرنجمدا، کزاغەندەکەی لەبەرنەکردبوو، کە ئەو بەبێ کزاغەندەکەی بەڕێ نەدەکەوت، منیش خۆم پێ ڕانەگیراو، خێرا کەوتمە تەنیشتی‌و پێم گوت نەدەبوو ئەو کەمتەرخەمییە بکەی، ئەویش هەروەکو لە خەو ڕاپەڕێ. کە دیاربوو لە بیری چووبوو. داوای کزاغندەکەی کردو بۆیان هێنا.."[١٠٥٧].

ج. بن زین، یان ژێر زرێ (**التجفاف**):

وشەی بن زین یان ژێر زرێ، بە ئەسڵ (تەن پەنا)[١٠٥٨]ی فارسییەو لە عەرەبیدا بووەتە (التجفاف)، لە کتێبگەلی زمانەوانی‌و باسی چەك‌و ژێدەرەکانی ئەو سەردەمەدا هاتووە. (تەن پەنا)ش واتا لەشپارێز، بەرگێ بوو، سوارەکەش لەبەری دەکردو بە بەر ئەسپەکەشیدا دەکرد[١٠٥٩]. ئەم بەرگە ئاگرېڕ بوو، نەدەسووتاو نەیدەهێشت ئاگرەکە بەر لەش بکەوێ. (إبن شداد) دەڵێ: "ئەم ژێر زرێ، یان بن زینە بریتی بوو لە پۆشاکێ، بە تایبەتی جەنگاوەرانی سوارە لەبەریان دەکردو لە باسی ژمارەی سوپای هەڵمەتێکی خاچدروشماندا، دەڵێ: ژمارەیان "چل‌و دوو هەزار ژێر زرێ پۆشبوون‌و، پیادەکانیشیان لە ژماردن نەدەهاتن"[١٠٦٠].

هەرچی (إبن منكلي)یە، ئەوە، ئەو دەڵێ: بەرگێکەو لەشی ئەسپی پێ دادەپۆشن.[١٠٦١] ئەمەش (الطرسوسي) ڕوونی

1053 ـ الجواليقي، المعرب، ص٢٥٢.. وەرگێڕ: (بەڕای من (الكزاغند) پەستەکە، یان هەر (خەزاخنە) کوردییەکەیە، واتا دۆشەکڵەی سووك، کە بە (خەن) واتا بە وردەو پارچە قوماش ناواخن دەکرێ. ئەم پاڵتۆو (surcoat)و چی‌و چییەش، هەر (فەرەنجییەکەی خۆمانە)، چونکە فەرەنجی (سووکە، سفتە، تیغ نایبڕێو پێخەفیشەو بۆ هاوین فێنکەو بۆ زستان گەرمە). تۆ بلێی ئەو هەموو فەرماندەو سەرەك هۆزو میرو سەربازە کوردانە نەیانزانبێ فەرەنجی‌و پەستەك‌و کوڵەباڵ چییەو؟ ئەمانەیان نەبووبێ؟ کە فەرەنجی‌و لباد ڕەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر ڕەچەڵەکی میللەتی کورد).

1054 ـ النوادر، ١٧٩. الروضتين، ٢/١٩٠. مفرج الكروب ٢/٣٦٥.

1055 ـ مرآة الزمان، ٨/٣٣٤.

1056 ـ الكامل، ١١/٤٢٩. سنا البرق الشامي، ١/٢١٠ـ٢١١. زبدة الحلب، ٣/٢٩. مفرج الكروب، ٢/٤٤ـ ٤٥.

1057 ـ النوادر، ٢٤٢ـ ٢٤٣. مفرج الكروب، ٢/٤١٥.

1058 ـ الجواليقي، المعرب ١٩١. أدي شير، الالفاظ الفارسية، ص٣٤.

1059 ـ الافصاح في فقه اللغة، ط٢، القاهرة، ج١، ص٦١٣.

1060 ـ النوادر، ١٢٦.

1061 ـ مخطوط، (التدبيرات السلطانية)، ورقة ٦٣.

دەکاتەوەو، دەڵێ: "ژێر زینەو لە لباد دروست دەکرێ‌و بە سواغی ئاگربڕ سواغ دەدرێ‌و لەبەر ئەسپی دەکەن. (الطرسوسي) ئنجا دێتە سەر شرۆڤەی گرتنەوەی ئەو ماددەو سواغانەی، کە جل‌و بەرگی پێ سواغ دەدەرێ‌و دەڵێ: لە کەتیرەو گەچ‌و ئاردو سپێنەی هێلکەو شتی دیکە پێك دێت، ئەمانە بە "سرکەی تراوی زۆر ئاو، کە ترشییەکەی پەڕیبێ، جوان جوان هەڵدەشێلرێن، ئەوجا دەدرێن لەبن زین‌و ژێر زرێ‌و پێی سواغ دەدرێن". جا، ئەوجا، دەڵێ: "دەکرێ بە جلی ئەسپ، کە بەرسنگ‌و پاشڵ و کەفەڵی بگرێتەوە، هەرچی جەنگاوەرەکەیە، ئەوە، ئەو بەرگێ لەبەردەکا لە گەڵای دارخورما دروست کراوەو بە لباد ناوپۆشکراوەو شەرواڵیش لەبەردەکاو، هەمووشیان بەو سواغە سواغ دەدرێن، هەروەها کڵێتەکەی سەریشی، کە ئەویش لە لباد دروست کراوە، هەر بەو جۆرە سواغ دەدرێ". [1063]

چوارەم: پەیکوڵی ئاسن (المثلثات):

هەرچەندە، ئەم چەکە گرنگە، وەڵێ لە کتێبانەدا، کە باسی ڕووداوەکانی سەردەمی سەلاحەددین دەکەن، باسی بەکارهێنانی ئەم چەکەمان، بەرچاو نەکەوت، کە لەشکری ئەییوبی، یان خاچدروشمان بەکاریان هێنابێ، بەڵام ئێمە، ناچێتە ئەقڵمان بەکاریان نەهێنابێ، چونکە ئەم چەکە بۆ پێکدادانی نێوان دوو هێزی دوژمن بە یەك‌و لێك نزیك گەلێ بە بایەخە، نەخاسمە، کە چەرخەچییەکانی سوپای سەلاحەددین هەمیشە لە چالاکیی‌و بزاڤدا بوون، ئەوەش لەولاوە بووەستێ، ئەوەتا (الطرسوسي) کە هاوچەرخی سەلاحەددین بووە، بەم چەکەدا هەڵدەڵێ‌و وەسفی پڕوەزنیی دەکاو دەڵێ: چەکێکی زۆرچاك‌و جوان‌و کاریگەرو خێراکوژیشە.[1064] جگە لەو، ئەوەتا (الهروي)یش، کە ئەمیش هاودەمی سەلاحەددین بووە، ئەمیش باسی دەکاو، داوا لە سوپای ئەییوبی دەکا، کە "پەیکوڵ بە دەوری سەنگەرو پێگە نزیکەکاندا بڵاوبکەنەوە". تا دوژمن نەتوانێ لێیان نزیك ببێتەوە. [1065]

ئەسڵی پەیکوڵیش، بە شێوەزاری گەرمیانی خۆمان، کە بە عەرەبی (الحسك)ی پێ دەڵێن، ڕووەکێکی هەردانە، لەسەر بنجی خۆی برك دەهاوێ، بەرەکەی دڕکێکی بە سوێیەو هەندەی ماشەسپییەك دەبێ‌و، بە کەوڵ‌و خوریی ئاژەڵ‌و کورکی حوشترەوە دەنووسێ[1066]، شەش، حەوت نووکی تیژی هەیەو ڕەقە.[1067] زەلام بە پێخاوسی بە سەریدا بڕوا، کوڵەوار دەبێ. سوپای سەلاحەددین، بە پێی پێداویستی جەنگ، هەستان، پەیکوڵی وەك ئەم پەیکوڵەیان نەختێ گەورەتریش لەئاسن دروست کرد، بە شێوەی سێ سووچی نووك تیژ، یان شەش سووچی نووك تیژ دەیانتاشی‌و، لەسەر ڕێگای سوارەی دوژمن دەیاندانەوە، تا بچەقنە ژێر سمی ئەسپەکانیان و کوڵەواریان بکەن‌و نەتوانن هەنگاو بنێن.[1068]

پەیکوڵە شەش نووکەکانیشیان بە جۆرێ دادەنا، سێ نووکی لە زەوییەکە دەچەقێ‌و سێ نووکەکەی تری بەدەرەوە دەمانەوە.[1069] سوپای سەلاحەددین لە سێ بارودۆخدا ئەم پەیکوڵە ئاسنانەیان لەسەر زەوی دەنایەوە:

یەکەم: لە حاڵەتی بەرەڤانیدا: بۆ ئەوەیان دەنایەوە تا دوژمن بەگیربێنن‌و هێرشی بووەستێن‌و سمی ئەسپەکانیان کوڵەوار بکەن. لەم بارەدا، زەوی‌و زاری دەوروبەری پێگەکانی خۆیان بەم جۆرە پەیکوڵە دادەپۆشی‌و تەنیا ئەو ڕچە ڕێگایانەیان دەهێشتەوە. کە هەر خۆیان پێیان دەزانی. تا بتوانن ئەگەر بۆیان لووا، لەو ڕێگایانەوە، دژە هێرشی خۆیان

1062 ـ التبصرة، ورقة ١٤٥ب.

1063 ـ ن، م، ورقة ١٤٦/ب.

1064 ـ التبصرة، ٧٨/أ.

1065 ـ التذكرة، ص ١١٣.

1066 ـ تاج العروس، ١١٩/٧.

1067 ـ لسان العرب، ١٩٤/١٠. الافصاح في فقه اللغة، ج١، ص٦١٧.

1068 ـ آثار الأول، ١٩٤. الشيخ أحمد رضا، متن اللغة، مطبعة دار مكتبة الحياة، بيروت ١٩٥٨، ٨٨/٢. أدي شير، الالفاظ الفارسية المعربة، ص٥١. إحسان هندي، الحياة العسكرية، ص١٥٤- ١٥٥.

1069 ـ التبصرة، ١٧٨/ أ. أمين الخولي، الجندية والسلم، ص٤٢.

دەست پیّ بکەن. . هەر لەبەر ئەوەشە، کە (الخوارزمي)دەڵێ: هەر میرێ لە فڕوفێڵو پیلانکاریی دوژمن دەترسێ، با ڕێگای دەوروبەری خۆی پەیکوڵرێژبکا.[1070]

دووەم: حاڵەتی دووەمی بریتی بوو لە بۆسەنانەوە و دەم شیرینکردنو دەست بەزاخاکردنی دوژمن. لەمبارەدا، بەدرۆ، شەڕێکی سووکەڵەیان لەگەڵ دوژمن دەکردو، هەڵدەهاتن، دوژمنیش بەمە دەخەڵەتاو هێرشی دەبردو دوویاندەکەوت، بەڵام ئەوان بەدەم هەڵاتنەکەوە، هەموو ڕێگەوبانەکانیان بەم پەیکوڵە دادەپۆشی، کە سوارەی دوژمنیش دەگەیشتە ئەوێ، ئیدی، پەیکوڵ لە سمی ئەسپەکانیان دەچەقیو نەیاندەتوانی نە بەرەو پێش بڕۆن، نە بەرەو پاش بگەڕێنەوە، ئیدی بۆسەچییەکان گەمارۆیان دەدانو تیربارانیان دەکردنو لەناویان دەبردن. ئەم حاڵەتەیان هەر لە بۆمباڕێژکردنو مینڕێژکردنی شەڕی نوێی ئەم سەردەمە دەچوو.

سێیەم: لە پشووی وەستانی شەڕی ڕۆژانەدا، دەچوونە ناو سەربازگەکانیانو ئەو ڕێگاو جێگایانەیان، کە شکیان بردایە، دوژمن شەبەیخوونی لێوە دەکا، بەم پەیکوڵە دایاندەپۆشی. سەربازانی ئەییوبیی لەم پیشەیەدا قاڵ بوو بوونو ئەزموونی زۆریشیان تێدا بەسەربردبوو.[1071] لەم ئیشەدا زۆریان بەلاوە زەروور بوو نووکەکانی پەیکوڵەکە بە بڕبەند تیژ بکەنو بە زەهر زاخاوی بدەن، چونکە ئەم پەیکوڵە، وەك الطرسوسي دەڵێ: زەهراو درابا مەرگی دەخستەوە.[1072]

پێنجەم: عارەبانە:

شتێکی دیکە هەیە، شایانی باسکردنە، لەشەڕدا بەکاردەهێنرا، وەلێ تەنیا لە لای خاچدروشمان دەبینراو هەر ئەوان بەکاریان دەخست، ئەوەش، عەرەبانەیە. هەرچەندە ئەم ئامێرە زۆر کۆنەو نەتەوەگەلی پێش ئیسلامیش، بە نموونە وەك میسریو ئاشووریو فارسو ڕۆمو نەتەوەگەلی دیکەش بەکاریان دەهێنا، بەڵام لە مێژووی شەڕەکانی ئیسلامو لەلای ئەییوبییەکانیش نەبووەو بەکارنەهێنراوە. ئەمەش پشکنینو لێکۆڵینەوەی گەرەکە. ئەمە لە لایەك، لەلایەکی دیکەوە، عەرەبانە، هەرچەندە لەشەڕدا بەکارنەهێنراوە، بەڵام خاچدروشمەکان، لە بوارێکی کەمدا، بۆ مەبەستی دیکە بەکاریان دەهێنا. (إبن شداد) دەڵێ: خاچدروشمان سەربازە کوژراوەکانی خۆیان لە مەیدانی جەنگەوە بە عەرەبانە دەگواستەوە.[1073] هەروەها دەڵێ: خاچدروشمان هەرسێ تاوەرە مەزنەکەیان. کە دەتگوت چیایە. بە عەرەبانە گواستەوە بۆ گەمارۆدانەکەی شاری (عكا) . بێ گومان ئەو عەرەبانەیەی، کە ئەم تاوەرانەی گواستەوە، تا بڵێی عەرەبانەی مەزنو گەورە بووە. ئەم مێژوونووسە دەڵێ: هەر تاوەرەی "زیاتر لە پێنج سەد سەربازی دەگرت و لە سەربانەکەشیەوە جێگای مەنجەنیقێکی گەورە دەبووەوە، ئەوەش ترسێکی ئەوتۆی خستە دڵی مسوڵمانانەوە، کە لە باسکردن نایەتو جەنگاوەرانی بەجارێ زارەترەك کرد".[1074] کاتێکیش، خاچدروشمان بەرەو جەنگ دەچوون، ئاڵای خۆیان بەسەر عەرەبانەوە هەڵدەدا "لەسەر عەرەبانەکەیان دەچەقاندو، عەرەبانەی تایبەتیش هێستر ڕایدەکێشاو، جەنگاوەرانیش بە دەوروپشتیدا پاسەوانیان لیّ دەکرد".[1075]

1070 ـ الخوارزمي، مفيد العلوم ومبيد العلوم، ص٣١٨. عبدالرؤوف عون، الفن الحربي، ص١٩٧.

1071 ـ احسان هندي، الحياة العسكرية، ص١٦٩. نعمان ثابت، الجندية، ص١٥٦.

1072 ـ التبصرة، ٧٨/أ.

1073 ـ النوادر، ١١٣. الروضتين، ١٤٦/٢.

1074 ـ النوادر، ١٢٠، الروضتين، ١٥٣/٢.

1075 ـ النوادر، ٤٩. الروضتين، ١٧٩/٢.

کەرتی پێنجەم

هێزی دەریایی ئەییوبیان

دەسپێك:

١- چاکسازییەکانی سەلاحەددین لە بواری هێزی دەریاییدا.

٢- مەڵبەندەکانی کەشتیسازی لە میسر.

٣- جۆرەکانی کەشتیو کەمیی هێزی دەریای دەوڵەتی ئەییوبی.

أ- ئەسپەڵگر. ب. قەلەڕەش (شێنی). ج. البطسة (البطشة). د. حەڕڕافە. ه. (المسطح). و- بارهەڵگر.

ز- بەرکۆش. ح. شەلەندی. گ. ئەعزازی. ی. عەشیری.

٤- ئامرازەکانی کەشتیگەلو چەکی بەرڤانی.

أ- کەمەند (الکلالیب). ب. گورز. ج. سەنگەری تەختە. د- برە.

٥- بزاڤو کەشتیگەلی سوپای ئەییوبیانو، قۆناغەکانی:

أ- قۆناغی دەسپێك.

ب. قۆناغی بەهێزبوونی کەشتیگەلی ئەییوبیان لە میسر.

ج. قۆناغی دوای شەڕی (حطین) تا مۆرکردنی تەبایی نامەکەی (الرملة).

دەسپێك:

١- چاكسازییەكانی سەلاحەددین لە بواری هێزی دەریاییدا

بۆ ئەوەی نمایشێكی بێ كەلێن و پڕ بە پێستی سوپای ئەیووبیان بدەینە بەر زەین و وەبەرچاو بخەین، بە زەرووری دەزانین، باسی هێزی دەریایی ئەیووبییەكان بكەین، چونكە ئەم هێزە بە كۆڵەكەو پشتەی ڕاگرتنی ئەو سوپایە لە قەڵەم دەدرێ. ئەم هێزە دەریاییەی سەلاحەددین، لە سەردەمی فاتمییەكانیشدا هەبووەو، لەوانەوە ماوەتەوە، بەڵام سەلاحەددین، لەسەری ڕۆیشت و بەرەو چاكتری گۆڕی.. كەناراوەكانی میسرو شام، كە پێشتر لە ژێر ڕكێفی فاتمییەكاندا بووە، بەم هێزە پارێزراوەو ئەم كەشتیگەلە، لە كەناراوو بەندەرەكاندا بەرەڤانییان كردووە[١٠٧٦]. كاتێكیش دەوڵەتەكەی سەلاحەددین، ئەم بەرەڤانییەی كەوتە ئەستۆ، هێزی دەریایی میسر تا بڵێی كز بوو بوو و پاش كەوتبوو، نەخاسمە لە كەناراوەكانی شام، چونكە لەوێ خاچدروشمان دەستیان بەسەر (عەسقەلان و، صورو عكا)دا گرتبوو. لەدوا دوای، ڕۆژانی فاتمییەكانیشدا، ژمارەی ئەم كەشتیگەلە گەیشتبووە تەنیا "هەشتا (شێنی)و دە پانە كەشتیو دە باربەر".[١٠٧٧] ئەم هێزە حاڵی زۆر شڕبوو بوو. ئەوەبوو، كە پێشتریش خاچدروشمان بۆ چوارەم جار، لەژێر فەرماندەی (أموری)ی شایاندا، لە سەردەمی شاوری وەزیردا، بەرەو میسر هێرشیان برد، (شاور) فەرمانیدا، ئاور لە حەوزی كەشتییەكان بەردەن. بەو جۆرە هەمووی سووتاو (عەبدەكان)یش بەدەم تاڵانەوە ئەوانەشیان ڕاماڵی و بردیان.[١٠٧٨] ئەم قسەیەی (المقريزي)، گەر بێت و ڕاست بێ، ئەوە مانای وایە، كە سەلاحەددین بۆ بنیادنانەوەی كەشتیگەلی ئەیووبی لە میسر لە سفرەوە دەستی پێ كردووە.[١٠٧٩] بەو جۆرە سەلاحەددین بۆ زیندووكردنەوەی كەشتیگەلی میسر، كۆمەڵێ كاری چاكسازیی بە ئەنجام گەیاند، ئەمانەن:

یەكەم: لێرەوارو جەنگەڵستانی میسری كرد بە موڵكی دەوڵەت، بە تایبەتیش دارستانەكانی ناوچەی (بهنسا، سفط، ئەشمۆنین، ئەسیوط، ئەخمیم و قوص). بە قسەی (المقريزي) تەنیا دارێ بە سەد دینار دەفرۆشرا.[١٠٨٠] بە فەرمانی میری، كەس بۆی نەبوو دەست لەم دارانە بدا. ئەم قەدەغەكردنەش، تا دوا دوای، دەوڵەتی ئەیووبی لە میسر، درێژەی كێشا، هەرچەندیشە، كەشتیگەلیش پشت گوێ خرا، بەم بۆنەیەوە (عثمان بن إبراهيم النابلسي) كە لە میسر، لە سەردەمی دەوڵەتی ئەیووبیدا ژیاوە، دەڵێ: "دەوەن و دارستان، وەك كانزاكان، لە خەڵك قەدەغەن، چونكە سەر بە (بيت المال)ی موسڵمانانەو هی هیچ كەسێ نییە".[١٠٨١] ئەم یاسایە، هەموو ئەو شمەكە زەروورانەشی گرتەوە، كە دەوڵەت لە دەرەوەی دەیهێنان، بە تایبەتیش ئاسن و تەختە، كە بۆ سەنعەتی كەشتی پێویستن، دەوڵەتی ئەیووبی پێوەندیی و پەیماننامەگەلی لەگەڵ دەوڵەتگەلی شارەكانی ئیتالیادا هەبوو، بە پێی ئەو پەیماننامانە پێداویستی ئاسن و داری لەو دەوڵەتانەوە دەهێنا.[١٠٨٢] بەڵێ یاسای دارستان، ئاسن و دارو تەختەشی گرتەوە، ئەوەتا، ئەو مێژوونووسە نابلسییە، كە لە میسر ژیاوە دەڵێ: هەر تەختەو دارو ئاسن و قوڕقشمێ، لە ڕێگای دەریاوە بگاتە وڵاتی میسر، ئەوە دیوان بە قازانجێكی كەم

[1076] ـ ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ص١٧٩ـ ١٨٠. صبح الأعشى، ٥١٩/٣. د.عبدالعزيز سالم، تأريخ البحرية الاسلامية ط/ جامعة بيروت العربية، ١٩٧٢، ص١٤١.

[1077] ـ الخطط (ط/بولاق) ١٩٣/٢. أسماعيل سرهنك، حقائق الاخبار عن دول البحار، المطبعة الاميرية ببولاق، مصر ١٣١٤هـ، ج٢، ص٢٦. د. محمد حسنين ربيع، النظم المالية، ص١٦٠. (القلقشندي)ش دەڵێ: شێنییەكان لە حەفتاو پێنج شێنی زیاتر بوون). صبح الأعشى ٥١٩/٣.

[1078] ـ الخطط، ن، ص، سرهنك، ن،م ، ص.

[1079] ـ محمد ياسين الحموي، تأريخ الأسطول العربي، مطبعة الترقي، دمشق ١٩٤٥، ص١٣٦.

[1080] ـ الخطط، ١٩٣/٢.

[1081] ـ لمع القوانين المضية في دواوين الديار المصرية، ص٤٨. Claude Cahen, Les Changements technoques,P,118.

[1082] ـ Heyd Histoire de Commerce Vol. 1, PP. 396-397. د.الباز العريني، الشرق الأدنى في العصور الوسطى، ص١٧٥.

دەیکڕیّو بۆ دروستکردنی کەشتی و بارهەڵگرو بینایەو کۆگای چەك بەکاریان دەهێنێ.[١٠٨٣]

لە ئەسکەندەرییە دیوانێك هەبوو پێی دەگوترا "بازرگانخانە"ی سوڵتانی، ئیشو کاری تەنیا ئەوەبوو، شمەکی ئاوەردەی پێویست بۆ کاروباری سەربازیو سوپای دەوڵەت بکڕێ، بەتایبەتیش ئەو شمەکانەیان دەکڕی بۆ دروستکردنی کەشتی لە باربێ. سەرپەرشتانی ئەم بازرگانخانەیە، بەو پێنجیەکەی بە سەر بازرگانەکاندا سەپێنرابوو، ئەم شمەکانەیان دەکڕی.[١٠٨٤]

سەلاحەددین، جگە لەوەی سوودی لەو بازرگانییە، بۆ بنیادنانی کەشتیگەلەکەی وەردەگرت، لەلایەکی دیکەوە، سوودێکی زۆریشی لە داری سنەوبەرو لێرەوارەکانی ئرزی چیاکانی لوبنانیش وەردەگرت، هەروەها لە کانزای ئاسنیش، کە لە چیاکانی نزیك شاری بەیروت دەردەهێنرا.[١٠٨٥] ئەگەر ئەم قسانە ڕاست بن، ئەوە مانای ئەوەیە، کە پاش ساڵی (٥٨٣ك/ ١١٨٧ز) واتا دوای ئەوەی، کە ئەم ناوچانە کەوتونەتەوە دەست سەلاحەددینی ئەییوبی، ئنجا ڕوویانداوە، واتا ئەو ناوچانە بە دەست خاچدروشمانەوە نەمابوون.

دووەم: سەلاحەددین، دیوانێکی تایبەتی تەنیا بۆ کاروباری کەشتیگەل سازدابوو، پێی دەگوترا "دیوانی کەشتیگەل" بۆ ئەرك و مەسرەفی ئەم دیوانەش، هەموو خەراجی (الفیومو دەوروبەری الفیوم)و خەراجی زەویو زاری ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواشی تەرخان کردبوو. ئەوانەی ڕۆژهەڵات (بهتین، الأمیریة، والمنیا)ی دەگرتەوە، ئەوانەی ڕۆژئاواش ناوچەکانی (سفط، نهیا، وسیم)و باخ و باخاتی دەرەوەی شاری قاهیرەی دەگرتەوە. جگە لەوانە، داهاتی (النطرون)یشی خستە سەر، کە ساڵانە هەشت هەزار دیناربوو. هەموو ساڵێکیش زیاتر لە پەنجا هەزار دینار زەکاتی وڵاتی میسرو کرێی هەموو کەشتی و بەلەمەکانی دیوانیشی بۆ تەرخان کرد.[١٠٨٦]

سەلاحەددین، پلەی بژێویو گوزەرانی سەربازانی دەریاو کارمەندانی کەشتیسازیی بەرەو بەرزتر برد، تا بارودۆخی ژیانیان باشتر ببێو، لاوانیش زیاتر بچنە ڕیزی هێزی دەریاییو لە کەشتیگەلی میسردا ببن بە کارمەندو بە سەرباز، بڕیاریشیدا، کە دیناری کەشتیگەل لە (٢/١و ٨/١) وەوە، زیاد بکرێ بۆ (٢/١و ٤/١)، واتا بە ڕێژەی (١٧,٥) لە بەهای دیناری پێشتر، زیادیکرد.[١٠٨٧]

چوارەم: سەلاحەددین، فەرماندەگەلی گەورەو گرنگی لەسەر کەشتیگەلەکەی دانا، هەرچەندە سەرچاوەو ژێدەران، لەناوی فەرماندەی ناوداری بە نموونە وەك (حسام الدین لؤلؤ). کە لە شەڕەکەی دژ بە (أرناط) ناوبانگی دەرکرد.و لەناوی فەرماندەگەلی بە نموونە وەك (یعقوب الحلبیو، جمال الدین محمد بن أرككز، بدران الفارسي و، محمد بن اسحاقو عبدالسلام المغربی) و چەند کەسانێکی تر، بەو لاوە، ناوی کەسی دیکە ناهێنن، کە لە ساڵەکانی بەرایی دەوڵەتی ئەییوبییدا، لە بەڕێوەبردنی کاروباری گەشتیگەلو دەریاوانیی ئەم دەوڵەتەدا ڕۆڵیان هەبووبێ، بەڵام لە ساڵەکانی دواییندا، (الملك العادل)ی برای، کرد بە بەرپرسی گشتیی دەزگای کەشتیگەلو دەریاوانیی، ئەمەش، ئەوەمان بۆ دەردەخات، کە سەلاحەددین بایەخێکی تەواوی بە دیوانی کەشتیگەلەکەی داوە، کاتێکیش (الملك العادل) ئەم پۆستەی وەرگرت، (صفي الدین عبدالله بن علی بن شکر)[١٠٨٨]ی بە جێگری خۆی دانا، کە سەرپەرشتی هەڵسوڕاندنی کەشتیگەلەکە بکات. سەلاحەددین، دەسەڵاتی زۆریشیدا بە بەرپرسی کەشتیگەلەکەو، تا بتوانێ ئەرکو فرمانی هێزی دەریایی، ڕاپی بکات. سەلاحەددین، کە لە ساڵی (٥٧٢ك/ ١١٧٦ز)دا کەشتیگەلەکەی بە تەواوەتی تەیارو ئامادەکرد، ئەوجا، بۆ شارەکانی دیکەی نووسیو گوتی: "فەرمان، فەرمانی بەرپرسی کەشتیگەلەو، دەتوانێ زەلامو سەربازانی خۆی، هەرشتێکیشی پێویست بێ، لەگەڵ خۆی بیانبات، فەرمانیشی پێ دا، کە دەریا بەجێ نەهێڵێو هەمیشە

1083 ـ لمع القوانین المضیة، ص٤٥.

1084 ـ ابن مماتي، قوانین الدواوین، ص٣٢٧.

1085 ـ المقدسي، أحسن التقاسیم، ١٨٤. ابن شداد ، الأعلاق الخطیرة، ج٢، ق٢، ص١٠١.

1086 ـ المقریزي، الخطط، ١٩٣/٢. السلوك، ٧٣/١.

1087 الخطط، ١٩٤/٢. السلوك، ٤٥/١.

1088 ـ الخطط (طبعة المعهد) ج٣، ق٢، ص٢١١.

ئاگادار بێ". [1089]

پێنجەم: سەلاحەددین بایەخی دا بە قایمکردنی زارکو دەرك (ثغور)و بەندەرەکانی میسرو، ئەم لایەنەشی بەگرنگ داناو هەر کاتە ناکاتێکیش تاوەرو قولەکانی چاك دەکردنەوەو دەستی پێیاندا دەهێناو کەندەكو خەندەقی بە دەوریاندا لێ دەدا، بۆ ئەم مەبەستانەش پارەی زۆری تەرخان کردو، کارمەندی لێوەشاوەی بە نموونە وەك (بەهائەددین قراقوش)ی لە سەر دامەزراندو، تازەکردنەوەو بنیادنانی گەلێ دامودەزگای سوپاو سەربازیی وەئەستۆی ناو[1090]، جار جارەش، سەلاحەددین خۆی سەری لەو ئیشو کاری تازەکردنەوەو چاککردنەوەو بنیادنانو قایمکارییانە دەداو، سەرپەرشتی دەکردن، بە تایبەتیش لە ئەسکەندەرییەو تەنیسو (دمیاط)و بەندەرەکانی گوێی دەریای ناوەڕاست. کاتێکیش لە یەکەم سەردانی ولاتی شام گەڕایەوە، لە (شعبانی ٥٧٢ك/ ١١٧٦ز) دا، هەردوو کوڕەکەی (الملك الأفضل علي و، الملك العزيز عثمان)و (العماد الكاتب)یشی لەگەڵ خۆیدا بردو "ڕێگای دمیاطی گرتەبەرو، لەوێ، لەو زارکە چاوی بە ئامادەبووان کەوتو سەریشی لە کۆمەککارو یەدەگانی ئیشو کارەکان دا".[1091] سەلاحەددین، لە ساڵی ٥٧٧ك/ ١١٨١ز)دا، کاروباری جەنگو جەنگاوەرانی بۆ سەر هەردوو تاوەرەکەی ڕووکاری دەریای شاری (دمیاط) ڕێك خستو، فەرمانیشی دا کەشتییەکان بە زنجیرەکانەوە ببەسترێن، تا جەنگاوەران بتوانن بەرەڤانی لێبکەنو بەر لە دوژمن بگرنو دوژمن نەتوانێ لە نێوان ئەو دوو تاوەرەوە دزە بکات. لە هەمان ئەو ساڵەدا، فەرمانیشی دا شوورەی شاری (دمیاط) چاك بکرێتەوەو کونو درزو کەلەبەرەکانیشی بگرن.[1092] پاش بەینێکیش، ئنجا سەلاحەددین فەرمانیدا بە هەڵکەندنی کەندەکی لای شاری (دمیاط)و پێڵێکیش (پردێکیش) بەلای زنجیری تاوەرەکەدا دروست بکرێ.[1093] ئەوجا شاری دمیاطی بەجێ هێشتو ڕووی کردە بەندەری ئەسکەندەرییە. (العماد)ی مێژوونووس کە لە خزمەتیدا بووە، دەڵێ: "دیتمان، هەموو کەلێنو کەلەبەرەکانی شوورەی دەوری شارەکە، بە فەرمانی پێشتری سەلاحەددین چاكو تازە کرابوونەوەو شوێنەواری مایەی فەخری شارەکەش، بەجوانی مابوونو، سەلاحەددین فەرمانیشیدا زارکو دەرکەکان بە یەکجارەکی تەواو بکرێو کەشتیگەلەکەش چاك بکرێنەوە، ئنجا شارەکەی بەجێ هێشت".[1094]

ئەم چوونە بۆ ئەسکەندەرییە، ئەوە، سەرلێدانی دووەمی بوو. سەردانی یەکەمیشی ئەوەبوو، کە لە ساڵی (٥٦٦ك/ ١١٧٠ز) دا، بۆ دەست پێ کردنی چاککردنەوەو تازەکردنەوەی شوورەکەی سەری لێ دابوو، واتا لە ماوەی خەلافەتەکەی (العاضد) دابوو، کە ئەو کات سەلاحەددین وەزیری ئەو خەلیفەیە بوو. (العماد الكاتب) دەڵێ: سەلاحەددین، لە شەعبانی ئەو ساڵەدا بوو، کە سەری لەم شارەدا، "بۆ ئەوەی چاوی بە شارەکە بکەوێو کاروباری ڕێك بخا، ئەوەش یەکەم جار بوو، ئەم شارە ببینێ، لەم سەردانەیدا، خێروبێرێکی زۆری بە خەڵکەکەی گەیاندو فەرمانیشی دا قووڵەو تاوەرو شوورەی شارەکە چاك بکرێنەوە".[1095] سەلاحەددین، لە ساڵی (٥٧٧ك/ ١١٨١ز) دا بۆ دڵنیایی لە تازەبوونەوەی شوورەو بنیادنانو چاککردنەوەی شتەکانی دی، بۆ سێیەم جارو (دوایین جار) سەری لەم شارەداو، فەرمانی دا ئەوەی تەولو نەکراوە، تەواو بکرێ.[1096]

سەلاحەددین لەو سەردانەیدا، فەرمانی دا بە (فخرالدين قراجا) ئەو چوارسەد کۆڵەکەو دینگە ڕۆمانییەی دەوری

[1089] الروضتين، ج١ ق٢، ص٦٩٠.

[1090] وفيات الاعيان ٤/٩١.

[1091] العماد، سنا البرق الشامي، ٢٤١/١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٨٩.

[1092] الخطط (طبعة المعهد الفرنسي) ج٥، ص٤٣.

[1093] ـ السلوك، ١١١/١.

[1094] الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٨٩.

[1095] سنا البرق الشامي، ١٠٩/١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٨٦.

[1096] الروضتين، ٢٤/٢.

سارییەکان، هەمووی بشکێنێ‌و لەسەر کەناری دەریاکە ڕیزیان بکا، تا ڕێگا لە کەشتییەکانی دوژمن بگرێ، کە نەگەنە کەشتیگاکان‌و، قورسایی شەپۆلەکانی دەریاش لەسەر شوورەکەی ئەسکەندەرییە سووك بکەن‌و تەکانی ئاوو شەپۆل نەیانڕووخێنێ.[1097] پاشانیش لە ساڵی (٥٨٨ك/ ١١٩٢ز) دا، لە زارکی تەنیس، کە دەکەوێتە نێوان (الفرما)و (دمیاط)ەوە،[1098] فەرمانی دا "شاری تەنیس چۆڵ بکرێ‌و خەڵکەکەی بگوزارێنەوە بۆ (دمیاط)و ئافرەت‌و منداڵی تێدا نەهێشت‌و جەنگاوەرانیشی لە شارەکە دوورخستەوە، کەسی تێدا نەما".[1099] وادیارە، ئەم ئیشەی سەلاحەددین لەم شارەدا کردی، لەبەرئەوە بوو، کە ئەم زارکە توانای هیچ بەرەڤانییەکی نەبوو، لەم بەشە کەنارەی میسردا بیکات‌و، لەم کاتەدا کەشتیگەلی ئەییوبیان بەرامبەر بە کەشتیگەلی خاچدروشمان، گەلێ بێ هێزبوو، نەخاسمە دوای گەیشتنی ئۆردوگای هەڵمەتی سێیەم‌و لێدانی یەك لە دوای یەکی سوپای ئەییوبی. هەر لەبەرئەوەش بوو، کە سەلاحەددین کەوتە کرداری بەرگری‌و ڕووخاندنی قەڵاو زارکەکان، تا دەست دوژمن نەکەون‌و دوژمن سوودیان لێ نەبینێ‌و، هەروەها نەیکات بە مۆڵگەی هێزو، هێرشیان، لێوە بۆ سەر جێگا گرنگەکانی بە نموونە وەك میسر و (بیت المقدس) بەرپا نەکا. ئەم سیاسەتەش هەر ئەو سیاسەتە بوو، کە لە (دمیاط)یش ڕووی دایەوە.. کە ئەوەبوو باسمان کرد. هەمان ساڵ فەرمانی دا کەندەك بە دەوری شاری (دمیاط)دا لێ بدرێ‌و پردێکیش لەلای زنجیری تاوەرەکەوە دروست بکرێ.[1100] لە باشووری فەلەستینیش. ئەوەبوو کە باسمان کرد. فەرمانیدا هەندێ شارو قەڵاو قایمکاران تێکوەکان بدرێن.

شەشەم: سەلاحەددین، دنەی خەڵکەکەی دەدا بچنە ڕیزی هێزەکانی دەریاو، لەدەرەوەی میسریشەوە کادێرگەلی قاڵ‌و لێزان‌و شارەزای بۆ هاورد. بەهۆی سیاسەتی دەمشیرین کردنیشەوە، کە دەزگای دیوانی هێزی دەریایی پێڕۆی دەکردو بەهاندانی ئیسلام ئیسلام‌و غەزاوە گەلێ کەس ڕوویان تێ کرد، تا گەیشتە ئەوە "بە سەربازو کارمەندانی کەشتیگەلیان دەوت غەزاچییەکانی ڕێگای خواو، خەڵك دەچوونە لایان داوای دوعای خێریان لێ دەکردن".[1101] سەلاحەددین خۆیشی بوو بوو بە ڕابەرێکی خەبات‌و غەزا. (ابن شداد)ی مێژوونووسی سەلاحەددین. کە بەلای زۆری دەریایی بەسەرهاتووە. دەڵێ: کە سەلاحەددین ڕۆژێکیان لە دوای گفتوگۆی نێوان هەردووکیان پێی گوتووە: "نیازم وایە، کە خوا سەری خستم‌و باقیمەنی ئەم کەناراوانەم ئازاد کرد، وڵاتەکە دابەش بکەم‌و، وەسییەت بکەم، ئەوجا ماڵاوایی لێ بکەم‌و ئەم دەریایە بدەمە بەرو ڕوو لە دورگەکانیان بکەم‌و دویانکەوم، تا تۆوی کافر لە سەر ئەم زەمینە دەبڕمەوە، یان دەمرم".[1102] ڕاستیشت دەوێ، مەغریبییەکان، لە هەموو کەسێ پتر، بەدەم سەلاحەددینەوە چوون‌و خۆیان لە هێزی دەریاوانیدا ناونووس کردو، سەلاحەددینیش لە دامەزراندن‌و ئەرکو فرمانی کەشتیگەلەکەی میسردا، هەر پشتی بەوان بەستبوو، تا گەیشتە ئەوەی وەك (المقریزي) دەڵێ: ئەو مەغریبیانە هەر خۆیان بەرپرس بوون و لەبەر شارەزایی‌و لێزانینی کاروباری دەریا، هەمووی هەر بە دەست خۆیانەوە بوو.[1103] ئاشکراشە، کە سەرکارخستنی مەغریبیان لە سوپای میسردا کارێکی تازە نەبوو، ئەوەبوو باسمان کرد، کە مەغریبییەکان لە دوامەزراندنی سوپای فاتمییەکاندا هاوپشك‌و بەشداربوون‌و، یەکەم کەس بوون کە فاتمیەکان پشتیان پێ دەبەستن. بەهەرحاڵ، کەشتیگەلی ئەییوبی، هێشتا هەر پێداویستی زۆری بەکارمەندی هونەرمەندو شارەزا هەبوو و دەریاوانیان کەم بوو، بە پێچەوانەی خاچدروشمان. کە دواتر باسیان دەکەین..

1097 عبداللطیف البغدادي، کتاب "الأفادة والاعتبار" ط/ لندن ١٩٦٥، ص١٣٠.

1098 معجم البلدان، ٢/٥١.

1099 السلوك، ١/١١١.

1100 ـ السلوك، ١/١١١.

1101 الخطط، ٢/١٩٤.

1102 النوادر، ٢٢. الروضتین ٢/٢٢٢.

1103 الخطط، ٢/١٨٩. ابن جبیر، ص٣٥. سید علی الحریری، کتاب الأخبار السنیة في الحروب الصلیبیة، ص١٣٥.

٢ـ مەڵبەندەکانی کەشتیسازی لە میسر:

سەرچاوەو ژێدەران بەڕوونی باسی ناکەن، مەڵبەندی دروستکردنی کەشتی لە میسری ئەییوبیدا چۆن بووەو لە کوێ بووە، تەنیا ئەوە نەبێ، کە لە شاری میسر هەبوو، پێیاندەگوت (خانەی کەشتیسازیی الفسطاط) ئەم کارگەیە، لە ساڵی (٣٢٤ك/ ٩٣٥ز)ەوە لە حوکمی (محمد بن طفج الأخشيد)ەوە مۆڵگەی دروستکردنی کەشتی بووە. ئەم کارگەیە هەر مایەوەو لەسەردەمی فاتمییان و ئەییوبییان و مەمالیکیشدا کەشتی لێ دروست دەکرا. (المقريزی) دەڵێ: سوڵتانی ئەییوبی، فەرمانی دا لەم کارگەیەدا، پارچەکانی کەشتی و بەلەم دروست بکرێ، ئیدی ئەم پارچانە، بە پشتی حوشتر لە قاهیرەوە بە پاسەوانیی لەشکرێکی گەورە دەبران بۆ کەنداوی (العقبة) بۆ لێدانی قەڵای (ايلة)کە خاچدروشمانی تێدابوون. سەلاحەددین، لەسەردەمی وەزارەتەکەی خۆیدا، ساڵی (٥٦٦ك/ ١١٧٠ز)دا، پەلاماری ئەم قەڵایەی دا، کە پارچەگەلی کەشتییەکانیشی گەیشتنەجێ، ئەوجا لێکیان بەستن و دایانبەزاندنە سەر دەریاکەو پڕیان کردن لە جەنگاوەرو چەك و ڕوویانکردە (ايلة) و خاچدروشمانیان بەزاندو ئەو شارەیان پێ چۆڵ کردن و دەریان کردن.[1104]

ئەم خانەی کەشتیسازییە، بەردەوام کەشتیی بۆ سوپای سەلاحەددین دروست دەکرد، لەوێشەوە، ئەم هەموو کەشتیگەلە دەنێردران، تا بەرەڤانی لە دەریای سوورو دەریای ناوەڕاست بکەن و ڕێگا لە کەشتیگەلی خاچدروشمان بگرن و پێگەکانیان لە کەناراوەکاندا کاول بکەن. هەرلەوێشەوە لەشکر نێردرایە سەر وڵاتی یەمەن و ئەم کەشتییانە ئامێری جەنگییان لێ باردەکردو پڕیشیان دەکردن لە سەرباز، پاشان بە ڕووباری (نیل)دا دەبران بۆ زارك و بەندەرەکانی (ئەسکەندەرییە، دمياط و تنيس) کە لەو جێگایانەوە بەرەڤانی بکەن و کەناراوەکانی میسر بپارێزن.[1105]

مەڵبەندی دیکەش بۆ دروستکردنی کەشتی هەبووە، ئەمەیان، تەنها (المقريزي) باسی لێوە دەکا، دەڵێ: لە کەناری ڕووباری نیل، لە قاهیرە (المعز لدين الله)ی فاتمی، مۆڵگەی کەشتیسازیی لە (المقس) بنیادنا، ئەم مۆڵگەیە لەساڵی (٣٨٦ك/ ٩٩٦ز) ئاوری تێدا کەوتەوەو بە کەشتیگەل و باروبارخانەو چەکەوە یەك پارچە سووتا، تەنیا شەش بەلەمی بەتاڵی لێ مایەوە، ئیدی ئەم کارگەیە پشتگوێ خراو کەس نە لە سەردەمی فاتمییو، نە لە سەردەمی ئەییوبییشدا بە لایدا نەچوون.[1106]

مەڵبەندێکی دیکەی پیشەسازیی کەشتی هەبوو، پێیاندەگوت خانەی کەشتیسازیی جەزیرە، واتا جەزیرەی میسر، کە ئەمڕۆ بە (الروضة) ناسراوە، ئەم خانەیە، یەکەم خانەی کەشتیسازییە، کە لە سەردەمی ئیسلامدا، لە میسر لە ساڵی (٥٤ك/ ٦٧٤ز)دا دامەزرا. میر (أحمد بن طولون) ئەم خانەیەی تازە کردەوەو، لە سەردەمی فاتمییەکاندا بە ناوی باخەکەی (الوزير الأفضل شاهنشاه)ی کوڕی (بدر الجمالي)ی میری لەشکرەوە، ناونرا (خانەی کەشتیسازیی الروضة). (الوزير الأفضل) ئەو باخی (الروضة)یەی لە ساڵی (٤٩٠ك/ ١٠٩٦ز)دا، لە باکووری جەزیرەی میسر ئاوەدان کردبووەوە، لەم خانەیەدا، بە تایبەتی دوو جۆرە کەشتی دروست دەکران، بە یەکێکیان دەگوترا (الحراقة)و بەوی دی (الشلندي) یان دەگوت.[1107] بەڵام ئەم کارگەیە، لەسەردەمی ئەییوبییەکاندا ئەو بایەخەی جارانی نەما، چونکە سەردەمی ئەییوبیان کەشتیسازی هەمووی لە (الفسطاط)ی شاری میسر خڕبووەوە. ڕاستیشت دەوێ کەشتیسازی لە وڵاتی میسر لە شاری قاهیرەو شاری میسردا گردبوو بووەوە، چونکە بە ئاسانی و بە ڕێگای ئاوی نیلدا لە ناوەوەی میسرەوە، کەشتی دەگوازرایەوە بۆ کەنار دەریاکان، لەبەرئەوە لە میسر پێویستی نەدەکرد، وەك وڵاتی شام و ئەفریقیای باکوورو

1104 الخطط (طبعة بولاق) ١/١٨٥.

1105 الخطط، ٢/١٨٩.

1106 ـ (د. أحمد مختار العبادي) دەڵێ: "المقس" زارکێکی گرنگی شاری قاهیرە بوو، هەروەك خۆی مایەوەو خانەی کەشتیسازیەکەشی، تا سەرەتای سەردەمی ئەییوبییەکانیش بەردەوام بوو، بەڵام پاشان ئاوی نیل لە کەناراوی (المقس) بەلای ڕۆژئاوادا لای داو لە شوورەکەی قاهیرەش دوورکەوتەوەو ناوچەکە پڕ بوو لە لم، بنۆڕە: تأريخ البحرية الاسلامية في مصر والشام، ص٢٢٢.

1107 ـ الخطط، ٢/١٩٦. السلوك، ١/٣٠١. الحاشية رقم/١.

ئەندەلوس، کارگەگەلی کەشتی لە کەنار دەریاکان دابمەزرێنن.

٣- جۆرەکانی کەشتیو بەلەمی هێزی دەریای دەوڵەتی ئەییوبی:

هێزی دەریای دەوڵەتی ئەییوبی، لەسەردەمی سەلاحەددیندا، چەندین جۆر کەشتی و بەلەمی بەکارهێنا. هەر هەمووشیان لەقەوارەو شێوەو ناوو مەبەستی بەکارهێنانیاندا، لە یەکتری نەدەچوونو لێك جیاوازبوون. ڕاستیشت دەوێ، (إبن مماتي) کە لە سەردەمی سەلاحەددیندا، کارمەندێك بووە لە کارمەندانی دیوانی میسری ئەییوبی، ئەو دیارترینی کەسانێ بووە، باسی کەشتیو کەشتیگەلی ئەم سەردەمەی کردبێ، لێ زۆر بە کورتی باسی کردووە، دیاریشە، کە ئەو کابرایە مەبەستی لە نووسینەکانی شتێکی ترەو مەبەستی نەبووە، باسی کەشتیو مەشتی بکات. ئەو کەشتییانەش کە بە ڕاستەقینە لە ڕۆژانی سەلاحەددیندا بە کارهاتووە[1108]، ئەمانەن:

أ. ئەسپەڵگر: (الطريدة):

ئەمە تایبەت بوو بە ئەسپ هەڵگرتن، مانای ئەوەیە، کە کەشتییەکی هەند گەورە بوو، دەیتوانی چل ئەسپ هەڵبگرێ[1109]، جۆرە بەلەمێکی ڕاونەر (الطرادة)[1110]یش هەبوو سووك و خێراو بچکۆلە، بەوێنەی باخیرەی ئەم زەمانە، کە ئەمیش هەر (طردة)ی پێ دەڵێن. خەڵکی (صقلیە)و خاچدروشمانیش ئەم ئەسپەڵگرەیان بۆ هەڵگرتنو گواستنەوەی ئەسپ بەکاردەهێنا. دەڵێن کەشتیگەلێکی صقلیا لە ساڵی (٥٦٩ك. ٥٧٠ك/ ١١٧٣ز) دا، هەڵمەتی هێنایە سەر ئەسکەندەرییە، سیو شەش ئەسپەڵگریان لەگەڵدابوو، پڕبوون لە ئەسپ.[1111]

ب. قەلەڕەش (الشيني):

ئەمەش لە کەشتییە گەورەکانەو زۆرتر بۆ هەڵگرتنی جەنگاوەران بەکاردەهات، هەندەش گەورەبوو، نزیکەی سەدو چل سەوڵبەدەستی لەسەربوو، لەبەرئەوەش ناویان لێنا قەلەڕەش،[1112] چونکە بەنەوتی ڕەش سواغ دەدرا. ئەم کەشتییە، جگە لە جەنگاوەران تاوەرو قەڵای قایمکاریشی بە سەرەوە دادەمەزران بۆ مەبەستی بەرەڤانیو هێرشیش.[1113] جگە لەوە مەنجەنیقی نەوتهاوێژیشی بەسەرەوە بوو. ئەوەتا، لەم پێداهەڵدانەدا، هۆزانڤان (عبدالجبار أبوبكر الصقلي) کە بە (إبن حمديس) ناسراوە، بەشانو باڵی میرێ لە میرەکاندا هەڵدەڵێ و باسی ئەم کەشتییەش دەکاو، بەو میرە دەڵێ:

کەڵەكو کەشتیو قایەغو گەمی — کردووتن بەشار بێ زیادو کەمی
دوژمن لە ترسی نەوت بارانی تۆ — هەلات بەجێی هێشت ئالاو پەرچەمی
کەشتیت بە قولەو بورجو قەلاوە — وەك دێون بەسەر هەورو هەلاوە
سنووریان لە بۆ دوژمن داناوە — دەستبەجێ دەبێ بکشێنە دواوە[1114]

کەشتیگەلی ئەییوبیان بە ئاگرهاوێژەکانیان دوور بە دوور کەشتیگەلی دوژمنیان ئاورباران دەکردو دەیانسووتان. بەنموونە وەك ئەوەی لە دوادوای ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)دا ڕووی دا، ئەوەبوو لەو ساڵەدا، کەشتیگەلی ئەییوبیان "بە (شینییە) چاکەکانیانەوە، بەکیتەڵەی نەوت شینییەکانی فەرەنگیان ئاگردا.. بەسەرنشینو بەسەربازەوە هەموویان نوقمی دەریای بێ پەی کرد.[1115]

[1108] د. (سعاد ماهر) لە کتێبی (البحرية في مصر الإسلامية)کەی خۆیدا دەڵێ: ژمارەی گەمیەکان ١٥٧ جۆربوون (لاپەڕە ٣٢٨– ٣٧٣).

[1109] ابن مماتي، قوانين الدواوين، ص٣٣٩.

[1110] تاج العروس، مادە (طرد) .. (الطرادة) گەمیو کەشتیی دوژمنی ڕاودەنا.

[1111] سنا البرق الشامي ١/١٧٠. الكامل، ٤١٢/١١.

[1112] ابن مماتي، قوانين الدواوين، ٣٤٠.

[1113] مفرج الكروب، ١٣/٢، هامش١. د. ماهر، البحرية في مصر الاسلامية، ٣٥٢.

[1114] ديوان ابن حمديس، تصحيح وتقديم: د. احسان عباس، دار صادر، دار بيروت، ١٩٦٠، ص٥١٣.

[1115] الفتح القسي، ٤٦٣.

ج. البطسة يان (البطشة):

ئەمە جۆرە گەمییەکی گەورەی کەشتیگەلی ئەییوبییە، ئەگەر لە هەموو کەشتییەکان گەورەتر نەبێ، بچووکتر نەبووە و نزیکەی چل پەردەبای هەبووەو (٧٠٠) جەنگاوەر تێیدا جێگای دەبووەوە.[1116] ئەم جۆرە گەمییە لە جەنگەکانی نێوان ئەییوبیان و خاچدروشماندا ڕۆڵێکی گەورەی هەبووەو پڕیاندەکرد لە سەربازو جەنگاوەرو خاروبارو چەك و باروبارخانەی جەنگ و گەمارۆ، بەسەر پشتی ئەم گەمییە زەلامەوە، بورج و تاوەری وەهایان دادەمەزران لە قەڵا دەچوون و وەك قەڵاو قایمکار وابوون.[1117] بە پێی قسەی سەرچاوەکان، جەنگاوەرانی کەشتیگەلی ئەییوبیان، (بطسة)یەکی خاچدروشمانیان وەگیرهێناو گرتیان، بەرپرسی شاری بەیروت دەستی پێداهێنایەوەو بە تەواوی چاکی کردەوەو بە فەرمانی سوڵتان سەلاحەددین لە مانگی ڕەجەبی ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)دا، ئازووقەو خاروباری لە بەیرووتەوە پێداناردبۆ شاری (عكا) و چوارسەد تەغار گەنمو خۆراکی جۆر بەجۆرو مەڕو پەزی لێ بار کرد.[1118] سەرچاوەکانیش دەڵێن: خاچدروشمان، (بطسة)یەکیان هەبووە هەند گەورە بووە (١٧٠٠) زەلامی هەڵدەگرت.[1119]

د. (الحراقة):

ئەم جۆرە گەمییە، بۆ باربردن و جار جاریش بۆ سەفاو سەیران، لە ڕووبارەکانی بە نموونە، وەك ڕووباری نیل و دیجلەو شەتتولعەرەبدا بەکاردەهات. (الأمين)ی خەلیفەی عەبباسی پێنج جۆر لەم گەمییەی هەبوون لەناو ڕووباری دیجلەدا، بەشێوەی گیانلەبەرو دەعبا بۆیان دروست کردبوون بە نموونە، وەك: شێرو شاهێن و مارو فیل و ئەسپ.[1120] پاشان، بەرە بەرە ئەم (الحراقة) یە، بەرەو چاکتر گۆڕاو وەهایان لێ کرد بۆ جەنگ و کوشتاریش بەکاردەهات. گەمییەکی مام ناوەندە، نزیکەی سەد جەنگاوەر دەگرێ. ئەم جۆرە گەمییەش هەر لە ڕیزەکانی گەشتیگەلی جەنگدابوون،[1121] لێ وەکو کەشتییە جەنگییەکان بایەخدار نەبوو، ڕەنگیشە لەبەر ئەو بچووکییەی ئەو بایەخەی نەبووبێ، وا دیارە ئەم جۆرە کەشتییە خاچدروشمانیش بەکاریان هێناوە، چونکە دەڵێن: کاتێ کەشتیگەلی ئەییوبیان (بطسة)یەکی لە بەیروتەوە بۆ (عكا) ناردووەو کەلوپەل و ئازووقەی پێ بووە. (حراقە)و شینیگەلی خاچدروشمان ڕێگایان لێ گرتووە،[1122] وادەردەکەوێ، بۆیەکیشە (حراقە)یان پێ گوتووە، چونکە ئاورهاوێژی بەسەرەوە بوو، کەشتیگەلی دوژمنی ئاورباران دەکرد.[1123]

ه. (المسطح):

گەمییەکی گەورەیە، لە (البطسة) دەچێ.[1124] مێژوونووسان دەڵێن: "کەشتیگەلی ئەییوبی لە میسر، چەندین گەمی و کەشتیی فەرەنگیان دەستگیر کرد، (مسطح) یێکیان تێدابوو، دەڵێن پێنج سەد زەلام، بگرە زیاتریشی تێدابوو"[1125]. هەرچی (إبن مماتي)یە، ئەوە، ئەو لە باسی کەشتیگەلی ئەییوبیدا، ناوی دەبا، بەلام تەنیا هەر ئەوەندەی گوتووە، دەڵێ: "مسطح بە مەعناکەیدا دیارە چییە".[1126] ڕەنگیشە ویستبێتی بڵێ، (مسطح) لە (شلندی) دەچێ، واتا گەمییەکی دوو

[1116] الفتح القسي، ٤٨٦. الكامل، ١٢/٦٥.

[1117] أمين الخولى، الجندية ولسلم، ص٩٢.

[1118] الفتح القسي، ٤١٧. النوادر، ١٣٥. الروضتين، ٢/١٦٠. مفرج الكروب، ٢/٣٣٠ ـ ٣٣١. شفاء القلوب، ١٦٨.

[1119] الكامل، ١١/٤٨٢. السلوك، ١/٧٧. الروضتين، ٢/٢٧.

[1120] الكامل، ٦/٢٩٤. القلقشندي، مآثر الأنافة في معالم الخلافة، ١/٢٠٥.

[1121] قوانين الدواوين، ٣٤٠.

[1122] النوادر، ١٣٥. الروضتين ٢/١٦٠ـ ١٦١.

[1123] أمين الخولي، الجندية والسلم، ص٩٢. جهادية القرةغولى، التنظيمات الأدراية والعسكرية، ص٢٦٦.

[1124] د. سعاد، البحرية في مصر الاسلامية، ص٣٦٨.

[1125] مفرج الكروب، ٢/٣٧٤.

[1126] قوانين الدواوين، ص٣٤٠.

نهۆمە، لە نهۆمی سەرەوە جەنگاوەران بۆ شەڕ دادەمەزرێنو لە نهۆمی خوارەوەش کەشتییەوانان سەوڵ لێ دەدەن.[1127]

و. بارهەڵگر (الهمالة):

ئەمەیان گەمییەکە لە گەمیەکانی کەشتیگەلی ئەییوبییەکان، دەغڵ باردەکاو[1128] دەیبا. جگە لەوە، پێداویستی دیکەی، بە نموونە وەك ئازووقەو کەلوپەلو خۆراکیش[1129] بۆ لەشکرو سەربازانی دەریاش دەبات. بە قسەی مێژوونووسانی دواتریش، ئەم ناوە، واتا (الحمالة) بەو گەمییانەش گوتراوە، کە شتی دیکەی بە نموونە، وەك ئەسپو سەربازو شتی قورسی دیکەی باردەکرد.[1130]

ز. بەرکوش:

لە گەمییە بچووکەکانە، بە تایبەتی بۆ بارکردنی ئاوی خواردنەوە بەکاریان دەهێنا.[1131] وەلێ لە قسەکانی (العماد)و (إبن شداد)و مێژوونووسانی دیکەدا هاتووە، کە ئەم بەرکوشە، بۆ هەڵگرتنی سەربازانو هێنانو بردنی خەڵکیش بەکارهاتووە. ئەم دوو مێژونووسە دەڵێن: سوڵتان سەلاحەددین داڵدەی ژمارەیێکی زۆری لە فەرەنگەکان دابوو، دەخالەتی لێ قبووڵ کردبوون، چونکە برسیو لێقەوماوو هەژاربوون، ئەوان پێشنیازیان کرد، کە سوڵتان ڕێگەیان بدات، بچن گەمیو بەلەمی خاچدروشمان ڕاوبکەنو گوتیان: "ئێمە فێری ئەم جۆرە بەرکوشەین، بەسواری ئەم گەمییە دەتوانین دەریا تەی بکەینو دوژمن وەگیربێنینو تالانی بکەین، چیشمان دەستکەوت، بەشەریکی لەگەڵ سەربازانی ئەییوبیدا دابەشی دەکەین". سوڵتانیش قایل بوو و ڕێگای پێ دانو بەرکوشێکیشی خستە بەردەستیان. ئەوانیش لێی نەوەستانو سواری بەرکوشەکە بوونو دەریایان دایە بەرو ملیان لێ نا، زۆریشی نەبرد، چەند گەمییەکی بازرگانانی دوژمنیان گرت.[1132] وەك (العماد)یش دەڵێ: بەرکوش بیستو پێنج زەلامی دەگرت.[1133]

ح. (الشلندي):

ئەم شەلەندییە، گەمییەکی جەنگیی گەورە بووەو، چەكو جەنگاوەرانی گواستووەتەوە.[1134] شەلەندی، لە شینیو حەڕاقە کەمتر نەبووە، بەڵام جیاوازیی لەوانی تر، ئەم سەرگیراوبووەو سەربازو جەنگاوەران لە سەربانەکەیەوە دوژمنیان تیرباران دەکردو سەوڵبەدەستانیش لە بنەوە سەوڵیان لێ دەدا، واتا هەر بە دوو نهۆم لەقەڵەم دەدرێ.[1135] بەڵام لە دەقی نووسینەکانی ئەو کایەیەدا، بەڵگەیەکی ئەوتۆمان نەدۆزییەوە، بەکارهێنانی گەمیەکی بەم ناوەمان پێ بسەلمێنێ.

ط. (الأعزازي):

ئەم گەمییەش، بە وێنەی گەمیەکەی پێشتر، هەرچەندیشە (إبن مماتي) لە باسی کەشتیگەلی ئەییوبیاندا ناوی دێنێو دەڵێ خۆراکیان لێ بار دەکرد،[1136] بەڵام هیچ بەڵگەیەکمان دەست نەکەوت، بوونو بەکارهێنانی ئەعزازیمان پێبسەلمێنێ.

[1127] ن، م، ص.

[1128] ن، م، ص٣٣٩ ـ ٣٤٠.

[1129] د. سعاد، البحرية في مصر، ٣٤٠. د. جهادية القرەغولي، التنظيمات الأدارية، ص٢٧٢. عبدالفتاح عيادة، سفن الأسطول الأسلامي، ص٧.

[1130] الظاهري، زبدة كشف الممالیك، ص١٣٩ـ ١٤٠. صالح بن يحيى، تأريخ بيروت ٢٢٠ـ ٢٢١.

[1131] قوانين الدواوين، ص٣٤٠. د. سعاد، البحرية الاسلامية، ٣٣١.

[1132] النوادر، ١٥٤. الفتح القسي، ٤٦٠. الروضتين، ١٨١ـ ١٨٢. مفرج الكروب، ٣٤٧/٢.

[1133] الفتح القسي، ٤٦٠.

[1134] د. سعاد، البحرية في مصر الاسلامية، ص٣٥٢.

[1135] قوانين الدواوين، ص٣٤٠.

[1136] ن، م، ص. د. سعاد ص٣٢٩.

ی. عەشیری:

یەکێ لە هاوسەردەمانی سەلاحەددین دەڵێ: گەمی عەششاری لە زەمەنی سەلاحەددیندا بەکارهێنراوەو[1137] گەمییەکی گەورەیەو "بە تەختەداری ئەستوورو قایم، بانی گیراوەو، دوو نهۆم بووەو بە بیست سەوڵیش بەسەر پشتی دەریادا خشپەی دەکرد"[1138].

٤ـ ئامرازەکانی کەشتیگەل:

بە چاکی دەزانین، باسی هەندێ ئامرازی تایبەت بە کەشتیگەل بکەین کە تەنیا لە جەنگی دەریادا بەکاردەهێنران، جگە لە چەکی جۆر بە جۆر کە لە شەڕەکاندا دەخرانەکار، هەندێ ئامرازیش، کە تەواوکارو پاشکۆی کەشتیگەلەکە بوون، لە شەڕدا دەخرانەکار. هەرچەندیشە، ئێمە لە کتێبگەلی مێژووی هاوچەرخی سەلاحەددیندا، باسی بەکارهێنانی ئەم ئامرازانەمان بەرچاو نەکەوت، بەڵام ئەم ئامرازانە هەبوون و بەکاریش هێنراون، چونکە بەبێ ئەم ئامرازانە، گەمیی و کەشتیی شەڕیان بۆ نەدەکرا. هەندێ لەم ئامرازانەش، ئەمانەن:

أـ کەمەند (الکلالیب):

جۆرە کەمەندێکە وەك قولاپ بەسەری زنجیرگەلێکەوە بەستراوە، هەڵدەدرایە سەر گەمیی دوژمن، لێی گیر دەبوو و رایدەگرت. ئەوجا ڕایاندەکێشا بۆ لای خۆیان و نزیکیان دەکردەوەو، تەختە و داری پان و درێژیان دەخستە سەری و بەسەریاندا دەپەڕینەوە بۆ ناو گەمیەکەی دوژمن و دەیاندا بە سەریاندا.[1139] (ابن القلانسي) دەڵی: موسوڵمانانی خەڵکی شاری (صور) کاتێ لە ساڵی (٥٠٥ك/ ١١١١ز)دا، فەرەنگەکان گەمارۆیان دابوون، کەمەندیان لە فەرەنگ خستەکار. کاتێکیش فەرەنگ تەنگەی گەمارۆکەی بەهێزتر کردو بەرانەو بورج و قولەکانیان بەشوورەی شارەکەوە نووسان، ئەوجا سەربازانی دەریا، کەمەندیان دروست کردو لە گوریسی ئەستوورو قایمیان بەست و هەڵیاندایە سەر بەرانەی دوژمن و بەکێشیان کرد.[1140]

ب. گورز (الباسلیقات):

زنجیری ئاسنەو سەرەکەی تۆپێکی ئاسنی پێوەیەو، لەسەر پشتی کەشتیی و گەمی شەڕیان پێ دەکرد.[1141]

ج. سەنگەری تەختە (التوابیت):

سندوقی تەختەی سەربەتاڵەو لەسەر گەمیەکان دایاندەناو زەلام سەردەکەوتن و دەچوونە ناویەوە، سەبەتەیەك خڕگە بەردیان لەگەڵ خۆیاندا سەردەخست و بە تەنیشت سندووقەکەدا هەڵیاندەواسی و سەریان دادەنەواندو دەکەوتنە بەردبارانی دوژمن و لەناو ئەو سەنگەرە تەختەیەدا، دیار نەدەبوون و دوژمن نەیانیدەدی.[1142]

هەر لە ناو ئەو سەنگەرە تەختانەوە، کیتەڵە نەوت و گەچ و قسڵی هاڕاوەیان لە دوژمن دەگرت و چاویان دەهێنانە گل و ئازار. (الحسن بن عبدالله) دەڵێ: لە کاتی شەڕدا مەنجەڵی پڕ لە مارو دوپشك و مەنجەڵی پڕ لە سابوونی شلیشیان دەهاویشتە ناو گەمیی دوژمن و، دوژمنیش پێی دەخلیسکا و دەکەوت و، دەکەوتەبەر تیرباران،[1143] ناچار دەبوون خۆیان بە دەستەوەو بدەن و شەڕ رابگرن.

1137 عبدللطيف البغدادي، كتاب الافادة والاعتبار، طبعة لندن ١٩٦٥، ص١٨٦.

1138 د. سعاد، البحرية في مصر الأسلامية، ص ٣٥٦.

1139 الحسن بن عبدالله، آثار الاول، ص١٩٧. د. فتحي عثمان، الحدود الاسلامية البيزنطية، ٣٧٥/٢. احسان هندي، الحياة العسكرية، ١٨٩. أمين الخولي، الجندية والسلم، ص٩٧.

1140 ذيل تأريخ دمشق، ١٧٩.

1141 الحسن، آثار الأول، ١٩٦. د. فتحي عثمان، الحدود الاسلامية، ٣٧٤/٢. أمين الخولي، الجندية والسلم، ٩٧. د. سعاد، البحرية في مصر الاسلامية ص٢٠٣. احسان هندي، الحياة العسكرية، ص١٨٩.

1142 الحسن، ١٩٦. أمين الخولي، ٩٧. د. سعاد ٢٠٣. احسان هندي، ١٨٨. د. فتحي عثمان، ٣٧٤/٢. د. عبدالعزيز سالم، ص١٤٢.

1143 آثار الاول، ١٩٦. احسان هندي، ١٨٨ـ ١٨٩. د. سعاد، ٢٠٣. عبدالرؤوف عون، الفن الحربي، ص٢٦٦. أمين الخولي، ص٩٨.

د. بڕە (اللجام):

ئامێرێکی ئاسنی درێژی نووکتیژە، لە خوارەوەی کلۆرە وەکو نووکەڕم وایەو، بنەکەی (سەری خوارەوەی) دەچێتە ناو دارێکی ناوبۆشی ئەستوورەوە، کە ڕوو لە پێش وەك ڕم لە پێشەوەی گەمیەکە قایم کراوە، پێی دەڵێن دەمە شمشێر، بڕەکەش بە وێنەی نووکەڕم، یان (وەك بڕەی یەکانە) ڕووەو پێش دەرپەڕیوەو بنەکەشی لە ناو دارەکەدا قایم کراوە. ئەم بڕەیە لەهەر گەمیەك بدات کونی دەکات. گەمیەك ئەم بڕەیەی هەبوایە لە گەمیو کەشتیی دوژمن نزیك دەبووەوەو لە لاتەنیشتەوە خۆی لیّ دەداو کونی دەکردو پڕ دەبوو لە ئاو، ئەوانیش ناچار دەخالەتیان دەبردو خۆیان بەدەستەوە دەدا.[1144] ڕاستیشت دەویّ گەمیی هەردوو سوپاکە، لەم جۆرە بڕەو ئامڕازانەیان هەبوو، لەبەر ئەوە، دەبوایە ئامێری دیکەی دژ بەم ئامێرانەیان هەبیّو کەشتییەکانی خۆیانی پیّ بپارێزن. جا، ئەوەبوو، بۆ خۆپاراستن لە کەمەندەکان، تەوری گەورەیان بەکاردەهێنا، لە زنجیری کەمەندەکەیان دەداو یەکسەر دەیشکاندو لە کاری دەخست.[1145] بۆ خۆپاراستنیش لە کیتەڵە نەوت و ئاگر، لبادی بە سرکەو ئاو تەڕکراویان بە دەوری گەمیەکەی خۆیاندا هەڵدەخست، کە ئاگر ناگریّ و ناسووتیّ. جارجارەش سرکەو شەبو بۆرەکیان تێکەڵ دەکردو ناوگەمیو کەشتییان پیّ سواغ دەدا، یانیش قوڕیان لە گڵو بۆرەك دەگرتەوەو بۆ سواغی ئاگربڕ بەکاریان دەهێنا.[1146]

فرۆفێڵێکی دیکەی کوشتاری سەردەریاو خۆشاردنەوەو شوێنەونی لە دوژمن (Comoufeage) کە بەکاریان دەهێنا، ئەوەبوو، دەهاتن جێگا بەرزەکانی قولەو تاوەرەکانی ناو کەشتیەکەیان بە ڕەنگی شینی ئاوی بۆیاخ دەکرد، ئیدی لە دوورەوە وەکو ئاوەکە وابوو، نەدەبینرا، بەو جۆرە لە پڕێکا وەك گورگ دەکەوتنە پەلامارو هێرش و سەریان لە گەمیی دوژمن دەشێواند.[1147] جگە لەو فرۆفێڵانەش دووربینیی ئەوەشیان دەکرد، کە بە شەو لەناو گەمیەکاندا چرا دانەگیرسێنن‌و ئاگر نەکەنەوەو گیانلەبەری ئەوتۆیان پیّ نەبی بحیلێنیّ، یان بقۆڕێنیّ، یان بقووقێنیّ، بە نموونە وەك ئەسپو مانگاو کەڵەشێر، نەوەکا دوژمنیان لێ بەئاگا بهێنیّ.[1148]

٥- بزاڤو چالاکیی کەشتیگەلی سوپای ئەییوبیان:

دەوڵەتی نوورەددین مەحمود کەشتیگەلی نەبوو، چونکە دەریای بەدەستەوە نەمابوو، هەموو کەناراوەکانی شامیش، لە باکوورییەوە تا باشووری کەوتبووە ژێر ڕکێفی خاچدروشمانەوە. هەرچی وڵاتی میسرە، ئەوە، لە ژێر حوکمی فاتمییەکاندا بوو، کە هەلیش بۆ سەلاحەددین ڕەخسا، دوای مردنی شێرکۆی مامیو پاش لە ناوبردنی دوایین خەلیفەی فاتمی، کە حوکمی میسری کەوتە دەست، دیتی کەشتیگەلی وڵاتی میسر، تا بڵێی خراپە. وەك باسمانکرد.[1149] خاچدروشمانیش، لەولاوە ئەم هەلی لاوازبوونە لە پەرەی کەشتیگەلی میسریان قۆستەوە، بە تایبەتیش کە لە میسردا کۆمەڵە خەڵکیّ هەبوون کەوتبوونە دژایەتی کردنی ئەم حوکمە کۆرپەیەی سەلاحەددین. بەو جۆرە خاچدروشمان لەگەڵ ڕۆمە بێزەنتیەکاندا پەیمانێکیان بەستو بڕیاریاندا بە جووتە پەلاماری زارکی (دمیاط) بدەن. پاش هێرشی زۆری بیّ وچانیش، ئنجا، سەلاحەددین بۆی ڕوون بووەوە، کە میسر پێداویستی بە کەشتیگەلێکی بەهێز هەیە کە بەر لەم هێرشانە بگریّو وڵاتەکەی بپارێزیّ.[1150]

وڵاتێکی وەك وڵاتی میسریش بەبیّ کەشتیگەلێکی بەهێز نەیدەتوانی بەسەربەخۆییو ئاسوودەیی گوزەران بکات،

1144 الحسن، ١٩٧. نعمان الثابت، ١٧٦. احسان هندي، ١٨٨. د. سعاد ص ٢٠٣ـ ٢٠٤. عبدالرؤوف عون، ص٢٦٧.

1145 آثار الأول ، ١٩٧. د. سعاد، ٢٠٤. احسان هندي، ١٩٠. أمين الخولي، ٩٩. عبدالرؤوف عون، ص٢٦٧.

1146 ـ الحسن: ن، ص. عبدالرؤوف عون، ن، ص. احسان هندي، ن، ص. أمين الخولى، ن، ص (ن، ص= واتا هەمان لاپەڕە).

1147 الحسن: ١٩٦. عبدالرؤوف عون، ٢٦٧ـ ٢٦٨. احسان هندي ن، ص. أمين الخولي، ن ص. د. فتحي عثمان.

1148 الحسن: ن، ص. محمد فرج. الأسلام والحرب، ص٩٥. أمين الخولي، ص١٠٠. إحسان هندي، ن، ص. د. فتحي عثمان، ن،م، ص. الحدود الاسلامية البيزنطية، ٢/٣٧٥.

1149 الخط، ٢/١٩٤.

1150 د. العريني، الشرق الأدنى في العصور الوسطى، ص١٧٥.

لەبەرئەوە، فەرمانڕەوای نوێی میسر، ئەو چاکسازییانەی بە ئەنجام گەیاند. کەباسمانکرد ئەوەبوو، هێزی کەشتیگەل سەرلەنوێ، ڕێکوپێك کردەوە، کردی بە دیوانێکی سەربەخۆو خستییە ژێر ڕکێفی براکەی خۆیەوەو دەسەڵاتیشی پێدا، چیی پێویست بێ وەریبگرێ‌و، لە گەنج‌و لاوانیش چەندی پێ زەروور بێ بیانخاتە ژێر چەك. بەو پێیە، دەوڵەت بوو بە خاوەنی کەشتیگەل‌و. بەیارمەتی هێزەکانی سەربەژ. ئیدی لە ساڵی (٥٦٥ك/ ١١٦٨. ١١٦٩ز)ەوە دەستی کرد بە بەرەڤانی لە زارك‌و بەندەرەکاندا، کەشتیگەل کەوتە فراژووکردن‌و ڕۆژە بەڕۆژ بەرەو چاکتر گۆڕاو هەر بە داهاتنی ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز) یش، دووقات زیادی کردو "قەلەڕەشەکان. شینییەکان. گەیشتنە شەست دانەو ئەسپەڵگرەکانیش بوون بە بیست" ئەوجا، شینیی تایبەت ملی نا لە دەریا و خۆی کرد بە کەناراوەکانی ڕۆمداو زارك‌و بەندەری فەڕەنگی بەجارێ هەراسان کردو هەزار (علج)ی بە دیلی‌و باڵبەستەیی هێناو، گەورەکانیشیانی کوشتن".[1151] دەشتوانین بڵێین کەشتیگەلی دەوڵەتی ئەییوبی سێ قۆناغی بەخۆیەوە دیووە:

أ. قۆناغی دەستپێك:

لەم قۆناغەدا، کە قۆناغی ئامادەکردن‌و دانانی بناغەی کەشتیگەلی میسری ئەیوبییە، سەلاحەددین ئەو چاکسازییەی بۆ ئەوە بەجێ هێنا، تا هێزێکی دەریایی پێك بهێنێ بتوانێ بەشێ لە پلانی جەنگی ئایندەی ئازادکردنی وڵاتانی عەرەبی ئیسلام بگرێتە ئەستۆو بەشداریی تێدا بکاو، هەر هیچ نەبێ لانی کەم بتوانێ زارك‌و بەندەرەکانی میسر بپارێزێ‌و سوپای میسریش. کە تا ئەو ساتە بە جەنگی پاراستنی ئەم زارك‌و بەندەرانەوە ماندوو بوو بوو. پشوویەك بداو باری گرانی سەرشانی کەمێ سووك ببێ، ئەم قۆناغە دەتوانین بڵێین لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٨٠ز)دا، لەو کاتەوەی کەشتیگەلی ئەییوبیی، لە دەریای ناوەڕاستدا دەستی بە بزاڤو چالاکی کرد، تەواو بوو، بەلام نازانین سەلاحەددین کەی بناغەی هێزی دەریایی داناوەو جێی گومانیشە هاوکات لەگەڵ وەرگرتنی حوکمی میسرو ڕاماڵینی دۆستانی حوکمی فاتمیدا، دایمەزراندبێ. گومانی تێدانییە، خاچدروشم و بیزەنتی و صقلییەکان، نەیانتوانی پێگەیەك، بۆ خۆیان لە میسردا وەدەست بهێنن.[1152] وەلێ ئەو سەرکەوتنەی، کە سەلاحەددین لە ساڵی (٥٦٥ك/ ١١٦٨ز) دا، لە (دمیاط) و لە ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز) دا، لە ئەسکەندەرییە بەدەستی هێنا، بە سەرکەوتنی هێزی دەریایی میسر لە قەڵەم نادرێن، چونکە هیچ کوشتارێکی دەریایی لە نێوانیاندا ڕوویندەدا، هێرشی دەریایی خاچدروشمان بۆ شاری (دمیاط) تووشی بەرەڤانیی هێزی سەر زەویی میسرو هێزەکانی (العاضد)ی خەلیفەو هێزی نورەددین مەحمودیش بووەوە، چونکە نورەددین مەحمود، لەشکر لە دوای لەشکری بۆ میسر هەر بەرێوەبوو. هەرچەندیشە، داگیرکارانی خاچدروشمو صقلییەکان پەنجاو پێنج ڕۆژ، توانییان بە زەبرو هەموو جۆرە چەکێکی گەمارۆو هێرش لە شاری (دمیاط) دا بمێننەوە، بەلام پاشان لەبەر سەختی بەرگریکارانی سوپای ئەییوبیی‌و ئیسلام ناچار شارەکەیان بەجێ هێشت‌و کشانەوە، "بە سەرشۆڕیی‌و زیانێکی زۆرەوە هەڵاتن، مەنجەنیقەکانیان ئاگردراو ئامرازو ئامێریان بە تاڵان براو ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژراو شارەکەشیان دا بە دەستەوە".[1153] ئەمەی لێرەدا ڕووی دا، لە ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز)یشدا، لە ئەسکەندەرییە بەسەریان هاتەوە، کە ئەوەبوو لە جێگایەکی دیکەشدا باسمان کرد.

لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٨٠ز)دا: "فەڕەنگەکانی عەسقەلان بە سواری دە حەڕاقەوە"[1154] هاتنە سەر شاری (تنیس) بە تەمای ئەوە، کە پێگەیەکیان لەوێ دەستکەوێ، یان بەرلەوەی سەلاحەددین بەرپەرچیان بداتەوە، ئەوان دەست پێشبخەن‌و شارەکە کاول بکەن، بەلام ئەمەشیان بۆ نەچووە سەرو تێیدا سەرنەکەوتن. "سەلاحەددین، لە شوورەو قەڵاو قایمکاری ئەم شارە دڵنیانەبوو و پشتی پێ نەدەبەست، ئەوەبوو لە ساڵی (٥٧٧ك/ ١١٨٢ز)دا، ناردی قەڵاکەی چاك

1151 الروضتين، ١١/٢.

1152 الكامل، ٣٥١/١١. الباهر، ١٤٣. النوادر، ٤٢ـ ٤٣. الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٥٦. مفرج الكروب، ١٧٩/١ـ ١٨٠.

1153 سنا البرق، ٨٧/١. الكامل، ٣٥٢/١١. الباهر، ١٤٤. الروضتين، ج١، ق٢، ص٤٥٧. مفرج الكروب، ١٨٣/١. الذهبي، العبر، ١٨٩/٤. د. حسن حبشي، نورالدين والصليبيون، ١٣٤ـ ١٣٦.

1154 الخطط، (ط/ المعهد الفرنسي) ج٣، ق٢، ص٢١٢.

کردەوەو ئامێرەکانی تازەکردنەوە، بۆ دڵنیایی خەڵکی شارەکە، چونکە خەڵکەکەی ترسیان دەبەرنیشتبوو، نەیاندەویرا تیایدا بمێنن".[1155]

ب. قۆناغی بەهێزبوونی کەشتیگەلی ئەییوبیان لە میسر:

ئەم قۆناغە لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٨٠ز)یەوە، دەست پێ دەکا، لە بەرایی ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز)دا، تەواو دەبێ، واتا چوار ساڵی خایاند. لەو ماوەیەدا، کەشتیگەلی ئەییوبیان چەندین هێرشی بردەسەر کەشتیگەلی خاچدروشمانو بەرپەرچی گەلێ ڕەفتاری دوژمنانەی دایەوە، چونکە کەشتیگەلەکەی دوو هەند زیادی کردو هەوای خەباتی ڕێگای ڕزگارکردنی وڵاتەکەشی دای لە پەرەسەندن.[1156]

یەکەم پێکدادانی سەرکەوتووانەی کەشتیگەلی ئەییوبی، ئەو جەنگە دەریاییە بوو، کە لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٨٠ز)دا، لەگەڵ دوژمندا کردیو، سەرکەوتنی تێدا بەدەست هێناو (البطسة)یەکی خاچدروشمانیان دەستکەوتو "بە هەزار دیلەوە هێنایان". هاوکات لەگەڵ ئەم دەستوەشانەدا، سوپای ئەییوبی لە شەڕی (بيت الأحزان)دا. کە لەمەبەر باسمانکرد. کوتەکێکی جەرگبڕی دیکەی وەشاند "ئاڵای سەرکەوتن شەکایەوەو بەژو دەریا وەك یەکی لێ هات".[1157] ..

ئەم دوو سەرکەوتنەی لەشکری ئەییوبییە، هەروا بەڕێکەوتو لابەلایی نەبوو، بەڵکو سەلاحەددین زوو زوو دەستی دەوەشاندو سەردەکەوتو بەدوویدا دەچوو، بە جۆرێ، خاچدروشمان پێدا ڕانەدەگەیشتن، چونکە سەلاحەددین تەنیا هەر بە شکاندنی دوژمنو وێرانکردنی (بيت الأحزان) هێرشی سەر (صورو صیداو بیروت)ەوە نەوەستا، بەڵکو فەرمانیشی بە کەشتیگەلەکەی دا، کە دووبارە لە زاركو بەندەرەکانی میسر بەدەرکەونو هێرش بۆ سەر (عکا) بەرن، ئەو شارەی کە (القاضي الفاضل) بە (قوستەنتینییەی شام) ناوی دەبات.[1158] لەو هێرشەشدا، چەندین گەمییو کەشتیی خاچدروشمانیان بە دیل گرت دوای ئەوەی "بە وێرانکردنو تێکشکاندنو قۆچلێدان کەوتنە ناویان"، ئەم جۆرە زاڵبوونو سەرکەوتنانەش، کەشتیگەلی ئیسلام لە هیچ دەورو زەمانێکدا " نە لە گەرمەی دەسەڵاتی ئیسلامو نە لە زەبوونیی کفریشدا". بە خۆیەوە نەدیبوو.[1159]

لە ساڵی (٥٧٨ك/ ١١٨٢ز)یشدا، دوای زیادکردنو تەواوکردنی ژمارەی زەرووری سوپاکەیو سازدانی جبەخانەو باروبارخانەی لەشکرەکانی. وەك لەوەو پێش باسمانکرد.[1160]، ئەوجا سەلاحەددین پلانێکی دانا کە لەبەژو لە دەریاشەوە، بکەوێتە پەلامارو شاری بەیروت داگیربکا، ئەم پلانەی زۆر بە جوانی خستەبەرکار، وەلێ هێزی پارێزگاری بەیروتی خاچدروشمان، بەری لە هێرشی سوپای سەلاحەددین گرتو هێزێکی دیکەی خاچدروشمانیش لە گەرمەی شەڕەکەدا گەیشتە بەیروتو پلانەکەی سەلاحەددین سەری نەگرتو بە ئامانج نەگەیشت.[1161]

مەبەستی سەلاحەددین لە گرتنی شاری بەیرووت، ئەوەبوو، میرنشینی (طرابلس و أنطاكيا) لە شانشینی (بيت المقدس) دابڕیکاو جیایان بکاتەوە، تا هیچیان نەتوانن بە دەنگ هیچیانەوە بچنو، جێگایەکیش لەسەر کەناراوەکانی شام بۆ داڵدەی کەشتیگەلی ئەییوبیی وەدەست بێنێ و پێداویستی خۆیو خاروبارو ئازووقەی تێدا دەست بکەوێو بەیرووت بکا بە مەنزڵگەیەك، وچانی تێدابگرێو بحەوێتەوەو هەموو جارێ ناچار نەبێ بگەڕێتەوە بۆ میسر. ڕاستیشت

1155 الخطط، ن، م، ص.

1156 الروضتين، ٩/٢. البداية والنهاية، ٣٠٢/١٢. السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، مطبعة عيسى البابي الحلبي، القاهرة، ١٩٧٠، ج٧، ص٣٦٦. سيد على الحريرى، كتاب الاخبار السنية في الحروب الصليبية، المطبعة العمومية، مصر، ١٣١٧ك، ص١٣٣.

1157 ن. ص.

1158 الروضتين، ١٤/٢.

1159 ن، م، ص.

1160 المقريزي، الخطط (ط/ بولاق) ، ٨٦/١. السلوك، ٧٥/١. سيد علي الحريري، كتاب الأخبار السنية، ص١٣٦.

1161 مضمار الحقائق، ٩٧. الكامل، ٤٨٤/١١. الروضتين، ٩٢/٢. سيد علي الحريري، الأخبار السنية، ص١٣٩.

دەویَ دۆڕاندنی ئەم هێرشەی سەر بەیرووت لەبەرئەوە بوو، کە هەردوو هێزە هێرشبەرەکەی بەژو دەریا، پێکەوەو لەیەك ئان و ساتدا، دەستی پیَ نەکردو کەشتیگەلەکە دەستپێشخەریی کردو بەرلەوەی سەلاَحەددین، بەخۆیو لەشکرەکەیەوە لە دیمەشقەوە بگاتە شاری بەیرووت، کەشتیگەلەکەی لە دەریاوە گەیشتە شارەکەو گەمارۆی دا.

بەم سەرنەکەوتنو دۆڕانەشەوە، هێشتا کەشتیگەلی ئەییوبیا ن لە نزیك شاری (دمیاط)ەوە، سەرکەوتنێکی لابەلاو چاوەڕواننەکراویان، دەزگیربوو، ئەوەبوو، کاتیَ سەلاَحەدین گەمارۆی بەیرووتی دابوو، مژدەیەکی بۆ هات، کە گەمیەکی گەورەی جۆری (البطسة) لە گەشتیگەلی خاچدروشمان لە شاری (ئەپۆلیا)ی ئیتالیاوە بەرەو (بیت المقدس) هاتووە، هەزارو شەش سەدو حەفتاو شەش (١٦٧٦) کەسی تێدایەو لە کەناراوی شاری (دمیاط) لای داوەو سوپای ئەییوبیان دەستیان بەسەریدا گرتووەو ئیدی مەپرسە کرا بە شاییو لۆغان.[1162]

ڕاستیشت دەویَ، سەرکەوتنی گەورە و بەناوبانگی سەلاَحەددین لەو ساڵەدا، ئەوەیانە، کە کەشتیگەلی ئەییوبیان لە دەریای قلیزم (دەریای سور) دا، بەدەستی هێنا. ئەوەبوو لە شەعبانی ساڵی (٥٧٨ك/ پایزی ١١٨٢ز)دا میری خاچدروشمان (أرناط رینۆ دی شاتیون) لەو کاتەدا، کە سەلاَحەددین گەمارۆی شاری موسڵی دابوو، ئەو (أرناط)ە، ئەم هەلەی قۆستەوەو پرۆژەو پیلانێکی گەورەو گرانی دانا بۆ وەدی هێنانی چەندین ئامانجو ئاواتی گەورە، گرنگەکانیان ئەمانەن:

یەکەم: هەموو دەریای سوور بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی، بۆ ئەوەش، وای دانابوو (إیلة)ی سەر کەنداوی (العقبة)و (عیذاب)ی سەر کەناراوی باشووری میسر. کە بەسەر ئەم دەریایەدا دەڕوانیَ.[1163]و شاری (جدە)و (رابغ)و سەر کەناراوی دورگەی عەرەب،[1164]ئەمانە هەمووی بگریَ، ئەوجا بەرەو باشوور داکشیَو شاری (عدن)یش داگیر بکا، بەو جۆرە هەموو دەریای سوور بخاتە ژێر دەسەلاَتی خۆیەوەو خاچدروشمان لەم ڕێگایەوە زارك و بەندەرە بازرگانییەکان کۆنترۆڵ بکەنو بشگەنە ڕێگا ئاوییەکانی بازرگانیی هندستانیش. مێژوونووسان دەڵێن: یەکیَ لە ئامانجەکانی ئەم پیلانو هەڵمەتە، ئەوەبوو، "قەلاَی (ایلة) داگیر بکا کە دەکەوێتە سەرە ڕێگاکانی دەریا حیجاز، پاشانیش مل لەو دەریایە بنێن، کە لە کەنارەکانیەوە دەبن بە دراوسی".[1165]

دووەم: وایشی داناوە پێوەندیی نێوان حەرەمەینو باقیمەنی هەرێمەکانی ولاَتی موسوڵمانان، چ لە بەژو چ لە دەریاوە ببڕیَو موسوڵمانانی پیَ پەست بکاو بیانتۆقێنیَ، نەك هەر ئەوە، بەڵکو نیازیشیان وابوو بگەنە شاری (مەدینەی مونەوەرەش)و تەرمی پێغەمبەریش لە گۆڕ دەربێننو[1166]"جەستەی پیرۆزیشی ببەن لە ولاَتی خۆیان دووبارە بە خاکی بسپێرنەوەو موسوڵمانانیش بە سەرانە نەبیَ نەتوانن زیارەتی بکەن".[1167]

سێیەم: (أرناط) بە تەمای ئەوەبوو، پاشانیشی مەسیحیی حەبەشە، بەلای خۆیدا ڕاکێشێتە جەنگی

[1162] الکامل، ٤٨٢/١١. الأیوبي، مضمار الحقائق، ٦٧. الروضتین، ٧٢/٢. البدایة والنهایة، ٢١٠/١٢. السلوك، ٧٧/١.

[1163] عیذاب: شارێکەو زارکی میسرە، لەسەر کەناراوی دەریای قلزمو لەنگەرگای ئەو گەمیانەیە کە لە عەدەنەوە دێن: معجم البلدان، ١٧١/٤. ئەم لەنگەرگایە لە هەموو لەنگەرگاکانی دی جەنجاڵترە، چونکە کەشتیو گەمیگەلێکی زۆری هندستانو یەمەنیش کردوویانە بە مەنزڵگەو لێی دەمێننەوەو دەڕۆنو کەشتییەکانی حاجیانیش هەر بەو جۆرە، بنۆڕە: د. سعداوی، التأریخ الحربی، ص١٤١. (ابن جبیر)ی گەڕۆکیش لە ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز) دا، سەری لەم شارە داوەو، کاروانەکانی لەبەر زۆریو جەنجاڵی بۆ نەبژێرراوە، خەڵکەکەشی بە کەشتیسازی و چاککردنەوەی گەمیو کەشتیی حاجییەکانەوە گوزەران دەکەن.

[1164] الکامل، ٤٩/١١. الروضتین، ٣٧/٢.

[1165] الروضتین ٣٧/٢. مفرج الکروب ١٣٠/٢.

[1166] ابن جبیر، ص٣٤.

[1167] الخطط (ط/ بولاق)، ٨٦/٢.

خاچدروشمان[١١٦٨] و بۆ بەرکارخستنی پڕۆژەو پیلانە دەریاییەکەی، کەوتە چالاکیو جموجوڵو فەرمانی دا لێڕەوارە جەنگەڵستانەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی ببڕنەوەو دارخورماکانی (عەریش)یش هەمووی سەرلەبەر دابێنن، ئەوجا کەوتە گەمی دروستکردنو لە ئاوی دەریای خامۆشاندا (البحر المیت)دا تاقیی کردنەوە.[١١٦٩] جگە لەوە، فەرمانیشیدا بە مەسیحیانی عەسقەلان، ئەوانیش کەشتیو گەمی دیکە دروست بکەن، ئەنجام پێنج کەشتیی گەورەو گەمیەکی زۆرو زەبەنی مام ناوەندو بچووك ئامادەکران. ئەوجا، زەلامەکانی هەموویان لێك هەڵوەشاندو بە پشتی حوشترگەلی عارەبی بیابانگەڕان. بەکرێو بە پارە[١١٧٠] گوازرانەوە بۆ کەناراوەکانی کەنداوی عەقەبە.

پاشان (أرناط) لەشکرێکی سەربەڕی سازداو بەرەو شاری (تبوك) بەڕێی خست، کە نەیەڵێ لە شامو میسرەوە، هیچ کۆمەکێکی سەربازیی بگاتە کاربەدەستی (ایلە)و، کەس بەدەنگیەوە نەیەت. (أرناط) ڕێگای دەریای گرتەبەرو گەیشتە (أیلە)، شارەکە، هەر زوو، دوای بەرەڤانییەکی زۆر کەم ملی بۆ کەچ کرد، وەلێ هێزەکانی (أرناط) دوورگەی قەڵاکە (دوورگەی فیرعەون)یان بۆ داگیر نەکرا، کە لە (ایلە)وە زۆر نزیکە. (أرناط)، دوو کەشتیی بە دیارەوە دانا، کە لە قەڵاکەش بدەنو نەشهێڵن خەڵکەکەی ئاویان دەست بکەوێ. (إبن الأثیر) دەڵێ: "خەڵکەکەی زۆر تەنگەتاو بوونو پەرێشان کران".[١١٧١] باقیمەنی کەشتیگەلەکەیشی ڕوو لە ئەفریقا، کەوتنە پەلاماری کەناراوەکانو لە ڕێگاش چییان دیتبا شاڵاویان بۆ دەبرد، تا گەیشتنە (عیذاب)، لەوێش کەشتییەکی زۆری بازرگانیی لیْ بوون، کە پڕبوون لە شمەکی نایاب، لە یەمەنو[١١٧٢] هندستانو عەدەنەوە هاتبوون، دەستیان بە سەر ئەوانەشدا گرت.

موسوڵمانان، کە بە چاوی خۆیان بینییان وا کەشتیگەلی خاچدروشمان بەناو دەریای سووردا جرتوفرت، دێتو دەچێ، هەر بە جاریْ زارەترەك بوونو تۆقین، چونکە بەرلەوە، "نە فەرهەنگی بازرگانو نە فەرهەنگی جەنگاوەریان لەو دەریایەدا نەدیتبوو".[١١٧٣] خاچدروشمان کارەساتی زۆر گەورەو ناشرینیان نایەوە، نزیکەی شازدە کەشتییو بەلەمی موسوڵمانانیان سووتاندو، گەمییەکیشیان بەحەجاجەکانەوە بردو ئازووقەیەکی زۆریشیان ئاگر تیْ بەردا کە بۆ مەکەو مەدینە ئامادەکرابوو. ئەوە لەولاوە بووەستیْ، لەناو دەریاو لەسەر بەژیش، ئەوە، بە کوشتنو بەدیلگرتنو، بە ئەشکەنجەدانی خەڵکەوە سەرگەرم بوونو فوویان لە دۆ نەدەکردو، هیچ نەبوو سڵی لیْ بکەنەوەو لێی بپرنگێنەوە.[١١٧٤]

ئنجا، لە (عیذاب)ەوە، خاچدروشمان ڕوویان کردە کەناراوەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سوور (بۆ خاکی حیجاز)و لە هەردوو بەندەرەکەی مەدینەی منەوەرەدا (الحوراءو ینبع) هەر کەشتیەکیان دیتبا، لەویْ لەنگەری گرتووە، سووكو باریك ئاوریان تیْ بەردەداو ئەوجا بەرەو باشوور، گەیشتنە (رابغ)ی بەندەری مەککەو لەو ناوە کەشتییەکی پڕ لە حەجاجیان نوقمی دەریاکە کرد، کە بەڕێوەبوون بچن بۆ (جدە).[١١٧٥]

ئەوکات سەڵاحەددین لە موسڵ بوو، نامەیەکی لە پارێزگاری قەڵای (ایلە)وە بەدەست گەیشت، سەرلەبەری ڕووداو کارەساتەکانی بۆ باس کردبوو. سەڵاحەددین تەتەری ناردە لای (الملك العادل سیف الدین أبوبکر)ی برای، کە جێگری خۆیشی بوو لە میسر، داوای لیْ کرد، خێراو دەستبەجیْ بەرپەرچی دوژمنان بداتەوەو تۆڵەیان لیْ بکاتەوە، دیاربوو،

1168 د. سعداوي، التأريخ الحربي، ص١٤٤.

1169 رنسيمان، ٢/٧٠٦.

1170 ابن جبير، ٣٤. الروضتين، ٢/٣٧. Lane- poole saladin.p.176.

1171 الكامل، ١١/٤٩٠. الروضتين، ٢/٣٥. السلوك، ١/٧٩. الخطط، ٢/٨٦.

1172 ابن جبير، ص٣٤٠.

1173 الكامل، ١١/٤٩٠. ابن خلدون، ٥/٦٥٥.

1174 الروضتين، ٢/٣٥. مفرج الكروب، ٢/١٢٧. السلوك، ١/٧٩.

1175 مێژوونووسانی خاچدروشم ئەم ڕەفتارەی (أرناط)یان ڕسوا کرد، بنۆڕە: Henry, Treece, The Crusades, N.Y. ١٩٦٢ P. ١١٩.

(الملك العادل)یش بەرلەوەی فەرمانی سەلاحەددینی پێ بگا، خۆی بۆ ئەو فرمانە سازدابوو.[١١٧٦] فەرمانی دا بە (الحاجب حسام الدين لؤلؤ)ی فەرمانداری کەشتیگەل، کە دەست بکات بە بزاڤی سەربازی. ئەمیش کەشتیگەلێکی چاکی لە شاری میسرو لە شاری ئەسکەندەرییە پێکەوەنا، پاشان هەڵیانوەشاندو پارچەکانی لە حوشترگەل بارکردو، هەمووی گەیاندە کەناراوی کەنداوی سوێس، کاروانەکەش جەنگاوەرانی مەغریبی پاسەوانییان دەکرد، تا گەیشتەجێ، لەوێ دایانگرتن‌و هەموویان تێهەڵکیش کردەوەو ئامادەیان کرد.

(الحاجب حسام الدين لؤلؤ) ئەم کەشتیگەلەی کرد بە دوو گروپ. یەکەمیان ڕووی لە قەڵای (ايله) کردو هەمو گەمیەکانی دوژمنی گرت‌و زۆربەی سەرنشینەکانی کوشتن، بەڵام بەشێکیان هەڵاتن‌و لە دۆڵ‌و کەن‌و کەندڕی ناوچەکەدا خۆیان بزرکرد، وەڵێ (الحاجب) پیاوەکانی ناردە سەریان‌و دوویانکەوتن‌و دۆزینیانەوەو کردیانن بە کۆتری کولارە خواردوو.[١١٧٧] گروپی دووەم گەیشتنە (عیذاب)و دوژمنیان تێدا نەدی، بەلام بەرامبەر بە (الحوراء) گەمیەکیان دی لەنگەری گرتبوو، هێرشیان کردە سەر گەمیەکەو ئەوەی نەکوژرا گرتیان‌و دیل گەیشتە سەدو حەفتا دیل‌و موسڵمانە دیلەکانیشیان ڕزگارکرد، پاشان گەمیەکانیشیان بە بارەوە برد.[١١٧٨]

(الحاجب) بە خۆی‌و کەشتیگەلە زاڵبووەکەیەوە، گەڕایەوە بۆ میسرو، دیلەکانیشی بەکۆت‌و زنجیرەوە لەگەڵ خۆی هێنان‌و ڕۆژی (١)ی ذي الحجة ٥٧٨ك/ ٢٧ی مارتی ١١٨٣ز) گەیشتە ئەسکەندەرییەو کردیان بە ڕۆژی شادی. بەڕێکەوتیش هەر ئەو ڕۆژە (إبن جبیر)ی گەڕۆکی ناوداریش، گەیشتە ئەو شارەو سەیری کرد، وا حەشاماتێکی زۆر خڕبوونەتەوە، سەیری دیلەکان دەکەن کە پشتاوپشت سواری حوشتر کراون‌و "بەدەهۆڵ‌و زوڕناش دەورە دراون".[١١٧٩] (الملك العادل) فەرمانی دا "لە ملیان بدرێت‌و تەنانەت یەك چاویشیان نەمێنی، ببینێ‌و یەك کەسیشیان بە ساغی دەرنەچێ هیچ شتێ دەربارەی ڕێگای دەریاکە بزانێ".[١١٨٠] پاشان سۆفی‌و مەلاو دینداران هەموویان سەربڕین.[١١٨١]

لە نامەکەی (القاضي الفاضل)دا، کە بۆ دیوانی خەلیفەی بەغدای نووسیوە، هاتووە، دەڵێ: "لە کوشتنی ئەو کافرانە، گەڕانەوە نەبوو، شەریعەتیش هیچ هەلێکی بۆ مانەوەیان نەهێشتەوە، بۆ مانەوەی تەنانەت یەك کەسیشیان هیچ مەسڵەحەتێکمان نەدی، دەبا بکوژرێن، تا جۆرە کەسانی وەك ئەوان ئەو کارانە نەکەن، بە ڕاستی شتێکی گرنگ‌و گەورە بوو، ئیسلام تا ئێستا شتی وای نەکردووە".[١١٨٢]

وەختەکەی وەختی حەج بوو، موسوڵمانان هەندێ لەو دیلانەیان وەك مەڕ پێش خۆیاندان، بردیانن بۆ (مینا) "تا لەوێ وەك قوربانی سەریان ببڕن".[١١٨٣] ئەم کوتەکەی سەلاحەددین لە خاچدروشمانیدا، کوتەکێکی جەرگبڕبوو، هێرش‌و پەلاماردانی زارك‌و بەندەرەکانی خاکی ئەییوبیانی لێ کردن بە زەهری مار. بەوەش ناوبانگی سەلاحەددین زیاتر بڵاوبووەوەو مەنزڵ‌و پێگەی لە ناو موسوڵماناندا، تا دەهات پیرۆزترو پتەوتر دەبوو، نەك هەر ئەو، بەڵکو شۆرەتی (الحاجب حسام الدين لؤلؤ)ی فەرماندەی کەشتیگەلەکەشی زیاتر گەشایەوەو دای لە زیادی.[١١٨٤]

هەرچی (أرناط)ی سەرکاری ئەم هەڵمەتەش بوو، ئەوە، ئەو، خۆی لە دیلی دەربازکردو بەهەر جۆرێ بێت، خۆی گەیاندە قەڵا قایمکارەکەی (الكرك)و، وەك گورگی بریندار، برینەکانی خۆی دەلستەوەو[١١٨٥] بیری لە پلانی دیکە

1176 الكامل، ٤٩٠/١١. مرآة الزمان، ٣٦٩/٨. الروضتين، ٣٥/٢. مفرج الكروب، ١٢٨/٢.

1177 الكامل، ٤٩٠/١١. الروضتين، ٣٧/٢. مفرج الكروب، ٧٨/٢.

1178 مرآة الزمان، ٣٦٩/٨. الروضتين، ن، ص. السلوك، ٧٩/١. الأخبار السنية، ص١٤٠.

1179 ابن جبير ص٣٤.

1180 الروضتين، ٣٦/٢.

1181 الخطط (ط/ بولاق)، ٨٦/٢.

1182 الروضتين، ٣٦/٢.

1183 الكامل، ٤٩١/١١. الروضتين، ٣٥/٢. مفرج الكروب، ١٢٨/٢. السلوك، ٧٩/١. ابن الوردي، ١٣١/٢. ابن خلدون، ٦٥٦/٥. الخطط، ٨٦/٢.

1184 الفتح القسي، ٣٤١. الروضتين، ١٤٨/٢. الخطط، (ط/ بولاق ٨٦/٢.

1185 هارولد لامب، شعلة الاسلام، ص٩٦.

دەکردەوە، بەڵام سەڵاحەددین ڕایگەیاند، کە ئەو دەستدرێژییەی سەر حەرەمەینی بەسەرەوە ناچێ و بۆ کوشتنی (أرناط) لێ بڕاو خۆی بۆ تەرخان کرد .[1186] ئیدی لەوە بەدواش بڕای بڕ، نە (أرناط)و نە هیچ فەرماندەیەکی فەرەنگ، نەدەوێران بیر لە تاقیکردنەوەیەکی تر لە دەریای سووردا بکەنەوە. دوا بزاڤی سەڵاحەددین لە دەریادا، ئەوەبوو کە لە ساڵی (٥٧٩ك/ مایسی ١١٨٣ز)دا، کەشتیگەلەکەی لە دەریای ناوەڕاست بەردا، بچن بۆ گەمیی دوژمن بگەڕێن، خواوڕاست گەمییەکی دوژمنیان تووش بوو، سێ سەدو حەفتاو پێنج (٣٧٥) جەنگاوەری چەکداری بەسەرەوە بوو،[1187] بارو بارخانەو چەکیان بارکردبوو، بەڕێوەبوون، بچن بۆ کەناراوە داگیرکراوەکانی شام.

جەنگاوەرانی ئەیوبیی لێیان هاتنە دەستو شەڕ هەڵایسا، شەڕ درێژەی کێشاو هیچ لایان ورەیان بەرنەدا، سەرەنجام ئەییوبیان بەسەریاندا زاڵبوون، ئەوەی نەکوژراو مایەوە، بە دیل گرتیان و بە خۆیانو تاڵانو دەستکەوتێکی زۆرەوە، ڕاپێچیان کردن بۆ میسر. هەرچەندیشە، ئەم قۆناغە قۆناغی بەهێزبوونی کەشتیگەلی ئەییوبیان بوو، بەڵام سەرکەوتنێکی گەورەی لە دەریادا، وەك سەرکەوتنە گەورەکانی سوپای سەر بە ژی بەدەستنەهێنا، وەڵێ سنوورێکی بۆ هەڵپەی ناو دەریای خاچدروشمان داناو وەستاندیان، دوای ئەم ڕووداوەش، کە باسمان کرد، ئیدی ماوەیەکی کڕ و بێ دەنگی باڵی بە سەر ناوچەکەدا کێشا، ساڵی ٥٧٩ك. ٥٨٠ك. ٥٨١ ك. ٥٨٢ك، واتا لە ١١٨٣. ١١٨٦ز، درێژەی کێشاو، کەشتیگەلی ئەییوبیی لەو ماوەیەدا هیچ بزاڤو چالاکییەکی ئەوتۆی نەنواند. دوای ئەو ماوەیە، کە چوار ساڵی خایاند، ئنجا سوپای ئەییوبیی سەرکەوتنە گەورەکەی شاری (حطین)ی بەدەست هێنا.

ج. قۆناغی دوای شەڕی (حطین) تا پێکهاتنەوەکەی (تەبایی نامەکەی) (الرملة) ٥٨٣ـ ٥٨٨ك / ١١٨٧ـ ١١٩٢ز:

سوپای سەڵاحەددین، پاش سەرکەوتنە گەورەکەی (حطین)، لە هەموو لایەکەوە، درێژەی بە چالاکیی جەنگ داو زارك و بەندەرەکانی باکووری کەناراوەکانی شامو فەلەستینو قۆڵتەکەی ئوردونی ئازادکرد. بەڵام چالاکیی کەشتیگەلەکەی لە دەریادا هەروەك خۆی مایەوەو گرنگییەکی ئەوتۆی نەبوو، تەنیا ئەوە نەبێ، کە جاروبار، کەمێ باری قورسو گرانی سەرشانی لەشکرەکانی سەربەژی سووك دەکرد لە داگیرکردنو سەندنەوەی شارەکانی گوێی دەریادا.

خۆ کەشتیگەلی ئەییوبیی زۆر لاواز نەبوو، بەڵام کەشتیگەلی خاچدروشمان هەند بەهێزبوو، کۆنترۆڵی دەریاکانی کردبوو. سەڵاحەددین خۆیشی ئەو فەرقو جیاوازییەی دەزانی. هەر لەبەر ئەوەش بوو، شەڕی بە کەشتیگەلەکەی نەدەکردو ترسی ئەوەشی هەبوو، دوژمن لەولاوە پەلاماری کەناراوەکانی میسر بدات، بۆیە هێزی کەشتیگەلی لە کەناراوەکانی شام خڕنەکردەوە.

هەرچی هێزی سەربەژە، ئەوە ئەو بە داگیرکردنو سەندنەوەی قەڵاو قایمکارەکانی ناوەوە نەدەوەستا، بگرە شارەکانی کەنار دەریایشی دەگرت، بە نموونە، وەك شاری عەکاو بەیرووتو عەسقەلانو شاری دیکەش.

کەشتیگەلەکەشی کەمو زۆر، کۆمەکی بە سوپاکەی دەکرد، بە نموونە، سوپای سەڵاحەددین لە (صور) تەنگەتاوکراو ناچار کرا لە سێ بەرەدا بجەنگێ، بەرەی شوورەی شارەکەو بەرەی باکووری شارەکەو بەرەی باشووری شارەکە، خاچدروشمانیش لە ناو گەمیەکانی خۆیانەوە. لە نزیك ئەو دوو قۆڵەوەی کە موسوڵمانان بە کوشتاری خەڵکی شارەکەوە خەریك بوون. کەوتنە تیربارانیانو جێگای موسوڵمانانیش هەند تەنگ بوو، تیر لەم قۆڵ بۆ ئەو قۆڵ دەیسمینو هەندەیان لێ کوژراو بریندراربوون، کە نەتوانن لەوە زیاتر لە شارەکە نزیك ببنەوە.[1188]

سەڵاحەددینیش، کە تازە (عکا)ی گرتبوو، شینییەکانی لە ئاوەکانی ئەو شارەدا بوون، ناردی لە دوویانو هاتن، بە شەڕەکەدا گەیشتن، ئیدی، بە پشتی ئەوان سەربازانی ئەییوبی لە شوورەی شارەکە نزیك بوونەوەو لە دەریاو بەژیشەوە

[1186] الكامل، ٥٢٨/١١. مرآة الزمان، ٣٨٩/٨. مفرج الكروب، ١٨٥/٢. ابن شداد ، الأعلاق الخطيرة، ج٢، ق٢، ص٧٢. ابن الوردي ١٣٧/٢.

[1187] الروضتين، ٤٧/٢. الأيوبي، مضمار الحقائق، ص٥٠. السلوك ١٨٠/١.. دةشلَيَن (٣٠٠) سێ سەد جەنگاوەر بوون: الكامل ٤٩٥/١١. مفرج الكروب ١٣٩/٢.

[1188] الكامل، ٥٥٤/١١.

شاریان تەنگەتاو کردو دوژمنیان بەگیرهێنا. حاڵیش وەهابێ، شار هەر دەگیرێ. ئەم نموونەیە، ئەوە دەردەخات، ئەو ئەرکەی بە کەشتیگەلەکە سپێردرا، گرنگییەکی گەورەو گرانی هەبوو، چونکە لەلایەکەوە ئەرکی سەرشانی ئەوەبوو، بەندەرەکە گەمارۆ بدا، لەلایەکی ترەوە، نەیەڵێ کۆمەك بگات بە شارەکە، لەبەرئەوە پاسەوانانی ناو شارەکە ورەیان بەرداو لەوە زیاتر بەرگەیان نەگرت.[1189]

بەڵام، موسڵمانان ئەرکی خۆیان دواخستو پاسەوانەکانیان دەبوو ئاگاداربوونایە، گەمیی دوژمن لە شارەکە نزیك نەبێتەوە. پاسەوانەکان دیتیان وا پێنج گەمیی کەشتیگەلی خۆیان پاسەوانی دەکەنو نایەڵن هیچ خاچدروشمێ بچێتە ناو شارەکە، یان لە شارەکە دەربچێ، ئیدی وایانزانی هەموو شتێك تەواو بووەو لە خەم ڕەخسیوە، لەبەرئەوە کەوتنە دڵنیایی و بەرەبەیان بە کەماڵی ئیسراحەت لێی خەوتن. ئەوجا، زەلامگەلی هێزی دەریای خاچدروشمان، کە ئەو هەلەیان بۆ هەڵکەوت دزەیان کردو لەناکاو پەلاماریاندانو "ئەوەی ویستیان کوشتیان، ئەوەشی نەیانکوشت بردیان بۆ ناو شارەکەو سەربازانی سوپای ئیسلامیش لە دەرەوەی دەریاکەوە تەماشایان دەکردن". لەو شەڕەدا، (عبدالسلام المغربي) فەرماندەی کەشتیگەلی ئەییوبیی بوو، کە (إبن الأثير) وەسفی دەکاو دەڵێ: کابرایەکی بە جەرگەو لە پیشەکەیدا لێزانە".[1190] لەو شەڕەدا (بدران الفارسي)یشی لەگەڵدا بووە.[1191]

هەندێ لە پاسەوانەکانی ناو کەشتیگەلی موسوڵمانان، کە لە خەودا بەدیل گیرابوون، ڕایان کردو خۆیان هەڵدا بۆ ناو دەریاکە، لەوانەش بەشێکیان بە مەلەوانی ڕزگار بوونو ئەوانی تر خنکان. هەرچی پێنج شینییەکەشە، ئەوە، سوڵتان فەرمانی دانێ ڕوو لە بەیرووت بکەن. "چونکە سوودی لێ وەرنەگرتن". لێ گەمیی خاچدروشمان دوویانکەوتن، جەنگاوەرو دەریاوانەکانی ئیسلام، لەناو شینییەکانەوە دابەزینە سەر وشکانییو خۆیان ڕزگارکردو شینییەکانیان بەجێ هێشت، بەڵام سەلاحەددین نەیهێشت، گەمییەکان بکەونە دەست خاچدروشمانو فەرمانی دا بە سەربازەکانی خۆی، زوو بگەنە سەریانو کونیان بکەن. ئەوجا "گەڕایەوەو لەسەر وشکانییەوە پەلاماری شاری (صور)ی دایەوە".[1192] بێ گومان، "ئەو نەهامەتییەش سوڵتانی پەستو خەفەت بار کردو کافرەکانیش پێی دڵشاد بوون".[1193]

بەو جۆرە، کەشتیگەلی ئەییوبیان لە بەشداری شەڕی ڕزگارکردنی شارێکی کەناراوەکەدا، بۆی نەهاتو شکا. ئەم کەشتیگەلەش ئەمە یەکەم شەڕی بوو، پاش ئەوەش دووبارەی نەکردەوەو بۆ غەزای شاری دیکە نەدەچوو، بەڵام دەبینین کاتێ خاچدروشمان گەمارۆی شاری (عكا)یانداو، درێژەی کێشا، ئەم کەشتیگەلە بە هانای شارەکەوە چوو و جبەخانەو ئازووقەو جەنگاوەرانیشی پێ دەگەیاند، بەڵام بە شێوەیەکی هەمیشەیی سەرنەدەکەوت. بەو کەموکوڕییەشەوە، چالاکیی و بزاڤی بەردەوامی هەر هەبوو. تا ئەو ساتەش کە خاچدروشمان شارەکەیان داگیرکرد. لە نیوەی مانگی (ذي القعدەی ساڵی ٥٨٥ك/ لوا دوای ساڵی ١١٨٩ز)دا، پەنجا گەمی لە کەشتیگەلی میسر بە فەرمانی سەلاحەددین لە ژێر فەرماندەیی (الحاجب حسام الدين لؤلؤ)دا، گەیشتنە ئاوەکانی شاری (عكا)، بەڵام لە ڕێگا کەشتیگەلی خاچدروشمان ڕێگەیان لێگرتنو شەڕ قەوما، وەلێ زۆری نەخایانو گەمیەکانی سەلاحەددین سەرکەوتنو گەمیەکانی خاچدروشمانیان تەرتەو وەرتەکردو، دوو گەمی گەورەشیان بە کەلوپەلو خۆراكو دەغڵودانو سەربازەوە دەستگیرکرد.[1194]

کەشتیگەلی ئەییوبیان، بەرەو (عكا) کەوتەوە ڕێو، باروبارخانەی ئازوقەو کەلوپەلو زەلامی ئازا ئازاو بەجەرگو چاو

[1189] ـ د. عبدالعزيز سالم. تأريخ البحرية الاسلامية، ص١٨٤.

[1190] **الكامل، ١١/ ٥٥٤.**

[1191] النوادر، ٨٤. الروضتين، ١١٩/٢. مفرج الكروب، ٢٤٤/٢.

[1192] الكامل، ٥٥٥/١١. مفرج الكروب ٢٤٤/٢ـ ٢٤٥. لەبارەی ئەم ڕووداوەوە، بنۆڕە: الفتح القسي، ١٦٠ـ ١٦٣. الروضتين، ١١٩/٢. مرآة الزمان، ٤٠٠/٨. البداية والنهاية، ٣٢٧/١٢.

[1193] الفتح القسي ١٦١.

[1194] الروضتين، ١٤٨/٢. البداية والنهاية، ٣٣٣/١٢.

نەترسیان داگرت "نزیکەی دە هەزار جەنگاوەر دەبوون"[1195]. ئەمانە هێزو توانستیان بە دڵی خەڵکەکەیدا هێنایەوە، ئومێدی سەرکەوتنیان زیاتر لەلا تازەکردنەوە.

ئەم سەرکەوتنە گەورەیەی موسوڵمانان، مانای ئەوە نییە، کە ئیدی ڕێگای نێوان زارکو بەندەرەکانی میسر، تا دەگاتەوە (عکا) کەوتبێتە ژێر ڕکێفی کەشتیگەلی ئەییوبیی. ئەم سەرکەوتنە زۆرتر لەبەر ئەوە بوو، کە کەشتیگەلی ئەییوبیان زۆر گەورەو زەبەن بوو و، کەشتیگەلی خاچدروشمانیش بە پێچەوانەوە، لەو جێگایەدا کەمو بێ هێز بوو. ڕاستیشت دەوێ کەشتیگەلی خاچدروشمان، تا دوای لە دەستدانی زۆربەی شارە کەناراوەکانی شامیش، دەریای ناوەڕاستو کەناراوەکانی شامیشیان هەر لە ژێر ڕکێفدا بووە، چونکە ژمارەی گەمیەکانی خاچدروشمان لە ژمارەی کەشتیو گەمیی ئەییوبیان گەلێ زۆرتر بوو. بە نموونە لە بەرایی گەمارۆدانەکەی شاری (عکا)دا، پێنج سەدو پەنجاو چوار کەشتیو گەمییان خڕ کردەوە، لەوانە (٥٠٠) کەشتیان ئەسکەندیناڤیو، (٥٤) یشیان لە پیزاو جەنەوەو بوندقیەوە هاتبوون. ئەم هێزە، زۆر لە هێزە دەریاییەکانی سەلاحەددین زیاتر بوو[1196].

سەلاحەددین، خۆیشی دانی بەم دەستبالاییە دەریاییەی خاچدروشماندا ناوە، ئەوەتا لە نامەیەکدا، کە بۆ برایەکەی خۆی. کە لە یەمەن بوو. دەنووسێو دەڵێ: "کافرەکان ئێستا بەسەر شاری (عکا)دا دەڕوانن‌و لە شارەکە دەدەن، لە دەریاشەوە هەند گەمییان بۆ دێ لە ژمارەی شەپۆلەکان زیاترن، مەلیکەکانی کفریش کەوتوونەتە گەلەکۆمەو لە هەر تیپێ گروپێکیان بۆ دەنێرن. هەتا موسوڵمانانیش، لە سەر بەژ، یەکێکیان لێ دەکوژن، دەریا هەزار کەسیان لە جیاتی ئەو کوژراوە بۆ دەنێرێ"[1197].

بەو زۆرییو دەستبالاییەشەوە، کەچی کەشتیگەلی خاچدروشمان، هێشتا نەیتوانی هێرشێکی ڕامالو بنبڕ بکاتە سەر کەشتیگەلی سەلاحەددین‌و شەڕی دەریای لەگەڵدا یەکلابکاتەوە، ئەوەش، کە لە نێوان هەردوو لادا ڕووی دا، دوورە پێکدادانی کەم بوون[1198] و، جار جارەش کەشتیگەلی ئەییوبیی سەردەکەوتن‌و گرەویان دەبردەوە.

ڕاستیشت دەوێ، گرنگترینی ئەو بزاڤانەش، ئەوەبوو، کە کەشتیگەلی ئەییوبیان لە (جمادى الأولى)ی (٥٨٦ك/ حوزەیرانی ١١٩٠ز)دا، سەرلەنوێ بە فەرمانی سوڵتان بەرەو شاری (عکا) کشا، بەلام خاچدروشمان لێنەگەڕان کاری خۆیان ئەنجام بدەن. هەستان کەشتیگەلێکیان سازداو بەرەو کەشتیگەلەکەی سەلاحەددین بەرێیان خست. سوڵتانیش بۆ ئەوەی کەشتیگەلەکەی خۆی بپارێزێ هەستا، شەڕەکەی خستە سەر بەژانو گواستییەوە بۆ سەر وشکانیو هێرشی کردە سەر ئەو خاچدروشمانەی (عکا)یان گەمارۆدا بوو، بەلام خاچدروشمان لەسەر بەژو لەسەر دەریاش هاتنە دەستو "هەردوو کەشتیگەلەکە لە ناو دەریاو هەر دوو لەشکرەکەش لەسەر بەژان پێکدا هەڵپڕژان"[1199]. بەو جۆرە، ئەو ڕۆژە وەك دەڵێن بووە ڕۆژی حەشرو (ابن الأثير) دەڵێ: مێژوو شتی وەهای نەدیوە. پێکدادانەکەی سەر دەریا، بەوە کۆتایی هات، کەشتیگەلی ئەییوبیان گەیشتە (عکا)و، هەرلایەنەش گەمیەکی لە لایەنی بەرامبەر بەدەستهێناو، فەڕەنگیش "ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژرا"[1200].

لەمەوە دەردەکەوێ، میسر بەردەوام پێداویستی شاری (عکا)ی دابین دەکرد، وەلێ سەلاحەددین جار جارە، پشتی بە بەیرووتو حەیفا دەبەست، چونکە ئەم دووشارە لە (عکا)وە نزیك بوون‌و زووتر فریای دەکەوتن. (عکا) ئاتاجی ئازووقەو خۆراك بوو، گەمارۆی دەوری شارەکەش بەهێز بوو، خەڵکەکەی تەنگەتاو کردبوو، لەبەرئەوە سەرپەرشتانی

1195 الكامل، ٤١/١٢. الروضتين، ن، ص. مفرج الكروب، ٣٠٥/٢. السلوك، ١٠٢/١. الفتح القسي، ٣٤٠ـ ٣٤١.

1196 Crousset, Histoire des Croisades, Paris, 1935,Vol, 111, P.23.

1197 صبح الأعشى ١٢٧/٧ـ ١٢٨.

1198 الفتح القسي، ٣٨٧ـ ٣٨٨. مفرج الكروب، ٣١٢/٢. السلوك، ١٠٤/١، ١٠٧.

1199 النوادر، ١٢٢. الكامل، ٤٧/١٢. الفتح القسي، ٣٨٥. الروضتين، ١٥٤/٢.

1200 الفتح القسي، ن، ص. الروضتين، ن، ص.

کەشتیگەلی ئەییوبیی ناچار بوون فڕوفێڵ بگرنەبەر، تا خۆراك و کەلوپەلی پێ بگەیەنن. "کاتێکیش دەنگوباسی تەواوبوون و لەناوچوونی ئازووقەی شارەکە بڵاوبووەو خەڵکەکەش داوای کۆمەکیان کرد، سەلاحەددین نامەیەکی بۆ (عزالدين أسامه)[١٢٠١]ی والیی بەیرووت نووسی، ئەو (بطسة)یەی کە لە خاچدروشمانیان سەندبوون، پڕی بکات لە کەلوپەل و خۆراك و چەك و سەبازی زۆریشی لەگەڵدا بنێرێ و بیگەیەننە (عكا)"... (أسامه)ش، بۆ شوێنەوونی و لە خشتەبردنی خاچدروشمان، هەندێ بەرازی خستنە ناو (بطسة) کەوەو خاچێکی لەسەر بەرزکردەوەو بەرگی خاچدروشمانی لەبەر سەربازانی کردو وەك ئەوروپییەکان سەروقژی تاشین و داواشی لێ کردن هەندێ لەو فەرەنگە پەناهێندانەش لەگەڵ خۆیاندا سوار بکەن، تا ئەگەر هات و سەربازانی دوژمن ڕێگایان لێ گرتن، بە زمانی ئەوان قسەیان لەگەڵدا بکەن.[١٢٠٢] ئا، بەم فڕوفێڵە سەربازانی کەشتیگەلی سەلاحەددین خۆراکیان گەیاندە شاری (عكا) "ئای لەو خۆشییە! ئەوە نەبوایە خەڵکی شارەکە لە برسان پەرێشان دەبوون"[١٢٠٣].

هەرچی (بطسه)کەی میسرە، کە دواکەوت و سەلاحەددین فەرمانی دابوو پڕ بکرێ لە خۆراك و بنێردرێ بۆ (عكا)، ئەویش گەیشتە بەرەوەو پڕیان کرد لە خاروبارو کەلوپەل و خۆراك و پێداویستی تر بۆ (عكا) هەندەشیان لێ بار کرد، بەدرێژایی ئەو زستانە بیانخواردایە تەواو نەدەبوو[١٢٠٤].

(بطسه)کە بەرەو شارەکە کەوتە ڕێ، وەڵێ کە لە شارەکە نزیك بووەوە، کەشتیگەلی خاچدروشمان ڕێگایان لێ گرت و بوو بە شەڕ، ئۆردوگای سەلاحەددینیش لە کەنار دەریاکەوە چاویان لێی بوو، هاوارو تەکبیر بەرز بوەوەو مسوڵمانان سەریان لێ ڕووت کردو لە خوا دەپاڕانەوە، ، سوڵتانیش غەمگین، وەك دایکێ کۆرپەی لەباوەش ڕفێنرابێ سەیری دەکردو لەخوا دەپاڕایەوە، (بطسة)کە بەدەم شەڕەوە، وردە وردە هەر دەڕۆیشت، تا گەیشتە بەندەرەکەو خەڵکی عەکا وەك بارانێ لە وشکەساڵدا باریبێ، ئاوەها بووژانەوە. بەم جۆرە کەشتیگەلی ئەییوبیان پەیوەندییان لەگەڵ شارەکەدا نەبڕی و بەو هەموو مەترسیی و زەحمەتەشەوە، ئازووقەیان بەشارەکە گەیاند.

کاتێکیش، خاچدروشمان دیتیان، کە زۆر زەحمەتە کۆمەکی سەلاحەددین لە شارەکە ببڕن، ئەوجا هەوڵیاندا لەنگەرگای باشوری بەندەرەکە بسووتێنن، کە پێیان دەگووت (برج الذبان) "تاوەرێکی بەرزبوو لە ناو دەریاکەدا، لەسەر تاوێرێکی بەرز دروست کرابوو، لەوێوە بەندەرەکە دەپارێزرا، ئیدی ئەگەر گەمی، لەوە تێپەڕیبا، ترسی دوژمنی نەدەما"[١٢٠٥]. خاچدروشمان دەیانویست ئەو جێگایە بگرن، بۆ ئەوەی ئەڵقەیەکی گەمارۆی دەوری شارەکە، لە دەریاو لەسەر بەژیشەوە، شەتەك بدەن و نەیەڵن هیچی بۆ بچێ، کە ئەوەشیان بۆ نەکرا، ئەوجا ویستیان تاوەرەکە ئاگر تێبەردەن، بۆ ئەمەش سێ گەمیی گەورە گەورە (بطسة)یان سازدا، لەسەر لوولەکی یەکەمیان، سووتەمەنی و نەوتیان داناو ڕوویان لە تاوەرەکە کردو ڕۆیشتن، بەو نیازەی، ئەگەر گەمیەکەیان گەیاندە تاوەرەکەو پێوەی نووسا، ئەوجا ئاگر بە لوولەکەکەوە بنێن و بە تاوەرەکەوەی بنووسێنن، تا ئەوەش ئاگر بگرێ و هەر جەنگاوەرێکی تێدا بێ، ئەوانیش بسووتێن، لە (بطسة)ی دووەمدا سووتەمەنی زۆریان دانا تا بیهاونە سەر تاوەرەکە. هەرچی (بطسة)ی سێیەمە، ئەوە، ئەویان وەك ژێرخان لێ کرد، تا جەنگاوەرەکانیان لە بنەوە خۆیان بشارنەوەو تیری سەربازانی ئەییوبییان نەگاتێ و هیچ چەکیکی دیکەش زیانیان لێ نەدا.[١٢٠٦]

ئەوجا (بطسة)ی یەکەم بەرەوپێش تەکانی دا، ئاگریشیان لە سووتەنیی سەر لولەکەکەی بەرداو نەوتیشیان بەسەردا

1201 الفتح القسي، ص ٤١٧.

1202 ن، م، ص، ابن العديم. زبدة الحلب، ١١٨/٣. البداية والنهاية، ٣٣٧/١٢.

1203 النوادر، ١٣٥. الكامل ٥٣/١٢. الفتح القسي، ٤١٨. مرآة الزمان، ٤٠٤/٨. الروضتين، ١٦٠ـ ١٦١. مفرج الكروب، ٣٣٠/٢ـ ٣٣١. شفاء القلوب، ١٦٨.

1204 النوادر، ١٣٨. الروضتين، ١٦١/٢.

1205 النوادر، ١٣٨. الفتح القسي، ٤٢٩. الروضتين، ١٦٢/٢. مفرج الكروب، ٣٣٦/٢.

1206 النوادر، ١٣٩، الروضتين، ١٦٣/٢. زبدة الحلب، ١١٦/٣. مفرج الكروب، ٣٣٦/٢.

کرد، بەڵام بایەکە بەرەو تاوەرەکە هەڵی نەکردبوو، ڕووی لە بطسەکە بو، خواوڕاسان (بطسة) ئاگری گرت، چەندی هەوڵیان دا بۆیان نەکوژایەوە، هەرچی تێدابوون، هەموویان مردن‌و لەناوچوون. هەرچی (بطسة)ی دووەمە کە سووتەنیی تێدابوو ئەوەیان، جەنگاوەرانی سەلاحەددین چوونە بانی‌و داگیریان کرد. هەرچی (بطسة)ی سێیەمە، ئەوە دەریاوانەکان ترسیان لێ نیشت‌و ویستیان لە کوێوە هاتوون، بگەڕێنەوە بۆ ئەوێ، بەڵام ئەوانەی لە ژێر خانەکەیدا بوون، نەیانتوانی بەدەرکەون، "بە تەواوی شڵەژان‌و پێکدادەهاتن، لەبەرئەوە وەرگەڕاو قڵپ بووەوەو کەسی تێدا دەرنەچوون، های لەو ڕۆژە، چ ڕۆژێ بوو!". [١٢٠٧]

بەڵێ، کەشوهەوای سرووشت، تاوەرەکەی لە سووتان‌و کەوتن پاراست، بەڵام شارەکەی لە چنگی خاچدروشمان نەپاراست، خاچدروشمان وازیان نەهێناو سەرومڕو بێوچان بۆ داگیرکردنی شارەکە، لە بزاڤو چالاکیدا بوون‌و، مسوڵمانانیش بەریان لێ گرتبوون، ئەنجام جاچدروشمان زۆریان هێناو شارەکەیان گرت. بە دۆڕاندنی شارەکەش، کەشتیگەلی ئەییوبیی، ئیدی لە ئاوەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای ناویندا، ئەو ڕۆڵەی نەماو تەنیا بەرەڤانی کردنی لە زارک و بەندەرەکانی میسر بۆمایەوە.

کەشتیگەلی خاچدروشمان، بە تەواویی باڵی بەسەر ئەو ئاوانەدا کشاند، لەگەڵ ئەوەشدا نەیتوانی هیچ هێرشێ بکاتە سەر ئەو شارانەی سەر کەنار، کە سوپای ئەییوبی لێیانی سەندبووەوە، هەروەك ئەوان، کەشتیگەلی ئەییوبییش، نەیتوانی لە ئازادکردنی شارەکانی کەنار دەریادا هاوبەشی بکا. سوپاو کۆمەك لە ئەورووپاوە تەنیا بەدەریادا بۆ خاچدروشمان دەهات، لەبەرئەوە کەشتیگەلی ئەوان ڕۆڵێکی زۆر گرنگی دەگێڕاو، سەرومڕ هێزی تازەو خۆراکی تازەو وزەی نوێی بە ئۆردوگاکانی خۆیان دەگەیاند. هەڵمەتی سێیەمی خاچدروشمان، کە ریشارد شێردڵی شای بەریتانیاو، فلیپ ئۆغستزی شای فەرەنسا، بە جووتە فەرماندەییان دەکردو بۆ وەستاندنی بزاڤی سەلاحەددین هاتبوون، هەڵمەتی دەریایی بوو، سەرەنجامیش داگیرکردنی شاری (عکا)ی لێ کەوتەوەو، پێکهاتنەوەکەی. تەبایی نامەکەی. (الرملة) مۆرکرا، لەگەڵ ئەوەشدا هێزی دەریایی سەلاحەددین ڕۆڵی گرنگی گێڕاوەو لاپەڕەیەکی پاکی لە مێژووی ئەییوبییاندا تۆمارکردووەو سەربازەکانی ئەوپەڕی ئازایەتی‌و بوێرییان نواندووە، بە نموونە، لە دوا دوای ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩١ز)دا، پێکدادانێکی دەریایی لە نێوان (شینی)یەکانی ئەییوبی‌و (شینی)یەکانی خاچدروشماندا ڕووی دا، دەریاوانانی ئەییوبیی کەمبوون، بەڵام ورەیان بەرنەداو هەندێ گەمیی دوژمنیان بە سەرنشینەکانیانەوە سووتاند، لە گەڕانەوەدا (شینی)یەکیان دواکەوت، کە میر (جمال الدين محمد– بن أرككز–) فەرماندەیی دەکرد، گەمیەکانی دوژمن دەورەیانداو خۆی‌و سەربازەکانی، تا دوا هەناسە شەڕیان کرد، پاشان دەخالەتیان پێ دا، کە خۆی بەدەستەوە بدات‌و ئەمیش سەیری کرد هیچ چارێکی نەماوە، پێی گوتن: بە دەستی فەرماندەی گەورەتان نەبێ، دەستم بە دەستی کەس نادەم. کابرای فەرماندە هاتە بەردەمی‌و (إبن أرككز) بە توندی دەستی لە ملی گیرکردو بەرەڵای نەکرد، تا بە جووتە کەوتنە ناو دەریاکەو بەری نەدا، تا لەگەڵ خۆیدا خنکاندی. [١٢٠٨]

قارەمانێتییەکی بێ وێنەی پیاوانی هێزی دەریای ئەییوبی ئەوەبوو، کە یەعقوب ناوێکی خەڵکی شاری حەڵەب نواندی، ئەو لەسەر فەرمانی سوڵتان، فەرماندەیی ئەو (بطسة) گەورەیەی دەکرد، کە خەڵکی بەیرووت، باریان کردبوو لە کەلوپەل‌و ئازووقەو پێداویستی دیکە، تا بگاتە دەستی خەڵکی شاری (عکا). یەعقوبیش پڕی کرد لە چەك و سەربازی دەریاوان‌و بەرەو (عکا) گەوتەڕێ‌و نزیکەی حەوت سەد جەنگاوەری تێدابوو. بەرلەوەی بگەنە شارەکە، تووشی کەشتیگەلێکی گەورەی خاچدروشمان بوون، لە چل (شینی) پێك هاتبوو[١٢٠٩]، (ڕیتشارد شێردڵ) خۆی فەرماندەیی

1207 النوادر، ١٣٩. الفتح القسي، ٤٢٨. الروضتين، ١٦٣/٢. زبدة الحلب، ١١٧/٣. مفرج الكروب، ٣٣٦/٢.

1208 الفتح القسي، ٤٦٣ـ ٤٦٤. الروضتين، ١٨٢/٢. مفرج الكروب، ٣٤٨/٢.

1209 لە کتێبی (زبدة الحلب)دا، ١١٨/٣، دەڵێ: لە بیستو یەك گەمیی پێکهاتبوون.

دەکرد[1210]. شێردڵ، فەرمانیدا بە گروپەکانی خۆی دەورەی بدەن، کوشتارێکی سەخت دەستی پێ کردو دوو ڕۆژی خایاند[1211]، لەو شەڕەدا ئەیوبییان، سێ گەمییی خاچدروشمانیان نوقمی ژێر ئاو کردو (شینی)یەکیشیان ئاگردا و ژمارەیەکیشیان لێ کوشتن.[1212]

وەلێ موسوڵمانان، نەیانتوانی لەوە زیاتر درێژە بە شەڕ بدەن و زانییان ئیدی کۆتاییان هاتووەو هیچیان بە دەستەوە نەماوە، لەوە زیاتر کە خۆیان بەدەستەوە بدەن، ئەوجا پێشەنگەکەیان ڕاپەڕی و گوتی: "بەخوا قەسەم بە سەربەرزیی نەبێ، نابێ بکوژرێین و هیچیشیان لەم (بطسة)یە پێ نادەین".[1213]

بەو قسەیە هەموویان گەرم بوون و کەوتنە کونکردنی (بطسة)کە تا پڕ بوو لە ئاوو هەموویان بن ئاو کەوتن و خنکان، بەڵام خاچدروشمان ئەوەی بۆیان دەرهات، دەریان هێناو بردیانە ناو گەمیەکانی خۆیان، چەند کەسێکیشیان بە زیندوویی دەرهێناو پارچە پارچەیان کردن، ئەوسا زەلامیان نارد بۆ (عکا)و ئەوەی ڕووی دابوو بە ناو خەڵکەکەدا جاڕیان دا بۆ ئەوەی ورە بە جەنگاوەرەکانی ناو شارەکە بەربدەن. بێ گومان خەڵکەکە بەم هەواڵە گەلێ نیگەران و تەعزیە باربوون[1214]. لەم ڕووەوە (عماد الکاتب) دەڵێ: "ئەمە یەکەم ڕووداوە، نەهامەتیی تری بەدواوە بێ و خەمو خەفەتی دیکەی لێ بکەوێتەوە"[1215]. واتا هۆیەکە لە هۆکارەکانی کزبوونی بەرەڤانی لە (عکا)دا، چونکە ئەم شارە "بێکەس بوو، پێویستی بە پیاوگەلێ هەبوو"[1216].

کەشتیگەلی ئەیوبییان، پاشان دوای سەلاحەددین، کەوتە بێ هێزیی و خاچدروشمان بە هەلیان زانی، هەندێ زارک و بەندەری کەناراوی شامیان گرتەوە، لە ساڵی (٥٩٣ك/ ١١٩٧ز)دا، هێرشیان بردە سەر شاری بەیرووت و داگیریان کرد، (عزالدین أسامە)ی شار بەدەست، بەرەڤانیی بۆ نەکراو بەبێ شەڕ شارەکەی دا بەدەستەوە. ئەم ڕووداوەش ئەیوبییان و هەموو موسوڵمانانی پەست کردو (عزالدین) بوو بە بنێشتە خۆشەی سەرزمان، هەبوو دەیگوت ترساو خۆی لێ نەدا، هەش بوو دەیگووت، پشتی تێ کرد، تا شانی خۆی نەشکێ، کەسانێکیش دەیانگوت: پیاوەکانی ترسان و نەچوون، بانگیشی کردبان هەر نەدەچوون، کابرایەکیش ئەم بەیتانەی خوارەوەی بۆ دانا:

قەلا چۆڵکە شەڕی ناوێ   قەلا قابیلە بە پیاوێ
سەرشۆڕنەکا، خاك نەفرۆشێ   نەیکاتە باو لە ناکاوێ
سەرت شۆڕبێ سەلامەتی   سەر لە تالوکە مەهاوێ[1217]

بێ گومان بە مردنی سەلاحەددین، دۆخەکە شێویاو ئەم خوێڕێتیی و بێ سەروبەرییەش سەری هەڵدا، تا وای لێهات "کەشتیگەل پشت گوێ خراو لە کاتی زۆر زەروردا نەبا وەك (المقریزي) دەڵێ: کەس بیری لێ نەدەکردەوە"[1218].

ئەم مێژوونووسە، باسی باوردۆخی سەربازانی هێزی دەریایی. دوای سەلاحەددین. دەکاو دەڵێ: "ئەگەر زۆر زەروور بوایە کەشتیگەلێ سازو ئامادە بکرێ، دەبوا کۆڵان بە کۆڵان بە دووی زەلامدا گەڕابان و بیانگرتبان، بە ڕۆژ بە زنجیر

[1210] الفتح القسي، ٤٨٦. النوادر، ١٦١. الکامل، ٦٥/١٢. الروضتین، ١٨٤/٢. مفرج الکروب، ٣٥١/٢.

[1211] زبدة الحلب، ٣/ ١١٨.

[1212] الروضتین، ١٨٤/٢. مفرج الکروب، ٣٥١/٢.

[1213] النوادر، ١٦١.

[1214] النوادر، ١٦٢. الروضتین، ١٨٥/٢. مفرج الکروب، ٣٥١/٢. (تەنیا (ابن العدیم) دەڵێ: زەلامەکانی ناو (بطسة)کە تەنیا دوو زەلامیان لێ ڕزگارکران، فەرەنگ لە ئاوەکە دەریان هێنان و سواری گەمیەکانی خۆیانیان کردن، گوایا ئەوان باسی ڕووداوەکەیان کردووەو لەدەمی ئەوانەوە هەواڵەکە بڵاوبووەتەوە". زبدة الحلب ١٩٩/٣.

[1215] الفتح القسي، ٤٨٦.

[1216] الکامل، ١٢/ ٦٥.

[1217] الروضتین، ٢٣٣/٢.

[1218] الخطط، ١٩٤/٢.

ببەسترابانەوەو بەشەویش لە زیندان بهاوێژرابان نەوەکا ڕابکەن‌و هەڵبێن، هیچیشیان لە نەختێ نان‌و شتی وا نەبێ پێ نەدەدان‌و جاری وەهاش دەبوو، وەك دیلی جەنگ، چەندین ڕۆژ بە برسێتی دەمانەوەو هیچیان پێ نەدەدرا، گەیشتە ئەوە، کەسێ جوێنی بە کەسێ دابا، پێی دەگوت: سەربازی کەشتیگەل. خۆ لە میسر زەلامێکت بانگ کردباو بتگوتبا (هۆ.. کەشتیگەلی) ئەوە زۆر زۆر تووڕە دەبوو و چاوی دەچووە پشتی سەری، بەڵام لە زەمەنی سەلاحەددیندا، کە هێشتا خۆی لە ژیاندا مابوو، ئەوانەی لە کەشتیگەلدا خزمەتیان دەکرد، خەڵکی پێیاندەگوتن: غەزوکاری ڕێگای خودا، یان دژ بە دوژمنی خوداو، خەڵکی داوایان لێ دەکردن، دۆعای خێریان بۆ دەکەن". [١٢١٩]

ئەو قسەیە، کە بەو جۆرە وەسفی دۆخی کەشتیگەلی موسوڵمانان دەکات‌و باسی گوزەران‌و حورمەتی جەنگاوەرانی هێزی دەریا دەکات، ئەوە، بۆ خۆی، شاباشی سەلاحەددینەو ڕۆڵی پڕ بایەخ‌و دڵسۆزیی سەلاحەددین بۆ جەنگاوەران ڕوون دەکاتەوەو دەیسەلمێنێ، کە سەلاحەددین، دژ بە خاچدروشمە داگیرکارەکان، بەوپەڕی لە خۆبووردەیی و توانستەوە، چ لە سەر بەژو چ لە دەریا، گیانفیدا بووەو درێغی نەکردووە.

[1219] ن، م، ص.

کەرتی شەشەم

باسی جەنگ و شەڕەکان

بە ناوبانگترین جەنگەکانی سەلاحەددین

دەسپێك :

یەکەم : شەڕگەلی شوورەکان

١ـ گەمارۆکەی ئەسکەندەرییە.

٢ـ قایمکاری (الکرك)و گەمارۆدانی یەك لە دوای یەکی (الکرك).

٣ـ گەمارۆی (بیت الأحزان).

٤ـ گەمارۆدان و گرتنی شاری (عکا) لەلایەن سوپای ئەییوبییانەوە.

٥ـ گەمارۆدان و گرتنی (بیت المقدس).

٦ـ گەمارۆ بە ناوبانگەکەی شاری (صور).

دووەم : شەڕی بەربلاو :

١ـ شەڕی (الرملة).

٢ـ شەڕی (حطین).

پاش شرۆڤەکردنی دۆخ و لایەنە جۆربەجۆرەکانی سوپای سەلاحەددین و پاش باسی ڕێکخراوەکان و بنیچە تیۆرییەکانی پلانگەل و جموجوولەکانی ئەم سوپایە، ئنجا دەمانەوێ باسی بارودۆخی لەشکرکێشی و بزاڤو چالاکییەکانی مەیدانداریی ئەم سوپایە بکەین، واتا دەمانەوێ، باسی کاتی شەڕو نەبەردیی هێرش و بەرەڤانیی ئەم سوپایە بکەین. لەبەرئەوەش، کە مەسەلەو بابەتی شەڕو جەنگەکان دووورودرێژە، ئەوەمان بە باشزانی بە دوو بەش باسی بکەین و گەمارۆ ناودارەکەی شاری (عکا)ش بکەین بە سەرەتای بەشی حەوتەم (دوابەشی ئەم کتێبە)، چونکە ئەم گەمارۆدانی شاری عەکایە بوو بە ڕووداوێکی گەورەو گران، کە سوپای سەلاحەددینی بە سەختی تێدا شکا، دوای ئەوەی دوو ساڵی ڕەبەقی لە تەمەنی ئەم سوپایە خایان.

بە ناوبانگترین جەنگەکانی سەلاحەددین:

دەسپێك:

سەلاحەددین، توانیی هەموو شارو قەڵاکانی شام و جزیرەش، کە پێشتر لە ژێر دەستی میرەکانی نورەددین مەحموددا بوون، بخاتە ژێر دەستی خۆی، تەنیا حەڵەب و ئەتابەکییەکەی موسڵ نەبێ، کە حەڵەب، تا ساڵی ٥٧٩ك/ ١١٨٣ز، بە دەست (الملك الصالح اسماعیل بن نورالدین)ەوە مایەوەو لەو ساڵەدا کەوتە ژێر دەستی سەلاحەددین. موسڵیش بە دەست وەرەسەکانی زەنگییەوە مایەوە، تا لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا، ئەویش کەوتە ژێر حوکمی سەلاحەددینەوە، واتا سەلاحەددین، توانیی لە ماوەی دە ساڵدا، هەر لە ساڵی (٥٧٠ك/ ١١٧٤ز) ەوە، کە میسری بەجێ هێشت، پاش مردنی نورەددین مەحمود لە ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز)دا، بەرەی ئیسلامیی میسرو شام، وە ژێر ئاڵای خۆی بێنێ.

لەم ماوەیەدا، سەلاحەددین لە نێوان میسرو شامدا، دەهات و دەچوو، لە چەند شەڕێکی گۆڕەپان و شەڕی شوورەکاندا دوورە پێکدادانی لەگەڵ گروپەکانی خاچپەرستەکاندا دەکرد. جابەر لەوەی باسی ئەو شەڕانە بکەین، واچاکە فەرق و جیاوازیی نێوان قەڵاو قایمکاران دەربخەین، قەڵا، خۆی شارە، شوورەیان بە دەوردا دەکێشاو قولەیان لێرەو لەوێ لەسەر شوورەکان قووت دەکردەوەو کەندەکیان بە دەوردا لێ دەداو دەیانکرد بە شارێکی قایمکراوی سەختی ئەوتۆ، لە ڕچەو ڕێگای بە پاسەوان تەنراوەوە نەبوایە، کەس ڕێگا دیکەی نەبوو بچێتە ناوی.[١٢٢٠]

هەرچی قایمکارە، ئەوە، بینای دیارو ئەستووری بەرزی پڕ لە سەنگەرە، لە ناوچە شاخاوی و سەختەکاندا بۆ ڕێگابڕین و داخستنی دەربەندەکان دروستیان دەکردو لە جێگا ستراتیجییەکانی تریشدا، کە پاراستنیان زەروورە دروستیان دەکرد، بۆ ئەوەی نەکەونە دەست دوژمن، یەکێ لە قایمکارە بە ناوبانگەکانی وڵاتی شام، قایمکارەکەی (المراقب)ی باکووری شامە، کە دەکەوێتە نزیك شاری (طرسوس). قایمکاریی (الکرك) کە لەبەر سەختیی و قایمی ناویان نابوو تاوێری بیابان، ئەوە، گەورەترین قایمکاری خرستیانەکان بوو[١٢٢١] و، (إبن الأثیر) کە وەسفی دەکا، بە قایمکاری مەزن و پەناگەی سەخت ناوی دەبا.[١٢٢٢] قایمکاریی (برزیە)ش بە ترۆپکی چیایەکی بەرزەوە داڕێژرابوو، بە قسەی (یاقوت) لە هەموو وڵاتی فەڕەنگدا بە جێگەیەکیان گوتبا سەختە ... ت: پەکو لەو سەختییەی، دەڵێی قایمکارییەکەی (برزیە)یە.[١٢٢٣] خۆ (حصن الأکراد) واتا قایمکارەکەی کور ... ە هەر مەپرسە، تا بڵێی سەخت و یاخی و قایم بوو، لەسەر چیاکەی بەرامبەر شاری (حمص)[١٢٢٤] دروست کرابوو.. جگە لەوانە قایمکاری دیکەش هەبوون.

ئەوەی ئێمە لێرەدا پێمان گرنگ بێت، زۆربەی شەڕو جەنگەکانی سەلاحەددین شەڕی شوورەی شارەکان بوو،

1220 طه الهاشمي، الجغرافية العسكرية، ص٢٣٢.

1221 ابن جبير، ٢٦٠.

1222 الكامل، ٥٠٢/١١.

1223 معجم البلدان، ٣٨٣/١.

1224 معجم البلدان، ٢٦٤/٢.

سوپاکەشی لە هێرشدا بوو، لە زۆربەیاندا سەرکەوت و هەندێکیشیانی بە دەستەوە نەهات. لێرەدا بە زەروریی نازانین باسی شەڕی هەموو شوورەکان بکەین، کە شارەکان بە دەست خاچدروشمانەوە بووە، هەروەها بە زەروریشی نازانین باسی شەڕی هەموو ئەو شارانەش بکەین، کە خاچدروشمان لە فەلەستین و میسر گەمارۆیان دابوون، بەڵکو لێرەدا تەنها چەند نموونەیەکیان لێ دەهێنینەوە بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەو وەبەرچاوهێنانەوەی شێوە گشتییەکانیان.

خەسڵەتی گرنگ و بەرچاوی ئەم جۆرە جەنگە ئەوەیە، کە گەمارۆدانی شوورەی شار، گەمارۆدەران لە بزاڤ دەخاو سوپاکەیان لە جێی خۆی دەچەقێ و زۆریشی پێناچێ بێزار دەبن، وەك ئەوەی لە گەمارۆکەی شاری (صور)دا ڕووی دا، جگە لەوە، زەوییەکەش بە پاشەڕۆی ئەسپ و پاشماوەی سەربازان پیس دەبێ، نەخاسمە لەو زەمانەدا خزمەتی تەندروستی لە ئۆردوگاکاندا هەر ناویشی نەبوو، چ جای ئەوەش لە کاتی شەڕدا. بەوەش، نەخۆشیی و ناساغیی بە هۆی بۆگەنبوونی زەوی و تێکچوونی بۆنی هەواکەوە، لەناو سەربازو وڵاغەکانیشدا بڵاودەبووەوە. هیچ سوپایەکیش لە سوپاکانی ئەو سەردەمە (سەدەکانی ناوین) نەیدەتوانی لە جێگایەکدا درێژە بە گەمارۆ بدات و تووشی نەخۆشی و برسێتی و ڕاکردن و هەڵاتنی سەربازەکانیش نەبێت، بە نموونە، وەك ئەوەی لە (عکا) ڕووی دا. هەر لەبەرئەوەشە، کە ئەگەر شارێکی گەمارۆدراو درێژە بە بەرەڤانی داباو، زۆر بە جەرگانە ڕێگای لە گەمارۆدەران گرتبا، ئەو لەو بارەدا، کاتێ بە ناچاری شارەکەیان بە دەستەوە بدابا، تۆڵەی گەورەو گرانیان لێ دەکرایەوە،[1225] وەك ئەوەی لە (عکا) ڕووی دا، کە ئەوەبوو (ریشارد) چووە ناو شارەکەو بەبێ بەزەیی تۆڵەی دیلەکانی کردەوە، هەرچەندیشە، ئەم تۆڵەکردنەوەیە، لە خۆبەدەستەوەدانی شارە قایمەکاندا، بوو بوو بە باو، بەڵام بە پێچەوانەوە، سەلاحەددین لە غەزای شارەکاندا، لە سەر یاسایەکی عادیلانەی لێ بووردن و بەخشین دەڕۆیشت و مرۆڤایەتییانە ڕەفتاری دەکردو ڕەحم و بەزەیی لەگەڵ خەڵکەکەدا هەبوو.

هەر لەبەر ئەوەشە، کە شارەکانی ژێر دەستی خاچدروشمان شەڕێکی ئەوتۆیان نەدەکردو زووتر خۆیان دەدا بە دەست سوپای سەلاحەددینەوە، چونکە خەڵکی ناو شارەکەو جەنگاوەرەکانیشیان دڵنیابوون، ئەگەر خۆ بەدەستەوە بدەن، سەلاحەددین تۆڵەیان لێ ناسەنێتەوە، ئەو ڕەفتارەی ڕەحم و بەزەیی و لێ بووردەییەش، کە سەلاحەددین لەگرتنی شاری (بیت المقدس)دا بەرامبەر بە خاچدروشمان نواندی، بەڵگەی ئەم قسەیەن، بە پێچەوانەی ئەوە، کە لەساڵی (٤٩١ك/ ١٠٩٧ز)دا، ڕووی دا. ئەوەبوو لەو ساڵەدا، واتا بەر لە نەوەدو دوو ساڵ، ئەسپی سوارچاکانی خاچدروشمان بەناو خوێناوی موسڵمانانی خەڵکی شارەکەدا چوونە ژوورەوە.

(الهروي). کە هاوسەردەمی سەلاحەددینەو لە حەڵەب لە سەردەمی (الملك الظاهر غازي)دا ژیاوە.، لە (التذكرة)کەی خۆیدا، بەشێکی تەواوی بۆ باسی چۆنێتیی گەمارۆدانی قایمکارو شێوازی شەڕەکانی دەوروبەری قایمکارو، فروفێڵی لێدان و داگیرکردنی قایمکارو چۆنێتیی گەمارۆدانی شوورەو شارەکان، تەرخان کردووەو، بەپێی ئەزموون و بەسەرهاتەکانی سەلاحەددینیش، هەستاوە لە کتێبەکەیدا هەر لەو بەشەیدا، ژمارەیەك ڕێنماییمان لەو ڕووەوە دەداتێ و دەڵێ: پێویستە لەسەر فەرماندارەکە دڵ و سۆزو زەینی خەڵکی ناو قایمکارو سەربازو گەورە پیاوانی ناو قایمکارەکە، بۆ لای خۆی ڕابکێشێ و بەرلەوەش کە گەمارۆیان بدا، هەرچی ئەوان داوای دەکەن، بۆیان فەراهەم بکا.[1226]

ئێمە وا دەبینین سەلاحەددین بە کردار، سیاسەتی بەرامبەر بە قایمکارەکان پێڕۆ کردبێ، ئەم جۆرە سیاسەتەش سوودی زۆری هەبووە، بەبێ شەڕو بەبێ بگرەو بەردە، هەندێ لە قایمکارەکان زوو خۆیان دەدا بە دەستەوە، چونکە جەنگاوەرەکانی سوور لێیان عایەن بوو، بەڵێنەکانی خۆی دێنێتەجێ و ڕەفتاری باشیان لەگەڵدا دەکات و دەست بۆ سەروماڵیان نابا.

(الهروي) ڕێنمایی فەرماندەی گەمارۆدەر دەکاو دەڵێ: پێویستە سیخوڕی هەبێ و، لەڕێی سیخوڕەکانییەوە

[1225] هامرتن، تأريخ العالم، ٥/٣٤٤- ٣٤٥.

[1226] التذكرة الهروية، ص١٢.

بارودۆخی شارە گەمارۆدراوەکە بزانێ‌و، بزانێ ئازووقەو خۆراکیان چەندەو برِی چەکی جەنگاوەرەکانیان چەندە، کە ئەمانەی زانی‌و لەوەش دڵنیابوو، کە بارودۆخی شارەکە ئەوەی بە بەرەوە نییە بتوانێ بۆ ماوەی درێژ بەرەڤانی بکات، ئەوسا "با ئەو هەلە لەکیس نەداو ڕوو لە شارەکە بکات‌و ئۆردوگای تێدا بخاو، پەلە بکا، لە پرو لەناکاویش هەڵمەت بەرێ‌و بێزار نەبێ، چونکە گەر بێزار ببێ، پێی دەشکێ‌و سارد دەبێتەوەو هێزی لەکزی دەدا. هەروەك ئەوەی لە ساڵی (٥٨٣ك)دا، لەلای شاری (صور) ڕوویدا.". (الهروي) لە سەری دەرِواو دەڵێ: "فەرماندەی گەمارۆدەر، پێویستە لەسەری نامە بۆ گەورەو پێشەنگەکانی ناو قایمکارەکە بنووسێ‌و پێداویستیان بۆ زامن بکا.. وەهایان پیشان بدا، کە لە لای هەندێکیانەوە نامەی بۆ هاتووەو داوای دەکەن بگاتە هانایان. نابێ ناوی کەسیشیان بهێنێ‌و، هەر بە نهێنی بهێڵێتەوە... تا لە یەکتریی بکەونە گومان".[1227]

وامان پێ باشە، لە باسی شوورەکاندا، شەرِەکان، بە پێی زنجیرەی مێژوویان باس بکەین، وا دەست دەکەین بە باسی بەرچاوترین و زەقترینی شەرِەکانی سوپای ئەییوبیان، سا، شەرِی بەرەڤانی بووبێ، یان شەرِی هێرشبەری.[1228]

یەکەم: شەرِی شوورەکان:

١ـ گەمارۆکەی ئەسکەندەرییە:

ئەم شەرِە، بەرچاوترین شەرِی سەلاحەددین بوو لە میسر، ئەم بەندەرە، لە دوا دوای ڕۆژەکانی ساڵی (٥٦٩ك/ کۆتایی تەمموزی ١١٧٤ز)دا، کەوتە بەر هێرشی (صقلیە)کان‌و سەلاحەددین کەوتە بەرەڤانی. ئەم هێرشە بەو ئامانجە کرا، دەوڵەتی کۆرپەی سەلاحەددین، بە کۆمەکی فاتمییە پیلانگێرەکانی دۆستان‌و لایەنگرانی شاعیری ناسراو (عمارة الیمنی)[1229] برووخێنن. پیلانگێران ئاشکرابوون‌و گیران‌و بەرەو پەتی سێدارە ڕەوانەکران، وەلێ هەواڵی دۆزینەوەی پیلانەکە نەگەیشتبووە هێرشبەرانی (صقلی)، لەبەرئەوە بەردەوام بوون. ئەم هەڵمەتە زۆر گەورە بوو، مێژوونووسان دەڵێن: سی هەزار (٣٠٠٠٠) جەنگاوەری تێدا هاوپشك بووە، هەزارو پێنج سەدیان سوارەبوونەو پێنج سەد (ترکبولی)[1230]یشیان تێدابووەو بەسواری دووسەد (شینیی) هاتبوون‌و، سی‌و شەش ئەسپەڵگریشیان لەگەڵدابووە، پربوون لە ئەسپ. شەش گەمیشیان پرکردبوو لە دارو تەختەی گەورەی ئامێری گەمارۆدان، چل گەمیی پر لە زەلام‌و ئازووقەو خۆراکیشیان لە خزمەتا بووەو، هەرچی پێداویستی شەرِو گەمارۆی بە نموونە وەك تاوەری هێرش‌و، دەبابەو مەنجەنیق، هەموویان پێ بووەو وەستاو خزمەتکارو مەیتەر (بەخێوکەری ئەسپ)ی بە نموونە، وەك وەستای کەشتیسازی‌و مەیتەری سوارەکان‌و سەڵتە زەلامیشیان گەیشتووەتە پەنجا هەزار زەلام.[1231] (صقلیە)کان ئەم هەموو شمەکانەیان داگرت‌و خستیانەکار. ڕاستیشت دەوێ، ئەو خرکەبەردە رەشانەی، کە لە دوورگەی (صقلیە)وە لەگەڵ خۆیاندا هێنابوویان‌و بەمەنجەنیق لە شوورەکانی ئەسکەندەرییەیان دەگرت، تەواوێ خەڵکی شارەکەی زارەترەك کردبوو، "برادەرانمان لە گەورەیی‌و هێزی کاولکاریی ئەو بەردە ڕەشانە، سەرسام بوون".[1232]

بەڵام لەشکری ئەییوبیان‌و خەڵکی ئەسکەندەرییە، قارەمانانە لێیان هاتنە دەست‌و دەبابەکانی نزیك شوورەکەیان ئاگرداو سووتانیان "خۆشیان ڕاگرت‌و شەرِێکی چاکیان کرد". سەلاحەدینیش ئەوکات لە ئەسکەندەرییە نەبوو،

[1227] التذكرة، ص١٠٤.

[1228] لەناو ئەمانەدا باسی گەمارۆ دۆراوەکەی (یافا) ناکەین، ئەو باسەمان خستە جێگایەکی دی.

[1229] الكامل، ١١/٣٩٨ـ ٣٩٩. الروضتين، ج١، ق٢، ص٥٦١. مفرج الكروب، ٢٤٣/١ـ ٢٤٤. ابن الوردي، ١١٧/٢.

[1230] ترکبولی: وشەیەکی یۆنانییە، واتا (بەچکە تورك)، بێزەنتییەکان بە تیپێکی سوپاکەی خۆیان دەگوت (ترکبولی)، ئەو تیپە لە گرنگیدا نەدەگەیشتە تیپی سوارەکان. ئەمانە لە نەوەی باوکێکی تورك‌و دایکێکی یۆنانین. لە شەرِیشدا، شەرِی گرت‌و فرت‌و خێرایان بەکارهێناوە، ناویان لە شەرِەکانی شامیشدا هاتووە، بنۆرە: النوادر، ١٤٧، ٢٢٤. مضمار الحقائق، ١٥٢. مفرج الكروب، ١٤٩/٢.

[1231] سنا البرق، ص١٧١. الكامل، ٤١٤/١١. النوادر، ٤٨ـ ٤٩. الروضتين، ج١، ق٢، ص٥٩٩. مفرج الكروب، ١٣/٢. النويري، الالمام، ١٦٤/١ـ ١٦٥.

[1232] سناالبرق، ١٧٢. الروضتين، ٥٩٩/١. مفرج الكروب، ١٤٢/٢. السلوك، ٥٧/١. النويري، الالمام، ١٦٦/١.

کاتێکیش بە پەلە خۆی گەیاندە شەڕەکە "جەنگاوەرەکان، هەر بەگەیشتنی سەلاحەددین، ماندوویان حەسایەوەو ئێشی زامو برینیان نەماو هەریەکەشیان وای دەزانی، سەلاحەددین لەگەڵ خۆیەتیو بەجۆرێکیش کوشتاری دەکرد، وای دەزانی سەلاحەددین چاوی تەنیا هەر لە ئەوە".[1233] خاچپەرستەکانیش لە چەکدانان بەولاوە هیچ چاری دیکەیان نەماو "ئەوی کوژرا، کوژرا، ئەویشی نەکوژرا چەك کراو بەدیل گیرا"[1234].

ئا بەو جۆرە، سوپای سەلاحەددین و بوێرانو نەترسانی ئەسکەندەرییە کوتەکی پشتشکێنیان لە هەوادارانی داگیرکردنی میسر سرەواند، ئیدی بڕای بڕ، تا سەلاحەددین لە ژیاندا مابوو، جارێکی دی، بیریان لەو بەزمە نەکردەوە، ئەوان ئەو فکرەیان هەر لەسەردا کەمو زۆر مابوو، ئەوەبوو، چارەکە سەدەیەکیش بەسەر مردنی سەلاحەددیندا تێپەڕی، ئنجا دووبارەیان کردەوە.

٢- قایمکاری (الكرك)و گەمارۆدانی یەك لە دوای یەکی (الكرك):

(الكرك) کەوتە دەست میری خاچپەرستم (ریجنالد). رینۆدی شاتیۆن.، کە سەرچاوە عەرەبییەکان بە (أرناط) ناوی دەبەن. ئەم کابرایە لەوەو پێش لە ساڵی (٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) دا، لە لایەن نوورەددین مەحمودەوە گیراو بۆ ماوەی پازدە ساڵ بەدیلی مایەوە، ئەو کاتە گیرا کە هێشتا حوکمی (أنطاكيه)ی دەکرد. پاشان (سعدالدين كمشتكين) و حوکمبەدەستانی موسڵو حەڵەب، لە ساڵی (٥٧١ك/ ١١٧٥ز)[1235]دا، لە ڕکی سەلاحەددین. کە ناحەزبوون. لە بەندیخانە ئازادیان کرد. (أرناط) یەکسەر، چوو بۆ (الكرك)و بێوەژنە حوکم بەدەستەکەی ئەو شارەی مارەکرد، کە پێشتر ژنی میرێکی خاچپەرستمان بوو، ئیدی، بەرە بەرە، خۆی کرد بە حوکم بەدەستی شارەکە. (أرناط) خەڵك دەیناسی، کە زۆر ڕکی لە موسڵمانان بووە، نەخاسمە، کە ماوەیەکی دوورودرێژیش لە بەندیخانەی موسوڵماناندا مابووەوە. جگە لەوەش، ئەم کابرایە لەو سوارچاکانە نەبوو، مانای شەرەف بزانێو ئاکاری سوارچاکی بفامێو پێوەی پابەندبێ، کابرا، لە بۆ دزیو تاڵانو چەپاوڵو دەستدرێژیی بەولاوە بە کەڵکی هیچی دیکە نەدەهات[1236]. مێژوونووسێکی ئەوروپایی[1237] باسی دەکاو دەڵێ: "نموونەی سوارچاکێکی جەردەو دزە، لە زەمەنێکدا پڕ بووە لە چاوچنۆکیی و بێوەفاییو نەمەکبەحەرامی و سەرونکردنو لەپشتەوەکوشتنو دڕندەیی و دەمارگیریی کوێرانە، پازدە ساڵی ڕەبەقی دیلیو ئەسیری لە حەڵەب، نەیتوانی ڕەفتاری چەوتی ڕاست بکاتەوە، یان نەختێ باشتری بکا". (أرناط) لە هەموو پێشەواو پێشەنگەکانی دیکەی لاتین سەرکێشترو ترساوەرترو غەددارترو شەڕانیتر بوو.[1238]"خەڵك دەیانناسی، دەیانزانی کاتێ بەرێگادا بڕۆیشتابا ڕووی کرژو مۆن دەکرد، خەڵك لێی دەترسان، بڕواو ئیمانی بە زۆربەی زۆری شتەکان نەبوو، هەند سەختو دڵڕەقیش بووە، بە تەنگ هیچ شتێکەوە نەبووەو گوێی بەمردنیش نەداوە.. بە شمشێر زەلامی سەردەبڕی، لێ بڕابا، جەردە هەی جەردە، ڕێگای لە خەڵکی دەگرتو چەتەیەك بوو بۆ خۆی".[1239]

وەنەبێ سەلاحەددینش، لە ڕکی ڕەفتاری بێ شەرمیی ئەم (أرناط)ە، چەندین جار (الكرك)ی گەمارۆدابێ، نەخێر لەبەرئەوە نەبووە، بەڵکو لەبەر ئەوە بوو، کە (الكرك) قایمکارێکی سەختەو جێگایەکی گرنگیشی لەسەر ڕێگای نێوان میسرو شامدا هەیە، ئەمە، سەرباری ئەوەی کە (أرناط)، چ لەسەر بەژ، چ لە دەریای سووردا، چاوی لە زێدەڕۆیی و پێ درێژکردن بڕیبوو، هەوڵی داگیرکردنی (ايله)ی سەر کەنداوی دابوو، ئەمانە هەمووی لەولاوە بوەستێ، کابرا بە تەمابوو

[1233] الكامل، ٤١٣/١١. أحمد بن زيني دحلان، الفتوحات الاسلامية، ط/ مؤسسة لحلبي، القاهرة، ١٩٨٦، ج١، ص٤٤٤.

[1234] الكامل، ٤١٤/١١.

[1235] الروضتين، ج١، ق٢، ص٦٥١.

[1236] د. عاشور، الحركة الصليبية، ٧٨٥/٢.

[1237] King , The kninghts Hospitallers, P.111.

[1238] فيليب حتي، تأريخ العرب، ص٧٣٧.

[1239] هارۆلد لامب، شعلة الاسلام، ص٩٤.

حەرەمەینیش داگیربکاو هەموو جیهانی ئیسلامی تۆقاندبوو.[1240]

جا، لەبەر جێگەی گرنگو ستراتیجی (الكرك)، نوورەددینو پاش ئەویش سەلاحەددین، هەر بە تەمای بوونو بەرلەوەش (أرناط) ببێ بە خاوەنیو سەرگەورەی شارەکە، سوپای ئیسلام چاوی لێ نەتروکاندووە. نورەددین چەند جاران ویستی داگیری بکاو خۆی بۆ سازدا، بەلاَم بۆی نەلوا، پاشان لەگەلّ سەلاحەددین. کە جێگری بوو لە میسر. دووبارە هەولّیاندا شارەکە بگرنە دەست، وەلیّ بارودۆخ نالەبارهات، نەکراو پرۆژەکەیان تەواو نەکرد. پاشان نورەددین مردو سەلاحەددین بڕیاریدا، لەسەر ئەم ئیشە بەردەوام بێو وازی لێ نەهێنا، ئنجا لە سالّی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز)دا، سەلاحەددین بە سوپای شام گەمارۆی داو (الملك العادل)ی برایشی بە سوپای میسرەوە هاتە یاریدەی، بەلاَم ئامرازو ئامێری گەمارۆیان کەم بوو، بەشی ئەو کارە گەورەیەی نەدەکرد، هەرچەندیشە بە حەوت مەنجەنیق شەو ڕۆژ بێ وچان بەردەبارانیان دەکرد، ئەمجارەش گەمارۆکە سەری نەگرتو بە ئەنجام نەگەیشت.[1241]

دواجاریش لە سالّی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز)دا، تەکانێکی تری بۆدا، ئەم جارەشیان بەدەردی جارەکانی تر چوو و هیچی لێ پەیدا نەبوو، هەرچەندیشە هێزێکی میسری بە فەرماندەیی (تقی الدین عمر)و هێزێکی ولاَتی جزیرەش بە فەرماندەی (نورالدین محمد بن قرە أرسلان)[1242] لەگەلّیدا بەشدارییان کردو هێزێکی تری حەلّەبیش بە فەرماندەیی (الملك العادل) گەیشتەجێو، ئەم هێزانە بە هەموویان ئەم قەلاَو قایمکارە مەزنەیان گەمارۆداو تەنگەتاویان کردو، سەلاحەددینیش فەرمانی دا ئنجا مەنجەنیقەکان ببەنە دەوری شارو لە نزیکەوە بەردبارانی بکەن، وەلیّ کوشتار تا دەهات گەرمتر دەبوو، بەلاَم سەربازانی سەلاحەددین گوێیان پێ نەداو مەنجەنیقەکانیان گەیاندە دەوری شارەکەو هەموو دەوروبەری شارەکەیان داگیر کرد، بەلاَم قەلاَی قایمکار هێشتا ملی نەدا، لە نێوان پشتێنەی شارو قەلاَکەدا کەندەکێ لێ درابوو، تابلّێی قوولّ بوو، شەست گەزیش پان بوو، سەلاحەددین فەرمانی دا بەگلّو بەرد پڕی بکەنەوە، بەلاَم لەبەر چڕی تیرباران، کەس نەیتوانی لێی نزیك ببێتەوە، ئەوجا سەلاحەددین فەرمانی دا، کە بە خشتو دار کەپرێ دروست بکەنو بەژێریدا بڕۆنو بگەنە کەندەکە، ئەوەشیان کردو بەژێر کەپرەکەدا ڕۆیشتنو دەستیان کرد بە پڕکردنەوەی، مەنجەنیقەکانی خۆشیان شەوڕۆژ لەبەردبارانی قەلاَکە بەردەوام بوون، ناچار خاچپەرستان داوای فریادڕەسیان لە فەرماندەی بەرزتری خۆیان کرد، تا لەم گەمارۆیە ڕزگاریان بکەن، ئەوجا سوپای ئەییووبیانیش ناچاربوون، دیسانەوە گەمارۆکە هەلّگرن. بەو جۆرە ئەم گەمارۆیەش سەری نەگرتو هێزەکەیان کشانەوەو بەرەو نابلس کەوتەڕێو، لەوێشەوە بۆ دیمەشق[1243]. بەلاَم سەلاحەددین وازی لە (الكرك) هەر نەهێنا تا داگیری کرد، ئەوەبوو، کە لە سالّی (٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)دا، لەشکری لە ژێر فەرماندەی (میر سعدالدین کمشبە) ناردەوە سەریو ئەم فەرماندارە، ئەمجارە، دەستی لە گەمارۆ بەرنەداو درێژەی پێ دا، تا ئازووقەو خۆراکی شارەکە کەوتە قاتو قڕیو "خەلّکەکە کەوتنە ولاَغ خواردنو هەند سەبریان کرد، سەبریان لێ بڕا". ئیدی ناچار نامەیان بۆ (الملك العادل) نووسی. کە ئەوکات لە (تبنین) دادەنیشت. داوای دەخالەتیان کرد، ئەویش دەخالەتەکەی قبولّ کرد.[1244] هەرچی خودی (أرناط)یشە، ئەوە، سەلاحەددین بە دەستی خۆی لە شەڕەکەی (حطین)دا کوشتی، بەو جۆرە ئەو نەزرەشی بەجێ هێنا کە لەوەپێش کردبووی.[1245]

٣ـ گەمارۆی (بیت الأحزان):

پێشتر گوتمان (بیت الأحزان) کەوتووەتە نێوان شاری دیمەشقو کەناری دەریاکەوە، خاچپەرستان لەوێ خۆیان قایم کردبوو. سوپای سەلاحەددین سالّی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز)دا، بۆی کشانو گەمارۆیان دا، ئەوجا مەنجەنیقگەلێکیان. کە

1240 ابن جبیر، ٣٤ـ ٣٥. مفرج الكروب، ٢/١٠٢. (لە بابەتێکی پێشتردا باسی ئەوەمان کردووە).

1241 الكامل، ١١/٥٠٢. ابن العدیم ٣/٧٤.

1242 مضمار الحقائق، ١٨٨. الكامل، ١١/٥٠٦.

1243 الكامل، ١١/٥٠٧. زبدة الحلب، ٣/٧٨. النوادر، ٦٦. الروضتین، ٢/٥٤ـ ٥٥. مفرج الكروب، ٢/١٥٧. السلوك، ١/٨٤.

1244 الكامل، ١٢/٢٠ـ ٢١. الفتح القسي، ٢٦٦. الروضتین، ٢/١٣٤. زبدة الحلب، ٣/١٠٧.

1245 الكامل، ١١/٥٢٨. النوادر، ٧٨. الفتح القسي، ٨١.

له دارەکانی ڕەزو باغی (صفد) دروست کردبوو. لیٚ دابەستو شەڕ گەرم بوو، هەندیٚ لە سەربازان لە دیواری ڕووکاری (باشورة)[١٢٤٦]ی قەڵاکە بەسەرکەوتنو کردیانە شەڕی دەستەویەخەو، ئەم دیوو ئەو دیوی ڕووکارەکەیان کۆنترۆڵ کرد. بەڵام کە شەو داهاتو دنیا تاریك بوو، موسوڵمانان ترسی ئەوەیان لیٚ نیشت خاچدروشمان دەرگاکانی قەڵاکە بکەنەوەو لە ناکاو پەلاماریان بدەن، کەچی خاچدروشمان شەو کڕو بیٚ دەنگ بوون، وەلیٚ لە پشت دەرگاکانەوە (لەناوەوە) ئاگریان کردەوە، تا لە شەڕی موسوڵمانان دڵنیابن، گوتیان، "تەنیا کونی تاوەرەکە ماوەتەوە".

کە بەیانی بووەوە، سەڵاحەددین لاتەنیشتەکانی تاوەرەکەی بەسەر میرەکاندا دابەش کرد، (عزالدين فرخشا)ی برازای، بەری لای قیبلەی وەرگرت، سوڵتان، خۆی بەری لای باکووری وەرگرتو تەنیشتەکانی تری دا بە (ناصر الدين محمد بن شيركۆ)ی ئامۆزای و، (تقي الدين عمر)و[١٢٤٧] میرەکانی دیکەی سوپا. تاوەرەکە گەلیٚ پتەوو سەخت بوو، چەندی کردیانو کۆشایان بۆیان کون نەکرا، ئەوجا کونەکەیان قووڵترو فراوانترکردو ئاگریان دا. دوو ڕۆژ چاوەڕیٚیان کرد، تاوەرەکە هەند پانو پتەوبوو، نەکەوت. ئەوجا سوڵتان فەرمانی دا، ئاگرەکەیان کوژاندەوەو دەستیان بە کونکردن کردەوە. بۆ کوژاندنەوەو قەمراندنی ئاورەکەش، سوڵتان گوتی: "هەرکەسیٚ کوندەیەك ئاو بهیٚنیٚ دیناریٚکی دەدەمیٚ"، ئیدی خەڵك شانیان پیٚوەناو، پڕیان کرد لە کوندە ئاوو بەسەر ئاگرەکەیاندا کرد تا ڤەمراندیان، ئنجا کونکردن دریٚژەی کیٚشا، تا تاوەرو قەڵاکەش ڕووخاو سەربازان خۆیان پیٚداکردو وەژوورکەوتن "بەکوشتنو بە دیلگرتن تیٚیانکەوتنو سەد پارچە چەکی ئاسنینیان گرتو هیٚنایانو دیلەکانیان بردەنە لای سوڵتان، ئەوی گومڕاو ئەوی تیرەنداز بوو، لە ملی درا. زۆربەی دیلەکانیش بە دەستی سەربازە تەوعیەکان کوژران"[١٢٤٨]. هەرچی دیلە موسوڵمانەکانی لای خاچدروشمانیشە، ئەوانیش ئازادکران، "ئەم شەڕە دوو هەفتەی خایان".[١٢٤٩]

خراپیش نییە، باسیٚکی ئەندازەو پیٚوەرەکانی ئەم قەڵاو قایمکارە بکەینو،. کەمو زۆر. تیٚبینییەك لە سەر ئەم جۆرە قایمکارانە وەربگرین کە خاچدروشمان لە سەر خاکی موسوڵمانان بنیادیان ناوە. لە نووسراویٚکی (القاضي الفاضل)دا، کە بۆ خەلیفەی عەبباسیی نووسی، وەسفی ئەم قەڵایەی کردووە، دەڵیٚ: "پانایی دیوارەکەی لە دە گەز زیاترە[١٢٥٠]و دریٚژیی هەر بەردیٚ لە بەردەکانیشی حەوت گەزەو بیست هەزار بەردی وەهای تیٚدا کارکراوەو نیٚوان بەردەکانیش بە گەچ سواغ دراوەو قایم کراوە، شوورەکەشی جووتە دیوارەو نیٚوان ئەم دوو دیوارەش بە بەردی چیم (الصم) پڕ کراوەتەوە"[١٢٥١].

٤ـ گەمارۆدانو گرتنی (عکا) لە لایەن سوپای ئەییوبیانەوە :

جیٚگەی (عکا): عکا ، کەوتووەتە جیٚگایەکی ستراتجییەوە لەسەر کەناراوی شامو فەلەستین، بەتایبەتیش جیٚگاکەی بۆ پاشانشینی (بيت المقدس) زۆر گرنگ بوو. بەسەر نیمچە دوورگەیەکی بچووکیشدا دەڕوانیٚ، بەرەو خوار دەکشیٚ، تا ناو شاری حەیفاو دەریای ناوەڕاستیش لە باشوورو لە خۆرئاواشەوە سنووری داوە، لە دووریشەوە سەیری بکەی، هەردەڵیٚی لەپو مشتیٚکی کەناراوەکەیە قوت بووەتەوە .[١٢٥٢]

لە ڕووکاری دەریاکەوە، شوورەیەکی قایمو پتەوی هەیەو، بەربەستیٚکی شەپۆلیش بە دریٚژی دەڕواو بەرەو باشووری خۆرهەڵات بادەداتەوەو دەگاتە تاویٚریٚکی گەورە، تاوەریٚکی بەسەرەوەیە، بە (برج الذبان) بەناوبانگ بوو، بەندەرەکە

1246 الباشورة: دیواری ڕووکاری دەرەوەی قەڵاکەیە، کاتی شەڕ، سەربازان لە پشتەوەی خۆیان حەشار دەدەن. مفرج الکروب، ٢/٨١. (هامش/ ١).

1247 مضمار الحقائق ٢٧ـ ٢٨. سنا البرق الشامي، ١/٣٣٤ـ ٣٣٥. الروضتين، ٢/١١. مفرج الکروب، ٢/٨١.

1248 سنا البرق، ١/٣٣٦. الروضتين، ٢/١١. مفرج الکروب ٢/٨١.

1249 مضمار الحقائق، ٣٠. الروضتين، ٢/١١. البداية والنهاية، ١٢/ ٣٠٣. السلوك ١/٦٨.

1250 لە (الكامل)دا ١١/ ٤٥٧، (هاتووە، دەڵی: نۆ گەزی بوخاری بووە، کە هەر گەزیٚکی ئەکاتە گەزو نیویٚك).

1251 الروضتين، ٢/١٠٣. مفرج الکروب، ٢/٨٤ـ ٨٥. البداية والنهاية، ١٢/٣٠٤.

1252 هارۆڵد لامپ، شعله الاسلام، ص١٧١.

کەوتووەتە پشت ئەو بەربەستەوەو لە باکوورو ڕۆژهەڵاتیشەوە دوو شوورەی مەزن، شارەکە دەپارێزن و بەگۆشەیەکی وەستاو لە نزیك قەڵاکارێکی بچووکدا یەك دەگرنەوە. ئەم قەڵاکارە بچووکەش بە (البرج الملعون) بەناوبانگ بوو. لەلای باکووری ڕۆژهەڵاتەوەو لە هەرسەرێکی هەردوو شوورەکەشەوە، نزیك بە کەناراوەکە، هەر لەسەر وشکانییەکە، دوو دەرگا هەن، شارەکەش لە ڕووکاری دەریاوە، دەرگایەکی زۆر گەورەی هەیە، بەلای بەندەرەکەدا دەکرێتەوەو دەرگایەکی دیکەش بەسەر لەنگەرگای گەمیەکاندا دەڕوانێ[1253].

سەلاحەددین، دوای سەرکەوتنەکەی (حطین) و گرتنی ئەم ناوچەیەش خووی پێوە گرتبوو، هاموشۆی دەکردو سەری لێ دەداو خولیای ئەوەبوو چارەسەری ئەو کاولکارییە بکات، کە لە شەڕو کوشتاری ئەو ناوەدا کەوتبووەوە، تا بوو بە قەڵاو قایمکارێکی سەختو، تیپێ پاسەوانی بەهێزی بەدیارەوە دانراو خاروباری زۆری بۆ فەراهەم کراو هەندەش بەهێزکرا، توانیی نزیکەی دووساڵ پەنجە پەنجە لەگەڵ خاچپەرستانی بکا. ڕاستیشت دەوێ (عکا) هەر لە مێژەوە قایمو بەهێزکرابوو، ئەوەبوو کاتێ (ابن طۆلۆن)ی حوکمڕانی میسر لە ساڵی (٢٥٤. ٢٧٠ك/ ٨٦٨. ٨٨٣ز)دا، سەری لە شاری (صور) داو چاوی بە شوورە قایمە خڕەکەی کەوت، ئەوجا کەوتە سەر هەوەسی ئەوە، شوورەیەکی وەها بۆ (عکا)یش بنیاد بنێ[1254].

کاتێکیش (ناصر خسرو) لە ساڵی (٤٣٨ك/ ١٠٤٧ز)دا، گەیشتە (عکا) قەڵایەکی تێدا بەرچاوکەوت "تابڵێی قایم، هەردوو لای ڕۆژئاواو باشووری، بەسەر دەریاکەدا دەڕوانن و، ئەمەی دواییشیان بەندەرێکی لەسەرە، هەردوو دیوارەکەشی کشاونەتە ناو دەریاکەو دەرگایەکی تێدایە پەنجا گەز درێژەو هەردوو دیوارەکەش زنجیریان لە نێواندا بەستراوە، ئەگەر گەمیەکیان ڕێ دابا بچێتە ناو بەندەرەکە، زنجیرەکەیان شل دەکردو دەکەوتە بن ئاوەکەو گەمیەکە بەسەریدا تێپەڕدەبوو، پاشانیش زنجیرەکەیان وەك خۆی توند دەکردەوە تا دوژمن نەتوانێ بیگاتێ و زیانی لێ بدا،[1255] واتا هەروەك ئەوەی زارکی (دمیاط)ی میسر. (إبن جبیر) ئەم شارەی بە شاری (قوستەنتینیە) چواندووەو دەڵێ: بنکەی شارەکانی فەرەنگە لە شام و قەرارگاو لەنگەرگەی گەمیە بەرزەکانەو بەندەری هەموو کەشتییەکانە، شەقامەکانی زۆر جەنجاڵەو لەهەموو لایەکەوە بازرگانانی موسڵمان و کرستیانی تێ دا یەك دەگرن و خڕدەبنەوە. ئەم گەڕۆکە لە (جمادی الآخر)ی ساڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز) دوا دوای هاوینی ١١٨٤ز) دا، سەری لەم شارەداوە، کە هێشتا هەربەدەست خاچپەرستانەوە بووە، واتا سێ ساڵ بەرلەوەی سەلاحەددین ئازادی بکا، لەبەرئەوەیە، کە دەڵێ: "ئاگری کوفر و زوڵمی لێ هەڵدەسێ و لە هەمووولایەکەوە گۆشتی بەرازە دەکوڵێ و پڕە لە خاچ"[1256].

پاش (حطین) سەلاحەددین لە خاچپەرستان نەوەستاو هێزە سەرکەوتووەکانی خۆی بەرەو شاری (عکا) خستەڕێ، ئەم کارەش، نیشانەیەکە لە نیشانەکانی زیرەکی و قاڵبوونی سەربازیو دووربینیی ئەم پیاوە، چونکە یەکەم جار بە داگیرکردنی شارگەلی کەناراوەکانەوە دەستی پێ کردو دەیویست خاچپەرستان لەو بنکە سەربازییە گرنگانە دابڕێ، کە بە ئاسانیی پێوەندییان لەگەڵ ئەورووپادا ئاسان دەکرد، هەروەها دەیوست لەوڵاتی شامیشدا، دەنگیان بەهیچ لایەکدا نەگاو، لەناو گەمارۆدا، وەك دیل داماوبن و بە ئاسانیی شار بە شارو قەڵا بە قەڵایان لەوڵاتی شامدا ئازاد بکا. ئەمە جگە لەوەی، کە بە گرتنی شاری (عکا)و زارك و بەندەرەکانی دیکەی شام، پێوەندیو هاتوچۆی نێوان هەردوو هەرێمی میسرو شامی دەوڵەتەکەی خێراترو نزیکترو چاکتر دەبوو.[1257] لەبەرئەوە ماوەی دوو مانگ و نیوی یەکسەر پاش (حطین) بە ڕزگارکردنی ئەم شارانەوە بە سەربرد، ئەوەشی پێ چاکتر بوو لە (عکا)وە دەست پێ بکا، ئەم شارە

1253 رنسیمان، ٣/٥٤– ٥٥.

1254 معجم البلدان، ١٤٣/٤. القزویني، آثار البلاد، ٢٢٣.

1255 سفرنامە، ص٥١.

1256 ابن جبیر، ص٢٧٦.

1257 د. عاشور، الحركة الصلیبیة ٨١٣/٢.

مێژوونووسان وەسفی دەکەن و دەڵێن: "عکا دایکی شارەکانەو خوشکی شاری ئیرەمە".[1258]

ڕاستیشت دەوێ، ئەم شارە هەند بێ خەم و بەختیار نەبوو، زەلامی زۆری شارەکە چوو بوون بۆ شەڕی (حطین)و زۆریان لێ کوژرابوون و گەلێکیشیان بەدیل گیرابوون. بەلام (الضجیل الثالث جوسلین دی کورتنای) کە حوکمڕانی شارەکە بوو، لەگەڵ چەند فەرمانداریکی دیکەی بە نموونە، وەك (ڕیمۆند)ی سەرگەورەی (طرابلس). کە لە مەیدانی شەڕەکە ڕایکردبوو. توانیبوویان ڕزگاریان ببێ، بەلام ڕیمۆند، برادەرەکانی هەند تانەو تەشەریان لێ دا، لەخەفەتا مرد. هەروەها (بالیان بن بیرزان. یان بارزانی دووەم)یش ڕزگاری بوو، پاشان خۆی گەیاندە قودس و، لەوێ ڕابەرایەتی خاچدروشمە بەرهەڵستارەکانی دژ بە سوپای ئەییوبی گرتە دەست.

هەرچی (جوسلین)ە، ئەوە، ئەو نەیتوانی بەر بە سوپابگرێ و، بەوە قایل بوو شارەکە تەسلیم بە سەلاحەددین بکا، بەمەرجێ سەروماڵی مەسیحییەکانی شارەکە بپارێزێ. سەلاحەددین ئەو مەرجەی قبوڵ کردو، لە بەرایی (جمادی الأولی)ی ساڵی ٥٨٣ك/ دەی تەمموزی (١١٨٧ز)دا شاری (عکا)ی گرتە دەست، بە ئومێدی ئەوەش بوو بازرگانە مەسیحییەکان قایل بکا، لە شارەکەدا بمێننەوە، بەلام لەبەر ترسی دواڕۆژ نەمانەوەو بە خۆیان و بە بارو بارگەی گواستەنییان، شاریان بەجێ هێشت و ڕۆیشتن.[1259]

بەلام کۆگاگەلی گەورە گەورەی پڕ لە شمەکی بازرگانیی و ئاوریشم و کانزاو چەك، کە ئەو بازرگانانە جێیان هێشت هەند زۆر بوون "لە ژماردن نەدەهاتن"[1260] چونکە (عکا) هەر جێگاو پێگەی بازرگان بووە.[1261] ئەو شمەکانە هەر هەمووی بەسەر میر لەشکرەکاندا دابەشکران، بەتایبەتیش (الملك الأفضل نورالدین علی)ی کوڕی سوڵتانی گەورە، کە حوکمی شارەکەی گرتە دەست.[1262]

٥- گەمارۆدان و گرتنی (بیت المقدس)

غەزای (بیت المقدس) ڕووداوێکە لە شەڕە شوورە شکێنە گرنگ و زەینڕاکێشەکانی مێژووی جەنگەکانی خاچدروشمان، کە لە سەردەمی سەلاحەددین ڕووی دا، چونکە ئەم شارە، بەلای موسڵمانانەوە شارێکی پیرۆزەو یەکەمی دوو قیبلەکەیەو حەرەمی سێیەمیشەو (میعراجی) پێغەمبەریشی تێدایە، لەبەرئەوە بە سەندنەوەی ئەم شارە، موسوڵمانان زۆر کەیفخۆش بوون.

ئەنجامی سەرکەوتنەکەی (حطین) ئەوەبوو، ژمارەیەکی زۆر لە چاکترین جەنگاوەرانی خاچدروشمان کوژران و زۆرێکیش بە دیل گیران و ئەو ژمارە کەمەشیان کە مانەوە، بۆی دەرچوون و نەگیران. ئەوەش بوو بە هۆی ئەوەی، کە ژمارەی سوارچاکانی جەنگاوەریان زۆرکەم ببێتەوە، بە تایبەتیش لەوانە شانشینی (بیت المقدس)، کە شەڕەکەی (حطین)یشی تێدا هەلایساو (جی لوسینیان)ی شایان، بەدیل گیراو، ناوو ناوبانگی شانشینەکەو دەسەلاتی شایەکەشیان لەکەداربوو "خاچدروشمان هەند بە زۆری کوژران و بریندداربوون، ئەو کەسەی کوژراوەکانی دیتبا، دەیگوت کەسیان بەدیل نەگیراوە، ئەو کەسەشی سەیری دیلەکانی کردبا، دەیگوت کەس نەکوژراوە".[1263]

(إبن الأثیر)ی مێژوونووس، دوای ساڵێ لەو سەرکەوتنە گەورەیە، بە (حطین)دا تێپەڕی، "دیتی ئەو مەیدانە پڕە لە ئێسك و پروسکی خاچدروشمان، هەر لە دوورەوە بەدی دەکران، هەندێکیان لەسەریەك کۆمەڵ کرابوون، هەندێکیشیان تاك و تەرا بوون، ئەمە جگە لەوانەش کە لافاو ڕایماڵیبوون، یان دڕندەی ئەو هەردوو بەردە بردبوونی".[1264]

1258 الروضتین، ٢/٨٩. الذهبي، مخطوط، تأریخ الاسلام، ورقة ٩/ أ.

1259 الکامل، ١١/٥٣٠.

1260 الکامل، ١١/ ٥٣٩. النوادر، ٧٩. الروضتین، ٢/٨٦.

1261 النوادر، ٧٩. الروضتین، ن. ص.

1262 الکامل، ١١/٥٣٩. مرآة الزمان، ٨/٣١٤.

1263 الکامل، ١١/٥٣٦. الروضتین، ٢/٧٨. مفرج الکروب، ٢/١٩٣.

1264 الکامل، ١١/٥٣٧.

ئەمە، هەمووی ئەو زەرەرو زیانە گەورەیەمان بۆ دەردەخات، کە لە خاچدروشمان درا. ئەو شارانەشیان. کە هەتا ئیستا داگیریان کردووە. ئیوە چۆڵە، وەلێ ئەوان زیاتر لەوە دەترسان (بیت المقدس)یان لە دەست دەرچێ. یەکێ لەو میرانەی لە (حطین) بە سەلامەتی مانەوە، میر بالیانی دووەم (بالیان ابن بیزان) بوو (کە سەرچاوە عەرەبییەکان بەو ناوەوە ناوی دەبەن). ئەم بالیانە سەرگەورەی (الرملە)بوو، "پلەو پایەی لەلای خاچدروشمان وەك پلەو پایەی شا وەها بوو"[1265]. بالیان، شاژن (ماریا کومتین)ی مارە کردبوو، کە بێوەژنی لە پاش بەجێماوی شا (أموری یەکەم) بوو. بالیان، کە دیل بوو لای سەلاحەددین، تکای کرد ئیزنی بدا، بچێ بۆ قودس و خێزانەکەشی بهێنێ و بگەڕێتەوە، سەلاحەددینیش قایل بوو، بەمەرجێ لەیەك شەو زیاتر لە قودس نەمێنێتەوە، بالیانیش بەو مەرجە قایل بوو، بەلام هەرکە گەیشتە قودس، دیتی قودس لە بارودۆخێکی خراپدایەو خاچدروشمانی شارەکە لە خەفەتی قڕبوونی جەنگاوەرەکانیان لە (حطین) هەموو بە جارێ ورەیان بەرداوەو داتەپیون. بەلام هەندێ سوارچاکی پێشکەوتوویان هاتبوونە شارەکەو پاشانیش خەڵکێکی زۆری تێدا کۆبوونەوەو گەیشتنە شەست هەزار کەس[1266]. هەر هەمووشیان مردنیان پێ خۆشتر بوو لەوەی، کە موسڵمانان قودس وەربگرن و لەوانی بستێنن، حەزیشیان دەکرد بە سەرو بە ماڵ و منداڵەوە، خۆیان لە ڕێگەی قودسدا بەخت بکەن. لەبەرئەوە تا بۆیان کرابێ و لە دەستیان هاتبێ، بۆ قایمکردنی قودس، کەوتنەکۆشش و دریغییان نەکرد، لە شوورەکان بەسەرکەوتن، بە هێزی باسك و چەکی ئاسن خۆیان تەیارو ئامادەکردو، هەمووی بە جارێ بڕیاریان دا وزەو توانستی خۆیان بۆ پاراستنی شارەکە تەرخان بکەن و بەعەزمو جەزمەوە خەباتی بۆ بکەن، ئنجا مەنجەنیقی زۆریان سەرخستە سەر شوورەکان، بۆ ئەوەی نەیەڵن کەس سەرکەوێ و نزیکی بکەوێتەوە[1267]. هەند ئیشی قایمکارییان بە سەر شوورەکانەوە کردبوو، کاتێ ئەییوبییان بەسەرکەوتن، زەلامگەلی ئەوتۆیان چاوپێکەوت، سەریان سووڕدەما. خاچدروشمان بەڕەڤانییەکی قارەمانانەیان لەم شارە کردو میرێکیشیان لە میرانی ئەییوبییان کوشت "کۆمەڵێ جەنگاوەریشی لەگەڵدا بوون، ئەوانیش کوژران، موسوڵمانانگەلێ بۆی بە پەرۆش بوون و کوژرانی ئەو میرەیان بە کارەساتی گەورە لەقەڵەم دا". بەلام سوپای سەلاحەددین نەوەستاو بەرەو ئامانجی خۆی هەر بەرەو پێش تەکانی دەدا، تا وەدەستی هێنا.

سەلاحەددین و میرەکانی بە شوێن جێگایەکدا دەگەڕان، لەبارێ، ئۆردوگای لەسەر سازبدەن، هەستان تا پێنج ڕۆژی ڕەبەق، بۆ ئەو مەبەستە هەموو دەوروبەری شارەکەیان خستە ژێرپێ، تا سەرەنجام لە باکووری شوورەکەوە جێگایەکیان بەرامبەر دەرگای (عمودا) و کڵێسەی سەهیۆن، بەگەن کردو لە (٢٠)ی ڕەجەبی ساڵی ٥٨٣ك/ ١١٨٧ز)دا، ئۆردوگای بۆ ئەوێ گواستەوەو لێی دامەزراو هەرکە شەویش داهات دەستیان کرد بە نانەوەی مەنجەنیق و[1268] بۆ سبەی بەیانی زوو سوپای سەلاحەددین دەستی کرد بە بەردهاویشتن و ئاگرباران. وەلێ خاچدروشمان دەستەوەستان نەبوون، ئەوانیش مەنجەنیقیان بردە سەر شوورەکان و خستیانەکارو، بەگەرمیی کەوتنە شەڕەوەو "هەر گروپێکیش ئەوەی بە قەرزی ئەستۆی خۆی دەزانی و بە ئەرکێکی پێویستی خۆی دەزانی و هیچ مەبەستی لە سوڵتان و لەبەرخاتری سوڵتان نەبوو، بەڵکو قەدەغەش دەکران هەر دەچوون و گوێیان لەکەس نەدەگرت و دوانەدەکەوتن و هەر دەچوون"[1269]. لە هەردوولا، هەندێ لە جەنگاوەران کوژران، یەکێ لەو کوژراوانە میر (عزالدین عیسی بن مالك)ی کوڕی سەرداری قەڵای (جعبر) بوو، بە مردنی ئەویش موسڵمانان تەواو نیگەران و پەرێشان بوون، هەندەش تووڕەبوون، هەر هەموویان، یەك دەست و یەك دڵ، کەوتنە پەلامارو فەڕەنگیان لە سەنگەرەکان ڕاماڵی، تا گەیشتنە کەندەکەکەو بە شوورەی شارەکەوە نووسان و

1265 الكامل، ٥٤٦/١١. مفرج الكروب، ٢١١/٢.

1266 النجوم الزاهرة، ٣٦/٦. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ٩/ب. السلوك، ٩٦/١. شفا القلوب، ١٢٨. العليمي، الأنس الجليل، ٣٢٨/١.

1267 الكامل، ٥٤٧/١١.

1268 النوادر، ٨١. الكامل ٥٤٦/١١. الروضتين ٩٢/٢. النجوم الزاهرة، ٣٦/٦. شفاء القلوب، ١٢٨.

1269 الكامل، ن، ص. مفرج الكروب، ٢١٢/٢.

کەوتنە کونکردنی، تیرەندازانیش لە پشتەوە دەیانپاراستن، مەنجەنیقەکانیش لێگا لێگا دەیکوتاو خاچدروشمانی لە شوورەکە دەرەتان.

گەورە خاچدروشمان، کاتێ کوشتارەکەیان بەم توندییە دیتو خەریکە لەناوبچن، کۆبوونەوەیەکیان لەناوخۆدا سازدا بۆ تەگبیرو ڕاوێژ، پاشان هاتنە سەر ئەوە داوای دەخالەت بکەنو قودس بەدەستەوە بدەن. ئنجا شاندیان بۆ لای سەلاحەددین نارد دەخالەت بکەن، بەلاّم سولّتان قایل نەبوو، چونکە هەندەی نەمابوو بە زۆری شمشێر بچێتە ناو شارەکە، گوتی: "هەر ئەوەتان لەگەلّدا دەکەم، کە سالّی چوارسەدو نەوەدو یەك شارەکەتان گرتو لەگەلّ خەلّکەکەیدا بە کوشتنو تالاّنو گرتنو بردنی ئافرەتان، کردتان. سزای خراپەش هەر خراپەیە".[1270] شاندەکە دەست لە گونان درێژتر گەڕایەوە بۆ لای (بالیان بن بیرزان)، ئەمیش لە داوای دەخالەت زیاتر هیچی پێ نەکراو داوای کرد چاوی بە سەلاحەددین بکەوێ، داواکە قبولّ کرا. کاتێ گەیشتە لای سەلاحەددین کەوتە پاڕانەوەو داوای لێ بووردن و شەفەقەتی لێکرد، بەلاّم هیچ سوودی نەبوو، کە نائومێدیش بوو، ئنجا گوتی:"سولّتانم، ئێمە لەم شارەدا خەلّکێکی زۆرین، بۆیەکیشە لە کوشتار ساردبوونەتەوەو داوای دەخالەت دەکەن، وا دەزانن.وەك خەلّکی دیکە.لەمانیش دەبووری"[1271].

بەم کردارو ڕەفتارە جوانو مرۆدۆستیەی سەلاحەددیندا، وا دەردەکەوێ کە ئەم سیاسەتە نەرمو بە سۆزو لێ بووردەییەی بەرامبەر بە خاچدروشمانو، ئەم دالّدەدانو دەخالەت قبوولّکردنەی، ئەم ڕەحمو دلّفراوانییەی لەگەلّ خەلّکی ئەو شارو قەلاّو قایمکارانەدا کە سوپاکەی گەمارۆیانی دابوو، ئەم ئاکارو ڕەفتارە چاکانەی لەگەلّ دوژمنانیدا کردی، بوو بە هۆی ساردکردنەوەی ڕكو قینەی جەنگاوەرانی خاچدروشمو قەناعەتی پێ هێنان، ئەگەر داوای دالّدەو ئەمانەت بکەنو دەخالەتی بۆ ببەن، ئەو لێیان قبوولّ دەکاو لێیان خۆش دەبێ. (بالیان) درێژەی بە قسەکانی داو گوتی: "جەنگاوەرانی خاچدروشم حەز بە مردن ناکەنو دەیانەوێ بژین، خۆ ئەگەر بشزانین، کە لە مەرگ زیاتر هیچ چارەیەکی تر نییە، دەسا بە خودا قەسەم، ئەگەر وابێ، ئەوە، بەر لە هەموو شتێ مندالّەکانی خۆمان بەدەستی خۆمان دەکوژین، ئنجا ژنو ئافرەتی خۆمان لە ناو دەبەینو مالّو مولّکمان دەسووتێنینو نایەلّین لە دینارێکەوە تا درهەمێکتان پێ بڕێ، ناشیەلّین نە پیاوێکمانو نە ژنێکمان بە دیل ببەن، کە ئەوانەش هەمووی تەواو بکەن، ئنجا (الصخرة)و (المسجد الأقصى)یش کاول دەکەین، ئەوجا دەگەڕاینەوە سەر ئیسلامە بە دیلگیراوەکانو دەمانکوشتن،. کە پێنج هەزار دیلمان لایە. و هەموو ئاژەلّو ولاّغی خۆشمان دەکوشت، پاش ئەمانە، وەك درندە تێتان دەکەوتینو شەڕێکی مانو نەمانمان دژتان بەرپادەکرد، سەوزو وشکی پێوە سووتابا، ئیدی ئەوکات کەسمان خوێنی بزر نەدەبوو، یان بە سەربەرزیی دەماینەوە، یانیش مردنێکی مەردانە دەمردین".[1272]

دوای ئەمە، سەلاحەددین ئەنجومەنی جەنگی خڕکردەوە، تا ڕاو ڕاوێژی خۆیان لەسەر داواکاریی (بالیان) بکەنو بڕیاری بە ئاوەزو لەباری بۆ بدەن. ئەنجومەنیش بەگشتی بڕیاریاندا دالّدە بدرێنو دەخالەتیان قبوولّ بکرێ، بەمەرجێ کامیان لە شارەکەدا بمێنێتەوە، ئەوە، بەدیل لەقەلّەم بدرێ، کامیشیان لە شارەکە بەدەرکەوێ، چ داراو چ نەدار، دەبێ دە دینار بدات، ژنیش دەبێ پێنج دینار بداو مندالّیش دوو دینار. سەلاحەددین بەرامبەر بە شارو قەلاّکانی دیکەش، هەر هەمان ڕێساو ڕەفتاری نواندو هەمان ئەو بڕە پارانەی بە سەردا سەپاندن[1273]، بۆ پارە دانەکەش چل ڕۆژ مۆلّەتی دەدانو ئەگەر لەو ماوەیەش ترازابا، دەکران بە بەندە (عەبد). سەرەنجام بەوەی کە پارە نەبوو، یان نەیدا، بە هەموویان گەیشتنە شازدە هەزار، بە پیاوو ژنو مندالّەوە، هەموویان بە دیل گیران[1274] و ڕۆژی هەیینی ٢٧ی مانگی ڕەجەبی سالّی ٥٨٣ك/

1270 الكامل، ٥٤٨/١١. مفرج الكروب، ٢١٣/٢. ابن العبري، تأريخ المختصر الدول، ص٢٢١.

1271 الكامل، ن، ص.

1272 الكامل، ٥٤٩/١١. مفرج الكروب، ٢١٤/٢. ابن العبري، تأريخ الدولة السرياني ، مجلة المشرق، ٤، ٥، ص٤٤٦.

1273 النوادر ٩١.

1274 الكامل، ٥٤٩/١١ ـ ٥٥٠. الفتح القسي ١٢٧. الروضتين ٩٥/٢. العليمي، الأنس الجليل ٣٢٨/١.

١١٨٧ز، شارەکە درا بە سەلاحەددین، وا ڕێکەوت ئەو شەوە یادی شەوی (میعراج)بوو، بۆیە موسڵمانان زۆریان پێ خۆشبوو[١٢٧٥]. ئیدی بەو بۆنەیەوە، سەلاحەددین لەمسەر بۆ ئەو سەر شوورەکانی قودسی بە ئاڵای زەرد ڕازاندەوەو بووبە ڕۆژێکی پرشنگداری مێژووی سەلاحەددین.

ئا بەم جۆرە، سەلاحەددین لە ڕووکاری (حطین) و لەسەر دەروازەکانی قودس، بەو شێوەیەش کە خۆی دەیەوێ، تۆڵەی هەموو ئەو موسڵمانانەی کردەوە، کە لە شەڕەکانی پێشتری خاچدروشماندا کوژرابوون و سووکایەتییان دەرهەق کرابوو، کردیشی بە دەرسێکی مێژوو، کە فەرمانداری جوامێر چۆن چۆنی ئاهەنگ دەگێڕێ و ئەوەشی بە بەڵگەوە سەلماند کە وڵاتی ڕۆژهەڵاتیش خاوەن هێزو نازی خۆیەتی.[١٢٧٦]

ڕاستیشت دەوێ، ئەوەی لە غەزای قودسدا ڕووی دا، لە غەزای شارەکانی دیکەشدا هەر بەو جۆرە بوو، تەنیا جیاوازییەکی کەم نەبێ، کە ئەویش بە پێی بەرەڤانیی ئەم شارەکە، یان ئەو شارەکە ڕووی دابا.. سەلاحەددین، ئنجا کەوتە قایمکردنی قودس، تا جارێکی دی، دوژمن بۆی داگیرنەکرێتەوە، بە تایبەتیش دوای ئەو نەکسەیەی کە بە هۆی داگیرکردنی شاری (عکا)و ڕووخاندنی (بیت المقدس)ەوە، بە سەر سوپای سەلاحەددیندا هات، ئەوەبوو کاتێ خاچدروشمان (عکا)یان داگیرکرد، لایەکی (بیت المقدیس)یشیان ڕووخاند، چونکە لە (عکا)وە نزیکەو (عکا)یش بەشێکە لە (بیت المقدس). ئەمەش کاری کردە سەر ورەی خەڵکی شارەکە، چونکە لەوە دەترسان ئەوەی ریشارد شێردڵ بە سەر (عکا)ی هێنا، شارەکەی ئەوانیش وەها لێ بکا، بەڵام باشبوو هێزی میر (حسام الدين أبو الهيجاء السمين) لە میسرەوە گەیشتە ناوچەکەو خەڵکەکە ورەیان بەرزبووەوەو هۆشێکیان بە بەردا هاتەوە[١٢٧٧]. کاتێکیش سەلاحەددین هاتە شارەکە فەرمانی دا قایمکار بکرێ و شوورەکانی چاك بکرێتەوەو جێگا ڕزیوو کۆنەکانی تازە بکرێنەوە، ئەوجا کەندەکی بەدەوردا لێ دا، هەر تاوەرەشی سپارد بە میرێ چاکی بکاتەوەو هەموو میرەکان لەم بنیادنان و قایمکردن و شوورە تازەکردنەوەیەدا بەشدارییان کرد. (الملك الأفضل)ی کوڕی، لە لای دەرگای (عمودا) وە تا دەرگای (الرحمة)ی بەرکەوت. (عزالدين مسعود)ی ئەتابەگیش لە موسڵەوە کۆمەڵێ وەستای گەجسازیی پسپۆڕو کۆمەڵێ بەردتاشی چاکی بۆ نارد. ئەمانە لەوێ تاوەرێکیان بونیادناو لەم کارەدا میرگەلی دیکەش کۆمەکیان پێکردن[١٢٧٨].

سەلاحەددین خۆیشی بە هێسترەکەی خۆی بەردی دەکێشاو بەردەکانیشی لە جێگای دوورەوە دەهێنا، بەو جۆرە بوو بە ڕابەر، خەڵکەکە خۆشیان دەویست و چاویان لێ دەکرد، بە تایبەتیش سەربازەکانی، "ئیشکەرو کرێکاری لەخۆی خرکردەوە، ئەو ئیشەی بە چەند ڕۆژ تەواو ببوایە، ئەوان بە ڕۆژێ تەواویان دەکرد"[١٢٧٩]. تا شارەکەیان هەندێ قایم و سەخت کرد، ریشادر، زەفەری پێ نەبردو بۆی نەگیرا، هەرکە بەمەیزانی وەسفی سەختی و قایمی شارەکەیان بۆ کرد، گوتی: "تا سەلاحەددین زیندوو بێ و ئەییوبیان و موسوڵمانان یەك بن، ئەم شارە گەمارۆ نادرێ"[١٢٨٠].

٦. گەمارۆ بەنا وبانگەکەی شاری (صور):

چیرۆکی هاتنی (مەرکیز کۆنراد مۆنتفرات) بۆ شاری (صور)، پاش ئەوەی کە سەلاحەددین شاری قودس و (عکا)ی گرت، هەروەکو چیرۆکی هاتنی (بالیان) بۆ قودس وایە، وەلێ ئەو کاریگەرییەی لە هاتن و گەیشتنی (مەرکیز) کەوتەوە، گەلێ قووڵتر و بە تینتر بوو لەو کاریگەرییەی لە هاتنی (بالیان) کەوتەوە. مەرکیزی فەرماندار، کاتێ گەیشتە شاری

[1275] الكامل، ن. ص. النوادر، ٨٢. الفتح القسي، ن. ص. ابن العبري، تأريخ المختصر الدول،٢٢١.مفرج الكروب، ٢/٢١٥. السلوك، ١/٩٦. شفاء القلوب، ١٢٩. العليمي، الأنس الجليل، ١/٣٣٠.

[1276] رنسيمان، تأريخ الحروب الصليبية، ٢/٧٦٥.

[1277] الكامل، ١٢/٧٤. الفتح القسي، ٥٦٢.

[1278] الكامل، ١٢/٧٤.الفتح القسي، ٥٦٤.

[1279] الكامل، ١٢/٧٤.

[1280] ن. م. ص٧٥.

(صور)، جەنگاوەرەکانی ئەو شارە ورەیان بەردابوو و هیچ ئومێدێکیان نەمابوو، تا خەریك بوون نامە بۆ سەلاحەددین بنووسن و دەخالەتی بۆ ببەن و داوای دالّدەی لیٚ بکەن[1281] بەلاّم کە مەرکیز گەیشتە شارەکە، نەیهێشت ئەو کارە بکەن و گیان و ورەی بە بەردا هێنانەوە، پاراستنی شارەکەشی بۆ زامن کردن و هەر سەروەت و سامانێکیشی لەگەلّ خۆیدا هێنابووی بۆی بەخت کردن، بەمەرجێ شارەکەو دەوروپشتی شارەکە تەنیا بۆ خۆی بێت و بەشی کەسی پێوە نەمێنێ. خەلّکی شارەکە قبوولّیان کردو بەم مەرجەی قایل بوون، ئەویش ئەم بەلّێن و بەلّێنکارییەی پیٚ مۆرکردن. ئەوجا دەستی کرد بە ڕێکخستنی میکانیزمی بەرەڤانیی و قایمکردنی شارەکەو قوللەو سەنگەری چاك کردەوەو شوورەکانی بەهێزکردو وەهای لیٚ کرد زیاتر بەرگە بگریٚ[1282]. پاشان کەندەکی لە رووکاری ڕۆژهەلاّتی شارەکە لیٚ دا، کە تەنیا لەو رووکارەوە شارەکە بە کەناراوەکە دەگەیی، ئەو کەندەکە لە دەریاوە. بە وشکانیدا. دەگەیشتەوە دەریاو شارەکە وەکو دوورگەی لیٚ هات و هەر دەتگوت گەمیەکەو لەناو ئاودا وەستاوە، کەس نەیدەتوانی بیگاتیٚ و لێی نزیك بێتەوە[1283].

ڕاستیشت دەویٚ، خاچدروشمان بەر لەم ڕووداوە شاری (صور)یان قایمکرد. (إبن جبير) کە لە سالّی (٥٧٩ك/ ١١٨٤ز)دا، بۆ ئەمشارە هات، وەها وەسفی دەکاو دەلّیٚ: "شارێکە بۆ سەختی و قایمی نموونەیەو دەسدایی و گەدایی کەس ناکات و مل بۆ کەس شۆڕ ناکات، فەرەنگ بۆ ئەوە ئامادەیان کرد ببیٚ بە دالّدەی ڕۆژی لێقەومانیان و کردیان بە کاروانسەرای سەرسەلامەتیی خۆیان". (إبن جبير) لەسەری دەڕواو دەلّیٚ:"هەرچی سەختی و قایمییەکەیەتی ئەوە سەرسوڕهینە، چونکە دوو دەرگای لە سەر بەژ هەیەو دەرگایەکیش لەسەر دەریا، تەنیا لەیەك لاوە نەبیٚ، دەنا دەریا دەورەی هەموو شارەکەی داوە، ئەوەی لە بەژەوە بۆی بچیٚ، دەبیٚ لە سیٚ تا چوار دەرگاوە تێپەڕ ببیٚ، ئەم لاو ئەولای دەرگاکانیش دیواری بەرزن. هەرچی دەرگای سەر دەریاکەیە، ئەوەیان دەکەوێتە نێوان دوو تاوەرەوەو دەچێتەوە سەر بەندەرەکە، شاری سەر دەریای عەجیبسەیری وەها قەت نەبووەو نەبیستراوە. شوورەی شارەکە لە سیٚ لاوە دەورەی داوەو، لەلای چوارەمەوە، بە دیوارێکی گەچ گیراوە. کەشتییەکانی بەژێر شوورەکەدا دەڕۆن و لەویٚ لەنگەر دەگرن. زنجیرێکی گەورەو ئەستوور لەمسەر بۆ ئەوسەر هەردوو تاوەرەکەی وەك تەناف پێکەوە بەستووەو، تا بە ئاسمانەوە بیٚ، هیچ گەمیەك ناتوانیٚ نەبچیٚ و نەدەرچیٚ. بایەخی چاك و لەباری ئەم بەندەرە، تا بلّێی سەیرو سەمەرەیە"[1284]. ئەم گەڕۆکە خۆی چووەتە ناو شاری (صور)ەوەو پازدە ڕۆژی لەویٚ بەسەر بردووە، کە هێشتا شارەکە بەدەست خاچدروشمانەوە بووە.

هەرچی (القزويني)یە، ئەوە، ئەو بە کورتی باسی دەکات و لەبارەی شوورەکەیەوە دەلّیٚ: "بەشێوەیەکی سەیر دەوری بەندەرەکەی داوە"[1285]. هەموو لایەکی، دەریا دەورەی داوە، لای چوارەمی نەبیٚ کە دەرگای تێدایە[1286]، پێگەی شارەکە لە سەر وشکانی زۆر قایمەو سیٚ لاکەی تری دەریایە، زەمینەشی بەرزەو ڕێگای سەر وشکانییەکەشی ئەم دیوو ئەو دیوی دەریایە، بە پانیی ڕێگاکە، کەندەکێکی تێدایەو بە هەوەسی خۆیان قوولّیان کردووەو دەستیان لیٚ داگرتووە[1287]. لەبەرئەوە کەس بە شێوازی شەڕی کۆن و ڕێگای گەمارۆی دواکەوتوو نەیدەتوانی بەسەر شارێکی وەك ئەم شارە

1281 ن، م. ١١/٥٤٤.

1282 ن، م. ٥٥٣. مفرج الكروب، ٢/٢٠٩.

1283 مرآة الزمان، ٨/٤٠٠. الكامل، ١١/٥٥٣. الروضتين، ٢/١١٩. شفاء القلوب،١٥١.

1284 رحلة ابن جبير، ٢٧٨. رحلة بنيامين، المطبعة الشرقية، بغداد، ١٩٥٤، ص٩١ ـ ٩٢. الحميرى، الروض المعطار في خبر الأقطار، تحقيق، د. إحسان عباس، مكتبة لبنان، بيروت ١٩٧٥، ص٣٦٩.. (ئەم شارە بۆ ماوەی حەوت مانگ قارەمانانە وەستاو ڕێگای بە ئەسکەندەر نەدا لێی بچێتە پێش. بەرلەوەش ڕێگای بە داگیرکەرانی عێراقی دێرین نەدا بچنە ناوی). د. فيليب حتي، صانعوا التأريخ العربي، طبعة دار الثقافة، بيروت ١٩٦٩، ص١٨٧.

1285 آثار البلاد، ٢١٧.

1286 معجم البلدان، ٣/٤٣٣.

1287 الفتح القسي، ١٥٧.

قایمکراوەدا زەفەربێنێ و سەرکەوێ، چونکە باری تۆبۆگرافیای شارەکە تا بڵێی سەخت و یاخیی بوو، نەخاسمە پڕیش بوو لە خاچدروشمان و لە جەنگاوەرەکانیان، چونکە سەلاحەددین کە شارەکانی دەگرت، ڕێگای بە خەڵکەکە دەدا، کۆچ بکەن و بڕۆن بۆ (صور) و دەخالەتیشی لێیان قبووڵ دەکرد. لەم بارەیەوە (العماد) دەڵی: "شاری (صور) هەموو ئەوانەی لە خۆ گرتبوو، کە لە قودس و شارەکانی کەناراوەکانەوە ڕەویان دەکرد"[1288]. بێ گومان، ئەو خەڵکە لەبەر قایمیی شارەکە ڕوویان تێ دەکرد، پاشتریش شارەکەیان پتر قایمکرد، تا وای لێهات، "دەرگاکانی دادەخران، هەموولایەکی پڕ بووبوون لە پەنابەرو، گرووپ گرووپ بەیەکدا چووبوون و قوللە و تاوەرەکانیشی پڕ بووبوون"[1289].

مێژوونوسان دەڵێن: خواسایی شەڕو کوشتار لەسەر باسکەکە ڕووی دەدا، ئەو باسکە، لە پەدەستەکەو وشکانییەکەی بەیەك دەگەیاند، "چونکە شارەکە لەناو دەریاکەدا لە لەپی دەستی مرۆڤ دەچوو، باسکەکەش دەگاتە بەڕۆ بە وشکانییەوە نووساوە، دەریاکەش هەردوو تەنیشتی باسکەکەی گرتووە"[1290]. کوشتاریش کە بقەومایە لەو جێگا تەسکەدا دەقەوما، ئەمەش هۆیەك بوو لە هۆیەکانی بەزینی موسڵمانان و سەرنەکەوتنیان.

سەلاحەددین، لە شاری (عکا)وە بەخۆی و سوپاکەیەوە کەوتەڕێ و بۆ ڕۆژی نۆی ڕەمەزانی ساڵی ٥٨٣ك/ ١١٨٧ز، گەیشتەجێ و "چەندین ڕۆژ مایەوە، ئەوە، هەر بیری دەکردەوەو تەکبیری دەکردو پرسیاری لە خەڵك دەکردو ڕاوێژی پێ دەکردن" کەچی بکاو چی نەکا.

(سیف الدین المشطوب) سەرکردەی داواکارانی گرتنی (صور) بوو. ئەو دنەی سەلاحەددینی دەدا، هێرش بباو شارەکە بگرێ "هەناسەیەك وچانی نەدەداو پەلەی لێ دەکردو دەیگوت: چاوەڕوانی خراپە، هەل بە تەکان دەقۆزێتەوە، نەك بە مانەوەو چاوەڕێ کردن". سوڵتانیش بە قسەی کردو سوپای سەربەرزی خۆی تەیارو ئامادەکرد و پشتی بە خودا بەست و بە خۆی و ئۆردوگاکەیەوە گەیشتە شاری (صور)، دووریێك لە شوورەکەیەوە سەربازگەی سازداو، یاریو کۆمەکیشی بۆ هات، ئەوجا "ئامرازو ئامێری گەمارۆی لێ دامەزراندو، مەنجەنیقی گەورەو گچەکەشی بە زۆری دەسەبەرکرد". ئەوجا، لەشارەکە چووە پێش و لە بیست و دووی مانگدا بە سوپایەکەوە. کە دەتگوت گەلە شێرەو بەناو بێشەو جەنگەڵدا هەڵمەت دەبا.، دەوری شاری گرتو[1291] جەنگاوەران دەستیان کرد بە کوتانی شوورەکان و مەنجەنیقیان لێ خستەکار و کەوتنە بەردباران، دەبابەکانیش لە پێگەکانی خۆیانەوە، ئاورباران و چەرخیان خستەگەڕو کڵپەی ئاگرەکانیان لە ئاسمانەوە، وەك هەڵۆ، لەسەر چنگ و بەسەر شارەکەدا دادەبەزین. شەڕەکە درێژەی کێشاو گەمارۆکە تەنگتر کرایەوە[1292] هەموو جۆرە چەکێکیان خستەکار، بە تایبەتیش ئامێری ئاگرهاویشتن و بەردهەڵدان[1293].

سەلاحەددین (مارکیز مونتفرات)ی باوکی (کۆنراد)ی فەرماندارەکەی (صور)ی لە دیمەشقەوە لەگەڵ خۆی هێنابوو، هێنای بەرامبەر بە شوورەی شارەکە ڕایگرت تا کوڕەکەی ببینێ، هەڕەشەی ئەوەشی لێ کرد، گەر شارەکە بە دەستەوەنەدا، ئەوا باوکی دەکوژرێ. بەڵام (کۆنراد) ئەو سۆزی باوکایەتییەی نەبوو، باوك و فرزەندی کاری تێ نەدەکرد. گرنگ بە لای کۆنرادەوە باوکی نەبوو، بەڵکو بەجێ هێنانی ئەرکی سەرشانی خۆی و پاراستنی شارەکەی بوو، چونکە ئەو، خۆی بە سوارچاکێکی خرستیان دادەنا.. وەك ڕنیسمان دەڵێ.[1294] چۆن شارێکی پڕ لە خاچدروشم و جەنجاڵی قایمکار دەگۆڕێتەوە بە کابرایەکی بە تەمەنی پیرو پەککەوتەی وەکو باوکی؟! لەبەرئەوە گوێی بە هەڕەشەی

1288 ن، م، ١٥٤. مرآة الزمان، ٣٩٨/٨.

1289 الفتح القسي، ١٥٦.

1290 الکامل، ١١/ ٥٥٤. ابن العبري ٢٢١.

1291 الفتح القسي، ١٥٤.

1292 ن. م. ص ١٥٨.

1293 الکامل، ٥٥٤/١١.

1294 رنسیمان، تأریخ الحروب الصلیبیة، ٧٦٣/٢.

سەلاحەددین نەدەدا، نەخاسمە دەشیزانی سەلاحەددین زۆر بەزەیی بە پیرو ئیفتادەدا دێتەوەو ئازاری دیل نادا، واتا پشت ئەستوور بوو لەوەی، کە سەلاحەددین باوکی ناکوژێ.

سەلاحەددین، ناچار بوو پلانی بە نۆرە لە شەڕەکەدا بخاتە کار، تا هەر کۆمەڵەی بۆ ماوەیەك شەڕ بکات، کە ماندووش بوو، کۆمەڵێکی دی جێگای دەگرێتەوەو "شەڕەکەش پچڕ پچڕ نابێ، بەردەوامیش دەبێ". سەلاحەددین، کەس و کارەکانی خۆیشی لەو شەڕەدا نۆرە بە نۆرەیان دەکردو هەر کۆمەڵەو خزمێکی نزیکی خۆی فەرماندەیی دەکرد، بەنموونە، وەك (الأفضل علي)ی کوڕیو (الظاهر غازي)ی کوڕیو (الناصر بن أيوب)ی برایو (تقي الدين عمر)[1295]ی برازای. وەلێ ئەم شێوازە شەڕەو بەکارهێنانی چەکی قورسەش، هیچی بۆ نەکراو کاری لەشارەکە نەکردو شارەکە بەدەست خاچدروشمانەوە مایەوە، هۆی ئەوەش جگە لە سەختییو قایمیی شارەکەو، زۆریی بەرگریکارانو تەنگی جێگای شەڕەکە، ئەوەش بوو، وەك. العمادو إبن الأثير دەڵێن. سەربازانی سوپای سەلاحەددین، بە غەزای ئاسانو سەرکەوتنی خێرا ڕاهاتبوون، واتا، شەڕێ سەختو بەکێش بێ، بۆ سوپای سەلاحەددین زەحمەتە لە سەری بڕوات. ئەم شەڕەی بۆیە پیێ زەحمەت بوو، چونکە شەڕەکە سەخت بوو، درێژەی دەکێشا، لەبەرئەوە کە ماندوو دەبوون، بە هەوەسی خۆیان شەڕیاندەکردو خەڵکی دەیناسین کە شارێکیان گرتبا، ئەوە ئەو شارەیان بە دەستوبردی گرتووەو شەڕی درێژخایەنیان تێدا نەکردووە. ئەم شەڕەش کە درێژەی کێشاو شارنەگیرا، ئیدی ئەمانیش وەستانو حەوسەڵەی درێژە پێدانیان نەماو بێزار بوون[1296]. (إبن الأثير) دەڵێ: کە جەنگاوەرەکان دیتیان مەسەلەی گرتنی (صور) بە کێشە، بێزار بوونو داوای وازهێنانیان کرد.[1297]

ڕاستیشت دەوێ، ڕاهاتن لە سەر غەزای ئاسان. وەك ئەم دوو مێژوونووسە باسی دەکەن. ئەگەر بۆ هەندێ شار بوو بێو لوا بێ، بۆ زۆربەی زۆری قەڵاو قایمکارەکانو شارە قایمەکان نەبووەو نەلواوە، واتا ئەوانەی کە سوپای سەلاحەددین، تا گرتیان تالاوێکی زۆریان بە قوڕگدا کراو. خوێنێکی زۆریشیان لە پێناویدا بەخت کرد. خۆ جەنگاوەرانو فەرماندەکانی سوپای سەلاحەددین قەتو قەت درێغییان نەکردووە، بگرە لە گرتنی ئەو شارانەشدا، کە لەوپەڕی سەختییو قایمیدا بوون. بەڵگەی ئەم قسەیەش ئەم شەڕی (صور)ە، کە دوو مانگ گەمارۆیان دا. هەروەها هەر بە نموونە، قەڵاو قایمکاریی (برزية) کە بەنووکی شاخێکی سەختو سەرکەشەوە دروست کرا بوو. ئەم قەڵایە، چ موسوڵمانو چ فەرەنگ بە نموونەی قەڵای قایمکار ناویان دەبرد[1298]، سوپای ئەیوبیيان لە گرتنی (برزية)دا دەماخیان سووتاو ئارەقو خوێنێکی زۆریان بەخشیو لە گرتنیدا هەموو جۆرە چەکێکیشیان بەکارهێنا[1299]. جگە لەوانە، پلانی شەڕی بە نۆرەشیان پەیڕەو کرد[1300] تا گرتیانو چوونە ناوی.

ئەم (إبن الأثير)ەی کە سوپای سەلاحەددین بەکەمتەرخەمو پشتسارد لە قەڵەم دەداو دەڵی: لەبەرئەوەیە فێری شەڕی قورس نەبووە، بە شەڕی ئاسان ئاشنایە، کەچی هەر خۆی لە باسی گرتنی (برزيه)دا، دەڵێ: سوپای سەلاحەددین لە گرتنی (برزية)دا شەڕێکی قارەمانانەیان کرد، دنیاش زۆر گەرم بوو، خەڵکەکە پەرێشان بوون، کەچی سەلاحەددین بە چەکەوە، بەسەریاندا دەگەڕاو دەستخۆشی لێ دەکردنو هانی دەدان. نەك هەر خۆی، (تقي الدين)ی برازایشی هەر بەو جۆرە.[1301] تا سەرەنجام توانییان قەڵاکە بگرنو بچنە ناوی "قەڵایەکی سەرکەش بوو، بە ئاسمانەوە، لەبەر بەرزی،

1295 الكامل، ١١/٥٥٤.

1296 الفتح القسي، ١٥٩.

1297 الكامل،١١/٥٥٥.

1298 معجم البلدان، ٣٨٣/١. النوادر، ٩٢. الفتح القسي، ٢٤٨. (سەیرێکی لێکۆڵینەوەکەی خۆشمان کە لە ژێر سەردێڕی "مسؤلية صلاح الدين في فشل حصار صور" دا نوسیومانە) بکە. المجلة العربية للعلوم الانسانية، المجلد ٧، العدد ٢٦، ١٩٨٧، مجلة كلية الآداب جامعة الكويت.

1299 الكامل، ١٢/١٥.

1300 النوادر، ٩٢. الفتح القسي، ٢٤٩. الكامل، ١٢/١٥. الروضتين، ١٣١/٢. ابن العديم، ١٠٥/٣.مفرج الكروب، ٢٦٥/٢.

1301 الكامل، ١٢/١٥.

بەباشی نەدەبینرا"[1302].

لەبەرئەوە دەتوانین بە ئاسانی قسەکانی (إبن الأثير) بەرووی خۆیدا بدەینەوە، هەرچەندیشە باقیمەنی قەڵاکانی دیکە، وەك قەڵاکەی (برزية) نەبوون. بەڵێ سوپای ئەیوبییان هەندێ لە شارو قەڵاکانیشی بە سانایی گرتووە. بەڕای ئێمەش کشانەوەی سوپای سەڵاحەددین لە (صور) کارێکی ئاقڵانە بوو، چونکە سەربازانی ئەییوبیی، نەیانتوانی شارەکە بگرن. (إبن الأثير) یش، کە بەتوندیی دەرهەق سەڵاحەددین دەدوێ، ئۆباڵی دوڕاندنی شەڕەکە دەخاتە ئەستۆی سەڵاحەددین، کەچی ئەوەبوو، پێش کەمێ، خستییە ئەستۆی سوپاکەی‌و دەڵێ: خەتای کەس نەبوو، خەتای سەڵاحەددین نەبێ، چونکە ئەو شارەکەی پڕکرد لە سەربازانی فەڕەنگ‌و لە (عكا)و لە عەسقەلان‌و لە قودسەوە زەلامی زۆر و کۆمەکی دارایی بێ حسابی بۆ نارد. سەڵاحەددین دەخالەتی لێ قبووڵ دەکردن‌و لە (صور) داڵدەی دەدان. هەرچی سوارچاکانی فەڕەنگی کەناراوەکە هەبوون‌و سەرسەلامەت دەرچوون، بە خۆیان‌و سەروەت‌و سامانی خۆیان‌و سامانی بازرگانەکانیشەوە نێردران بۆ (صور)[1303].

من وای بۆ دەچم، ئەگەر سەڵاحەددین قورسایی خۆی بخستابایە سەر (صور)و سوور ببوایە لەسەر گرتنی شارەکە، ئەوە لەو بارەشدا نەیدەتوانی شارەکە بگرێ، هەر وەهاش دەرچوو کە دەڵێم. ئەوسا هەلی غەزووی شارەکانی سەرکەناراوو شارەکانی ناوەوەشی لەدەست دەچوو، کە سەرکەوتنی یەك لە دوا یەکی تێدا بەدەست هات. سەڵاحەددین لە سەر (صور) پێی داگرتبا، هەڵمەتی سێیەمی خاچدروشمان، لەوێ دەریدەپەڕاند، وەك چۆن لە (عكا) دوای سێ ساڵ دەریپەڕاند، کە (عكا) بەدەست موسڵمانکانەوە بوو و حوکمی خاچدروشمانی بەسەرەوە نەبوو. واتە ئەگەر سەڵاحەددین، هەر بە دەوری (صور)دا سوپاکەی خۆی مۆڵ دابا، ئەوە نەیدەتوانیی‌و بۆی نەدەکراو نەدەپەرژا ئەو شارانە بگرێ، کە گرتنی. لەبەرئەوە سەڵاحەددین نەیویست دەستی لە بن هەمانەکە دەرچێ، لەبەرخاتری شاری (صور)و، نەیهێشت هەموو شتێ ببێ بە قوربانی (صور)، بەڵکو ناچار بوو ئەم شارە. بەو گرنگییەشی. بکا بە قوربانی غەزاکان‌و دەستخستنی شارەکانی تر. ڕاستیشت دەوێ، ئەوەی. لەبری. (صور) دەستی کەوت، دەستکەوتگەلی زۆر گرنگ بوون.

بەهەرحاڵ کارئاسانی کردنی سەڵاحەددین بۆ شارە گیراوەکان‌و ڕێ پێدانی خاچدروشمەکان، بەو زۆرییە لە (صور) جێگای خۆیان قایم بکەن‌و، ڕەگی لێ داکوتن، بووە هۆیەك لە هۆیەکانی بەهێزتربوونی شارەکەو سەختتر بوونی خۆڕاگری و بەرەڤانیی خاچدروشمان‌و کۆڵنەدانیان، سەرەنجامیش، هەڵەیەکەو کراو لەسەر ئەم فەرماندارە هاتە تۆمارکردنێ.

خۆ دەبێ پرسیارێکیش بکەین، بڵێین، باشە، ئەدی سەڵاحەددین ئەو هەموو دیلە زۆر و زەبەنەی خاچدروشمانی چی لێ کردبا؟ ئایا دەبوو، هەر دیلێ کەوتبایە دەست لەشکرەکانی بیکوشتبا؟ یان بە دیلی گلیان بداتەوە؟. جا کەوابێ، دەشبوو داڵدەو خانەو خۆراك‌و کەلوپەلیش بۆ هەموویان دابین بکا، کە ئەمەش دارایی‌و خەرجێکی زۆری دەویست. ڕاستییەکەشی ئەوەیە، سەڵاحەددین بیرو هزری لای ئەوەبوو شارگەلی موسڵمانان ئازاد بکات‌و حوکمی خاچدروشمانی تێدا نەهیلێ، وەلێ بە دروستی هزرو ئاوەزی بەلای ئەوە نەبووە، ئەمانەی بەرەو شاری (صور) دەریان دەکاو لەوێ مۆڵ دەبن، چ کێشەیەکی بۆ ئایندە لێ دەکەوێتەوەو، ڕەنگە نیازی ئەوانەشی نەزانیبێ، کە ئەو شارە دەکەن بە مۆڵگەو پێگەی خۆقایمکردن‌و پاشانیش کێشەی بۆ پەیدا دەکەن. قایمکارییێ خاچدروشمان لەو شارە ئەنجامیان دا، کارێکی وای کرد، پەنجە پەنجە لەگەڵ سوپای سەڵاحەددیندا بکاو خۆی ڕابگرێ‌و زیاتریش پێی لێ ڕابکێشێ.

جگە لەوەش شاری (صور) پشتی والایەو دەریایە، لە دەریاوە، زۆر بە ئاسانیی ئازووقەو بارو بارخانەی لە ئەورووپاو (قبرص)و میرنشینە کرستیانەکانی دیکەوە بۆ دەهات. بەڵێ کۆمەك بۆ سوپای ئەییوبیانیش دەچوو، لەسەر وشکانییەوە

[1302] الفتح القسي، ٢٤٨.

[1303] الكامل، ١١/٥٥٥ـ ٥٥٦. الروضتين، ٢/١١٩. مفرج الكروب، ٢/٢٤٥.

به دەستیان دەگەیشت، بەڵام ئەو کۆمەکەی گەمیەکان لە (عکا)و بەیروتو جبیلەوە بۆیان دەهێنان، کەشتییەکانی خاچدروشمان نەیاندەهێشت بگاتەجێ.[١٣٠٤]

لەم بارەیەوە، سەلاحەددین، لە نامەیەکدا، کە بۆ (سیف الأسلام)ی برای نووسیوە، باسی (صور) دەکاو دەڵێ: "ئەگەر دەریا پشتی قایم نەکردباو کۆمەکی پێ نەکردبا، گەمیی بێ شوماری بۆ نەهاتبا، ئەوە، لغاوم دەکردو دامدەمرکاندەوە".[١٣٠٥] لەگەڵ ئەوەشدا، سەلاحەددین، هاوڕای ئەو کەسانە نەبوو، کە داوای کشانەوەیان دەکرد. بە نموونە، (إبن الأثیر) دەڵێ: ئەوانەی داوای کشانەوەیان دەکرد، میرو داراو دەوڵەمەندەکانو ئەوانەش بوون کە کۆمەکی دارایی‌و ماڵیان بە سوپا دەکرد، چونکە لەوە دەترسان، ئەگەر سەلاحەددین لەوێ ئۆردوگا هەڵبداو سەربازگەی لێ دامەزرێنێ، داوای قەرز لەوان بکا، بۆ ئەركو مەسرەفی سوپا.[١٣٠٦] سەلاحەددین هاوڕای پیاوچاکانو لە خواترسانی بە نموونە، وەك (ضیاء الدین عیسی الهکاري، عزالدین جوردیكو حسام الدین طمان)[١٣٠٧] بوو. واتا سەلاحەددین دەیەویست تا ماوەیەکی دیکەش، دەوری شارەکە بە سوپای خۆی بتەنێو بیری لەوە کردەوە، لە داراو میرانی دەوڵەمەند، قەرز بۆ ئەرك و مەسرەفی گەمارۆدان وەربگرێ، بەڵام ئەو میرو دەوڵەمەندانە، وازیان نەهێناو هەر داوای لادانی گەمارۆیان دەکرد. ئەوەتا (العماد) دەڵێ: "سەلاحەددین، بگەیشتایەتە سەرئێسقانی، تیژتر دەبوو، دەماربیگرتبا، توندتر دەبوو، بەدڵیش شتێکی کردبا چاکتری دەکرد، بە دنەدان ڕایدەگرتنو دنەی دەدان خۆڕاگرین، بە چاوتێری‌و دەست بە خێری یەکی دەخستن و بەهێزی دەکردنو هێزی پێ پەیدا دەکردنو پێی دەگوتن: خودا فەرمانی پێمان داوە، سەبر بگرین، سەبریش بەبێ سەروەری نایەتەدی، دە کەواتە سەبر بگرن، سەردەکەونو سەرفراز دەبن، لەسەر سەبریش بڕۆن، غەزاتان بە دەستەوە دێو دەرگای شارانتان بۆ دەکرێتەوە".[١٣٠٨] بەڵام پاشان "بەنا بەدڵی"[١٣٠٩] بە بڕیاری ئەنجومەنی جەنگەکەی قایل بوو و موافەقەتی کردو دڵی نەهات لە ڕووی بڕیارو ئیرادەیاندا بووەستێ، ئیدی ئەوەبوو فەرمانی دا ئامرازو ئامێرگەلی گەمارۆیان هەڵوەشاندەوەو پێچایانەوە، ئەوەیشیان بۆ بارنەکرا سووتاندیانن، لە دوادوای مانگی (شوالی ٥٨٣ك/ بەرایی ساڵی ١١٨٨ز) دا، شاری (صور)ی جێ هێشتو ڕووی کردە (عکا)و ڕێگای بە میرەکانی دا هەریەکەو بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی، بەمەرجێ دوای زستان بگەڕێنەوە بۆ مەیدان.[١٣١٠]

بەڵێ، ئەم نەکسەیەی پاش هەردوو سەرکەوتنەکەی (حطین)و (القدس) سوپای ئەییوبیانی سارد نەکردەوەو وەرەی بەرنەدان، ئەم سوپایە، سەرباری ئەوەش، لە غەزای قەڵاکارو شارەکانی بن دەستی خاچدروشمان لە ڕەوشی خۆی نەوەستا. قەڵاو قایمکارو شارگەلی دیکەی ئازاد کرد، کە زۆر گرنگ بوون. بە نموونە وەك: (صفد، کوکب، الکرك، برزیەو صهیۆن)و هی دیکەش. دەبێ ئەوەش بزانین، ئەم شکستەی لە نزیك شوورەکانی (صور)دا ڕووی دا، بووە بادانەوەیەك لە مێژووی سوپای ئەیووبیاندا کە لەمەولا دەیبینین.[١٣١١]

[1304] الفتح القسي، ١٦١. النوادر، ٨٤. الكامل، ١١/ ٥٥٤ـ ٥٥٥. الروضتين، ١١٩/٢. ابن العبري، ٢٢١. مرآة الزمان، ٤٠٠/٨. النجوم الزاهرة، ٣٨/٦. (دەربارەی تەگبیرو فرۆفێڵی خاچدروشمان بۆ لەناوبردنی کەشتیگەلی ئەییوبیان، بنۆڕە: کلاری روبرت، فتح القسطنطينية على يد الصليبيين، ط/ ١٩٦٤. ص٧٤ـ ٧٦).

[1305] صبح الأعشى، ج٧، ص٢٤، ٣٤١.

[1306] الكامل، ٥٥٦/١١.

[1307] الروضتين، ١١٩/٢. مفرج الكروب، ٢٤٥/٢ـ ٢٤٦.

[1308] الفتح القسي، ١٥٩. الروضتين، ١١٩/٢. مفرج الكروب، ٢٤٦/٢.

[1309] البداية والنهاية، ٣٢٧/١٢.

[1310] الكامل، ٥٥٦/١١. الفتح القسي، ١٧٥. زبدة الحلب، ١٠٠/٣. الروضتين، ١٢٠/٢. مفرج الكروب، ٢٤٦/٢. السلوك، ٩٧/١.

[1311] Pool- saladin, p.241 د. سعداوي، التأريخ الحربي، ١٩٨. د. عبدالقادر اليوسف، علاقات بين الشرق والغرب، ص١٤٣. قدرى قلعجي، صلاح الدين الأيوبي، قصة الصراع بين الشرق والغرب، دار الكاتب العربي، مطابع شركة المطابع الحديثة، بيروت، ١٩٦٦، ص٣٦٠.

ڕاستیشت دەوێ، شکستی لە کیسچوونی شاری (صور) ڕووداوێکی ترسناك بوو، چونکە ئیدی ئەم شارە ببوە مۆڵگەی خڕبوونەوەی جەنگاوەرانی خاچدروشم، کە لە بەرەکانی دیکەی جەنگەوە هەڵدەهاتنو خۆیان دەدزییەوە، [1312] هەروەها بۆ ئەو خاچدروشمە تازانەش کە لە ئەوروپاوە دەهاتن. لە هەمووی خراپتر، ئەوەبوو کە شاری (صور) کرا بە گورگەلو لە گیانی (عکا) بەردرا، لەگەڵ ئەو هەموو خەباتو خۆفیداکارییەش کە سوپای سەلاحەددین نواندی، بەلام لە نزیك شوورەکانی (صور)ەوە، لاپەڕەیەکی نوێ لە مێژووی سوپای سەلاحەددین دەستی پێ کرد، لە لاپەڕەکانی پێشتری نەدەچوو. [1313]

دووەم: شەڕی بەربڵاو:

چەند فەرقو جیاوازییەك لە نێوان ئەم جۆرە شەڕەو ئەو شەڕەدا هەیە، کە ناومان نا شەڕی شووره، یان شەڕی قەلاو قایمکاران، وەلێ ئێمە نامانەوێ درێژە بە شرۆڤەی ئەم فەرقو جیاوازییە بدەینو خاڵ بە خاڵو یەکە یەکە وێکچوونو جیاوازییان باس بکەین. لە شەڕی بەربڵاودا، جەنگاوەرانی هەردوو لایەن ڕووبەڕوو دەوەستانو یەکسەر دەستەو یەخە و ئامبازی یەکتر دەبوونو، شێوازی کوشتاریش (تاکتیکی شەڕ)ی لایەنێکیان لە هی لایەنەکەی دی جیاواز بوو. جەنگاوەرانی شەڕی بەربڵاو. نەخاسمە فەرماندەکانیان. دەبوو زۆر ئازاو بەجەرگ بوونایە، تا لە ڕووی دوژمندا بتوانن بووەستنو خۆڕابگرنو ببیەزێنن، چونکە جاری وا هەیە، فەرمانداریێ لە مەیداندا ڕادەکاو هەڵدێ، یان دەکوژرێ، ئەوە دەبێتە هۆی ڕاکردنو هەلاتنی هەموو لەشکرەکەی. جا، لەبەرئەوە، میرگەلی بە تواناو بوێرو بە جەرگ و بە ئازایی ناسراویان دەکرد بە فەرمانداری سوپاو لەشکرو قۆڵو بەشە جۆراو جۆرەکانی، تا لە کاتی پێکهەڵپرژاندا، خۆڕابگرنو گەرمتر بن.

کوشتاری بەربڵاو، ماوەکەشی کورت بوو، ئەنجامەکەشی لەسەر چەن بنەمایێ دەوەستا کە زووتر و بە خێرایی کاریگەرییەکانیان دەبینران، زۆر خێراتر لە کاریگەریی بنەماکانی شوورەشەڕ. شەڕو گەمارۆی شووره، ڕەنگە چەندین مانگ درێژە بکێشێ، لەوانەیە شوورەی شارەکە بەرزو پتەوو قایم بێو، لەوانەشە خەڵکەکەشی، پێشەکی بۆ دابینکردنی کەلوپەلو ئازووقەو پێداویستی یەدەگ دەست پێشخەرییان کردبێو لە هیچیان کەم نەبێ، هەروەکو ئەوەی لە (صور)و لە (عکا) ڕووی دا. جگە لەوانە، قەوارەی سوپاو چەکو ئامێری شەڕو باروبارخانەی زۆروزەبەنیش، گرەوی شەڕی بەربڵاو دەباتەوە. ئەو لایەنەی زۆرترەو گەورەترەو پڕچەکترە. بە گشتی. بەسەر لەشکری کەمترو بچووکترو کەم چەکتردا سەردەکەوێ. ئەمەش مانای ئەوە نییە، کە هەمیشە هەروا بووەو هەرواش دەبێ، نەخێر، مێژوو پێچەوانەی ئەمەشی دیوە. چەندین جاربووە لەشکرێکی کەم لەشکرێکی زۆری ڕاوناوەو چەندین جاران لەشکرێکی برسیو کەم چەك، لەشکرێکی تێرو پڕچەکی بەزاندووە، بە نموونە، وەك شەڕەکانی بەرایی ئیسلام (کم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة). [1314] ئیسلام، لە شووره شەڕەکانیشدا، مەسەلەی قەوارەی لەشکرو گەورەیی شاری گەمارۆدراوو قایمیی شورەکانیشی ڕەچاو کردووە.

ڕاستیشست دەوێ، وشەی شەڕی بەربڵاو، هەموو ئەو شەڕانە دەگرێتەوە، کە لە دەرەوەی قەلاکارو لە دەرەوەی شارەکاندا، لە نێوان سوپای سەلاحەددینو خاچدروشماندا ڕوویان دا، بەلام لێرەدا باسی کەمەپێکدادانو ورده شەڕەکان ناکەین، کە چەرخەچییەکان ئەنجامیان دەداو لەمەوبەر هەندێکیانمان باس کرد. لێرەدا باسی گەورەترین و بەرچاوترینی ئەو جەنگە ڕێکوپێكو بە نیزامانە دەکەین، کە جەنگی پێ دەڵێنو کاری لە هەردوو لایەنی براوەو

[1312] مرآة الزمان، ٣٩٨/٨.

[1313] پاش یەك سەدە لە ڕووداوەکانی ئەم مێژووە (صور) کەوتە دەست موسوڵمانانو بومەلەرزەش زۆری لێ وێران کربو خاچدروشمانیش بە هۆی ململانێی بەردەوامی نێوان شارەکانی کەناری دەریاو کەشتیگەلی بوندقیەو جینەوەوە، کەوتنە لاوازی، کاتێکیش لە ساڵی (٦٩٢ك/ ١٢٩١ز)دا، (عکا)یش کەوتە دەست موسوڵمانان، ئیدی (صور)و هەندێ شاری دیکەش بە دەست خاچدروشمانەوە نەما. بنۆڕە: هۆنگمان، Honlgmann، دائرة المعارف الاسلامية، ط/ سنة ١٩٣٣. ج١٤، ص٣٧.

[1314] القرآن الكريم، سورة البقرة، الآية ٢٤٩.

دۆڕاویش دەکرد. لەبەرئەوە تەنیا، باسی هەردوو شەڕەکەی (الرملة و حطين)[١٣١٥] دەکەین:

١- شەڕی (الرملة):

ئەم شەڕە، بوو بە ئەزموونێکی تاڵو تفت بۆ سەلاحەددین، سەلاحەددین لەو شەڕەوە فێربوو، کە هەڵە دەکات ئەگەر بەرەی موسڵمان یەك نەخاو پەلاماری دوژمن بدات. واتا ئەگەر بێتو ئەم بەرەیە بێنێتە دی، ئەوا هێزێکی زۆرو چڕو پڕی بۆ دێتە مەیدان، دەتوانێ لەخۆ ببووریێو هێزی داگیرکاری دوژمن تێك بشکێنێ و لە ناوچەیەکی گەورەترو بەربڵاوتریشدا بڵاوبینەوە.

هەرچەندە سەلاحەددین، هەر لە ساڵی (٥٧٠ك/ ١١٧٤ز) ەوە، کە هاتە دیمەشق، بەشێکی گەورەی وڵاتی شامی خستەسەر دەوڵەتەکەی میسری خۆیو، پاشانیش (حمص و حماة و حارم)یشی خستەسەر، بەڵام هێشتا بەشێکی زۆری بەرافراوانی مابوو، نەکەوتبووە ژێر دەستی.

سەلاحەددین، پاش ئەوەی لە ساڵی (٥٧٢ك/ ١١٧٦ز) دا، گەڕایەوە بۆ میسر، بڕیاری دا، لەشکرێ بکاتە سەر خاچدروشمان. ئەوەبوو لە مانگی (جمادی الاولی)ی ٥٧٣ك/ تشرینی دووەمی ١١٧٧دا، بە بیست هەزار جەنگاوەرەوە،[١٣١٦] لە قاهیرەوە کەوتەڕێو لەشاری (بلبيس) کە دە قۆناغ لە شاری میسرەوە دوورە، لەسەر ڕێگای شام[١٣١٧] خێوەتگای هەڵدا، پاشان، لەوێوە ڕووی کردە ناوچەکانی باشووری فەلەستینو گەیشتە عەسقەلان کە خاچدروشمانی تێدابوون، لەوێ ژمارەیێ خاچدروشمی بەدیل گرتو فەرمانی لەملدانیانی دا.[١٣١٨]

سەلاحەددین، هیچ بەرەڤانییەکی ئەوتۆی لەدوژمن نەدی، لەبەرئەوە، سەربازەکانی گوندەکانیان دایەبەرو کەوتنە کۆکردنەوەی دەسکەوت. پاشان هەندێکیانی خڕکردەوەو ڕوویکردە شاری (الرملة)ی نزیك بە کەناراوەکە، کە ئەو سەردەمە لە هەموو شارەکانی فەلەستین گەورەتر بوو.[١٣١٩] لە ڕێگا ڕووباری (تل الصافية) کەوتە ڕێیان. کاتێ سەربازەکانی بە قەراغ ڕووبارەکەدا بڵاوبوونەوە بۆ بوار دەگەڕان بیپەڕنەوە، لەپڕو لە ناکاو هێزێکی دوژمن، پەلاماری دان. وادیارە خاچدروشمان شوێن پێیان هەڵگرتبوونو دووربەدوور دوویان کەوتبوون، بۆیە ئەو هەلەیان قۆستەوەو بە فەرماندەی (أرناط)ی میری ناوداری یاریدەی (بلدوین)ی سێیەمی شای (بيت المقدس)[١٣٢٠] کەوتنە پەلامار. سەلاحەدینیش لەوساتەدا تەنیا چەند میرێكو چەند سەربازێکی کەمی لەگەڵ بوون، چونکە هەموویان بڵاوەیان لێ کردبوو، ئەوداڵی دەستکەوتو چەپاوڵ بوون.[١٣٢١] ئیدی شەڕ قەوماو سەربازانی سەلاحەددین خڕبوونەوەو لەگەڵ دوژمندا تێك هەڵپڕژان. هەندێ لە سەربازانو خزمانی سەلاحەددین شەڕێکی مەردانەیان کرد، بە تایبەتیش (تقي الدين عمر)و ئەحمەدی کوڕیو (ضياءالدين عيسى الهكاري)و (ظهير الدين)ی برای، کە ئەم دوانەی دواییان بە دیلی کەوتنە دەست خاچدروشمانو تا ماوەی دوو ساڵیش بەدیلی مانەوە، پاشان سەلاحەددین، شەست هەزار دیناری دلو (عيسا)[١٣٢٢]ی سەرفراز کردو وەریگرتەوە. (تقي الدين عمر) لە دوژمن چووە پێشو لەبەرچاوی مامی ژمارەیێ لە خاچدروشمانی کوشت. پاشانیش ئەحمەدی کوڕی لێیان چووە پێشو ئەویش بوێریی و چاوقایمییەکی تەواوی نواندو، ژمارەیێ لە خاچدروشمانی کوشتو بە سەلامەتی گەڕایەوە، پاشانیش باوکی فەرمانی پێدا بگەڕێتەوە سەریانو گوتی: "ئەحمەد بگەڕێرەوە بۆ شەڕ، گەڕانەوەت باشترە". ئەحمەد گەڕایەوە سەریانو شەڕی کرد، تا کوژراو

1315 لە جێگایەکی دیکەدا باسی شەڕەکەی (ئەرسوف) دەکەین کە سوپای ئەیووبیانی تێدا شکستی هێنا.

1316 مرآة الزمان، ٨/٣٤٣.

1317 معجم البلدان، ١/٤٧٩.

1318 مفرج الكروب، ٢/٥٩.

1319 یاقوت وەسفی دەکاو دەڵێ: شارێکی گەورەی فەلەستینەو پێشتر شارۆچکە بووە. معجم البلدان، ٣/٦٩.

1320 کاستلان، تأريخ الجيوش، ص٥٩.

1321 الكامل، ١١/٤٤٢. أحمد بن زيني دحلان، الفتوحات الاسلامية، ج١، ص٤٤٥.

1322 الكامل، ١١/٤٤٣. مفرج الكروب، ٢/٦١. أبو الفداء، المختصر، ٥/٨١. أحمد بن زيني، الفتوحات، ١/٤٤٦.

شەهید بوو.[١٣٢٣]

بەڵام ئەییوبیان لە بەردەمی خاچدروشماندا خۆیان بۆ ڕانەگیرا. سەلاحەددین باسی ئەو تێکشکانەی کردو ڕوونی کردەوە، کە ئەو نەکسەیە بە هۆی جێگاگۆڕکێی سەربازان و قۆڵەکانی سوپاوە ڕووی داوەو گوتی: "کاتێ دوژمن گەیشتە بن دەستیان، ئەوجا هەندێ لە سەربازەکان جێگای خۆیان بەجێ هێشتو لە قۆڵی ڕاستەوە چوون بۆ قۆڵی لای چەپو ئەوانەی قۆڵی چەپیش چوون بۆ ناوجەرگەی (دڵی) سوپاکە، بەو جۆرە، گردەکەی (الرملة) کەوتە پشت سەریان، کە دەبوو هەر لە پێشیانەوە بمایە. جا لەو کاتەدا، کە ئەمان بەم پلانی جێگۆڕکێیەوە خەریك بوون، دوژمن بە هەلی زانیو هێرشی کردە سەریان".[١٣٢٤] و سوپای ئیسلام شکا، هۆکارەکانی شکانەکەش ئەمانەن:

١. سەربازانی ئەییوبیان هێشتا پرشو بڵاوبوون و پێش ئەوەش کە خۆیان ڕێك بخەن، خاچدروشمان هەلیان قۆستەوەو لەناکاو پەلاماریان دان.

٢. ئەم پەلامارە کتوپڕە، ڕیزەکانو قۆڵەکانی سوپای ئەییوبیانی تێك داو ئاڵۆزیی تێدا پەیدا کرد. فەرماندەکانی سوپاکەش بڵاوبوونەوەو کەوتنە شمشێربازی، ئەمەش بۆ ئەم حاڵەتە هیچ سوودێکی نەبوو.

٣. سەلاحەددین خۆی لە سوپاکە بزر بوو، شەڕکەرانیش وایان دەزانی کوژراوە.

٤. سوپای ئەییوبیان لە ڕێگاکانی ئازووقەوە دوورکەوتبوونەوەو ئاوو خۆراکیان لێ بڕابوو.[١٣٢٥]

زەرەرو زیانی سوپای سەلاحەددین، لەم شەڕەدا زۆر گەورەو کوشندەبوو، ئەمەش بە قسەی مێژوونووساندا دەردەکەوێ کە دەڵێن: "ئەم تێکشکانە لە لاوازییەوە کەوتەوە، مەگەر خودا لە شەڕەکەی (حطین)دا تۆڵەی بۆ کردبنەوە".[١٣٢٦] (کاستلان)یش، ئەم شەڕە بە گەورەترین سەرکەوتنی خاچدروشمان دادەنێ، هەرچەندیشە سوارەی خاچدروشمان لە پێنج سەد سوار زیاتر نەبوونو تەنیاش هەشتا سوارەی (داویە)[١٣٢٧]کۆمەکیان پێ دەکردن. لەم شەڕەدا زۆربەی ئەوانەی لە تەك سەلاحەددیندا بوون کوژران، یان بریندار بوون، یان بەدیل گیران،[١٣٢٨] بەڵام ئەوەی سەیرە، سەلاحەددین خۆی دەربازبووو لە شەڕەکە بە سەلامەتی دەرچوو، دوای شکستو هەڵاتنی سوپاکەی، زەلامێکی خاچدروشم کەوتە دووی سەلاحەددینو هەندەی نەمابوو بگاتە سەری، خواوڕاسان، زەلامەکە لەبەردەمیدا کوژرا، ئەوجا "خاچدروشمان گەلەکۆمەیان لێ کرد، ئەویش ڕای دەکردو خۆش خۆش، هەڵوەستەیەکی بۆ دەکرد، تا سەربازەکانی خۆی پێی بگەیەن، تا دنیا تاریك بوو شەو داکەوت، بەوشەوە تاریکە ڕێگای چۆڵەوانی گرتەبەرو بە چەند سەربازێکی کەمەوە ڕووی لە میسر کردو لە ڕێگا تووشی ماندووبوونێکی زۆر هاتنو لەبێ ئاویی و لە برسانا تەواوێ کەشەنگو شەکەت بوون، وڵاغیان هەند ماندووبوون هەموویان پسان.[١٣٢٩] سەلاحەددین لەو بیابانە هاتوونەهاتەدا، لە چاو بزربوو، لەبەرئەوە برادەرەکانی ترسیان لێ نیشتو بە تەواوی پەشۆکان.

(القاضي الفاضل) کە لە تەکیدا بوو، دەیزانی سەلاحەدین برادەرانی خۆی جێ ناهێڵێو لێیان جیانابێتەوە، دەیزانی کە لە برادەران دابڕاوەو لەو بیابانەدا ڕەنگە ڕێگای بزرکردبێ، لەبەرئەوە چەند زەلامێکی جیاکردەوەو گەڕانەوە سەریو بەو بیابانەدا هەریەکەو بەلایەکدا ڕۆیشتنو بەدوویدا گەڕان تا دۆزییانەوە، چەند قومە ئاوێكو هەندێ خۆراکیان دەرخوارد دا، پاشان دیسان ڕێگایان گرتەوە بەر، تا لە نیوەی مانگی (جمادي الآخر)ی ساڵی ٥٧٣ك/ کانوونی یەکەمی

1323 سنا البرق الشامي، ٢٥٦/١. الكامل، ٤٤٢/١١. الروضتين، ج١، ق٢، ص٧٠٠.

1324 النوادر، ٥٣. الروضتين، ٧٠٣/١. مفرج الكروب، ٥٩/٢.

1325 مرآة الزمان، ٣٤٣/٨. مفرج الكروب، ٦٠/٢ـ ٦١.

1326 النوادر، ٥٣. مرآة الزمان ٣٤٣/٨. الروضتين، ج١، ق٢، ص٧٠٣. مفرج الكروب، ٦٠/٢. وفيات الأعيان، ١٦٨/٧. النجوم الزاهرة ٢٧/٦.

1327 تأريخ الجيوش، ص ٥٩.

1328 الكامل، ٤٤٣/١١.

1329 مرآة الزمان ٣٤٣/٨. مفرج الكروب، ٦٠/٢. أبو الفداء، المختصر ٨٠/٥. السلوك، ٦٤/١.

(١١٧٥ز)دا، کاروانیان گەیشتە شاری قاهیره.[١٣٣٠]

بەڵام بەر لە سەلاحەددین، هەواڵی سەر سەلامەتیی بە ولاغی بەرزەی دووڕەگی تیژڕەو[١٣٣١]دا (هێستر) گەیشتە میسرو ئەوانەی بە تەمابوون لێی هەڵگەڕێنەوەو یاخی بن، بە تایبەتیش دەستەودایەرەی فاتمییەکان، دەستێکیان کەوتە ئەم لاو، دەستێکیان کەوتە ئەولا. سەلاحەددین ماوەو سەلامەتە، تازە کێ دەتوانێ یاخی ببێ. هەر کە گەیشتە قاهیرەش، کۆتری نامەبەر کارتی مژدە و پیرۆزبایی گەیاندە هەموو ناوچەو هەرێمەکانی میسر، لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا، بەو هەموو پیاوەتیی و ئازایەتیی و عەدالەتیی و خۆبەخت کردنەشەوە، کەچی بەم شکستەی سام و هەیبەتی لێقەومانێکی سەختی بەسەردا هات.[١٣٣٢]

٢ـ شەڕی (حطین):

سەلاحەددین، پاش ئەوەی شام و جزیرەو میسری لەیەك بەرەدا ڕێکخست، ئەوجا هەل و مەرج و دەرفەتی بەرپاکردنی جەنگی دژ بە خاچپەرستەکان بۆ فەراهەم بوو و، بەرە بەرەش زەین و زهنی فەرماندارانو میرەکانیشی بەرەو ئەو ئاواتە ئاراستە کرد، بە جۆرێ کە ئیدی تەواوێ، بۆ وەدی هانینی ئاواتی خۆی، خۆی تەرخان کرد کە بە درێژایی فەرمانڕانیی خۆی خەباتی بۆ دەکرد، بەڵام نەیویست دەست پێشخەریی بکاو جەنگ لەگەڵ خاچپەرستەکاندا بەرپا بکا، چونکە ڕێکەوتننامەیەکی ئاگربەستی لەگەڵ میر (ڕیمۆند)ی سێیەمی سەرگەورەی (طرابلس)ی مێردی (ئەشیفا)ی خاوەنی (طبرية)[١٣٣٣]دا هەبوو، کە ئەم ڕیمۆندە لە هەمان کاتدا میراتگری شانشینی (بیت المقدس) بوو، بەڵام کۆمەڵێ لە خاچپەرستەکان پشتیوانییان لە ڕیمۆند کرد، لەبەرئەوە "فەرەنگ یەکدەنگ نەبوون و لە ناوخۆدا ئاڵۆزیی و چەند بەرەکیان تێکەوتبوو".[١٣٣٤]

(جی لوسینیان)ی شای (بیت المقدس) لە ڕیمۆند بە گومان بوو، وای دەزانی کە لەگەڵ سەلاحەددیندا پیلانێکیان بەدەستەوەیە، سەلاحەددینیش پێویست بوو پەلە نەکاو دان بە خۆدا بگرێ تا دوژمن، خۆی، پۆت دەشکێنێ و ئاگربەستەکە پێشێل دەکاو شەڕ دەنێتەوە. وەڵێ هەند درێژەی نەکێشا، ئەوەبوو (أرناط) کەوتە چەتەیی و ڕێگری، کاروانێکی میسری تاڵان کردو دەستی بەسەردا گرت، سەلاحەددینیش چاوەڕێی هەلێکی وای دەکرد تا ئاگربەستەکە پووچەڵ ببێتەوە، ئیدی دەستبەجێ ناردی لە دووی هێزەکانی لە میسرو حەڵەب و موسڵ و جزیرەو دیاربەکرو جێگاکانی دیکەش، کە هەموویان بۆ غەزا ئامادەبن. سەلاحەددین، خۆیشی لە بەرایی ساڵی ٥٨٣ك/ ١٣ی ئاداری (١١٨٧ز)دا،[١٣٣٥]لە دیمەشقەوە دەستی پێ کردو داوای لە (الملك الأفضل) کرد کە بە خۆی و لەشکرەکانیەوە، لەسەر ئاوەکەی نزیك دیمەشقەوە سەربازگەی لێ هەڵدا، تا لە شکرەکەیان هەمووی لەوێ کۆببنەوە،[١٣٣٦] خۆیشی بەرەو باشوور بۆ پاراستنی حاجیان لە فروفێڵی (أرناط) کەوتەڕێ.[١٣٣٧] وا چاوەڕوان دەکرا کە هێرش بکاتە سەر (الكرك)، کەچی فەرمانی دا بە کوڕەکەی کە هێزێکی چەند هەزار کەسی، بنێرێتە سەر (عكا) و هێرشی بۆ ببات. ئەم هێزەش دەبوا بەسەر خاکی هەرێمی (طبرية)دا تێپەڕێ، سەلاحەددین، داوای لە ڕیمۆند کرد ڕێگا بە هێزەکانی بدات تێپەڕێ. ڕیمۆند، شەرمو

1330 الكامل، ٤٤٣/١١، مفرج الكروب، ٦٢/٢.

1331 سنا البرق الشامي، ٢٦٠/١.

1332 رنسيمان ٦٧٣/٢. Stevenson, p.200

1333 هۆی ئاگربەستەکەش ئەوەبوو، ناکۆکی کەوتبووە نێوان ڕیمۆندو نێوان (جی لوسینیان) ی مێردی شاژنی (بيت المقدس)، لەبەرئەوەی ڕیمۆند بەلای سەلاحەددیندا دایشکاند. بۆ زێدەزانینی ئەم ناکۆکییەش، بنۆڕە: الكامل، ٥٢٦/١١، ٥٢٧.

1334 الكامل، ٥٢٧/١١. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، في مجلة الشرق، السنة ٤٧، ج٤، ٥. لسنة ١٩٥٣. ص٤٤٣.

1335 النوادر، ٧٤. مفرج الكروب، ١٨٦/٢. ابن خلدون، مجلد، ٥، ق٣، ص٦٦٨.

1336 الفتح القسي، ٥٩. مرآة الزمان ٣٩٢/٨. الروضتين، ٧٦/٢. مفرج الكروب ١٨٦/٢.

1337 الكامل، ٥٣٢/١١. زبدة الحلب، ٩٣/٣، ١١٨ـ ١١٩.

ڕووزەردی دایگرت، بەڵام ناچاریش بوو ڕێگا بە هێزەکانی سەلاحەددین بدات تێپەڕن، چونکە لەگەڵ سەلاحەددیندا جۆرە هاوپەیمانییەکی هەبوو، بەلام ڕێنمایی شارەکانی هەرێمەکەی کرد، بە تایبەتیش شاری (الناصرة)و (طبرية)، کە دەرگای شار بۆ سوپای ئەییوبیان نەکەنەوە. لێرەدا خاچدروشمان بۆیان دەرکەوت کە ئەم دووبەرەکییەی ناوخۆیان مەترسییەکی گەورەی لێ دەکرێو ئەنجامی ترسناکی لێ دەکەوێتەوە، لەبەرئەوە دەستبەجێ، ڕیمۆند لەگەڵ (جی)دا ڕێککەوتەوەو دەستی لە ئاگربەستەکە کێشایەوەو پەشیمان بووەوەو ڕایگەیاند، کە ئامادەیە شان بەشان لەگەڵ خاچدروشماندا بکەوێتە شەڕی ئەییوبیانو کەوتەوە دوژمنایەتی سەلاحەددین.[1338]

کە ئەم هەواڵە گەیشتە سەلاحەددین، ئەویش ئیدی بە مافی خۆی زانی ڕێکەوتننامەکە پشتگوێ بخات. کاتێکیش خاچدروشمان بەمەیان زانی، خڕبوونەوەو خۆیان بۆ هەڵمەتو هێرش ئامادەکرد.

هەرچی سەلاحەددینە، ئەوە، ئەو، لە دەوروبەری (الكرك)ەوە بەرەو (عشترا)[1339]کەوتەڕێو لەوێ ئۆردوگای خۆی سازداو هەموو لەشکرەکانیشی گەیشتنە ئەوێ. پاشان ئەم هەموو لەشکرگەلە بەرەو زارکی (الاقحوانة) ی باشووری (طبرية) کەوتەڕێو لەوێ بۆ ماوەی پێنج ڕۆژ مانەوە. سەلاحەددین، لە ماوەی ئەو پێنج ڕۆژەدا، سوپاکەی خۆی بۆ شەڕی یەکلایی ئامادەکردو تاماوەیەکیش مایەوەو کەوتە سووسەی دوژمن، تا بزانێ نیازی چییە. پاشان هەر میرەو جێگاو پێگەی بۆ دەستنیشان کردو فەرمانی دانێ، بەرەو ڕۆژئاوا بکەونەڕێو بگەنە گوندی (الصنبرة)[1340]ی ناو زورگەکانی دەوری ناوچەی نزیك بە دەریاچەی (طبرية).

ئەم جێگەیەی کە سەلاحەددین بەگەنی کرد هێزەکانی لێ دامەزرێنێو ئۆردوگای لێ هەڵبدا، جێگایەکی ترسناك بوو، چونکە دەریاچەکە کەوتە پشت ئۆردوگاکەوە، ئەمەش لە ڕوانگەی ستراتیجی سەربازیی و شەڕەوە، زۆر ترسناك بوو و بە گران دەنیشتە سەری، چونکە ڕێگای کشانەوەو ڕاکردنی لە خۆی بڕی. بەلام. لەلایەکی دیکەوە. سوودیشی هەبوو، چونکە ڕێگای ئاوەکانی ڕووباری ئوردون و کانیاوەکانی ناو ئەو شیوەڵو دۆڵو زورگەی. کە هەمووی دەچوونەوە سەر ڕووباری ئوردون.، لە دوژمن بڕیو خاچدروشمان بۆ نەختێ ئاو دەبوو وەناو زورگەکان کەون کە هەمووی ئۆردوگای سەلاحەددینی لێ دامەزرابوو.[1341]دەربارەی هەڵبژاردنی ئەم جێگە خەتەرناکەش، (أبو شامه) دەڵێ: "موسوڵمانان دەیانزانی کە ڕووباری ئوردون کەوتووەتە پشتەوەیانو وڵاتو شاری قەومەکەش کەوتووەتە ژێر دەستیان، خوا نەبێ کەس ڕزگاریان ناکا"[1342].

لە گوندی (الصنبرة)وە سەلاحەددین چەرخەچییەکانی نارد، تا دەنگوباسی سوپای دوژمنی بۆ کۆ بکەنەوە، تا بزانێ ژمارەیان چەندەو بارگەو چەكو ئازووقەو ئاویان چەندەو، بۆ کوێ دەچن و لە کوێوە دێنو نیازیان چییە. جا لەسەر ئەم زانیارییانە، لەگەڵ میرو فەرماندارەکانیدا کەوتە پلان دانان، لەم پلانانەشەوە توانستو لێهاتوویی سەلاحەددین بەدەرکەوت. ئەو حەزی دەکرد جەنگێکی یەکلاییان لەگەڵدا بکاو بنەبڕیان بکا، بەلام ڕەفتارێکی ئەوتۆی دەنواند کە ئەوان دەست پێ بکەنو بەرەو ڕووی بێن. دوژمن بەڕێوەبوو، دەهات، تا بە تەواوی کەشەنگو ماندووبوو، بەلام سوپاکەی سەلاحەددین لە جێی خۆی دایکوتابوو، لە ئیسراحەتدا بوو[1343]و ئامادەبوو، لە هەر کاتێکا دوژمن بگەیشتابا، ئەمان دەستبەکاربوون. بەلام سەلاحەددین نەیدەویست هەموو هێزەکانی لە گوندی(الصنبرة) گل بداتەوە، لەبەرئەوە، نیوەی هێشتەوەو بە نیوەکەیتری هەڵیکوتایە سەر خودی شاری (طبرية)و شار خۆیدا بە دەستەوە. تەنیا قەڵاکەی نەبێ.، خاوەن قەڵا. کە ئافرەتیش بوو.. درێژەی دا بە بەرەڤانیو خۆی بە دەستەوە نەداو زەلامی نارده لای ڕیمۆندی

1338 الكامل، ١١/٥٣٠. شفاء القلوب، ١١٨- ١١٩.

1339 عشترا: جێگایەکە لە حۆران، سەر بەدیمەشقە، معجم البلدان، ١٢٥/٤.

1340 الصنبرة: جێگایەکە لە ئوردون لە (طبرية)وە سێ میل دوورە.. معجم البلدان ٤٢٥/٣.

1341 السرساوي، لە مێژووە جوانەکانی سەربازی .. ص٣٣- ٣٤.

1342 الروضتين، ٨١/٢. وفيات الأعيان، ١٧٥/٧. النجوم الزاهرة، ٣٢/٦.

1343 د. سعيد عاشور، الحركة الصليبية، ج٢، ص٤، ٨.

مێردیو بارودۆخەکەی تێگەیاند. سەلاحەددینیش بۆ ئەمە دەگەڕاو مەبەستی بوو، سەلاحەددین لەبەرئەوە قەلاکەی، نەگرت، تا فەرماندارانی خاچدروشم غیرەتیان بجووڵێو بەهانای ئافرەتێکەوە بچن، کە لە شارێکی داگیرکراوی وەك (طبرية)دا، لەناو قەلاکەیدا بەرەڤانی دەکا، کە ژنی یەکێ لەو سێ فەرماندارە گەورانەی خاچدروشمانە کە لە شاری (عکا) خڕبوونەتەوە.

هانابەر گەیشتە لای فەرماندارەکان، کە بیستیان، هەر ئەوە بوو شێتو هار نەبوون، لێویان لە سەلاحەددین دەکرۆشت. دەستبەجێ ئەنجوومەنی جەنگیان کۆکردەوەو کەوتنە پلانو تەگبیر. هەندێکیان داوایان کرد بەپەلە بکەونەخۆو لەشکر بۆ لێدانی سەلاحەددین بنێرن، هەندێکیشیان، نەخێر، داوایان کرد مەسەلەکە بە ئاوەزو ئەقڵ چارەسەر بکەنو پەلەو هەڵەشەیی لێ نەکەنو خۆیان تووشی بەڵاو نائومێدیی نەکەن، نەخاسمە جێگاکەش بە زەحمەت ئاوی لێ دەست دەکەوێو بە دەگمەنیش خۆراك.

خەڵکی، وەهاش بەتەمابوون کە ڕیمۆند یەکەم کەسی رای یەکەمیان بووبێ، کەچی بە پێچەوانەوە، ڕیمۆند بۆی ساغ بووەوە، کە هەڵەشەییو سەرکێشیی سەربازیو کەللەشەقیی، ئەنجامی چاکی لێ ناکەوێتەوە. ئەوەتا (إبن الأثير) کورتەی هەڵوێستی ریمۆند دەخاتە بەرچاوو دەڵێ: بەڵگەی گرنگی ڕیمۆند بۆ دروستیی هەڵویستی خۆی ئەوەیە کە گوتی: موسوڵمانان دوای داگیرکردنی (طبرية) ئیدی هیچیان بۆ ناکرێو ناتوانن لەوە زیاتر پێی لێ ڕابکێشن، لەشکری گەورەو گرانیان هەیە، من هەرگیز لەشکری هەند گەورەو بەهێزم نەدیوە، هەندەی پێ ناچێ شارەکە بەجێ دەهێڵن، چونکە ئەو ژمارە زۆرە لەو شارە جێگایان نابێتەوە، جا کە بێزاربوونو شارەکەیان جێ هێشت، ئیدی خۆمان دەیسەنینەوە. خۆ، ئەگەریش تێیدا مانەوە، ناتوانن هەتا هەتایە لە وڵاتو خاوخێزانی خۆیان دووربنو ددان بەخۆدا بگرن، ئەوجا کامیان بە دیل گیرا دەیکوژین.[1344]

کەوابێ، خاچدروشمان نابێ لێیان بدەن، چەندین جاریش، لەوە پێش هەروەها بووە، خۆ ئەگەر ئەییوبیان هێرش بکەنە سەر خاچدروشمان، ئەوا، خاچدروشمان قازانج دەکەن، چونکە ئەییوبیان تا ئەو ڕێگا سەختو دوورە بەو گەرما و بێ ئاوییە دەبڕن، کەشەنگو کەنەفت دەبن. هەرچی ڕیمۆندیشە، ئەوە، ئەو (طبرية)و هەرچیشی تێدایە دەیکا بە قوربانی (بيت المقدس)و زۆربەی سوارچاکانیش، رای ڕیمۆندیان بەگەن دەکرد.[1345]

بەڵام میر (أرناط) بە توندی لە ڕووی ڕیمۆند و لایەنگرانیدا وەستاو پێی گوت: "تۆ، دەمێکە لە موسوڵمانانمان دەترسێنی، دیارە تۆ لایەنگری سەلاحەددینیو ئەوت دەوێ، دەنا ئەم قسەیەت نەدەکرد. با ئەییوبیان زۆریش بن، ئاگر تا سووتەنیی زۆرتربێ باشترە".[1346] بەڵێ (أرناط) دنەی دەدانو زاتو عیزەتی بە بەردا دەکردن، کە بەرەو (طبرية) پێش بکەونو پەلاماری بدەن، ئیدی کەس نەیدەوێرا، گوێ بۆ ئەقڵ شل بکاو مەلیك (جی لویسینیان)یش چووە پاڵ (أرناط)و فەرمانی دا سوپای خاچدروشمان بکەوێتە ڕێ، بەم جۆرە لە (عکا)وە بەرێ کەوتن بەرەو (طبرية)و واشیان دانا هەموو لەشکرەکانیان لە شاری (صفوريە)ی نزیك بە (طبرية) مۆڵ بدەن.[1347] کە لەوێ ئۆردوگایەکی گەورە پێك بهێنن، چونکە بۆ دامەزراندنی سەربازگەو ئۆردوگا، جێگایەکی باشو لەبار بوو، ناوچەیەکی ئاوەدان بوو، کانیاوی زۆربوو، لەوەڕگای چاکیشی هەبوو[1348] ئەسپو وڵاغەکانیان پەکی نەدەکەوت.

موسوڵمانەکان هەموو بیرو کۆگای ئاوەکانیان، پڕکردبووەوەو ژەهریان تێ کردبوون، تا خاچدروشمان توخنی نەکەونو سوودی لێ نەبینن.[1349] سیاسەتی ئاو لێبڕینو تینووکردن کە موسوڵمانەکان. بە زیرەکیی. پێڕۆیان کرد، چەکێکی بەکاربوو، بەڵام خۆیان ئاوی زۆریان فەراهەم بوو، لەسای سێبەردا حەسابوونەوەو هێزو توانستی خۆیان بۆ

[1344] الكامل، ١١/٥٣٣.

[1345] رنسيمان، تأريخ الحروب الصليبية، ٢/٧٣٥.

[1346] الكامل، ١١/٥٣٣.

[1347] الفتح القسي، ٧٣. النوادر، ٧٥. الكامل، ١١/٥٣٢. الروضتين، ٢/٧٦. مفرج الكروب ، ٢/١٨٩.

[1348] رنيسمان، ٢/٧٣٦. د. الباز العريني، الشرق الأوسط في العصور الوسطى، ص٧٦. Lane – poole, pp, 205- 206- Stevenson , pp, 244-245.

[1349] الكامل، ١١/٥٣٤.

ڕۆژێکی چارەنووسساز تەیارو ئامادەکردبوو. لەبەرئەوە، سەلاحەددین، هەرکە بیستی وا خاچدروشمان بەرەو لای ئەو کەوتوونەتە ڕێ، وەك گوڵ گەشایەوەو بەدەنگێکی بەرز گوتی: "وا مەرامتان هات دی، ئەوەی خۆزگەمان بۆ دەخواست وا ڕوی دا، ئەوەی بە ئاواتییەوە بووین واهات". [1350] ئەوجا ماوەی پێنج میلیٚ بەلای ڕۆژئاوای (طبرية)دا، هێزەکانی وەپێش داو لەویٚ ئۆردوگای لیٚ خست، بەڵام هەندیٚ زەلامیشی بە دیار قەڵاکەی (طبرية)وە جیٚ هێشت. [1351] بۆ ئۆردوگاکەشی، دامێنی زورگەکانی لای شانی گوندی (حطين)ی بەگەن کرد، کە جێگایەکی ئاودارەو دەوروپشتی دارستانەو وەك جێگای گوندی (صفوريه) وەهایە. ڕاستیشت دەویٚ، سەلاحەددین ئەم جێگایەی هەروا بە ڕێکەوت و لە خۆڕایی هەڵنەبژارد، نەخێر، ئەو لەوێوە دەیتوانی ڕێگای ڕاستەوخۆی (طبرية) ببڕیٚ و دەستیش بەسەر ئەو ڕچەو ڕێگایانەشدا بگریٚ کە بە قەراغی ڕۆژهەڵاتیدا دەگەیشتە (طبرية)و لە ئاوی دەریاچەکە کۆتاییان دەهات. [1352]

ئنجا، هەردوولا، بەلەشکرسازییەکی تۆکمەوە، خۆیان بۆ جەنگێکی بەربلاو ئامادەکرد، هەردوولاشیان دەیانزانی کە ئەم جەنگەی بەتەمان جەنگێکی چارەنووسساز دەبیٚ و لەشکرکێشیش، بەم گرنگییە سازبدریٚ و جەنگێکیش بەم گەورەییە بقەومیٚ، بیٚ گومان ئەو لایەنە دەیباتەوە، کە لەفەرماندەی بالاوە یەکن و ڕیزەکانیان زەبتن و جەنگاوەرەکانیشی بە پێی توانست تا کۆتایی شەڕەکە خۆڕاگرو ورە بەرز دەبن و چەکەکانیشیان بە شێوەیەکی ئاقڵانەو شارەزایانە دەخەنە کارو، لە هەمووشی گرنگتر ئەوەیە کارێکی وا بکەن کە دوژمن ناچار بکەن بێتە پێش و دەست بە شەڕ بکا.

خۆ، ئەگەر، هێرش کردن بە حسابی دانەرانی پلانی شەڕ، بە باشترین جۆری بەرەڤانی لەقەڵەم درابیٚ، ئەوا، لێرەداو لەباروداوخ و هەلومەرجی ئەم دوو هێزەدا، ئەو لایەیان چاك دەکا، کە بتوانیٚ لایەنی بەرامبەر بخاتە هێرش و بۆ لای خۆی بیبزوێنیٚ، سەلاحەددین ئەمەی دەزانی و زۆر بە ئاقڵانەش خستییە بەرکار، کەچی، خۆی، یەکەم جار لە پێشەوە هێرشی کردە سەر (طبرية).

ئەم تاکتیکە نایابەی سەلاحەددین، دەریخست کە فەرماندارێکی ئاقڵ و قاڵ و پڕئەزموونە. بەڵیٚ، خاچدروشمانیش نیزایان وابوو، بەرەڤانی بکەن و هێرش نەکەن و سەلاحەددین ناچار بکەن بکەوێتە هێرش و پەلامارو بەرەو لای خۆیان سوپاکەی ڕاکێشن و مسوڵمانانیش توورە بکەن تا هێرش بەرن، بەڵام، باش بوو لەناوخۆیاندا. کە لە (طبرية) چی بکەن و چی نەکەن. تێك چوون و ئاژاوەیان تێکەوت، کە قەڵاکەشی هێشتا هەر بەرەڤانی دەکرد و خۆی بەدەستەوە نەدابوو. هەرچی سوپاکەی سەلاحەددینە، ئەوە، ئەوان هیچ کێشەیەکیان لە نێواندا نەبوو، یەك فەرماندەو یەك ئامانجیان هەبوو، ئیدی سەلاحەددین، دەستبەجیٚ هەلی میرژنی گەمارۆدراوی خستەکارو دوژمنی خستە سەر دڵەڕاوکێی سەلامەتیی ئەو ئافرەتەو ناچاری کرد، دەست بکا بە پەلامارдان و هێرش.

سەلاحەددین، سوپای تەیارو ئامادەکرد، ڕۆژی نمایشیش بەسەر ڕیزو باڵەکانیدا گەڕاو ڕێکیانی خستن. وەك (العماد)یش دەڵیٚ، بۆ هەر میرەو ئەرکوئیشی بۆ دیارکردو بۆ هەر پلەدارێك پلەی خۆی تێگەیاندو، بۆ هەر بۆسەیەکیش جێگای لەباری دەستنیشان کردو، بۆ هەر مشتێکیش شمشێری یەمەنیی شایانی پێداو بۆ هەر تیرئەندازێکیش سەنگەری خۆی پیشان داو ... کە میر نابیٚ چ لە قۆڵی ڕاست چ لە قۆڵی چەپ جێگای خۆی بگۆڕیٚ و چەرخەچییان نابیٚ کەموکورتییان هەبیٚ و [1353] لە هەموو کەلێن و کەلەبەرێکەوە خڕی کردنەوە. بەڵام دەربارەی قەوارەی ئەم سوپایە، (العماد) گوتی: "سوپای وەها جێگیرو گەورەم نەدیوە". [1354] لیٚ لە کتێبی (الفتح القسي)یەکەی خۆیدا، هەرچەندە خۆی لەگەڵ

[1350] الفتح القسي، ٧٧. الروضتين، ٢/٧٦.

[1351] النوادر، ٧٦. مفرج الكروب، ٢/١٨٩.

[1352] د. الباز العريني، الشرق الأوسط، ١/٨٣١.

[1353] الفتح القسي، ٦٩-٧٠.

[1354] الفتح القسي، ٦٤. الروضتين، ٢/٧٦.

سوپاكەدا بووە،[١٣٥٥] كەچی لەو كتێبەدا باسی قەوارەی سوپاكەی نەكردوە. بەڵام مێژوونووسانی دیكە باسیان كردووە ژمارەی سوارەكانیان بە دوازدە هەزار سوارە خەملاندووە.[١٣٥٦] ئەمە، جگە لە پیادەو سەربازی تەوعی.[١٣٥٧] خۆ، وەنەبێ سوپای خاچدروشمان ژمارەو چەكی، لەم سوپایەی ئەییوبیان كەمتر بوو[١٣٥٨] بێ، ئەگەر زیاتریش نەبووبێ[١٣٥٩].

مێژوونووسانی ئیسلام، ژمارەی سەربازانی خاچدروشمانیان، بە سوارەو پیادەوە، بە نزیكەی پەنجا هەزار كەس قەرساندووە.[١٣٦٠] یان بە نزیكەی چل هەزار زەلام قەرساندووە.[١٣٦١] هەندێكیشیان بە زیاتریشیان داناوە.[١٣٦٢]

لە بەرەبەیانی ڕۆژی (٢٤)ی (ربیع الثانی)ی ٥٨٣ك/ تەمموزی (١١٨٧ز)دا، كە خاچدروشمان بەرەو (حطین) كشان، ئەو ڕۆژە، گەرما تاوی سەندو بایەكەیشی خست، خاچدروشمان بەسەر زۆرگو گردە ڕووتەنەكاندا تەكانیان دەدا، ڕیمۆندی سەرگەورەی (طبرية)ش لەبەرئەوەی مێردی میرژنی شارەكەیە، خۆی فەرماندەیی سوپاكەی كرد، هەرچی مەلیك (جی لوسینیان)یشە، ئەوە، ئەو فەرماندەی ناوجەرگەی سوپاكەی وەرگرتو (أرناط)و (باليان أبلين)ی كوڕی (بیرزان)یش، پێكەوە لەگەڵ قەشە سوارچاكەكانی (داویە)و (أسبتاریە)دا، پاشكۆی سوپاكەیان پێ سپێردرا.[١٣٦٣] گوندی (صفوریە)ش لە دوو ڕێگەوە دەچووەوە سەر (طبرية)و ڕێگا چاكەكەیان ئەوەبوو كە ڕوو لە باكووری ڕۆژهەڵات دەڕۆیشتو بە ناو زۆرگەكانی (الجلیل)دا تێدەپەڕیو پاشان دەشكایەوە بۆ سەر دەریاچەكە. ئەوە ئەو ڕێگەیە بوو، كە خاچدروشمان یەكسەر ملیان لێ نا. هەرچی ڕێگەكەی دیكەیە، ئەوەیان بەرەو پێڵەكەی (پردەكە)ی لای گوندی (الصنبرة) دەكشا. ئیدی لەم جێگایەوە، لاڕێیەكی لێ جیادەبووەوە بە درێژایی كەناری دەریاچەكەدا بەرەو باكوور[١٣٦٤] دەڕۆیشت.

بەو جۆرە، سەلاحەددین كاتو ساتو جێگەو ڕێگەی شەڕی دەستەویەخەی بەسەر دوژمندا دەسەپاندو دوژمنی كێش دەكرد بۆ شەڕو هێرشو لەو پلانەدا دەستی باڵای هەبوو ڕاستیشت دەوێ، ئەگەر خاچدروشمان لە (صفورية) بمانایەو هێرشیان نەكردبا، ئەنجامەكەی وەها نەدەبوو و حاڵیان بەو حاڵە نەدەگەیی. خاچدروشمان، بەرلەوەش، جارێكیان سەلاحەددین پلانێكی وەهای بۆ نابوونەوە، كە ناچاریان بكا بۆ هێرشو پەلامار، كە لە (جمادی الآخرة)ی ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز) دا، لە غەزاكەی بیسانی (عین جالوت)دا[١٣٦٥] پێڕەوی كرد. ئەمەش مانای ئەوەیە كە سەلاحەددین پێش ئەم شەڕەی (حطین) ئەم جۆرە تاكتیكو پلانەی هەر هەبووەو دەشیزانی كە خاچدروشمان سەرەڕای ئازایەتی. كە

1355 (ئەمە ـ ابن شداد ـ یش دەگرێتەوە).

1356 الكامل / ٥٣١/١١. زبدة الحلب، ٩٢/٣. الروضتين، ٧٦/٢. مفرج الكروب، ١٨٧/٢. البداية والنهاية، ٣٢٠/١٢. السلوك، ٩٣/١. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ق١، ورقة ٧ب . شفاء القلوب، ١١٩.

1357 (لەبەشی یەكەمدا باسی ئەوەمان كرد).

1358 أرنست باركر، الحروب الصليبية، ٢٣٢.

1359 رنسيمان ٧٣٦/٢. الباز العريني، الشرق الاوسط ٨٢٩/١.

1360 الفتح القسي، ٧٤. الروضتين، ٧٦/٢. مفرج الكروب، ١٨٩/٢. البداية والنهاية، ٣٢٠/١٢.

1361 اليافعي، مرآة الجنان وعبرة اليقظان، ط/٢، منشورات مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٩٧٠، ج٣، ص٤٢٤.

1362 الذهبي، ن، م، و.

1363 رنيسمان، ٧٣٧/٢. د. عاشور، مصر والشام في عهد الأيوبيين والمماليك، ٣٤/٣٣. الباز العريني، الشرق الأوسط، ٨٣١/١.

1364 الباز العريني، ن، م، ص.

1365 الكامل، ٥٠١/١١. النوادر، ٦٢. زبدة الحلب، ٧٢/٣. الروضتين، ٥٠/٢. مفرج الكروب، ١٤٨/٢ـ ١٥٠.

سەرچاوەکانی ئیسلامی دانیان پێداناوە.[1366] بەڵام دەمێ بوو، ڕاهاتبوون کە لە گوندە قایمکارەکاندا نەبێ، شەڕناکەن، بە مەرجێکیش. وەك (العماد) دەڵێ. ڕزگار بوونیان زامن بێتو[1367] پشتیان بە قایمەوە بێت.

کەواتە، فریودانی دوژمن، کە خۆی لەم ڕۆژە گەرمەو بەم بێ ئاوییەو لەم دوورەدەستیی خۆاکەدا، شەڕێکی بەربڵاو دەست پێ بکا، بوو بە بنەمایەکی گەورەی ئەنجامی شەڕەکەو لە قازانجی سوپای سەلاحەددین هاتە کۆتایی. سەرباری ئەوەش، سەربازان پشتیان لە ژێر ئاسنی داخی خودەو چەكو قەڵغاندا چەمابووەوەو زمانیان لە تینوێتیدا وشك بووبوو و لەشیان هەر ئەوەبوو لەبەر تینی ئەو خۆرەتاوەدا ئاگری نەدەسەند.[1368]

خاچدروشمان، کە بەم تێوەگلاوییە ڕێگایان گرتبووە بەر، کەوتبوونە بەر تیربارانی بۆسەچیو چەرخەچییەکانی ئەییوبیانو هەندێکیان لێ کوشتنو ئەسپو وڵاغی زۆریشیان لێ کوژران، بەمەش خاچدروشمان زیاتر شڵەژان.[1369] بەهەرحاڵ گەیشتنە زەمینەی شەڕو ماندوێتییو تینوێتیی بڕستی لێ بڕیبوون، نەیاندتوانی بە باشی ڕووبەڕووی سوپای ئەییوبیان ببنەوەو شەڕبکەن. وەلێ شەڕەکە قەوما، چونکە (مەنکۆرس)[1370] کە سوارەیەك بوو لە سوارچاکانی سەلاحەددین، پەلاماری دانو شەڕێکی جوامێرانەی لەگەڵیاندا دەست پێ کرد، خەڵکی سەرسام کرد، بەڵام خاچدروشمان بەگەلەکۆمە لێی ئاڵان تا کوشتیان، ئەوجا ئەییوبیان هاتنە جۆشو بەیەك تەکان خاچدروشمانیان لەق کرد،[1371] وەلێ ئەو ڕۆژە، بەبێ ئەنجام کۆتایی هات، هەرچەندیشە خاچدروشمان نیشانەی کزییو برسێتییو تینوێتییان زۆر پێوە دەبینرا.

خاچدروشمان بە زەروریان زانی، شەو، لە بانە (هضبة)کەی (حطين) لە نزیك گوندی (لوبيە) بەسەرببەرن، ئەمە خوایە، بۆ سبەی بەیانی ئاویان دەست بکەوێ. کە سەلاحەددینیش ڕێگای سەر ئاوەکانی گرتبوو، ڕێگاکەی دەریاچەی (طبرية)شی ئەم دیوو ئەو دیو گەمارۆ دابوو، ناچار ئەو شەوەش، کەشەنگو بەدەمی وشك، بە ئاخو ئۆف تا بەیانی مانەوە، بەڵام شەو چ شەو، تا بڵێی سەختو گرانو بە ئەزموون. بە درێژایی ئەو شەوە، دەنگی موسڵمانان لە دەشتەکەی (حطين)ەوە دەهاتە گوێیان "کە بە هەڵلاو بگرو تەکبیرەوە دەیانبردە سەر. هەندێ لە سەربازانی خاچدروشمان، ئەو شەوە، دزەیان کرد، بۆ سەر کانیاوەکانی دەوروبەری گوندەکەی (حطين) لە ناوی دۆڵی (الحمام)دا، بەڵام موسڵمانان لە بۆسەدا بوون، بەرلەوەی بگەنە سەر کانییەکان، کوژران".[1372] ئەییوبیان چالاکییەکی ژیرانەی گرنگیشیان ئەنجام دا، مەسەلەکەی یەکلایی کردەوەو بەتێکشکانو هەڵاتنی خاچدروشمان کۆتایی هات، ئەویش، ئەوەبوو کە ئاگریان لە قرچەو هەژگو پەرێزی ئەو بانەی (حطين) بەردا، ئەم کارە، کۆمەڵێ لە سەربازانی تەوعی لە ژێر فەرماندەیی میر (مظفر الدين كوكبری) دا، بە ئەنجامیان گەیاند. ئاور بەرە بەرە تەشەنەی کردو کڵپەو تینو تاوی بەگژ دوژمندا هەڵگەڕاو دنیاش گەرم بوو و وەرزەکەشی هاوین بوو، بەو جۆرە گەرمیی ئاگرو گەرمای هاوین، ناوچەکەیان کرد بە دۆزەخو سەربازانی دوژمن و ئەسپو ئاژاڵیان بەیەکجاریی ژیانیان لێ تاڵ بوو و گوزەرانیان نەما، ئەوە تینوێتیی و ژانی زامو برینو

[1366] هەر بە نموونە : (أسامة بن منقذ) کە خۆی هاوزەمەنی سەلاحەددینە، دەڵێ: فەڕەنگ خەسڵەتی ئازایەتی و جەنگاوەرێتییان هەیە، (الأعتبار، ص١٣٢) کەچی لە جێگایەکی تردا دەڵێ: جوامێرنینو بێ غیرەتن، بەڵام ئازاو بەجەرگن! (ن، م، ص١٣٧). الكامل، ١١/٣٥٣ـ ٣٥٤. النوادر، ص١٦٧، ٢٢٣، ٢٢٤. الروضتين، ٢/١٨٦.

[1367] الروضتين ٢/٢٨.

[1368] محمد سعيد العريان، قصة الكفاح، ص٣٧. فيليب حتي، تأريخ السورية، ص٢٣٧.

[1369] الكامل، ١١/٥٣٥.

[1370] الروضتين، ٢/٧٧.

[1371] الكامل، ١١/٣٥٣.

[1372] الكامل، ١١/٥٣٥. مفرج الكروب، ٢/١٩٠.

کێشەی شەڕیش لەولاوە بووەستێ.[١٣٧٣]

ڕیمۆند ئومێد بڕبوو، ئاوی دەست نەکەوت، ئیدی خۆی پێ ڕانەگیراو هێرشی کردە سەر ئەییوبیان لەو قۆڵەوەی (تقي الدين عمر) فەرمانداری دەکرد. ئەمیش ڕێگای بۆ چۆڵ کرد، تا خۆی و گرووپەکەشی لە گەمارۆکە وەدەرکەون، ڕیمۆندو گرووپەکەی لە گەمارۆکە دەرباز بوون و وایاندەزانی سەرکەوتنیان بە دەست هێناوە، کەچی هەرئەوەندەی زانی گەمارۆکە وەك خۆی لێ هاتەوەو کەلێنی تێدا نەما. بەڕاستی ئەو فەرمانداره ئەییوبییە پلانزان و بەهرەدارێکی زیت و زیرەك بوو.[١٣٧٤] ڕیمۆند یەك ڕێگای بۆ مایەوە، ئەویش ئەوە بوو، خۆی دەرباز بکات و ڕا بکات، بەو جۆرە شەڕی بەجێ هێشت و خۆی گەیاندە شاری (صور)و لەوێشەوە بۆ (طرابلس)ی میرنشینی خۆی، ئیدی، لەوێ بە خەم و خەفەت و ئازاری نەخۆشییەوە گیانی لە دەست دا، چونکە بوو بووە بنێشتە خۆشەی سەر زمانی خەڵك و دەیانگوت توخوا جاوەرە سەیرکە! ئەو کابرایە لەو تەنگانەیەدا، پشتی لە مەسەلەکە کردو خیانەتی کردو هەڵات، (وليم بۆرل)ی سەرۆکی تایەفەی (أسبتاری)یش، بەدووی ئەودا قووچانی و ڕای کرد. پاش ئەویش (باليان بن بيرزان)یش تێی تەقاندو هەڵات، کە سەرگەورەی (يبنى)[١٣٧٥] بوو. ئنجا، دوای ئەوان ڕینۆڵد میری (صيدا)و، ڕیمۆندی گچکە، کوڕی سەرگەورەی (أنطاكية)ش[١٣٧٦] هەڵاتن و بۆی دەرچوون.

ڕاستیشت دەوێ، ئەو نیگەرانیی و ماندووبوونەی بەرلە هەڵایسانی شەڕەکە، بەسەر خاچدروشماندا هات، بووە هۆی تێکچوون و ئاڵۆزیی لە ناویانداو ڕاکردنی میرەکان لەگەڵ ڕیمۆنددا. ئەو تێکچوونەش لە کاتی پێکدادانەکانیشدا هەر بەردەوام بوو. ئەو سەربازانەش کە مانەوە، ناچار بە گردەکەدا هەڵدەگەڕان و سەرکەوتن، بەڵکو ئەمە خوایە ڕزگار بن، مەبەستیشیان وا دیارە، تەنها هەر ئەوە نەبوو کە لە شەڕەکە ڕابکەن، بەڵکو سەرگردەکەش بۆ ئەوە لەبار بوو، لەو بەرزییەوە تیربارانی سەربازانی سەلاحەددین بکەن. سوارەکانیشیان کە چەکی قورسی ئاسن بێزاری کردبوون، بە شپرزەیی کشانەوە داوە، پاشان لە دەوری مەلیك و خاچی پیرۆزیان خڕبوونەوە. داتەپین و ورەبەردانی پیادەکانیشیان بەهۆیەکی گرنگی بێ هێزبوونی خاچدروشمان دادەنرێ، چونکە سوارەکانیان پشتیان بە پیادەکان دەبەست و ئاوبانگی ئازایەتیی سوارچاکانی خاچدروشمان لە سایەی پیادەکانەوە پەیدابوو[١٣٧٧].

سا، بەهەرحاڵ، مەلیك (جی)و گرووپەکەی وای بۆچوون، کە مەگەر بە شەڕ لە مەرگ ڕزگار بن، هیچ ڕێگاو چارەیەکی تریان نەماوە، لەبەرئەوە، ئازایانە ملیان لێ ناو کەوتنە پەلاماری ئەییوبیان.[١٣٧٨] بەڵام سەربازانی سەلاحەددین. وەك (إبن الأثير) دەڵێ. وەك بازنەی دەوری مەچەك دەوریان گرتبوون، مەلیك (جی)یش هەر گاڵی خاچدروشمانی دەداو داوای لێ دەکردن بۆ پێشەوە بڕۆن و هێرش بکەن، ئەوانیش دەیانگوت: هێرشی چی، ئێمە لە تینووانا وا ئاگر لە هەناومان بەربووەو ئەم خۆرە گەرمەش، بەجارێ چاومانی کوێر کردووەو ئەم لمەی ژێر پێشمان وەك ژیل بنەپێمانی سوتاندووە.[١٣٧٩] مەلیك دەستێکی کەوتە ئەم لاو دەستێکی کەوتە ئەولا، گوتی، دەباشە بچن دەوارەکانتان لە جێگایەکی بەرز هەڵدەن، سەلاحەددین فەرمانی دا شوێن پێیان هەڵبگرن و دوویانکەون.[١٣٨٠] زۆری نەبرد تێکچڕژان و ئەییوبیان

1373 الكامل، ١١/٥٣٥. مفرج الكروب، ٢/١٩٠. النوادر، ٧٧. مرآة الزمان ٨/٣٩٣. زبدة الحلب، ٣/٩٤. الروضتين، ٢/٧٧. البداية والنهاية، ١٢/٣٢١. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ٨/أ. Stevenson , The Crusades, p.247.

1374 الكامل، ١١/٥٣٥. النوادر، ٧٧. الفتح القسي، ٧٩. الروضتين، ٢/٧٧. مفرج الكروب، ٢/١٩٠. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، ج٤، ٥، ص٤٤٤.

1375 يبنى، بليد قرب الرملة، معجم البلدان، ٥/٤٢٨.

1376 الروضتين، ٢/٧٧.

1377 Lane – pool, Saladin. PP, 8210 – 2118.

1378 الفتح القسي، ٧٩ـ ١١/٥٣٥.

1379 قدرى قلعجي، صلاح الدين، ص٣٢.

1380 الكامل، ١١/٥٣٥. مفرج الكروب، ٢/١٩١.

خاچە گەورەکەیان لە دەست سەندن، بەو پارچە تەختەیەشەوە کە حەزرەتی عیسای پێدا هەڵواسرا. ئەم خاچ لە سەندنەش لە هەموو کۆستێ گەورەتر بوو بۆ خاچدروشمان.[١٣٨١]

بەسەر گردەکەوە، نزیکەی سەدو پەنجا سوارچاك لەگەڵ مەلیکەکاندا مانەوە، بەڵام شەڕەکە تا دەهات، گەرمتر دەبوو، پاشان ئەییوبیان شانیان پیادا کردو خۆیان گەیاندە خێوەتگاکە، کە بریتی بوو لە تەنیا دەوارێ بۆ مەلیك هەڵدرابوو، ئەو دەوارەشیان گرت. (ابن الأثیر) بە کورتی باسی دوا ڕووداوەکانی شەڕی (حطین) بە زمانی (الملك الأفضل نورالدین علی)ی کوڕی سەلاحەددینەوە، دەیگێڕێتەوە کە لەو شەڕەدا لەگەڵ باوکیدا بووەو هەرشتێکی دیبێ تۆماری کردووەو باسی لایەنی هەستو دەروونی باوکیشی دەکا لەو کاتەدا، کە تازە خاچدروشمەکان لە گردەکەوە دەهاتنە خوارەوەو خۆیان بە دەستەوە نەدەدا، (ألأفضل) دەڵێ: لەو کاتەیەدا لە تەنیشت باوکمەوە وەستابووم، کاتێ مەلیکی فەڕەنگ لەگەڵ ئەو سوارچاکانەدا بەسەر گردەکەوە بوون، پەلامارێکی نەبەردانەی موسڵمانانی نزیك خۆیان دا، تا موسوڵمانانیان گەیاندە لای باوکم، ئەوجا چاوم هەڵبڕیو سەیرێکی باوکم کرد، دیتم ماتومەلوولەو ڕەنگی هەڵبزڕکاوە، ئنجا ڕیشی خۆی گرتو بەدەنگی بەرز گوتی: "ئەرێ وەڵڵا شەیتان درۆی کرد"، سەربازەکان گەڕانەوە گیان فەڕەنگەکانو تا سەرەوەی گردەکە هەڵیانبڕینەوە. منیش کە ئەمەم دی، لە خۆشیانا هاوارم کرد: ڕاومان نان!، ئەم جارەش، فەڕەنگەکان هێرشیان هێنایەوەو سەربازەکانمانیان ڕاماڵی تا گەیاندنیانەوە لای باوکم. باوکم ئەوەی کرد کە یەکەم جار کردی. سەربازەکانمان لێیان گەڕانەوەو هەڵیانبڕینەوە بۆ سەرگردەکەو منیش دیسان هاوارم کرد گوتم: "ئەرێ وەڵڵا ڕاومان نان". باوکم ڕووی تێ کردم، گوتی: بێ دەنگ بە! تا ئەو دەوارە نەڕووخێ نایانبەزێنین. باوکم لەم قسانەدا بوو، دەوارەکە ڕما، ئەوجا لە ئەسپەکەی دابەزیو ڕکعەتێ نوێژی کردو لە خۆشیانا فرمێسك بە چاوەکانیا هاتە خوارەوە.

دەوارەکە ڕما، لەبەرئەوە بوو کە زۆر کەشەنگو ماندوو بوو بوون، بڕستیان لێ بڕابوو، گەلێکیش تینوو بوون. کە دیتیشیان هیچ ڕێگای ڕزگاری نییەو تروسکەی تێدا نەماوە، هەر هەموویان بەجارێ لە ئەسپەکانیان دابەزینو لەسەر زەوییەکە لێی دانیشتن. ئەوجا سەربازانی ئەییوبی بۆیان سەرکەوتنو دەوارەکەی شایان خستو سەرلەبەریان بەدیل گرتن.[١٣٨٢](دەرباس الکوردي) هەڵی کوتایە سەر مەلیکەکەیانو گرتی. هەرچی (أرناط)ە، ئەوە ئیبراهیم غولام (الامیر المهراني الکوردي) دەستگیری کرد.[١٣٨٣]لەناو دیلەکاندا پێشڕەوی (الروایة)و (الاسبتاریة) و خاوەن سەرگەورەی جبیلو بەیرووتو (صیدا)ش دەبینرانو هەر هەمووشیان هەواڵەی دیمەشق کران، بەڵام (أرناط)، ئەوە سەلاحەددین پێشتر نەزری کردبوو بیکوژێ، لەبەرئەوە بە دەستی خۆی کوشتی. هەرچی مەلیك (جی) بوو، ئەوە سەلاحەددین سەرفرازی کردو ئەویش پەیمانی دا بە سەلاحەددین، کە تێهەڵنەچێتەوەو بۆ ئیسلامکوژی نەیەتەوە، بەڵام وا دەرنەچوو، کابرا زۆری نەبرد پەیمانی شکاندو تێهەڵچووەوە.

ئیدی، ئا لێرەوە، لە (حطین)ەوە، سوپای ئەییوبیان سەردەمێکی نوێی دەست پێ کردو پاش ئەو سەرکەوتنە گەورەیە، کەوتە ئازادکردنی ژمارەیێکی زۆر لە قەڵاو قایمکارو شارەکانی ژێر دەستی خاچدروشمان. لێرەش لە (حطین) زەرەرو زیانێکی پشتشکێنی بە خاچدروشمان گەیاند، چونکە خاچدروشمان چاکترینو ئازاترینی سوارچاكو زۆرترین جەنگاوەریان لەم مەیدانەدا گردکردبووەوە، قەڵاو شارەکانی تریان بە نیوەچۆڵی بەجێ هێشتبوو و هەموو هێزەکانیان بۆ ئێرە هێنابوو. سەلاحەددین نەیهێشت ئەم هەلەشی لە دەست بچێو بە پێی حەدیسێکی پێغەمبەر (صلی الله علیه وسلم) کە دەفەرموێ: "من فتح له باب خیر فلینتهزه، فانه لایعلم متی یغلق دونه".[١٣٨٤] واتا: "کەسێ دەرگایەکی خێری بۆ کرایەوە، هەلێکەو لە کیسی خۆی نەدا، چونکە نازانێ کەی لێی دادەخرێ". ئیدی بە پێی ئەو حەدیسە، هەڵی

1381 الکامل، ١١/٥٣٦.

1382 الکامل، ١١/٥٣٧. مفرج الکروب، ٢/١٩٢.

1383 مرآة الزمان، ٨/٣٩٣. الذهبي، مخطوط تأریخ الاسلام، ورقة ٨/أ.

1384 النوادر، ص٨١.

نیوەچۆڵیی قەڵاو شارەکانی خاچدروشمانی قۆستەوەو کەوتە پەلاماردانیان.

لێرەدا، کە باسی (حطین) بە کۆتایی دێنین. دەبێ ئەوەش بڵێین کە ئەم سەرکەوتنە پرشنگدارەی سەلاحەددین لەم شەڕەدا، نەك تەنیا هەر لە سایەی ئازایەتی سەربازەکانیو بە هۆی وەستاییو ئەو ستراتیجە دروستەوە بووبێ کە خۆی پلانی بۆ دادەڕشت، بەڵکو هەڵەو کەودەنیو لێنەزانینی دوژمنەکانیشی زیاتر کارسازییان لەم سەرکەوتنە گەورەیەدا بۆ ئاسان کرد. خاچدروشمان دووربین نەبوونو، وەك نێچیر دووی دامو داوی سەلاحەددینی نێچیروان کەوتبوون. سەلاحەددین کە نەخشەی ئەم ستراتیجەی دەکێشا، دەشیزانی چۆن چۆنی هەل لە هەڵەی دوژمن بڕەخسێنێ و بەسەریەوە نەچێ، چونکە بەهەل قۆستنەوەی هەڵەی دوژمن بە بەشێك لەو ستراتیجە لە قەڵەم دەدرێ کە فەرماندەکانی سوپا دایدەنێن.

کەرتی حەوتەم

ڕووداوە لەشکریەکانی

ماوەی نێوان گەمارۆکەی (عکا)و گەمارۆی شاری (یافا)

یەکەم: (عکا)و گەمارۆ درێژخایەنەکەی ئەم شارە:

١- هەڵمەتەکەی ڕیشارد شێردڵ.

٢- چۆکدادانی (خۆبەدەستەوەدانی) شاری (عکا)و هۆکارەکانی

دووەم: ڕووداوەکانی پاش کایەی (عکا):

١- لەشکرکێشی بەرەو عەسقەلان.

٢- شەڕەکەی ئەرسۆفو تێکشکانی سوپای سەلاحەددین.

٣- وێرانبوونی عەسقەلان.

٤- ڕێکخستنی کاری بەرەڤانی لە شاری قودس.

٥- خۆخڕکردنەوەی ڕیشارد بۆ داگیرکردنی قودس.

٦- گەمارۆ سەرنەگرتووەکەی یافا.

ڕووداوە لەشکرکاریەکانی

ماوەی نێوان گەمارۆکەی (عکا)و گەمارۆی شاری یافا

یەکەم: (عکا)و گەمارۆ درێژخایەنەکەی ئەم شارە:

شادومانیی سەلاحەددین بەگرتنی ئەم شارە لە دووساڵ پتری نەکێشا، چونکە هەر زوو خاچدروشمان بەخۆکەوتن و ڕیزەکانیان ڕێك خستەوەو بەرەو شارەکە بەخێرایی کەوتنە ڕێ و خۆیان بۆ تەکانی داگیرکردنی (عکا) سازو تەیارکرد، نەخاسمە سەلاحەددین گرتنی شاری (صور)ی بەدەستەوە نەهات‌و شکستی تێداهێنا. سەلاحەددین بەرامبەر بە خاچدروشمان سستیی لێ دەرکەوت‌و نەیکرد، بەر لەوان دەستپێشخەری بکاو لەشکر بۆ (عکا) بەڕێ بخاو بەرلەوان بگاتە شارەکەو نەیەڵێ ئەوان گەمارۆی بدەن. چەند ڕۆژێکیش خۆی دواخست، ئنجا لە ڕێگەی بەرفراوانی (طبرية)وە بەرەو (عکا) کەوتەڕێ، کە ئەم ڕێگەیە زۆر دوورە. بەڵام خاچدروشمان لەو زووترو خێراتر کەوتنەخۆ.

خاچدروشمان مەلیك (جی لوسینیان) فەرمانداریان بوو. (جی) کاتێ سەلاحەددین لە شەڕەکەی (حطین) گرتی‌و پاشانیش ئازادی کرد، ئیدی وردە وردە ورەی تازە بووەوەو ناوبانگی دەرکردەوەو بووەوە بە خاوەن پێگەو شان‌و، گرووپێ سوارچاك‌و سەربازی تەوعی لە دەوری خڕ بوونەوە، ئنجا پێش هەموو شتێك بەرەو (صور) کەوتە ڕێ، بەڵام ئەم شارە پێی قایل نەبوون و بە فەرمانی سەرداری شارەکە (کۆنراد دی مونتفرات) نەفرەتیان لێ کرد، چونکە کۆنراد، لەوە دەترسا (لوسینیان)ی مەلیکی (بیت المقدس) لەسەر ئەو کارە، لەسەرداریی شاری (صور)ی بخاو دەری بکا. لەبەرئەوە (جی) ناچار بایدایەوەو ڕووی کردە شاری (عکا). لەوێ (پیزییەکان)یش کەلە (صور) بوون، ئەوانیش کەوتنە پاڵی‌و، بوو بە خاوەنی هێزێکی نزیکەی هەزار چەکداری سوارەو پیادە.

ئێمە، لێرەدا، دەتوانین مێژووی خەباتی سوپای سەلاحەددین بکەین بەدوو قۆناغ، کە بەرایی ساڵی (٥٨٥ك/١١٨٩ز) لێکیان جیا بکاتەوە. قۆناغی یەکەم ئەو کایەیە بوو کە سەلاحەددین ڕیزەکانی لەشکری ڕێك دەخست‌و خاکی (عەرەبی) ئازاد دەکردو هێرشی دەکردە سەر ئەو شارو قەڵایانەی خاچدروشمان داگیریان کردبوون.

هەرچی قۆناغی دووەمە، ئەوە، کایەی بەرەڤانی کردنە دژ بەو هێرشانەی کە دوژمن، دوای ئەو هەموو دۆڕاندن‌و سەرشۆڕبوونانەی، دەستی بە تازەکردنەوەیانی کرد. هەروەها لەم کایەیەدا، قەڵاکان چاك کرانەوەو قایمتر کران‌و هەندێکیشیان وێران کران تا دوژمن نەتوانێ سوودیان لێ وەربگرێ‌و هێرشیان لێوە بهێنێ، بەتایبەتیش دژ بە میسرو (بیت المقدس).

ئەم دابەشکردنە، هەر لەو ساڵەوە بەدەرکەوت کە کۆششی سوپای ئەییوبیان، بۆ جەنگ گەیشتە ئەوپەڕی توانای، لەکاتێکدا خاچدروشمان دەستیان کرد بەڕێکخستنەوەی ڕیزەکانیان کە هاوزەمان لەگەڵ هەڵمەتی سێیەمی خاچدروشماندا یەکی گرتەوە، کە بە ترسناکترینی هەڵمەتەکانی پێشین‌و پاشینیش لە قەڵەم دەدرێ. بەڵێ لەم هەڵمەتەدا، گەورەترین‌و ناودارترینی شاکانی ئەوروپا بەشداربوون، بەنم[illegible]دریك باربارۆسای (ڕیش سوور)ی شای ئەڵمانیاو، فیلیپ ئۆگستۆسی شای فەڕەنساو، ولیەمی دووەمی ش[illegible]لیە)و پاشانیش شای ئینگلستان ڕیشارد شێردڵ.[١٣٨٥] ئەمە، هەمووی لە کاتێکدا بوو، کە سوپای سەلاحەددین. بە پێچەوانەی پێشتری. تەنانەت توانای زاڵ بوونی بەسەر باقیمەنی ئەو خاچدروشمانەشدا نەمابوو، کە لە وڵاتەکەدا مابوونەوە، بە تایبەتیش ئەوانەی شاری (صور) کە مەرکیز کۆنراد دی مۆنتفرات فەرماندەیی دەکردن، هەروەها ئەوانەی میرنشینی (طرابلس)یش، کە بە سەلامەتیی کەیانی خۆیەوە مایەوە. تەنها شاری جبیلی سەر بەم میرنشینەی[١٣٨٦] لێدەرچێ کە سەلاحەددین داگیری

[1385] لە سەرچاوە هاوچەرخە عەرەبییەکاندا بە شای (الانکتار) یان (الانکتێر) ناسراوە، واتا شای (ئینگلستان). (العماد)یش بە (لیجرت) ناوی دەبا. الفتح القسي، ٤٧٧.

[1386] الروضتين، ١٣٧/٢.

کرد.

هەرچە (انطاكية)یە ئەوە، سەلاحەددین ئاگربەستێکی بۆ ماوەی هەشت مانگ لەگەڵ مەلیکی ئەم شارە (بوهیمند)ی سێیەمدا مۆرکرد، دوای ئەوەی قەڵا گرنگەکانی بە نموونە وەك (بکاس، شغر، سرمینیە، بغراس و درسباك)ی لێ دابڕی، وەڵێ ماوەی ئاگربەستەکە تەواو بوو، ئیدی (أنطاكیة) دەیتوانی لێگەڕێ و بچێتەوە پاڵ ڕیزەکانی تری خاچدروشمان.

ئەم هەموو کێشەو شکستییانە کارێکی وەهایان کرد، سەلاحەددین ئیدی هەر بەکاری بەرەڤانیی و بەرگرییەوە خەریك بێ و واز لە پلانی هێرش بهێنێ و لەوە دەترسا زیانی گەورەتریان لێ بکەوێ. بەڵام نەشی دەتوانی تەنیا بەرگریی لە (عکا) بکاو، خۆی بۆ ئەم شارە تەرخان بکا، بەڵکو ناچاربوو سوپاکەی بە هەموو لایەکی وڵاتەکەدا دابەش بکا. جگە لەو هێزەی کە بۆ ئەم شارەی ناردبوو، بەشێکیش لەگەڵ (الملك الأفضل نورالدین علی)ی کوڕی لە (حمص) ئۆردوگای لێ هەڵدا بوو، تا نەیەڵێ کاری دوژمنانە ڕووبداو نەیەڵێ ئاوری جەنگ لای (طرابلس)ەوە هەڵسێ. بەشێکی دیکەی سوپاکەی بەدیار (صور)ەوە بوو، نەوەکا مەرکیز کونراد، کارێکی دوژمنانە لە دژی موسڵمانان ئەنجام بدا. بەشی سێیەمی سوپاکەی لە بەندەرەکانی میسر هەڵیاندابوو، نەخاسم لە (دمیاط و أسکندریة)، نەوەکا کەشتیگەلی خاچدروشمان لە دەریاوە هێز لەوێ دابگرن. بەشی چوارەم بەرامبەر بە(أنطاكیة) هەڵی دابوو، تا حەڵەب و ناوچەی حەڵەب لەهێرش و کاری دوژمنانەی (بوهیمند) بپارێزێ، نەخاسمە ماوەی ئاگربەستەکەش تەواو بوو بوو.[١٣٨٧]

سەلاحەددین، لە خۆڕایی نەبوو کە زۆرتر بایەخی بە بەرەڤانیی و بەرگریی دەدا، بەڵکو دەیزانی کە خاچدروشمان ریزەکانی خۆیان یەکخستووەو هێزەکانیان پتر بوون و زیادی کردووە، کەچی ئەو یاری و کۆمەکەی، کە بۆ سوپای سەلاحەددین لە میرنشینی موسڵ و دیاربەکرو شنگال و جێگاکانی دیکەوە دەهات، بە ئامادەبوونی (تقي الدین عمرو، مظفرالدین کوکبری) پشەوە، کە دوو فەرماندەی بەناوبانگی شەڕەکەی (حطین) بوون، هێشتا بەشی نەدەکرد و پێداویستی سەلاحەددینی پێ فەراهەم نەدەبوو، چونکە بە ژمارە کەم بوون و وەك خاچدروشمانیش سەرگەرم و لەخۆبوردە نەبوون.

هێزی خاچدروشمان، بە گەیشتنیان بە (عکا) دەستەجێ ناوچەکانی دەوروپشتی شارەکەیان کۆنترۆڵ کرد و خۆیان تێدا قایم کرد "کە دابەزین ئیدی لە دەریاوە تا دەریا ملیان لێناو موسڵمانان هیچ ڕێگەیەکیان بەدەستەوە نەما بگەنە شارەکە"[١٣٨٨] یان وەکو (ابن شداد) دەڵێت: "ئەڵقەیەکیان بە دەوری شارەکەدا دروست کرد، کەس نەیدەتوانی بچێ و کەسیش نەیدەتوانی دەرچێ".[١٣٨٩]

خاچدروشمان، ئۆردوگاو سەربازگەی خۆیان لە بن شوورەکانی شارەکەدا هەڵندا، نەخێر، ئەمجارە لە شوورەکانیش دوورکەوتنەوەو چوون لەناو زۆرگەکانی نزیك شاردا خێوەت و دەواریان هەڵدا، بەوەش دانەکەوتن، کەندەکیشیان بە دەوری خێوەتگاکانیشدا لێ داو ئاویشیان شکاندە سەری، تا پڕ بوو. بەو جۆرە ئۆردوگای خاچدروشمان لە لایەکەوە بە کەندەك و لەلاکەی تریەوە بە شوورەکان دەورە دراو تەنیا لە ڕێگای دەریاوە پەیوەندییان بە دەرەوە دەکرد.[١٣٩٠] پاش ئەوە، بەربەستێکیشیان بە گڵ و قوڕ لە پشت کەندەکەکەوە دروست کرد. دیارە، ئەم نەختە جێگەیە لە چارەی نووسرا بوو شەڕێکی وەك ئەوەی (واتەرلو)[١٣٩١] گەورەتریشی تێدا هەڵایسێ. ئیدی پێویستی بەوە دەکرد سوپای سەلاحەددین، خاچدروشمانی گەمارۆدەری عەکا لە پشت کەندەکەکەوە گەمارۆ بدات، واتە گەمارۆ لە سەر گەمارۆ، چونکە سەلاحەددین لەوە زیاتری نەدەتوانی بکا. هەر ئەوەندەی بۆ کرا لە سەر گردی (کیسان)ی لای ڕۆژهەڵاتی (عکا)و لە ناو

1387 الكامل ١٢/ ٣٦ . الروضتين ٢/ ١٣٦. شفاء القلوب، ١٦١. Stevenson The Crusades, pp. ٢٦، -٢٦١

1388 الكامل ١٢/ ٣٤. الروضتين ٢/ ١٤٧. البدايةو النهاية ١٢/ ٣٣٣. ابن الوردي ٢/ ٤٤. السلوك، ١/ ١٠٢.

1389 النوادر، ص١٠٥.

1390 الكامل، ١٢/ ٣٤. النوادر، ١٠٥. الروضتين، ٢/ ١٤٢.

1391 هارولد لامب، شعلة الاسلام، ١٥٥.

دارستانەکانیدا ئۆردوگای لێ هەڵبدا[1392] قۆڵی لای ڕاستی لەشکرەکەشی درێژ دەبووەوە تا گردی (العیاضیة)و قۆڵی لای چەپیشی تا ڕووبارەکە. هەرچی شتی قورس‌و گرانیشە، ئەوە لە (صفوریە)ی نێوان (عکا)و (طبریە) دایانگرت. هەرچی کۆمەک‌و باربوو جبەخانەو ئازووقەشە، ئەوە بە ئاسانی بە ڕێی وشکانیدا دەگەیشتە سەلاحەددین، بەلاَم بۆ ناوشارەکە زۆر گران‌و، بە دەگمەنیش ئەگەر کەمێ بگەیشتایە، دەنا شارەکە گەمارۆدرا بوو، هیچی پێ نەدەگەیشت، بەلاَم بۆ خاچدروشمان، ئەوە، ئەوان پشتیان بەدەریاوە بوو، هەموو شتێکیان بە ئاسانی لە دەریاوە بۆ دەهات.

بە ڕاستی دەریا گەورترین دۆستی خاچدروشمان بوو، چونکە دەریا هێزو خۆراك‌و پۆشاك‌و چەك‌و هەموو پێداویستییەکی دیکەی لە ولاَتانی خۆیانەوە بۆ دەهێنان، کاتێکیش سوپای ئەیووبیان لە ڕەجەبی (٥٨٥ك/ ئابی (١١٨٩ز)دا بۆیان دابەزی، نەیتوانی بگاتە سەریان‌و نەشیتوانی بگاتە (عکا)، تا مانگی ڕەجەب بە سەرچوو، پاشان لە بەرایی شەعباندا دیسانەوە لەگەڵیاندا کەوتەوە شەڕ، بەلاَم بە مەرامی کاری خۆی نەگەیشت. هێزەکانی سەلاحەددین هەروا بەئامادەباشیی مانەوە، پاشان وەك (ابن الاثیر) دەڵێ: کوشتار بە ئاگرو ئاسن، بوو بە ڕیشیانەوەو بە دەوریاندا خولی خوارد، تا کەوتە نیوەڕۆ هەردوولایان سەبریان گرت‌و چاوەڕێیان کرد، ئەوەی ئەم حاڵەتەی دیتبا، سەری سوڕدەما.[1393]

هەرکە بوو بە نیوەڕۆ (تقي الدین عمر) شالاَوێکی دڕندانەی بۆ بردن (تقی الدین) فەرماندارییی قۆڵی ڕاستی سوپاکەی دەکردو کەوتە لە خشتە بردنی داویەکان. سەلاحەددین، بەشێ لە هێزی ناوجەرگەی سوپاکەی نارد بۆ یاریدەدانی قۆڵی ڕاست. بەوەش هێزی ناو جەرگەی سوپاکە کز بوو، لەگەڵ ئەوەشدا، قۆڵی چەپ کە سەلاحەددین خۆی فەرمانداریی دەکرد هێرشەکەی دوژمنی تێك شکاندو (تقی الدین)یش بە هێرشێ دوژمنی لە بن شوورەکان ڕاماڵی‌و هێزەکانی خۆی لە جێگاکانی دوژمن داناو توانی هێزەکانی بگەیەنێتە ناو شارەکەش، لەو هێزانە بوون کە هەمیشە بۆ کوشتار ئامادە بوون. ئەم هێزانە دڕیان بە دوژمن داو چوونە ناو شارەکە، میر (حسام الدین أبو الهیجاء السمین) فەرمانداری دەکردن، کە یەکێکە لە سەرلەشکرە ناودارو ئازاو بە جەرگەکان، لە کوردە داناو ئازاکانی ناو شاری ئەربیل (هەولێر)ە".[1394] ئەم فەرماندارە کوردە نەترسە، ئازوقەو خاروبارو چەکیشی بردە ناو شار. خۆ ئەگەر ئەیووبیان لەسەر هێرشی خۆیان بەردەوام بوونایە، ئەوە، سەرکەوتنی تەواویان بە دەست دەهێنا، چونکە "کوتەکی یەکەم حسابە" بەلاَم موسوڵمانان، حسابیان بۆ دوژمن نەکردو ئەو سەرکەوتنەیان پێ بەس بوو، ئیدی پاڵیان لێ دایەوەو دەستیان لە کوشتارەکە هەڵگرت‌و گوتیان "بابمێنێ بۆ سبەینێ، سبەی پەلاماریان دەدەین‌و کاریان تەواو دەکەین"[1395].

لەنێوان هەردوو لادا، پێکدادان ڕۆژانە هەر ڕووی دەدا. ئێمە نامانەوێ ئەو هەموو ڕووداوانە بگێڕینەوەو باسیان بکەین. ئەوەی بە لامانەوە گرنگە ئەو ڕووداوانەیە کە پێوەندیی بە پلانەکانی سوپاو ئامێرگەلی شەڕی هەردوو لاو ژمارەی کوژراوەکانیانەوە هەیەو هەندێکیشیانمان پێشتر باس کرد. ئنجا دێینە سەر باسی ڕووداوە گرنگەکانی ئەم گەمارۆ درێژخایەنە، کە بە گەورەترین ڕووداوو شەڕی سەردەمی خاچدروشمان لە قەڵەم دەدرێ‌و دیارترین‌و زەقترین کۆششە جەنگییەکانی سەدەکانی ناوینە[1396]. ئەم جەنگە گەرم‌و گەورەیە، نزیکەی دوو ساڵی خایاند (٦٨٥ ڕۆژ)، هەر لە (٢٧)ی ئابی (١١٨٩ز)یەوە تا (١٥) تەمموزی (١١٩١ز) بە ساڵی کۆچیش تا (١٧)ی (جمادی الآخرة)ی (٥٨٧) ك درێژەی کێشا. لەم جەنگەدا، هەموو توانست‌و هزرو ئاوەزی شەڕو لەشکرکاریی هەردوولا ڕووبەڕوو وەستان‌و گەورەترین‌و ناودارترین فەرماندارو میرانی شارەکانی خاچدروشمان بەشدارییان تێدا کرد. ڕێگەو شێوازی تازە لە کوشتاردا بەرکارخران‌و سیستەمی پۆستەو تەتەرو سیخوڕیش گەیشتە پلەیەکی نوێ. بە هەزارانی تێدا کوژران‌و بریندار بوون، بە فەرماندە بەناوبانگەکانیشەوە. ژمارەیەکی زۆریش لە برساناو لەبەر پیسبوونی هەواو پیسبوونی ئاو گیانیان لە

1392 معجم البلدان ٤٣/٢. النوادر، ١٠٤.
1393 الكامل، ٣٥/١٢.
1394 ن. م. ص. ن، ابن الوردي، ١٤٥/٢.
1395 ن، م، ن، ص. النوادر، ١٠٦ـ ١٠٧. الروضتين ١٤٣/٢.
1396 فليب حتي، تأريخ العرب، ص٧٤٠. تأريخ سورية، ٢٣٩.

دەست دا. گەلێکیش بە ناساغیی و نەخۆشی سەریان نایەوە. سەلاحەددین، خۆیشی نەخۆش کەوت و لە مردن گەڕایەوە.[1397] ڕیشاردی شێردڵیش نەخۆش کەوت. زۆریش لە فەرماندارەکانی سەلاحەددین کوژران، یان مردن، بە نموونە وەك (ظهير الدين)ی برای مەلا (ضياء الدين عيسى)ی هەکاری والیی قودس،[1398] میر (مجلي ابن مروان)، (الحاجب) خەلیلی هەکاریو،[1399] (شێخ جمال الدين ابو على بن رواحة)و میر (نصير الحميدى)،[1400] پێشەنگی کشتیگەلی میسر (يعقوب الحلبى)،[1401] و میر (حسام الدين طمان)ی سەرگەورەی (الرقة)[1402] کە بە نەخۆشی مرد، سەرگەورەی هەولێر [1403] (زين الدين يوسف)و، مەلا (ضياء الدين عيسى)ی هەکاری لەمەنزڵگەی خەڕوبەو [1404](حسام الدين سنقر الخلاطي)و میر (عزالدين موسك ابن جكو)ی خاڵۆزای سەلاحەددین.[1405]

سوپاو لەشکرگەلی ئیسلام، ئەوانەی لەم داستانە سەربازییەدا بەهاوکۆمەکی بەشدارییان کرد، بە پلەی یەکەم ئەو تیپانە بوون کە لە میسرەوە هاتن، ئەمانە لە شەڕەکانی دەریادا، چ دژ بە کەشتیگەلی خاچدروشمان کە هەمیشە بەسەر دەریای ناوەڕاستەوە بوون، چ بە گەیاندنی ئازووقەو سەربازان بۆ خەڵکی شاری (عكا)ی گەمارۆدراو، هەرلە مەیداندا بوون، بە تایبەتیش کاتێ کە بارودۆخی شارەکە کەوتە تەنگانەوە، لەشکرگەلی میسر چەندین جار (عكا) یان ڕزگار کردو چەکیان بە دەستی خەڵکەکەی گەیاندو کۆمەکی سەربازیی پێ دەکردن و زەلامی شەڕکەریشی بۆ دابین دەکردن.[1406]

لەشکرگەلی شارەکانی شامیش لە گەمارۆکەدا بەشدار بوون. باری گرانی شەڕەکانی سەربەڕۆ وشکانی کەوتبووە سەرشانی ئەوان، نەخاسمە لەشکری دیمەشق و حەڵەب و حەما. هەروەها لەشکرگەلی شارەکانی جزیرێ بە نموونە، وەك دیاربەکرو حەڕان و جزیرەی (ابن عمر)و شنگاڵ و لەشکری شاری هەولێر (اربيل)و لەشکری گەورەی ئەتابەکی موسڵ کە لە ساڵی (٥٨١ك /١١٨٥ز)ەوە زەلام و جبەخانەو نەوتی سپی بۆ سەلاحەددین دەنارد،[1407] هەر لەشکرەو بە جۆرێ بەشدارییان کرد، جگە لەوانە سەربازی تەوعی لە هەموو لایەکی وڵاتانی ئیسلامەوە، بە نموونە، وەك عێراق و مەغریب و لە وڵاتی عەجەمیشەوە[1408] ئامادەییان هەبوو.

ڕاستیشت دەوێ، گرنگترین ڕووداوی خوێناویی ئەو گەمارۆیە، ئەوە بوو، کە لە هاوینی ساڵی ٥٨٥ك/ ئەیلولی ساڵی (١١٨٩ز)دا ڕووی دا، ئەوە بوو لە (٢)ی شەعباندا، سەلاحەددین گرووپێ زەلامی ئازاو بە جەرگی ئەییوبییانی بەرەو باکوری شارەکە ناردە ناوەوە، تا ڕێگا بۆ ناو شار لە دوژمن پاك بکەنەوەو لەشکر لێوەی بچێتە ناو شار. شەڕ لە نێوان ئەو گرووپەو خاچدروشماندا دەستی پێ کردو ئەییوبییان مەیدانی شەڕەکەیان کۆنترۆڵ کرد، ژمارەیێکیش لە خاچدروشمانیان کوشت و ئەوەی نە کوژراگەڕایەوە بۆ ناو دەوارەکان، لێ ئەییوبییان دوویان کەوتن و چەرخەچییەکانی سوپای ئەییوبی ڕێگەیان لێ گرتن و نەیانهێشت لە سەربازگەکە بێنە دەرەوە. بەو جۆرە ڕێگاکە کرایەوەو ئەییوبییان ئازووقەو جبەخانەیان گەیاندە خەڵکی شارەکە. سوڵتان خۆیشی چووە ناو شارەکەو سەرکەوتە سەر شوورەکان و

1397 الكامل، ١٢/٣٩-٤٠.

1398 النوادر، ١١٣.

1399 الكامل، ١٢/٣٧.

1400 الفتح القسي، ٢٦٤.

1401 النوادر، ١٦١. الفتح القسي، ٤٨٦. الروضتين،٢/١٨٤. مفرج الكروب، ٢/٣٥١.

1402 الفتح القسي، ص ٣٠٥. مفرج الكروب، ٢/٢٩٤. السلوك، ١/١٠٣.

1403 الفتح القسي، ٤٣٨. الروضتين، ٢/١٦٤.

1404 النوادر، ١١٦. الفتح القسي،٢٣٦. الروضتين، ٢/١٥٠. السلوك ،١/١٠٣.

1405 الروضتين ، ٢/١٤٩. السلوك، ١/١٠٣.

1406 الفتح القسي، ٣٤٠و٤٩٥. الروضتين، ٢/١٤٨و ٢/١٨٦. الكامل، ١٢/٤١.

1407 ن. م،٣٥٠. الروضتين، ٢/١٤٨. مفرج الكروب، ٢/٣٠٧.

1408 الكامل، ١٢/٢٩.

لەوێوە چاوی گێردا بەناو ئۆردوگاو سەربازگەکانی دوژمندا، تا بزانێ قەوارەو ژمارەیان چەندە.[١٤٠٩] مێژوونووس قازی (ابن شداد)یش لەگەڵیاندا چوونە ناو شارەکەو لەگەڵ سوڵتاندا بەسەر شوورەکان کەوت. ئەم ڕێگاکردنەوەیە یەك حەفتەی کێشا.[١٤١٠]

وا بەتەمابوون سوڵتان سەلاحەددین ڕێنمانی بدات بە بەرەڤانیکاران لە شارەکەو ئامۆژگارییان بکا، چی بکەن و چی نەکەن و هاودەنگی و هاودەستییەك لەنێوان هێزی ناو شارو هێزی دەرەوەی شاردا سازبدات، تا بەشێوەیەکی ڕێك و پێك لە ڕووی دوژمندا بووەستن و هێزو کۆششیان بکەن بە یەك، وەلێ سەلاحەددین ئەم دەرفەتەی لە دەست داو هەلەکەی نەقۆستەوەو گەمارۆی دوژمنی نەدا، لە جیاتی ئەوە میرەکانی کۆبوونەوەو بە ئاڵوگۆڕی ڕاو بیروبۆچوونەوە خۆیان خەریك کردو هیچ بایەخێکیان بۆ دوژمن دانەناو گرنگییان پێ نەدا. گرووپێکیان وایان پێ باش بوو "سفیدەی بەیان ڕایان دەماڵین و، مەرگیان بە دیاری بۆ دەبەین". نەخێر، دەستەیەکی دیکەیان دەیانگوت: باشتر وایە هێزی موسوڵمانان هەمووی بە جارێ بڕژێنە ناو شارو لەناو شاردا پەلاماری دوژمن بدەن. گرووپی سێیەم وایان بەچاك دەزانی لێیان گەڕێن و وازیان لێ بهێنن، ناچار خۆیان بێزار دەبن و گەمارۆکە دەکەنەوەو دەڕۆن.... "ئەگەر کەوتنە بەر چاو، ئێمەش لێیان ڕادەپەڕین". جگە لەم ڕاو بۆچوونە جیاوازانە، گرووپێکیش هەبوون ترسی خۆیان ئاشکرا دەکردو لە دوژمن دەترسان و بە گومان بوون موسوڵمانان دەرەقەتیان بێن و دەیانگوت، با چاوەڕێ بکەین، تا هێزمان لە میسرو جێگاکانی دیکەوە بە دەنگەوە دێن و، هەروەها دەیانگوت:"دوژمن هەند زۆرن هەر دەڵێی شارەمێروولەن، دەڵێی لمن .. لم، تاریکن وەك تاریکایی شەو".[١٤١١]

هەرچی سوڵتانە، ئەوە، خۆی ڕای وابوو "گەمارۆی دەوری دوژمن فراوانتر بکرێت، تا ماوەیەکی تریش لە (عكا) دووربخرێنەوە، ئنجا فەرمانی دا قورسایی لە (صفوريە)وە بگوازرێتەوە بۆ گردەکەی (العياضية)ی بەرامبەر بە (عكا)[١٤١٢] تا لەوێوە بەسەر شارەکەش و بەسەر ئۆردوگای دوژمنیشدا بنوارێ و حەواڵە بێ.[١٤١٣]

سوڵتان، چەندین جار ئەم گردو ئەو گردی دەکرد، تا لە هەموو ئەو بەرزاییانەوە بەسەر هێزەکانی دوژمندا حەواڵە بێ و سەرنجیان لێ بدا. جگە لەوەش، سوڵتان، کاتێ کە هەواکە پیس دەبوو، سەنگەرەکانی بەسەر دەکردەوە، چونکە بۆگەنی نەخۆشیی لێ کەوتبووەوەو بگرە سوڵتان خۆیشی تووشی شیرزەیی دەروون بوو بوو.[١٤١٤] سەلاحەددین، لەسەر ئەم جێگۆڕکێیە تووشی ڕەخنە بووبوو،[١٤١٥] چونکە، کاتێ گواستیەوە بۆ (خەڕوبە)و بۆ جێگایانی دیکە، خاچدروشمان ئیدی دڵنیا دەبوون و ترسیان دەڕەوییەوە.

دوو حەفتە بەسەر ڕێگا کردنەوەکەی (عكا)دا تێپەڕی، لەو ماوەیەدا خاچدروشمان بۆ بەگژداچوونەوەی موسوڵمانان خۆیان تەیارو ئامادە دەکرد، تا خۆیان بڕیار دەربکەن و دەست پێشخەریی بکەن. ئەوە بوو لە (٢١)ی شەعباندا چەند گرووپێکیان، بزووتنەوەیەکیان دەست پێ کرد "کە هەرگیز شتی وایان نەکردبوو" وەك (ابن شداد) دەڵێ، بزووتنەوەکەشیان ئەوەبوو، خۆیان بەشێوەی ڕیز ڕیزو قۆڵ قۆڵ ڕێك خستو بۆ هەڵمەت خۆیان ئامادەکردو، مەلیکەکەشیان بەشداربوو. مەلیك لەبەر سنگی لەشکرەکەوە دەڕۆیشت و چوار زەلام لە بەردەمیەوە ئنجیلێکیان خستبووە ناوەڕاستی پارچەیەك قوماشی سەوزەوە و هەریەکەو چمکێکیان بە دەست گرتبوو، لە بەردەمی مەلیکەوە دەڕۆشتن. سوپای سەلاحەددین کە ئەمەیان دی، خۆیان بۆ لێدانی ئەم بزووتنەوەیە ئامادەکردو وەك ئەوان خۆیان ڕێك

1409 النوادر، ١٠٦. الفتح القسي، ٣٠٠. الروضتين، ١٤٤/٢. مفرج الكروب، ٢٩٣/٢.

1410 النوادر، ١٠٨.

1411 الفتح القسي، ٣٠٢/٣٠١.

1412 گردێکە لە هەندێ سەرچاوەدا بە (تل المصلبة) ناوبراوە. الفتح القسي، ٣٠٥.

1413 النوادر، ١٠٨. الفتح القسي، ٣٠٥. مفرج الكروب، ٢٩٤/٢.

1414 الفتح القسي، ٣٢٥. ابن الوردي، ١٤٥/٢. البداية والنهاية، ٣٣٣/١٢.

1415 مفرج الكروب، ٣٠٣/٢. البداية والنهاية، ن.ص. الدواداري، ١٠٢/٧. شفاء القلوب، ١٦٢.

خستو قۆڵی ڕاستیان بەرامبەر بە قۆڵی چەپی دوژمنو قۆڵی چەپیان بەرامبەر بە قۆڵی ڕاستی دوژمن دانا – خواستیان له شەڕدا هەر بەو جۆرە دادەنرا. بەڵام سوپای خاچپەرستان هەند گەورەو زەبەن بوو، سەرێکی گەیشتبووە ڕووبارەکەی باشووری (عکا)و سەرێکی له باکووری شارەکەوە گەیشتبووە دەریاکەو هەموو لوتکەو پاڵو زورگەکانی دەوری شاریان بە جاریّ داپۆشیبوو.

سەلاحەددین، دەمارگرتیو یەکسەر فەرمانی بە جاڕچی دا بانگەوازی ئامادەباشی بەناو سوپادا هەڵدا، بانگەوازەکەش ئەمەیە:" ئیسلام هاوارە، لەشکری مووەحیدین هاوارە ئامادە بن". بەڕاستی کەوتبوونە دۆخێکی خەتەرناکەوە، تا مێژوونووسان ناوی ئەم شەڕەیان نا "شەڕە مەزنەکە"[١٤١٦] یان "جەنگی گەورە".[١٤١٧]

ڕاستیشت دەویّ، دوژمن هەلی بۆ ڕەخسابوو، دەیزانی سەلاحەددین کەوتووەتە تەنگانەوەو داماوە، چونکە لەشکرەکانی میسر لە مەیدانی شەڕەکەدا نەبوونو نەهاتبوون، مۆڵەتی ئاگربەستەکەشی، کە لەگەڵ (انطاكية)دا مۆری کردبوو، وا تەواوبوو، خۆ هەل لەمە چاکتر بۆ خاچپەرستان ناڕەخسیّ، لەبەرئەوە جەنگیان بەرپاکردو "لە سەربازگەو ئۆردوگاکانیانەوە وەك کوللە دابارین"و[١٤١٨] تاویان دایە قۆڵی ڕاستی لەشکری سەلاحەددین کە (تقی الدین عمر) فەرماندەیی دەکرد. کاتیّ سەلاحەددین، ئەمەی دی، دەستبەجیّ لەناو جەرگەو بەرسنگی لەشکرەوە. کە خۆی فەرماندیی دەکرد. زەلامی جەنگاوەری زۆری بۆ نارد یارمەتی بدەن. بەرسنگی لەشکر، کە لەشکری دیاربەکرو لەشکرەکانی هەندیّ لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی تێدابوو، کە ئەو زەلامە جەنگاوەرانەی لێوە دەرچوون، خۆی کەم بووەوەو دای لە کزی. لەبەر ئەوە خاچپەرستان هێرشیان کردە سەرییو هەندیّ زەلامو فەرماندەیان لیّ کوشتن، میر (مجلی بن مروان)و (ظهیر الدین)ی برای مەلا (عیسی)و سەرکار (حاجب) خەلیلی هەکاریو کورگەلی دلێرو ئازای دیکەش لەو کوژراوانە بوونو گەلێکی تریشیان هەڵاتنو لە لەشکری شنگاڵ زیاتر، کەس لە هێزی بەرسنگی لەشکردا نەما بەر لە خاچپەرستان بگریّ. "لەشکری شنگاڵیش خاوەن ئەزموونی جەنگ بوون".[١٤١٩] ئنجا خاچپەرستان دەرفەتیان هێناو هێرشیان کردە سەر چادرگاکەی سەلاحەددین لەسەر گردەکە. تا گەیشتنە سەرەوەش، هەرکەسێکیان پیّ گەیشتبا دەیانکوشتو دەستیان کرد بە تاڵانو چەپاوڵ. یەکیّ لەوانەی لەویّ کوشتیان شێخ (جمال الدین ابو علي بن رواحة الحموي)بوو. بەڵام چادرگاکەی سەلاحەددینیان نەدۆزیەوە، ناچار، گەڕانەوە دواوە، نەوەکا ڕێگای ئازووقەیان لیّ ببەستریّ. زۆری نەبرد، موسوڵمانان لە قۆڵی چەپەوە خڕبونەوەو هێرشێکیان کردە سەر دوژمن و بەرسنگی سوپاکەش لەژێر فەرماندەی خودی سەلاحەددیندا، وەك ئەوان هێرشیان کردوو بوو بە شەڕەخەنجەروو شەڕەمشت "لە هەموو لایەکەوە کەوتنە بەر شمشێری خواو کەسیان بە سەلامەتی دەرباز نەبوو"[١٤٢٠] یان کوژرا یان بە دیل گیرا. یەکیّ لە دیلەکان کە پێشەنگی داویەکان بوو و، سەلاحەددین پێشتریش بەدیلی گرتبوو بەرەڵای کردبوو، ئەم جارەیان بەری نەداو کوشتی. ژمارەی کوژراوانی خاچپەروشم بە هەزاران دەقەرسان، ڕەنگە زۆریشیان نابێتەسەری.

"ابن شداد"بە نزیکەی حەوت هەزاری قەرساند.[١٤٢١] کابرایەکی موسڵمانی دی کوژراوەکانی ژمارد، گوتی:"کوژراوانی قۆڵی چەپ چوار هەزارو سەدو... ئەوەندە کەسن، بەڵام پێداڕانەگەیشت کوژراوانی قۆڵی ڕاستو کوژراوانی بەرسنگی لەشکر "ناوجەرگەی لەشکر" بژمێریّ، لەبەر ئەوە وازی هێنا و ئەوانەی حساب نەکرد، کابرایەکی دی ئەوانەشی حیساب کرد.[١٤٢٢] "ابن الأثیر "بە" نزیکەی دە هەزار کوژراوی لە قەڵەم دان".[١٤٢٣] هەرچی"العماد"ە ئەوە

[1416] النوادر، ١٠٩. الروضتين، ١٤٤/٢.

[1417] الفتح القسي، ٣٠٨. الكامل، ٣٦/١٢. مفرج الكروب، ٢٩٤/٢.

[1418] الكامل، ٣٦/١٢.

[1419] الفتح القسي، ٣١٥–٣١٦.

[1420] الكامل، ٣٨/١٢. الفتح القسي، ٣١١. الروضتين، ١٤٥/٢.

[1421] النوادر، ١١٣. الروضتين، ١٤٥/٢.مفرج الكروب، ٢٩٩/٢.

[1422] النوادر، ١١٣.

ئەو بە "پێنج هەزار کوژراویان دائەنێ". [1424] پاشان سەلاحەددین فەرمانی دا هەموو لاشەی کوژراوەکان بدەن بە دەم دەریاوە،"فڕێیاندەنە ئەو جێگیەی خاچدروشمان ئاوی لێ دەخۆنەوە" [1425] لە ناو دیلەکاندا سێ ئافرەتی فەرەنگ هەبوون، بەسەر پشتی ئەسپەوە دەجەنگان، کاتێ بە دیل گیران و چەك کران ئەوسا دەرکەوت کە ئافرەتن. [1426]

لەم شەڕەدا دەرکەوت کە کەموزۆر هاوسەنگییەك لەنێوان هەردوو سوپاکەدا هەیە، خاچدروشمان نەیانتوانی خۆیان بەناوشاردا بکەن و، جەنگاوەرانی (عکا)ش خۆیان ڕاگرت وبەریان لە خاچدروشمان گرت هەروەها سەلاحەددینیش نەیتوانی ڕایان بماڵێ بۆیە هەر لایەنەو جێگای خۆی قایم کردوکەوتە چاوەڕێ بزانێ چی ڕوودەداو چ دەقەومێ. ئێمە وای بۆ دەچین، خاچدروشمان لە خۆیان بایی بوون و هیچ گومانیشیان لەسەرکەوتنی خۆیان نەبوو. لەبەرئەوە دەربایست نەبون و نەدەترسان لە گەمارۆدان هەرچەندیشە تەواوێ دووربین بوون و پلانی ئەوەشیان دانابووکەهێزەکانی سەلاحەددین نەتوانن توخنیان بکەون [1427]

ڕاستیشت دەوێ ئەو ماوە دورو درێژە کەخۆیان ڕاگرت لەبەر ئەوەبوو کەپشتیان بەدەریاکە قایم بوو،بە دەریادا هەموو پێداویستییەکیان بۆ دەهات. نەخاسمە هێزی دەریایی خاچدروشمان لەوەی ئەییوبیان دەستبالاترو بەهێزتربوو، "دەریا کۆمەکی پێ دەگەیاندن، بەژیش دەستی نەدەنا بە ڕویانەوەو، بەرگی نەهامەتی و کەساسییان هەمیشە بەبەر شارەکەدا کردبوو". [1428] دەوڵەتۆکەگەلی شارەکانی (بیزا، بوندوقیەو جەنەوا) لە ئیتالیا، بێ ووچان شمەکی زەروریيان بۆ دەناردن. خاچدروشمانی گەمارۆدەری (عکا) هەمیشە بە تەمای کۆمەکی تازە بوون لە ئەورووپای ڕۆژئاواوە بۆیان بێتهەرچی سەلاحەددینە، ئەوە ئەو، نەیتوانی شەڕێکی یەکلاکەرەوەو چارەنووسساز لەگەڵ خاچدروشمان هەڵایسێنێ چونکە میرەکانی سوپاکەی ڕاڕابوون و لەسەر چۆنێتی بەگژداچونەوەی دوژمن یەك ڕا نەبوون، ئەوەبوو. وەکو باسمان کرد. هەریەکەو ڕایەکی هەبوو، هەر کەللەیەو لە ئاوازێکی لێ دەدا. ڕاستیشت دەوێ، ئەو ڕایەی زۆرینەی ئەنجومەنی ڕاوێژکاری جەنگ پێیان باش بوو ئەوەبوو کە شاری (عکا) کەلێنێروو قایم بکەن و، بەردەوامیش خاروباری لەسەر ووشکانییەوە پێ بگەیێنن و ڕێگاوبانی بۆ چاك بکەن یان بە کەشتی گەلی میسردا بۆی بنێرن، یان یەکسەر لە بەیرووتەوە بۆی ڕەوانەبکەن و، ناوبەناویش جەنگاوەرانی ناو شارەکە بگۆڕن و زەلامی ئازاو جەنگاوەری نوێیان بخەنەجێ و، پشوو بەوانە بدەن کە ماندوودەبن یان بێزاردەبن یان هەمیشە بێداروو ئێشکچی و پاسەوانن و برسیان لێ براوە. [1429] وا پێدەچێ ئەنجومەن دەیویست هەمان ئەو پلانە بخاتە بەرکار کە خاچدروشمانی شاری (صور) وەختێ سەلاحەددین گەمارۆی دان. بەکاریان هێنا، ئەوەبوو لە ڕووی گەمارۆکەدا خۆیان ڕاگرت تا سوپاکەی سەلاحەددین بێزار بوون و ناچار لێی کشانەوەو (صور) بە دەست خاچدروشمانەوە مایەوە. بەڵام گەمارۆدرانی شاری (عکا) واتا خاچدروشمەکان، وادریارە بە سەبرترو بە حەوسەڵەتر بوون. ئەمە جگە لەوەی کە جێگەی (صور)و تەنگەبەری زەویەکەشی، گرتنی شارەکەی گرانترکرد، لە کاتێکدا گەمارۆدەرانی شاری (عکا) جێگەکەیان بۆ گەمارۆدانی شارەکە زۆر لە باربوو، بە ئازادی دەهاتن و دەچوون و، بەئاسانی ئازووقەیان بە دەست دەگەیشت و "بۆ هەڵمەت ئامادەبوون و، ددانیان بە خۆیانا گرتبوو، لە سەبر بێزار نەبوون و کەسیش نەیدەتوانی بچێتە ناویان و کەسیش نەیدەتوانی بدا بەسەریانا". [1430]

1423 الكامل، ٣٨/١٢.

1424 الفتح القسي، ٣١٤. الروضتين، ١٤٧/٢.

1425 الكامل، ٣٨/١٢. الفتح القسي، ٣٢٠. الروضتين، ١٤٧/٢. مفرج الكروب، ٣٠٢/٢.

١٤٢٦ الكامل/٣٨/١٢.

1427 الكامل/٣٤/١٢.الروضتين،١٤٧/٢.البدايةوالنهاية،٣٣٣/١٢.السلوك،١٠٢/١.

1428 الفتح القسي، ٣١٦.

1429 النوادر، ١٥٢–١٥٣. لە بارەی ئاڵوگۆڕکردنی سەربازەکانی ناو شارەکەوە، بنۆڕە: الفتح القسي، ٤٥٨. الكامل، ٥٥/١٢. الروضتين، ١٨١/٢. ابن خلدون، ٧٠٥/٥. شفاء القلوب، ١٦٩.

1430 الروضتين ١٤٨/٢.

ئەم هەڵوێستە، یان ڕونتر بڵێین ئەم (جووتە گەمارۆیە) تا ماوەیەکی زۆری خایان بگرە پاش گەیشتنی هەڵمەتی سێیەمی خاچدروشمانیش هەر مابوو، وەڵێ دیاربوو، تای تەرازووی خاچدروشمان قورستربوو.

ڕاستیشت دەوێ درێژەکێشانی گەمارۆی (عکا)و، نا ئومێدی خاچدروشمان لە هەڵمەتە مەزنەکەی ئەڵمانو[1431] خنکانی ئیمپراتۆر فیردریك لە نزیك شاری (طرسوس) لە کەناراوی ئاسیای بچووك،[1432] هەروەها تێکچوونو پرشو بڵاو بوونەوەی هەڵمەتەکەو، مردنی کوڕەکەی ئیمپراتۆریش لە کۆتایی ساڵی ٥٨٦ك/سەرەتای ساڵی (١١٩١ز)دا،[1433] ئەم ڕووداوو هۆکارانە کارێکی وایان کرد خاچدروشمان لە هەموو گاڤێ پتر پێویستسان بە هاتنی هێزی پشتیوان ببێ، کە ئەوەبوو لە ژێر فەرماندەیی مەلیکی فەرەنساو مەلیکی ئینگلستاندا گەیشتنە لایان تا لە ململانێ پڕ لە تاڵاوو چارەنوسسازەکەی کەناراوی باکوری فەلەستیندا بەشدار بن.[1434]

وادیارە زستانی ساڵی ٥٨٦ك–٥٨٧ك/١١٩١–١١٩١ز زستانێکی سەختو گران بوو بۆ خاچدروشمان، نەك تەنیا لەبەر ئەنجامە ناخۆشو گرانەکانی هەڵمەتە ئەڵمانیەکە، بەڵکو برسێتیش لە ئۆردوگاکەیاندا بڵاوبووەوەو ئازوقەشیان لەسەر ووشکانیەوە ئیتر وەستاو، بۆیان نە دەهاتو، بە درێژایی ئەو زستانەش، کەمێ نەبێ، کە بەشی خۆراکی نەدەکردن، دەنا هیچ ئازوقەیەکیان بۆ نەگەیشتووەتە کەناراوی (عکا) کە لە ژێر دەستی خۆیاندا بوو، لەبەر ئەوە هەندێ جەنگاوەریان لە برسانا مردن، بەڵکو هەندێ لە گەورەکانیشیان لە برسانا مردن،[1435] سەرباری ئەوانەش گەلێ لەو زەڵامانەش مردن کە دەمێك بوو لەو جێگا تەنگەدا مابوونەوە. لە هەمان کاتدا، بە پێچەوانەوە، ئۆردوگاکانی سەلاحەددین بە ئازادییەکی زیاترەوە ئەم گردوو ئەو گردیان دەکر. (العماد) باسی دۆخی نا هەمواری دوژمن دەکاو دەڵێ:"نرخی هەموو شتێ بەرز بووەوە لای فەرنگو، نرخی دەغڵو خەلە ئاگری سەندو، نەخۆشی دایماڵینو پەتایان تێکەوتو بەڵا یەخەی گرتنو گرانی ملی چەماندن، زەرەرو زیان پێچی پی خواردن برسێتی بڵاو بوبووەوەو زیادی کرد ئنجا لە هێرش کەوتن، زەویو زاریان شۆرەکات دایپۆشی ترس کۆڵی پێدانو هەڵهاتن، نەهاتی پەشۆکانیانیو ئاڵۆزی کردن"[1436] تا وای لێ هات کێوجێ گەنم گەیشتە زیاتر لە سەد دیناری (صوری)و هێلکەیەك بە شەش دینارو ڕیخۆڵەی بارگیر گەیشتە دە دینار.[1437] ئیدی ناچار بوون هەندێکیان دەخالەتیان هێناو بوون بە ئیسلام.[1438] ئەسپێکی زۆریشیان سەربڕیو خواردیانو بە گژووگیاشەوە نەوەستانو ئێسقانیشیان کراندەوەو ئێسقانی بێ گۆشتیشیان کرۆشت. ئنجا گەورە پیاوانی کڵێسە وویستیان جۆرە پیتاکێ بۆ کەم بەشو هەژاران خڕ کەنەوە وەڵێ چاو چنۆکی بازرگانەکانی شاری پیزای ئیتاڵیا کە دەستیان بەسەر هەموو بازرگانی ئازوقەدا گرتبوو نەیهێشت ئەو پرۆژە خێرخوازییەی کڵێسە سەر بگرێ.[1439]

بەڵام سەلاحەددین نەیتوانی ئەو بارودۆخەش کە ڕەخسا بکا بە دەرفەتێكو لەو کاتەدا سودی لێ ببینێ کە ژمارەیەکی

1431 مێژوونوسان ژمارەی جەنگاوەرانی هەڵمەتە ئەڵمانییەکەیان بە نزیکەی دوو سەد هەزار جەنگاوەر قەرساند، .. النوادر، ١١٥. ١٣٧، . الروضتین، ٢/١٥٠ ـ ١٥١. مفرج الكروب ٣١٧/٢. هەندێکیشیان بە سێ سەد هەزار جەنگاوەریان خەملاند. : الفتح القسي ٣٣٠. هەندێکی دیکەیان بە شەش سەد هەزاریان داناً، شفاء القلوب ١٦٣.

1432 الفتح القسي ٣٩١. النوادر ١٢٣ـ ١٢٤. الكامل، ٤٩/١٢. زبدة الحلب ١١٤/٣. ابن الوردي، ١٤٦/٢. بۆ پتر زانیینیش بنۆڕە: رنسيمان، ٣/ ٣٩ـ ٤٠.

1433 النوادر ١٥٤. الروضتين، ١٨١/٢.

1434 رنسيمان، ٤٣/٣.

1435 رنسيمان، ٦٨/٣. هارۆلد لامب شعلة الاسلام ١٩٥.

1436 الفتح القسى ص٤٣٩.

1437 د. سعداوي التأريخ الحربي، ص٢٤٦.

1438 الفتح القسي، ٤٣٩ـ ٤٤٠. الكامل، ٥٤/١٢. الروضتين ١٨١/٢. البداية والنهاية ٣٤١/١٢. هارولد لامب شعلة الاسلام ص١٩٦.

1439 رنسيمان التأريخ الحروب الصليبية، ج٣، ص٧٠.

زۆری لەشکرەکانی توشی ماندوێتیو کەشەنگی بووبوونو، هەندێکیشیانی ئیزن دا بڕۆن ئەو زستانە بۆ خۆیان بحەسێنەوە بە مەرجێ دوای زستان بگەڕێنەوە بۆ ئۆردوگاکانی خۆیان. ژمارەیە لە میرەکانیشی خۆیان کرد بە بازرگانو برسێتی خاچدروشمانیان کرد بە هەلێكو خۆراكو خەلەو دانەوێڵەیان لە ناوچە ئیسلامیەکاندا قۆرخ کردوو بە گران دەیان فرۆشتەوە. لەو میرانەی ئەم ڕەفتارەی دەنواند "عزالدین ئسامەی پارێزگاری بەیروتو (سیف الدین علی بن أحمد المشطوب)"بوون. ئەمانە خۆراكو ئازوقەیان لە بەیرووتو (صیدا)و عەسقەلانەوە باردەکردوو دەیان برد.[1440] جا ئەگەر تەماعو چاوچنۆکی ئەم میرە موسوڵمانانە نەبوایە، خاچدروشمان زیاتر تەنگەتاوو پەرێشانتر دەبوون تەنیا چەند مانگێکی پێ چوو زۆر درێژەی نەکێشا، ئیدی کەشتیو گەمی خاچدروشمان بە باری قورسی گەنمەوە گەیشتنە جێو باریان داگرتە سەر ووشکانی، بەتایبەتیش دوای نیشتنەوەی زریانو ڕەشەباکانی زستانو داهاتنی بەهار. ئەم کەشتیو گەمیە گەنم هەڵگرانە بوون بە مایەی شادیو پێشوازی گەرمی خاچدروشمان نەك هەر لەبەر گەنمەکە بەڵکوو لەبەر ئەوەش کە مژدەیەکی خۆشیان بۆیان هێنابوو، کە وا مەلیکی فەرەنساو مەلیکی ئینگلستان بەڕێوەنو گەیشتوونەتە ئاوەکانی ڕۆژهەڵات.

هەرچی سەلاحەددینە ئەوە لێگا لێگا داوای لەو هێزە ئیسلامیانە دەکرد کە لە شەڕی خاچدروشماندا بەشدار نەبوون تا کۆمەکی پێ بکەنو پێکەوە بتوانن دوژمنی داگیرکەر لە وولات وەدەرنێن، چونکە ئازادکردنی ئەم خاکە داگیرکراوانە، بەتەنیا نا کەوێتە ئەستۆی بەرپرسانو سوپای ئەییوبیان، بەڵکو ئەمە ئەرکێکی نیشتیمان پەروەرییەو دەبێ بە هاوبەشیو بە یەك دەست هەموو موسوڵمانان بچنە مەیدان، جا ئەو موسوڵمانانە دووربن یان نزیك بن، نەخاسمە گروپێ لە خاچدروشمان پێشتر بە فەرماندەیی (أرناط)، تا چاوی تەماعی بڕکا. دوور دەیڕوانی کە هەردوو حەرەمی پیرۆز داگیربکاو نەیەڵێ موسوڵمانان بۆ حەج بچن ئەوە بوو کە سەلاحەددین چاو ترسانی کرد. هەروەها دوژمن بەتەمای داگیرکردنی قودسەو، ئەورووپای ڕۆژئاواش ئەم هەڵمەتە تازەیەی لەبەر ئەوە سازدا کە موسوڵمانان (بیت المقدس) یان ئازاد کرد. ئامانجی سەرەکیی ئەم هەڵمەتەش ئەوەیە قودس لە موسوڵمانان بستێننەوەو ئەییوبیانی لێ دەربکەن. لەبەر ئەوە سەلاحەددین داوای لە گشت فەرمانڕانە ئیسلامەکان کرد کە ئەو بەرپرسێتیە ڕەچاو بکەنو لەو مەترسیە تێ بگەن ئەوە بوو پێوەندی بە (الناصر لدین الله)ی خەلیفەی عەبباسیو (یعقوب بن یوسف بن عبد المؤمن)ی مەلیکی مەغریبەوە کرد.

ڕاستیشت دەوێ سەلاحەددین بەردەوام لەگەڵ خەلیفەی عەبباسیدا هەر پێوەندیی هەبووە، بەڵگەی ئەوەش ئەو هەموو نامانەیە کە بە خامەی (القاضي الفاضل)و (العماد الکاتب) بۆ بەغدای دەناردوو قمەو شاندانەشن کە هەمیشە لە نێوان هەردوولادا بەڕێوە بوون. خۆ سەلاحەددین خۆی بە دەستدا (أتباع)ی خەلیفە لە قەڵەم دەدا.[1441] ئەوە بوو خەلیفە (المستضيء) بە دەنگ سەلاحەددینەوە دەچوو و، سەڵتەنەتی میسرو شامی پێبەخشیو نازناوی بەرزی لێ دەناو دیارییو شتی بەنرخو خەلاتی بۆ دەنارد.[1442] ئەو خەلیفەیە تا مردیش سەروو سەختو پێوەندی لەگەڵ سەلاحەددیندا کۆك بوو[1443]. بەلام شتێ ڕووی دا پێوەندی سەلاحەددینی لەگەڵ خەلیفەی نوێ (الناصر لدین الله)دا لێڵ کرد. ئێمە نامانەوێ شرۆڤەی پێوەندیەکانی نێوان هەردوولا درێژە پێبدەین، چونکە نامانەوێ لە باسەکەی خۆمان دەربچین، بەلام هەر ئەوەندە دەڵێین دەوڵەتی خەلیفە :دەیتوانی کارئاسانیەکی ئەوتۆ بنوێنیێ، هیچ نەبێ نەختێ باری گرانو لێ قەومانی موسوڵمانانی شام، نەخاسمە فەلەستین سوکتر بکاو دەستی یارمەتیان بۆ درێژ بکا.

1440 الکامل، ١٢/٥٥، ابن خلدون، ٥/٧٠٤.

1441 مضمار الحقائق، ص٦٤.

1442 سنا البرقی الشامي، ١/١٩٢. الکامل، ١١/٤٢٢. السلوك ١/٦٠ز

1443 بۆ زێدە زانین بنۆڕە کتێبی: درید عبدالقادر نوری (سیاسة صلاح الدین) ص٣٩٢، ٣٩٦. هەروەها کتێبی د. القزاز (الحیاة في العراق في العصر العباسي الاخیر) ٥١٢ه / ٦٥٦ه. مطبعة القضاء النجف. ص٢٦٥ـ ٢٦٨.

ئاسەواری ئەم پێوەندییە شلۆقە لە گەمارۆکەی "عکا"دا دەبینین، ئەوە بوو لە پایزی ساڵی "٥٨٥ك/١١٨٩ز"دا سەڵاحەددین داوای کۆمەکی لە خەلیفە کردو، قازی "بهاءالدین ابن شداد"ی مێژوونوس‌و ڕاویژ کاری خۆی نارد بۆ بەغدا، بەڵام خەلیفە مەسەلەکەی بە دڵ‌و بە گیان وەرنەگرت‌و هەندەی بە تەنگەوە نەبووو، بەو گرنگییەی تێ نەنۆڕی تەنیا دوو بار نەوت‌و پێنج نەوتهاوێژی بۆ سەڵاحەددین نارد. هەروەها ئیزن نامەیەکیشی بە ئیمزای خۆی بۆ نارد کە بیست هەزار دینار، لەسەر حسابی خەلیفە، لە بازرگانەکانی شام قەرز بکات‌و بۆ غەزای خەرج بکات،[1444] خۆ سەڵاحەددینیش نەدەبوو دیاریەکە وەرنەگرێ، بەڵام "بۆ ئیزننامەکە، داوای لێبوردنی کرد کە خۆی بخاتە ژێر ئەو بارە قورسەوە"و[1445] بە تەتەری خەلیفەی گوت: "ئەوەی هەمەو ئەوەشی کە دەیخۆم لە سایەی میری موسوڵمانانەوەیە، بەو سۆزەشی بوژامەوە کە لە منی پرسیوەتەوە، ئەمە خوایە سەرکەوم بۆ گەیشتن بە ئاوات‌و خۆشم ناخەمە ژێر باری قەرزەوە"[1446] ئەو کۆمەکەشی کە خەلیفەی بەغدا بۆ سەڵاحەددینی ناردبێ لەم مەسەلە گرنگ‌و چارەنووسسازەدا، تەنیا ئەو دیارییەیە کە باسمان کرد، ئەمەش وای لە (القاضي) کرد تێبینیەکی تفت‌و تاڵ لەم ڕووەوە تۆمار بکا، ئەوەتا دەڵێ: "ئەم نامەیەی بەغدا، نامەیەکی ساردو لەڕو وشکە، بێ سەرو بەرو بێ مانایە، بێ پێوەندییەو بێ بەرو بوومە، بێ سوودە سەیرە ئێمە داوای زێڕی گەرم دەکەین، کەچی کابرا، ئاسنی ساردمان بۆ دەکوتێ"[1447]

هەروەها سەڵاحەددین چەندین نامەی بۆ شای مەغریبیش نارد، کە ناومان برد، بە تایبەتیش کاتێ گەمارۆی شاری (عکا) توندتر کرا. سەیر ئەوەیە مێژونوسانی بە نموونە وەك (العماد، إبن شدادو إبن الأثير کەسانی دیکەش) باسی ئەم نامەو نامەکارییانەیان نەکردووە. کەچی (أبو شامة، الذهبي و القلقشندي)[1448] باسیان کردووە (أبو شامة) ئەو نامەیەی کە بە خەتی (القاضي الفاضل)ی ڕاوێژکاری سەڵاحەددین نوسراوە لە هەندێ شێخی بێ گومان‌و باوەڕ پێ کراوەوە بە دەستکەوتووە، کە سوڵتان فەرمانی داوە بە (شمس الدين بن نجم الدين بن مرشد الكناني)[1449] تا بچێ بۆ مەغریب‌و داوای کۆمەك‌و یارمەتی لە مەلیك (يعقوب بن يوسف بن عبدالمؤمن) (ت٥٩٥ ك/١١٩٩ ز) بکات.

سەڵاحەددین، کۆمەڵێ نامەی بۆ ئەم مەلیکەی مەغریب نارد، بەو حسابەی بەوە ناوی دەرکردبوو کە سوورە لەسەر چاکەو بەرژەوەندی موسوڵمانانی ڕۆژهەڵات‌و موسوڵمانانی ئەندەلوس‌و باکووری ئەفریقاو پیاوێکی زۆر بە دینە.[1450] بەڵام ئەم مەلیکە نەیویست هیچ کۆمەکێ بە سەڵاحەددین بکاو لە تەنگانە ڕزگاری بکا، بەبیانوویەکی پڕووپوچ گوایا سوڵتان "لەو نامەیەیدا، پێی نەگووتوە. میری ئیمانداران. بەڵکو پێی گووتوە. میری موسوڵمانان. ئەویش لەبەر شانی گران بووەو پێی ناخۆشبووە، لەبەر ئەوەیە کە وەڵامی سەڵاحەددینی نەداوەتەوەو هیچ کۆمەکیشی پێ

[1444] النوادر ١١٩. الفتح القسي ٣٦٥. الروضتين ٢/١٥٢.

[1445] ن. م. ن . ص.

[1446] الفتح القسي، ٣٦٥.

[1447] الروضتين ٢/١٧٦. د. القزاز: دەڵێ: خەڵك بەزەیی بە هەڵوێستی خەلیفەدا دەهاتەوە، چونکە عەقڵی پێ نەدەشکا، بزانێ کە خاچدروشمان ترسناکن‌و زەرەریان بۆ وڵاتەکە هەیە. خەلیفە هەوڵیشی نەدا دەنگی موسڵمانان لە ناوچەکەدا بکا بە یەك‌و پاڵ پشتی لە هێزەکانی ئەییوبیان بکا، کە بەریان بە دوژمن گرتووە". بنۆڕە کتێبەکەی (الحياة السياسية في العراق في العصر العباسي الأخير) ٥١٢ـ ٦٥٦ هـ، ص١٠٠. بذۆڕە: لێکۆڵینەوەکەی خۆشمان (رسائل صلاح الدين ـ الفحوى والمغزى)، بە زمانی کوردی لە گۆڤاری مەتین دهۆك ژمارە ٥٤ی ساڵی ١٩٩٦دا بڵاوکراوتەوە ، ٢٠ـ ٣١.

[1448] بگرە ئەبو شامەش دەڵێ: بیستم کاتێ فەڕەنگ (عکا) یان تەنگاو کرد، سەڵاحەددین ناردییە سەر شای مەغریب داوای لێ کرد، لەوێوە ڕێگای دەریا لە خاچدروشمان بگرێ‌و نەیەڵی شمەکیان بۆ بێ منیش بە دووی ڕاستییەکەیدا دەگەڕام بزانم مەسەلەکە چۆن بووە، چونکە (العادل) و (القاضي) مەبەستی لە ـ ابن شداد ـ ە لە کتێبەکانی خۆیاندا باسیان نەکردووە (الروضتين، ٢/١٧٠).

[1449] برازای (أسامة بن منقذ الكناني)ی خاوەن کتێبی بە ناوبانگی (الأعتبار)ە.

[1450] سەیری ژیاننامەکەی بکە لە : وفيات الأعيان ٧/٣ـ ١٩. ذيل الروضتين، ١٦. النجوم الزاهره ٦/١٥٣.

نەکردووە"[1451] بەڵام، بە ڕای ئێمە، لەبەرئەوە وەڵامی سەلاحەددینی نەداوەتەوە، چونکە بارودۆخی دەوڵەتەکەی واتا (دەوڵەتی تەوحیدیی مەهدییەی مەغریب) کە بە بەرەڤانی کردن و پاراستنی موسوڵمانانی ئەندەلوسەوە، دوژمنایەتی و کێشەی لەگەڵ ئیسپاندا بە توندی هەبووە، لەبەر ئەوە، نە پەرژاوەتە سەر سەلاحەددین و کۆمەکی پێ نەکردووە. بەڵێ، ململانێی لەگەڵ ئیسپانیەکاندا گەیشتبووە ڕادەیەك کە جارێکیان مەلیك خۆی هەڵمەتی بردو بە شەڕ ئەو جێگایانەی سەندەوە، کە لە ئەندەلوسدا ئیسپانەکان داگیریان کردبوو، پاشان گەڕایەوە بۆ مەڕاکیش، ئنجا هەر لە هەمان ئەو ساڵەدا (٥٨٦ك/١١٩٠ز) کە سەلاحەددین داوای کۆمەکی لێ کردبوو، دیسان خۆی "لەشکری سازداو (ئەشلب)ی لە ڕۆژئاوای ئەندەلوس گەمارۆداو وەری گرتەوە".[1452]

سەلاحەددین لە نووسینی ئەو نامانەدا، بۆ ئەو مەلیکە، گەلێ نازناوی ڕێزو فەخریو شانازیی بۆ بەکار دەهێنا تەنیا بۆ ئەوەی دڵی خۆشکاو نەرم ببێ و لەو لێقەومانەیدا یاریدەی بدا، بەڵام هەمووی بێ هوودە بوو. سەلاحەددین، لەو نامانەدا، کە ئیمزای دەکرد، تەنیا ناوی ڕووت و پەتیی بێ نازناوی خۆی دەنووسیو بە ڕستەی بێ فیزیو کەساسیی "موحتاجی ڕەحمەتی خوادا، یوسفی کوڕی ئەیوب".[1453] کۆتایی بە نامەکان دەهێناو لەگەڵ ئەو نامانەشدا بڕێ دیاری گرانبەهایشی بۆ دەنارد.[1454]

وادیارە نوسینی ئەم نامانە لە ساڵە (٥٨٥ك/١١٨٩ز)ەوە دەستی پێ کردووەو[1455] تا ساڵی ٥٨٨ك/ ١١٩٢ز درێژەی کێشاوە، واتا تا ئەو ساڵەی کە نوێنەرەکەی سەلاحەددین لە مانگی (محرم)دا شاری مەڕاکیشی بەجێ هێشتو، لە(٢٨)ی (جمادی الاخر)ی هەمان ساڵدا گەیشتەوە شاری ئەسکەندەرییە.[1456] سا بەهەرحاڵ سەلاحەددین یاریو کۆمەکی نە لە خەلیفەی بەغداو، نە لە مەلیکی مووەحدینی مەغریبەوە بە دەست نەگەیشت و کۆمەکییان پێ نەکرد. تەنها لەو جێگایانەوە نەبێ کە باسمان کردن، هیچ لایەنێك ئاوڕی لێ نەدانەوە. ئەوانەش کە بە دەنگیەوە دەهاتن هەموویان ناوچەگەلی ژێر دسەلاتی دەوڵەتی ئەییوبی بوون، یان ناوچەی سەر بەو دەوڵەتە بوون و بگرە ناوچە گەلێکی ناوخودی ئەم دەوڵەتەش، هەبوون، بە هیچ جۆرێ بەشدارییان لە شەڕی خاچدروشماندا نەکرد، بە نمونە وەك یەمەن و، وڵاتی بەرقە (لیبیا).

سەرەڕای ئەوەش هەندێ گرووپی ئیسلامی ململانێی لەگەڵ گرووپی ئیسلامی دیکەدا هەبوو، دەهاتن داوای کۆمەکییان لە سەلاحەددین دەکرد،[1457] ئەوەبوو سەلاحەددین لە ساڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ز)دا "کە خۆی بە کێشەی غەزاوە، سەری دونیای لێ هاتبووەوە یەك،[1458] داوای لێبوردنی لێ کردن".

١ـ هەڵمەتی ڕیشارد شێردڵ:

کەشتییەکانی ئەم هەڵمەتەی ڕیشارد، ئێوارەی ڕۆژی (١٥)ی (جمادی الاولی)ی ساڵی (٥٨٧ك/ ٦ی حوزەیرانی ١١٩١ز) گەیشتنە سەر بە ژی شام و باروبارخانەیان لە نزیك شاری (صور)ەوە داگرت. ڕیشارد، نەیتوانی لەم شارە دابەزێ، چونکە هێزی پاراستنی (صور) بە فەرمانی مارکیز کۆنراد دی مۆنتفات و لەسەر فەرمانی (فیلیپ أغسطس)ی

1451 وفيات الأعيان، ١٢/٧. ذيل الروضتين، ص١٦.

1452 ن. م. ٧ـ ٤.

1453 الروضتين، ١٧١/٢.

1454 ن. م. ص١٧٣.

1455 صبح الأعشى، ٥٢٦/٦.

1456 الروضتين، ١٧٤/٢. بۆ ئەم نامەو نامەکارییەش بنۆڕە: مفرج الكروب ٣٦١/٢. البدايةو النهاية ٣٣٩/٢. بنۆڕە: لێکۆڵینەوەکەی خۆم (چۆنیەتی پێوەندیو هۆکارەکانی پێوەندی کردنی سەلاحەددین لەگەل المنصور الموحدی) بەعەرەبی مجلة جامعة الملك سعود، كليه الآداب المجلد الثاني سنة ١٩٩٠، ص٣٠٣ـ ٣٢٦.

1457 الفتح القسي، ٢٣٤ـ ٢٣٥.

1458 ن، م، ص٢٣٥.

شای فەڕەنسا. نەیانهێشت بچێتە ناو شارەکەو ڕێگەیان نەدا. فیلیپ، خۆی پێش چەند ڕۆژێك گەیشتبووە وڵاتی ڕۆژهەڵات. ڕیشارد، ناچار ڕێگای دەریای گرتەوەبەرو ڕووی کردە شاری (عکا)و بە بیستو پێنج کەشتیەوە گەیشتنە (عکا).[١٤٥٩] ئەم شارە کە دەمێکی دوورو درێژ بوو، خاچدروشمان گەمارۆیان دابوو، هیچیشیان بۆ نەدەکراو نەیان دەوێرا بچنە ناوی، بەم دابەزینەی ڕیشارد، ئومێدیان تازە بووەوەو ورەیان بەرز بوەوەو لەخۆشی هاتنی ڕیشارد، کردیان بە موشەك هەڵدانو نەقارە لێدانو شایی لۆغان لەناو ئۆردوگاو سەربازگەی خۆیاندا.[١٤٦٠]

ئێمە لێرەدا نامانەوێ باسی گۆڕانکارییە سیاسیەکان بکەین کە لە مەیدانی شەڕدا ڕوویان دا، بەڵام دەتوانین بڵێین هەردوو ئەم هەڵمەتە ئینگلیزیو فەڕەنسیە. سەرەڕای ململانێی نێوان هەردوو مەلیکەکە کە ڕوداوەکانی دواتر پەردەیان لەسەریان لادا.[١٤٦١] برا لە پشت برا بوون، لە هەڵمەتی سێیەمی خاچدروشماندا، هەرچەندیشە کە ئامانجی هەردوولایان جیاوازبوو و وێڕای ئەوەش کە لە شێوەو شێوازی بەرەنگاربوونەوەی سەلاحەددیندا دیسان یەك ڕا نەبوونو هەریەکەیان پلانو ستراتیجی جیاوازی خۆی هەبوو. بەهەر حاڵ، ناوبانگی ڕیشارد شێردڵ، هەند بە دەنگو بڵاوبوو، ناوبانگی مەلیکی فەرەنسای ناحەزی بە جارێ داپۆشیبوو، نەك هەر لە سەرچاوەکانی خاچدروشماندا، بەڵکو لەسەرچاوە عەرەبیەکانیشدا هەروەها بوو.[١٤٦٢]

هەر کە ڕیشارد ڕووی لە (عکا) کرد، دەستبەجێ ئەییوبیان دەستیان کرد بە ئامادەباشی شەڕ لە دەریاو لە بەژیشدا. سەلاحەددین فەرمانی دا گەمیو کەشتیی گەورەگەورە پڕ بکرێن لە جبەخانەو ئازووقەو بە حەوسەد جەنگاوەرەوە ئامادەبن. ئەوجا لە بەیرووتەوە بەرەو (عکا) بەڕێ کەوتن بۆ شەڕی ئەم داگیرکارە تازانە، بەڵام ئەم هێزە نەیتوانی هیچ بکا. کاتێکیش ئەم جەنگاوەرانە نائومێد بوونو ورەیان بەرداو ڕێگای ڕزگاربوونیان نەما، ئیدی پێشەنگەکەیان (یعقوب الحلبی) فەرمانی دا بە زەلامەکانی بنکی کەشتیەکانیان کوون بکەنو نووقمیان بکەن، تا جەنگاوەرو بارو بارخانەکانیان نەکەونە ژێر دەستی ڕیشارد. بەو جۆرە کەشتییەکان بە بارو بارخانەوە نوقمی بن دەریا بوون.[١٤٦٣]کاتێکیش ڕیشارد گەیشتە ناوچەی (عکا) فەرمانی دا بە هێزەکانی، ئامێرەکانی گەمارۆ دابگرنو ڕوویان لە شوورەکانی شارەکە بکەن. ئیدی حەوت مەنجەنیق[١٤٦٤]و چەند دەبابەو قۆچ هاوێژیان لێ دامەزراندو،[١٤٦٥] زەرەرێکی زۆریان بە شوورەکانی شارەکە گەیاند، بەڵام نەیانتوانی شارەکە بگرنو بچنە ناوی. جا لەبەر گەیشتنی ئەم هێزانەو پتر بوونی ترسی بارودۆخی لەشکرو لەشکرکاری، سەلاحەددین ناچار بوو جێگای خۆی بگۆڕێ لە (شفرعم)ەوە بۆ گردی (خەڕوبە) تا لەگەڵ هێزە تایبەتەکانی خۆیدا بکەونە نزیك هێزەکانی خاچدروشمانو، خۆیشی یەکسەر سەرپەرشتی دۆخەکە بکاو بزانێ دوژمن لە پشت ئەو دیوارو کەندەکانەوەی بۆ شاردنەوەی خۆیان لە هێزەکانی سەلاحەددین دروستیان کردوون. چ دەکەنو بە تەمای چین، بەڵام ئەوەی سەلاحەددین کردی، ڕێگای کشانی دوژمنی بەرەو شارەکە نەگرتو دومژن بەردەوام بۆ ناو

1459 النوادر، ١٦١. الفتح القسي، ٤٨٤. الكامل، ١٢/٦٥.

1460 النوادر، ١٦١، الفتح القسي، ٤٨٤،

1461 رنسيمان، ٣/٩٧.

1462 ابن الاثير لە وەسفکردنی ریشارد دا دەڵێ: تاکە پیاوی سەردەمی خۆیەتی لە ئازایەتیو فێڵبازیو کۆڵنەدانو وورە بەرزیدا موسڵمانەکان تاقیان کردووەتەوە کە کابرایەکی بلیمەتەو وێنەی نییە"، کامل ١٢/٦٥. ابن شدادیش لە وەسف کردنیدا دەڵێ": شەڕانییە زۆر ئازایە، ورە بەرزە، قارەمانێتی زۆری نواندووەو بۆ جەنگ بەجەرگە." پاشان لەگەڵ (فلیب)ی مەلیکی فەرنسادا بەراوردی دەکاو دەڵێ: لە موڵكو روتبەدا ناگاتە فلیب بەلام لەو داراترەو لەو ئازاترە، .. النوادر ١٥٧.

1463 الكامل، ١٢/٦٥. النوادر، ١٦١. الفتح القسي، ٤٨٦. الروضتين ٢/١٨٤. الحموي التاريخ المنصوري ص٢٠٠.مفرج الكروب ٢/٣٥١. ابن الفرك ج٢، مجلة ٤، ص٧.

1464 النوادر ١٥٨، الفتح ٤٧٨ـ ٤٧٩. الروضتين ٢/١٨٤. مفرج الكروب ٢/٣٥٠.

1465 الكامل، ١٢/٦٥.

شار دەکشا، ئیدی خەڵکی ناوشار بە جارێ تەنگەتاو بوونو هەواڵیان نارد بۆ سەلاحەددین چارەسەرێکیان بۆ بدۆزێتەوە، بەلام سەلاحەددین هیچی بۆ نەکراو نەیتوانی دوژمن بداتە دواوە.[1466]

وادیارە مەبەستی هەردوو لایان، لەم شەڕە، ئەوەبوو یەکتری تاقی بکەنەوە، هەردوولایەو بزانێ هێزی لاکەی دی چەندە، هەرچی سەلاحەددینە دەیویست بە ڕیشارد بسەلمێنێ کە سوپای ئەییوبیان هێشتا هەر بەهێزەو دەشتوانێ خۆی سازبداو ڕووبەڕوویان ببێ، هەرچی ڕیشاردە، ئەوە ئەو، دەیویست خۆی تاقی بکاتەوە، بزانێ ئایا توانای ئەوەی هەیە، حەزو ئارەزووی خۆی، بەزۆری چەك بەسەر سەلاحەددیندا بسەپێنێ یان نا. دەشیویست شکست بە مسوڵمانان بێنێو لەشکریان بشکێنێو بە زۆری شمشێر سەلاحەددین ناچار بکات لەگەڵیدا دابنیشێو بکەونە دانوستاندن بەو مەرجانە کە خۆی دایدەنێ.

ڕاستیشت دەوێ، بارودۆخی سوپاو بارودۆخی سیاسیی، بۆ ڕیشارد زۆر لەباربوو، کابرا دەستبالابوو، خۆیشی هەستی پێ دەکردو دەیزانی کە دەستی لەسەرەوەیە، لەبەر ئەوە ئەو دەرفەتەی لە دەست نەداو بەسەریەوە نەچوو.

بەڕای ئێمە، ئەو غەڵەبەو سەرکەوتنەی ڕیشارد لە (عەکا) بە دەستی هێنا وەنەبێ تەنیا لەبەر ئەوەبووبێ کە خاچدروشمان بەهێزبوونو لێزان بوونو هەڵمەتی سێیەمیان زۆر گەورەو گرنگ بووە، یان ڕیشارد، خۆی زەلامێکی ئازاو بەجەرگ بووەو فەرماندەیەکی بلیمەتو سەرکەوتوو بووە، بەڵکو لەبەر ئەوەش بوو کە سوپای موسڵمانیش ئەحواڵی باش نەبوو، لەبەر ئەوە، فەرماندارانی هەڵمەتی سێیەم، لەوە زیاتر کە ئەم هەلە لە دەست نەدەنو بەخێرایی مەسەلەکە یەکلا بکەنەوە، بیریان لە هیچی دی نەکردەوەو دەستی خۆیان لە کاتی خۆیدا وەشاندو شاری عەکا چۆکی دادا.

خاچدروشمان بۆ گرتنی شارەکە، پێشەکی کەوتنە تەنگەتاوکردنی شارو پڕکردنەوەی کەندەکەکە، لە پڕکردنەوەی کەندەکەکەشدا ڕەفتاری سەیریان پێڕۆ دەکرد، کە لاکی ولاغو لاشەی مردووەکانی خۆشیان تێ فڕێ دا، بێ غیرەتییان گەیشتە ڕادەیەك بریندارەکانی خۆیشیان تێ فڕێدا. (ابن شداد) دەڵێ: خاچدروشمان بڕیاریاندا "ئەگەر کەسێکیان برینەکەی سەخت بوو، ڕاست فڕێی دەنە ناوی".[1467] سوپای سەلاحەددین، ناچار کەوتنە جۆماڵو پاککردنەوەی کەندەکەکەو خۆیان دابەش کرد بەسێ بەش: "بەشی یەکەم دەچوونە ناو کەندەکەکەو لاشەی مردووەکانو کەلاکی ولاغەکانیان پارچە پارچەو لەت لەت دەکرد، تا سووك بنو بە ئاسانی بیبەنە دەرەوە. بەشی دووەم ئەم کەلەلاو پارچانەیان دەبردو دەیانهاویشتە ناو دەریاکەوە. هەرچی بەشی سێیەمە، ئەوە، ئەوان پارێزگاریی بەشی دووەمیان دەکرد، تا بە تەواوی ماندوو بوونو بڕستیان لێ بڕا".[1468]

هێرشی خاچدروشمان بۆ سەر عەکا، بە گەیشتنی ڕیشارد، کەوتە بارێکی ترو لە (١٩)ی (جمادی الاولی)وە ژمارەی هەڵمەتو هێرشەکانیان ڕووی لە زیادی کردو لەم ڕۆژەدا: "هێرشێکی گەورەیان دەست پێ کردو زۆر بە توندی شارەکەیان وەگیر هێناو تەنگەتاوو[1469] کەنەفتو لاواز کرد. پاشان شەڕیان وەستاند، دوای چوار ڕۆژ تێ هەڵچوونەوە، لە (٢٣)ی (جمادی الاولی/ ١٤ی حوزەیران)دا، دووبارە دەستیان کردەوە بە شەڕو شارەکەیان پتر تەنگەتاو کردو کوشتارێکی گەورەو گران لە نێوان هەردوو لادا هەڵایسا. ئنجا سەلاحەددین بۆ سووککردنی باری سەرشانی بەرەڤانیکەرانی ناو شارەکە، هێرشێکی کردە سەر چادرگای خاچدروشمانو ناچاری کردن بکشێنەوە. ئنجا خاچدروشمان وەك (ابن شداد) دەڵێ: یەك دەستو یەك دڵ، هێرشیان کردە سەر موسڵمانان، وەلێ موسوڵمانان زۆر ئازاو قارەمانانە بەرامبەریان وەستانو کوشتار دەستی پێ کردو موسوڵمانان مەردانە پێیان داکوتاو ورەیان بەرنەداو

1466 ن. م. ص

1467 النوادر، ص ١٦٠.

1468 النوادر، ص ١٦٠. الروضتين ٢/١٨٤.

1469 الروضتين، ٢/١٨٤.

لەگەڵیاندا تێك چڕژان".[١٤٧٠] لە (٢٨)ی مانگیشدا، شەڕێکی تر قەوما، ئەوەبوو لەو ڕۆژەدا، دوژمن بە سوارەو بە پیادەیەوە، لە شان دەریاکەوە، لە باکووری شارەوە، پەلاماری موسوڵمانانیان دا، کاتی سوڵتان پێی زانی، خۆی هاویشتە سەر پشتی ئەسپو کوڕگەل سواربوونو شەڕ دەستی پێ کردەوە، پاشان هەردوولا وەستان.[١٤٧١] بۆ ڕۆژی دواتر، کوشتار دیسان هەڵایساوە.

ڕاستیشت دەوێ، خۆڕاگریی سوپای سەلاحەددینو کۆڵنەدانی لەم شەڕانەدا کارێکی وای کرد، ڕیشارد، داوای دانوستاندن بکاتو بە ئاشکرا حەزو ئارەزووی خۆی بۆ کۆبوونەوەو دانیشتن لەگەڵ سەلاحەددینذا بانگداو ئەوەبوو نوێنەرێکی ناردە ناو ئۆردوگای سەلاحەددینەوەو تەرجومانێکی لەگەڵدا نارد، ڕیشارد، سووربوو لەسەر دیتنی فەرمانداری گەورەی ئەیوبییان، لێ سەلاحەددین بە سرکو سڵییەوە وەڵامی ڕیشاردی دایەوە، چونکە لێی دڵنیا نەبوو، گوتی: دوو مەلیکی دوژمن بەیەك، باش نییە کۆببنەوە تا ئاگربەست لە نێوانیاندا مۆر نەکرێو، گوتیشی: "مەلیکەکان لەسەر ڕێساو بنەمایێ نەبێ کۆنابنەوەو کە کۆیشبوونەوە ئیدی جوان نییە شەڕ بکەنەوە، چونکە بەڵێنو نانو نمەکیان دەکەوێتە نێوان. خۆ ڕیشارد ئەگەر ئەوەی دەوێو بەوە قایلە، ئەوە چارنییەو دەبێ ڕێسایەکی بۆ دابنێ، خۆ دەشبێ تەرجومانێکمان لە بەیندا هەبێ جێگای بڕوابێو لێی بەگومان نەبین، کاممان قسەمان کرد، بە تەواوی دروستی لەوی دیکەمانی بگەیێنێ، کەواتە با ئەو تەرجومانە بکەوێتە نێوانمانو قسەکان بێنێو بەرێ، جا ئەگەر ئەم ڕێسایە جێگیر بوو، ئەوە ئەو کات کۆدەبینەوە".[١٤٧٢] لەگەڵ ئەوەشدا، سەلاحەددین ئامادەیی خۆی نیشاندا کە براکەی لەگەڵ ڕیشارد کۆببێتەوە. کە لەمەودا باسی دەکەین. ئیدی ئەوەبوو، بۆ سێ ڕۆژ بڕیاری ئاگربەست درا.

مەلیکی ئنگلستانو فەڕەنسا لەناکاو، نەخۆش کەوتن، ڕیشارد زۆرتر پەرێشان بوو، ناردی بۆ لای سەلاحەددین کە نەختێ میوە (فیقی)و بەفری بۆ بنێرێ. مێژوونووسان دەڵێن: ڕیشارد کە لە نەخۆشییەکەی هەستایەوە، ئنجا داوای مریشكو باڵندەی لێ کرد، گوایا کۆلارەو باڵندەڕاوکەرەکانی لەبرسانا برستیان لێ بڕاوە، تا ئەو مریشكو گۆشتانەیان بداتێ، ببوژێنەوە. کەچی تومەزە بۆ خۆی بووە، دیارە کەسێکیش تازە لە نەخۆشی هەستێتەوە، نەوسن دەبێ.[١٤٧٣] ڕیشارد، "مەبەستی ئەوەبوو نیازو ڕازەکە سارد بکاتەوەو ئەییوبیان فریو بداو کاتیان لە دەست بداو خۆیشیان لەولاوە گەماۆری شارەکەیان قایمتردەکردو مەنجەنیقەکانیشیان بۆردومانی بەردەوامیان دەکرد".[١٤٧٤] هەر لەو کاتانەدا سەلاحەددین، کۆمەکی نوێی لە کۆتایی (جمادی الاولی)ی ٥٨٧ك/ حوزەیرانی (١١٩١ز)دا، پێ گەیشتو هێزی شنگاڵ گەیشتە لای بۆ خەڕووبە، پاشان هێزێك لە میسرەوە گەیشتە لای، هەروەها لە موسڵیشەوە. سوڵتان هەر هێزەو بە جیا، بەخێرهاتنیانی کرد،[١٤٧٥] وەلێ سوودیان نەبوو، شارەکە برستی لێ بڕابوو، خەڵکەکەی تاسابوونو مەنجەنیقەکانی دوژمن بەشێکی گرنگی شوورەی شاریان ڕماندبوو و، هەندەی باڵای زەلامێکیان لێ ڕووخاندبوو.[١٤٧٦]

شوورەکوتان بە مەنجەنیق درێژەی کێشا تا شوورەکان ناوەناوە لێك ترازانو دیوارەکان ئەو پتەویەی جارانیان نەماو خەڵکی شارەکەش لەبەر کارکردنو ئێشکگرتنی شەوگاران. کە خۆشیان ژمارەیان کەم بوو. تەواو ماندوو بوونو برستیان لێ بڕاو، هەندێکیشان نە بەشەو خەویان هەبوو، نە بەڕۆژ.

لە (٧)ی (جمادی الآخرة)دا نامەیەك لە خەڵکی شارەوە هات، نووسیبوویان: حاڵمان هەند پەرێشان بووە، لە

1470 النوادر، ١٦٣. الفتح القسي، ٤٩٠.

1471 النوادر، ١٦٣، الفتح القسي، ٤٩١.

1472 النوادر، ١٦٣.

1473 النوادر، ص ١٦٥. ابن الفرات، مجلد ٤، ج٢، ص١١، البداية والنهاية، ٣٤٣/١٢.

1474 مفرج الكروب، ٣٥٥/٢. ابن الفرات، مجلد ٤، ج٢، ص١١.

1475 النوادر، ص ١٦٥. الفتح القسي، ٤٩٥. الروضتين ١٨٦/٢.

1476 النوادر، ص ١٦٥. الفتح القسي، ٤٩٧.

خۆبەدەستەوەدان بەولاوە هیچ چارێکمان نییە، ئێمە تا سبەینێش چاوەڕێ دەکەین، ئەگەر شتێکمان بۆ نەکەن‌و بە دەنگمانەوە نەیەن، ئەوا، دەخالەت دەبەین‌و شار وەدەستەوە دەدەین‌و سەردەرکەو ماڵ پرسیار، تەنیا سەرمان ڕزگاری بێ هیچی دیمان ناوێ.[١٤٧٧] ئەم خەبەرە ناخۆشە. وەك ابن شداد دەڵێ. لە هەموو خەبەرێ گرانتربوو، بوو بە ژان‌و چووە دڵی مسوڵمانانەوە، چونکە هەرچی چەکی کەناراوو چەکی شاری قودس‌و دیمەشق‌و حەڵەب‌و میسرو، وڵاتانی ئیسلام هەیە، هەمووی لەو شارەدا دانرابوو، جگە لەوەش گەورەمیران‌و قارەمانانی سوپا، بەنموونە وەك (سیف الدین المشطوب، بهاء الدین قراقوش)و[١٤٧٨] جەنگاوەرانی ناوداری دیکە لەو شارەبوون.

(سیف الدین المشطوب) بەخۆی چووە لای مەلیك (فیلیپ أغسطس)و دەخالەتی بۆ بردو پێی گوت: "ئێمە شاری زۆری ئێوەمان گرت، دەمانڕووخاند، ئنجا دەچووینە ناوی کە دەخالەتیشیان بۆمان دەهێنا قبوڵمان دەکردو داڵدەمان دەدانێ‌و ڕێزیشمان لێ دەگرتن. وا ئێستا ئێمە شارەکەتان بەدەستەوە دەدەین، دەخالەتمان قبوڵ بکەو ژیانمان بپارێزە. مەلیکی خاچدروشم لە وەڵامدا گاڵتەو سووکایەتی پێ کرد، (المشطوب)یش لە وەڵامدا، وەك ئەو دڕێغی لێ نەکردو پێشی گوت: ئێمە شارەکە بە دەستەوە نادەین، مەگەر هەموومان بکوژرێین، کەسیشمان ناکوژرێ تا پەنجا کەستان لێ نەکوژێ، بەتایبەتیش لە گەورەکانتان، ئەمەی گوت‌و بەجێی هێشت".[١٤٧٩]

بەڵام هەندێ لە میرەکان توانییان لە شار دەربچن‌و ڕابکەن، بەنموونە، وەك (أرسل، حسام الدین تمرتاش بن جاولی الکبیر، سنقر الوشاقی الأسدي‌و عبدالقادر الحلبي) ئەمانە، پاشان گیران‌و سەڵاحەددین سزای قورسی بەسەریاندا سەپاند، چونکە سەڵاددین هەروا دەستەوێستان نەوەستابوو، نەخێر، ئەو بڕیاریدا هێرش بکاتە سەر خاچدروشمان، بەڵام لەشکرەکانی نائومێدیان کرد، ئەوەبوو پێیانگوت: ئەم هێرشە هەموو موسڵمانان دەخاتە مەترسییەوەو هیچ بەرژەوەندییەکی تێدا نییە، هەرچەندیشە هەندێ لە فەرماندارە ئازاو بەجەرگەکانی، بە نموونە وەك (الجناح)ی برای (سیف الدین المشطوب)و گرووپێ لە میرەکان، وەك (عزالدین جوردیك النوري، صارم الدین قایماز النجمي) هێرشیان کردە سەر خاچدروشمان تا گەیشتنە شوورەکانیان‌و کوشتارێکی توندو تیژیان لەگەڵدا کردن‌و[١٤٨٠] توانییان تا ماوەیەك بیانوەستێنن. بەڕووداوەکانیشدا وادیاربوو، لەوە دەچوو دووبارە دانوستاندن دەست پێ بکاتەوە، چونکە نوێنەرانی ڕیشارد هاتنە لای سەڵاحەددین‌و داوای ئیزنیان لێ کرد هەندێ میوەو بەفر بکڕن‌و گوتیشیان کە بۆ وتووێژی پێکهاتنەوەش ئامادەبن، بەڵام سەڵاحەددین زۆرتر سەرگەمی ئەوەبوو هەر هێزو ئازووقەیەك بۆی بلوێ‌و بۆی بکرێ بینێرێتە ناو شاری (عکا)، چونکە جەنگاوەرانی ناو شارەکە لەوەدەچوو کە هێشتا هەر بە تەمای سەڵاحەددینن کارێکی وەها بکا دوژمن لە شوورەکان دوور بخاتەوە، ئەوەبوو لە (١٢)ی (جمادي الآخرة)ی ٥٨٧ك/ ٧ی تەمموزی (١١٩١ز)دا، مەلەوانێ لە شارەکەوە هات، نامەیەکی لە خەڵکی شارەوە هێنابوو نووسیبوویان "ئێمە قەول‌و قەرارمان لەگەڵ مەرگدا کردووە، هەتا ئێستاش لە شەڕداین تا دەکوژرێین، تا گیانیشمان لەبەردا مابێ، شار بەدەستەوە نادەین، ئێوەش کارێکی وەها بکەن دوژمن نەپەرژێتە سەر ئێمەو شەڕیان لە کۆڵمان بکەنەوە. ئێمە، ئەوە بڕیارێکەو لێی پاشگەز نابینەوە، نەکەن ملی بۆ شۆڕ بکەن، بۆیان نەرم نەبن. هەرچی ئێمەین، ئەوە بەسەرچووین‌و ڕابووردین".[١٤٨١]

٢ـ چۆکدادانی (عکا)و هۆکارەکانی:

خاچدروشمان لەسەر هێرشی خۆیان سووربوون‌و بەردەوام بوون، کەلێنی تازەو تازەتریان دەخستە شوورەکان‌و کەلێن‌و کەلەبەرە کۆنەکانیان گەورەتر دەکرد، سووتەنییان تێ دەئاخنی‌و ئاگریان دەداو حاڵی شارەکە بەرەو خراپتر

1477 النوادر، ص ١٦٧. الروضتين، ٢/١٨٦. مفرج الكروب، ٢/٣٥٥.

1478 النوادر، ص ١٦٧. شفاء القلوب، ١٧٠.

1479 النوادر، ص١٦٨. الفتح القسي،، ٥٠٥. الكامل، ١٢/٦٦. الروضتين، ٢/١٦٨ ـ ١٨٧. مفرج الكروب، ٢/٣٥٦ ـ ٣٥٧. البداية والنهاية، ١٢/٣٤٣.

1480 النوادر، ١٦٨. الروضتين، ٢/١٨٧. مفرج الكروب، ٢/٣٥٨.

1481 النوادر، ١٦٩ ـ ١٧٠. الروضتين، ٢/١٨٧ ـ ١٨٨. مفرج الكروب، ٢/٣٥٩. البداية والنهاية، ١٢/٣٤٤.

دەچوو. میرانی شارەکە، دوانامەیان بە کابرای مەلەواندا بۆ سەلاحەددین ڕەوانە کردو نووسیبوویان کە خەڵکی شارەکە بە تەواوی تەنگەتاو بوون، هیچ دەرودەروونێکیان نەماوەو لێشیان عایەنە گەر دوژمن شارەکە بگرێ، یەکە یەکە لە ملیان دەدا، لەبەر ئەوە لەگەڵ فەڕەنگدا وێك هاتوون شارەکەی بدەنێ و پێنج سەد دیلی هەڕەمەکی بۆ بەردەن و خۆشیان سەد دیل هەڵبژێرن تا ئەمان بۆیان بەربدەن، (صلیبی صلبوت)یشیان بدەنێ، بەمەرجێ ئەوانیش ڕێگا بدەنە موسڵمانان خۆیان خۆراك و ئازووقەو خاووخێزان و ماڵ و منداڵیان بە سەلامەتی لە شارەکە دەربچن، ڕێساو دەستووریش لە نێوان موسڵمانان و فەرەنگدا پێشتریش هەروا بووە.[1482] سەلاحەددین کە ناوەڕۆکی ئەم تەبایی نامەیەی خوێندەوە، تووڕەبوو و پێی قایل نەبوو. ئەوەبوو دەستبەجێ، ئەندامانی ئەنجومەنەکەی خڕ کردنەوەو لەگەڵیاندا کەوتە ڕاوێژو تەگبیر کە لەم وەختە ناسکەدا چ بکەن و چ نەکەن. "پاشان بڕیاریدا، هەر ئەو شەوە نامەیەك بۆ خەڵکی (عکا) بەکابرای مەلەواندا بنێرێ و بنووسێ: نەکەن". بەڵام خاچدروشمان لەو خێراتر کەوتنە خۆو، چاوەڕێی وەڵامیان نەکردو هێرشیان کردە سەر شارەکەو زۆری نەبرد ئالاّو خاچ و دروشمگەلیان بەسەر ماڵە بەرزەکانەوە دەستی بەشەکانەوە کردو، بۆ ڕۆژی هەینی ١٧ی (جمادي الآخرة)ی ساڵی ٥٨٧ك/ ١٢ی تەممووزی (١١٩١ز) لەسەر شوورەکانیش ئاگریان کردەوە، موسوڵمانانیش لە هاوارو باوکەڕۆو گریان، زیاتر هیچیان بۆ نەمایەوەو هەر "انا لله وانا الیه راجعون"یان دەگوت و دەگوتەوە.[1483]

ئەوجا سوڵتان بە دڵێکی پڕ لە جەخارەوە، فەرمانی دا باروبارخانە بگوازێتەوە بۆ جێگەکەی جارانی لە (شفرعم)، ئیدی هیچ بیانوویەك بۆ گەمارۆو مانەوەی هێزەکانی لەو جێگایەدا نەماو، چاوەڕوانی ئەوەبوو بزانێ چیتر ڕوودەداو چی دەقەومێ. لەوەدەچێ، سەلاحەددین دڵی لێی دابوو کە خاچدروشمان دەیانەوێ پیلانێکی لێ بکەن، ئەویش خۆی بۆ ئامادەکردن، (ابن شداد) لەم ڕووەوە دەڵێ: سوڵتان (جریدە)یەکی بۆ دانان. واتا دەستەیێ سەرباز، بەڵکو ئەمە خوایە خاچدروشمان، لەبەر لێنەزانین و نەشارەزایی. بۆی بێن و هێرش بکەنە سەری و ئەویش دەرفەت بێنێ و تۆڵەیان لێ بکاتەوەو، خوداش کێ سەرخا، سەری دەخا، بەڵام دوژمن نەخەڵەتا.[1484]

ئنجا سوڵتان داوای لە خاچدروشمان کرد، ماوەی بەکارخستنی شەرتوشرووتی تەبایی نامەکەی پێ بڵێن چەندە، بەتایبەتیش بەندەکانی دارایی و ئاڵوگۆڕی دیلەکان، وەڵامیان دایەوە کە سێ (تێرم)ە.[1485] پاشان خاچدروشمان نوێنەرێکیان نارد تا بەچاوی خۆی (صلب الصلبوت)ە، ببینێ و لێی دڵنیا بێ کە ئەمە خاچە ئەسڵەکەیە.[1486] ئیدی نوێنەران لە نێوانیاندا دەهاتن و دەچوون بۆ بەکارخستنی شەرتووشرووتی تەبایی نامەکەی نێوانیان. سەلاحەددین، هەرچی ئەوان داوایان کردبوو، لە دیل و لە دارایی تایبەت بە تێرم (مانگی) یەکەم و خاچ و سەد هەزار دینارو هەزارو پێنج سەد دیل، هەرهەمووی بۆ زامن کردن و ئامادەی کرد. خاچدروشمانیش نوێنەری خۆیان نارد تا دڵنیابن لەوەی کە سەلاحەددین شەرتوو شرووتی تەبایی نامەکەی بەجێ گەیاندووە یان نا، هەموویان بە چاوی خۆ دیت، تەنیا ئەو دیلانە نەبێ کە داوای ئازادکردنیان کرابوو، چونکە پێشتر خاچدروشمان، لیستی ناوی ئەو دیلانەیان کە مەبەستیان بوو ئازاد بکرێن نەیاندابوو بە سەلاحەددین. وادیارە خاچدروشمان لە بیانوو دەگەڕان و لەسەر ئەرێیە بەندبوون، واتا دەیانویست

1482 النوادر، ١٧٠. الفتح القسي، ٥١٣. الكامل، ٦٧/١٢. الروضتين، ١٨٨/٢. مفرج الكروب، ٣٥٩/٢ ـ ٣٦٠. الدوداري، الدر المطلوب، ص ١٠٧. شفاء القلوب، ١٧٠. Stevenson, The Crusaders p. 270 – Lane – pooL Saladin, p.302.

1483 النوادر، ١٧١. مرآة الزمان ٤٠٨/٨. مفرج الكروب، ٣٦٠/٢. الروضتين ١٨٨/٢ ـ الذهبي، مخطوط (تأريخ الاسلام، ورقة ٦٢٧ـ أ).

1484 النوادر، ١٧٢. الروضتين ١٨٨/٢.

1485 لەسەرچاوە عەرەبییەکاندا بەم تەورە هاتووە (النوادر، ١٧٣. الفتح، ٥٢٧. الروضتين، ١٨٩/٢): مەبەست لە (term)ە، ئینگلیزییەکەیە کە مانای (ماوەـ کات، کایە) دەبەخشێ، واتا چەند دەخایێنێ بە مانگی عەرەبی بنۆڕە (قاموس المورد)، ئینگلیزی ـ عەرەبی/ ژمارەی چاپ/ ٧، لاپەڕەی ٩٥٩.

1486 مفرج الكروب، ٣٦٣/٢.

گەڕ بە مسوڵمانان بکەنو شتێك بکەن، بەڵگەو شەرتووشرووتی تەبایی نامەکە لە ملی خۆیان داماڵن. بەوجۆرە "مەسەلەکەیان بە پشتدا دەخستو وەختیان بە فیڕۆ دەدا، تا تێرمی یەکەم بەسەرچوو".[1487] پاشان سەلاحەددین داوای جێبەجێکردنی قەولو قەرارەکانی ئەوانی لێ کردن، ئەوان قایل نەبوون هیچی بۆ بەجێ بێنن، ئەوجا سەلاحەددین بە تەواوی بۆی ساغ بووەوە کە ئەوان خەنجەر لە پشتەوە دەوەشێنن.[1488] ئەمیش خاچو پارەکەی گلدایەوەو نەیدانێ. ڕیشاردیش لە خوای دەویست، کەوتە قەسابکاری لەناو شاری (عکا)داو، فەرمانی دا سێ هەزار موسڵمانی ئەو شارە باڵبەست بکەنو بەکوتەكو شمشێر هەموویان بکوژنو کەسیان لێ نەهێشتنەوە، تەنیا ئەوانەیان نەبێ کە بتوانن خزمەتی خاچدروشمان بکەنو سوخرەیان بۆ بکێشن. موسڵمانان ماتەمینییەکی تەواو دایگرتن.[1489] سەلاحەددین لەگەڵ ئەو خەڵکەدا دەستی بە گریان کردو کەوتە ڕیش ڕنینەوەی خۆی. سەلاحەددین عادەتی بوو، کە زۆر غەمبار دەبوو ڕیشی خۆی دەڕنیەوە. پاشان فەرمانی دا، ئەو دیلانەی لە دیمەشقەوە بۆ ئاڵوگۆڕ هێنابوونی، هەموویان ببەنەوە بۆ جێگای خۆیانو ئەوەی خاچدروشمان کردیان، ئەم نەیکردو تۆڵەی لەیەك دیل نەسەندەوە. وا پێدەچێ ڕیشارد بۆیەکە ئەو هەموو دیلەی کوشتن، تا بۆ دواڕۆژ سەلاحەددین سوودیان لێ نەبینێو، دیارە پەلەی ئەوەشی بوو هێرشێکی گەورە بۆ سەر قودس، یان عەسقەلان دەست پێ بکا. بۆیە بەم نامەردییە ئەو هەموو دیلەی کوشت.[1490] بەرەڤانیی موسڵمانان لە (عکا) دوو ساڵ درێژەی کێشا، وەلێ چۆکدادانی ئەم شارە چەندین هۆکاری هەبوو، گەورەترینیان:

یەکەم: هێزی تازە لە ئەورووپاوە گەیشتو بەوەش تای تەرازووی خاچدروشمان قورستر بوو. هەرچەندیشە زۆریان لێ دەکوژرا، بەلاَم کۆمەکی دەریا کۆتایی نەدەهات، تاوای لێ هات هەند زۆربوون، لە ژماردن نەدەهاتن، چونکە لە هەموو میللەتانی ئەورووپاوە دەهاتنو[1491] لەم هەڵمەتە گەورەیەی خاچدروشماندا هاوبەش دەبوون. میرانی ئەورووپا هەموو خاروبارو ئامێرو ئامرازیان بۆ دەستەبەر دەکردنو شارەکانی ئیتالیاش کۆمەکیان پێ دەکردنو لەشکرو جبەخانەیان بە دەریادا بۆ دەگوازتنەوەو نەشیدەهێشت کەشتیو گەمیی ئەییوبیان ئازووقەو چەكو جبەخانە ببەن بۆ شارە گەمارۆدراوەکەو ئەوان لە دەریادا دەستیان بالاَبوو، هەموو شتێکیان بۆ دەکرا.[1492]

دووەم: خاچدروشمان لە کوشتارەکەی شاری (عکا)دا جۆرەهای جۆر چەك و جبەخانەی بابەتی کۆنو هی نوێی چاکترکراویان، چ بۆ هێرشو ڕووخاندنی شوورەکانی شارەکەو چ بۆ خۆپاراستن لە پشت ئەو دیوارو کەندەکانەوە کە لە ترسی هێزەکانی سەلاحەددین دروستیان کردبوو بەکار دەهێناو دوای مانەوەیەکی دوورو درێژ لە نێوان شوورەکانو هێزە گەمارۆ دەرەکەی ئەییوبییاندا، ئنجا توانییان کەلێنو کەلەبەر بخەنە شوورەکانەوە، لە نامەیەکی دەستنووسی (القاضي الفاضل)دا کە سەلاحەددین ناردی بۆ خەلیفەی عەبباسی لە بەغدا تێیدا نووسیی: "خاچدروشمان، جارێ بە قولەو تاوەر کوشتاریان تێ خستینو جارێ بە مەنجەنیق، پاشەکییەکیش بە دەبابەو بەدوایدا بە بەرانەو تاوێکیش بە مارپێچ (اللولب)و ڕۆژێ بە سمینی شوورەو شەویش بە هێرشی پەلوقو، جوونێ بە پڕکردنەوەی کەندەکانو ساتێ

1487 النوادر، ١٧٣. الفتح، ٥٢٧. الروضتين، ١٨٩/٢.

1488 الكامل، ٦٨/١٢.

1489 النوادر، ١٧٤. الفتح، ٥٢٨. الحموي، التأريخ المنصوري، ٢٠٠. مرآة الزمان، ٤٠٨/٨. الروضتين، ١٨٩/٢. مفرج الكروب، ٣٦٤/٢. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ص ٢٢٢. البداية والنهاية ٣٤٥/١٢. الدر المطلوب، ١٠٧. شفاء القلوب، ١٧١. ابن الوردي ١٤٨/٢. السلوك ١٠٥/١. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ٢٧/أ. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، ج ٤، ٥ لسنة ١٩٥٣، ص ٤٥٥ ـ ٤٥٦.

1490 Stevenson, The Crusaders p, 273

1491 الروضتين، ١٨٥/٢.

1492 الفتح القسي، ٤٨٦. الروضتين ١٨٤/٢.

به هەڵپساردنی پەیژەو، کەرەتێ بەشەبەیخوونو هێرشی رووناکیو زۆرجاریش به هێرشی کەشتیو گەمی"[١٤٩٣] زەلامەکانی ڕیشارد دەیانتوانی به ئامێرێ که دروستیان کردبوو، (پشیلە)یان پێ دەگوت، سەرکەونە سەر شوورەکانو مەنجەنیقەکانیشیان بەردی گەورە گەورەی دەهاویشتە سەر شوورەکانو لێکیاندەترازانو، بشکەوتایەتە ناو شارەکە، سەرلەبەری شارەکەی دەهەژاند.[١٤٩٤]

سێیەم: موسڵمانان به هۆی گەمارۆی درێژخایەنی سەربەژو سەردەریاوە گەلێ گەلێ ماندوو بوون، بەمەش زۆر بێزار دەبوون. خۆ سەلاحەددین جاروبار ئالۆگۆڕی لە نێوان جەنگاوەرەکاندا دەکردو هێزی نوێی بۆ جێگرتنەوەی هێزە کۆنە ماندووەکان دەنارد، بەلام نەیتوانی لەسەر ئەوەش هەتا سەر بڕوات، نەخاسمە کاتێ خاچدروشمان گەمارۆی شارەکەیان توندو بەهێزتر کرد. ئەو گەمارۆیەش کە سەلاحەددین لە پشتەوەی خاچدروشمانەوە. سەپاندبووی‌و جاروباریش. بەتایبەتیش لە سەرەتای[١٤٩٥] گەمارۆی شارەکە لەلایەن خاچدروشمانەوە سەرکەوتنی ناو بەناوی بەسەر خاچدروشماندا وەدەست دەهێنا، بەلام سوودێکی ئەوتۆیان نەبوو، سەرەنجامیش تووشی ساردبوونەوەو کەمتەرخەمی هاتنو لەوەش زیاتر لەبارادانەبوو. میرەکانیش لە سەلاحەددین زیز بوونو لێی بێزار بوون، ئیدی ئەم بێزارییە وردە وردە خوویان پێوە گرت تا بێزاری بوو بە عادەتو نەریتو بوو بە ڕەخنەو پێی لێ ڕاکێشا تا بوو بە بەرهەڵستکاری، نەخاسمە لە دوا قۆناغی جەنگەکەدا، کاتێ (عکا) چۆکی بۆ دوژمن داداو بوو بە بەڵگەی لاوازبوونی فەرمانداریێتیی سەربازیی سەلاحەددین.[١٤٩٦]

چوارەم: ململانێی درێژخایەنی سەلاحەددین لەگەڵ خاچدروشمانو چۆکدادانی شاری (عکا) پێگەی چرووکو لاوازیی ماددی لە سوپای سەلاحەددیندا ئاشکرا کردو پەردەی لە ڕووی کزیی دارایی ئەم سوپایە هەڵماڵی. هەموو دەزانین سەلاحەددین گرنگییەکی تەواوی بە هەڵسوڕاندنی کاروباری دارایی نەداو هیچیشی بۆ ڕۆژی ڕەش پاشەکەوت نەکرد، ئەو چاوتێری و دەستبلاوی خەرجە زۆرەش کە دەیکرد، دۆخی غەزاو شەڕ وەهای سەپاندبوو "سوڵتان دارایی میسری کرد بە قوربانی غەزاو گرتنی شامو، دارایی شامیشی کرد بە قوربانی غەزاو داگیرکردنی جزیرێو دارایی هەرەمووشیانی لە داگیرکردنی کەناراودا بەخەرج دا".[١٤٩٧]

زۆری نەخایەند، سەلاحەددین سەیری کرد خەزنەی خاڵییەو زۆریش پێویستی بە پارە هەیە بۆ ئەرکو مەسرەفی چەکو ئازووقەو ئاڵفو کەلوپەو جبەخانەو مووچەو خەلاتی سەربازەکانی. هەروەها نەشیتوانی باری قورسی هەژاریو بێ پارەیی لەشکرەکانی دەورووبەری (عکا)یش کەمێ سووک بکا کە دەستیانکردبوو بە قەرزکردن. ئەسپو هێستری ماندوو و چەکو چەپرەکی شڕیشی بۆ نوێ نەکرانەوە، ئەسپەکانیان "غەزا پەکی خستبوون.. جبەخانەیان نەمابوو، بزربووبوو، کەرتو پەرت بووبوو.. هەرچی تیرە، ئەوە هەر باسی مەکە، هەمووی لە ناوچووبوو، کێڵانەکانیان خاڵیو بەتاڵ بوون".[١٤٩٨] (العماد) ئنجا دەڵێ: "لەم ساڵانەدا پێویستیان بە بارو بارخانەی زۆر هەبوو.. نە سەنعەتکاران تەواویان کردو نەکرێکاریش باری کرد."[١٤٩٩]

ئەنجام (عکا) چۆکی داداو گیرا، بەلام زێرەڤانیەکانی مەردانە وەستانو ڕووبەڕووی ئەو هێرشە یەك لەسەر یەکانە بوونەوە کە خاچدروشمانی کۆنو نوێی هەڵمەتی سێیەمیش لە ژێر فەرماندەی گەورەترین شای ئەو سەردەمەدا دەیانکردە سەر شارەکە. زێرەڤانیەکانو جەنگاوەرانی ئەییوبیانیش لە عەکا، بە فەرماندەی میرە ئازاو بوێرەکانی بە

1493 الروضتين ٢/١٨٥.

1494 فليب حتي، صانعو التأريخ العربي، دار الثقافة، ١٩٦٩، ص ١٩٠.

1495 Oman, A History of the art war in the Middle ages.

1496 جب، صلاح الدين، ص ٢٠٠.

1497 أبو شامة على لسان القاضي الفاضل، الروضتين، ٢/١٧٧.

1498 الفتح القسي، ٥٥٣.

نموونە، وەك (المشطوب و بهاءالدين قراقوش) قارەمانێتیەکی کەموێنەیان پیشان دا، سەر لێی سوڕ دەما.

هەرچی سوپاکەی سەلاحەددینیشە کە بە خۆی فەرماندەیی دەکرد، ئەوە ئەرکی سەرشانی گەلێ قورس و گران بوو، نەك تەنیا لەبەر ترسناکی و گرنگیی ئەو جێگەیەی کە لێی هەڵیدابوو، یان لەبەر مەزنی و بەهێزیی دوژمن، بەڵکو لەبەر ئەوەی سوپایەکی چەکدار بۆ ئەو ماوە دوورو درێژە لەو جێگەیەدا بمێنێتەوە، بۆ ئەو سەردەمە، شتێکی خەتەرناك بوو، چونکە هەموویان بێزار بوون و مەسەلەی مانەوەیان یەك ڕۆژو دوو ڕۆژ نەبوو.

بەرهەحاڵ، سەرکەوتنی خاچپەرستان لە شەڕی (عکا)دا، سەرکەوتنێکی بنبڕنەبوو، چونکە بە مانەوەی خاچپەرستان بۆ ماوەی دوو ساڵ، هەرچەندە شارەکەشیان گرت، بەڵام نەیانتوانی سوپای سەلاحەددین بە تەواوی لەکار بخەن و تێك‌وەمەکانی بدەن، نەشیانتوانی ئەو زەرەرو زیانەی لەدوای شەڕەکەی (حطین)دا بوویان تۆڵەی بکەنەوەو بیسەنذنەوە.[1500]

دووەم: دوای کارەساتی (عکا):

چۆکدادانی شاری (عکا) بە کاریگەری، دۆخ و گوزەرانی موسڵمانانی لەق کرد. هەرچەندیشە ئەم جەزرەبەیە بنبڕو ڕیشەکێش نەبوو، وەلێ موسڵمانانی گەلێ کەم ورەو لاواز کرد، بە جۆرێ، کە ئیدی کەوتنە بەرەڤانی و بەرگرییەکی بێ سوود، بە نموونە گەلێ قەڵاو قایمکاریان ڕماندو وێران کرد تا نەکەونە دەست دوژمن و نەکرێ بە مۆڵگەو بنکەی هێرش بۆ سەر شارەکانی دیکەی موسڵمانان.. بەڵێ ڕاستە، لەو کاتەوەی کە گەمارۆی شاری (صور) سەری نەگرت، ئیدی ئەو نشوستییە، بوو بە سەرەتای لێژبوونەوەی ڕەوشی ئیسلامیی، بەڵام ئەم نشوستییە لە شرۆڤەو لێکدانەوەی دواییندا، لەریزی نسکۆکانی سوپای سەلاحەددیندا دادەنرێ، نەك لە ریزی سەرکەوتنەکانی خاچپەرستاندا، واتا ڕووداوەکەی (صور) تەنیا بەوە لەقەڵەم دەدرێ، کە موسڵمانان لە گەمارۆی شارێك لە شارەکاندا شکستیان هێناو سەرنەکەوتن، بەڵام کارەساتەکەی (عکا) بەوە لەقەڵم دەدرێ کە بەرگریکارو بەرەڤانیکاران بەزین و هێرشبەرانی خاچپەرستان زاڵ بوون و سەرکەوتن. جگە لەوەش ئەو سێ هەزار دیلەش کە ڕیشارد کوشتنی، سوپای سەلاحەددینی کەم هێز کرد. سوپای سەلاحەددین بەو قەسابخانەیە ژمارەیێکی گرنگی لە میرو سەربازی شارەزاو بە ئەزموونی لە دەستچوون و چەك و جبەخانەو ئامێرێکی زۆریشی کەوتە دەست خاچپەرستان و ترس و دڵەڕاوکێیەکی زۆریشی خستە دڵ و دەروونی مسوڵمانانەوە. کە دواتر باسی دەکەین.. گەورەترین مەترسیی نسکۆی (عکا) ئەوەبوو، خاچپەرستان قەناعەتیان هێنا کە سەلاحەددین ئەو فەرماندەیە نییە هەرگیز نەبەزێ و نەشکێ، نەخێر، بەڵکو لەوانەیە بشبەزێت و بشدۆڕێت و خاچپەرستان حەزکەن قودسیش دەسەننەوە.

سەلاحەددینیش لە خولیای ئەوەدا بوو بە جەنگاوەرانی سوپاکەی و بە دوژمنیش بسەلمێنێ، کە ئەگەر جارێ بەزیبێ، ئەوە خۆ نەمردووەو ماوەو هێشتا بەهێزیشە. ڕاستیشت دەوێ، خۆی لەبەر نەخۆشی و لەبەر بەساڵاچوویی، ئەو بزاڤو چالاکییەی جارانی نەمابوو و، ئەو گوڕو تینەی ڕۆژانی گەنجی و لاوێتییەی لەدەست دابوو.[1501]

١ـ لەشکرکێشی بەرەو عەسقەلان:

[1499] الفتح القسي، ٥٥٣.

[1500] د. زكى النقاش، العلاقات الاجتماعية والاقتصادية بين العرب والافرنج خلال الحروب الصليبية، منشورات دار الكتاب اللبناني، بيروت ١٩٥٨، ص ٣٣. د. احمد مختار العبادي، تأريخ البحرية الاسلامية في مصر والشام. مطبوعات جامعة بيروت العربية ١٩٧٢، ص ٢٩٢. د. سعيد عاشور، الحركة الصليبية، ج٢، ص ٩٠٢.

[1501] (ابن شداد) لەم سۆنگەیەوە دەڵێ: "ئەگەر سوڵتان بەو جۆرە نەخۆش نەباو باری دەروونی تێکنەچووبا، ئەو تاقمە بێ ئارەق دەرنەدەچوون، بەڵام وا، خۆی نەخۆش و ناساغەو ناتوانێ یەکسەر بە دەستی خۆی کارەکە هەڵسووڕێنێ ... بۆیە بە هەناسەیەکی ساردەوە گوتی: (اقتلاني ومالكا ـ واقتلا مالكا معي) واتا: (منو مالك هەردووکمان پێکەوە بکوژن، مالکیشم لە تەکدا بکوژن)، بە کورتی گوتوویەتی (خوا ئەکا دوژمنی خودا لەناو دەچێ، قیڕی سیا، منیشی لە گەڵدا بکوژن)". النوادر، ١٥٠. الروضتين ٢/١٨٠.

سەلاحەددین لەوە دەترسا ریشارد لەشکر بەرەو عەسقەلان بباو دایگری بکاو بیکا بە بنکەو بارەگای سەربازیو رێگای پێوەندیو هاتوچۆی نێوان سەلاحەددین لەلایەکەوەو، قودسو میسر لەلایەکی ترەوە ببڕێ، چونکە میسر چاوگەی گەورەی هێزو کۆمەك بوو بۆ سەلاحەددین. ئەوەی سوڵتان لێی دەترسا، ڕوویداو هاتە دی، ئەوەبوو ڕیشارد لەشکرکێشییەکی بەرەو بەشەکانی باشووری فەلەستینو سەروبەرناو ڕێکی خست. ڕیشارد ئەم پلانەی بە جۆرێ دانا، کەناراوو کەناراو پێدا بڕواو لەشکری لێ دامەزرێنێ، تا دەگاتە یافاو عەسقەلانو لەوێ بنکەیەکی قایمکار دامەزرێنێ، پاشان بە ڕێگا ڕۆمانییە کۆنەکەدا،[1502] لەشکر بەرەو قودسیش بەڕێ بخات.

بەم کارەی ڕیشارددا دەردەکەوێ کە ئەم مەلیکە، لە دانانی پلانی ستراتیجیدا بلیمەتێکی کەموێنە بووە، چونکە ڕێگایەکی ئەوتۆی بە سوپاکەی گرتە بەر، تا گەیشتنە (أرسوف)یش خۆیان لە قەرەی سوپای سەلاحەددین نەداو نەیهێشت لە هیچ شەڕێکی بەرفراواندا لووت بەلووت ببنەوە. سوپای ڕیشارد شان بەشانی کەشتیگەلەکەی. کە کەوتبووە لای ڕاستیەوەو لە دەریاوە دەیپاراستن. بەرەو باشووری فەلەستین ملی نا. جگە لەوەش ئەو کەشتیگەلە لە ئازووقەو سەربازو جبەخانەشی پێ دەدان. تەنیا ئەوەندە هەیە، ئەو ڕێگا کەناراوییە بەناو گردو زورگانێگی نزمی لمیندا دەیبردن پڕبوو لە دارستانی چڕو درەختو گیانلەبەری دڕەندەو جانەوەرو ماری بەزەهر. وەرزەکەشی بەڕێکەوت وەرزی هاوینی ساڵی ١١٩١/ ڕۆژی یەکی شەعبانی ٥٨٧ك بوو.[1503] بەلام سەلاحەددین فەرمانی دا بە سوپای ئەیووبی، کەنارەو کەنار، دوورو نزیك دوویان کەونو شوێن پێیان هەڵبگرن. سوپای خاچدروشمان بەسێ تابوور دەڕۆشتن. تابووری یەکەم لە زورگەکانی ناوەوە نزیکتربوو، ئەم تابوورە لە سوپای موسڵمانانەوە نزیکبوو و هەر هەمووشی سەربازی پیادەبوون و شان بەشان بەڕیز دەڕۆشتن. هەرچی ئەو لقانەن کە لە دەرەوەی ئەم ڕیزانە دەڕۆیشتن، جار جار بەر تیری ئەییوبیان دەکەوتن، بەلام خاچدروشمان بەرپەرچیان دەدانەوەو وەك ئەوان تیریان تێدەگرتنەوەو زرێپۆشیش بوون.[1504]

تابووری دووەم هەموویان سوواره بوون. ئەم تابوورە هێزی ڕاستەقینەی سوپاکە بوون، ئەمانە دووربوون، تیری سەربازانی ئەییوبییان نەدەگەیشتێ، چونکە پیادەکانیان بۆ بووبوون بە سوپەرو لە دەریاکەشەوە نزیك بوون. دوورتر لە سوپای ئەییوبییەوە. تابووری سێیەم بەخۆیو عەرەبانەو کەلوپەلو باروبارخانەیەوە دەڕۆیشتن، نەخۆشەکانیشیان سوار کردبوون. زەلامی ئەم تابوورە دەیانتوانی ناوە.. ناوە وچانێ بگرنو ماندویان بحەسێتەوە، چونکە تاقمێکیان لەسەربازە پیادەکان ناوە ناوە لەگەڵیاندا دەگۆڕیو دەهاتنە جێگای ئەمان.[1505] عەرەبانەیەکی گەورەشیان وەپێش خۆیان دابوو، ئالایەکی گەورەو گرانی منارەئاسایان توند لێ ڕاگرتبوو.[1506]

هەردوو سوپاکە (سوپای خاچدروشمانو سوپای ئەییوبییان) هەژدە ڕۆژی ڕەبەق بەڕێوەبوون. (ابن شداد) بە دوورو درێژی باسی ئەم لەشکرکێشیو ڕەوتە سەربازییە دەکاو لە هەر مەنزڵگایەکیشدا چی ڕوویدابێ، دەیگێڕێتەوەو، دەڵێ: یازدە مەنزڵگایان هاتە ڕێ، لەسەرەتای مانگی شەعبانەوە دەستی پێ کردووەو لە (١٨)ی شەعباندا بە کۆتایی گەیشتووە، کە لەو ڕۆژەدا سوڵتان سەلاحەددین گەیشتە (یبنی) لە نزیك شاری (الرملة)وە، بەوەش کایەی یەکەمی ئەم ڕێپێوانە بڕستبڕو بەکێشە تەواو بوو.[1507]

1502 Lane – poole, Saladin. P. 308

1503 Stevenson, The Crusaders. P. 275. Lane – poole, Saladin. P. 308. Oman, AHistory of The art, .Vol.1. p. 309

1504 سرهنگ، حقائق الاخبار، ٣/٧٩. د. سعداوي، التأريخ الحربي، ٢٢٦. النوادر، ص ١٧٩. مفرج الكروب، ٢/٣٦٥. مرآة الزمان ٨/٤٠٨ ـ ٤٠٩.

1505 النوادر، ص ١٧٩. مفرج الكروب، ٢/٣٦٥.

1506 النوادر، ص ١٧٩. الروضتين، ٢/١٩٠.

1507 النوادر، ص ١٧٥ ـ ١٨٦.

ریشارد بڕیاری دابوو سوپاکەی لەسەرەخۆ بجووڵێ، چونکە هاوینەکەی زۆر گەرم بوو، ڕۆژی هەشت میل تا دەمرا، ڕێگایان دەبڕیو، لەو ڕۆژانەشدا کە ئاڵوگۆڕ لەگەڵ پیادەکاندا دەکرا، لێ دەگەڕا سوپاکە وچان بداو بحەسێتەوە.[١٥٠٨]

(ابن شداد) سەری سوڕدەمێنێ لە مکوڕیو ماندوونەزانیو گیان لەلاهەرزانیی سوپای خاچدروشمان کە لە ئیشی قورسو گراندا بێباکنو کوڵ نادەنو دەڵێ: "تۆ، وەرە، سەیری ئەو میللەتە بکە، خۆ زەحمەت هەر نازانن ماناى چییە، بڕوانە چەند بە پشوو و بە سەبرن".[١٥٠٩]

لەو ناوچانەی ئەم لەشکرانەی پێدا تێپەڕ دەبوون، لێرەو لەوێ، برسێتی سەری هەڵدابوو، بە تایبەتیش لە مەنزڵگەی سێیەمی نزیك (مجدل یابا) کە یەك ڕەتڵ جۆ گەیشتبووە دوو درهەمو نیو. هەرچی نانە، ئەوە هەر باسی مەکە، چونکە بنبڕبوو، بۆ دەرمان دەست نەدەکەوت.[١٥١٠] "میللەت تووشی نەهاتیو برسێتیی بوو، نەخۆراك، نە پۆشاك، بگرە جۆی پاشاخوڕی وڵاغیش دەست نەدەکەوت".[١٥١١] بەڵام ئەوەی باش بوو، ئەم نەهاتیو تەنگانەیە درێژەی نەکێشاو بەرەبەرە، نرخ دابەزیو زۆری نەبرد، نان بە زۆری کەوتە بەردەستو ڕەتڵی نان بوو بە نیو درهەم.[١٥١٢] چەرخەچییەکانی سوپای سەلاحەددین، ناوە ناوە خۆیان لەسەربازانی خاچدروشم دەداو، لێیان دەفڕاندنو دەیانکوشتنو تۆڵەی قەسابخانەکەی شاری (عکا)یان دەکردەوە کە ڕیشارد لەناوی بردن،[١٥١٣] چونکە سەلاحەددین سوێندی خواردبوو، هەر خاچدروشمێکی دەستکەوێ لە جیاتی ئەوانەی (عکا) دەیانکوژێتەوە.[١٥١٤]

مێژوونووسێ لە مێژوونووسانی خاچدروشم، باسی تەکتیکی هێرشی خێرا خێرای موسڵمانان دەکا، کە چۆن چۆنی هێرشیان دەکردە سەر دوژمنەکانی خۆیانو تەنگەتاویان دەکردنو ئەگەر خاچدروشمان بەرپەرچیان بدابانەوە، بە سواری ئەسپە سووكو خێراکانیان ڕایان دەکردو، دەڵێ: "ئەییووبییەکان هەر دەتگوت پەڕەسێلکەن، هەند خێرا خێرا هێرشیان دەبردو دەستوبرد دەگەڕانەوە بۆ جێگاکانی خۆیانو سووکەڵەبوون، وەنەبێ زرێو زنجیریشیان لە تەوقی سەرەوە تا کەڵەموستی پێ لەبەردا بووبێ، بەڵام کە دەیکەنە (کر وفر) واتا دەستوەشاندنو هەڵاتن، ئەوە، لەو بارەدا وەك مێش دوژمن بێزار دەکەن".[١٥١٥]

سەلاحەددین کە شەڕی بە دوژمن دەفرۆشت، مەبەستی ئەوەبوو خاچدروشمان بەرپەرچی سوپاکەی بدەنەوەو ڕایانکێشێتە مەیدانی شەڕەوە، ئەوجا ناچاریان بکا لە کەناراوەکە لابدەنو سەربازانی سوپای ئەییوبی دەرفەتیان بۆ هەڵکەوێو خۆیان بکەن بەناو ڕیزەکانی دوژمندا، بەڵام ڕیشارد. کورد وتەنی. زۆر ڕای کردبوو، ئەم فروفێڵانەی هەمووی دەزانیو داوای لە سەربازەکانی خۆی کرد لەڕێ لانەدەنو زەبتی خۆیان تێك نەدەنو بەدووی شەڕفرۆشیی ئەییوبییاندا نەچن، بەو جۆرە هیچ دەرفەتێکی بۆ سەلاحەددین نەهێشتەوە. کە سەلاحەددین زۆر حەزی بەو دەرفەتانە بوو.[١٥١٦]

٢ـ شەڕی (أرسوف)و شکستی سەلاحەددین:

هەواڵ گەیشتە سەلاحەددین کە دوژمن کەوتووەتەڕێ بەرەو جەنگەڵستانی ئەرسوف، ئەمیش کەوتەخۆ بۆ لێدانیانو دەستی بە لەشکرکێشی کردو بەرەو دارستانەکە کەوتەڕێ بە ئومێدی ئەوە کە بیانشڵەژێنێ. چەرخەچیی ناردن هەواڵی

1508 .Oman, AHistory of the art. I. p. 309

1509 النوادر، ١٨٠. الروضتین ٢/١٩٠.

1510 النوادر، ١٧٧.

1511 النوادر، ١٧٧.

1512 النوادر، ص ١٨١.

1513 النوادر، ص ١٧٧ ـ ١٧٨. الکامل ١٢/٧٠.

1514 الکامل ١٢/٧٠.

1515 : Oman Vol.I.P. 309. عن مؤلف: Itsineraium

1516 النوادر، ١٨٣. Oman Vol. I. P. ٣٠٩

تازەی دوژمنی بۆ بێنن، لە نێوان چەرخەچیو گیادوورەکانی دوژمندا شەڕ قەوما، لە هەردوولا بریندار بوون.[1517] کە ڕیشارد نیازی سەلاحەددینی بۆ دەرکەوت، ئەوجا ناردی کۆمەکی لە (عکا)ەوە بۆ بێ. کۆمەکی (عکا) گەیشتە لایان، لە مەنزڵگەی (نهر القصب)، پڕ هەشت (بطسیة) واتا هەشت کەشتیی گەورە زەلامو ئازووقەیان بۆ هات.[1518] کوشتار لە نێوانیاندا هەر بەدەوام بوو، بەڵام سەلاحەددین پەلەی بوو زوو بگاتە دارستانەکەی ئەرسوّف کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی شارەکە، لێ ڕیشارد هەوڵی دا کێشەی نێوان هەردوولایان بە ئاشتی چارەسەر بکا، بۆ ئەوەش لە ١٢ی شەعبان/ ٥ی ئەیلولدا لەگەڵ (الملك العادل)دا کۆبووەوە، بەڵام (العادل) بە شەرتوشرووتی سەختو گرانی شای ئینگلیز قایل نەبوو و دایە دواوە، چونکە ئەو داوای لێ کرد کە موسڵمانان هەموو ئەو جێگایانەی لە مەملەکەتی (بیت المقدس) گرتوویانە دەستی لێ هەڵبگرن.[1519] هەرچی سەلاحەددینە، ئەوە، ئەو بە ئومێدی ئەوەبوو لەڕێی دانوستاندنەکەوە دوژمن تەفرە بدات، تا لەشکرەکانی لە دەوری خڕ دەبنەوە، بەتایبەتیش ئەو لەشکرانەی کە بەڕێوەبوون، ئەوەبوو بە براکەی گوت: ئەگەر بۆت دەکرێ نەختێ درێژە بە وتووێژەکەت لە گەڵیاندا بدە، تا تورکمانەکانیش دەگەنە لامان، زۆر دوور نین، نزیك بوونەتەوە.[1520] کە گەیشتن، ئیدی سوڵتان سوپای بۆ شەڕ ئامادەکردو (الملك الافضل)ی کوڕی (علاء الدین خرمشاه ابن عزالدین مسعود)ی سەرگەورەی موسڵو (سیف الدین أیاز کوش و، عزالدین جوردیك)و کەسانی دیکەشی کردن بە فەرمانداڕانی هەموو قۆڵەکان. ئەوجا کەوتە چاوەڕێکردنی هەواڵی دوژمن. براکەشی کە تازە لای ڕیشارد گەڕابووەوەو دانوستاندنەکەی بەجێ هێشتبوو، ڕیشارد داوای چی کردبوو، چیی گوتبوو، هەمووی لەنووکەوە بۆ گێڕایەوە. هەرچی ڕیشاردە، ئەوە، ئەو بۆ جێگایەکی لەبار دەگەڕا بۆ سوپاکەی، جێگایەکی بەگەن کردو لەوێ ئۆردووگای لێ خست، پێی دەڵێن (برکە). وادیارە سەلاحەددین ناوچەی ئەرسوّفی بۆ شەڕەکە بەگەن کرد، چونکە جێگایەکی بەرفراوانو پانو بەرین بوو، هەرچەندیشە دارستانەکەشی لێوە نزیك بوو و لە دەریاکەوە بیگرە بە درێژایی دوو میل زەویی داپۆشیبوو.[1521] بەڵام زەویی ڕووتەنی بۆ نەبەرد لە باری هەند بەرین بوو بۆ تاودانی ولاغو شەڕی سوارەو جریتبازی گەلێ لەباربوو.

سپیدەی چواردەی شەعبان/ حەوتی ئەیلول، خەبەریان دا بە سەلاحەددین کەوا دوژمن بەرەو شاری ئەرسوّف کەوتەڕێو گەیشتە جێگایەکی نزیك بە دارستانەکە، دەسبەجێ خۆی هاویشتە سەر پشتی ئەسپەکەیو لقەکانی ڕێك خستو پێشەنگی سوپاکەیشی، لەبەرەوە، دەستیان کرد بە تیربارانی خاچدروشمانو لەلای باکوورو ڕۆژهەڵاتیانەوە گەمارۆشیان دانو کەوتنە تەنگەتاوکردنیان، ئەوجا جەنگاوەرانی موسڵمان لێیان چوونە پێش و "تەماعێکی گەورەیان وەبەرنان تا بەرایی پیادەکانیان گەیشتە ناو ڕەزو باخەکانی ئەرسوّف".[1522] ئەوجا خاچدروشمان زۆر بە توندی لێیان هاتنە دەستو ڕەوشی ڕووداوەکەیان بە باری بەرژەوەندی خۆیاندا گۆڕی.

(ابن شداد) دەڵێ: کە چاوی لێ بووە "سوارچاکانی خاچدروشم لە ناوەڕاستی پیادەکاندا کۆڕیان بەستووەو ڕمەکانیان لێ سندوونو بەیەك دەنگ داویانە لە نەعرەتەو یەك دڵو یەکدەست لە هەموو لایەکەوە کەوتوونەتە پەلامارو گرووپێکیان هێرشی کردووەتە سەر قۆڵی ڕاستو گرووپێکیان هێرشی بردووەتە سەر قۆڵی چەپ و گرووپێکیشیان ڕێكو ڕاست دڕیان بە دڵو ناوجەرگەی سوپا داوەو سەربازەکانیان وەك چۆلەکەی واشە لێدراو پەرەوازە کردووە".[1523]

ئا، بەم جۆرە دوژمن لە پێگەی بەرەڤانییەوە بایدایەوەو کەوتە تەکانو هێرش. ئەم گۆڕانە بەلای مسوڵمانانەوە شتێکی

1517 النوادر، ص ١٨١.

1518 النوادر، ص ١٨١. الروضتين، ٢/١٩٠.

1519 النوادر، ص ١٨٢. مفرج الكروب، ٢/٣٦٧.

1520 النوادر، ص ١٨٢.

1521 رنسيمان ٢/١٠٩. Oman, AHistory of the art, Vol. P. 312.

1522 النوادر، ص ١٨٣.

1523 ن. م. ص.

سەیر بوو، بەتەمای نەبوون و ئەمەیان لە دوژمن چاوەڕێ نەدەکرد، بەمەش ڕیزەکانی سوپای موسڵمانان لێک ترازاو شێویاو سەرەنجام ژمارەییێکیان خۆیان دەرباز کردو هەڵاتن.[1524]

(ابن شداد) بەڕێکەوت، لەو شەڕەدا لە ناوجەرگەی سوپاکەدا بوو، دەڵێ: "ناوجەرگەی سوپا ڕاکردنێکی پیس ڕایکرد"، ئەویش ناچار خۆی گەیاندووەتە قۆڵی چەپی سوپاکەو بە گەیشتنی ئەو، قۆڵی چەپیش زۆر خراپ تێکشکا، ئنجا کابرای مێژوونووس بایداوەتەوە بۆ قۆڵی ڕاستو سەیری کردووە جەنگاوەرانی ئەو قۆڵەش هەموویان هەڵاتوون و کەسی لێ نەماوە، لەبەر ئەوە، ناچار بووە خۆی گەیاندووەتە "لقەکەی سوڵتان، کە گوایا لە هەموو لقەکانی دی خراپتر بوو. وەك خۆی دەڵێ. ئەو لقە خواسایی هەروا خراپ بوو، ئنجا دەڵێ: هاتمە ناو لقەکەی سوڵتان، دیتم حەڤدە جەنگاوەری تێدا ماوە"و سوڵتان هەوڵی دەدا سەربازەکانی ڕانەکەن، تا توانیی هەندێ زەلامیان لە دەوری خۆی خڕ بکاتەوە، ئەوجا شەڕەکە، وەستاو دوژمن لەو بەریانەوە لەسەر گردەکان وەستان، پاشان کشانەوەو چۆڵیان کرد. سوڵتان سەلاحەددین، بەم ڕووداوە، گەلێ غەمگین و خەفەتبار بوو، بە جۆرێکی ئەوتۆ کە قازیی لەشکرو (ابن شداد)یش سەرەخۆشییان لێ کردو دڵیاندایەوە، وەلامی نەدانەوە، هەندێ لە میرو سەربازەکانیشی کوژرابوون. بەنموونە وەك میر (شکار موسك)و (قایماز العالی)و (أبعوش).[1525] لە موسڵمانان سیو دوو میرو پتر لە حەفتا هەزار سەرباز کوژرابوون.[1526]

شەڕی ئەرسوف، یەکەم شەڕێکی بەرفراوانە لە نێوان ئەم دوو سوپایەدا ڕوویدابێ لە پاش (حطین)و یەکەم بەزینیشە کە دوای لەکیسچوونی (عکا) بەسەر موسڵماناندا هاتووە. لە گەرمەی پێکدادانەکەشدا خاچدروشمان نەیاندەزانی کە خۆیان سەرکەوتوون. خۆ ئەگەر ئەوەیان زانیبا، ئەوە، شوێن پێی موسڵمانەکانیان، لەناو دارستانەکەدا هەڵدەگرتو نەیاندەهێشت شتاقیان دەرچن.[1527]

بەڵام کە موسڵمانان لە ناو دارستانەکەدا بڵاوبوونەوە، خاچدروشمان وایاندەزانی ئەمە فرۆفێڵو بۆسەیەو پیلانە دەینێنەوە، وەلێ کاتێ پێیانزانی مەسەلەکە وانییە، تازە کار لەکار ترازابوو، دەرفەتێ بوو، نەیانزانی بیقۆزنەوە. ئەمەش کەموزۆر مانای وایە کە سەرکەوتنێکی بنبڕیان بەدەست نەهێنا. بەهەرحاڵ سەرکەوتنێکی دڵخۆشکەر بوو بۆ خاچدروشمان.[1528] زەرەرو زیانیشیان هەند کەم بوو سەری وەسوڕ دەهێنا، هەرچەندیشە لەناو کوژراوەکانیاندا سوارچاکێکیان لاشەکەی کەوتبوو، پازدە لاشەی ئیسلامی بەدەورو پشتیدا کەلەلا کردبوو.[1529] ئەمەش مانای وایە کە سوارچاکێکی بەزەبرو زەنگو دلێر بووەو پێش ئەوەی بیکوژن، پازدە سەربازی ئیسلامی کوشتووە.

گرنگیی ئەم شەڕە، بۆ خاچدروشمان، ئەوەی دەرخست کە سەلاحەددینیش لە شەڕێکی کراوەو بەرفراواندا دەبەزێ. خاچدروشمان بەم سەرکەوتنە تەواوێ سەرگەرمو مەست بوون کە تۆڵەی (حطین)یان کردووەتەوە، چونکە هێشتا بەسەرهاتو ئاسەواری ئەو دۆڕاندنە گەورەیەیان هەر لە دڵدا مابوو. ئەم سەرکەوتنەی ئەرسوف، ئەوەشی سەلماند کە لە دوای چۆکدادانی (عکا)و خۆڕاگرییەکەی (صور) لەوساوە، ئیدی ئەستێرەی بەختی خاچدروشمان کەوتووەتە گەشەو ئومێدی داگیرکردنی قودسیشیان زیاتر بووژایەوە. ڕیشاردیش ناوی دەرکردو ناوبانگی گەیشتە پۆپە.[1530]

1524 .Oman, AHistory of the art, Vol. P. 315

1525 النوادر ١٨٥.

1526 .Oman, Vol, I. P. 316 (بێگومان ئەم ژمارەیە زۆری خراوەتە سەرو، سەرچاوە عەرەبییەکانیش باسی ژمارەی کوژراوەکان ناکەن).

1527 الکامل، ٧٠/١٢.

1528 النوادر، ١٨٤. الفتح القسي، ٥٤٤ ـ ٥٤٥. الکامل ٧٠/١٢. الروضتين ١٩١/٢. مفرج الکروب ٣٩٦٨/٢.

1529 هارولد لامب، شعلة الاسلام، ٢٣٦. .Oman, Vol. I. P. 317

1530 رنسيمان، ١١١/٣. د. العريني، الشرق الاوسط ٩٦٥/١.

٣- وێرانکردنی عەسقەلان:

پاش تێکشکاندنی سوپای سەلاحەددین لە ئەرسۆف، ریشارد، ئنجا بەرەو یافا ملی ناو یافای بەبێ شەڕو بەرگری داگیر کرد "چونکە موسڵمان لەم شارەدا نەبوو". تا بەرەڤانی بکەن،. وەك ابن الأثیر دەڵێ..[1531] ریشارد بەگرتنی شارەکە ئیدی کەوتەوە دروستکردنەوەی قەڵاو قایمکارەکانی. هەرچی سەلاحەددینە، ئەوە، ئەو بەرەو (الرملة) رۆیشتو بە گەیشتنی دەستبەجێ کۆبوونەوەی ئەنجومەنی جەنگی سازداو کەوتە راوێژو تەگبیرو لێی پرسین چ بکا باشە. میر (علم الدین سلیمان بن جندر) وەڵامی دایەوە کە عەسقەلان چۆڵ بکرێ و وێران بکرێ باشترە،[1532] چونکە دوژمن دوای (عکا)و (یافا) بە تەمای عەسقەلانەو پاش عەسقەلانیش ئنجا نۆرە دێتە سەر قودس. ریشارد، خۆی لە یافایەو یافاش کەوتووەتە نێوان قودس و عەسقەلانەوەو ئێمەش هەردوو شارەکەمان پێکەوە بۆ ناپارێزرێ.[1533]

ئەم جۆرە بیروبۆچوونەی چووبووە مێشکی هەندێ لە میرەکانی سەلاحەددینەوە، نیشانەی ئەوەیە کە بە تەواوی ترسی خاچدروشمانیان لێ نیشتبوو، پاشانیش باری دەروونیشیان کزبووبوو، ئەومیرانەی داوای وێرانکردنی عەسقەلانیان دەکرد دەیانگوت، عەسقلان مەگەر بە سی هەزار جەنگاوەر،[1534] یان بە بیست هەزار[1535] جەنگاوەر، ئنجا بتوانین بەرگری تێدا بکەین، بە سەلاحەددینیشیان گوت: خۆت بەچاوی خۆت دیت دوێنێ چیمان بەسەر هات. خۆ ئەگەر فەرەنگ بێتە سەر عەسقەلانو ئێمەش بەرەنگاریان ببینەوە، ئەوە، بێ گومان ئەوانیش لێمان دەدەنو پێمان چۆڵ دەکەنو دێنە ناوی، جا ئەگەر وای لێ بێ، ئەوە لەو بارەدا بە دەردەکەی شاری (عکا)مان دەبەنو هەمان پەتپەتیمان بەسەر دەهێننەوەو تێدادەچین. دوژمن بە داگیرکردنی شاری (عکا)و بردنی ئەو هەموو چەكو جبەخانەیەمان، تەواوێ خۆی بەهێزکردووەو ئێمەش بەو هەموو زیانەی لە (عکا) لێمانکەوت، تەواوێ بێ هێزبووین و وەکو جاران نەماوین. زۆریشی پێ ناچێت تازەی دەکەینەوە.[1536] سەلاحەددین ئەم رایەی رەت کردەوەو داوای لە چەند میرێکی خۆی کرد بچنە عەسقەلانەوەو بەرەڤانیی تێدا رێك بخەن، بەڵام میرەکان بە قسەیان نەکردو بگرە بە تووڕەییش وەڵامیان دایەوە. کە پێشتر بەو توندییە قسەیان لەڕوویدا نەکردبوو. وا لە ئێستا بەدواوە لێیان دەردەکەوێ. (العماد)و (ابن الأثیر) دەگێڕنەوە، دەڵێن: میرەکان پێیان گوتووە، ئەگەر دەتەوێ شارەکە بپارێزی، فەرموو خۆیشت لەگەڵماندا وەرە، یان کوڕێکی گەورەت لە تەکماندا بنێرە، دەنا کەسمان ناچێتە ناو شار، تا وەك خەڵکی شاری (عکا) نائومێد نەبین.[1537]

سەلاحەددین میرەکانی پێ قایل نەکرا، لەبەر ئەوە، خەمو پەژارەیەکی زۆر دایگرتو شەویش تا بەیانی پێوەی تلایەوە. (ابن شداد) دەڵێ: "ئەو شەوە هەر دەتلایەوە، خەو نەچووە چاوی، تاریكو روونێ بانگی کردم، چوومە لای، (الملك الافضل)ی کوڕیشی بانگ کردو پرسو رای پێ کرد..". پاشان گوتی: "سوێند بێ بە خودا، هەموو منداڵەکانم لە دەست بچێ، پێم خۆشترە لەوەی تەنیا یەك بەرد لە عەسقەلان بترازێنم، بەڵام ئەگەر خودا ئەوەی نووسیبێ و بۆ پاراستنی بەرژەوەندی موسڵمانانی بە چاك زانیبێ، ئەوا دەسەڵاتم نییەو هیچم بۆ ناکرێ".[1538]

پاشان، ناچاربوو، هاتەوە سەر رای میرەکانی و بە وێرانکردنی عەسقەلان قایل بوو. ئەوجا فەرمانی دا بەسەرگەورەی شارەکە دەست بکات بە رماندنی. والی (سەرگەورە)ی عەسقەلان لە بەرەبەیانی ١٩ی شەعبانی (٥٨٧ك ١٢ی ئەیلولی ١١٩١ز)دا، پاچو پێمەڕی لێ خستە کارو خەڵکەکەی لێ خڕ کردەوەو شوورەی شارەکەی بەسەریاندا دابەش کردو هەر

1531 (هەمان سەرچاوەو هەمان دوو لاپەرەکە).

1532 الکامل، ١٢/٧٠. النوادر ١٨٦. الروضتین، ٢/١٩٢. شفاء القلوب، ١٧٢.

1533 الفتح القسي، ٥٥٠. الروضتین، ٢/١٩١. مفرج الکروب، ٢/٣٦٩.

1534 (هەمان سەرچاوەگەلو هەمان لاپەڕەی پێشتر). مرآة الزمان، ٨/٤١٠.

1535 الروضتین، ٢/١٩٣.

1536 الفتح القسي، ٥٥٠.

1537 الفتح القسي، ٥٥٠. الکامل، ١٢/٧١. الروضتین، ٢/١٩٢. شفاء القلوب، ١٧٢.

1538 النوادر، ١٨٦. مرآة الزمان ٨/٤١٠. الروضتین ٢/١٩٢. مفرج الکروب ٢/٣٦٩. وفیات الأعیان ٧/١٩٨. النجوم الزاهرة، ٦/٤٦.

میرو تایەفەیەك، بەشێ لە شوورەکەی بەرەو ڕووکردنەوەو خۆیو کوڕەکەشی، تێهەڵچوونو کەوتنە کاولکردنی شارەکە. ئەوجا ناردیە لای (العادل)ی برای، لە شارۆچکەی (یبنی)ی نزیك بە (الرملة)و یافا، داوای لێ کرد کە: "خاچدروشمان تەفرە بداو لە تەکیاندا درێژە بە وتووێژی پێکهاتن بدا، تا ئێمە لێرەوە شارەکە کاول دەکەین".[(١٥٣٩)]

خەڵکی بەم ئیشەی کە دەیکەن گەلێکیان پێ ناخۆش بوو، دەنگە دەنگ و گریانیان تێ کەوت، چونکە عەسقەلانیان لەلا خۆشەویست بوو، شارێکی دڵگیرو جوان بوو، شوورەکانی قایم بوون و شارێك بوو، خەڵك حەزیان دەکرد تێیدا بژینو، هەند ڕازاوەو جوان بوو، پێیان دەگوت (بوکی شام).[(١٥٤٠)]

دوای وێرانکردنی، ئنجا ئاگریان تێبەرداو خەڵکەکەی میسرو شام دەربەردەر بوون[(١٥٤١)]. ئەم ڕووخاندنو سووتاندنە تا بەرایی ڕەمەزانی ٥٨٧ك کۆتایی ئەیلولی ١١٩١ز، درێژەی کێشا.[(١٥٤٢)] سوپا لە وێرانکردنی عەسقەلان بووەوەو نەبووەوە، یەکسەر ڕۆیشت بۆ (یبنی) کە بارەگای (العادل)ی لێ بوو، پاشان چوو بۆ (الرملة).[(١٥٤٣)]

هەرچی ڕیشاردە، ئەوە، ئەو بە قایمکردنی یافاوە سەرگەرم بوو و مەترسیی هێرشی سەر (بيت المقدس)ی نەگرتە بەر، چونکە لەوە دەترسا کە ئەگەر بچێتە ئەو شارە، ڕەنگە سوپای سەلاحەددین پشتی لێ بگرێو ڕێگای بەرەو دەریای نەمێنێ. ئاقڵو دانا ئەوەبوو، یافا قایم بکاو بە تەواوەتی لێی دڵنیابێ، بەر لەوەی مل لە ڕێگای نەهات بنێ، چونکە ئەگەر بێتو خاچدروشمان (بيت المقدس) بگرنو پاشان بە ناچاری بەجێی بهێڵن، ئەوە بۆیان دەبێتە نەنگیو ناوبانگیان دەشکێو[(١٥٤٤)]. کوردی خۆمان گوتەنی. دەبێتە (سوار بوون عەیبێك و دابەزین دوو عەیب).

لەگەڵ ئەوەشدا، چاوەڕوانیو بە پشتاخستن درێژە کێشا، لەبەر ئەوە سەلاحەددین دەرفەتی بۆ ڕەخسا ئامرازو پێداویست بۆ قایم کردنی ئەم شارە پیرۆزە دەستەبەر بکاو تەگبیری پاراستنو بەرەڤانیکردن ساز بدا. لە کاتێکدا کە خاچدروشمان، سەرگەرمی خۆشگوزەرانیو ڕابواردن بوون لە یافا، سەلاحەددین لەولاوە، لە قودس، ڕیزەکانی سوپاکەی ڕێك دەخستو خۆی بۆ کایەیەکی دی ئامادە دەکرد.

هەندەی سەلاحەددین کاولکردنی شاری عەسقەلانی بە گرنگ گرتبوو، هەندەش ڕیشارد ئاوەدانکردنو قایمکردنی شاری یافای بەلاوە گرنگ بوو، چونکە ئەم فەرماندارە خاچدروشمە لێی عایەن بوو، کە ئەگەر لە یافادا پێی دانەکوتێو قایمی نەکا، ئەوا (بيت المقدس)ی بۆ ناگیرێ.

٤ـ تەگبیری پاراستنی قودس:

سەلاحەددین دواکەوت، لە کۆتایی (ذي القعدة)ی (٥٨٧ك)دا گەڕایەوە بۆ قودس، بەڵام (الملك العادل)ی نارد، تا سەیرێکی بارودۆخی شارەکە بکاتو لە ئاوەدانبوونو دامەزراوەکانی دڵنیابێ.[(١٥٤٥)] سەلاحەددین وای پێ چاکتربوو، لەو جێگایانەی کە سوپا وێرانی کردبوون، ئۆردوگا دابنێ، واتا لە نزیك (الرملة)وە. مەبەستیشی ئەوەبوو، لە دوژمنەوە نزیك بێو لە قودسیشەوە نزیك بێ، تا ئەگەر دوژمن ویستی هێرش بکاتە سەر قودس، ئەوبەری لێ بگرێو لە مەیدانێکی بەرفراواندا بەگژیدا بچێ.

لە (٦)ی شەووالدا، سەلاحەددین "لەگەڵ میرگەلو دەستەودایەرەی میرەکانی دەوڵەتەکەیدا کۆبووەوەو کەوتە پرسو ڕا کە ئەگەر دوژمن بۆیان هات چی بکەن. چونکە هەواڵی ئەوە هەبوو کە دوژمن دەیەوێ بێتە سەریان. هەموویان ڕایان

1539 النوادر، ١٨٨.

1540 معجم البلدان، ١٢٢/٤. آثار البلاد، ص ٢٢٢.

1541 النوادر، ١٨٧. النجوم الزهرة، ٤٦/٦.

1542 النوادر، ١٨٨. السلوك ١٠٦/١. وفيات الاعيان ١٨٩/٧.

1543 النوادر، ١٨٩. الروضتين ١٩٢/٢. مفرج الكروب ٣٧٠/٢.

1544 Kerr, the Crusades designed, P. 55

1545 النوادر، ص ١٩٢.

وابوو کە لە جێگای خۆیان بمێنن، ئەگەر فەرەنگ هاتە سەریان ئەمانیش لێی ڕاپەڕن و ڕێگایان نەدەن"[١٥٤٦].

لەو کاتەدا، دوو خاچدروشمی. سەر بە سەلاحەددین. هاتنە ئۆردوگاکەی پێیانگوت کە دوژمن بەنیازە دوو سبەی بۆیان وەدەرکەوێ، پاشان موسڵمانێکی دیلیش کە لە بەندیخانە هەڵهاتبوو، ئەویش گەیشتە لای سەلاحەددین و هەمان هەواڵی بۆ هێنا. ئەوجا سەلاحەددین دەستی کرد بە قایمکردنی قودس و ناردی لە هەموو لایەکەوە زەلام بێن بۆ قودس و ئیشی قایمکاریی تێدا بکەن، سوڵتانیش بەخۆی و بە کوڕەکانی و بە میرگەل و قازی و زاناو مەلایانەوە[١٥٤٧] کەوتنە ئیش کردن و لە موسڵیشەوە نزیکەی پەنجا وەستای بەردتاش هاتن و کەوتنە قایمکردنی شوورەگەل و کەندەکەی قودس[١٥٤٨].

کاتێکیش ئەم ئیشەی تەواو کرد، ئنجا فەرمانی دا، جارچی جاڕیدا کە سوپا خۆی ئامادە بکات. بەم جۆرە ئالآکانیان هەڵکردو بۆ بەرەو ڕووبوونەوەی دوژمن حازربوون. لەم کاتە ناسکەدا، ناودارترینی فەرمانداەرکانی سەلاحەددین (تقي الدين عمر) لەناوچەی جزیرێ کۆچی دوایی کردو سوپا کۆستی کەوت و سوڵتانیش گەلێکی پێ ناخۆش بوو، بەلآم لای سوپا دەنگی نەکرد تا کەس پێی نەزانێ و بەرگوێی دوژمن نەکەوێ. لەو تەنگانەیەو وەختە ناسکەدا.[١٥٤٩]. هەر لەو ڕۆژەدا، کە ئەکاتە ١٩ی ڕەمەزانی ٥٨٧ك پایزی ١١٩١ز، فەرمانداری ئازاو نەترس میر (حسام الدين محمد بن عمر بن لاجين)ی خوارزای (خوشکەزای) سەلاحەددینیش بە نەخۆشی کۆچی دوایی کرد[١٥٥٠].

لەوانەیە هەواڵی ئەم خۆئامادەکردنەی سوپای ئەییوبییە بەرگوێی ریشارد کەوتبێ، لەبەر ئەوە نەیدەویست لەگەڵیدا بێتە نەبەرد. جگە لەوەش ئەم مەلیکە لەسەر دانوستاندن پێی دادەگرت و مکوڕبوو لەسەر وتووێژ، نەك شەڕ. ڕووداوەکانی پاشتریش هەر وای دەردەخست و بە داهاتنی زستانی ٥٨٧ك/ ١١٩١ز، هەردوولا وەستانەوە، ئیدی شەڕ لە نێوانیاندا ڕووی نەدا. کاتێکیش باران زۆری هێنا، سەلاحەددین چوو بۆ قودس و خاچدروشمانیش گەڕانەوە بۆ یافاو بەشێکیشیان بۆ شاری (عکا). بەلآم ریشارد هەمیشە زەلامی بەرێوەبوو بۆ لای سەلاحەددین و دنەی دەدا بۆ پێکهاتنەوەو ئاشتی، وەلێ سەلاحەددین زۆر بە تەنگەوە نەبوو و حەزی لە پێکهاتنەوە نەدەکرد، تەنیا لەبەر ئەوە نەبێ کە دەیویست ئەو زستانە سەختە بەسەر بەرێ، نەخاسمە میرگەل و لەشکرەکانیان گەڕابوونەوە بۆ وڵاتی خۆیان، تا سەرماکە بەسەر دەچێ، لەبەر ئەوە. جارێکی دیکەش. داوای لە (الملك العادل) کرد کە ریشارد تەفرە بدا، تا لەشکرەکان دەگەڕێنەوە، ئەوەبوو (الملك العادل) لە بەرایی (ربيع الاول)ی (٥٨٨ك/ ئاداری ١١٩٢ز) دا قودسی بەجێ هێشت[١٥٥١]، بەلآم دانوستاندنەکە سەری نەگرت. ئەوجا چەند کۆمەڵێ لە خاچدروشمان دەرفەتیان هێناو هەندێ شارۆچکەو قەڵای کەم هێزو لاوازیان داگیر کرد، بە نموونە چوونە ناو عەسقەلانەوەو ریشارد دووبارە ئاوەدانی کردەوەو[١٥٥٢] کردی بە قەڵایەکی قایمکاری ئەوتۆ، لە هەموو کەناراوەکانی فەلەستینیدا قەڵای قایمی وەهای لێ نەبوو.[١٥٥٣]

خاچدروشمان، پاشان قایمکاری (الداروم)یان گرت کە پێشتر سەلاحەددین وێرانی کردبوو، ریشارد کە چووە ناوی، بەرەڤانیکارانی لە ناوبرد.[١٥٥٤] جگە لەمانە لە کەناراوەکانی فەلەستین جێگەو پێگەی بچووکی دیکەشیان داگیرکرد.

[1546] النوادر، ص ١٩٦ ـ ١٩٧.

[1547] الفتح القسي، ٥٦٥. مفرج الكروب ٢/٣٧٥. الروضتين ٢/١٩٤.

[1548] الكامل، ١٢/٧٤. الفتح القسي ٥٧٩. الروضتين ٢/١٩٤. مفرج الكروب ٢/٣٧٥.

[1549] النوادر، ١٩٨. الفتح القسي، ٥٦٦. الروضتين ٢/١٩٤. مفرج الكروب، ٢/٣٧٥.

[1550] النوادر، ١٩٣. الفتح القسي، ٥٧١، الروضتين، ٢/١٩٥.

[1551] النوادر ٢٠٥.

[1552] الكامل ١٢/٧٨.

[1553] رنسيمان ٣/١٢٠.

[1554] النوادر ٢١٠. الروضتين ٢/١٩٦.

٥- خۆخرِکردنەوەی ریشارد بۆ داگیرکردنی قودس :

لە بەرەبەیانێکی (جمادی الآخرة)ی ٥٨٨ك/ حوزەیرانی (١١٩٢ز)دا، ریشارد رێگای لە کاروانێکی گەورە گرت کە لە میسرەوە دەهاتن، باروبارخانەیەکی زۆریان پێ بوو. تاقمێ لە سارانشینانی (النقب) کە (ابن شداد) بە (عارەبی گەندەڵ)[1555] ناویان دەبا، ئەوانە بوو بوون بە (جاش)ی ریشاردو سیخوڕی خاچدروشمان، هەواڵی هاتنی کاروانەکەیان گەیاندە ریشاردو وە پێش خاچدروشمان کەوتن تا بردیاننە سەر کاروانەکە. جەنگاوەرانی کاروانەکە، ناچار هەڵاتنو هەموو شمەکەکانیان بە جێ هێشتو ئەوەی نەکوژرا لەو بیابانەدا وێڵ بوو. وەك (ابن شداد) دەڵێ: بەختیاریان ئەوەبوو، کە بە سەر سەلامەتی دەرباز بوو. ئەم رووداوە کارێکی خراپی لە سوپای سەلاحەددین کرد، چونکە ئومێدێکیان بەو کاروانە بوو شمەکیان بۆ بهێنێ.

ئەم مێژوونووسەو مێژوونووسانی دیکەش، ئەم بۆسەو بەسەردادانە بە "شەڕی بێ ئابڕوویی" ناودەبەن کە "ئیسلام زۆر دەمانێك بوو لێقەومانی وەهای بەسەردا نەهاتبوو".[1556] ئەوەشیان گوت کە "فەرەنگ پشتی وایان بۆ پەیدا بووە لە کۆڵیان دەگرێو راستیشیان دەکاتەوە، پارەو دارایی واشیان بۆ رەخساوە لە خۆیان بایی بکاو گاڵیشیان بدا، ئیدی لەمەودوا بە چ لەشکرێكو بە چ چەكو جبەخانەیێ جەنگیان لەگەڵدا بکەین".[1557] بەڕاستی، سوڵتان بەم رووداوە گەلێ دڵتەنگ بوو، چونکە "بە درێژایی ژیانی هەواڵی گورچکبڕی وەهای نەبیستبوو، خەبەری هەند قێزەونی پێ نەدرابوو". (ابن شداد)یش هەر دڵی دەدایەوەو دەیویست بیهێنێتەوە سەرخۆ، بەڵام بێ هودە بوو.[1558]"بەڵام خاچدروشمان ئەم رووداوەیان زۆر پێخۆش بوو، بەسەرکەوتنیان لەم پیلانەداو بە دەستکەوتنی ئەو هەموو شمەكو حوشترو چەكو ئازووقەو خاروبارە، ئیدی ورەیان بەرزتر بووەوەو زیاتر ددانیان لە قودس تیژ کرد".[1559]

ئنجا سەلاحەددین شوورەکانی قودسی بەسەر میرەکاندا دابەشکردو ئامێرو ئامرازی گەمارۆی بۆیان دابین کرد. هەستا ئاوەکانی دەوروپشتی شارەکەشی پڕ زەهر کردو تانکیو بیرو حەوزەکانیشی تێکدا، بە جۆرێ کە ئیدی لە دەوروبەری قودس شتێك نەما بخورێتەوە، بەو جۆرە دوژمن ئەگەر بیەوێ هێرش بکاتە سەر شاری قودس، بەدەردەکەی (حطین) دەچنو لە تینوانا کوێر دەبن، نەخاسمە خاکی قودسیش هەمووی رەقەنو تەقتەقە، بەردەو بیر لێدانی زۆر زەحمەتە.[1560] پاشان ناردی لە دووی لەشکرگەلو هێزەکانی، تابێن بەرەڤانی لە قودس رێك بخەن. (الملك الأفضل) بە خۆیو لەشکرەکانی لای رۆژهەڵاتەوە گەیشتە قودس. (بدرالدین دلدرم الیاروقي)ش پێشتر لەگەڵ تاقمێ تورکماندا زووتر هاتبوون، ئەمان بەر لە هەموو کەسێ هاتبوون، پاش ئەمانیش (عزالدین ابن المقدم) بە دوویاندا هات.[1561]

لەو فەرماندارانەی لەگەڵ سوڵتاندا، لە قودس بوون، (الملك الظافر)ی کوڕیو میر (أبوالهیجاء الهذباني – السمین –)و (بهاءالدین قراقوش)و (سیف الدین المشطوب) کە تازە لە بەندیخانەی (عکا) دەرچووبوو، لە بەرایی (جمادی الآخرة)ی هەمان ساڵدا گەیشتە قودس، ئەمانە بوون.

میر (شێرکۆ بن باخل)یش کە لە بەندیخانەی (عکا) بەشێوەیەکی سەیرو سەرسامهێنو بەیاریدەی میری دیل (ابن باریك) هەڵاتبوو، ئەویش گەیشتبووە قودس.[1562]

سەلاحەددین ئەو میرانەو کەسانی دیکەشی بانگ کرد بۆ کۆبوونەوەی ئەنجومەنی جەنگەکەی، تا پرسو رایان

1555 انوادر ١١٣. الروضتین ٢/١٩٨. مفرج الکروب ٢/٣٨٣.

1556 النوادر، ٢١٤. مرآة الزمان، ٨/٤١٥. الروضتین، ٢/١٩٨. مفرج الکروب، ٢/٣٨٤. شفاء القلوب، ١٧٤.

1557 الفتح القسي، ٥٩٤.

1558 النوادر، ٢١٥.

1559 النوادر، ٢١٥. مرآة الزمان، ٨/٤١٦. الروضتین، ٢/١٩٨. مفرج الکروب، ٢/٣٨٥.

1560 النوادر، ٢١٥. الروضتین، ٢/١٩٨. مفرج الکروب، ٢/٣٨٤.

1561 النوادر، ص٢١١.

1562 النوادر، ١٩٤. مخرج الکروب، ٢/٣٧٣.

لەگەڵدا بکا بۆ مەسەلەی پاراستنی قودس. ئەوەبوو هەموویان لە ئەنجومەنەکە ئامادەبوون، لەسەر هەمووشیانەوە میر (أبو الهیجاء السمین) بوو کە زۆر بە زەحمەت گەیشتبووە قودس و سەلاحەددین لەسەر کورسییەکەی بەرامبەر بە خۆی دایناو، داواشی لە قازی (ابن شداد) کرد کە کۆبوونەوەکە بکاتەوە، ئەمیش پێشەکی باسی سوودو چاکەی غەزای کردو داوای لێ کردن، چاو لە پێغەمبەر ﷺ بکەن، هەموویان بە قسەکانی خۆشحاڵ بوون. پاشان بێدەنگییەك دایگرتن، هەر دەتگوت خۆڵی مردوویان بەسەردا کراوە. پاش نەختێ، ئنجا سەلاحەددین دەستی بەقسان کردو لە هەندێکیدا گوتی: "خوێن و سەرو ماڵ و منداڵی موسڵمانان لەسەر ویژدانی ئێوە وەستاوە، ئەم دوژمنەش ئێوە بۆی نەیەنە مەیدان، هیچ موسڵمانێکی دی بۆی نایەتە مەیدان، ئەگەر لێیان بپرنگێنەوە، ئەوە وڵاتەکەتان بەلوولدان لوول دەدەن، ئەوەش دەکەوێتە ئەستۆی ئێوە، نەخێر، ئەگەر ئێوە بەرەنگاریان ببنەوە، ئەوە موسوڵمانان بەگشتی پشتتان بەرنادەن، وەسسەلام".[1563] ئنجا میر (سیف الدین المشطوب) وەڵامی دایەوە، گوتی: "گەورەم، ئێمە موڵکی تۆین و بەندەی تۆین، هەر تۆش چاکەت بەسەرمانەوە هەیە، تۆ بەخێوت کردین و تۆ گەورەت کردین و تۆ دەوڵەمەندت کردووین، فەرموو ئەوە سەرو ملیشمان دەخەینە بەر دەستت، بەخودا قەسەم کەسمان پشتت بەرنادەین تا دەمرین".

هەموو ئامادەبووانیش ڕەزامەندییان بەم قسەیە پیشانداو سوڵتانیش گەلێکی پێ شادبوو. بەڵام میرەکان.. وەك (أبو الهیجاء) هەواڵ دەدا. هەر زوو بۆ سبەینێ پەشیمان بوونەوەو ڕایانگەیاند کەوا ئەو هەڵەیە ناکەن، بچنە قودس و لە ناو ئەو شارەدا گیر بخۆن و بەدەردەکەی خەڵکی شاری (عکا) بچن، وای بە باش دەزانن شەڕەکە بخەنە دەرەوەی شوورەکانی قودس، گوتیشیان: "ئەگەر خودا سەرمانبخا بەسەریاندا، ئەوە باقیمەنی شارەکانی دیکەشیان لێ دەسێنین، دەنا سوپاشمان خۆی بە دەستەوە دەداو قودسیشمان لە دەست دەچێ".[1564]

سەلاحەددین بەم وەڵامەیان قایل نەبوو، چونکە "مەسەلەی قودس، بەلای ئەوەوە، مەسەلەیەکی گەورەیەو چیا بۆی هەڵناگیرێ". میرەکان بە تووڕەیی و بە وشکی وەڵامیان دایەوە. وەکو باسمان کرد. لەسەر ئەو جۆرە وەڵامە ڕاهاتبوون و شەرمی سوڵتانیان لەلا نەمابوو. وا دیارە لە ناو لەشکرو سەربازو میرەکانیدا دووبەرەکی و ململانێی نێوان کوردو تورکمان سەری هەڵدابوو. ئەو ململانێیەش بە قسەکانیاندا دەردەکەوێ کە پێیانگوت: "تۆ ئەگەر ئێمەت دەوێ فەرموو وەرە ناو قودس. لەگەڵمانا، ئەگەر خۆیشت نایەیت، با هەندێ لە منداڵ و خزمت، بێن لە تەکماندا بن و ئێمەش لە دەوری خڕ بینەوە، دەنا ئەگەر وەها نەکەیت، نە کورد بە قسەی تورکمان دەکاو نە تورکمانیش بە قسەی کورد دەکا".[1565]

ڕاستیشت دەوێ، سەلاحەددین کەوتبووە دۆخێکی نالەبارەوە. (ابن شداد) هەستی بەم نیگەرانیی و هەناسە ساردییەی سەلاحەددین کردبوو، بۆیە پێی گوت: بیدەرە دەست خواو خەم مەخۆو داوای هێزو ورە لە خوا بکەو دەردی دڵی خۆت لای خوا بدرکێنە، بەڵکو خوا دوعات قبوڵ بکا. ئەم مێژوونووسە، بە چاوی خۆی سەلاحەددینی دیت "لەسەر بەرماڵەکەی نوێژی دەکردو خوڕ خوڕ فرمێسك لە چاوەکانییەوە دەکەوتە سەر بەرماڵەکەی لە کاتی کڕنووش بردندا"، ئەو ڕۆژی هەینییە لەبەر دڵگرانە، تێپەڕی. پاشان زەلامەکانی هەواڵگری هاتنە لای و پێیانگوت کە خاچدروشمان هێرشی بەرەو قودسیان وەستاند.

(ابن شداد) دەڵێ، ڕیشارد، داوای لە خاچدروشمە کۆنەکان (فەرەنگە شامییەکان) کرد کە نەخشەی باری شاری قودس و ئەو قایمکارییانەشی بۆ بکێشن کە سەلاحەددین بە دەوری شارەکەدا کردوویەتی. ئەوانیش نەخشەکەیان بۆ کێشا، کاتێ ڕیشارد سەرنجی نەخشەکەی دا، گوتی: تا سەلاحەددین مابێ، ئێمە ناتوانین گەمارۆی شاری قوس بدەین، نەخاسمە موسڵمانانیش یەك دەنگ بن.[1566] لەسەر ئەمە، خاچدروشمان، بوون بە دوو ڕا، ڕایەکیان داوای

1563 النوادر، ٢١٦. الروضتين ٢/١٩٨. مرآة الزمان، ٨/٤١٦. مفرج الكروب، ٢/٣٨٦.

1564 النوادر، ٢١٧. الروضتين ٢/١٩٩. مرآة الزمان ٨/٤١٦. مفرج الكروب ٢/٣٨٧.

1565 النوادر، ٢١٧. الروضتين ٢/١٩٩. مفرج الكروب ٢/٣٨٨.

1566 الكامل، ١٢/٧٥.

هێرشیان بۆ سەر قودس دەکردو، ڕای دووەم داوای وەستاندنیان دەکرد، کە ڕیشاردیش لەگەڵ ڕای دووەم بوو، وەلێ فەڕەنسەکان لەگەڵ ڕای یەکەم بوون، گوتیان: "ئێمە لەبەر خاتری قودس وڵاتی خۆمان جێ هێشتووە.. تا قودس نەگرین ناگەڕێینەوە". ڕیشارد وەڵامی دانەوە، گوتی: "ئەم شوێنی ئاوەکەی پیس کراوەو لە بنەڕەتیشەوە ئاو لە دەوروبەریدا نەماوە، لە کوێ ئاو بخۆینەوە؟ گوتیان: ئاو لە (نقوع) دێنین."[١٥٦٧] ئەم گوندە تەنیا قۆناغێ ڕێگە لە قودسەوە دوورە، ئێمەش دەست بە ئاوەوە دەگرین و ڕۆژی یەك جار ئاو دەخۆینەوە.[١٥٦٨] خاچدروشمان بۆ ئەم کێشەیە کەوتنە دەنگ وەرگرتن و دەنگی زۆرینەیان لەسەر ئەوەبوو، هێرش بوەستێ و نەکرێ، ئەوجا ڕوویانکردە (الرملة)و[١٥٦٩] لێیاندا و ڕۆیشتن و سەلاحەددینیش گەلێ خۆشحاڵ بوو.

وادیارە نە فەرمانداری خاچدروشمان و نە سەلاحەددینیش، بە تەواوی نەیاندەزانی لە لەشکرگاو ئۆردوگاکانیان چی ڕوویداوە. وا پێدەچێ خاچدروشمان هێزی بەرەڤانیکاری موسڵمانیان بەهەڵە قەرساندبێ و زۆر بە پترو ترسناکتریان لە قەڵەم دابێ، سەلاحەددینیش ئەو شپرزەییەی لە زیادەبووبێ، چونکە خاچدروشمانیش هەند بەهێزنەبوون، کە سەلاحەددین ئەو هەموو ترسەی لێ بنیشێ. هیچ گومانی تێدا نییە، گەر سەلاحەددین زانیبای هێزی خاچدروشمان دووڕاو دووبەرەکی تێدا پەیدابووەو، فەڕەنسی و ئینگلیزەکان هەریەکە لە ئاوازێ لێدەدەن، هەند دڵتەنگ نەدەبوو. هەر ئەو دوو بەرەکییەی ناو خاچدروشمان بوو، کە بوو بەهۆی وەستاندنی هێرش بۆ سەر قودس.[١٥٧٠]

٦ـ گەمارۆ نەهاتەکەی شاری یافا :

گەمارۆی یافاو ئەنجامەکانی ئەم گەمارۆیە، دوایین کوشتاری گەورەی نێوان خاچدروشمان و ئەیووبییان بوو. وەکو باسیشمان کرد، ڕیشارد، ئەم شارەی لەبەر باغ و بێستان و میوەی زۆرو ئاوو هەوای خۆش و سازگارەکەی، کردبووی بە بنکەی سەربازیی و هەر دوای سەرکەوتنەکەی شەڕی ئەرسۆف لەگەڵ سەلاحەددیندا، ئیدی یافای لەبەر نزیکی لە قودسەوە، کرد بە ئۆردوگای سوپاکەی.

سەلاحەددین و میرەکانی دەرفەتیان بۆ ڕەخسا، ئەوەبوو ڕیشارد دووربوو، لە (عکا) بوو، دەشیەویست شاری بەیرووت داگیر بکات.[١٥٧١] لەم هەلەدا سەلاحەددین بەنیازبوو هێرشێ بۆ گرتنی یافا سەروبەر بنێ. دووریش نییە ویستبێتی دوو نیشان بە بەردێ بشکێنێ. ئەو دەیویست، لەو هەلەدا کە ڕیشارد لە یافا نەبوو، یافا بگرێ، ئەمە خوایە سەرکەوتنێ بەدەست بێنێ، دوای ئەو هەموو بەزین و تێکشکانەی کە بەسەر لەشکرەکانی هات، بە ئومێدی ئەوەی، ورەو بەرگی بروابەخۆیی بکاتەوە بە بەر سەربازەکانیدا،[١٥٧٢] کە دەمێك بوو بە چاوەکەی جارانیان سەیری سەلاحەددینیان نەدەکرد. دووریش نییە ویستبێتی کارێکی ئەوتۆ بکا، ڕیشارد واز لە بەیرووت بێنێ و نەچێ.

سەلاحەددین دەستی کرد بە تەیارو ئامادەکردنی سوپاو ڕێکخستنی پەل و لقەکانی و (الملك الظاهر)ی کوڕی کە خاوەن و سەرگەورەی حەڵەب بوو، کرد بە فەرمانداری قۆڵی ڕاستو (الملك العادل)ی برایشی کرد بە فەرماندەی قۆڵی چەپ و خۆیشی فەرماندەی بەرسنگ و ناوجەرگەی سوپاکەی گرتە دەست. لە پاشکۆی سوپاکەشەوە، ئازووقەو جبەخانەو ئامرازو ئامێرگەلی گەمارۆی بارکردو لە بەیانی ڕۆژی (١٥)ی ڕەجەبی ٥٨٨ك/ ٢٦ی تەممووزی (١١٩٢ز)دا، بەرەو یافا کەوتەڕێ و زۆری نەبرد گەیشتنە شوورەکانی و لەسەر جێگا چرووکەکانی مەنجەنیقیان لێ دامەزراند.

ئەییوبییان، بۆ سبەینێ بەیانی بەرەو شارەکە کشان و دیوارسمان دەستیان کرد بە سمین و کونکردنی شورەکانی

1567 نقوع: گوندێکە لە گوندەکانی قودس. معجم البلدان.

1568 النوادر، ٢١٧ ـ ٢١٨. الروضتين ٢/١٩٩. مفرج الكروب ٢/٣٩٠.

1569 النوادر، ٢١٨. مراة الزمان، ٤١٧/٨. الروضتين، ١٩٩/٢. مفرج الكروب، ٣٩١/٢. البداية والنهاية، ٣٤٩/١٢. شفاء القلوب، ١٧٥.

1570 .Grousset, Vol, 111, p. 109

1571 الفتح القسي، ٥٩٨. النوادر، ٣٢٢. الروضتين ٢/٢٠٠. مفرج الكروب، ٣٩٣/٢.

1572 النوادر، ٢٢٥.

لای باکووری شارەکەو کەلێنێکیان تیٚ خست. سمین و کونکردن و دامەزراندنی مەنجەنیق، شەویش هەر بەردەوام بوو، تا چوونە ناو شارەکەوە. ڕاستیشت دەویٚ، ئەمە یەکەم شەڕبوو کە بکەوێتە شەوو درێژە بکێشیٚ، "تا یەك لە سێی شەوگار ڕادەبووریٚ". (١٥٧٣)

بە ڕاستیش، جەنگاوەرانی بەرگری و بەرەڤانیانی ناو شارەکە، قارەمانانە دەجەنگان و شارەکە خۆیان دەپاراست، ئەم بەرگرییە بەتینە کاری لە دڵ و دەروونی موسڵمانان کردو ورەی سوپای سەلاحەددینی کز کردو هێرشبەرانی ساردکردەوەو زەینی (ابن شداد)ی مێژوونووسی. کە لەم شەڕەدا بەشدار بوو. بەلای خۆیدا کێش کردو سەرسامی کرد.

بەڵێ، سەربازەکان مەنجەنیقی سێیەمیشیان لە شارەکە دابەست، بەلاٌم سوڵتان نەچووە دڵییەوەو دەیزانی کە ساردبوونەتەوەو ئەو گوڕوتینەیان نەماوە. ڕاستیشت دەویٚ ئەم ساردی و ورەبەردانەی سەربازانی سەلاحەددین لەم دواییانەدا، لە هەندیٚ شەڕدا، بە ئاشکرا دەبینراو دیاربوو، سەیرت دەکرد لە بەرایی شەڕەکەدا، گەرمو ورەبەرزبوون و بە توندی دەکەوتنە جەنگ، کەچی هەندەی پیٚ نەدەچوو، سارد دەبوونەوە. سوڵتان سەلاحەددین لیٚ نەگەڕا سەربازەکانی بەو حاڵەوە بمێننەوە، نەخێر "ئنجا بەزۆر بەرەو شەڕەکە وەپێشی خستن و خستنیە سەر دەستکردنەوەو پەلامار، شەڕەکە تاوی سەندو هەلاٌیسان و دوژمنیان بەگیر هێناو هەندەی نەمابوو شار خۆی بەدەستەوە بدات". (١٥٧٤) بەلاٌم دوژمن توانیی هەندێکیان بەتیروکەوانی ئاسایی و بە زەردەتیر (الزنبورك) بکوژیٚ و بریندار بکا، بە نمونە (الحاجب أبوبكر وختلخ)ی سەرگەورە (بعلبك) لە چاوی درابوو، (سراسنقر) دەموچاوی بریندار بوو بوو، (أیاز چرکس) لەدەستی درابوو، ئەم بریندارانە هەموویان میرگەلی ناوداربوون.

خاچدروشمان دیتیان کوشتارەکە بە قازانجی خۆیان تەواو نابیٚ، ناچار داوای ئاگر بەستیان کردو دوو نوێنەریان نارد، یەکێکیان لە خرستیانەکانی عەرەبیزانی شارەکە بوون. کاتیٚ ئەم دوو نوێنەرە گەیشتنە لای سەلاحەددین، سەلاحەددین داوای بنکەی قودسی لیٚ کردن، ئەوانیش قایل بوون، بەلاٌم داوایان لە سەلاحەددین کرد پەلە نەکا، تا ڕۆژی شەممەی (١٩)ی ڕەجەب کە یارمەتییان پیٚ بگا. سوڵتان بۆ دووەم جاری بوو کە بەو داوایە ڕازی نەدەبوو، بەلاٌم ئەم دانوستاندنە موسڵمانی لەشەڕ ساردکردەوەو دووبارە ئارەزووی شەڕیان نەما، وەك (ابن شداد) دەڵیٚ: "لەسەر بیٚ شەڕو هەڵلایی ڕاهاتبوون و لەنگەریان گرتبوو". (١٥٧٥)

بەلاٌم سەلاحەددین فەرمانی دا، کونەکان پڕ کەن لە سووتەنی و ئاگری پێوە بدێن، بەو جۆرە بەشێکی دیکەی شوورەکە ڕمیاو، بەرەڤانیکارانی ناوەوەش داری گەورە گەورەیان وەبەر کەلێنەکە دا، تا موسڵمانان لێوەی وەژوور نەکەون. جارێکی دیش دەبینین کابرای مێژوونووس بە ئازایەتی و قارەمانێتیی خاچدروشماندا هەڵدەڵیٚ، کە چۆن خۆیان بەخت دەکەن و نایەڵن موسڵمانان لێیان وەژوورکەون. بەهەرحاڵ، کوشتار درێژەی کێشا تا تاریکایی داهات و بوو بە شەو، بەبیٚ ئەوەی ئەنجامێکی لیٚ کەوتبێتەوە، بەو هەموو کون و کەلەبەرانەشەوە کە موسڵمانان لە شوورەکەیان خستبوو. ئەوجا سوڵتان لەگەڵ میرەکانیدا بڕیاریاندا پێنج مەنجەنیقی تریش لە شوورەکان دابەستن و دایانهێژن و، سەربازەکانیشی نارده جێگای دوور تا لە ناو دۆڵەکانەوە خڕکە بەرد بۆ مەنجەنیقەکان بهێنن.

سوپا، بە فەرماندەیی سەلاحەددین و (الملك العادل)و (الملك الظاهر)، بە هەرسیٚ باڵەکانییەوە دەستی کرد بە هێرشێکی بەتینی ڕێکوپێك و بوو بە غەڵبە غەڵب و دەنگی تەپڵی جەنگ و شەیپوری شەڕ بەرزبووەوەو مەنجەنیق کەوتە کارو دیوارسمان کەللەیان گەرمتر بوو و ئاوری کونەکانیان خۆشتر کردو بەر لە نیوەڕۆ شوورەکەیان لە ئەستوورایییەوە ڕمان و خاچدروشمان بە تەواوی ئاڵۆزو شپرزە بوون. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوان "بۆ کوشتن بەتین بوون و پێداگربوون، بۆ مردنیش ورە بەرزو گیان لەسەر دەست بوون و، موسوڵمانانیش لە پێداگرتن و ورەبەرزیی و کۆڵنەدەریی ئەو دوژمنە، هەر

1573 النوادر، ٢٢٣. مفرج الکروب، ٣٩٤/٢.

1574 النوادر، ٢٢٣.

1575 النوادر، ٢٢٣.

ئەوە نەبوو نەتۆقن". بەڵێ لەو دیوەوە بە نووکی ڕم کونەکانیان دەگرت و "کەلێنەکەش وەها گیرابوو کە بە چاو، هیچی لێوە نەدەبینراو دیارنەبوو".

خاچدروشمان، دووبارە دوو نوێنەرەکەیان بۆ دانوستاندن ناردە لای سوڵتان. سوڵتان ڕەزامەندیی نیشانداو داوای ئاڵوگۆڕکردنی دیلەکانی لێکردن، بە مەرجێ سوارە بەسوارەو تەرکەبلی بە تەرکەبلی و زەلام بە زەلام ئاڵوگۆڕ بکەن.(١٥٧٦) بەڵام لە قسەی خۆی پەشیمان بووەوە کە دیتی قەومەکەی خۆی شەڕی چاك دەکەن، داوای لە سوڵتان کرد فەرمان بدا، شەڕ ڕابگرێ تا بگەڕێتەوە، ڕاوێژو پرسوڕا لەگەڵ گەورەکانی خۆیدا بکا. سەلاحەددین وەلامی دایەوە، گوتی: "ناتوانم ئەم شەڕە لە موسڵمانان قەدەغە بکەم، بەڵام تۆ بچۆ بۆ لای برادەرەکانت و پێیان بڵێ با بچنە ناو قەڵاکەو واز لە خەڵك بێنن لەناو شاردا ئیشی خۆیان بکەن، ئیدی قەدەغە نەما".(١٥٧٧)

کابرای شاند گەڕایەوە بۆ لای برادەرەکانی و داواکەی سوڵتانی پێگوتن، ئەوانیش چوونە قەڵای شارەکەوە. پاشان خەڵك بەزۆر، چوونە ناو شارەکەوەو کەوتنە تالانکردنی قوماش و دەغڵو ئازووقە، هەموویشی باروبارخانەی ئەو کاروانە بوو. وەك باسمان کرد. کە لە میسرەوە هات و خاچدروشمان تالانیان کرد.(١٥٧٨)

بۆ سبەینێ عەسر، ڕێکەوتی بیستی ڕەجەب، زەلامێکی تەتەر لە لای. میر (قایماز النجمی)یەوە کە لەو پەڕی شارەکەوە بۆ سووسە کردنی هەواڵی ڕیشاردو ئەگەری هاتنی کۆمەکی خاچدروشمان لە (عکا)وە بۆ شارەکە. هەڵیدابوو، ئەم تەتەرە خەبەری دا کە ڕیشارد ئەم تالان و چەپاوڵەی یافای بیستووە، لەبەر ئەوە ناچێتە بەیروت و وا بایداوەتەوە، لە (عکا)وە بەڕێ کەوتووە، بۆ یافا دێت.(١٥٧٩)

ئیدی سوڵتان دەستبەجێ بڕیاریدا یافاش بگرێو قەڵاکەشی بگرێ "بەڵام خەڵکەکە هەند ماندوو بوون بەگوێی سوڵتانیان نەکرد، چونکە ئاسن و تینی گەرماو دووکەڵی ئاگر" وەهای پەکخستبوون، توانستی ئەوەیان نەمابوو چیدی دوژمن تەنگەتاو بکەن. بۆ سفیدەی سبەی بەیانی، دەنگی شەیپوور هاتە گوێیان، هەر زوو زانییان کۆمەك بۆ خاچدروشمان بەڕێوەیە، دەستبەجێ سوڵتان فەرمانیدا بە (ابن شداد)ی مێژوونووس بچێ بۆ لای (الملك الظاهر) تا فەرمان بەسەربازەکانی بدا بکەونە پاسەوانی کردنی دەرگای باشووری، واتا دەرگای بەرەو قیبلەی شارەکە. (ابن شداد) میر (عزالدین جوردیك، علم الدین قیصر، درباس المهرانی و شمس الدین)ی(١٥٨٠) لەگەڵ خۆیدا بردن و سەرکەوتە سەر قەڵاکە تا خاچدروشمانی لێ دەربکاو قەڵاکەیان بکەلوپەل و دارایی و چەکەوە لێ بستێنێ، لێ خاچدروشمان یاخی بوون و قەڵاکەیان جێ نەهێشت و زانیبوویان کە ڕیشارد بەڕێوەیەو، هاکا گەیشتە هانایان، ئیدی چ پێویست دەکا لە قەڵا دەربچن و بیدەنە دەست موسڵمانان. نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو هێرشێکیشیان بۆ سەر موسڵمانان ڕێکخست و لە قەڵاکەوە یەك دەست و یەك دەنگ، هەر هەموویان بە جارێ کەوتنە پەلامارو هەرچی سەربازی موسڵمانان هەبوو لەناو شارەکەشدا هەموویان لەشار دەرکرد. ئەوجا (ابن شداد) گەڕایەوە بۆ لای سوڵتان و هەواڵەکەی پێ گەیاند. سوڵتان دەستبەجێ جاڕچیی بانگ کرد، بەناو لەشکردا جاڕدراو تەپڵی جەنگ هاتە لێدان و هێرشیان کردە سەر شارەکەو دووبارە دوژمنیان لە قەڵاکەدا گەمارۆ داو ناچاریان کردن دەخالەت بێنن و خۆیان بخەنە بەختی سەلاحەددینەوەو (بە تریکەکەو بەرپرسی) قەڵاکەیان ناردە لای سوڵتان و داوای لێبوردنیان کردو داواشیان کرد بنکەکە (القاعدة) دانوستاندنی لەسەر بکرێ.

1576 النوادر، ٢٢٤. الروضتين ٢٠١/٢. (ئەم دەقە گرنگییەکی تایبەتی هەیە، ئەوە دەردەخا کە سوپای ئەییوبیان گرووپگەلی - تەرکەبلی - یان تێدا بووە، بنۆڕە (المفرج ٣٩٥/٢)، هەرچەندیشە بەڵگەو ئاسەواری مێژوویی، ئەوە دەرناخەن کە ئەم گرووپانە لە سوپای سەلاحەددین هەبووبن، چونکە سوپای سەلاحەددین هەر هەمووی ئیسلام بووەو تەنیا (ابن شداد) ئەم قسەیەی گوتووە، نە (العماد)و نە کەسیدی ئەم ناوەیان نەهێناوە).

1577 النوادر، ص ٢٢٤.

1578 النوادر، ص ٢٢٤. الفتح القسي ٥٩٨. الكامل ٨٤/١٢. الروضتين ٢١٠/٢. مفرج الكروب ٣٩٥/٢. Lane-poole, p, 345.

1579 النوادر، ٢٢٥. الروضتين، ٢٠١/٢.

1580 النوادر، ٢٢٥. الروضتين، ٢٠١/٢. مفرج الكروب، ٣٩٦/٢.

ئەم هەلو دەرفەتە چاکە بۆ سەلاحەددین ڕەخسا، کەچی نەیکرد بۆ سوودی خۆی، بەچاکی بیقۆزێتەوەو مەسەلەکە بە تەواوی یەکلا بکاتەوەو بەهێزی چەك شەرتوشرووتی خۆی بەسەر دوژمندا بسەپێنێ‌و. چاو لە خاچدروشمان بکا مەسەلەکە بە هەڵپەسێردراوی، بەبێ یەکلاکردنەوە مایەوەو لەوە دەچوو کە سەلاحەددین خۆیشی نەیدەزانی چیی دەوێ‌و سوپاکەی لە پێناوی چیدا شەڕدەکا! سەرەنجام ڕیشارد گەیشتەجێ‌و موسڵمانان هیچیان پێ نەبرا. ئالێرەدا، فەرق‌و جیاوازیی نێوان ئەم هەڵوێستە لەق‌و پەقە تازەیەی سوپای ئەیوبیان‌و هەڵوێستی پڕ لەتین‌و تاوی دوای (حطين)ی ئەم سوپایەمان بەڕوونی بۆ دەردەکەوێ، کە چۆن دلێرانە پەلاماریان دەداو قەڵاو قایمکارو شارگەلی دوژمنیان یەك لە دوای یەك ئازاد دەکردو دەچوونە ناوی. هەرچی ئەم ئیشە سەربازییە نەهاتەی یافایە، ئەوە ڕێك و ڕاست لەگەڵ ڕەوشی سەرەو هەڵدێری ئەم سوپایەدا دەگونجێ کە لە تێکشکانەکەی شاری (صور)ەوەو دواتریش بەسەر ئەم سوپایەدا هات.

خۆ ریشارد دەمێك بوو گەیشتبووە نزیك بەندەرەکە، بەڵام هۆی دواکەوتنەکەی ئەوەبوو، کاتێ خۆی‌و دەستەو دایەرەکەی گەیشتن، دیتیان ئاڵای زەردی سەلاحەددین‌و ئاڵای موسڵمانان بەسەر شارەکەوە دەشەکێتەوەو وەهای بۆچوون کە موسڵمانان قەڵاکەشیان گرتبێ، چونکە هاژەهاژی دەریاکە نەیدەهێشت گوێیان لە دادو هاوارو هانای خاچدروشمانی قەڵاکە بێ، ئەمەو "دەنگە دەنگ‌و هەراو تەکبیری موسڵمانانیش لەولاوە بووەستێ" خاچدروشمان لە قەڵاکەوە چاویان لێبوو، کەوا ڕیشارد پەنجا کەشتی‌و گەمیی گەیاندووەتە بەندەرەکەو لەنگەریان گرتووەو ناتوانن دەستی یارمەتییان بۆ درێژ بکەن‌و ئەمانیش دەنگیان نایانگاتێ. لەوێ ناچار کابرایەکی خرستیان. وەکو (ابن شداد) دەڵێ، گیانی خۆی بە قوربانی مەسیح کردو لە قەڵاکەوە بازی دایە خوارەوەو کەوتە سەر لمی دەوروبەری قەڵاکەو هیچی لێ نەهات، هەر هەستایەوەو بەرەو دەریاکە ڕایکردو گەمیەك بەپەلە گەیاندییە لای ریشادو هەموو شتێکی تێ گەیاندو پێی گوت قەڵاکە هێشتا بەدەست خۆیانەوەیە. ڕیشارد بەهێزێکی هەشتا سوارەی زرێپۆشەوە و بە چوارسەد تیرەندازو نزیکەی دوو هەزار هێزی دەریاوانی ئیتالییەوە،[1581] خۆیان بەشاردا کردو موسڵمانانیان شکاندو ڕاویاننان.

هەرچی (ابن شداد)ە، ئەو سەیری ڕووداوەکەی دەکرد، چاوی لێبوو کە ڕیشارد چی دەکا. دەرحاڵ خۆی گەیاندە لای سوڵتان پێی گوت. سوڵتان فەرمانیدا پەلاماری دوژمن بدەن‌و ڕێگا لە ڕیشارد ببەستن‌و بەگژایدا بچنەوە، کەچی بەقسەیان نەکردو میر (الجناح)ی برای (سيف الدين المشطوب) لێی چووە پێش و بە تووڕەییی قسەی لەگەڵ کرد، سەلاحەددینیش لەقسە ڕەقەکانی تووڕە بوو،[1582] بەڵام چاری نەبوو، لەبەر ئەوە پاشەکشەی لە یافا کردو داوای لە برادەرانی کرد ڕوو لە (بازور) بکەن کە پێنج میل لە دەریاکەوە دوور بوو، بەلای ڕۆژهەڵاتی یافادا، هەرچی دەستکەوتێکیشیان لەو ماوە کەمەی گرتنی یافادا بە دەستیان هێنابوو، هەموویان بەجێ هێشت.[1583]

کەچی ڕیشارد دیسان داوای مۆرکردنی تەبایننامەی کردەوەو چاوی بە هەندێ لە میرەکانی سەلاحەددین بکەوێ کە دۆستایەتی لەگەڵیاندا هەبوو، بەنموونە وەك (بدرالدين دلدرم، أبوبكر العادلي، ايبك العزيزي‌و سنقر المشطوب).[1584] کاتێ، ئەم میرانە گەیشتنە لای، پێیانی گوت: ئەم سوڵتانە سوڵتانێکی گەورەو گرانە، ئیسلام لەسەر ئەم زەمینەدا شایەکی وەها مەزن‌و گەورەو گرانی نییە، نازانم چۆن چۆنی بە گەیشتنی من، ئەم جێگایەی بەجێ هێشت، بەخودا قەسەم خۆم بۆ شەڕ ئامادە نەکردووەو لە زربول (پێڵاو)ە، دەریاکەی خۆم، زیاتر، چیدیم لە پێ نەکردووە. ئنجا هەڵگەڕایەوەو گوتی: "بەخوا پیاوێکی گەورەو گرانە، بەتەما نەبووم، یافا بە دوو مانگ بگرێ، کەچی بە دوو ڕۆژ گرتی،

1581 رنسيمان، ٣/١٣٦.

1582 الكامل، ١٢/٨٥. مرآة الزمان، ٨/٤١٨.

1583 النوادر، ٢٢٧. الروضتين، ٢/٢٠١. مرآة الزمان، ٨/٤١٨. مفرج الكروب، ٢/٣٩٨. Lane-poole, Saladin. P. 308.

1584 النوادر، ٢٢٧. الروضتين، ٢/٢٠١. مفرج الكروب، ٢/٣٩٨.

تێناگەم".[١٥٨٥] ئەمجارەش داوای تەبایی نامەی کرد. ئەوەبوو. وەك باسمان کرد. ئەم جارەیان تەبایی نامەکە سەری گرت.

[1585] النوادر، ٢٢٨. الروضتين، ٢/٢٠٢. مفرج الكروب، ٢/٣٩٨. البداية والنهاية، ١٢/٣٥٠.

The Scope Of The Research

The study of the military aspects in history is one of the most important subjects of which our libraries are in dire need. For the military researchers in the Islamic history are still in the initial stage, wherase the other aspects had received much the grater share, especially its political and cultural aspects. It is that prompted me to select that period in which Salahud - din led the Islamic armies to liberate the Syrian lands from the crusade occupation, as soon as the circumstances became propicious for him to assume the position of the supreme responsibility, after the death of the Sultan Nurud - din Mahmud bin Imadud - din Zengi, and depending on the enormous human power reserve which came under his discretion and the economic capacities of Syria, Eygept and Jazerah, in addition to his talents for organization and leadership, and his military accomplishment.

The military type of the study requires refraining from following the lead of the political history, so we avoid tailing in detail of the early seventh through which Salahuddin had lived together with his family in Syria, then the developments in Egypt had witnessed and how he could weld in his hand the reign of power there, as well as his coming to Damascus and the detail of his movements in Syria, then his assuming the remainder of Nurud - din authority there, we also avoid entering in to details of his relations with the other Islamic dynasties, such as the Abbasid caliphate in Baghdad and the Atabegs of Mosul and the Jazerah princes and others, also his relations with Armenian leaders and the Byzantine Empire, except where extrme necessity requires some casual comments.

We try not to limit ourselves entirely to the quarter of a century during which Salahud - din geverned Egypt, then Syria. For organizations and institutions (military, administrative, economic, etc) would not disappear with the end of a period and of the new period, but they continue in the bossoms of the new regime for a while, then start to weaken and wither away if such was the destiny deemed for such institutions or else, they would commence a new period of growth and prosperity. For it is a thorny problem in the study of organizations to demonstrate a proof of the contribution rendered by this state or that regime, i.e, the new types of institutions and traditions. It is a fact that a certain state can not lay the bases of it is organizations without borrowing those which are older then itself, in particular those military organizations which suited its circumstances. Then new frementations begin, and new issues sprout in order to be added to the previous expeiences; and from all that emerge organizations attributable to the new state.

The organizations of the Ayyubid military state did not deviate from this rule.

And if we exclude the radical changes carried out by Salahud - din in Egypt especially in the structure of the Fatimid Army and Navy. we shall see that the Ayyubid state followed, mostly in the footsteps the Zengid traditions which tained it with its own color, and this is because the Ayyubid originally rose to prominance on the behest of Imadud - din Zengi and his son Nurud - din Mahmud, and because Syria had become the arena on which the army of Salahud - din moved, and in this way the Ayyubid organizations appeared as if they were extentions from the organizations of Nurud - dins state. Qalquashandi would mean the same when he states that: The Ayyubids upon succeding the Fatimid state and replacing it in Egypt, differed much in structure from it, and changed most of its appearances, and it followed on the footsteps of the Atabeg state as it was standing at the time of Imadud - din at Mosul, then his son AlMalik Al adil Nurud - din Mahmud in Syria” Perhaps this continuity is more applicable To the army organization and the increase in recruits and to the feudalism and maintenance of mamluks than to other aspects. We do explain this through the chapters

of this thesis. We are not concerned with the detailed study of the military organization in the Nurid or Zengid state, for this will drag us beyond the scope of this subject and returning backward to organizations preceded the Atabegid organizations, in particular to Saljuquid state from which the Atabigids sprang. Or as Abdul-Mahasin Ibn Taghri Barada stated that: "The Buwayids promoted the Saljuquids and Saljuquids prompted Artuquids and Aq Sungur the grand father of Zengids. then The latter sponsored the Ayyubids the Sultans of Egypt (and Syria), then the Ayyubids sponsored the Mamluks and the state of the Turks, and behold such are the twists and turns of fourtune as dynasties auspics and sponsor one another to this day?" (i.e up To the time of the historian).

In addition, our thesis is not a comparative study including the study of the Ayyubid Salahud - din an army as it stood, with shedding, whenever necessary, the light on the proceduers in the Nurid army in Syria and Jazerah, and in the Fatimid army in Egypt, we shall see that our knowledge of the structure of the Nurid regiment which Asadud - din Sherkow, Salahud - dins uncle, has led to Egypt. in particular in the third (last) campaign that permanently settled in that country of the Nurid army structure in general, taking at the same time in to considration the changes and expansions occured in the Ayyubid army after it had settled in Syria. We ought to refer to the fact that we do not take into considration the Ayyubid force dispaches to the lands of Yaman, under Salahud- dins brother Al Malik Al Mu'aaz'am Shamsuldawlwh Toran Shah bin Ayyub (569-577H/ 1137-1181 A.D) because we limit the research to the Ayyubid Salahud - dins army an Egypt in Syria, and because The Yaman did not contribute to any extent in the military efforts of Salahud - dins armies. But we point out otherwise that this campaign of Umar, nephew of Salahud - din to Burqua (Lybia), the news of which soon disappeared, had ingaged part of the army by garrisoning these two territories. In fact Turan Shah took a thousand knights to accompany him, except thise if his own entourage. We devide the thesis into seven chapters. In the first chapter we consider the characteristics of the period in which the Fatimid state has passed its last days. and how Egypt deteriorated to a weak state, descendig from a zenth power, of a strong, expansive state included within its limits wide regions of Syria and North Africa, and it was its weakness that had motivated the crusaders to aspire for the acquisition of the inexhaustible resoueces, and to use it to impose their complete controle over the Arab lands in Syria, Palastine and Egypt. The internal rivalry for acquisition of ministerial position in Egypt, however impelled aparty among crusaders to request help from Nurud - din Mahmud, who dispatched his forces in succesive campaigns to Egypt, and in this way could stop the crusaders attempts,and settle in Egypt and pave The way for the coup de etat against the Fatimid caliphate. In this chapter we consider the organization of th Ayyubid army and expatiate in the discreption of the city of Damascus, and the reasons that made Salahud - din chose it as a centre of his army, from where it was dispatched to vairous battlifields, and how it was made the asylum of the crusaders captives, and the seat of the department of the army in Syria. we make an exposition of the changes occured to the military uniform and costums at Salahud - dins time and his succesors such as the head gear or clothes of footwear. Then we deal with the subject of provisions and victuals, with Nurid and Fatimid military feudalism and their extentions under Salahud - din, we deal with the problem of military mobilization and the methods applied, and the case of the private entourage, as well as the Mamluks of the Sultan, the system of (Atlab) and the army ranks according to the weapons of each rank. We consider the case of the volunteers in the Ayyubid army whi had been prompted by love of Jihad (holly war) to volunteer avd combat the crusading enemy. Then we consider the regiments attached to the army, such as the engineering regiment, the

medical regiment and the military musical band, as well as the banner bearers of the army.

In the third chpter We continue the discussion of other auxiliary institutions of the army organization and the management of the battle, peace and prisoners affairs. We devide the chapter into two parts; in one part We discuss the case of the post and Al - Yazak (connaitoire ditachment) and pegion carrier post (Al - Huwadi) and ambuscade. We point out that the intelligence of Salahud - din was acquainted with criptology. In the second part of the chapter we deal with the military consultative council whose members were the princes and comanders who assisted Salahud - din with their opinions on the serious military affairs especially in critical military situations. Then the plans and schemes laid out at each of the battles, the seasons of the military actions or their cessation. Then we discuss the ways of dealing with the crusaders captives, and conclude the chapter with discussing the traeties concluded between Salahud - din and the crusaders, the last of which was the treaty of (Ramla), after which there followed the evaquation of Richard the Lion Heart from Palastine and his return to his country.

We dedicate the fourth chapter to the discussion of weapons of the Ayyubid army, and we have to adopt one of two alternative ways: a discussion of the priliminary usage of these weapons in the Arabic and Islamic history, to single out the innovations introduced by the Arabs or the borrowings from other nations; or a research in the weapons and equipments in use in that period. We choose the second alternative, for we do not search after weapons in general, but only the weapons in use at the time of Salahud - din, we consider the arms arsenal, or the so-called (Silah-Khana) or (Zard Khana), as it was known at the time of the Mamluks. We point out to the places where available the basic natural materials for the manifacturing of arms, such as wood or iron, then we divide the weapons to five kinds, firstly we consider the personal weapons carried by one person, as the sword, the lance, hatchet and the bow, this last weapon had been developed greatly, and many kinds of this weapon appeared; we consider five kinds among which bows implemented by more than one person, and in this way stopped from being personal weapon, yet we regarded them among the bows .

We consider heavy weapons, among which where fire-throwers; we describe the mangonel and its various kinds, the tank and accessories, we refer to many weapons of the sort of body protection, such as Maghfara, Al-Baida, Jawshan, lastly we consider traingulars and wellers. In the fifth chapter we consider the sea force navy at Salahud - dins Time, En order to complete the picture of Salahud - dins army. we describe the position and status of Egyptian sea power at the end of Fatimid era, the reforms Salahud - din introduced in this domain, then the centres of Egyptian shipbuilding, and the various vessels in the Ayyubid Navy, the equipments and the weapons used in the warships, also the special apparatus used to counter the equipments of the enemy. We consider the succesive stages of the development of the Ayyubid sea force. We divided it into three stages; for after the preparatory stage and the laying of basis, there came the second stage, when the Ayyubid navy played a prominent role in the struggle against the powerful crusading sea force in the mediterranean sea as the arena on which the tow navies contested, excluding the unsuccessfull landing attempt which the crusaders carried out in on the coast of the red sea. The last stage of the sea force building came after the battle of Hattin. In the last two chapters (6th-7th) we consider the military activities of Salahud – dins army in the most famous wars he waged against the crusaders, in order to demonstrate the organizations and plans of this army as it a state of movement and practice. In the sixth chapter we try to

distinguish between seige battles and open battles, and we point to The examplars among his battles. We did not expatiate all the battles for the details are similar. We consider the failures of the Ayyubid army. We do not confine our considrations to the battles on Syrian and Palastinian arenas, but also describe the blockade of Alxandria carried out by the crusaders and the way the Moslems triumphed over them and foiled their plan to occupy Egyptian coast land once more, after their failure at Dimiatt. Then the successive seige of Karak and the successes of the Ayyubid army in capturing it after Hattin, and also the blockade of the Syrian coast towns, and Salahud- dins success in capturing them, also the liberation of Jerusalem which had a resounding effect al over the Islamic world. We consider the seig of Tyre and its failure, and how this became a turning point in the future behaviour of the Ayyunbid army. In the sixth chapter we stop at the end of the decisive battle of Hattin.

In the seventh chapter we consider the prolonged blockade of Acre which had lasted about two years, and the struggle raged between the crusade army besieging the city and the Ayyubid army which was surrounding the crusading army, then the tragic fall of the city, despite the unprecedented courage displayed by the city in opposing the enemy, and the reasons of this fall at the hand of Richard. we consider the events that followed this disaster and the weakness befall the army of Salahud - din, especially at the time of the march towards Askalon. Despite this his army never ceased from harassing crusaders who were led by the king who was able to defeat the Moslems in the woods of Arsuf. These two events (the fall of Acre and the defeat at Arsuf) had compelled Salahud-din to change his previous defensive plan to new defensive importance which the Ayyubid army was unable to defend, and which were apt to fall into the hands of the crusaders who could make them the starting Piont for attacking the important centres in Egypt and Jerosalem. The Prompted Salahud – din to destory these Cstles, and after completing this work he rverted to the organization of the defences of Jerosalem against the expected onslaught of Richard. In the end the Ayyubid army staged the first attack since a Iong time. Taking advantage of the absence of Richard, and tried to capture Jafa, but the undertakinge ended in failiure, especially after Richard had come back, and continued his negotiations with the comandres of the army of Salahud – din, displaying his desire to conclude armistices eith the Sultan.

As I conclude this exposition Iam under obligation to confess that my study can not succeed in the full exposition of the whole truth, and the expatition of the in its entirety, this is a far – fetched aspiration, because it is difficult for one study to comprechend all the facts of a subject, and what Iam triying to achieve is no more than an attempt to pave the way for compilmentary studies in future. Ihope that I have been able to contribute, Even to a small degree to the study of this history of Salahud – din. The liberator holy warrior .

ژێدەرو سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە

یەکەم : سەرچاوە کۆنەکان:

إبن أبي أصبيعة الخزرجي. أبو العباس موفق الدين أحمد بن القاسم (ت٦٦٨هـ/ ١١٦٩م).

١.عيون الأنباء في طبقات الأطباء، إصدار دار الفكر، بيروت ١٩٥٧. إبن الأثير، أبو الحسن عزالدين علي بن أبي الكرم بن محمد بن عبدالكريم الشيباني الجزري (ت٦٣٠هـ/ ١٢٣٣م).

٢. التأريخ الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل وحلب، تحقيق د. عبدالقادر أحمد طليمات. طبع دار الكتب الحديثة بالقاهرة ١٩٦٣.

٣. الكامل في التأريخ، دار صادر ودار بيروت، بيروت ١٩٦٦.

إبن الأزرق، أبو عبدالله محمد بن علي بن محمد بن علي بن قاسم بن مسعود (ت٨٩٦هـ/ ١٤٩٠م).

٤. بدائع السلك في طبائع الملك، تحقيق د. علي سامي النشار، منشورات وزارة الأعلام العراقية. دار الحرية للطباعة. بغداد ١٩٧٧.

ابن إياس، أبو البركات محمد بن أحمد بن إياس الحنفي المصري (ت٩٣٠هـ/ ١٥٢٢م).

٥. تأريخ مصر (بدائع الزهور في وقائع الدهور) المطبعة الكبرى الأميرية ، بولاق ، مصر ١٣١١هـ.

إبن تغزي بردي، أبو المحاسن جمال الدين يوسف بن تغري بردي الأتابكي (ت٨٧٤هـ/ ١٤٦٩م).

٦. النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة ١٩٣٨.

ابن جبير، ابو الحسن محمد بن أحمد بن جبير (ت٦١٤هـ/ ١٢١٧م).

٧. رحلة ابن جبير، دار صادر و دار بيروت، بيروت ١٩٦٤.

ابن الجوزي، أبو الفرج عبدالرحمن بن علي بن محمد بن علي (ت٥٩٧هـ/ ١٢٠١م).

٨. المنتظم في تأريخ الملوك والأمم، مطبعة دائرة المعارف العثمانية حيدر آباد الدكن، الهند، ١٣٥٨هـ/ ١٩٣٩.

ابن الجيعان، شرف الدين يحيى بن المقر (ت٨٨٥هـ/ ١٤٨٠م).

٩. التحفة السنية بأسماء البلاد المصرية، الناشر مكتبة الكليات الأزهرية، القاهرة ١٩٧٤.

إبن حمديس، عبدالجبار أبوبكر بن محمد (ت٥٢٧هـ/ ١١٣١م).

١٠. ديوان أبن حمديس، قدم له د. أحسان عباس، دار صادر و دار بيروت، بيروت ١٩٦١.

١١. العبر وديوان المبتدأ والخبر، (تأريخ ابن خلدون) دار الكتاب اللبناني، بيروت ١٩٦١.

ابن خلدون، ابو زيد عبدالرحمن بن محمد (ت٨٠٨هـ/ ١٤٠٥م).

١٢. المقدمة (مقدمة إبن خلدون) المطبعة البهية، القاهرة، (سنة الطبع بلا).

ابن خلكان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن ابي بكر الاربلي (٦٨١هـ/ ١٢٨٢م).

١٣. وفيات الأعيان وأنباء الزمان، تحقيق د. إحسان عباس، مطبعة الغريب، دار الثقافة، بيروت، ثمانية أجزاء، ١٩٦٨-١٩٧١م.

ابن زيني دحلان، سيد أحمد.

١٤. الفتوحات الاسلامية، الناشر مؤسسة الحلبي وشركاه للنشر والتوزيع، مطبعة المدني، القاهرة، ١٣٧٨هـ/ ١٩٦٨م.

ابن الساعي الخازن، أبو طالب تاج الدين علي بن انجب بن عثمان البغدادي (ت٦٧٤هـ/ ١٢٧٦م).

١٥. الجامع المختصر في عنوان التواريخ وعيون السير، عني بنسخه ونشره، د. مصطفى جواد، المطبعة السريانية الكاثوليكية، بغداد ١٩٣٤.

ابن سيدة، ابو الحسن علي بن اسماعيل النحوي الاندلسي (ت٤٥٨هـ/ ١٠٦٤م).

١٦. كتاب المخصص، المكتب التجاري، بيروت، المطبعة الأميرية الكبرى، طبعة بولاق ١٣١٦هـ.
إبن شاهين الظاهري، غرس الدين خليل (ت٨٧٣هـ/ ١٤٦٧م).
١٧زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك، باعتناء وتصحيح بولس راويس، المطبعة الجمهورية، باريس ١٨٩٤.
إبن شداد، لأبو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع الأسدي (ت٦٣٢هـ/ ١٢٣٤م).
١٨. النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (سيرة صلاح الدين) تحقيق د. جمال الدين الشيال، طبعة الدار المصرية، القاهرة ١٩٦٤.
إبن شداد، أبو عبدالله عزالدين محمد بن على بن ابراهيم الحلبي (ت٦٨٤هـ/ ١٢٨٥م).
١٩. الأعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة (تأريخ لبنان والأردن وفلسطين) تحقيق د. سامي الدهان، مطبعة المعهد الفرنسي للدراسات العربية ١٣٨٢هـ/ ١٩٦٢م، ج٢، ق٢.
ابن الصيرفي، أبو القاسم أمين الدين علي بن منجب بن سليمان المصري (ت٥٤٢هـ/ ١١٤٧م).
٢٠. الأشارة الى من نال الوزارة، تحقيق و تعليق عبدالله مخلص، طبع المعهد العلمى الفرنسي، ١٩٢٤.
ابن الطقطقا محمد بن علي بن طباطبا (ت٧٠٩هـ/ ١٣٠٩م).
٢١. الفخرى في آداب السلطانية والدول الاسلامية، طبعة دار صادر، بيروت ١٩٦٦.
ابن طلحة الوزير، أبو سالم كمال الدين محمد بن طلحة (٦٥٢هـ/ ١٢٥٤م).
٢٢. العقد الفريد للملك السعيد، مطبعة الوطن، القاهرة ١٣٠٦هـ.
ابن العبري، أبو الفرج غريغوريوس أهرون الملطي (ت٦٨٥هـ/ ١٢٨٦م).
٢٣. تأريخ مختصر الدول، المطبعة الكاثوليكية، ط٢، بيروت ١٩٥٨.
٢٤. تأريخ الدول السرياني، صنفه باللغة السريانية، ترجمه الى العربية إسحاق أرملة السريانى. منشور في مجلة المشرق البيروتية، المطبعة الكاثوليكية، بيروت من السنة ٤٦ لعام ١٩٥٢ الى السنة ٤٩ لعام ١٩٥٥، ج٤، ٥.
ابن العديم، أبو القاسم كمال الدين عمر بن أحمد بن هبة الله الحلبي (ت٦٦٠هـ / ١٢٦١م).
٢٥.زبدة الحلب من تأريخ حلب، تحقيق د. سامى الدهان. المطبعة الكاثوليكية، بيروت ج٢، طبع سنة ١٩٥٤، ج٣، طبع ١٩٦٧.
ابن العماد الحنبلي، أبو الفلاح عبدالحي (ت١٠٨٩هـ/ ١٦٧٨م).
٢٦. شذرات الذهب في أخبار من ذهب، مطبعة القدسي، القاهرة، ط١٣٥٠هـ / ١٩٣١م.
ابن الفرات، ناصرالدين محمد بن عبدالرحيم (٨٠٧هـ/ ١٤٠٤م).
٢٧. تأريخ إبن الفرات، تحقيق د. حسن محمد الشماع. مطبعة حداد، البصرة ١٩٦٧.
ابن القاضي شهبة. أبو الفضل بدر الدين محمد بن تقي الدين بن قاضي شهبة الاسدي الشافعي (ت٨٧٤هـ/ ١٤٦٩م).
٢٨. الكواكب الدرية فى السيرة النورية (تأريخ السلطان نورالدين محمود ابن زنكى) تحقيق د. محمود زايد، دار الكتاب الجديد، بيروت ١٩٧١.
ابن قتيبة، أبو محمد عبدالله بن مسلم (ت٢٧٦هـ/ ٨٨٩م).
٢٩. المعارف، تحقيق ثروت عكاشة، مطبعة دارالكتب، القاهرة ١٩٦٠.
ابن القلانسي، أبو يعلى حمزة (ت٥٥٥هـ/ ١١٦٠م).
٣٠. ذيل تأريخ دمشق، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت ١٩٠٨.
ابن كثير، أبوالفداء عمادالدين أسماعيل بن عمر القرشي الدمشقي (ت٧٧٤هـ/ ١٣٧٢م).
٣١. البداية والنهاية، مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٣٢م.
ابن مماتي، الأسعد بن الخطير المهذب بن مينا المصري (ت٦٠٦هـ/ ١٢٠٩م).

٣٢. قوانين الدواوين، تحقيق عزيز سوريال عطية، طبع مصر ١٩٤٣.

ابن منقذ، أبو المظفر مؤيد الدين أسامة بن مرشد بن منقذ الكناني الشيزري (ت٥٨٤هـ/ ١١٨٨م).

٣٣. الأعتبار، تحقيق فيليب حتي، مطبعة جامعة برنستون، الولايات المتحدة ١٩٣٠.

ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم المصري (ت٧١١هـ/ ١٣١١م).

٣٤. لسان العرب، دار صادر، دار بيروت، لبنان ١٣٧٤. ١٣٧٥هـ/ ١٩٥٥. ١٩٥٦م.

ابن منكلي، محمد الناصر بن محمود بن منكلي المصري (ت٧٧٨هـ/ ١٣٧٦م).

٣٥. التدبيرات السلطانية في سياسة الصناعة الحربية، مخطوط مصور بالفوتستات في المجمع العلمي العراقي، تحت رقم (٦٤٦. سلاح).

ابن ميسر، محمد بن علي بن يوسف (ت٦٧٣هـ/ ١٢٧٨م).

٣٦. أخبار مصر، باعتناء هنري ماسيه، مطبعة المعهد العلمي الفرنسي، القاهرة ١٩١٩.

ابن واصل، جمال الدين محمد بن سالم الحموي (ت٦٩٧هـ/ ١٢٩٧م).

٣٧. مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، تحقيق د. جمال الدين الشيال ج١، مطبعة جامعة فؤاد الأول، القاهرة ١٩٥٣، ج٢، المطبعة الأميرية ، القاهرة ١٩٥٧.

ابن الوردي، أبو حفص زين الدين عمر (ت٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م).

٣٨. تأريخ ابن الوردي (ذيل المختصر في أخبار البشر) المطبعة الحيدرية، النجف الأشرف ١٩٦٩.

ابن هذيل، علي بن عبدالرحمن بن هذيل الأندلسي (ق ثامن هـ).

٣٩. حلية الفرسان وشعار الشجعان، تحقيق محمد عبدالغني حسن، مطبعة دار المعارف، بغداد ١٩٥١.

ابن يحيى، صالح (النصف الأول من القرن التاسع الهجري/ النصف الأول من القرن الخامس عشر الميلادي).

٤٠. كتاب تأريخ بيروت، المطبعة الكاثوليكية، ١٩٦٩.

أبو شامة، شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي الدمشقي (ت٦٦٥هـ/ ١٢٦٦م).

٤١. كتاب الروضتين في أخبار الدولتين (النووية والصلاحية) ج١، ق١، نشر وتحقيق محمد حلمي محمد أحمد، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٥٦م.

ج١، ق٢، تحقيق د. محمد حلمي محمد أحمد، مراجعة د. محمد مصطفى زيادة، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٢م.

الكتاب نفسه بجزأيه، مطبعة وادي النيل، القاهرة ١٢٨٧. ١٢٨٨هـ.

٤٢. الذيل على الروضتين (تراجم رجال القرنين السادس والسابع) باعتناء محمد زاهد الكوثري (القاهرة ١٣٦٦هـ/ ١٩٤٧م).

أبو الفداء، عمادالدين إسماعيل بن محمد بن تقي الدين عمر الأيوبي، صاحب حماه (ت٧٣٢هـ/ ١٣٣٢م).

٤٣. المختصر في أخبار البشر، مطبعة دار الكتاب اللبناني، بيروت.

أبو يعلى الفراء، محمد بن الحسن بن محمد (ت٤٥٨هـ/ ١٠٦٤م).

٤٤. الأحكام السلطانية، شركة مكتبة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر ١٣٥٦هـ/ ١٩٣٨م.

أبومخرمة ، أبو محمد عبدالله الطيب بن عبدالله بن أحمد (القرن العاشر الهجري).

٤٥. تأريخ ثغر عدن، مطبعة بريل، ليدن ١٩٣٦.

الأصفهاني، عماد الدين الكاتب، أبو عبدالله محمد بن محمد بن حامد بن عبدالله بن علي (ت٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م).

٤٦. خريدة القصر وجريدة العصر (قسم شعراء مصر) نشر أحمد أمين وشوقي ضيف واحسان عباس، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٥١.

ـ الكتاب نفسه، قسم شعراء الشام، تحقيق د. شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، دمشق ١٣٨٣هـ/ ١٩٦٤م.
٤٧. الفتح القسي في فتح القدسي، تحقيق وشرح وتقديم محمد محمود صبح، الدار القومية للطباعة والنشر ١٩٦٥.
الأوسي الأنصاري، عمر بن إبراهيم (أوائل القرن التاسع/ أوائل القرن الخامس عشر الميلادى).
٤٨. تفريج الكروب في تدبير الحروب، حققه وترجمه الى الأنكليزية، الدكتور جورج سكانلون، منشورات الجامعة الأمريكية بالقاهرة ١٩٦١.
الأيوبي، الملك المنصور محمد بن تقى الدين عمر بن شاهنشاه بن أيوب، صاحب حماه (ت٦١٧هـ/ ١٢٢٠م).
٤٩. مضمار الحقائق وسر الخلائق، تحقيق د. حبشي، دار الهنا، طبع عالم الكتب، القاهرة، ١٩٦٨.
البغدادي، عبداللطيف بن يوسف بن محمد (ت٦٢٩هـ/ ١٢٣٠م).
٥٠. الأفادة والاعتبار في الامور المشاهدة والحوادث المعاينة بأرض مصر، نشر كمال حافظ زند وجون آ. وايفى أي. فيدين، طبعة لندن ١٩٦٥.
البنداري، قوام الدين الفتح بن علي (ت قرن سابع هـ/ ثالث عشر م).
٥١. سنا البرق الشامي (تلخيص البرق الشامي للعماد الكاتب الأصفهانى) تحقيق د. رمضان ششن، دار الكتاب الجديد، بيروت ١٩٧١، ج١.
بنيامين التطيلي، بنيامين بن يونه الاندلسي (ت٥٦٩هـ/ ١١٧٣م).
٥٢. رحلة بنيامين، ترجمة من العبرية، عزرا حداد، المطبعة الشرقية، بغداد ١٩٤٥.
الثعالبي، أبو المنصور عبدالملك بن محمد (ت٤٢٩هـ/ ١٠٣٦م).
٥٣. فقه اللغة وسر العربية، مطبعة الاستقامة، القاهرة ١٩٥٩.
الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر (ت ٢٥٦هـ/ ٨٦٨م).
٥٤. الحيوان، تحقيق وشرح عبدالسلام محمد هارون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر ١٣٥٦هـ/ ١٩٣٨م).
٥٥. رسائل الجاحظ، تحقيق عبدالسلام هارون، القاهرة مكتبة الخانجى ١٩٦٤. ١٩٦٥.
الجواليقى، أبو منصور موهوب بن أحمد بن محمد (ت٥٤٠هـ/ ١١٤٥م).
٥٦. المعرب من الكلام الأعجمي على حروف المعجم، طهران ١٩٦٦.
الجوهري، أسماعيل بن حماد أبو نصر بن حماد الفارابي (ت٣٩٨هـ/ ١٠٠٦م).
٥٧. الصحاح، تاج اللغة، طبعة دار الكاتب العربي، تحقيق أحمد عبدالغفور عطار، القاهرة دار الكتاب العربي ١٣٧٥هـ/ ١٩٥٦م.
حاجى خليفة، مصطفى بن عبدالله (كاتب حلبي).
٥٨. كشف الظنون في أسامي كتب وفنون، المطبعة الاسلامية، طهران ١٣٨٧هـ/ ١٩٤٧م.
الحسيني، أبو الحسن صدرالدين علي ناصرالدين بن علي (عاش في القرن السابع الهجرى).
٥٩. أخبار الدولة السلجوقية، باعتناء محمد إقبال، طبع نشريات كلية بنجاب، لاهور ١٩٣٣.
الحموي، أحمد بن محمد (ت١١٤٢هـ/ ١٧٢٩م).
٦٠. النفحات المسكية في صناعة الفروسية، تحقيق عبدالستار القرهغولى، مطبعة التفيض، بغداد ١٣٦٩هـ/ ١٩٥٠م.
الحموي، أبو الفضائل محمد بن علي بن العزيزي بن علي بن مزهر بن بركات (ت٦٤٤هـ/ ١٢٤٦م).
٦١. التأريخ المنصور، تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان، نشر بطرس غريا زنيويج، موسكو، دار النشر للآداب الشرقية١٩٦٠.
الحموي، أبو عبدالله شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الرومي (ت٦٢٦هـ/ ١٢٢٨م).

٦٢. معجم الأدباء، نشر د. أحمد فريد رفاعي، مكتبة عيسى البابي الحلبي وشركاه بمصر.
٦٣. معجم البلدان، دار صادر، دار بيروت ١٩٥٥. ١٩٥٧.
الحميري، أبو عبدالله محمد بن محمد بن عبدالمنعم (عاش في القرن التاسع الهجري).
٦٤. الروض المعطار في خبر الأقطار، تحقيق د. إحسان عباس، مكتبة لبنان، طبع دار القلم للطباعة، بيروت ١٩٧٥.
الحنبلي، أبو البركات عزالدين أحمد بن إبراهيم بن نصرالله العسقلاني المصري (ت٨٧٦هـ/ ١٤٧١م).
٦٥. شفاء القلوب في مناقب بني أيوب، تحقيق ناظم رشيد، من مطبوعات وزارة الثقافة والفنون، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٧٨م.
الخزرجي، الشيخ على بن الحسن (ت٨١٢هـ/ ١٤٠٩م).
٦٦. العقود اللؤلؤية في تأريخ الدولة الرسولية، تصحيح وتنقيح محمد بسيوني عسل، مطبعة الهلال، القاهرة ١٩١١.
الخوارزمي، جمال الدين أبوبكر بن العباس، (ت٣٨٣هـ/ ٩٩٣م).
٦٧. مفيد العلوم ومبيد الهموم، المطبعة الشرقية، القاهرة (١٣٢٨هـ/ ١٩٠٩م).
الخوارزمي، أبو عبدالله محمد بن أحمد بن يوسف (ت٣٨٧هـ/ ٩٩٧م).
٦٨. مفاتيح العلوم، مطبعة الشرقية، إدارة المطبعة المنيرية، القاهرة ١٣٤٢هـ.
الدميري، كمال الدين أبو البقاء (ت٨٠٨هـ/ ١٤٠٥م).
٦٩. حياة الحيوان الكبرى، دار الطباعة، القاهرة ١٢٩٢هـ.
الدواداري، أبوبكر بن عبدالله بن أيبك (ت بعد ٧٣٦هـ/ ١٣٣٥م).
٧٠. الدرة المضية في أخبار الدولة الفاطمية، تحقيق د. صلاح الدين المنجد، مطبعة المعهد الألماني للآثار، القاهرة ١٩٦١.
٧١. الدر المطلوب في أخبار ملوك بني أيوب، تحقيق د. سعيد عبدالفتاح عاشور، مطبعة عيسى البابي الحلبي، القاهرة ١٩٧٢.
الذهبي، أبو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد الدمشقي (ت٧٤٨هـ/ ١٣٤٧م).
٧٢. مختصر تأريخ الأسلام، مخطوط مصور في مكتبة الدراسات العليا، (قسم ١، ٢) تحت رقم ١٦٥٩، ١٦٦٠.
٧٣. العبر في خبر من غبر، تحقيق د. صلاح الدين المنجد، مطبعة حكومة الكويت ١٩٦٣.
٧٤. دول الإسلام، مطبعة جمعية دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد، الدكن الهند (١٣٦٥هـ/ ط٢).
الزبيدي، أبو الفيض محب الدين محمد مرتضى الحسيني الواسطي (ت١٢٠٦هـ/ ١٧٩١م).
٧٥. تاج العروس من جواهر القاموس، المطبعة الخيرية، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت ١٣٠٦هـ.
سبط ابن الجوزي، أبو المظفر شمس الدين قزاوغلي التركي (ت٦٥٤هـ/ ١٢٥٦م).
٧٦. مرآة الزمان في تأريخ الأعيان، مطبعة مجلس دار المعارف العثمانية، حيدرآباد، الدكن الهند ١٩٥١، ج٨ قسم أول.
السبكي، أبو نصر تاج الدين عبدالوهاب بن تقي الدين (ت٧٧١هـ/ ١٣٧٠م).
٧٧. طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق محمود محمد الطناحي و عبدالفتاح محمد الحلو، مطبعة عيسى البابي الحلبي، القاهرة ١٩٧٠.
السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (ت٩١١هـ/ ١٥٠٥م).
٧٨. حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة، المطبعة الشرقية ١٣٢٧هـ.
الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك (ت٧٦٤هـ/ ١٣٦٣م).
٧٩. الوافي بالوفيات، نشر باعتناء هلموت ريتر، دار النشر فرانز شتاينر فيسبادن، ألمانيا ١٣٨١هـ/ ١٩٦٢م.
الطبرسي، أبو على الفضل بن الحسن (ت ٥٤٨هـ. ١١٥٣م).

٨٠. مجمع البيان في تفسير القرآن، ط٢، طبع ونشر دار الفكر، بيروت ١٩٥٥.

الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير (ت٣١٠هـ/ ٩٩٢م).

٨١. تأريخ الرسل والملوك، مطبعة الاستقامة، القاهرة ١٩٣٩.

الكتاب نفسه، ط إنتشارات جهان. طهران عن طبعة دى غوبة.

الطرسوسي، مرضي بن علي بن مرضي (ت٥٨٩هـ/ ١١٩٣م).

٨٢. تبصرة أرباب الألباب في كيفية النجاة في الحروب من الأسواء ونشر أعلام الأعلام في العدد والآلات المعينة على لقاء الأعداء.

مخطوط مصور بالميكروفيلم، نسخة شخصية للمؤلف عن نسخة مكتبة بودليان باوكسفورد تحت رقم ٢٦٤.

الطرطوشي، أبوبكر محمد بن الوليد الفهري المالكي (ت٥٢٠هـ/ ١١٢٦م).

٨٣. سراج الملوك، مطبعة بولاق ١٢٨٩هـ.

العباسي، الحسن بن عبدالله (بدأ بتأليفه سنة ٧٠٨هـ/ ١٣٠٨م).

٨٤. آثار الأول في ترتيب الدول، مطبعة بولاق ١٢٩٥هـ.

العصامي المكي، عبدالملك بن حسين بن عبدالملك (ت١١١١هـ/ ١٦٩٩م).

٨٥. سمط النجوم العوالى في أنباء الأوائل والتوالي، المطبعة السلفية، القاهرة.

العليمي المقدسي، أبو اليمن مجيرالدين عبدالرحمن بن محمد بن عبدالرحمن الحنبلي (٩٢٨هـ/ ١٥٢٠م).

٨٦. الأنس الجليل بتأريخ القدس والخليل، قدمه محمد بحر العلوم، منشورات المطبعة الحيدرية، النجف ١٣٨٨هـ/ ١٩٦٨م.

عمارة اليمنى، أبومحمد نجم الدين عمارة بن ابي الحسن الحكمي (ت٥٦٩هـ/ ١١٧٣م).

٨٧. النكت العصرية في أخبار الوزارة المصرية، تحقيق هرتويغ دانبرغ، مطبعة مرسو، شالون، فرنسا ١٨٩٧م.

العمري، شهاب الدين أبو الفضل الله العمري (٧٨٦هـ/ ١٣٨٤م).

٨٨. التعريف المصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، القاهرة ١٣١٢هـ.

الغساني، الملك الأشرف ابو العباس عمادالدين إسماعيل بن العباس (ت٨٠٣هـ/ ١٤٠٠م).

٨٩. العسجد المسبوك والجوهر المحكوك في طبقات الخلفاء والملوك، دراسة وتحقيق د. شاكر محمود عبدالمنعم، دار التراث الاسلامى، للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت. دار البيان. بغداد ١٣٩٥هـ/ ١٩٧٥م.

القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (ت٦٨٢هـ/ ١٢٨٣م).

٩٠. آثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر، دار بيروت ١٩٦٠.

القلقشندي، أبو العباس أحمد بن علي بن عبدالله (ت٨٢١هـ/ ١٤١٨م).

٩١. صبح الأعشى في صناعة الإنشا، المطبعة الأميرية، القاهرة ١٩١٣. ١٩١٧.

٩٢. قلائد الجمان في تعريف بقبائل عرب الزمان، تحقيق إبراهيم الأبياري، مطبعة السعادة، دار الكتب الحديثة، القاهرة ١٩٦٣.

٩٣. نهاية الأرب في معرفة أنساب العرب، نشر وتحقيق علي الخاقاني مطبعة النجاح، بغداد ١٩٥٨.

الماوردي، أبوالحسن علي بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، (ت٤٥٠هـ/ ١٠٥٨م).

٩٤. الأحكام السلطانية والولايات الدينية، مطبعة مصطفى البابى الحلبي، القاهرة، ١٩٦٠.

المقدسي البشاري، أبو عبدالله شمس الدين محمد (ت٣٨٧هـ/ ٩٩٧م).

٩٥. أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، ط / لندن ١٩٠٦.

المقريزي، أبو العباس تقى الدين احمد بن علي (ت٨٤٥هـ/ ١٤٤٢م).

٩٦. اتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفا، تحقيق د. جمال الدين الشيال دار الفكر العربي، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٤٨.

. الكتاب نفسه، تحقيق محمد حلمي محمد، مطابع الأهرام التجارية، القاهرة ١٩٧١.

٩٧. البيان الأعراب عما بأرض مصر من الأعراب، تحقيق د. عبدالمجيد عابدين، ملتزم الطبع والنشر عالم الكتب، القاهرة ١٩٦١.

٩٨. السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق د. محمد مصطفى زيادة، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة ١٩٣٤.

٩٩. المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، مطبعة بولاق، ١٢٩٤. أوفسيت مكتبة المثنى.

. الكتاب نفسه، طبعة المعهد الفرنسي، القاهرة ١٩١٣. ١٩٢٢. مؤلف مجهول.

١٠٠. خزانة السلاح، مخطوط مصور بالفوتستات في مكتبة الدراسات العليا، كلية الآداب، تحت رقم ١٢٣٢.

النابلسي، عثمان بن إبراهيم (كان حيا في سنة ٦٣٢هـ/ ١٢٣٤م).

١٠١. لمع القوانين المضية في دواوين الديار المصرية، طبعة المعهد الفرنسي، دمشق ١٩٦١.

ناصر خسرو (ت٤٥٢هـ/ ١٠٦٠م).

١٠٢. سفرنامه، ترجمة من الفارسية د. يحيى الخشاب، ط/ دار الكتاب الجديد، بيروت ١٩٧٠.

النويري، شهاب الدين أحمد بن عبدالوهاب (ت٧٣٣هـ/ ١٣٣٢م).

١٠٣. نهاية الأرب في فنون الأدب، مصورة عن نسخة دار الكتب، القاهرة ١٩٥٤.

النويري، محمد بن قاسم بن محمد الاسكندراني (ت بعد سنة ٧٧٥هـ/ ١٣٧٢م).

١٠٤. الالمام بالأعلام فيما جرت به الأحكام، والامور المقضية في وقعة الاسكندرية، تحقيق د. أيتين كومب و د. عزيز سوريال عطية، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد الدكن، الهند ١٩٦٨.

الهرثمي، أبو سعيد (صاحب الخليفة المأمون العباسي).

١٠٥. مختصر سياسة الحروب، تحقيق عبدالرؤوف عون، طبعة المؤسسة العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة (سنة الطبع بلا).

الهروي، على بن أبي بكر بن علي (ت٦١١هـ/ ١٢١٥م).

١٠٦. التذكرة الهروية في الحيل الحربية، تحقيق مطيع المرابط، منشورات وزارة الثقافة، دمشق ١٩٧٢.

الهمداني، بدرالدين محمد بن حاتم بن على حاتم بن أحمد الهمداني.

١٠٧. السمط الغالى الثمن في أخبار الملوك من الغز باليمن، تحقيق ركس سمث، مطبعة جامعة كمبردج، ١٩٧٤.

اليافعي، أبو محمد عبدالله بن أسعد بن على اليمني المكي (ت٧٦٨هـ/ ١٣٦٦م).

١٠٨. مرآة الجنان وعبرة اليقظان، طبعة منشورات مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، ١٩٧٠.

اليماني، تاج الدين عبدالباقي بن عبدالمجيد (ت٧٤٣هـ/ ١٣٤٢م).

١٠٩. تاريخ اليمن، المسمى بهجة الزمن في تأريخ اليمن، تحقيق مصطفى حجازي، مطبعة مخيمر، اليمن ١٩٦٥.

١١٠. ذيل مرآة الزمان، طبعة حيدر آباد الدكن. الهند، ١٣٧٤هـ/ ١٩٥٤م.

دووەم: كتێبە تازەكانو بە عەرەبی كراوەكان:

د. إبراهيم علي طرخان

١١١. النظم الاقطاعية في الشرق الأوسط في العصور الوسطى، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٨.

إحسان هندي

١١٢. الحياة العسكرية عند العرب، مطبعة الجمهورية، دمشق ١٩٦٤.

أحمد رضا

١١٣. متن اللغة، مطبعة دار مكتبة الحياة، بيروت ١٩٥٨.

أحمد مختار العبادي

١١٤. قيام الدولة المماليك الاولى في مصر والشام، دارالنهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت ١٩٦٩.

أدوين جون ديفيز

١١٥. فرنسا الجريحة على ضفاف الذيل، ترجمة زكى شنودة المحامى، مطبوعات كتابي (سنة الطبع بلا).

أدي شير

١١٦. الألفاظ الفارسية المعربة، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٠٨.

آرنست باركر

١١٧. الحروب الصليبية، ترجمة. د. الباز العريني، مطبعة لجنة البيان العربي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة ١٩٦٠.

إسماعيل سرهذك

١١٨. حقائق الأخبار عن دول البحار، المطبعة الأميرية، بولاق ج١، سنة ١٣١٤هـ، ج٢، ١٤١٦هـ، ج٣، ١٣٢٣هـ.

أمين الخولي

١١٩. الجذدية والسلم، مطبعة الرسالة، دار المعرفة، القاهرة ١٩٦٠.

د. الباز العريني

١٢٠. الشرق الأدنى في العصور الوسطى (الأيوبيون)، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت ١٩٦٧.

١٢١. الشرق الأوسط في الحروب الصليبية، دار النهضة العربية، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٦٣.

١٢٢. المماليك، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت ١٩٦٧.

برنارد لويس

١٢٣. العرب في التاريخ، ترجمة نبيه أمين فارس ومحمود يوسف زايد، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٥٤.

البستاني، بطرس وابنه سليم

١٢٤. دائرة المعارف، المطبعة الأدبية بيروت ١٨٨٧.

البستاني، بطرس

١٢٥. محيط الميحط، معجم لغوى بيروت ١٩٧٠.

البستاني، الشيخ عبدالله البستاني

١٢٦. البستان، معجم اللغوي، المطبعة الاميركانية، بيروت ١٩٢٧.

بوليك أ.ن.

١٢٧. الاقطاعية في مصر وسوريا وفلسطين ولبنان، ترجمة عاطف كرم، منشورات دار المكشوف، بيروت ١٩٤٨.

جان سوفاجيه

١٢٨. دمشق الشام، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٣٦.

جب، السير هاملتون أ. ر.

١٢٩. صلاح الدين الأيوبي، دراسات في التأريخ الأسلامي، حررها يوسف أيبش المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٧٣.

جرجي زيدان

١٣٠. تأريخ التمدن الاسلامي، منشورات دار المكتبة الحياة، مؤسسة خليفة للطباعة بيروت ١٩٦٧.

جوزف نسيم يوسف

١٣١. العدوان الصليبي على مصر، دار الكتب الجامعة، الاسكندرية ١٩٦٩.

د. جهادية القرهغولي

١٣٢. التنظيمات الادارية والعسكرية في العراق والشام خلال العصر العباسي الاول (١٣٢. ٢٣٢هـ) رسالة دكتوراه. مطبوعة على الآلة الكاتبة (الرونيو) القاهرة ١٩٧٤.

د. حسن إبراهيم حسن

١٣٣. تأريخ الاسلام السياسي والديني، مطبعة السنة المحمدية، القاهرة ١٩٦٧.

١٣٤. تاريخ الدولة الفاطمية، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٣٢.

١٣٥. الفاطميون في مصر وأعمالهم السياسية والدينية، المطبعة الأميرية، القاهرة ١٩٣٢.

د. حسن الباشا

١٣٦. الالقاب الاسلامية في التاريخ والوثائق، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة ١٩٦٥. ١٩٦٦.

١٣٧. الفنون الاسلامية والوظائف على الآثار العربية، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة ١٩٦٥.

د. حسن حبشي

١٣٨. نورالدين محمود والصليبيون، القاهرة ١٩٤٨.

حسين يوسف موسى و عبدالفتاح الصعيدي

١٣٩. الافصاح في فقه اللغة، مطبعة المدني، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٦٤.

د خالد جاسم الجنابي

١٤٠. تنظيمات الجيش في العصر العباسي الثانى ٢١٨. ٣٣٤هـ. رسالة ماجستير مطبوعة بالآلة الكاتبة (الرونيو) بغداد ١٩٧١.

د. دريد عبدالقادر نورى

١٤١. سياسة صلاح الدين في بلاد مصر والشام والجزيرة، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٧٦.

دوزى رينهارت

١٤٢. المعجم المفصل بأسماء الملابس عند العرب، ترجمة د. أكرم فاضل، مطبعة وزارة الاعلام العراقية، دار الحرية للطباعة بغداد، ١٩٧١. ١٣٩١هـ.

ديمومبين م. غودفروى

١٤٣. النظم الاسلامية، ترجمة د. فيصل السامر و د. صالح الشماع، مطبعة الزهراء، بغداد ١٩٥٢.

د. رشيد الجميلي

١٤٤. دولة الاتابكية في الموصل بعد عمادالدين زنكى، دار النهضة، بيروت ١٩٧٠.

د. زكي النقاش

١٤٥. العلاقات الاجتماعية والثقافية والاقتصادية بين العرب والافرنج حلال الحروب الصليبية، منشورات دار الكتاب اللبنانى، بيروت ١٩٥٨.

ستيفن رنسيمان

١٤٦. تأريخ الحروب الصليبية، ترجمة د. الباز العريني، ط: دار الثقافة بيروت ١٩٦٨.

سعيد الديوهجي

١٤٧. الموصل في العهد الأتابكي، مطبعة شفيق، بغداد ١٩٥٨.

د. سعيد عبدالفتاح عاشور

١٤٨. الحركة الصليبية، مكتبة الانجلو المصرية، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة ١٩٦٣.

١٤٩. مصر والشام في عهد الأيوبيين والمماليك، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت ١٩٧٢.

سوبر نهيم

١٥٠. أ. مادة (إقطاع) دائرة المعارف الاسلامية، القاهرة ١٩٣٣.

ب. مادة (صلاح الدين) دائرة المعارف الاسلامية، القاهرة ١٩٣٣.

سيد أمير علي

١٥١. مختصر تأريخ العرب، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٦٧.

سيد علي الحريري

١٥٢. الأخبار السنية في الحروب الصليبية، المطبعة العمومية، القاهرة ١٣١٧هـ.

د. سيده إسماعيل كاشف

١٥٣. أحمد بن طولون، الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٥.

شاخت وبوزورث

١٥٤. تراث الاسلام، ترجمة د. محمد زهير السمهوري، تعليق وتحقيق د. شاكر مصطفى، مراجعة د. فؤاد زكريا، صدر عن (عالم المعرفة) سلسلة كتب ثقافية شهرية، اصدار المجلس الوطنى للثقافة والفنون والاداب، الكويت، ١٩٧٨.

د. صابر محمد دياب

١٥٥. سياسة الدول الاسلامية في حوض البحر المتوسط، دار الثقافة العربية للطباعة، القاهرة ١٩٧٣.

طه الهاشمي

١٥٦. الجغرافية العسكرية، مطبعة دار السلام، بغداد ١٩٢٧.

١٥٧. دروس في المعلومات الجغرافية، مطبعة الشعب، بغداد ١٩٣٦.

عبدالرؤوف عون

١٥٨. الفن الحربي في صدر الاسلام، مطبعة دار المعارف، القاهرة ١٩٦٠.

د. عبدالرحمن زكي

١٥٩. السلاح في الاسلام، دار المعارف، القاهرة ١٩٥١.

١٦٠. السيف في الاسلام، دار الكتاب العربي، القاهرة ١٩٥٧.

١٦١. قلعة صلاح الدين، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر، المطبعة الثقافية، القاهرة ١٩٧١.

د. عبدالعزيز سالم و د. أحمد مختار العبادي

١٦٢. تأريخ البحرية الاسلامية في مصر والشام، مطبوعات جامعة بيروت العربية، ١٩٧٢.

١٦٣. أيام الصلاح الدين، المكتب التجاري للطباعة والتوزيع والنشر، بيروت ١٩٦١.

د. عبدالقادر أحمد طلمات

١٦٤. إبن الاثير الجزرى المؤرخ، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٥٩.

د. عبدالقادر أحمد اليوسف

١٦٥. العلاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر، منشورات المكتبة العصرية، صيدا. بيروت ١٩٦٩.

د. عبدالمنعم ماجد، من تحقيقه وجمعه كتاب:

١٦٦. السجلات المستنصرية، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٥٤.

١٦٧. طهور خلافة الفاطميين وسقوطها في مصر، طبعة دار المعارف، الاسكندرية ١٩٦٨.

١٦٨. العلاقات بين الشرق والغرب في العصور الوسطى، مكتبة الجامعة العربية، بيروت ١٩٦٦.

د. عطية مصطفى مشرفة

١٦٩. نظم الحكم بمصر في عصر الفاطميين، مطبعة الاعتماد، نشر دار الفكر العربي، القاهرة (بلا سنة الطبع).

علي بيومي

١٧٠. قيام الدولة الأيوبية في مصر، دار الفكر الحديث، القاهرة ١٩٥٢.

علي مبارك

١٧١. الخطط التوفيقية الجديدة لمصر، دار الكتب ١٩٦٩.

فازيلى بارتولد

١٧٢. تأريخ الترك في آسيا الوسطى، ترجمة د. أحمد السعيد سليمان، القاهرة ١٩٥٨.

د، فتحي عثمان

١٧٣. الحدود الاسلامية البيزنطية بين الاحتكاك الحربي والاتصال الحضاري، نشر الدار القومية، القاهرة ١٩٦٦.

د. فيليب حتي

١٧٤. تأريخ سورية ولبنان وفلسطين، ترجمة د. كمال اليازجي، مراجعة د. جبرائيل جبور، دار الثقافة ومؤسسة فرانكلين، المطبعة البولسية، بيروت ١٩٥٩.

د. فليب حتي مع ادوارد جرجي ود. جبرائيل جبور

١٧٥. العرب، دار غندور للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت ١٩٧٤.

١٧٦. صانعو التأريخ العربي، دار الثقافة، بيروت ١٩٦٩.

قدري قلعجي

١٧٧. صلاح الدين الأيوبي، قصة الصراع بين الشرق والغرب خلال القرنين الثاني عشر والثالث عشر للميلاد، دار الكاتب العربي، مطابع شركة المطابع الحديثة، بيروت ١٩٦٦.

كارل بروكلمان

١٧٨. تأريخ الشعوب الاسلامية، ترجمة نبيه أمين فارس، منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٦٥.

كلاري روبرت

١٧٩. فتح القسطنطينية على يد الصليبيين، ترجمة عن الفرنسية وقدم لها د. حسن حبشي، مطابع دار الكتاب العربي، القاهرة ١٩٦٤.

د. محسن محمد حسين

١٨٠. أربيل في العهد الأتابكى، مطبعة أسعد، بغداد ١٩٧٦.

١٨١. موضوعان في التأريخ الكردي، مطبوعات جمعية الثقافة الكردية، مطبعة الحوادث، بغداد ١٩٧٦.

د . محمد التونجي

١٨٢. المعجم الذهبي، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٦٩.

د. محمد جمال الدين سرور

١٨٣. الدولة الفاطمية في مصر، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٦٦.

د. محمد حسنين ربيع

١٨٤. النظم المالية في مصر زمن الأيوبيين، مطبعة جامعة القاهرة ١٩٦٤.

محمد خالد

١٨٥. قصة التعبئة، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦٩.

محمد سعيد العريان و د. جمال الدين الشيال

١٨٦. قصة الكفاح بين العرب والاستعمار، دار المعارف، القاهرة ١٩٦٠.

د. محمد صالح داوود القزاز

١٨٧. الحياة السياسية في العراق في العصر العباسي الأخير، مطبعة القضاء النجف ١٩٧١.

محمد العروسي المطوي

١٨٨. الحروب الصليبية في المشرق والمغرب، دار الكتب الشرقية، تونس ١٩٥٤.

د. محمد عمارة

١٨٩. عندما أصبحت مصر عربية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٧٤.

محمد فرج

١٩٠. السلام والحرب في الاسلام، دار الفكر العربى، القاهرة ١٩٦٠.

١٩١. المدرسة العسكرية الاسلامية، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٦٩.

محمد كرد علي

١٩٢. خطط الشام، مطبعة الترقى، دمشق ١٩٢٥.

محمد موسى هنداوي

١٩٣. المعجم في اللغة الفارسية، مكتبة مطبعة مصر، ١٩٥٢.

محمد ياسين الحموي

١٩٤. تأريخ الأسطول العربي، مطبعة الترقي، دمشق ١٩٤٥.

١٩٥. دمشق في العصر الأيوبي، المطبعة الهاشمية، دمشق ١٩٤٦.

محمود محمد السرساوي

١٩٦. يوم حطين، من روائع التأريخ العسكرى العربي، مطابع دار القومية القاهرة (بلا سنة الطبع).

مصطفى غالب

١٩٧. سنان راشدالدين، اصدار دار اليقظة العربية ومنشورات حمد ١٩٦٧ .

مكسيموس مونروند

١٩٨. من تأريخ الصليبية، ترجمة كيريوكيريو مكسيموس مظلوم سنة ١٨٤١، طبع دير الرهبان أورشليم (القدس) ١٨٦٥.

مؤلف مجهول (صليبى)

١٩٩. أعمال الفرنجة وحجاج بيت المقدس، ترجمة د. حسن حبشي، ملتزم الطبع دارالفكر العربي، القاهرة ١٩٥٨.

ميخائيل صباغ (ت١٨١٦).

٢٠٠. مسابقة البرق والغمام في سعاة الحمام، رسالة منشورة في مجلة المورد البغدادية، المجلد ٢، عدد٣، بغداد ١٩٧٣
ميخائيل عواد
٢٠١. المآصر في بلاد الروم والاسلام، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٤٨.
مينورسكي، البروفيسور ف. ف.
٢٠٢. الأكراد ملاحظات وانطباعات، ترجمة عن الروسية وعلق عليه د. معروف خزندار، مطبعة النجوم، بغداد ١٩٦٨.
د. نظير حسان سعداوي
٢٠٣. التأريخ الحربي المصرى في عهد صلاح الدين، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة ١٩٥٧.
٢٠٤. جيش مصر في أيام صلاح الدين، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة ١٩٥٦.
٢٠٥. المؤرخون المعاصرون لصلاح الدين الأيوبي، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة ١٩٦٢.
نعمان ثابت
٢٠٦. الجندية في الدولة العباسية، مطبعة أسعد، بغداد ١٩٥٦.
هارولد لامب
٢٠٧. شعلة الاسلام (قصة الحروب الصليبية) ترجمة محمود عبدالله يعقوب، مطبعة الارشاد منشورات مؤسسة فرانكلين و دار المتنبى، بغداد ١٩٦٧.
هامرتن. السيرجون آ.
٢٠٨. تأريخ العالم، مقال (السلاح) لتشارلز. ج. فولكس، ادارة الثقافة بوزارة التربية والتعليم، مكتبة النهضة (بلا سنة الطبع).
هونكمان. أي.
٢٠٩. مادة (صور) في دائرة المعارف الاسلامية، القاهرة ١٩٣٣.
٢١٠. تأريخ الجيوش، ترجمة كمال دسوقي، مكتبة النهضة المصرية ١٩٥٦.

سێیەم: کتێبە بیانیەکان:

* شمس الدين سامي
٢١١. قاموس الاعلام (تركي) مهران مطبعة سي، باب عالي جاده سنده استانبول ١٣٠٦. ١٣١٤.
* علي أصغر شميم
٢١٢. فرهنك امير كبير، مؤسسه چاپ وانتشارات أمير كبير، تهران ١٣٤٣هـ. محمد حسين بن خلف التبريزي.
٢١٣. برهان قاطع. قاموس لغوي فارسي، تصحيح واهتمام محمد عباس، طبعة مؤسسة مطبوعاتي امير كبير، سنة ١٣٣٦.
٢١٤- Bosworth, C.E Recruitment mustr, and review in medieval Islamic armies.
٢١٥- Cahen, Claude. Les changements techniques militares dansle proche Orient medieval et leur impotance histotique.
٢١٦- War Technology and Society in the Middle East, Edited by:V.J. Parry and M. E. Yap, London, Oxford University Press, 1975.
٢١٧- Cahen, Claud. La Syrie du Nord, paris, 1940.
٢١٨- Dozy. R.Supplement aux Dictionaires Arabes, Librairie du Liban- Beyrouth, 1968.

٢١٩- Kerr, Anthony J.C. The Crusades, Printed in Britain 1966.
٢٢٠- Croussets ,Histoire des Crosesades, paris, 1935.
٢٢١- Heyd W. Histoire du commerce du Levant au moyan– age, Am- sterdam, 1959.
٢٢٢- Lane – poole, Stanley A History of middle age, London, 1901.
٢٢٣- Lane – poole, Stanley Salahud-din and the fall of the kingdom of Je rusalem, Beirut, 1962.
٢٢٤- Oman, C. W. C, the arts of war in the middle ages, N.Y. 1924.
٢٢٥- Rosebault, Charles J. Salahdin: Prince of Chivalry. London, 1930.
٢٢٦- Setton, K. M. A History of the Crusades, Wisconsin, 1969.
٢٢٧- Smail, R. C. Crusading Warfare, Cambridge, 1956.
٢٢٨- Stevenson W. B. The Crusaders in the East, Cambridge, 1907.
٢٢٩- Treece, Henry. The Crusades New York, 1962.
٢٣٠- Von Kremer. The Orient under the Caliph Calcuta, 1920.

لێکۆڵینەوەو وتاری گۆڤارەکان:

٢٣١. مجلة آفاق عربية، السنة (٤) العدد (٥) كانون الثاني ١٩٧٩، بحث د. صلاح حسين (المنجنيق سلاح عربي).
٢٣٢. مجلة دراسة عربية (١٤) العددان (٩، ١٠) لسنة ١٩٧٨، بحث أحمد صادق سعد (مصر الفاطمية).
٢٣٣. مجلة سومر، مجلد ٣٢، ج١+٢، لسنة ١٩٧٦، بحث (منجنيق من الحضر) د. صلاح حسين.
٢٣٤. مجلة سومر، مجلد ٣٣، ج١، لسنة ١٩٧٧.
بحث عن منجنيق الحضر ل(دايتوولف باتز) ترجمة عن الانكليزية د. واثق اسماعيل.
٢٣٥. مجلة كلية الآداب، العدد ٢٥، شباط ١٩٧٩.
بحث (المنجنيق سلاح عربي) د. صلاح حسين.
٢٣٦. مجلة المورد، مجلد (٢) العدد (٣). رسالة كتبها ميخائيل صباغ "مسابقة البرق والغمام في سعادة الحمام" نشرها حكمت توماش.
٢٣٧. المجلة العربية للعلوم الانسانية، كلية الآداب. الكويت . المجلد (٧) العدد (٢٦) لسنة ١٩٨٧. بحث "مسؤولية صلاح الدين في فشل حصار صور" د. محسن محمد حسين.
٢٣٨. مجلة كلية الآداب. جامعة الملك سعود. الرياض، العدد الأول. المجلد الثاني، (١٤١٠هـ/ ١٩٩٠م).
بحث (أسباب وطبيعة إتصال صلاح الدين مع الخليفة المنصور الموحدي. د. محسن محمد حسين).
٢٣٩. مجلة مەتين. دهوك. العدد (٥٤) لسنة ١٩٩٦. بحث (رسائل صلاح الدين. الفحوى. والمغزى) د. محسن محمد حسين.

ناوەڕۆک(ژمارەی لاپەڕەکان بە پێی کتێبە چاپکراوەکە)

ڕەوشی زانستیی پ. د. محسن محمد حسين

. لە هەولێر لە دایك بووەو، هەر لە هەولێریش خوێندنی سەرەتایی و لە ساڵی (١٩٥٨) دا خوێندنی دواناوەندیشی هەر لە هەولێر تەواو کردووە.

. ساڵی ١٩٦٢ لە بەشی مێژووی کۆلێژی پەروەردەی زانکۆی بەغدا دەرچووە.

. لە فێرکردنی دواناوەندیدا نۆ ساڵ خزمەتی کردووە لە خوارووی عێراق و لە شەقلاوەو بەغدا، پاشان لە کۆلێژی ئادابی زانکۆی بەغداد دەستی بە خوێندنی باڵا کردووەو، لە ساڵی ١٩٧٤دا پلەی ماجستێری لە بابەتی "هەولێر لە سەردەمی ئەتابەکی"دا وەرگرتووە.

. لە کۆتایی ساڵی ١٩٧٧دا، دەستی بە خوێندنی دکتۆرا کردووەو لە سەرەتای ساڵی ١٩٨١دا پلەی دکتۆرای لە هەمان کۆلێژ لە بابەتی "سوپای ئەییوبی لە سەردەمی سەلاحەددیندا، پێکهاتنی سوپاکە، پەیکەربەندی، ڕێکخستنی، چەکەکانی، هێزی دەریایی و شەڕەکانی"دا وەرگرتووە.

. لە کۆلێژی ئادابی زانکۆی بەغدادو پاشانیش لە کۆلێژی پەروەردە لە بەشی زمانی کوردیدا، لە ماوەی ١٩٧٤-١٩٨٢، کاری کردووەو لە بەشی مێژووشدا لە ١٩٨٢-١٩٩٤ کاری کردووە.

. لە ماوەی نێوان (١٩٩٤-١٩٩٦) لە زانکۆی سەلاحەددین لە هەولێر لەکاردا بووە.

. بە مەبەستی ئیش کردن لە زانکۆی (مصراتە. لیبیا) لە ١٩٩٦-٢٠٠١ لە لیبیا بووە.

. لە گەلێ کۆنگرەو کۆڕو نەدوەدا، لە عێراق و لە هەرێمی کوردستان و لەدەرەوەشدا بەشدار بووە.

. ئەندامی لیژنەی مێژووی کورد بووە لە کۆڕی زانیاریی عێراقی دەستەی کوردی. لە بەغداد.

. لە ماوەی (١٩٨٢-١٩٩٤) لە بەغداد، ئەندامی دەستەی نووسینی گۆڤاری ئەکادیمیی "ڕۆشنبیری نوێ" بووە.

. پلەی پرۆفیسۆری لە ساڵی ١٩٩١ وەرگرتووە.

. نۆ کتێبی داناوە، لە بەغداو عەممان و بەیرووت و هەولێر و سلێمانی چاپ کراون.

. گەلێ لێکۆڵینەوەی بە زمانی کوردی و عەرەبی، لە گۆڤاری کۆلێژی ئاداب و کۆڕی زانیاریی عێراق. دەستەی کوردی. ڕۆشنبیری نوێ و، سەنتەری برایەتی، کاروان و گەلێ ڕۆژنامەی دیکەو، هەروەها لە گۆڤاری کۆلێژی ئادابی کوێت و ریاض و گۆڤاری زانکۆی هەولێردا بلاوکردۆتەوە.

. سەرەڕای پسپۆڕیی لە مێژووی ئیسلامیی هەولێرو مێژووی سەلاحەددیندا و ڕۆژهەلاتناسی کە زیاتر لە سێ کتێبی لەسەر داناوە، گرنگییەکی تایبەتیشی بە فەلسەفەی مێژوو و تۆمارکردنی مێژوویی و بەرنامەی لێکۆڵینەوەی مێژوویین و هزری سیاسی داوە.

. سەرپەرشتی گەلێ نامەی ماجستێرو دکتۆرای کردووە، لە بەغداو هەولێرو سلێمانی و لیبیاو کۆیە.

. ئیستاش لە زانکۆی سەلاحەددین، لە هەولێر لەکاردایە، هەروا لە زانکۆی سلێمانی و کۆیە لە قۆناغی دکتۆراو ماستەر وانەبێژە.

بڵاوکراوەکانی پرۆژەی (تیشك)

ز	ناوی کتێب	نووسەر
١	بەئیسلامکردنی کورد، ماستەرنامە یان هەڵەنامە؟	ن: فازل قەرەداغی
٢	نەزانیی و بێشەرمیی، بەشێك لە چەواشەکارییەکانی مەریوان هەڵەبجەیی لە کتێبی (سێکس و شەرع و ژن)دا	ن: عومەر کەمال دەروێش
٣	ئاشتینامە، وەڵامێك بۆ (خوێننامە)ی زەردەشتی	ن: ئامینە صدیق
٤	فەتواکەی مەلای خەتێ، ئەفسانەی مێژوونووسێك	ن: حەسەن مە حمود حەمەکەریم
٥	صەلاحەددینی ئەیبوبی، گەورەتر لە رەخنەگرانی، گفتوگۆ لەگەڵ پرۆفیسۆر دکتۆر موحسین موحەممەد حسێن	ئا: ئارام عەلی سەعید
٦	بەرەو بەختیاری ئافرەت –"بەرگی یەکەم"	جەمال حەبیبوڵلا "بێدار"
٧	ئازادیی رادەربڕین لە رۆژئاوا، لە سەلمان روشدییەوە بۆ رۆجیە گارودی	ن: د. شەریف عەبدولعەزیم و: وەرزێر حەمەسەلیم
٨	بەجیهانیکردن، دیدێکی ئیسلامیی	ن: د. موحسین عەبدولحەمید و: حەمەکەریم عەبدوڵلا
٩	کوردستان لەبەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا	ن: حەسەن مە حمود حەمەکەریم
١٠	بەرەو بەختیاری ئافرەت –"بەرگی دووەم"	ن: جەمال حەبیبوڵلا "بێدار"
١١	مێژووی دێرینی کوردستان –"کتێبی سێیەم"	ن: فازل قەرەداغی
١٢	سەدەیەك تەمەنی نوورین، مامۆستا عەبدولکەریمی مودەڕیس بە پێنووسی خۆی بناسە	ئا: عەبدولدائیم مەعروف هەورامانی
١٣	دەوڵەتی خیلافەت، بوژاندنەوەی کۆمەڵگەو گەشەسەندنی شارستانییەت	ن: ئیکرام کەریم
١٤	لەسەرگوزشتەکانی ژیان، ئەدەبی گاڵتەوگەپ، روداوی مێژوویی، بیرەوەریی	ن: شێخ موحەممەد خاڵ
١٥	پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان..رامانو سەرنجو پێشنیار	ئا: پرۆژەی تیشك
١٦	بیستو سێ ساڵ سەروەریی	ن: ئەحمەد حاجی رەشید دکتۆر صەباح بەرزنجی پێشەکی بۆ نووسیوە
١٧	قورئان وەحی ئاسمانە، نەك رەنگدانەوەی سەردەمی خۆی	ن: بەکر حەمەصدیق
١٨	ئیسلامو سیاسەت، لێکۆڵینەوەیەك لەمەڕ پەیوەندی نێوان ئیسلامو سیاسەت	ن: ئارام قادر
١٩	سوپای ئەیبوبیان لە سەرودەمی سەلاحەددیندا پێکهاتنی، رێکخستنی، چەکەکانی، هێزی دەریاییو شەڕو جەنگە گرنگەکانی	ن: پرۆفیسۆر دکتۆر موحسین موحەممەد حسێن و: عوسمان عەلی قادر